

ՄԻՔԱՅԵՆ ՆԱԼԻՆԻՆԻՆ

ԵՐԿԵՆԻ
ԼԻԱԿԱՅԱՆ
ԺՈՂՈՎԱԿՈՅ

2

891.99 | 67.63

Հ. - 19 | Հալոցանդան

Երկերի լիակատար

Զորպան՝ 2. 14. 40n.

11/16	27/16	466
137/16	16/16	249
6/16	11/16	238
25/16	9/16	148
4/16	19/16	709
12/16	07/16	19

Академия Наук Армянской ССР

Институт Литературы им. М. Х. Абега

МИКАЭЛ НАЛБАНДЯН

**ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ
СОЧИНЕНИЙ**

ТОМ ПЕРВЫЙ

Т е к с т

комментарии и примечания

НШАНА МУРАДЯНА

**ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН**

1945

891.99

Հ. 13

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

ՄՏՈՒԿԱԾՄ Ե 1961 թ.

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Տ Ե Բ Ա Մ Ր

Կ ո Վ Է Գ տ ա Ր Գ Ե Ր Ը Լ Ծ ա Գ Ն Թ ա Գ Ր Ո Ւ Բ Յ Ո Ւ Գ Գ Ե Ր Ը

ՆՇԱՆ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ

6863
II
28766
A

Տպագրվում է Հայկ. ՍՍՌ-ի Դիտարկումների Ակադեմիայի
Ֆախագահության կարգադրությամբ

Խմբագրությամբ՝

ՀՈՎԻԿ ՄԵԼԻԻՑԱՆԻ

ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԿՐՏԳՈՒՆԻ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Միջայել Նալբանդյանի երկերի ներկա հրատարակությունը առաջին լիակատար և գիտական հրատարակությունն է:

Նալբանդյանի երկասիրությունների առաջին ժողովածուն, երկու հատորով, լույս է տեսել 1903—1906 թ.թ.: Թեև դա հրապարակի վրա եղած միակ ժողովածուն է մնում մինչև օրս էլ, այնուամենայնիվ պետք է ասել, որ այն ոչ մի դեպքում չի կարող բավարարել ժամանակակից ընթերցողին: Զեռնարկելով այդ աշխատանքը առանց անհրաժեշտ նախապատրաստության, առանց նույնիսկ նախօրոք ուսումնասիրած լինելու Նալբանդյանի գրական ժառանգությունը, հրատարակիչները ոչ միայն չեն կարողացել խուսափել մի ամբողջ շարք թերություններից, այլև չեն ընդգրկել հեղինակի տպագիր բոլոր աշխատությունները: Այսպիսով, Նալբանդյանի երկերի մի զգալի մասը, ինչպես մինչ այդ, նույնպես և դրանից հետո լույս տեսած, մնացել է թաղված պարբերական հրատարակությունների էջերում ընդհուպ մինչև մեր օրերը:

Գալով Նալբանդյանի անհայտ, ավելի ճշտ՝ անունով միայն հայտնի անտիպ գործերին, ապա պետք է ասել հետևյալը: Այժմ արդեն հիմնականում վերականգնած պետք է համարել այդ կարգի աշխատությունների ցանկը: Դժբախտաբար դրանց մի զգալի մասը (մի կողմ թողած Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության առթիվ գրած հոդվածը, որ, ամենայն հավանականությամբ, թյուրիմացության արդյունք է), ինչպես Բիմիայի համառոտությունը կամ ձեռնարկը, Շերամարության ձեռնարկը, Բնապատմական ներածությունը, «Կուտանք հագարը, կըլլա բաղարը» կատակերգությունը, «Մեր տեսածը և լսածը» խորագիր կրող մեմուարները, ինչպես և ճանապարհորդական ձիշատակարանը, — պետք է ընդմիջտ կորած համարվեն: Ոչնչացված պետք է համարվի նաև Նամակների մի զգալի մասը, մանավանդ բերդից գրած Նամակների և «Աշխարհաբար քերականության» շատ թերթեր: Ինչ վերաբերում է Նալբանդյանի կազմած Օրացույցին, Սոս. Պալասանյանի դեմ գրած հոդվածին, «Նոր Բնար Հայաստանի»-ի չորրորդ դրքի մասին գրած քննությանը, Լևոն Լուսինյանի դեմ գրած բողոքին և այլն, ապա հնարավոր է միանգամայն, որ դրանց մի մասը գտնվի ապագայում, սակայն տևական և մանրագին այդ պրպտումը ոչ մի դեպքում չպետք է հետ պահի Նալբանդյանի երկերի լիակատար ժողովածվի հրատարակությունը, որ առանց այն էլ լույս է տեսնում զգալի ուշացումով:

Այս ձեռնարկի հիմնական դժվարությունն այն է, որ մենք զրկված ենք Նալբանդյանի ձեռագիր ժառանգության ամենախոշոր մասից: Ահա-մա մնում էր դործ ունենալ պատահական, անքննադատ, Լերենցի նույն-իսկ ցածրորակ հրատարակությունները հետ, գիտական տեքստի համար հիմք ընդունել այդ հրատարակությունները: Այս տեսակետից այն դոր-ծերը, որոնք լույս են տեսել հեղինակի կենդանության օրոք կամ նրա անմիջական հսկողությամբ, դժվարություն չեն ներկայացնում. դժվարա-հաղթ են այն երկերը, որոնք հրատարակվել են հետագայում, հաճախ նույն-իսկ ոչ թե հեղինակի ձեռագրի, այլ պատահական, սիրողների ձեռքով կա-տարված արտագրումները հիման վրա:

Այս հրատարակության մեջ նյութերը դասավորված են հետևյալ կար-գով. առաջին հերթին Նալբանդյանի բանաստեղծությունները, պոեմները և գեղարվեստական արձակը, ապա մոմուլում և առանձին հրատարակու-թյուններով լույս տեսած գրական, հրապարակախոսական, գիտական աշ-խատություններն ու հոգվածները, այնուհետև՝ նամակներն ու զրազրու-թյունները և վերջապես նրա թողած անավարտ աշխատությունները նյու-թերն ու զրանց պատառիկները, զրառումներ, նշումներ, նկատողություններ և այլն: Այսպիսով, ժողովածուն ընդգրկելու է այն ամենը, ինչ գրված է Նալբանդյանի ձեռքով:

Նալբանդյանի ստեղծագործությունները ըստ հատորների բաշխվում են հետևյալ կերպ.

I. Չափածո և արձակ գեղարվեստական գործեր.

II. Գրական-հրապարակախոսական, քննադատական հոգվածներ, ու-ցենդիաներ, ուսումնասիրություններ և այլն («Հյուսիսափայլի» շրջան).

III. Հրապարակախոսական, գրական, տեսական ընույթի աշխատու-թյուններ և այլն (60-ական թ. թ.).

IV. Նամակներ և զրազրություններ.

V. Փաստաթղթեր և պաշտոնական գրություններ, զրառումներ, նշում-ներ և նկատողություններ, անավարտ աշխատությունների նյութեր և պա-տառիկներ:

Ամեն բաժնի ներսում նյութերը տպագրվում են ժամանակագրական կարգով:

Որպես հիմնական տեքստ ընդունվում է երկր՝ հեղինակի ավարտված ձեռագրի հիման վրա կամ նրա հսկողությամբ հրատարակված տեքստը: Երբ մենք, ձեռագրերը կորած լինելու պատճառով, գործ ենք ունեցել որե՛կ եր-կի տարբեր հրատարակությունների հետ, միշտ, սակավ բացառությամբ, հիմք ենք ընդունել առաջին հրատարակությունը, այն համարժեք համարե-լով հեղինակի ձեռագրին: Այդպիսիները միատեսակ չեն, ուստի ամեն մի կոնկրետ դեպքում հանդես է բերված որոշակի մոտեցում, որին ավելի մոտ-բաժան կարելի է ծանոթանալ ավյալ գործի կոմենտարում: Տեքստը ոչա-տառողի կարևոր ուղղումները կամ վերադասումները տրված են կամ հիշա-տակված ծանոթագրություններում:

Ձեռագրերի հիման վրա հրատարակած տեքստերի մեջ տողատակի աստղանիշ ծանոթագրություններում վերականգնված են հեղինակի բոլոր և ամեն տեսակի ջնջումները: Ծանոթագրություններում բերված սևագրությունների մեջ, ձեռագրի վրա հեղինակի կատարած աշխատանքի պրոցեսը ցույց տալու նպատակով, ջնջումները չեն առանձնացվել:

Ամբողջ հրատարակության համար ընդհանուր պայմանական նշաններն են՝ ուղիղ [] փակադժերը, որոնք պարունակում են խմբագրության կողմից ավելացրած բառերը, հեղինակի թերի թողած կամ կրճատած բառերի լրացրած մասերը կամ թե հեղինակի տողատակի ծանոթագրությունների մեջ խմբագրության կողմից արված նշումները, իսկ սևագրություններում՝ նույնիսկ կետագրության նշանները. և սուր < > փակագծերը, որոնք, սևագրություններում, պարունակում են հեղինակի ջնջած բառերը: Սևագրություններում հեղինակի հետագայում գրած բառերը տրված են շեղատառ, բաց թողած բառերն արտահայտված են սուր փակագծերում՝ բազմակետերով < . . . >, իսկ անընթեռնելի բառերը՝ ուղիղ փակագծերում, գրված անընթ. (անընթեռնելի) կրճատ բառը: Պահպանված են (նոր ուղղագրության սահմաններում) հեղինակի լեզվական և ոճական առանձնահատկությունները, ընդգծումները, կյուր () փակագծերը և, ըստ կարելույն, նաև կետագրությունը: Վերջին կետի վերաբերյալ մասնավոր վերապահում է տրված այն նկատառումով, որ Նալբանդյանի որոշ ձեռագրերը, շտապ կամ անբարենպաստ պայմաններում գրված լինելու պատճառով, գերծ չեն այնպիսի մանր թերություններից, որոնց պահպանումը կլինեք ավելորդ մանրամասնություն և կհակասեր հրատարակության ոգուն: Հավատարիմ Ֆնալով Նալբանդյանի միանգամայն ինքնատիպ կետագրությանը, փոփոխություններ են մտցված բացառիկ դեպքերում, սակայն այնուամենայնիվ մտցված են, ելնելով լեզվի հանրահայտ օրենքներից:

Նալբանդյանը ոչ միայն նոր, աշխարհիկ գրական լեզվի տաղանդավոր զորոպահանդիստներից է, այլև նրա գիտականորեն հիմնավորողը և մշակողը. խորապես գիտակցելով այս և նկատի ունենալով նրա լեզվական էվոլյուցիան, մենք աշխատել ենք կարելույն չափ անաղարտ պահել այդ պրոցեսը: Այսպես, օրինակ, սկզբնական շրջանում Նալբանդյանը անձնական գերանվան առաջին դեմքի հոգնակին գրում է գրաբար՝ մեք, ցուցականի երկրորդ դեմքի՝ եզակին՝ սեռական հոլովում՝ նորա, երրորդ դեմքի՝ եզակին՝ դորա և այլն. վերջին գործերում արդեն, մասնավորապես «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ, նա գրում է աշխարհաբար՝ մեք, նրա, դրա, ըստ որում երբեմն հենց միևնույն գործում հանդիպում ենք երկու ձևին էլ: Ոչ միայն այդ. հաճախ նույն անունը նույն գործում նա երկու կերպ է գրում, օրինակ, Մեսրոպ, Մեսրովը և այլն: Մենք ամենուրեք հարադատորեն պահպանել ենք հեղինակին հատուկ բազմաձևությունը:

Որոշ բառեր Նալբանդյանը սկզբնական շրջանում գրում է անջատ, ինչպես դեպ ի, բաց ի նախագրությունները, քե և, օրպես զի շաղկապները և այլն, իսկ վերջում՝ միացած: Ելնելով դուրընթեռնելիությունից, մի-

ացված են այդ և հետևյալ բառերը: նա և, մի բե, այս տեղ, այն տեղ, որ տեղ, մինչ դեռ, որ և իցե, ուր և իցե, որ չափ, մի և նույն, առ հասարակ, հետ գեներ, այնու ամենայնիվ, բաց գի, մինչ դեռ, որ ըստ օրն (այս վերաբերում է միայն նախնադասի ձեռքով գրածին): նրա կատարած մեջբերումները թողնված են անփոփոխ: Ընդհակառակը, անջատված են օժանդակ բայերը, որ նա գիտակցաբար միասին է գրում:

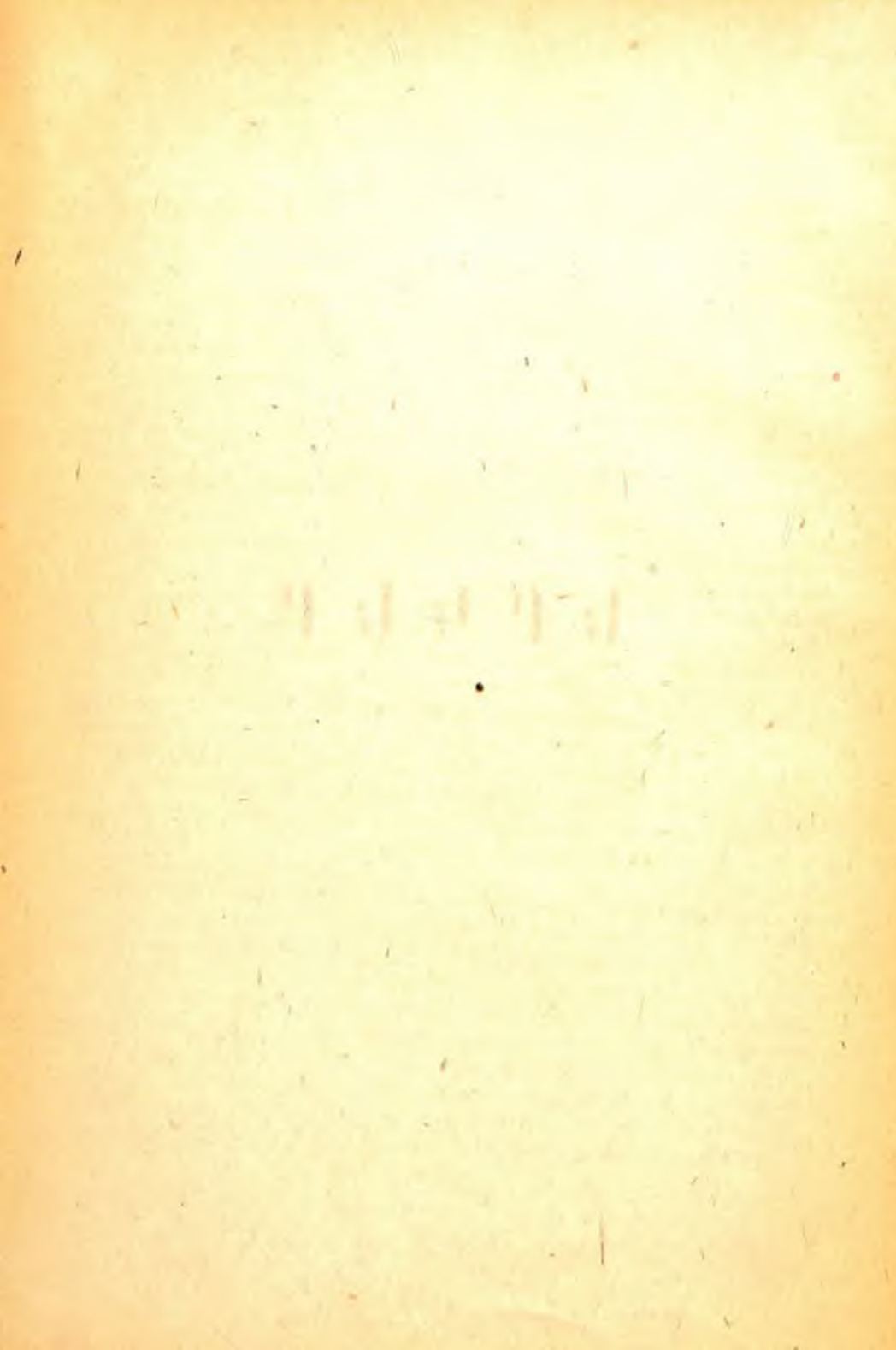
Լրագրերի և առանձին հրատարակությունների անունները նախնադասը ոչ բոլոր դեպքերում է առնում չակերտների մեջ: Հետևելով «Ներքագործությունը որպես ուղիղ մեմայարի» և «Ներկու տող» գործերի առաջին հրատարակությունների օրինակին, մենք ընդհանրապես շեղատառով ենք տվել պարբերականների և գրքերի անուններն ու վերնագրերը, անկախ այն բանից, չակերտների մեջ են առնված, թե ոչ: Փոքրատառով են տրված պարոն, սուգա, հայերեն, ասիացի, արքեպիսկոպոս, սուրբ և նման բառերը: Օտարադղի բառերի կամ արտահայտությունների բացատրությունը տրված է նույն էջում՝ աստղանիշ (*) ծանոթագրությամբ, իսկ մեջբերումների թարգմանությունները՝ տվյալ երկի ծանոթագրություններում:

Նախնադասի կատարած մեջբերումները մեզ համար հավասար արժեք են եղել նախնական տեքստերի: Բոլոր մեջբերումները և քաղվածքները, չնչին բացառությամբ, համեմատված ու ճշտված են սկզբնաղբյուրների հետ: աչքի ընկնող շեղումների պատկերը ընթերցողը կտեսնի հարակից ծանոթագրությունների մեջ: Դրանք ընդհանրապես տրված են կոմենտարներից հետո, արաբական թվանշաններով: Միակ շեղումն այս կանոնից արված է «Ղազար Փարպեցու Թուղթ»-ի վերաբերյալ: Քանի որ նախնադասի «Թուղթ»-ին կցած նկատողությունները, որոնք մեզ համար տեքստի արժեք ունեն, հեղինակի կողմից համարակալված են արաբական թվանշաններով, ուստի և, կրկնակի համարակալումից խուսափելու համար, բուն «Թուղթ»-ի մեր ծանոթագրությունները ավել ենք՝ շնչով էջերը և ծանոթագրվող բառը կամ ֆրազը, ինչպես ընդունված է նորագույն գիտական հրատարակություններում:

Բանաստեղծությունների մեջ ծանոթագրվող տեղերը թվերով չեն ցույց տրված: քանի որ համարակալված են տողերը, ուստի և ամեն մի ծանոթագրությունից առաջ տրված է տողը ներկայացնող թիվը:

Կոմենտարների մեջ աշխատել ենք տալ երկի գրության տեղը, ժամանակը և պատմությունը, կցելով նաև քննադատական ակնարկ: Ծանոթագրությունների մեջ և անվանական բառարանում, հասկանալի պատճառներով, հանրաժանոթ փաստերի կամ անձնավորությունների մասին խոսելիս ժլատ ենք եղել, մանավանդ երբ դրանք վերաբերել են եվրոպական կամ ռուսական իրականության և, ընդհակառակը, աշխատել ենք ծանրանալ անհայտ, չմեկնաբանված կամ թե սխալ մեկնաբանված փաստերի վրա:

Ե Ր Կ Ե Ր

ԲԱՆԱՍԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ

- Ընդ այս վճիտ շրջափակ անգայտ անօր ընդ կամար,
 Դատ կնքեաց իմ անդրանիկ ինձ Թափառել վայրապար,
 Ես ընդ կորուստ իմ բաղդին յողբ ընկրուզայ անմոռենչ,
 Նախամարդոյն մինչ զլուխ կրէր պսակ ոսկեփունջ:
- 5 Ես անդ մինչ նա յանցանաց յինքն ձգեալ ընդանց կոյտ
 Գողշակէի 'ի պատիժ, 'ի մահ բերիլ մօտալուտ:
 Սուր բոցեղէն մինչ դրախտին զճանապարհ կենսադործ
 Փակեաց, ես անդ կայի մերձ առ սերովքէն անազին:
- Աղխորով մինչ Նւայ առ ղիակամբ Արելի
- 10 Արտասուեաթոր հեկեկէր, ես ցաւակից լինէի:
 Նախամարդոյն անդրանիկ եղբայրասպան մինչ Կայէն
 'ի խելս եղև բանդադուշ, իմ զովանայր սիրտ անդէն:
 Համայնաջինջ ջուրց ողող աստուածառաք պատուհաս
- 15 Ձնոյ հանդէպ իմ աչաց պերճ ընտանեօք վերամբարձ
 Մինչ լաստակերտն կենդանեօք զոտն կռէր 'ի Մասիս,
 Ես յերկնաբերձ յայն 'ի ժայռ դար կազմէի ոսկէհիւս:
 Յառաջին հոտ անուշից ողջակիղի արդարոյն
 Հոտոտեցան իմ ընդունք անդր 'ի սեղան քաջամոյն:
 Զանօսութիւն պարզ օգոց ես գունեցի երփնորակ,
- 20 Ընդ աղբ մարդկան Աստուծոյ յանդարձ ուխտի նշանակ:
 Ես անդ մինչդեռ կրկնածին երկնից Արքայն զօդ շնչեաց,
 Զիւ ընդ նմա չքոտի հիւրընկալաւ այր հովուաց:
 Արքայադունք երեքին պատարագօք մինչ 'ի տես
 Ներկայացան Օծելոյն, ես յայն գտայ 'ի հանդէս:
- 25 Պառաւածինն մարգարէ Յորդանանու 'ի վտակ
 Մինչ մկրտեաց զսուրբ Սուրբն, ես անդ վերնոց համանակ:
 Զթիւ առուրց երկնային Գահակալին յաշխարհի
 Ես թուեցի ցերեսուն կէս եւ ընդ այլ երեքի:
- Անպարտակիր մինչդեռ նա 'ի մահ փութաց կամակար,
 30 Իմ առաջի անիրաւ վճիտ լուաւ վայրապար:
 'ի Գողգոթայ զառաջինն իմ բոցեղէն սուր աշկոյժ
 ԶԱստուած տեսին պիբկ 'ի փայտ 'ի զլուխ պսակ բաղմաքուք:

- Ընդ տարասլարտ մինչ ընդ մահ երկիր դողայր լաշնատարը՝
Արեգն ընդ իս լուսաստիւռ խոր համակէր 'ի խաւար՝
- 35 Մինչ դվերջինն նա առ հայր մահուն բարբառ որոտաց,
Ականատես ես վկայ գտանէի տխրագլեաց՝
Երբ աշխարհի կարեցաւ գութ առ խնամս Օծելոյն,
Մատանց նորա գործք անբան բողոք կալան սաստկադոյն՝
Դժոխակէզ ապստամբն խիստ 'ի շղթայս անագին
- 40 Կաշկանդեցաւ իմ հանդէպ արեամբ անմեղ անդրանկին՝
Տիւ և սրբոց երախան 'ի խոր վհէն անատակ,
'ի վեր յՈրիմպ սլացաւ անմահ տնկոյն փոխանակ՝
Եւ կարապետ Զուարթնոյն հրը 'ի յերկնից 'ի բարձանց
ԶՅարութիւն փրկողին խնկաբերից քարոզեաց,
45 Ես անդ ներկայ յորժամ լոյս Հայաստանեայց յաղջամուղջ
Փայլակեցաւ անաղօս և հաւատոյն կապեաց փունջ՝
ԶՀայաստան ես տեսի յորժամ որդիք թագակապ
Վաղակաւոր սուր յաղգեր գահ պահէին յաջողակ՝
ԶԱնի դիտեմ բազմամարդ յորժամ բրգամբք երկնաբերձ
50 Դուռն յոխորտ ամբառնայր ամբարտակօք մերձ ընդ մերձ՝
Տեսի այդ ղկնի Հայաստանին նովաւ շուք
Մինչ 'ի կալանս էր Դադիկ ղի փոխեցաւ յանդերձ սուգ՝
Մինչ բարձրաբերձ բերդորայք, տեղիք ամուր և լերինք
Բիւզանդիոնին հլացան դայիսոնին խաբուսիկ,
- 55 Ես նոյն ժամայն յաւերակս մեծակառոյց վէս բրգանց
Տխրագուշակ ընդ հաւուց գիշերէի յողբ ու 'ի լաց՝
Զիս Հայաստան ոչ ծանեաւ մինչ պետութեան լաշնէր փօր,
Այլ յորժամ գահ արքայից 'ի վայր հակեաց ակնկուր...
Զորոց ճշտիւ վիպեցից, ինձ ամենայն է յայտնի,
60 Ներկայն, անցեալն և գալոցն՝ որոյ անուն առաւանի՝
Մահկանացուք մինչ յարե կայտոան զօրէն հէգ մանկան,
Ո՛չ ճանաչեմ զիս բնաւ թէ և եղէց յաւիտեան՝
Այլ մինչ աւուրց նոցա օձ ղիւր տուտ խածեալ բոլորակ՝
Զառամութեամբ պարտւրէ մահուան ջամբեալ ղճաշակ...
65 Մնա՛ դու ճեւտ Թորգոմայ, ես ընթացիցս տաց հորդան,
Մէտ 'ի կշիռ զուգաշափ կիսեցից դայս դար սերկեան՝
Բաւ քեզ լիցին դանձնէս վէպ դաստանդական նժդհհէս,
Ես փութացայց հեռաւոր վայրաց զննին 'ի կրկէս՝

* * *

- Մի այլ յաստեղս լուսաճաճանչս Ուրանիա սիգասցի
 Ջհրավառ զիւր լեզէոն յոլորտս երկնից 'ի տարած,
 Կարկտաբեր թող թխպագին յաւէժ ամպովք ծածկեսցի
 Մինչ անաղօտ ուսման փայլէ տուաւօտեան արուսեակ:
- 5 Ոչ արբանեակ ասեմ արփւոյն էականին լուսատիպ
 Իմանալի այլ արևուն ոսկեսեսիլ կարապետ,
 Որ ոչ մասամբ լուսոյ յարփւոյն լուսաւորի փայլածու
 Եւ ստուերաւ հողազնդոյս ոչ մասնէ զլոյսն ի կորուստ:
 Հայաստանին արդ մանկտւոյ առոյգ ոգի պուարթուն
- 10 Յօգս ճախրէ լուսագանգուր յիմաստութեան պերճ կամար,
 Տգիտութեան և թանձրաբարդ միզաց սաստիկ վարադոյր
 Ծիւ 'ի ծուէնս պատառոտէ նորա գուպար լուսաճեմ:
 Արբք զսոսա, որք երկնեցիք լուսատեսիլ զուարթունք,
 Աստղունք անո՛ 'ի Հայաստան լոյս նշողեն պերաբուն:
- 15 Իւզով օծցէ մեր հայրենիք այրիացեալ զիւր զուրիւ.
 Յանգայա իւր ծոց զորդիս գգուեալ՝ որովայնի իւր ծնունդք,
 Նոր տեսարան՝ նոր Ոլիմպոս 'ի քեզ Մասիս երևի.
 Մի այլ Պարնաս իւր մուգայիւք, մի արգոնեան և հաւորդք.
 Ոսկեծղի լուսափետուր հայկեան զաւակք 'ի քեզ յօդս
- 20 Թևապարեն, ճախրեն 'ի վեր լուսաւորաց 'ի կայան,
 Թաք կապեսցեն նոքին փառաց 'ի քոյր զլուի դաբնիդեայ,
 Պսակեսցեն զանուն քաջաց հայկածընին զաւակաց,
 Թե ոչ Լևոն զսըգոյդ քուրճ մերկեաց սրով երկսայրի,
 Սոքին յաւէժ ծիրանափառ գըն արկցեն պատմուճան:
- 25 Յեթերս կապոյտ, և դուք աստղունք լուսածղիկք վառվառուն
 Արուսեկի և արփային նաժիշտք յաւէժ իբր հարսունք,
 Լուսացնյուղ բոլորեցէք կաճառ զնոքօք բերեղեան,
 Զի Հայաստան մի ասացէ՛ թէ չիք աստղունք զուարթունք:

ՀԻՄՆԱՐԱՅ՝ ՈՒՍՈՒՆ ՎԵՐԱ ՈՒՆԵՅԱՆ ԿԱՐԾԻՔԷ

- Ի՞նչ քո անձնդ ժանուկ մատաղ՝ կըհարչարես նափիւր,
Հոգիդ կյանքդ ուսման համար՝ որ շատ հիմար պոչ պան է:
Վարդապետ մի կուզես ըլլալ թե տաղարաշխ փիլիսոփա,
Թե կուզես որ՝ իմաստութեանդ վրա աշխարհ՝ դարձանտ:
- 5 Ինչո՞ւն է պետք գրել կարգալ՝ որ մեկ փողի չի ամեր,
Գլխիդ հազար գիրք ժողովել՝ բանդ դործդ ձգել անտեր:
Ի՞նչ հարկաւոր միշտ ամեն օր՝ նոր նոր բաներ ժաքեղ հանել,
Կամ առաջվան ընկերներունդ՝ ախմախ, հիմար, պակաս կանչել:
Արբի երթանք շուտով խանութ մեր վանազան հնաքքով
- 10 Ապրանք ծախինք թեկուզ մեր հորը, սակայն շատ մեծ օգուտով:
Ինձ վրա դու մեկ լավ նայի՝ որ չդիտեմ անունս գրել,
Ի՞նչ հակառակն փողը ճիպումս՝ հաղարավոր ձագ է հանել:
Դու երբ տեսար խելոք գիտուն՝ որ հորերուս ատեթով
Աստված պաշտեր, ժամը երթար, պտտը պահեր հավատքով:
- 15 Արբի լոնց թող այդ ուսումը, դու որ այժմին՝ չես հավան
Եկեղեցւոյ կանոնքներուն, վաղը կլլաս փրոգեստան:
Ո՛չ պաս գիտնաս և ո՛չ ուտիք, ո՛չ հավատքով աղոթել:
Ո՛չ մեղքդ լալ ջերմ արցունքով, ո՛չ տոտուծո տուն մանել:
Ծեպըդ նայի թե որ լիք է ոսկի արծաթ փողերով,
- 20 Փիլիսոփա գիտնականին դու միշտ վեր հա՛ իմ խելքով՝
Զերե փողով ամեն բանը կը լըմընա աշխարհիս,
Բայց ուսումով գիրք կարդալով չի կըշտանալ փորերնիս:
Երեկա դարուս ուսումնականք ինչ մեծ գիտնե, ինչ իշխան,
Ազատ աստված մեզ ոտեղծեց, կասն կելլան ման կուգան,
- 25 Բայց որ երթանք մենք խանութը, բարե կուտանք ամենուն
Եթե ողա՝ իշխան՝ անձինք՝ մեղիմին պատիլ կառնուն,
Փող շատ ըլլա՛ ուտանք հագնենք՝ գինին խմենք ու պառկենք,
Եվ տա կերպով մեր օրերնիս՝ ուրախութեամբ անցընենք:
Մեր գիտցածը մեզի կօչնի, թե հավատքի զօրութեանը,
- 30 Եկեղեցի, ալետարան, ամուր պահենք մեր մտքումը:

ՀԵՐԲՈՒՄՆ ՅԻՄԱՐԱԿԱՆ ԿԱՐՈՆԱՅ, ՉՈՐ ԱՆՄԻՏՔ ՈՒՆԻՆ Ի ՎԵՐԱՅ ՈՒՍՄԱՆ

Յէ՛ լանդազուշ ՚ի սէր սսկւոյ որ զհոգիդ հանկա ձօն,
Զաշխոյժ հոգի պարմանեկին քոյդ թակարդես ՚ի ծուղակ.
Դժա թոյլ արա զարունագեղ լուսաւորիլ հոգւով օ՛ն,
Դան յորոգայթ ցանցել յիմար խնէշութեան ՚ի վանդակ:

- 5 Զի՛նչ ոչ ուսումն ոչ ընձեռէ, ո՛վ դու մայրն ցնդարան,
Զոյր զկուրացեալ հոգւոյ ակունս չ'լուսաւորէ անաղօտ.
Զյիմարութիւնդ յորում թխսես, նա փարատէ անպայման,
Որում թշուառ քով վիճակաւ զանխուլ ՚ի քէն դու կարօտ:

- Իարէ՛, խաւար մտացդ հոգւոյդ, սին սաղարթիւք քո անձին,
10 Որ ոսկէկիր քղձառ լինել քան դրագէտ և գիտուն.
Որ անկասկած զկուրութեան զմթութիւն անփարատ
՚ի քոյդ հոգւոյ շեղջցէ ակունս յաւէմարար հաստատուն:

- Դ՛ու կրպակաց պատուարք, ործունք և խտապինդ մեծ դրունք
՚ի քոյդ գլուխ աւերակօք կարկառեցին յաւիտեան:
15 Եւ քո կրիւք մտաց վարկօք զգածեալ որդիքդ և թոռունք
Զքարի հարցին միշտ անխնայ իբր դծնունդ քաղէեան:

- Իմաստութիւնն չէ՛ որ զլուսոյ իւր ճառագայթ եօթնաջահ
Հանդոյն արիւսոյն տարածանէ հոգագնտոյս ՚ի յօրտա.
Մի թէ և քեզ զկուրութեան մերկիլ խաւար չէ ՚ի ճահ,
20 Բանասիրացս՝ զի զշինուածս փլուզանես դու յոխորտ:

Թող պատանեակդ մինչ յառոյդ տիս մինչ դօրեցէ հաստատուն,
Զդայլ գիտութեան ձգել կաթին սերա փութաոյցի կամակար.
Թող և լուսով պերճ գիտութեան հոգւոյն կացցեն ջահք փայլուն,
Զի յաշխարհի մի՛ յիւր ընթացս դեպքերեսցի վայրապար:

- 25 Խի՛ղճ ազդեսցէ գոնէ ՚ի սիրտդ, յէ՛ անոպայ դատաւոր.
Արծաթ քանդի արդարանայ յատեան մտացդ քան զլոյս.
Զի՛նչ քո ոսկի հոգիդ զօրէ պողպարեւել բեղմաւոր,
Մըշափ ուսման լոյս անաղօտ յոր չիք մտաց տարակոյս:

ԶԱՐՔԱՅՐԻԿԵՆ ՍՈՊՈՒՆԻ ՎԱՐՇԱՐԻ ԱՌԱՅԻՆ ԼՈՒՐ,
30 ՈՐ ԼԱՆ ԱՍԷ ՂԻՅՐԻ ԱԿԱՄՔԻ, ԶԱՆՆ ՂԵՐԱՅԵԱՐԻ ՄԱՌԻ,
ՈՒՐ ՔՐԱՊԱ ՈՍԼԵՅ ԱՆՈՒՆ, ՈՒՐ ԱՐԾԱԹԻՆ, ՄԻ ԴՈՒ ԼԵՅՐ,
ՅՈՐ ՂԱՆՂԱՀԵԱ ՂԱՌԱՆՅԱՆՈՐ, ՂԼԵՍՈՅ ԲԱՐՃԻՈՒ ԿՐՈՎՈՐ:

ՆԻԼԹ ԺԱՆՎԱՀԱՐ, ՈՐ ԸՄԱՌ ԻՆՔԵԱՆ ՂԻՐ ՈՆՆ ԿԱՆԷ ՄԱՔՐՈՒԹԻՆՆ,
ԶԼՈՐԴ ԿԱՐԷ ԱՆԱԼԻՍ ԿԱՆԷՆ ԴՔԵՂ յԱՍԱՐԷՂ ԼԵՆՅԱՂՈՅՐ:
35 ԱՅԼ ԳԻՍՈՒԹԵԱՆ ԱՆՀԱՄԱՆՂԱՂ ՃԱՌԱԿԱՅԹԻՅ ԴՐՈՒԹԻՆ
ԽԱԼԱՐ ԲԱՆՂԷՂ ԴՈՂԻՂ ԿԱՐԷ ԼՈՒՍԱԼՈՐԱՅ ԲԵՐԵՆ ԼԵՅՐ:

ՕՆ ՍԻՂԱՃԵՄ ԸՆՂ ԿԱՌԱՆՆՈՅՆ 'Ի ԼՈՅՐ ՓՈԼԹԱՆ ԳԻՍՈՒԹԵԱՆ,
ՅԱՂՈՂ 'Ի ՔԱՅԼ ԴՃԵՄ ԱՌՆՈՒՂ 'Ի ԼՈՒՍԵՂԷՆ 'Ի ԿԱՄԱՐ:
'Ի ԲԱՅ ԸՆԿԵԱ ՂԱՐԻՍ ԱՐԾԱԹԻՆ Լ ՈՐ ԴՐՈՒԹՅՈՅ ԳԱՆԼՈՒԹԵԱՆ,
40 ՈՐՔ ԴՔԵՂ յԱՆԷՆ 'Ի ԿՈՒՐ ԿԱՐԹԻՈՒ ԴՆՈՂԻՂ ՄԱՆԷ ԺԱՆՂԱՆԱՐ:

Մեծապատիվ բարեկամ

տեր Հարություն քահանա Գեորգիյան,

Ձեզ հայտնի է պատմություններից, որ ամենայն ազգի գրականութիւնը սկսանում է՝ երգերով, առածներով և տաղաչափություններով. կարծես թե այս հասակը համեմատելով կենդանական թագաւորութեան հասակի ընթացքին, տղայութիւն կամ մանկութիւնն է այն հսկայամարմին՝ երիտասարդ, ծերացած կամ մեռած և արդեն հաղաբաւոր տարիների փոշիներով ծածկված գրականութիւններին, որոնք կղած են աշխարհի երեսին կամ թե կան այժմուս:

Հայկական լեզուն ևս իբրև մարդկային լեզու ամենևին լայն առնված չէ այս կանոնից: Տեսնում ենք ամբողջի օրինակը մեր մասնավորումը, նույնպես մասնավորինը ամբողջի մեջ փոխադարձ և իմանում ենք որ հայոց հին դպրութիւնը ևս ունեցել է երգեր, ավանդութիւններ և առածներ, որոնցից մի քանիսը Խորենացի պատմական ձեռնուռ միջնորդութենովը կամ այլ ոսկեփորիկների միջնորդութենով հասած են մեզ. որպես. «Երկնէր երկին և երկիր», «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն», «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս» և այլ մի քանիսը, որոնց շատիցը բազմի առթանալովը այժմուս զրկված ենք, և այս քչիցը, որ միւր ձեռքը հասած է, հղրակացնում ենք, որ պիտո է անհաւար շատ ունենայինք այսպիսի երգեր մեր քաջերի վերա, որոնք կացած էին նահապետական ժամանակներում. պիտո է, որ ունենայինք և մեհենական կամ նվիրական երգեր, որովհետև դիցապաշտք, արևապաշտք և կրակապաշտք էին, իսկ ինքն ըստ ինքեան գյուցաբանութիւնը բանաստեղծութիւն է, և ի՞նչ հնար կար, որ առանց նվիրական երգերի կատարվելին նոցա պաշտամունքը:

Այժմուս մեր լեզվի վերանորոգութեան դարուսը կարծես թե ամենայն կողմից պահվում է նույնպես այս կանոնը, ամենայն տեղից լսվում են երգերի ձայներ, տեսնվում են առակներ, բանաստեղծութիւններ—հատված բաներ, որոնք դարձյալ մի գալոց հսկայամարմին նոր հայախոսութեան սողմն հն- (conceptus). սորանից երևում է, որ լեզուն իբրև բնութեան այլ մարմինները ենթարկվում է ընդհանուր և անփոփոխ կանոնի տակ. ուր և լինի սա, երբ և լինի՝ միշտ միօրինակ կատարվում են սորա վերա բնութեան պայմանները: Լեզվի հղութիւնը, ծնունդը, տղայութիւնը, մանկութիւնը, և այլ հետեյալ հասակները անհրաժեշտ զաշինք են լեզվի գոյութեանը և էութեանը: Լեզուն մինչև այս աստիճանները չի

անցկենա, երբեք չի կարող կոտարյալ հասակին հասանել, որ է երիտա-
սարգություն:

Եղած են աշխարհի երեսին լեզուներ, որոնք հաղելի թե մանկության
հասակին հասած՝ արդեն ծերացել են. այս բանը տեսանում ենք աչքով,
բայց որովհետև մանկությանից մինչև ծերություն կան աստիճաններ,
որոնց վերայից թուչել և անյնել գեպի ծերությունը անհնար էր, ինչպես
արդյոք պիտո է մեկնելինք մեզ այդ լեզուների բնթացքը. սուսունք զոր-
օրինակ մեր հին լեզուն. նորա տղայությունը կամ մանկությունը տես-
նում ենք հին երգերի մեջ. նորանից հետո հանկարծ գալիս է մեր առաջ
նորա ծերացած հասակը. Սատվածաշնչի թարգմանություն, պատմաբանա-
կան, և մեռած համարյա թե հատուկապես հիշատարական գրված, ինչպես
է անցել այս լեզվի պատանեկությունը և երիտասարդությունը, իսկ է նորա
հիշատակարանքը. այս դարհուրելի փոփոխությունը դարձյալ կարող ենք
բնության շոշափելի օրինակներովը մեկնել. Գիտենք, որ թե մի բուսական
առանց բնության ներգործության, այլ՝ արվեստի բուսութենովը անյնելով
յուր մանկության վերայից ծաղկի, իսկույն այս ծաղիկը, որ երիտասար-
դությունն է, թափափելով կը հասանի ծերությանը, կը թոշնի, կը թառամի
և մեր աչքի առաջ կմնա ուղի երկար ժամանակ նորա ծերացած վիճակը,
իսկ մյուս հասակները հողմերի թևերի վերա թռուցած կանյցնեն. Չէ կա-
րելի ասել, թե հայոց լեզուն չի ունեցել պատանեկություն կամ երիտա-
սարգություն, այլ՝ այդ հասակները այնպես սուղ է եղած, այնպես կար-
ճատե, որ չի երևում աչքի, այլ մնացել է միայն նորա մանկության հիշա-
տակարանքը և ծերությունը: Հին լեզվի երիտասարդությունը համարում
եմ. եղիշեի քաղցրախոս Վարդանանց պատերազմի նկարագրությունը:

Եթե տարակույս չունինք, որ լեզուն, ինչպես տեսանք, իրրե բնու-
թյան այլ մարմինները (իմաստով եմ գործարանավորք, corpora organica)
ենթարկված են բնության առհասարակ կանոններին, իմաստով ենք նույն-
պես, որ մարմինները անմահ են մնում յուրյանց հաջորդների մեջ, որ
թողնում էին, կամ յուրյանց մարմնի մի կտորը բաժանելով, կամ բոլորն-
առաջ պատկերը մի կաթիլ հեղուկի մեջ պարունակելով, երբեմն ևս այս
հեղուկը պատած եղջերային կամ ոսկրանյութ պատենով. ուրեմն և լեզուն
պիտո է մնա անմահ, բայց այս անմահությունը դարձյալ գործարանավոր
մարմինների նման տեսնվում է հաջորդի մեջ և ոչ թե յուրյան իսկ ծերու-
թյան հասակի հավիտենական շարունակություն մեջ, որ կարող է եղիլ-
տական մուժիկայի նման գոսացած պահել միայն ձեռք և դրությունը, զըրկ-
վելով մյուս կենդանական ներգործությունից, ինչպես է այժմ մեր հին
լեզուն:

Բնությունը զգալով մարմինների անմշտնջենականությունը մի ան-
հատի մեջ՝ հարկադրում է նորան թողուլ հաջորդի սերմը, այսպես ներ-
գործում է և լեզվի վերան. իհարկե խելապարություն է ջնջել և չքացնել
որդին, որ գուցե հոր նման կամ ավել քաջ կլինի, պատվելով առավել նո-
րա հոր երեսը. թող հայրը մնա պատված, իսկ որդուն պիտո է խնամ տա-

նել, դարգացնել, ըստ որում հայրը այսօր էլուց ժեռանկալ է և նորա տեղը պիտո է որդին բռնի. եթէ սերմերը ոչնչանային, հետեալաւ մարմինների տեսակը ևս կըջնջվեր, սորա ապացուցչ ունինք շատ լեզուներ, որոնց մի քանիսի միտին անունը դիտենք և մի քանիսիցը քանի մի բառեր:

Այս բաները ուսումնականաբար կամ լավ ևս իմաստասիրաբար քննելով՝ պարտավոր ենք տածել ու խնամել նոր բողբոջները, որ հինի սերմիցը հառաջացած՝ խոստանում էին մեզ պահել նորա անմահութիւնը, ուրեմն ջանք ու խնամ ունենալ նոր լեզվի ազայական հասակի վերա: Վերանորոգյալ հայախոսութեան այս հասակի վերաբերած քանի մի հիշատակաւանք ունելով ևս իմ մոտ, կամ իմ սեպհական ստածողութեան պտուղը և կամ ուրիշից մշակած, որոնց անունը տակերումը նշանակած է, կամենում էի նորանց չմոտենլ հալերժական կորուստի, ինչպիսի մինչև այսօր իմ անհոգութիւնովը իմ գրած բաներից շատերը այս կամ այն կողմ ցրված կորած են, որոնց անունը ևս որ ըստ օրի մոտանում եմ: Վասն որո ինչքան որ այժմ ձեռումս ունիմ այս տետրակիս մեջ գրած ավանգում եմ ձեզ, հուսալով որ ձեզ մօտ չէ կարող Սատուրնոսը մերձենալ և իմ զբաժներովը յօւր որկորը խճողել: Թեպէտ այս գրվածքը մի երեկի բաներ չեն, այլ նոր լեզվի ազայութեան հասակի հիշատակաւանք կարող են համարվել:

Ողջ եղիք:

Ձեր բարեկամ

Մ. Նալբանդյանց

12 մայիսի

1855

Մոսկվա

ԶԵՐՔԵԶԻ ԵՐԳ.

(ՍԳԻՁԲԸ)

ԳՈՒՇԿԻՆԻՑ

- Գետը գնում է կատաղած
Ու խռոված հորձանքով.
Սարերի միջում հողնած
Բնեց զինվորը գեղերով,
5 Թիկնը տված նիզակին,
Վոր Աթենասն էր տվել.
Զինվոր, մի քնիլ խավարում,
Զեչեն կա մոտումդ զարթուն:
- Զինվորը լողում է մակուկով
10 Ուռեկանը ձգած գետի տակ.
Զինվոր, կը խեղդվես դու գետում,
Զեչեն կա մոտումդ զարթուն:
Շող օրումը լողալիս,
Խնչակա խեղդվում են աղերքը,
15 Գետի էն կողմը ման է գալիս
Քո թշնամի չեչենը:
- Նվիրական ջրի եղերքում
Ծաղկում են հարուստ աճաններ,
Թե քաջ զինվորն է պահապան,
20 Այնտեղ կա խաղ, պար ու երգեր.
Ապա եթե հեռացած է,
Փախե՞ք, քաղցրաձայն երգիչներ,
Սիրուններ, տուն շտապեցե՞ք,
Ման են գալիս չեչեններ:

ԿՅԱՆՔ

Կյանք երջանիկ, քեզ ամեն մարդ,
 Ձի ճանաչիլ պարզ աչքով,
 Միշտ հաբաշար կըգործածեն
 Սիրտը լցված արյունով:
 5 Բայց ես, երկինք թող վկա դա,
 Ես քեզ միայն սիրում եմ:
 Հոգիս ազատ, ճաշս անաստ,
 Հոգս աշխատանք չգլխեմ:

Ամենայն օր իմ սեղանում
 10 Ուրախարար Բաքոսը
 Իմ բաժակը լցնում է
 Անմահարար նեկտարը:
 Երբ տակառի վերա նստած
 Բաժակը ինձ տալիս է,
 15 Գլխից բռնած մինչև ռաս
 Երակներս դողում է:

Ամենայն օր ես ու Բաքոս
 Աշխատում ենք ժիր ջանքով,
 Որ իմ փորին հասնությունը
 20 Չափվի նորա տակառով:
 Շարան թվ է, փույլը թնչ է
 Մեկ խոսքով իմ առաջին:
 Երկու թռնկի օրը չի խմել
 Մեծ ամոթ է ինձ պեսին:

25 Գոված կենաս, իմ ազնիվ կյանք,
 Չեմ կարող քեզ ուրանալ,
 Ինչպես շատերը ուրացել են,
 Որոնց անունը չուզեմ տալ:
 Բայց որ դոնե դու գաղափար
 30 Ունենաս նոցա վերան,
 (Թեև պետք չէ այս տեղումը
 Այլ ես ասեմ քեզ կարճ բան):

- Կյանք ուրաջողների մինը
 Փորիս վերա նայելով
 35 Հարցրեց հանկարծ՝ զազաններից
 Մարդս ջոկվում է ինչո՞ւ:
 Ես ուզեցի նախ և առաջ
 Նորա խելքը լավ հասկել,
 Ասացի. դու ի՞նչ ես կարծում:
 40 Ես սկսով այս ասել.
- «Մարդը կարող է մտածել,
 «Խառնել, կշռել ու հափել,
 «Վատուժյունից հեռանալով
 «Բարիին մոտիկ լինել»:
 45 Ծիծաղեցա նորա վերան,
 Փորս վեր վեր ցատկեցալ,
 Գինո մառան կոկորդիցս
 Հանկարծ այս խոսքը դուրս թռավ.
- «Մարդը ջոկվում է զազանից,
 50 «Որ ձեռք ունի. ձեռք՝ լսիլ.
 «Խելք, միտք, խոսել ու մտածել—
 «Հիմար բաներ մի խոսիլ»:
 Անբավական շատ իմ խոսքից՝
 Կյանք ուրաջողը դնաց.
- 55 Ես ու Բաքոսը միասին
 Սեղանում էինք նստած:
 Հանկարծ Աստղիկ յուր որդվովը
 Աչքիս առջ կանգնեցավ.
 Սրտես կարծես փոքրափորիս
 60 Մի նոր զորություն հասավ:
 Զիլ չմնաց որ զլվեցավ,
 Գանի որ կա մարդուս.
 Այս միջոցին լարը ձեռին
 Բաքոս չափում էր փորս:
 65 Փորս անցավ տակառիցը,
 Սովարացավ մյուս
 Վեր հացած սեղանիցը
 Գնացինք ննջարանը:

ՄՈՒՍԱՅԻՅ ՄՈՒՍԱՅԻՆ

- Մուսն գողտրիկ, շարժիր անուշ,
 Հոր յովնաղի քնարը,
 Հնչե, ինչպես հնչում էիր
 Ապողոնի ձեռումը:
- 5 Երբ հայր աստվածը բարկացած
 Եւրան քշեց շանթահար,
 Դու աստվածները Պարնասից
 Յած բերեցիր հովվաց սլար:
- Մի մոռանար, ինչպես անուշ
 10 Տիրմասիրյա դու ձեռին
 Անապատումը հնչեցիր,
 Երբ հուսահատն առանձին
 Մահ էր խնդրում ճարակաւոր,
 Սփոփեցիր դու նորան:
- 15 Ծառք ու անտառք, լերինք, դաղանք
 Քու ձայնով թռնեւ թմրեցան:
- Դու հնչեցիր Պարնասումը,
 Երբ Արամայդ հաղթական
 Տխտանները քշեց երկնքից
- 20 Դեպի անդունդ անսահման:
 Չեմ մոռացել և Հոմերը,
 Որ քեզ առած յուր ձեռին
 Հունաց հերոսները երգեց
 Ու քանդովիւ եղիոնին:
- 25 Բա՛ւ է որքան խեղճ Արարաւ
 Զրկելիցա՛ւ քու ձայնից.
 Հիշիր, քանի՛ դեպի Պարնաս
 Իսիս հասաւ նորանից.
 Խնդրեց Մուսայիդ քնարը,
- 30 Խնդրեց Մուսայից սլարը,
 Հյուր ընդունել յուր ծոցի մեջ,
 Որ ծածկել է սառուցքը

Շարժիր, Մուսն, Արարատի
Որդվո ձեռի քնարը,
35 Քեզի կօրհնե միշտ անմոռաց
Արարատի ծնունդը:
Եթե կորուց թագն ու սուրը,
Գանձ, Գավազան, Աթոռը,
Թող քու անուշ ուղյաց ձայնը
40 Ըսվաթիկ նորա սուգը:

Միթե անխիղճ ես դու այնքան
Կամ կեղծավոր, երկերես,
Որ ողջ աշխարհ սփռվելով
Թողուս Հայաստանն անտես:
45 Հայաստանի եթե նախնի
Ծնունդները քեզ մեղան,
Ի՞նչ է մեղքը այժմյանների,
Որ քեզանից զուրկ մնան:

Հնչիր, Մուսն, քո ոգեշարժ
50 Աստվածային քնարը,
Թող մի խնդա մայրն Հայաստան,
Թող մի լսե քու ձայնը:
Թող սրբե նա արտասուքը
Բազմադարյան երեսից,
55 Մատուռնուսի անխիղճ գործը
Թող հեռացնե յուր մտքից

Գոնե տեղիք տուր ասելու.
«Երջանիկ եմ, իմ դավակք,
«Մուսաները ինձ սիրում են
60 «Իմ կարոտի փոխանակ»
Հնչեց անո քնար քաղցրախոս,
Շարժեց երկինք ու գետին,
Արարատից դեպ Արագած
Շատ արձագանք խաղացին:

65 Զուր ես խնդրում, ասաց Մուսան,
Որ բնակիմ Արարատ.
Նորա որդիքը քնարիս
Միշտ թշնամի են անհաշու:
Ամեն մի՞նը դաժակ ձեռին
70 Աշխատում է անհանգիստ
Իմ քնարի թևը կտրել.
Ես փախչում եմ նոցանից:

Արարատը տառուցապատ
Զըրկը ված է կանաչից
75 Սոխակները հալածված են
Ազոափերի սև գնդից:

Ես անխիղճ չեմ, ոչ երկերես,
Ամենուն կտամ բաժին,
Միայն քնարս հնչեն նոքա
80 Յուրյանց հոգուն տաճնձին:

Արարատի թող մոտումը
Թող ազոափեր թրթռան.
Անուշ սոխակների լոխան
Թող բուերը միշտ վայ տան:
85 Անարժան է իմ քնարին
Դեռ Հայաստանն. լսիր ինձ,
Նորան չի լինիլ խնայիլ.
Քանի փախչում է լուսից:

Լսեցեք ինձ, Արարատի
90 Որդիք, որոնց հյուր եկա,
Միայն ձեր միջում հնչեցեք
Իմ քնարը յոթնադյա:

Վ.Ա.Զ.ՈՎ. ՋՐԻՆ

Խոստակ ջուր վաղուկ, արդյոք ինչ կլիներ,
Որ քո ալիքներ տաներ իմ ցավեր,
Կամ ինչ կլիներ, թե իմ վիշտ ու լաց
Ինչպես ծուխ օդում ցլվեին հանկարծ:

- 5 Կամ ինչո՞ւ համար ուրախությունը
Թռչում է շուտով, մեռում է ցավը,
Թող քո ալիքներ ցնդեն իմ վշտեր,
Լվանան սիրտս թող քո մասնիկներ:

- Սիրտս խոցված է դանադան կողմից,
10 Արյուն ու շարավ կլվալի երակից,
Լվո՛ւ, մաքուր ջուր, սրբե՛ ինչպես հուր,
Թող փայլի սիրտս, չմնա մի մուր:

- Դու սըրբեցիր ինձ՝ երբ որ ես ծնա,
Ես քո մեջ խոստկ ձեռքով խաղվեցա:
15 Դու լվացող ես հոգու ու մարմնի,
Լվո՛ւ իմ սիրտս, թող քեզ պես փայլի:

Թող մաքուր լինիմ, ինչպես դու սուրբ ես,
Թող ողջ աշխարհին երեխմ քեզ պես:

ՈՒՍԱՆՈՎ, ՈՒ ՁԵՆՈՒՍՈՒՆ

Ուսանողաց վերա առնել դատաստան
Հեշտ չէ շատ, ունի անհամար պայման.
Նայելով նորա դուրսի ընթացքին
Ուղիղ բան տեսիլ է անհնարին:

- 5 Շատերը մինչև այսօր տաած են,
Թե ուսանողները դատարկ մարդիկ են.
Նոցա ոլատափան հս կասեմ այսօր,
Որ այդ կարծյաց տերը չէ մեր դատավոր:

- Այդ դատավորը յուր մտնում հանգիստ
10 Երբ արշալուստ քնով ննջում է,
Ուսանողն զգաստ թափելով քունը
Գնում է շտապով համալսարանը:

- Երբ ուսանողը դադրած վաստակած
Տուն է հետ դառնում (հարկ է թե քաղցած),
15 Դեռ իմ դատավորը տեղերում նստած
Ձերմ ջերմ փորում է գլուխը փթած:

- «Աղջիկ, գոռում է նա յուր աղախնին,—
«Ժամը քանինն է, մոտ է կհսօրին»:
— Հրամիւ էք, կուզի ուղիղ մի քառորդ:
20 «Ո՛ւ՛՛՛՛՛, ժամանակ է վեր կհնալ ուղորդ»:

Վեր կացավ, հազավ շորերը սիրուն,
Թեյ ու հացեղեն մատուցին խնույն.
Իհարկե կուտեր, թե ես էլ հանգիստ
Քնեի նրա պես՝ կուտեի թանշուշու:

- 25 Մեծատան համար միայն թեյ ու հաց,
Թե լոկ պատրաստեն՝ կմնա քաղցած,
Այն պատճառով էլ աղի մանր ձկներ,
Պանիր ու խավյար և այլ շատ բաներ,

Ոսկի բաժակով օղին կարապետ,
30 Ե՛րբ մաքերայից կմնա նա հետ.
Կերավ, ճաշակեց փառավորտան
Ու սիրուն գինին վերայից խմեց:

Երբ այս ավարտած՝ տնից էր դուրս գալի,
Ուսանողն հաշած՝ դիպչում էր օդի:
35 «Ի՛նչ փուչ մարդիկ են, տեսց յուր մտքում,
Բան ու գործ չունեն, վաղում փողոցում»:

Որովհետև մինչ յուր դործն ուսանողը
Սկսավ, ավարտեց, քնած էր մեծատունը,
Այն պատճառով էլ ուսանողները
40 Դատարկ մարդիկ են նոցա աչքումը:

Մ Տ Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Անցան օրերս տիրութիւնով՝ չըտեստ մի բարեկամ.
Լիք է աշխարհ՝ կոծով-սուզով՝ չկա ծաղիկ անթառամ.
Ո՛չ ոք չսսի թե սիրտ ունիմ՝ ինձ գրաված իբրու գանձ.
Ո՛չ ոք չսսի թե աշխարհքումս՝ ես հարուստ եմ գերապանծ:

- 5 Բազցր ու դառը խառնելած է այն ջրումը անբաժան,
Որ տալիս է մեզ բնութիւնն, չըկա որոշյալ պայման.
Կյանքի պատկերն ամենայն օր նկարոււմ է արեւը,
Դանի չի հասել դեռ կես օրը՝ ուրախ է և տխուրը:

- Ընդհակառակ՝ կես օրից հետո, երբ արեւն ի խոնարհ
10 Ուրախի էլ կոտրած է սիրտը, լինում է թույլ ու տկար.
«Ի՞նչ ըստախիւր նորա գլխին՝ հա ուշ դէն քո ռաքին»,
Սովորեցնում է մեզ Մովսեսը, սա է պատգամ երկնային:

- Այլ դու, ով մարդ, այս աշխարհքում բեռնավորված հույսերով
Ի՞նչ ես օրդ դատարիկ անցնում՝ հաւաքելով ու լալով.
15 Աշխարհքումս թշվառութիւնն, ուրախութիւնն, մի կերպով
Խիստ սուր կանցնեն, ինչպես արծիվն օդն է կտրում յուր թևով:

- Այս կոշտ հողը շատ է եղել մեղպեսներին օթևան.
Երկինքը շատ թափեց անձրև, լվաց հազար գերեզման.
Թե որ կուգես արեգակը կյանք է, կյանքը՝ արեգակ,
20 Մին էլ կտրից հառադայթը, մտով հանկարծ ամպի տակ:

Խոր գիշերը լուսթիւնով՝ ծածկեց կեսը աշխարհի,
Էլ չի երգում սոխալն ուրախ, լսի՛ր վայերը բուր.
Արծաթահերն երկնից գահին երբ ցոլացնէ յուր լույսը,
Դու կտեսնես նորա լուսով մակագիրը արձանի:

- 25 «Մարդուս կյանքը սին երազ է, մահը խավար գիշեր է,
«Թե դործ ունիս արժանավոր՝ լուսնի շողից պայծառ է,
«Քո դամբանը նա հավիտյան և դարերու մութի մեջ
«Կըցորացնէ, ինչպես լուսին՝ լույս տվող միշտ ու անվերջ:

«Շնչում ես օդ, քանի աստվը հորիզոնում փայլում է,
30 «Մտավ հանկարծ նա օվկիան՝ կյանքիդ թելը կտրած է.
«Թե վախճան ես դու որոնում, ինչպես շատերը քեզ պես,
«Կյանք գտանել, որ միշտ մնաս, ապրես արևու երես,
«Լսիր Գրիստոսի խոսքերին, թե անվախճան այս են կյանք,
«Որ հավատան աստված, Գրիստոս, թեև շատք չեն բավական»:

Խ Ա Ր Գ Ա Ր Ե

(ԱՆՐԱՌՆՏՈՎԻՅՑ)

Հավերժը ինձ՝ այն օրից երբ
Շնորհ տվեց մարգարեի,
Չարության ու հանցանքի էջը
Մարդոց աչքում կարգում էի:

5 Ես սկստ սևը քարոզել
Սուրբ ուսումը ճշմարտության.
Ինձ մերձավորքս ևս կատղած
Բար ձգեցին անարկության:

10 Խոխիր ցանած գլխիս վերա
Ես քաղաքից փախա աղքատ.
Անապատում բնակիմ ահա
Տյառն շնորհիվ, ինչպես թռչնակ:

15 Հավերժի ուխտը պահելով,
Ինձ արարածք խոնարհում են.
Աստղերն էլ խոսքիս լսելով
Ուրախ շողերով խաղում են:

20 Բայց, երբ տմբոխված քաղաքից
Ես շտապով անցնում եմ,
Ծերերը անձնասիրությամբ
Յուրյանց տղերքին ասում են.

«Նայեցեք, սա օրինակ ձեզ,
«Չապրեց մեզ հետ, նա հպարտ էր,
«Կույրը ուղեց հավաստել մեզ
«Թե նրա բերնով աստված խոսում էր:

25 «Նայեցեք, տղերք, նորա վերան,
«Ի՞նչպես նվաղ ու գունաթափ.
«Ի՞նչպես, անարդ, խեղճ, կնճռազեմ
«Ի՞նչպես անաբգում են նորան»:

Մ Տ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

- Այլ, փոքրոգի մարդ հողածին, յմէ, խաղալիկ կը քերի,
 Խնչպես տերև ծառի վերան, ենթակա ես հողմերի,
 Արշալուստ եթե քաղցրիկ՝ ցողը քեզի փաղաքէց,
 Մյուս օրն ահա արևի տակ՝ քո հոնսը պերճ փայլեց:
- 5 Թե երկինքը քեզ ամլացաւ՝ մըրիկը քեզ եկաւ հյուր,
 Փոխվեցաւ շուտ սիրուն գեմքդ, չկա հանդիստ քեզ և ղյուր,
 Ուղեորը ղեկը ձեռին՝ եթե արթուն կը նաւի,
 Ծովի կատաղած բյուր ալիքը նորա համար ոչինչ է:
 Նա գիտե, որ սովորաբար փոթորիկի քամակից
- 10 Դուրս է գալիս երկնից պշտույն խավար ամպերի տակից.
 Ղեկավարը ժիր յուր դործին՝ շատ է տեսել ալիքներ,
 Նորա հավի առադաստը՝ շատ են ուռցրել զիժ հողմեր:
 Բայց անվտանգ, հաստատ հուսով շատ անգամ նա յուր կյանքում
 Ձգեց խարխալ ու կանգնեցաւ հանգարա նավահանգստում:
- 15 Ծովեղեքից կնատ մարդիկ տեսնելով այս վտանգը,
 Դուշակեցին բաղում անգամ անշուշտ նավի կուրուստը.
 Սովոր են միշտ աշնպիսիքը՝ ցամաք հողի երեսին
 Քնել հանգիստ գլուխը դրած սիրուն կուսի ծունկերին:
 Նոցա համար անծանոթ է փոթորիկի օգուտը,
- 20 Ձգիտեն, թե կայծակները՝ միշտ մաքրում են մեր օդը,
 Ձգիտեն, որ անչափ քաղցր է՝ մըրկից հեռ գեփյուսը,
 Խավար օրով հայտնելովում է մեզ արևի պատիվը:
 Չէ մարդ, թե միշտ զիտե հանգիստ՝ բաղքը յուր մոտ հյուր ունի,
 Վճի եթե մին հանդիպեցաւ նա կատաղի մըրկի,
- 25 Դնաց շիջաւ աշուհետե՝ նորա հույսը ու կյանքը,
 Բայց ով սովոր էր վտանգի՝ չի պլտորի և սիրտը:

ՊԱՆԵՍՏԻՆՈՒ ՈՍՏ

Աստ ինձ, ոստ Պալեստինյան,
Մեր բուսար, կամ հեր ծաղկեցար,
Ո՛ր բլուրների կամ որ հովտի
Դու զարդ եղար զեղեցկության:

5 Հորդանանու իստակ ջրի մոտ
Արևու հլժը քեզ փաղաքեց,
Լիվան լեռանց գլխերվա հողմը
Բեզի այգակն բողբոջեց:

Սալեմի զժաղդ որդիքը,
10 Երբ քո տերեքը հյուսում էին,
Հուշիկ աղոթք արդյոք նոքա
Կամ հին տաղեր երգեցին:

Միթե կա դեռ արժավենին.
Հող օրերում լալնատերեք
15 Նա գանչում է դարձյալ յուր մոտ
Անապատի անցավորքը:

Անվիթար բաժանմուն մեջ
Թառամեցավ նա, որպես դու,
Թե ցրիվ ընկան կտորները
20 Դեղնած տերևների վերա:

Իժաջիր, ջերմհունդ յուր ձեռքովը
Ո՞վ քեզ նայտեզ բերել է,
Տըրեցավ նա շատ քեզ վերա,
Արտասվաց հետք սրտումդ կո՛ւ:

25 Աստուծո սիրած քաջ զինվորն էր
Այնպես սլալծառ ճակատով,
Ինչպիսի դու, միշտ հրկնից արժան,
Մարգերի և մատուծո առաջ:

Մածկյալ խորհրդի հոգսերով
30 Սուրբ պատկերի առջևը
հանգնած ես դու, ոստ Սալեմի,
Սրբության լուրջ պահապան:

Ճրագի վերջին պայծառ լույսը
Տապանակ, խաչ, սուրբ հանգանակ,
35 Աստվածային խաղաղություն
Լի են միշտ, լի քո կողքուժը:

Մ Տ Ա Ն Թ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

- Պատուհանոււմ նստած միայն դմայլոււմ է իմ հողին,
 Հորիզոնում պայծառ լուսը տեսանելով արեւին.
 Մայր է մտնում, առանց նորա՝ խաւար ու գեջ գիշեր է.
 Ինչեւ համար չեմ մտածում, որ այսօր իմ վերջըն է.
- 5 Ուստի՛ գիտեմ, որ առավոտ ինձ համար այլ կլինի,
 Ինչեւ չքնաղ արեւակին բարյալ մնոս չասացի:
 Ա՛խ, դու, թէւյլ մարդ, մի՛շ հողածին, չես կամենում մտածել,
 Որ քեզ նույնպէս, ինչպէս այլոց, կուգա երկրից ելանել:
 Ծայրակարմիր հորիզոնում այս երեկո խաղացին
- 10 Արեգակի ճառագայթքը, զվարճացալ քո հողին.
 էգուց կարող է նույն շողը հանդիպել քո գիակին,
 երբ պապանած սուրբ կտավոք քեզ թողիկ կսպտրաստին:
 Այն, թաղել:
- Դեռ կծագի նա քո վերա, կըլիսի շող դսմբանիդ,
 15 Նա կհասնի քեզ այգորել, քան մերձավոր սիրելիդ.
 Նորա լուսո շառավիղքը այսօր աչքդ է ցոլացնում,
 էգուց նույնը կը կատարվի մահարձանիդ երեսում:
 Ուրեմն միայն այս աշխարհքում սա է, որ ինձ չի թողնում,
 Մինչև ի մահ և մահից հետ պայծառ դիմոք հանդիպում.
- 20 Ա՛խ, փարելի դու իմ ընկեր, իմ սիրական տնխարդախ,
 Մի՛ մոռանար իմ դամբանը, թե ես ննջիմ քուն խաղաղ,
 երբ իմ սիրտը այսպէս քնքույշ զգացմունքներով լցված
 Թփթփում էր՝ պատուհանից աչքս դեպի դուրս ձգած:
 Ահա պայծառ երկնից դշխույն յուր շառավիղքն ամփոփեց,
- 25 Չերեցեալ ավել աչքիս՝ հետքից կսրմի՛ր գուշն լիողեց,
 ես նստած եմ դարձյալ նույն տեղ, նկատում եմ աշխարհի
 Մեքենական գործողութիւնն. գիշերաւարն կիսայի,
 Արծաթահերն չի երևում, թուխալ ամպերը ծածկեցին,
 Արուսեակի նվաղ լույսն էլ իմ աչքիցը խլեցին....
- 30 Ո՛վ բնութիւն դու արարիչ, իսկույն գոռաց իմ սիրտը,
 Ի՛նչ պատկեր էր, որ ես տեսա, ի՛նչ էր սուրբ իմաստը.
 Արարիչը ասաց ինձի բընութիւնը բերանով,
 Թե քո կյանքն էլ պիտի անցնի լուսավորաց կանոնով:

Բ Ա Ն Ա Ս Ե Ղ Ծ

ՆՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Քանի բանաստեղծն չունի մուսայից
Մի բան երգելու հատուկ հըրաման,
Նորա քնարը միշտ մունջ է մնում,
Ինքը անհոգի, անդոր ու անձայն:

- 5 Բայց երբ երկնքից կը վայլե հոգուն
Սնազոտ լույսը պայծառ արեին,
Նա կմոռանա բոլոր աշխարհը,
Սյլ չի պտտկանիլ նա այս աշխարհին:

- Գրիչը ձեռին թղթի դաշտումը
10 Կվաղե արագ, ինչպես եղջերու,
Ո՛չ ոք չէ կարող նորա հակառակ
Իդուր փորձ փորձել կամքը կտրելու:

- Նա այն ժամանակ սուր հենի հատու,
Կըրակ է թափում այրող բերանից.
15 Մուսան նորանով խոսում է մեր հետ,
Սիրտ է դմայում նորա երգերից:

- Նա այն միջոցին ոչինչ այլ բան չէ,
Բայց եթե թորգման մուսայի խոսքին,
Նորա ասածը, որ նա լսում է,
20 Մեղի բաշխում է զինչ զոհար անդին:

Ոչինչ գատավոր, ոչինչ իրավունք
Չեն այնքան սուրբ, ճիշդ, ջինջ, քան հայելի,
Որքան զտաաստան բանաստեղծ հոգուն
Մի բան ասելում՝ թե չար, թե լավ:

- 25 Ողջ մին է նորան՝ եթե թագակիր,
Եթե սոսկական քաղաքացի լոկ.
Պատճառ՝ ուղիղը խոսելից հետո՝
Պետք է սպասել դառնալու մերկ, բոկ:

ՖԻԶԻԿԱՅԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Նովի Լևոնիա Սուրանճանի

Հաստի մեղ հարախուժյուն
Ֆիզիկայի քննություն,
Շուտով զնանք մենք ատյան
Ֆիզիկից տալ պատասխան:

- 5 Ով մեղանից չգիտե,
Զգնալ լավ կարող է,
Այլ աշնդես սի թույլ մեղք է,
Որ հանցանքի կարգում չէ:

- Թե չեն նստել զլիսումդ
10 Յուլացմունքը շողերին,
Ուսիր գոնե հոսանքը,
Ինչ որ գտավ Գալիլանին:

- Թե ջրերի կամ օդի
Ծանրությունը չգիտես,
15 Իմացիր, որ ջուկ ջուկ տեղ
Նոքա կշռում են պես պես:

- Թե մոռացար բեկոր,
Խիտքդ բեր այրած գոտին
Կամ ուժաչափի դործիքը,
20 Դիտամոմետր երկաթին:

Բայց թե պրծանք այս անգամ
Գոնե կոտրած երեքով,
Լեյլ հավիտյան չենք տեսնիլ
Հայրին յուրյան ֆոկուսով:

ՕՏԱՐԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԻ ՎԵՐԱ

- Զեմ կարող այժմ՝ խաղաղ նայել մեր թշվառ կրքին,
Որին շատ տնգամ պաշտեցինք, իբր ստրուկ նորա կամքին՝
Սուրբ ու աղնիվ զվագմունք մեր սրտիցը հեռի է,
Մեր ամբողջ ուշ ու միտքը՝ շարությունովը լի է:
- 5 Թշվառ կրքերից մինը, որ մեր խեղճ կյանքն է պատել,
Այն է որ մենք չգիտենք՝ ընկերը սիրել ու պաշտել,
Թեև լինելը այնպիսին մեզ համար միշտ բարեկամ,
Կարեկից ու վշտակից ասին վայրկյան, ամեն ժամ:
Թեև ամենայն բոլոր մեր տխրության ժամերում
- 10 Միիթարեր ամեն կերպ՝ արտասուքը աչքերում,
Թեև հաջող ժամանակ մեզ մոտ լինել ու խնդար,
Մեր քաջաբաղդ դորժերը՝ դուլելով ուրախանար:
Թե նորանում տեսնեինք հայելվո մեջ տիպը մեր,
Թե մեր հոգվո երկրորդը նա անշփոթ ցուլացներ:
- 15 Թեև հազար մենք խոստմունք խոստանայինք ջերմ սրտով,
Թե մինչ մահերուս օրը չէինք մոռնալու հոգվով,—
Ի վեր այդ ամենի, եթե այսպեան մեռանի,
Մեր սուգն ու կոծը շատ շատ մի յոթնեկով կըպրծնի,
Եվ թե խելույն նոր ծանոթ մեզ պատահի փողոցում,
- 20 Նորա տեղը աներկբա նա կըբռնե մեր սրտում:
Նորա երկու կեղծավոր և կամ քաղցր խոսքերը
Կըզոշտան մեր աչքը, կմոռնանք հին ընկերը,
Երևի թե մեր ուխտը, որ սերտ սիրով կապեցինք,
Մընաց դադաղում փակած՝ երբ ընկերին թողեցինք:
- 25 Խավար ու գեջ հողի տակ նա միայնակ պառկած է,
Ոչ ոք նորան այց չերթալ, որ մի նորան հարցանե,
Արդյոք սիրտը չէ՞ նեղվում միալ այնտեղ անընկեր,
Երբ աշխարհի երեսին այս բանը անհնար էր....
Միայն բուն է ընդհատում պերեզմանի լուսթյուն,
- 30 Զի ուղարկում նորան լույս երկնից արևը սիրուն:
Անբաղդի դին թաց չեղավ ընկերի արտասուքով,
Նորան մոռցան.... Պարում են տոնի շքեղ զգեստով:
Ապա ո՞վ է գիշերը, որ երբեմն սրտադող
Վաղում է գիտ այն շիրիմ, կամենում է մանել հող....

- 35 Աքղյոք նորա ընկերն է, որ յուր սերը հիշելով
 Եկել է նորա հողը ցողել ջերմ արտառուքով:
 Չէ՛, մենք չուենք աղնիվ կիրք. մեզի համար ողջ մին է
 Քարեկամ, թե թշնամի, ելլւո՛ւ նա արդէն մեռած է:
 Այն եկողը չգիտե, ո՞վ է պառկած այնտեղը,
- 40 Որի՞ ոսկերքն են փթում հարստացնել սև հողը:
 Նա յուր անձն է պաշտպանում, զող է կամ վախստական
 Եվ կամ անտուն, անտեղի, աղքատ մարդ է անպաշտպան:
 Ահա թե ո՞վ այցելներթա մեր սիրելի՜ դամբանին,
 Այն, կերթա շաղղակեր և ատելի բորենին:—
- 45 Բայց պիտոս որ մենք կույր ենք, չենք տեսնում այս բանը:
 Թե ինչ որ մենք արեցինք, կանէ և մեր ընկերը.
 Նա ևս մեզ կմոռնա, մեր հիշատակ չի պատվիլ,
 Մեղի պատած կոշտ հողը չի ցողիլ աչքի ցողով:
 Կանցնեն դարեր, տարիներ, մեր շիրիմը կըկորչի.
- 50 Պառկի՛ր խավար հողի տակ, հույս մի կապիլ ոչ ոքի.
 Ոչ ոք քեզի այց չի գալ, որ ոսկերքդ սփռիվին....
 Ծածկած է քո օթեան... Դու ընկեր ես վշտերին....
 Դեզ հետ նոքա կըխոսեն, որ պատահմամբ հյուր եկան
 Ահա ինչպես ևս այսօր՝ ծածկված քողով ախրության:

Ա. Ս Տ Վ. Ա. Ծ

- Ո՛վ երկնային խաղաղություն, որ մեր խնկրով չես չափվում,
 Ճառագայթիդ և մեր հոգվո աչքն էլ բնավ չի դիմանում.
 Դու, որ բնությունը ստեղծեցիր, ինչո՞ւ իմ պարոն մարդին
 Այն բողբոսն ցույց չավիր քո ստեղծվածք սուրբ ձևին,
 5 Սահման դրիր, չեն անցկենում, հաղարավոր անցնի դուր
 Մարդը քո գործը հատկանալու ամենևին չունի հնար.
 Այն ընդարձակ բարձրությունից ամպը կաթ-կաթ ջուր ցողեց,
 Ծարավին յուր ծարավն անցուց, հովտի մեջ դեսը վազեց,
 Նույն ամպումը վալլակ ու բոց ջրերի մեջ փայլեցան:
 10 Կատաղած առյուծը վազեց մորին, մարդիկ ահից թաք կացան.
 Զարկեց շանթը, գողաց իրկինք, հեղեղը չեղավ խավան,
 Ծառի ձայրը դու վառվում է ջրի տակում իբր ի տան
 Եվ ընտթյան չնչին մասն յուր պաշտոնը կատարեց.
 Մանանեխը թռչնոց համար նիստ օթեան պատրաստեց.
 15 Հետզհետե և կենդանիք, նաև անշունչ արարածք
 Բերին մարդուն ընտիր զոհեր՝ կեր կամ զգեստ պատարադ:
 Ո՛վ խնամող և հաստիչ աջ, ո՞վ երկնային կոռսավար,
 Ո՞վ է հաշվել, քանի՞ տրդյոք քո առաջից անցավ դար,
 Մենք հող մոխիր, դու մեր հաստիչ, դու մեղ տվիր միտք ու բան
 20 Բնենք, տեսնել որչափ մեր խելքը կարող է մեզ տալ սահման:

Վ Ե Ճ

(ԼԵՐՄՈՆՏՈՎԻՑ)

- Մի տնդամ, ինչպես եղավ, ողբական սարերի մեջ
 Կաղրեզն ու էլբրուսը բաց արին մեծ վեճ,
 Զգույշ լեր, ասաց Կաղրեզին ալևոր էլբրուսը.
 Զուր տեղը չես խոնարհել, դուր չէ տիրում մարդը.
- 5 Նա կշիռն ծխոտ հյուղեր սարերիդ միջում,
 Խոր այրերումդ էլ կլավի կացնի հնչում.
 Քո քարեղեն կուրծքերումը բրիչը ձեռին
 Ոսկի, պղինձ պտանելով կրահա ուղին
 Կարավաններն այն ժամանակ այն ժայռից կանցնեն.
- 10 Ուր կնատեր միայն մեզ ու թագավոր արծվին.
 Մարդիկ շատ խորամանկ են, թեև դժվար էր,
 Զգուշացիր, բազմամարդ ու կարող է Արևելք:
 «Արևելքից չեմ վախենում, ասաց Կաղրեզ սար,
 Նենգժոտ ցեղ անդ քնում է խոր արդեն ինն դար.
- 15 Տես մի չինարի շվաքում գինտ փրփուրը,
 Քնուկ վրացու նկարին վարդիկի վերա թափելը.
 Հակված դեպի զալյանի ծուխը ի ծաղկավետ դիվան
 Մարդարտի աղբյուրի մոտ մրավե թհհերան:
 Տես Երուսաղեմի մոտ, որ աստված այրեց,
- 20 Ու անշարժ աշխարհը մեռյալ ծով ասեց,
 Նորանից դեն դաշտումը ղեղնագույն Նեղոս
 Թագավորների դամբանը լվանում է խոր հոս.
 Բեդվին մոռցավ յուր չվիլը, որ հանգչե վրանում,
 Հարց դորձերը ասող հաշվելով անդադար երգում.
- 25 Այստեղ ինչ որ աչք կտեսնե, ողջն էլ քնում է,
 Զառամ Արևելքի գործ չէ, որ խնձի հաղթե:
 «Առաջուց դու մի պարծենար, ասաց էլբրուս,
 Միգում մի բան երևում է, նայիր մի հյուսիս:
 Լուրից անագին Կաղրեզը ծածուկ ամբողջից,
 30 Նա յուր ուշքը ու աչքերը դարձուց դեպի հյուսիս.
 Ուրալից մինչև Դանուբ, մինչ այն մեծ գետը
 Շարժելով դեպի առաջ գալիս է դորքը:

- Ծոծուում են սուլթանները ղինչ խոտեր պաշտի,
 Գիսակ ուլանները խոնում հանում են փոշի.
- 35 Պատերազմական վաշտերը կարգով գալիս են,
 Յուզից դրոշակները, թմբուկ խփում են:
 Թշուղանքները պղնձյա վագում որոտում
 Ինչպես կռվում ծուխ հանելով պատրույգը վառվում.
 Պատերազմում փորձ ու արի, իբրև մրրիկ
- 40 Առաջնորդն սպառն[աց]ալս զորապետ ձերիկ.
 Գալիս են կարող գնդերը ղինչ հուզյալ հեղեղ
 Զարհուրելի—դանդաղ ղերթ մեզ ուղիղ Արևելք:
 Տխրագուշակ, խեղդված մաքով, երազով չարին,
 Մկսավ կնճռոտ կաղբեզ հաշվել չկարաց թշնամին,
- 45 Յուր սարի բնակիչներին տխրությամբ նայեց,
 Գլխարկը քաշելով գլխին հավիտյան լսեց:

ՔՏԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

(Նվեր պարոն Կարապետյանի և Ռեքսիբյանի)

Գարնան վարդը ինձ պետք չէ,
Եթե անուշ հոտ չունի:
Շոխակի փետրով վարդարած
Հնճողուն իսկ հարկ չունի:

5 Ինչքո է պետք մանկությունս,
Եթե միայն հազար ցավ
Կատարատես սրտիս համար:
Հոգիս, կյանքս մաշեցավ:

Ո՛րքե եթե եղած էի
10 Ես ալեոր ծերունի,
Քերի դառած կհավիկի
Քարված անարդ երեսի:

Թանկությունը գեղեցիկ էր,
Եթե ես գործ դնեի,
15 Ի՞մ գործքերին պարապելով
Ինձ ճանապարհ բանասի:

Իմ ծնողքս ու բարեկամք
Տխուր նստած միայնակ:
Ես պարում եմ աղջկա հետ
20 Ու ինձ համարում եմ փառք:

Ինչ ժամանակ օտար երկիր
Ի՞մ ծերունի ծնողքը
Ուղարկեցին ինձ միայնակ,
Ցվին յուրյանց խրատը:

25 «Մորդակ, գործիդ եղիր արի,
«Մի մատնիք անձդ սիրի,
«Մեր երեկոյացյալ օրերը
«Թող քեզանով սփռվի»:

Ա՛խ դու կատաղի մանկություն,
30 Ա՛խ դու կատաղի արյուն,
Ի՞նչի շուտով դուք մոռացաք
Ձեր սուրբ պարտավորությունը:

Հ Ո Ւ Ե Վ Ա Ր Ք

18 փետ., 1856 ամի.

Արեւը դաժ խոնարհում է կամաց-կամաց,
կյանքս նորից հեռ գառնալու հույս չեմսաց.
է՛կ, Ալեքսանդր, իմ անդրանիկ սրբի ժառանգ,
Ասաց Վերջին շնչով սակայն հոգին հանդարտ:

5 Այն գայլիսոն, գահն ու թագը, որ ստացա
Իմ նախորդից, նույն թողնում եմ քեզի ահա.
Բայց իմացիր, դու անդրանիկ իմ սիրական,
Լավ ճանաչե թող և ամբողջ Ռուսաստան:

Ես ստացա այս երկիրը խոպան, տնդին,
10 Բայց թողնում եմ քաջ մշակյալ նորան անդրին.
Ինչ որ կարող էի առնել, կատարեցի,
Իմ ասպարեզը այս օրվա օրը լրացուցի:

Ես կերակուր կուշտ չկերա, եթե տեսա
Թե սիրական հայրենիքիս մի վտանգ կա.
15 Դունը աչքիցս փախավ հեռի—շաքաթներով,
Որ Հայրենիքս պաշտպանեմ ես ապահով:

Թե իմացա, որ մի տեղում Ռուսի Աթոռը
Ցած է գրած ուրիշներից և ոչ առաջին,
Թուրք ձեռիս, կտրիճի պես, հասա շուտով.
20 Փառք ու պարծանք պարգևեցի ևս իմ ազգին:

Եթե տեսա ես Ռուսիո մի դաշնակից՝
Նեղության մեջ այնկոծյալ մի չար բաղդով,
Արժվենշան դրոշակս ես բաց արի
Ու փորձանքից աղատեցի նորան շուտով:

25 Նիկողոսը չձերացավ իդուր տեղը,
Նա չգտավ երկրիս վերա յուր նմանը,
Թե նա օգնեց ուրիշներին, ինչպես առյուծ,
Նոքա եղան նորա հանդեպ ապերախտ ինձ:*

* Գոյական է և ոչ գերանուն: Մ. Ն.

Գայիսոնը, դահն ու սուրը մու դու, որդյակ,
30 Քո նախահարց եղիր արժան ընտիր ժառանգ.
Իմ հոգին քեզ կառաջնորդե ամեն բանում.
Նիկողոսը ասեր, թ' նվրոս չիք մեջ տեղում:

Բարյավ մնաք, իմ հայրենիք, իմ սիրականք,
Բարյավ մնա, իմ Աթուիս ընտիր ժառանգ.
35 Սուրբ թող լինի քեզի համար իմ այս կտակ.
Իմ արեւ մայրը յատուկ... Ի հիշատակ:

Նիկողոսիս դուք կկանգնեք հավերժ արձան,
Թե թշնամիք տեղ չունենան ի Ռուսաստան:

Ա Ր Բ Ա Տ

Յնձն, Արբատ, ուրախացիր, շքեղ դեմքդ փայլեցուր,
 Որ Արցախից եկավ քեզ մոտ Գոսպարյանցը ընտիր հյուրը,
 Քո թաղերում էլ հի լինիլ մի տխրություն էլ տեմնել,
 Զի Գոսպարյանը քո մեջ աշխիլ յուր տեղ ընտրեց բնակելը:

- 5 Գուհես իրավ մայր քաղաքիս մի նշանավոր փողոց,
 Բայց կարող ես հայտնի ասել թեև հեթը շատ հինուց,
 Թե դու քո մեջ ծագեցնում ես մի ազգասիր ուսանող,
 Որ հանապաղ յուր ազգայնոց ցնծացնում է օրե ցօր:

- Յնձն ուրեմն և դու ինքնին՝ ցնձն դու պար ըտլորես,
 10 Ես ասողներուն կհրամայեմ, որ քեզ խավար չպատես.
 Ամպին կասեմ իսկի ընավ կայծակներով, սրտոտով
 Հյուր չլինել քո մոտումը, չղղվեցնել յուր ձայնով:

- Հեղիկ հողմին պատվեր կտամ, որ ասավոտ, երեկո
 Փչե քաղցրիկ ցողե ցողը, որ միշտ մնա հով ու դով.
 15 Յնձն, Արբատ, փառք բնակչացդ. Գոսպարյանցն է քու տիրը,
 Ես լռեմինին հրաման կտամ աստուծադել յուր շողը:

Հունաստանից շուտ կըփոխեմ Պարնաս լյառը սրբազան,
 Քեզանում հավիտ բնակին մուսաները սիրական.

- Յնձն, Արբատ, ուրախացիր, շքեղ դեմքդ փայլեցուր,
 20 Որ Արցախից եկավ քեզ մոտ Գոսպարյանցը ընտիր հյուրը:

ՆՎԵՐ ԱՄԻՐՅԱՆԻ

Աստ, Մուստ, ինչպէս երգեմ,
Հնչեմ քնարս որպէս.
Ինձ ով կտա նոր գորութիւն,
Եթէ դարձյալ դու հօգնես:

5 Մուստ, հանդիւր դու իմ վերա
Հարե քնարէա թելերը,
Առաջնորդե իմ մասերիս,
Թող հնչե իմ քնարը:

Ինձի վիշտ աստվածային
10 Նոր գորութիւն, նոր ոգի,
Թուրու ինձ շուտ Սակսլինիկ,
Ուր կա մի կույս գեղանի:

Բամ բամ մարդիկ կերթան աշնտեղ,
Բայց թի տեսով նորանցից
15 Այն անառնների թագուհին,
Որ ծածկած է աչքերից:

Եվ իմ արդյոք նա յուր սիրտը
Գրով ավեց ասելով.
«Ոչինչ չունեմ, բայց միայն սեր
20 Բեղի տալիս եմ հավասով»:

Այնտեղ շատ մարդ զրոսնում են,
Բայց մեռած է սրտերը,
Մի պատանի աշխուժ կըքով
Տեսնում է այս աստղը:

25 Նորան տվեց բամբուշ յուր սերը,
Նորան ասաց. «ես քո եմ»:
Ամիրյանն էր այն պատանին,
Որ աս պատեղ հիշում եմ:

Իսկի կա մ'արդ, որ ստանար
30 Այս խոսքերը յուր բաժին,
Առատությամբ, որ նա սվեց
Ուսանող Ամիրյանին:

Նորան կույսր գեղեցկադեմ,
Նորան ժպտաց միմիայն.
35 Նորա համար նա ծնած էր,
Այլք ամենայն չին արժան:

Ուսո՛, խնդրեմ, Մուսա նազիկ,
Տուր վրձինիս քաջ ներկեր,
Որ կարենամ նկարագրել
40 Նորա դեմքի ճիշտ պատկեր:

Հյուսած մազերն թուխ թուխ գլխի,
Կոկոն աչքը կըփայլի,
Արդյոք թե՛ք է աչքի վերա,
Եթե կամար լուսինի:

45 Երեսն անբիծ, կարմիր շրթունք,
Մարմարոնյա մարմինն է,
Թե գեղեցիկ երկրիս վերա
Կա՝ միմիայն այն նա է:

Բախացիր, դու, ցնծա՛, բերկրյա՛,
50 Մուսան ասաց Ամիրյան,
Որ աշխարհքումս դու ճարեցիր,
Բեզ այսպիսի սիրական:

ՎԵՑԵՐՈՐԻՐ—ՄԻ ՇՆԱՐ

Եվրոպացոց առհասարակ քաղաքական մի ծես էր,
 Որ այդ մարդը հանդիպելիս՝ կնոջ ձեռը կպահեր.
 Չկար թեև խենկշուխյան մի անսպարկեշտ նշանակ,
 Բայց վեցերորդ Պիոս պապը դուրս տվեց մի մեծ կոնդակ.

5 «Որ ոչ մի մարդ այնուհետև կին մարդու կամ աղջկա
 «Ջրհանդգնի ձեռը պահել ըստ հասարակ կանոնին,
 «Թե լուկ նայելն աղջկերանց և կամ կնիկների վերա
 «Սաստիկ մեղք է, արդեն ընդգեմ աստվածային օրենքին»:

Նա պատժում էր, նղովում էր հրապարակավ մարդերը,
 10 Որ յուր խոսքը չէին պաշտում ու յուրյանց հին կանոնով
 Վարվում էին միշտ համարձակ, ինչպես յուր քարտուղարը
 Բռնվեցավ այս հանցանքում ու դատվեցավ ժողովով:

Քարտուղարը խելոք մարդ էր, նա դիտեր որ Պիոսը,
 Թե կին գտնե, պիտի անշուշտ պահե նորա ոտները,
 15 Բարկացել էր նորա վերա, յուր ամոթի փոխանակ
 Աշխատում էր ողջ քաղաքին պապը առնել խայտառակ:

Չգիտեմ ինչո՞ւ. Բայց գիտեմ որ Գերմանիո թագուհին
 Հյուր էր եկել պապի մոտը մի օր, երբ նա տանը չէր.
 «Պարտեզումը նա ձեմում է» — ծառաները ասացին.

20 Թագուհին էլ գնաց պարտեզ, որ գտնվում էր տան մոտին:

Իմ պապը եւր տեսավ նորան, տեսավ չքնաղ երեսը,
 Եփ էր գալի երակներում... արյունը.
 Թեպետ նա միշտ անսխալ է ու Քրիստոսի փոխանորդ,
 Սակայն բռնեց ձեռքը տիկնոջ, քաշեց նորան իրեն մոտ:

25 Երբ առանձին ջերմ համբույրներ նորա ձեռին տալիս էր,
 Քարտուղարը ծառի հետքից՝ պարզ ամենը տեսնում էր.

Նա յուր մաքուս ուրախացալ, ասոյ՝ ա՛ն ա՛ն դու էլ ընկա-
րաւ ածուխ, գրեց պատին. «վեցերորդը՝ մի շնար»:

- Պապը տեսալ որ յուր գործը քարտուղարը խնայալ,
30 Այն կոնգակը որ տվել էր, բոլորովին չքացրալ.
Քարտուղարը այն մտա՛ն գրեց, որ պապը վեցերորդ էր,
Մտնաւանդ այս համարները խորհրդականն են թիվեր:

1855 թ., Մտեղլա.

Հ Ո Ւ Յ ՈՒ

- Շատ տարիներ, շատ օրեր
Անցան դժբաղդի գլխից.
Շատ նեղություն, չարչարանք
Կրեց նա այս աշխարհից.
- 5 Այլ յուր հոգին որպես թե
Զգաստացած մի ձայնից՝
Հորդորում էր ժիր լինել,
Զըվախնալ վտանգից:
Նա անդադար ասում էր.
- 10 Կգա մի օր, մի վայրկյան,
Դու մոռնալով քո ցավեր
Կասես. հեր են, հրբ անցյան:

- Այս խոսքերն, որ մեր հոգին
Միօրինակ կրկնում է,
15 Նորան սուրբ գիրք ու հավատ
Հույս մեծ անուն տալիս է:
Բայց ինչ բան է այս հույսը,
Արդյոք երբեք յուր օրում
Մարդու լցեց փափագը,
20 Թե լոկ գրերումն է հիշվում:

- Դժբաղդը շատ տարիներ՝
Մանկութենից ծերություն
Անցուց, չտեսալ լսով օրեր.
Հանդիստ ու աղասություն:
25 Սպասելով այն հույսին,
Մինչ նա տանը նստած էր,
Հանկարծ բաղիկից նորա դուռ
Մի այլանդակ հոր պատկեր:

- Տեսալ դժբաղդն նորանում
30 Մի ձեր մարդու կերպարանք,
Զեռնն ըռնած սուր մանգաղ
Ու սպիտակ մահու պատանք:

Ատամները խիստ սուր են,
Ճակատը լերկ մաղերից,
35 Բազուկները չոր ոսկոր,—
Մարդ սոսկում է տեսնելից:

Եկալ դժբաղդի մոտը
Նա յուր դանդաղ քայլերով,
Տվեց նորան մի նամակ,
40 Ծրարը կնքած սևով:
Բացեց խեղճը դողալով.
Բայց լ՞ենչ կարդաց, լ՞ենչ տեսնե—
Հույս, հույս, գլխից մինչև ցած՝
Վերջումը մահ է գրած:

45 Դժբաղդը այն միջոցին
Ասաց հոգուն. Իմ ընկեր,
Ո՞ւր է քո մեծ խոստմունքը,
Ո՞ւր նկարած քո պատկեր:
«Հուսած, հուսած»—լսելով
50 Անկա մահին ձերությամբ
Եվ մինչ սպասեի լալով
Կարոտս առնուլ տեսությամբ:

Այս այլանդակը շտապեց
Կյանքիս թիլը կտրելու.
55 Ավաղ, էլ չեմ տեսնելու
Ես իմ որդու երեսը:
«Շուտ է առնել դատաստան»,—
Ասաց գազանն անբաղդիս,—
«Երթանք, երթանք գերեզման,
60 «Այս է հույսը աշխարհիս»:

18 ՓԵՏՐՎԱՐԻ 1855

Տեսավ ամբոխը արևմուտքում
Մի մորթիկ բարձրացրած.
«Տոն հն առնում մեր թշնամիք»,
Նա կատաղությամբ զոռաց.

5 Մի զվարթուն կերպարանյալ
Եթերական կամարից,
Որ կանգնած էր ժողովրդում՝
Կանգնած աննկատ ամենից,

10 Լսեցեք ինձ, ինձ ձերունվույս,
Ասաց զվարթուն այն հրեշտակ,
(Ինքն ունեւր ալիսբյալ
Մի ձեր մարդու կերպարանք),

Ասում են ուր, ինչ ասում են,
Այդ շատ հաստատ, ճիշտ լուր է՝
15 Մեր արքայի վերջին կամքն էր,
Որ թշնամյացը հաղթեւ:

Նա այս բանը կտակ թողեց,
Կնքեց նորան յուր մահով,
Հանձնեց կտակը յուր ժառանգին՝
20 Յուր աթոռով ու սրով:

Ժողովրդոց բազմությունը
Ըսա կրօնի կրօնի
Վազեց երգվել եկեղեցին
Սուրբ սեղանույն առաջի.

25 Թե պատրաստ է նորա համար
Թափել վերջին արյունը
Ու թշնամյաց արյամբ նհրկել
Յուրյանց հազի սե շորը:

Արեմուտքը տեսա՛վ հեռւանց,
30 Տեսա՛վ սիրտը բաղմության,
Խոր հառաչանք քաշեց սրտից,
Հույսը եղա՛վ ողջ ունայն:

Ի Ա Ա Ր Ա Ն

- Այն ինչ տուն է, այն ինչ տեղ է,
 Որ ժարդով լիք է,
 Որո մեջը ամենայն օր
 Ձայն աղաղակ է:
- 5 Լսարանն է այն
 Լնտիք տեղը,
 Ուր արժատ կարճակե
 Գիտության ծառը:
- Լսարանում Ռուսաստանի
- 10 Խոր-խոր քունջերից
 Հավաքված են պատանիներ
 Ամենայն ազգից:
 Նոցա անունն ուսանող է,
 Թեև անունն շատ ժամանակ
- 15 Խարեւ էլ դիտու:
- Այնտեղ այդուն շտապում է
 Աշխատասերը,
 Արեծազին քաղցր քնով
 Քնում է ծուլը:
- 20 Կըլան վարդապետը
 Մին մինի հետքից,
 Աշխատասերը կիրկվեն
 Տղիտութենից:
- Վարդապետները ամեն օր
- 25 Նոր-նոր բան կասեն,
 Ուսանողաց առաջիցը
 Նոր լույս կվառեն:
 Ծուլը զրկված է
 Նաև սրբանից,
- 30 Նա չգիտե այն բաները
 Բացի յուր խաղից:

Լսարանը նոր ծնող է
Ուսանողներին,
Բարձր քաղել սովորեցնում է
35 Աշխատողներին:
Օրհնյալ լինի քո սահմանողը,
Թող սուրբ լինի մեղի համար
Եվ նորա հողը:

ԳԱՐՆԱՆ ՄՈՒՏ

Քեզ բարով, զվարթուն,
Առուգահասակ գարուն,
Քեզ ողջուն բոլոր անբուն.
Տալիս է Հայոց տուն.

5 Անուշավանի
Սոսիք տերևով,
Ծիտերն ծառե ծառ
Յուրյանց ճովըղով
Կօրհենն քո դավը,

10 Ո՛վ երկնից դեսպան,
Դու ես մեր կյանքի
Պաշար ու պաշտպան:

Երբ հեզիկ մոտեցար
Մասիսի գաշտերին,
Բքածին ամպերը
Տարազիր դնացին.
Հին լեռը բացեց
Յուր թավուտ կուրծքը,
Քեզ կանաչ դիպա

20 Փռեց հովիտը,
Սիրահար սոխակը
Յուր վարդի հետքից
Վազեց Արարատ,
Շինեց յուր բունը:

25 Շատ երկար Հայաստան
Քո գալուն սպասեց,
Ծաղկեցավ նա ալյոք,
Շատ լացեց, արտասովեց:
Տխուր ձմեռը

30 Մասյաց գաղաթը
Թաղեց անխնա
Յուրտ ձնի մեջը:

Կարոտ շատ նստաւ
Դաւար տրտաի,
35 Ծով դարձաւ թափած
Արատուքը աչքի:

Հին Մասիս մյուս անգամ
Զարթեցաւ խոր քնից,
Զորս բոլորը դարդարեց:
40 Ստեղծական ուժը,
Որ ունի Մասիս,
Թափեց մյուս անգամ,
Զխմացաւ հյուսիս.
Նա ինքն արեւէք,
45 Հանդեպ արեւուտք,
Հարաւ ու հյուսիս
Ընկած են մի կողք:

Քո գալը իմացաւ
Մասիսի վուրկանը,
50 Մյուս անգամ սկտաւ
Տեսանել յուր գործը:
Վառեց շատ սրտում
Անշնչ կրակներ,
Դարձնեց հրադայտ
55 Երկաթի շանթեր:
Ի՞նչ կարժեն նորոն
Գնդակ ու վառուդ,
Նիզակ, հրացան,
Անեղ թնդանոթ:

60 Թե այսքան քո գալը
Պատճառեց ծեր Մասյաց
Յնծություն, խրախուժս
Վհատյալ դավակաց
Մյուս անգամ գալուդ

65 Բեր մեղ մի հակս,
Որ մեր ցավերը
Տեղյակ հասկանա,
Թնդան, թնդացնե
Հողագունդ ամեն.

70 Թող պատկառանք
Մեղ վերա ասեն,

- Հայաստան աշխարհի
 Արժանի գավաղունք,
 Ձեն մեռած հայերը,
 75 Ձե՛ խրած բոլոր տունկ.
 Մյուս անգամ հողմդ
 Խփե զբռնակին
 Մասյաց դաշտերում
 Հայոց աշխարհին.
 80 Էլ հեռ թող չդա
 Չմեռ անդդա,
 Ջերմությունդ թող
 Մեր մեջ միշտ մնա:

- Տարաբաղլ հայկածին
 85 Պաջերը հանձնեցին
 Այս խոտքերը քեզ ասել
 Էսկիճի Գաուրբին.
 Հայաստան աշխարհ
 Եւ անհաղ սիրեց,
 90 Փանել մի հնար
 Խխտ շատ աշխատեց,
 Որ յուր աղոթքը
 Լինի դուրաւուր,
 Տեսնե քո արե,
 95 Ենչե քո գեփյուռ:

Մարտի 2, 1855

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

- Մ'աւրդ, իմացիւր դու աշխարհը,
 Ունայն է քո հոգսերը.
 Մի տառապիլ զուր բեռի տակ,
 Մի չարչարիլ քո անձը:
- 5 Նայիր մի պարզ դու կաղմության
 Հողագնդի շրջանին,
 Կտեսնես այնտեղ անտարակույս
 Եւ քո պատկերն առանձին:
- Անցավոր է ամենայն ինչ
 10 Այս աշխարհքում մեղ հայտնի,
 Մեղնից ոչ ոք և մի խեցի
 Յուրյան հետը չի տանի.
 Շատ թաղակիրք, շատ մեծատունք,
 Անբավ դանձի տեր իշխանք,
- 15 Ստորերկրյա օթեանում
 Ունին կտալի լոկ պատանք:
- Երանի՜ թե նոցա համար
 Այս գեթ լինելը մշտական.
 Ձէ', կփթի նա շուտ ինչպես
 20 Բնությունը դրել է պայման:
 Այն, որ աշխարհի երեսին
 Անտուն, անտեր ու մերկ էր,
 Հավասար է մեծատան հետ,
 Որ դիպա չոր հագնում էր:
- 25 Երկուսի էլ չոր կմախքը
 Խափուր ու գեջ հողի մեջ
 Պիտի փթեն մի օրինակ,
 Պիտի ուտն որդ ու ցեց:
 Այս բանը միշտ տեսանում ենք,
- 30 Բայց չենք ուզում ճանաչել,
 Որ մեծատան գոհարները
 Մահու՜ չեն լինիլ արգել:

- Նա ամենուն կհանդիպի
 Մի օրինակ, անխտիր
 35 Ե՛վ հանգչողին պալատներում,
 Ե՛վ դործողին միշտ երկիր:
 Ձարմանալի է այս բանը,
 Մի մահ է, նույն՝ և ամենին
 Ձար ու բարի համարվում է
 40 Նա յուր ընդունողներին:

 Մահը նույն է, բայց տեսողի
 Ջանազան է զիճակը.
 Մինը չունի հագին շապիկ,
 Մյուսինը ակնով մուճակը.
 45 Ինչու համար պիտի ցանկա
 Աղքատ մարդը այս կյանքին,
 Չունի ապրուստ, տուն ու հանգիստ,
 Չունի սակավ դյուր անձին:

 Նորա կյանքը միշտ լեղի է,
 50 Դառն է նորա աշխարհը.
 Նա անդադար սպասում է
 Նվերական վայրկենին:
 Չուրախացուց ոչ ոք նորա
 Տխրադիտակ երեսը,
 55 Ցանկանում է կյանքից պրծնել
 Ու հետևել օրհասին:

 Նորան այն էլ դյուր է սրտին,
 Որ անտրտում ու հանգիստ
 Գնի խաղաղ հողի տակին
 60 Մահու հավիժ խոր քնով:
 Նորա ընտանին և յուր կյանքում
 Չունի ապրուստ, չոր կամ նիստ,
 Կապրի նույնպես այնուհետև
 Ողորմության հուսալով:

 65 Այսպես, մահը հանդիպում է
 Աղքատ կամ պանդուխտ մարդի,
 Ինչպես վաղուց չտեսնված
 Կարոտակեզ սիրելի:
 Չի վրդովիլ նորա գալը
 70 Երբեք աղքատի սիրտը,

Մահից եւ դու կանանեա,
Որ պայծառ էր հրեալը:

Այն, որ զիպա, թավիշ, կերպաս
Շոր լարում է յուր անձին,
75 Որ խորախկներ համադամյալ
Կուտե հավուց փորտալին,
Որ սովոր է հրամայել
Մառայից շատ բազմության,
Այն հարուստն է, որո համար
80 Մահ է դալուսար մահվան:

Նա աշխարհքումս չի տեսել
Ո՛չ նեղություն և ո՛չ ցավ,
Նորա օրը, աարիները
Ինչպէս աարի մի անցով:
85 Նորա տկանձը շրջապատող
Մարդերից և ծառայից
Ո՛րչա գովության, միշտ հլության
Հպատակի ձայն լսեց:

Նա չի ուզում երբեք լսել,
90 Որ աշխարհս ունի դուռ
Երկու. մինն մանկու,
Մյուսը նրանից դալու դուռ:
Նա չի ուզում անունն լսել
Այն հրջանիկ էակին,
95 Որին հանձնած է ընդունել
Առհասարակ մեր հոգին:

Ինչքան քնքույշ չնայես,
Դարձյալ ընությունը կը կատարես
Յուր գործը. դու վեր կընկնես:
100 Այսպէս հարուստը վերջին անգամ
Անօրինակ հուսահատ
Տառապում է մահճի մեջ,
Թափում մահու քիբոտ առատ:

Նորա աչքը խոժոռվում է,
105 Երբ տեսնում է յուր առնը,
Փայտանում է գդալությունքը,
Երբ հիշում է յուր դանձը,

երբ հիշում է, որ թողնում է
Ու ինքը զուրկ ամենից
110 Պիտի մտնի սև հողի ծոց,
նավար, դրկըված լուսից:

Մահը եկավ, բացեց դուռը.
Մեծատունը սկսավ
Անդոր ձայներ բերնից թողնել,
115 Երբ մահու դմքը տեսավ:
Զոր է, չի լսիլ քո ձայնը,
Հետևիլ դու կոչողին:
Լաց սկսավ լինել սաստիկ
Ոգավորած ընտանին:

120 Վերջին ույժը թափել ուղեց,
Ընդդիմանալ ըսպելն,
Մոտոնները սեղմեց սաստիկ,
Ատամները ճռացին,
Թափված ուժից ցնորամիտ,
125 Մահն յուր գործը կատարած
Այանդակեց յուր երեսը,
Երկու աչքն էլ թողեց բաց:

Անձն իմ, օրհնե այն աստվածը,
Որ փրկել է քեզ մահի
130 Երկյուղիցը, որ հարուստին
Զարհուրելի կթվի.
Բեղ համար միշտ նույնն է եղել,
Նույն կլինի հավիտյան,—
Ապրել արևու երեսին
135 Կամ քնիլ խաղաղ քուն մահվան:

НУ ХОРОШО!

- Ну, տերտեր, դու շատ *ведь*
 Բըս բըս բըս բըս խոսում ես,
 Ազատասան չի սիրելի
 Ահա տառւմ եմ ես քեզ:
- 5 Ну, хорошо, *չես ուզում*.
 Ну, *դուդ աստ*, не хочу,
 Что такой *ничего*
 Նա կը գտնի տերտերացու:
 Что такой *значит*.
- 10 *Երեկոյին ես եկամ*,
Ведь զվոռնիկին ձայն տվիւմ
 Եվ նրա հետ խոսեցամ,
 И молодой человек-ն
Ведь սահաթը երկուսին
- 15 *Դնացել է ձեր տունից*,
Տեսնողն է հիսթի որդին:
 Ну, տերտեր, դուք գալիս եք,
 Շուտի մուտի խոսում եք,
 Ողջիդ խելքը չափում եք,
- 20 *Բա՛վ բարաբար լեւում եք*:
 Ну, *գրենք սրբադանին*
Երեցփոխին դուրս անի.
Սարկավադն վարդապետ,
Տերտերն ալագ թող լինի.
- 25 Республика, ну, Париж,
 Ну, хорошо, *ничего*,
 На дуэль էլ *կըգանչեք*
Վաղը մյուս օրը пожалуй...
 Ну, я знаю кому
- 30 *Здесь* служу усердно.
 Что мне *սրբադան*,
 Знать я его *нихочу*.
 Ну, *ես կասեմ Աղային*,

- Ինչ ժամանակ նա կըլլա,
- 35 Республика ведь у нас
Существует *վեհապետ*¹
Я никому служить,
Вот вам хомут и дуга,
Простите старику,
- 40 Я вам больше не слуга.
Служить далее ни хочу,
Я в летах, не могу,
Ну, *տերտեր*, я службу
На крючек повешу.
- 45 Ну, *տերտեր*, как думаете?
Ազա զատան էն կողմից
Թոփերը ըսելս կթաղնե,
Ну, вам тогда уж поздно.
Ну, *կասի, եղ բարան*
- 50 *Տերտերներին տուր վողը,*
Դիր телега-ն ու ձամբի
Դեպի յուրյանց родину.
Ну, ведь, *տերտեր, դու պատիկ*
Մանճ էիր ձեռիս տակին,
- 55 *Դու պետք է գուս ֆը՝ 22 անես*
Ամեն օր իմ տեանջին.
Ведь *ես էն վախումը կիմանամ,*
Թոփերս բաց կըթողնեմ
Թե ոչ բասայմադունտ
- 60 *Եթիմի պես վեր կընկնեմ:*
Ну, ведь, *էսպես էլ եղավ.*
Ես էդ բանից բեխաբար,
էն молодой человек-ն
Հիմի ինձ մոտ չի էլ գար:
- 65 *Ողջով* ведь նորա վերան
Վատ վատ բաներ խոսեցան,
Ну, ведь, *ես ոչինչ չգիտեմ՝*
Ո՛չ լավ, ոչ վատ, ոչ մեկ բան:
Մտածում եմ. եթե նա
- 70 *Մեղավոր է, հանցավոր,*
Ազա զատույի հետը
էնպես խոսել չէր կարող:
Ну, дорого я бы дал

* Զոջված՝ երկիրը, համր.

- Знать сущность, верьте мне,
 75 Ну, незнаешь ничего,
Խելքից ժաքից դուրս բան է:
 Ну, *սաղ օրը գլուխս*
Պտուտ է գամ, что такой,
 Что он мог сделать?
 80 Ну, *իմ խելքն չի հասնիր:*
Կաթողիկոս, Воронцов
 Ведь *բա քու աղիս տղեն*
Մի վարդապետ опытной
Ողջ սորա հետ ընկել են:
 85 Ведь *ուղուժ ևմ հարսանել,*
 Ведь *վախուժ եմ,* в самом деле,
Թուփերը ինձ շուտ կըգա,
 Бомбардировать *կանե,*
 Ведь он далеко видит,
 90 Говорят и законист,
 Ну, чорт его побери,
 Он как бритву бреет;
 Ведь не можешь ты с ним
 Пару слов говорить.
 95 Шумит, сердится, ругает.
 Впрочем, дельно он судит,
 Ну, *նա եթե ինձի հետ*
Միշտ լավ լինեք ինչպես էր,
 Ведь *միշտ Աղա՛յի մասը*
 100 *Նրա վեզը ալշու էր:*
 Что тогда мне Кистов,
 Что* Атаман болван,
 Что турецкий Мсер,
 Бородой своей седой;
 105 И я бы ему отвечал:
 Берегись, Азиатец,
 Ведь ты фальшивый магистр,
 Тебе... на конец.
 Ну, я и Ага Заде
 110 Сказал бы наверно,
 Что молодой человек

* Զեջ/ւմ՝ подлый: Խմբ.

Сухой и не мазанный.
Ну, прощайте, пора мне
Идти* туда обедать:

115 Փակեցիք ձեր դուռը,
Աշտը ևս դու հետք:

* Զեջլած՝ домой: հսր.

Ո՛Շ, ՍԵՆՅԱԿ

- Ո՛շ, սենյակ, սրբան
Դո մեջ ծիւցի
Յոնով պատերիդ
Էս մտիկ տալով.
5 Արքան ժամանակ
Լլատեղ կտրուսի
Պրոֆեսորներիդ
Զուր սպասելով.
Այժմ վերջացավ
10 Մեր ամենայն բան.
Մնաս դու բարյավ
Անդարձ հավիտյան,
Դուքիս մյուս անգամ
Ռաջս չկոխւմ
15 Դո շեմքի վերա,
Մնացիւր բարյավ:

ԱՆՅԱԾ ՕՐԵՐԻ

Անցած օրերի,
Անցած ժամերի
Դու հիշատակներ
Ինձ ես հիշեցնում.
5 Բայց նոքա ոչ միշտ
Դադցր են իմ հեռ,
Այլ շատ այն է որ
Ինձ են տխրեցնում:

Կյանքիս օրերը
10 Մրրիկի նժույ
Թուն դնացին.
Ես ձերանում եմ.
Արժաթաջրած
Մաղերի թևեր
15 * Իմ գլխի վերա
Որոշ փայլում են:

Անցան իմ օրեր,
Իսկ ես ընդունայն
Կյանքս վատնեցի.
20 Իմ պարզամուկ յամբ
Ես աշխարհ տմեն
Իմ տես կարծեցի.
Է՛հ, քար ձեռ գլխին,
Որդիք կորստյան:

ՎԱՅՐ ԷՆԿՆՈՎ ԱՅՏՎԵՐ

«Հայրիկ, տապ դուտորը հորը,
կապույտ երկնքի վերա
Որքան ասողեր փայլում են վառ,
Ասես համար, թիվ չըկա»

- 5 Ասում են ուր ամենայն մարդ
Ասողիկ ունի երկնքում
Ճշմարիտ է, ասո՛ւ, հայրիկ,
Իմը քրտեղ է փայլում»:

- Այո, դստրիկ, այդ ասողերը
10 Ունին հաշիվ ու համար,
Եվ մեղանից յուրաքանչյուր
Մի ասող ունի յուր համար»:

«Հայրիկ, տես, տես, ասողը թռավ,
Հեռքից պայծառ գիծ թողեց»

- 15 Ասողիկն ընկավ երկնքիցը,
Մյուս անգամ այլ չերևեց»:

— Ո՛հ, իմ դստրիկ, հանգիստ կայեր,
Դա մեծատան մի ասող էր,
Որ յուր օրում, յուր կյանքումը

- 20 Խիղճ ասածը չը դիտեր
Աղքատները նորա դանից
Գիշեր ցերեկ հալածված.
Մի մարդ չը կար նորան ծանոթ,
Որ չը լիներ վշտացած»:

- 25 «Հայրիկ, տես, տես, ասող թռավ,
Հեռքից պայծառ գիծ թողեց,
Ասողիկն ընկավ երկնքիցը,
Մյուս անգամ այլ չերևեց»:

— Ով իմ զավակ, մի վերովվեր,

- 30 Դա աղջկա մի ասող էր,

- Որ յուր հոր ու մորը խոսքը
 Յուր կյանքումը հարգած չէր.
 Նա փախել էր յուրյանց տնից...
 Մուր էր քսել տան վերա...
- 35 Յուր ծնողքը լացուցել էր,
 Ինչքը վատնել անխնա:
- «Հայրիկ, դարձյալ թռավ մի աստղ»
 Վայր ընկավ նա երկնքից.
 Հայրիկ, ովք՞ աստղն էր արդյոք,
- 40 Որ զրկվեցավ յուր տեղից:
- Ո՛հ, դատրիկա, հանգիստ կացիր,
 Կեղծավորի դա աստղ էր,
 Որ յուր օրում ուղիղ մի խոսք
 Մարդու երեք ասած չէր.
- 45 Փարիսական յուր ձեերով
 Աշխարհք խաբեց, զարմացուց.
 Այդ պատճառով աստված նորա
 Աստղի լույսը խավարցուց:
- «Հայրիկ, տես, տես, մյուս աստղ թռավ»
- 50 Եվ գիծ անգամ չը թողեց,
 Աստղիկն ընկավ երկնքիցը,
 Մյուս անգամ այլ չերեհց:
- Ո՛հ, սիրական, խաղաղ մնա,
 Բռնակալի դա աստղ էր,
- 55 Որ աշխարհը յուրյան գերի
 Ծնած օրից կարծել էր,
 Շատ հալածանք, շատ նեղություն
 Պատճառեց նա յուր կյանքում.
- Շատ առն քանդեց, շատ մարդ զրկեց,
- 60 Դուրս չուներցավ յուր սրտում:
- «Ապա այն ինչ աստղ է, հայրիկ,
 Որ աճյալես պարզ վառվում է,
 Նորա մաքուր պայծառ լույսը
 Չորս կողմը բակ բռնել է»:
- 65 — Ո՛հ, իմ դատրիկ, աղոթք արա,
 Դա ձերուհուն մի աստղ է,
 Որ յուր կյանքում ոչինչ մարդու

Ոչինչ ֆետա տված չէ.
Այն լուսավոր բաղն է նորա
70) Աւաքինի գործքերը.
Աղոթք արա, որ երկարվին
Նորա կյանքի թևերը:

Շատ օր չանցավ, երկնքիցը
Մի այլ վառ աստղ պակասեց.
75) Ո՞վի աստղիկն էր որ ընկավ,
Բան հարցանող չերեկի:
Մինչ դեռ լուսինն արծաթափայլ
Լույս էր տալիս գիշերին,
Խորհրդավոր մինչ տիրել էր
80) Անվերդավ խոր լուսթյուն.
Մի սրտաթափ, մազերն արձակ
Վազեց աղջիկ սգավոր
Դեպի գեղի գերեզմանքը,
Ծուռնկ չոքեց մի շիրմի մոտ:
85) «Հայրիկ, աստղիկդ չէ փայլում,
Դու հավիտյան քնեցիր.
Քա ինձ քո մաս, քո ծոց, քո գիրկը
Ինչն աճառեիր թողեցիր:
Ի՞մ աստղիկն ասո՞ն նույնպես,
90) Որ չը փայլե. հերիք է.
Այս աշխարհը ինձ ուսանց քեզ
Մեռի՞ն ու խավար մի բանտ է»:

Մի մարդ չը կար, որ նկատեր,
Որ հետեյալ գիշերին
95) Պակասեցավ երկնքիցը
Մի պայծառ աստղ խնդազին:
Երբորդ օրը շատ սգավորք
Փսրեցին մի գերեզման,
Ուր թաղվեցավ յուր հոր մատին
100) Մարմինը խեղճ աղջկան:

«Հայրիկ, տես, տես, աստղը թռավ,
Հետքից պայծառ գիժ թողեց,
Աստղիկն ընկավ երկնքիցը,
Մյուս աճառ մյուս չերեկի...»

ԱՂՔԱՏ ԿԻՆ

- Յուրաք փչեց. ձմեռ ստոսիկ.
 Ջյունը ծածկեց գետինը,
 Ամենախ ժարդ մտավ յուր սրուն,
 Պատուպարվիլ ցրտիցը:
- 5 Ժամի դռնում դողդողալով,
 Կանգնած է մի աղքատ կին.
 Նորա հանդերձը պատառ, պատառ,
 Չունի շապիկ յուր հագին.
 Անհամարձակ նա յուր ձեռքը
- 10 Պարզում է անց կացողին—
 «Ողորմություն արեք, պարոն,
 Անտուն, անտեր աղքատին»:
- Ջեզ, սիրելիք, ասեմ ով էր
 Այս խղճովի աղքատը,
- 15 Այն ցրտումը, ոտաբորիկ
 Կանգնած, ժամի դռնումը.
 Շատ ժամանակ դեռ չէ անցել,
 Երբ նա փառքով ու պատվով
 Ման էր գալիս փողոցներում
- 20 Յուր սեպհական կառքերով.
 Այժմ, վախով նա յուր ձեռքը
 Պարզում է անց կացողին—
 «Ողորմություն արեք, պարոն,
 Անտուն, անտեր աղքատին»:
- 25 Մինչ թատրոնում հայտնվում էր,
 Մինչ խաղում էր հանգիստւմ,
 Դղրգում էր թեատրոնը,
 Նա դափնիք շատ էր հնձում.
 Ժողովուրդը հավաքվում էր
- 30 Մոտ թատրոնի պատշգամբին.
 Չէր կշտանում նայել նորա
 Քնքույշ չքնաղ երեսին.

Այժմ նորան չեն ճանաչում,
Մոռացել են բնավին—
35 «Ողորմություն արեք, պարոն,
Անտուն, անտեր աղքատին»:

Ամենայն օր նորա գոնում
Կանգնած էին շատ կառքեր,
Միշտ հացկերութիւն, ընթրիք, գինի,
40 Նվազարուն ու տաղեր.
Ամենայն ոք ցանկանում էր
Լինել նորան բարեկամ.
Ամենայն ժամ նորան լաց էր
Շոտյէ քսակը մեծատան.
45 Այժմ զրկւած ամեն բանից,
Չունի անգամ հացի գին—
«Ողորմություն արեք, պարոն,
Անտուն, անտեր աղքատին»:

Ամենայն օր յուր մարմինը
50 Անուշահատ ջրերով
Լվանում էր, մազը սանրում
Կրկայի սանրով.
Նա հաղնում էր բռնեղ, կերպաս,
Դիպակ, թավիշ թանգադին.
55 Նա չգիտեր ինչ ասել է
Արծաթի կարտություն.
Այժմ անլիա, մազերն արձակ,
Չունի հագուստ թեև հին—
«Ողորմություն արեք, պարոն,
60 Անտուն, անտեր աղքատին»:

Նորա շքեղ ննջարանում
Բնակւում էր Աստղիկը.
Նորա որդին փայլալուծ էր
Նորան ամբողջ գիշերը...
65 Ախտաբորբոք երիտասարդ
Յուրյանց անձը հրջանիկ
Կը հաշվէին, թե լինեն
Նորա ձեռքում խաղալիկ...
Այժմ փողոցում ընում է նա
70 Խոնավ պատերի տակին—
«Ողորմություն արեք, պարոն,
Անտուն, անտեր աղքատին»:

Ժամի դռնում նա կանգնած է,
 Աչքերը կոր, վիզը ճուղ.
 75 Նորա նախկին բարեկամքը
 Չեն ասում նորան, «խղճուկ,
 Ե՛կ դու մեր մոտ, մեք կամօքենք
 Դու վիճակի դառնություն,
 Կը թուլացնենք ճակատագրիդ
 80 Ո՛րքա հարվածի սաստկություն»:
 Նա ասում է, տառապելով,
 Ոչ ու սոսկալի վշտերին—
 «Ողորմություն արե՛ք, պարոն,
 Անտուռ, անտեր աղքատին»:

ՀԱՅ ՄԱՐԳՈՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Հայ մարդ, հայ ազգ, տան, արդյոք
Որտեղ է քո հայրենիք,
Կամ ունի՞ս դու ուրեիցե,
Որվ են արդյոք ազգակիցքդ:

5 Հայ մարդ, տան, ուր է տունդ,
Հայ մարդ, որտեղ քո կենտրոնդ,
Ունի՞ս մի բան քեզ սեպհական,
Յուզյ տուր ինձ դու քո սլարժանքդ:

«Ի՞նչ հայրենիք, հիմար դքեզ,
10 Հարցանում ես դու ինձանից.
Ուր եմ ծնած, այդ ես քննում.
Այտեղ եկած եմ թիֆլիսից:

Ես տուն ունիմ և այն քարյա
Երկու հարկով շենք փառավոր.
15 Ծառաներիս թիվը չը կա,
Իմ հյուրերը հարյուրավոր:

Եղբարք ունիմ, ունիմ որդիք,
Դստերք ու այլ շատ ազգական,
Ընտիր ծանոթք, շատ մեծատունք,
20 Ունիմ փեսա և այն իշխան:

Իմ սլարժանքը, հիմար դքեզ.
Յուզյ տուր ինձ դու հառաջ քանը.
Ճաշ եմ ուտում, ագնիվ ընթերիք,
Որ չէ կերել Լուկուլլոսը:

25 Ես խմում եմ շամպայն, մադեռ,
Ուռցնում ես դա փորդ ջրով.
Ունիմ քանի տեսակ կառքեր,
Բայց դու ման ես գալիս ոտքով:

Ոսկի, արծաթ, գոհարեղեն,
30 Իմ սլարժանքը, իմ գանձերը.
Թե դոցանով չես բավական,
Տես իմ երկու պատվի նշանք:

Դու ինչ կենտրոն ես հարցանում,
Իմ կենտրոնը է իմ փորը.

- 35 Ոսկի, արծաթ, հարստություն,
Ահա կյանքիս լուկ խորհուրդը:

Բան եք ուսել, հիմար զքեզ,
Թե հայրենիք պիտի սիրել.
Բայց թե ինչպես հարկավոր էր,

- 40 Ամենևին չկամիք լսել:

Ես սիրում եմ հայրենիքը,
Նորան միշտ ու միշտ գովում եմ.
Օտար ազգի առաջնը
Պակասությունքը ծածկում եմ:

- 45 Թե մի աղքատ կը գա իմ մոտ,
Նորան կը տամ ողորմություն.
Բայց թե ռքան, կամ ինչ չափով,
Այդ քո գործ չէ, ներողություն:

- Ամենայն օր դուք մեր ազգը
50 Բամբասում եք անխղճմտանք,
Ազգի գլխից ձերպեսներով
Եկավ անցավ այնքան փորձանք...

- Ողորմելի՛ր, դու կարծում ես,
Թե հայրենիքդ սիրելով
55 Բան կը շինես. սխալվում ես,
Այդպես հիմար մտածելով:

- Դու ուսումը չէ կշտացնում
Իմ, կամ իմպեսների փորը.
Մեզ պիտու է հարստություն,
60 Որ պարարենք մեր մարմինը:

Հոգու համար ուսում պեսք չէ,
Ո՛ր սուբբերը ուսյալ էին.
Կրոնի ծեսերը պահելով,
Անշուշտ կերթամ արքայություն»:

- 65 Ուրախացիր, դու Հայաստան,
Լսելով քո որդու խոսքը.
Փառք ու պատիվ քեզ կը բերեն
Դու մարմնապաշտ մեծատունքը:

Լ ՈՒՍԻՆ

- Ո՛հ, լուսին, լուսին, արգեն ջրանի գար
Դու երկնքումը փայլում ես պայծառ.
Բայց նրքան ստեղ լուսավորում ես
Ուրախ զեմքի տեղ մի ախուր երես:
- 5 Բեկ խոր ախրությամբ չէ սպասում նա,
Որ չէր ստացել բազդից մի հարված.
Որ դո՛հ յուր օրից հասած զիշերի՛նչ,
Ողորժ է առնում վերի առ աստված.
Իյլ քո ծագելուց մինչև մտանելը
- 10 Աչքը քեզանից չէ հեռացնում նա,
Որի կորուստքը անհասի են կյանքում,
Որ արտասվում է յուր բազդի վերտ:
- Ո՛հ, պայծառ լուսին, դու պայծառ լուսին,
Վկա չես միայն լուկ արտասուքի.
- 15 Դու նրքան հաճախ քո խավար գահից
Տեսող ես լինում լուռ զարհուրանքի:
Քո ճառագայթով նրքան փայլել է
Պողպատյա սուրը ծխված արյունում...
Թե հնար լիներ քեզ այդ բուպին,
- 20 Խավարվիլ խոկուն գիշերի մթնում,
Լցվիլ արյունով, և այդ նշանով
Դողդոջուն աչքին այդ մարդասպանի
Նրեկ զարձալ կսպոյտ երկնքում:
Թող գեթ իմանար այդ հարագործը.
- 25 Որ կա մի վկա և խավար դարձքի.
Որ երկնքիցը նորան նայում է
Մի զատապարտող իխտո, անմերժելի:
Բայց այս երազ է... ո՞վ գիտե, գուցե այս երեկոյիս
Դարձյալ կը թափվի մի մարդու արյուն.
- 30 Բայց նույնպես պայծառ, դու նույն սառնությամբ
Կը լուսավորես արյուն ու սուրը,
Եվ սղանվածին և մարդասպանին
Քո լուսից կը տաս հավասար բաժին:

ԱՌՓՐՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

Յո՛ւնչ ես դոռում, ի՛նչ խնդրում,
Դու անհանգիստ հեղինակ.
Ո՛րեղ խաղալիք շինեցիր,
Ողջ աշխարհի խաղաղություն.

5 Լաց ես լինում, հառաչում,
Գանդատդ անդամ հիմար է,
Թե՛ն աշխարհն յուր դոքժերով
Բոլորովին փոխվել է:

Աշխատում ես մի էերպով
10 Խաղաղություն վրդովել,
Խլել մեր հանգիստ քունը,
Մրտերիս մեջ դող ձդել:

Ձենք կամենում լսել քեզ,
Թող մեր ճաշն ուտենք հանդիստ,
15 Հետո խաղաղ քո՛ւն լինինք...
Հետի՛ դնա մեղանից:

Մի՛ դոռար, մի՛ որոտար,
Մ՛տրդ եղիր և դու մեր պես.
Վերացական խոսքերով
20 Մի՛ դար մյուս անգամ հանդես:

Մեք առօրյա բաների
Ծառայում՝ ենք անդադոր,
Դու ինչե՛ր ես մտածում,
Դրական է՝ այս մեր դար:
3 Բո՛ւ բարձր ճշմարտության
25 Ծառագայթները փայլուն
Ձեն տանկի մեր աչքին,
Ուսկի՛ են մեր հոգուն:

Հմանաչում ենք, հավատում,
30 Բայց չկամինք խոստովանել.
Պատճառ, նոքա շփոթում են
Մեր երջանիկ կյանքի թել:

Մեք կամինք կյանք վայելել.
Ուրեմն ինչ հարկի համար
35 Մեզ պիտո էր ծառայել
Ճշմարտության անպատճառ:

Մինչդեռ և առանց նորան,
Մինչ լույս սուտի շնորհքով
Այս աշխարհի բարության
40 Մի մասը վայելելով,
Կարելի էր աստուծո
Փառավորել անունը.
Եվ չթուլանալու համար,
Եվ մարմինը պահելու,
45 Երբեմն մի փոքր զրկել...
Երբեմն մի փաքը դողանալ...

Զխռովելով մեր խիզը,
Զաղմկելով մեր հոգին,
Տոբ մեզ տալեր, վեպ, առակ,
50 Հաճոյացիր մեր սրտին.
Թող դատարկ բաներ լինին,
Մարդու վերք տալ չունենան,
Թեթև ու ծիծաղաշարժ,
Փորերս փույթ չէ թող շարժ գան:

55 Հանգստության միջոցին,
Մարսողության լավ ժամին
Դու դատավոր մի նստի՛ր
Խրատենքով մեր գլխին:

Վշտարեր ակնարկությունք,
60 Հեռի, նեղիչ գաղափարք.
Մի լինի՛ր դահիճ մոլության,
Որ չլինիս դահիճ մարդերին:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մի շատ հարուստ անգլիացի մեծատուն
Բնակվում էր նեպոլիս քաղաքում,
Մինչև այժմ նա չգիտե ուր և ում
Պատճառել էր մի վիշա կամ ցավ յուր կյանքում:

- 5 Բայց երբ մի օր երեկոյան ժամանակ,
Տուն դառնալուց, մտավ նա մի մութ փողոց,
Պատահեց մի վարձով բռնած ավազակ,
Որին զիտել անգլիացին շատ վաղուց:

- Բայց, ոչ որպես մարդ սպանող չարագործ,
10 Այլ որպես լոկ գործակատար մարդերի.
Պատահում էր, որ այդ մարդը շատ անգամ
Անգլիացուց ուղարկվում էր գործերի:

- Եվ տարու մեջ աշխատության փոխանակ
Նա փոքր արծաթ չէր ստանում նորանից.
15 Բրիտանացին տեսանելով այս ծառան,
Մտքից չանցուց վախենալ մի վտանգից:

- Այս միջոցին ծառան դանչեց.— «Իմ պարոն,
Լսի՛ր խոսքիս, բայց տե՛ս, դու ձայն չհանես,
Ապա թե ոչ, ահա սուրս...» Ինձ պատվեր
20 Տվել են քեզ սպանանել, ինչ առնես...

«Եվ թեպետ ես այս բռաբեկ կարող եմ,
Բայց մի երկու խափսնարար պատճառ կա.
Որ մեք բարեկամք ենք միմյանց, առաջին,
Երկրորդ, քեզնից ես շատ անգամ շահվեցա՛:

- 25 «Մինչև անգամ ես հիշում եմ շնորհը,
Որ ցուցի՛ր ինձ անցյալ ձմեռի վերջին,
Հավատացի՛ր ինձ փոխ արծաթ որպես պարտք,
Մինչ ունեի սնտառնելի նեղություն:

«Եվ իմ բանը վերջանալու էր լուսնդով,
30 Կամ կախաղան պիտի ուտեր գլուխս.
Բայց ինչ կանոնէք մեք անցածը հիշելով,
Կյուրակե է այսօր, ահա մեծ դավոս

«Ինչո՞ւ հայր Վոյլպին պատվիրել է խիստ սաստիկ
Տոն օրերում մարդ չսպանել բնավին.
35 Բայց գլխիդ գինն ըստայիլ էմ հառաջուց,
Լսիր ուրեմն այս թմ առաջարկութլւնն.

«Ուրիշի հետ վաճառվա՞մք մի բան էր,
Ուրիշն զուցե սուրս առնուր ինձ ըսպաներ.
Բայց զու հոգիդ, գիտեմ, չես կորուստանում
40 Եվ խոտաւացած, խոտքիցդ հետ չես գտնում:

«Մի հրաժարվիր, քան թե իմ տունը քանդես.
Արի մօրթիւր, զու քո ձեռքով ինքդ քեզ.
Ինչ դանակ է,—ածելու պես սուր սրած,
Մի կարճ աղոթք արա շուտով տու աստված»:

45 — Միթե կարելի է....

«Այդ մեծ մեղք է, ես գիտեմ,
Բայց, եղբայր, հերետիկոս ես արդեն.
Ձեռն հավատում ոչ պապին, ոչ աստուծուն,
Դեկ մահի մեջ չկա գանազանութլուն:

50 Եթե ուրիշը քեզ սպանե, կամ դու քեզ,
Կամ պատահի, որ քո մահով մեռանիս,
Քո ճանապարհը պիտի տանի քեզ դժոխք.
Ուրեմն, վճար....»

— Ձկամիմ:

55 «Ո՛հ, պարոն,
Ես կարծեցի, զու որպես անգլիացի
Ունիս մի փոքր հպարտութլուն. կարծեցի,
Թե դու չէիր հրաժարվիլու այս բանից
Գեթ, ասում եմ, հրապուրվելով պարծանքից:

60 «Ուրեմն, ինչ լուր եք հանել սուտ աղիւղ,
Թե մի փոքր նեղացնում էր ձանձրուլթիւ,
Մի ըսպեմ սպանում էիք ձեր անձը,
Դեռ որպես թե չէր զողգոջում ձեր ձեռքը.
Բայց սոյժմ »:

— Ձեռ՝ վախեցել. այդ ուռւ է,
 Եւ թիւ բաղդը ինձ սրիդ ստակ ձգել է,
 Փռւցթ չէ. բայց հս ինձ չար առնել չեմ կարող,
 Պորթիւր ինքդ...

«Անխիղճ. ինձ սուրը հայրը պատվիրեց,
 70) Տոն օրերում հոգի չկորուսանել»:

— Ուրեմն բոց թող. որ հս դնամ իմ տունը:

«Իրափն ասեմ, չկամի այդ բանը,
 Բայց երևի աստված այդպես ղեկել էր.
 Մնաս բարյալ մինչև էգուց, իմ ընկեր,
 75) Բայց դու այժմ մտքիս մեջ հս ամեն ժամ,
 Աղտոլաբար չվարվեցար այս անգամ».

Թե մյուս անգամ մի լուր օր իմ ձեռք կընկնես,
 Այն ժամանակ ինչ կը լինիս, գիտեմ հս»:

Ե Դ Ա. Զ

Սարսափելի երսոյ տեսաւ այս զիշեր,
Որպէս թե մի պարտիդի մեջ կանգնած եմ,
Մշտադալար զարդարված է կանաչով,
Ի՛յուր ծաղիկներ յուրյանց հօտը բուրում են:

5 Ուրախ ուրախ թռչունները երգելով,
Ծառն ի ծառ ողջունեցին իմ գայլը.
Ծաղիկները քնքուշ զլուխքը խոնարհած,
Ողջուն տվին, դմալեցեալ իմ սիրտը:

Գնում եմ խոր պարտիդի մեջ, մարդ չկա,
10 Ոչ մի տեղից ձայն աղաղակ չէ լսվում.
Միայն հեռվից հասանում է տկանջիս
Զրի ձայնը, բայց ջուրը գետ չեմ տեսնում:

Իմ գնացած ճանապարհի ծայրումը
Ահա բացվեց մի գեղեցիկ հրապարակ,
15 Մարմարոնյա գեղեցիկաշէն ավազան,
Ուր գործում էր ջուրը այնքան աղաղակ:

Երբ մոտեցա ավազանին, ինչ տեսնեմ,
Մի հրաշագեղ, մատաղահաս օրիորդ,
Ավազանի ափի վերա խոնարհած,
20 Լվանում է խոտակ ջրում մի լվածք:

Գերբնական է այդ աղջկա տեսիլը,
Ոչինչ չկա գորա վերա հողեղեն.
Էռեսեղեն է, թափանցիկ է մարմինը,
Աչքը հանքը սև սաթի պէս փայլում են:

25 Զքնաղ իրան, մեջքը բարակ, խակ կուրծքը
Դուրս է նայում բարակ հագուստի տակից,
Որպէս երկու հասունացած մեծ նռներ,
Թափաշապատ. խելք է թոցնում զլիւից:

Կերպարանքը կանոնավոր ու սիրուն,
30 Ոսկիամայրն չարժե նորա մոտ ոչինչ.

Ծածանում է ուսի վերա մաղերը,
Բերնի վերա ծաղկում է քաղցր ժպիտ:

Երգ երգելով, նա կապ է լվանում,
Նորա ձայնը կախարչում է թովչի պես.
35 «Խաղճ տղերքուք», նա երգում է, «խայտալով,
Իմ կապիլը ճերմակցրճւ քո ջրերով»:

— Ո՛վ իմ չժնայ, աստ, լսեմ, ով ես գու.
Ես մոռեցա և ասում եմ նաղելով,
Ո՛ր տեղից ես եկած այստեղ և ինչո՞ւ,
40 Այդ ինչ բան է, լվանում ես երգելով:—

Ինձ պատասխան տվեց այսպես. «Պատրմատ կաց,
Մահու պատանք լվանում եմ քո համար».
Եվ այս խոսքը ասած չսասած, ծուխի պես
Անհայտացավ իմ աչքիցը ամեն բան:

45 Տեսնում եմ, որ կանգնած եմ անտառում,
Ծոռի կատարքը հասնում են երկնքին.
Յուր մույրոտ դադաթովը անտառը
Սոսկալի էր ահարեկված իմ սրտին:

Լսելիքս ամբողջեցան...վաստակեցան աչքերս...
50 Կացինի ձայն հեռվից հանկարծ լսում եմ.
Խիտ ծառերի միջերկից դուրս վազելով,
Հանկարծ մի այլ նոր երևույթ տեսնում եմ:

Մի հաստարուն, բարձր կաղնի ահադին,
Նորա տակին նույն օրիորդն է կանգնած
55 Կացին ձևովին. ջարդոտվելով մեծ կաղնին,
Հրաժարվում է յուր դարավոր արմատից:

Օրիորդը կտրում է ու երգում է,
Նորա հրգը սիրտ կախարչող է դարձյալ.
«Կտրիր, կտրիր, սրաբերան իմ տապար,
60 Փայտ կտրատիր, տախտակ տաշիր իմ համար»:

— Իմ նազելի, իմ սիրական, աստ ինձ,
Մոռենում եմ նորան դարձյալ ասելով.
Աստ, ով ես և կամ ուստի ես եկած,
Է՞ր տախտակներ կտրատում ես երգելով:—

65 Իմ հարցմունքին այսպես տվեց պատասխան.
«Բո օրհասը մոռեցիկ է, տախտակներ

Պատրաստում եմ ես շո դադարի համար»
Ասաց, դարձյալ անհայտացալ. ես մնացի:

Քայքայվելով հոգիս ու սիրտս նայում եմ....

- 70 Ահա դաշտը սևանում է չորս կողմից.
Ես չգիտեմ, թե ինչ պիտի գա պիտի,
Բայց դողում եմ ըստ մարմնով երկյուղից:

Երթում եմ ես.... բայց ամպի պես մի պտակեր
Հեռուիցը երևեցալ իմ աչքին.

- 75 Մոտ վազեցի, դարձյալ տեսա.... Ես նորան,
Մի գունաթափ, ախուր դեմքով ուրվական:

Մի ծանր մուրճ բռնած էր պինդ յուր ձեռքում,
Որով գետինը փորում էր անդադար.
Ո՛հ, թեև այնքան դեղեցիկ էր իմ աչքին.

- 80 Բայց երկյուղից սիրտս զարկում էր կատաղած:

Նա փորելով դարձյալ երգում էր մի երգ—
Մի սրտաշարժ, մի շատ ախուր, տրտում երգ.
«Մձրճ իմ, մուրճ իմ, փորելը դու ինձ մի փոս խոր,
Փորելը, մուրճ իմ, մի դրկաչափ գեանափոր»:

- 85 Մոտենում եմ նորան դարձյալ խնդրելով,
— Իմ նազելի, իմ սիրական, ասա ինձ,
Ասա, ով ես և կամ ուստի՞ դու եկար,
Կամ այդ փոսը դու փորում ես ո՞ւմ համար:—

Իմ հարցմունքին պատասխանում է այսպես.

- 90 «Ես քո համար պատրաստում եմ գերեզման»:
Ճայթեց սիրտս.... և երկյուղից և ցավից,
Բայց կամեցա տեսնել իմ այդ օթեան:

Երբ գնացի ես փոսի մոտ նայելու,
Սարսափելի մի ձայն եկավ ահանջիւ.

- 95 Հետ եմ նայում, տեսանում եմ այլ աղջիկ,
Նույնպես չքնադ, նույնպես մատաղ, թափանցիկ:

— Իմ նազելի, գոնե դու ինձ գիտ, ասա,
Ո՞վ է փորող օրիորդը և դու ով.

Ինչու այդպես գեղատուն եք իմ սիրտը,

- 100 Շուտ պատասխան տուր նազելի խղճալով:—

«Մեք երկուքս քույր ենք միմյանց անբաժան»:
Օրիորդը պատասխանեց հեգնելով.

«Նա երեցն է, իսկ ես կրտսեր հարազատ...»
— Բայց ով եք դուք, — ես հարց արի դռաւով:

- 105 «Եա ալևոր Հայաստանի հագին ե...
«Իսկ իմ անունն է — Անիաբաճախուն,
«Մեք շատ դարեր անցուցել ենք խռովով,
«Եվ շատ մարդիկ փսն են ընկել մեր ձեռքով»:

- Ասաց, ժպտաց. կատաղարար երկու քույր
110 Գլորեցին ինձ փոսի մեջ. ես ընկա...
Ծննդարգելված նեղութենից դարձելով
Ստուգեցի, թե երազ էր ու տեսա:

ԱՊՈԼՈՆԻՆ

Դու Ապոլոնն, որ ազիր
Ինձ այս քնար հոգեմաշ,
Այժ, դո՛ւ չեմ քեզանից.
Տրտնջում է և աշխարհ:

5 Իբրև պատիժ ինձ սվիր,
Տրտում սրտիս մխիթար,
Թե զգալով շարչարվել
Ու չքանալ վայժապար:

Ուր նորան հետ, ինձ պետք չէ,
10 Տո՛ւր ուրիշի, ուժ կամիս.
Քեզ մի անդամ տսել եմ,
Հիշիր եթե միտք ունիս:

Կյանքիս դարունն է անցել,
Ինձ ուշացած է քնար.
15 Օտար աշխարհ պանդխտի
Ինձ մնում է մշտանար:

Բայց դու, որ քեզ մարդ տկար
Աստված գանչեց ու խնկեց,
Մի կարծեր թե միջաբեկ,
20 Պիտ՝ պաղատիմ դեպի քեզ:

Ես կընդունիմ կամակար,
Թե բողբ անպուժ սխերիմ
Մատուժակե թույն, լեզի
3 Յուր սափորից, քնձ բաժին:

25 Բայց ո՛չ երբեք պիտ՝ սողսմ
Ոտքիդ տակում, ինչպիս շատ
Մարդիկ, որ չեն իմանում,
Թե էակներ են ազատ:

Էմս, 1859.

Պոյիս 31.

ԻՏԱՆԱՅԻ ԱՂԶԳԱՆ ԵՐԳԸ

«Մեր հայրենիք, թշվառ, անտեր,
Մեր թշնամուց ոտնակոխ,
Յուր որդիքը արդ դանդա՞մ է,
Հանել յուր վրեժ, քեն ու ոխ»:

5 «Մեր հայրենիք շղթաներով
Այսքան տարի կապկապած,
Յուր քաջ որդուց սուրբ արյունով
Պիտի լինի ազատված»:

«Ահա, եղբայր, քեզ մի դրոշ,
10 Ու իմ ձեռքով գործեցի,
Գիշերները ես քուն չեղա,
Արտասուքով լվացի»:

«Նայիր նորան, երեք գունով,
Նվիրական մեր նշան,
15 Թող փողփողի թշնամու դեմ,
Թող կործանվի Ավստրիան»:

«Ինչքան կին մարդ, մի թույլ էակ,
Պատերազմի գործերում
Կարե օգնել յուր եղբորը,
20 Զանց չարեցի քո սիրուն»:

«Ահա իմ գործ, ահա դրոշ,
Շուտ ձի հեծի՛ր քաջի պես,
Գնա փրկել մեր հայրենիք,
Պատերազմի վառ հանդես»:

25 «Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնե.
Բայց երանի՛, որ յուր ազգի
Ազատության կը զոհվի»:

«Գնա, եղբայր, աստված քեզ
30 Ազգի սերը քաջալեր,

Գնան, թեև չեմ կարող գալ,
Բայց իմ հողին քեզ ընկեր»:

«Ինչ մեծիք դու քաջի պես,
Թող չտեսնես թշնամին
35 Բո թիկունքը, թող նա չասե
Թե վատ է իտալացին»:

Ասաց. ավեց օրերսդ
Յուր հղբորը մի զրոշ,
Մետաքսից էր, աղնիվ գործած,
40 Ուր երեք գուշն կան սրոշ:

Եղբայրն առավ և ողջունեց
Յուր սիրական քնքուշ քույր,
Առավ գինքը, սուր, հրացան,
Հեծավ յուր ձին սևաթուշուր:

45 — Բուրիկ,— զանչեց քաջ պատանին —
Մնա՛ս րարյավ, սիրական,
Այս զրոշակին պիտի նայի
Ամբողջ բանակ իտալյան:

Նա սուրը է ինձ, երբ մկրտված
50 Արտասուքով ու կնքած,
Դու հանձնեցիր ինձ հիշատակ,
Հայրենիքի նվիրված:

Թե մեռանիմ, դու մի սղար,
Իմացիք ու տարեցի
55 Դեպի մահու արքայություն
Իմ հետ քանի թշնամի:

Ասաց. վազեց դեպի հանդես
Ավսարիացոց հանդիման,
Յուր արյունով գնեկ հավիւթ
60 Ազատություն իտալյան:

Ո՛հ, իմ սիրալ կարամովում է
Տեսանելով այսպես սեր
Դեպի թշվառ մի հայրենիք,
Որ ոռնակովս եղած էր:

65 Սորա կեսը, կեսի կեսը,
Գեթ երևեր մեր ազգում:

Բայց մեր կանայք... ի՞նչ են, *կոչիչի,*
Ո՛ւր մեր տիկնայք փութկոտուն:

Ո՛հ... տրտատաք ինձ խեղճում են,
70 Այլ չեմ կարող բան խոսել.
Ձե՛... թշվառ չե՛ Իտալիան,
Եթե կանայք այսպես են:

Ջովան

Մայնի վերա ներանկթուրաի մաս:

ՄԱՆԿԱԹԹԱՆ ՕՐԵՐ

Մանկության օրեր, հրադի նման
Անցաք գնացիք, այլ չեք դառնալու,
Ո՞հ դուք երջանիկ, թե՛ անհոգ օրեր,
Ընդունակ միայն Եւրասիացիներ:

5 Ձեզանից հետո եկավ գիտություն
Յուր ծանր հայացքով աշխարհի վերայ,
Ամեն բան ընկավ մտածության տակ,
Բոլոր չմնաց ազատ կամ ունայն:

Գիտակցությունը հաջորդեց սորան,
10 Ազգի վիճակը ծանրացավ արտիս...,
Ապուլլոն տվեց ինձ յուր քնարը,
Որպես փալատիչ արտում ցավերիս:

Ավանդ. այդ քնարը իմ ձեռքում հնչեց
Նույնպես լալազին, նույնպես վշտահար,
15 Դնչպես իմ ախտն էր, իմ դժուգմունքը.
Ուրախացուցիչ չգտա մի լոր:

Ես այն ժամանակ միայն գլացի,
Որ այդ ցավերից ազատվելու չեմ,
Որչափ իմ ազգս կը մնա ստրուկ
20 Օտարների ձեռք, անխոս, տխրադեմ:

Մանկության օրեր, ինչո՞ւ այդպես շուտ
Թուաք գնացիք, անդարձ հալիտյան.
Ես այն ժամանակ անհոգ ու ազատ
Կարծում էի ինձ աշխարհի իշխան:

25 Գերության շղթան ինձ զգալի չէր,
Եվ ոչ բռնության անդուլթ ճանկերը.
Ձեզանից հետո ծանրացան նոքա,
Ո՞հ, անիծում եմ ես այս օրերը:

Լուս. կայ, դու քնար, այլ մի հնչեր ինձ,
30 Ապուլլոն, հե՛տ առ դարձյալ դու նորան,

Տհւր մի այլ մարդու, որ ընդունակ է
Զոհ բերել կյանքը սիրած աղջկան:

Ես պիտի դուրս դամ դեպի հրապարակ
Առանց քնարի, անզարդ խոսքերով:
35 Ես պիտի գոչեմ, պիտի բողոքեմ,
Խաղարի ընդդէմ պատերազմելով:

Ներկա օրերում այլ ինչ սե քնար,
Սուր է հարկավոր կտրճի ձեռքին.
Արյուն ու կրակ թշնամու վերա,
40 Այս պիտի լինի խորհուրդ մեր կյանքին:

Թող պատգամախոսը, հնացած Դելֆի,
Յուր եռոտանու վերա փրփրի.
Թող միջին դարու գաղափարներով
Ամբոխը խաբել ճգնի աշխատի:

45 Թող նա թարգմանե գրադարութիւնը,
Թող մխիթարվի ծովի ափերում,
Մեք աղատության ենք միայն թարգման,
Միայն այս խոսքս ունինք բերանում:

«Ո՛վ հայր, ո՛վ դու հայր, որ երկնքումն ես»,
50 Խնայիր թշվառ մեր անտեր ազգին.
Մի տար զոհ գնալ թշնամիներին.
Նա այլ չէ լսում դելֆյան հարցուկին:

Օ Շ Ա. Կ Ա. Ն

Օշական,
Վեհ հայերի զերեկման.
Ավերակ տաճարիդ մեջ
Մհարոպի վայր հանդստան,

5 Որ ազգին զիր պարզեց,
Կյանք տվեց հայոց լեզվին,
Ազգը նսրա զլացավ
Գիրը ընծայել անշուք շիրմին:

Պարխալյալ տաճարի մեջ,
10 Քրիստոսյան սեղանի տակ,
Ննջում է այն մեծ հայրը.
Օշական, քեզ փառք պարծանք:

Բայց ազգին ուր նա սիրեց,
Որի համար շատ քրանեցավ,
15 Այդ աղղին ես չեմ ներում,
Որ Մհարոպին այդպես մոռցավ:

Գետնափոր այն բեմի տակ
Սողալով պետք էր մանել
Կամ անթափանց խալսարում
20 Քարը մոռնով տեսաներ:

Ո՛հ, Մհարոպ, ներքը դու լնձ,
Իբրև սրգու քո ազգի.
Ապերախտ եմ տոռջիդ,
Որպես անգամ մմբողջի:

25 Օշական,
Վեհ հայերի զերեղման.
Քո ժաշտից ես ցած իջա,
Ուստի հերոսն մեր Վահան:

Բայց Վահան զեւ նայեցավ
30 Եկեղեցուն, ու շինեց.

Նա տնտավ շքեղ տաճար
Ու դնպէ նա աղոթեց,

Իմ աչքին ինչ երևեց,—
Եթ շինվածք կիսակործան,
35 Որի ղլխին կորացած
Երկաթյա խաչ քրիստոսյան:

Դարավոր փոշվով ծածկած,
Տաճարի պարսպի տակ,
Կո մի ծակ, ուր օձի պես
40 Կտրե մտնել մարդ միայնակ:

Սո խորիսով շոշափելով
Գտնում է այն ծակի մեջ
Բարե ծայր.... անպէս, անհուշ....
Այդ Բնչ քար է այդպիս անտեղ:

45 Լսելով պատմում է քեզ
Դյուղական ինչ՞ դահանան,
Թե աշտեղ ամփոփված է
Մեր քաջ Վահան Մամիկոնյան,

Որ ազգին կյանքը ավեց,
50 Հայրենիքին կացավ պաշտպան.
Աղբը հրան զլացավ
Կառուցանել մի զերեզման:

Օշտկոն,
Վեհ հայերի զերեզման.
55 Բողոքի մինչև երկինք,
Ընդգեմ այս ամարդու թյան:

Բարձրաբերձ քո ժողովրդից
Արծաթալիք մեր Բասաղը
Թնդալով անցանում է,
60 Մինչև Վարդգեսի ավանը:

Նվիրական այն հին գետին
Հանձն արա՛ւ ալիքներին
Հասցընել քո գանգատը
Էջմիածնյան վեհապետին:

ՈՒՂԵՐՁ

Առ Մեչուխեան ի Կոստանդնուպոլիս

Հողմերից թե առած, թռչում ես Մեչուխեա,
Ծովերից ու ցամաքից քեզ արգելք չկա.
Մեռուցիր ժամանակը, տարածությունը ջնջեցիր,
Փայլակը նախանձեցավ արագությանդ երկնաձիր:

5 Տալրոսից Այրարատ, Բոսփորից Աղթամար,
Քո տեսած, Քո պատմած թշվառությունք անհամար.
Ո՛վ հոգաց, ո՛վ վաղեց լսել աղգի հռնչյուն,
Ո՛վ ներկա նորա մոտ, երբ փչում էր նա հոգին:

Ո՛վ սրբեց նեղվածի արտասուք աչքերից,
10 Ո՛վ ողբաց, բողոքեց, երբ խլեցին հաց որբից:
Դնած էր ամիրան, աչք վրակած և դիտող,
Ի ժամու, տարածած դու եղար միայն օգնող:

Դեղ սիրեց Հայաստան, Դեղ օրհնում է բյուր բերան,
Դեղ դաքնի պսակներ հյուսում է ապադան:
15 Հնդունի՛ր այս երկտող իմ անշուք հյուսվածը,
Պակասը թող լցնե սիրած իմ, Քո աղգը:

ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՎԻ ՏՈՆԻՆ

Մովսես թեև օրենք տվեց,
Բայց գիրը կար շատ առաջ,
Մեսրովը ազգերին գիր տվեց,
Չարժե՞ սա մի խաշնարած:

5 Այո, և սա արածում է,
Բայց հայ ազգի դառները,
Սորա հոտը լուսակիզն է.
Ի՞նչ էր քուրմ Հոթորինը:

Գոտեպնդած մե՛ծ Պարթևի—

10 Սահակի հետ միասին,
Աշխարհ ծնան, լժյս աշխարհի.
Մահ, մի՛ մոտեցիր սուրբին:

Հուր լուսաճեմ նշանը վառ,
Էջմիածնից Օշկան

15 Դաճաղին վրա բռնած պար՝
Զէ՞ր բուն լույսը Մեսրոպյան:

Նա Մեսրովին՝ աստղերից վեր
Գրեց անուն բոցավառ,
Թող դան, երթան բյուր բյուր դարեր,

20 Նորան չի տիրիլ խավար:

Յեւհա՛, ծթած իմաստակներ,
Վասակի զարմ ուրացող,
Ո՞ւր եք նաժաղուլ բեհաբներ
Անում, որպես հերձվածող:

25 Իբր. «Մեսրովը պարտական է
Սըվազի Մխիթարին.
Հացեկացին սկսել է,
Բայց կատարել Սըվազին»:

Ըռխին յաշիր, դու, այդ շքի,
30 Տես, ինչ մեծ մեծ է բրդում,
Հողս զլիւիդ, ձեր ձր դարձի
Համար այդպես եք խոսում:

Թե կարծում եք, որ աշխարհում
Վիեննացույ զատ մարդ չկա.
35 Դէ, Մարտիքի սատկած կատուն
Չեղ մի այնպիսի դարբ սա.

Որ մուկի պես Վատիկանի
Մոնեք ծակերն ահաբեկ.
Քյոթ տոնն է մեր Մարտիքի,
40 Ուրացողք, ճունկ չոքեցեք:

ԿՆԴՈՒԿ ՊՈԶԱՏԻ ԼՎ. ԵՌԻՍ.
ՍԱՆՁՈՅԻ ՄԿԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

- «Կնդուէլ պոչատն է զալիս,
Ճամբիա տուր, է՛, մեր աղա,
Տես, հետն էլ ռւժ քաշ տալիս».
— Աստված, ճիշտ Սանչո Փանսա:
- 5 «Աստ, հաճի Կարապետ,
Ո՞ւր են կիտվել այդ հիմարք,
Ուղու՞մ են կոպիլ մեր հետ,
Ա՛հ, խեղազար ապստոմբք:
Ուղո՞ւմ են, որ մի խոսքով
- 10 Դորանց զժողք ուղարկեմ,
Կամ նդովքի շանթերով
Շան սատակները հանեմ»:
— Տեր իմ, ինչո՞ւ, հոգիոր
Մի տալ սխառի՞մ խիստ սաստիկ:
- 15 Միթե՞ չկա մարմնավոր
Մի ուրիշ հնար փոքրիկ.
Մի թուղթ, մի սլտիկ համակ...
Մի քանի սո՛ւտ... Ի՞նչ ցնատ...
Մշտաներին էլ օրինակ...—
- 20 Խոսքը ընթանը փառ:
«Տո՛, այդ կնդուէլ պոչատին
Քաշեցէք կպրե կարաս,
Մի բարաթի մկրտվին
Սանչու հետ, փառաց ի փառս»:
- 25 Լթիին դռուց տո՛ն կողմից,
Սանչու լեքին ջուր դնաց.
Մոզին էլ չտվեց մի կից,—
Գլուհնձ ի կպրե կարաս:

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ԹՈՎՄԱՍ ԲՈՔԼԻ
ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Եղան մարդիկ, որ մեկնեցին
Մեզ բնության շատ գաղտնիք.
Եղան խելքեր, որ չափեցին
Արև, աստղեր ու երկինք.
5 Եղան, որ խոր իջան երկրի
Արգանդի մեջ մուրճերով
Եվ քննեցին մոլորակի
Կեղևը յուր տարերքով:

Շատերն իջան, օվկիանի
10 խոր հատակը շփեցին,
Մանրացուցով տեսանիկ
Մեզ նոր աշխարհներ բացին.
Չտեսնվող, չբռնվող
Չորություններ զապեցին,
15 Լուսից ավել արագ վազող
Ուժեր ստրկացուցին:

Նույնիսկ լուսին հարկադրեցին
Մեզ պատկերներ նկարել
Եվ շողեվար նալ ու կառքին
20 Նետի, ուժքի պես վազել.
Ջնջվեցավ տարածություն.
Միթե մեծց ժամանակ,
Մի վայրկենում երբ խոսեցին
Լոնդոն, Նոր-Յորք, Պուլ-Պինանդ:

25 Բայց պատմության օրենքները
Բարոյական մարդկության
Ո՞վ շոշափեց բավերակը,
Գրեց ֆիզիոլոգիան.
Լճու... ահա մեծ անդլիացին,
30 Բարոյական Հերքուլես,

Ո՛ղջ մարդկության խտտած հոգին
Իջնում է մեծ ասպարեի...

Բնությունից, անցած կյանքից
Հանում է ճիշդ օրենքներ
35 Եվ փրկում է դիպվածներից
Մարդկության կյանքի գործեր:

«Զկա մի գործ պատահական,
Մարդու հոգին ունի կապ.
Նույն Արքայանքը Մակեդոնյան
40 Որպես ծնվում է մի կաթ.
Ընդհանուրի չափից է կախ
Ողջ աշխարհի գործերը.
Մի մարդ ազնիվ և կամ խարդախ
Կշռի չէ շեղում թաթը»:

45 Նա կապում է պատմությունը
Բնության հետ պենդ կապով,
Ցանցառ միստիկի լածնածը՝
Մարմին, ոգի, մի օղով:
«Ոգին մարմին է համեմատ,
50 Արդյունք բնության է մարմին»:
Բնության դարձավ ոգին հնազանդ,
Հոգս միստիկի գլխին:

Եվ այդ օրից պատմությունը
Դառնում է ճիշտ գիտություն.
55 Ո՛վ է դուրա հեղինակը—
Բո՛քը, անմահ անգլիացին:

Հանգչի՛ր, հսկա, Դամասկոսի
Հողում, պայծառ երկնի տակ,
Անմահ շիրմիդ անապատի
60 Որդին կանգնած է պահնակ:
Նորա վերարկուն սպիտակ
Գույն երբեք չքանա,
Բայց հրաշալի ճակտիդ պսակ՝
Միշտ վարդավառ պիտ' ֆնա:

Ժ. Ժ. ԹԹԻՍԻՈՅԻ ՀԻՇԼԵՏԱԿԻՆ.

Քեզ ոչ երբեք, ժան-ժակ Ռուսոյ,
Պիտի մոռանա աշխարհ,
Անժան ևս դու, ոգի արքայ,
Թեև հազար սանի դար:

5 Քո երկնաշունչ մեծ գործերը
Հալիսյան պիտի ծաղկեն.
Անխառամ է քո պսակը,
Թող ազգեր դան, թող կորչեն:

Գիտեմ, վրադ շատ հաչեցին
10 Տղիաության շուները.
Քեզ շատ անգամ քարկոծեցին
Կեղծավորաց խուճրերը:

Եայց դու մենեկ, մարդ քաջարի,
Միշտ անգղորդ, անասան,
15 Կանգնած նման տառափի՝
Ձեռք պարզեցիր մարդկության:

Եվ ցնդեցիր հազարամյա
Շղթաները ծանրացած.
Հզոր ձեռքիցդ՝ այն երկաթյա
20 Կապանքն ընկան լիշրված...

Թեև այսօր պիղծ բերաններ
Ուսնը, դարձյալ քո ընդգիծ
Ունան խնչպես քաղցած դայլեր,
Քեզ ինչ. չե՞ն Վարք ուսուցեմ:

25 «Ասա հանգչում է բնության մարդը,
Մարդը և ճշմարտության».
Ժիրարդենի զրեց ձեռքը
Տապանաքարից վրան:

Ծռենը եմ դնում ևս այդ քարին,
30 Բաթուռն յոթը տարուց հետ՝
Քեզ պատվում է հայկ որդին.
Եվ նա, մարդ է, վարդապետ:

ԽԱՄԻԿՈՆՅԱՆ ՄԵԾ ՎԱՀԱՆԻ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԲ

Հիմի է՞լ խոսենք, եղբարք, հիմի էլ,
երբ ընտանեկան երկրպագակությամբ
Ուրիշ բան չունինք, բայց իրար գովել,
եվ սարսափելի ազդուրացոթյամբ
5 Մեր նախնյաց ուխտը ստքով կոխել ենք.
Հիմի է՞լ խոսենք:

Հիմի է՞լ խոսենք, երբ քաջն Վարդան,
Վաթուռն հաղարից, հաղարով միաց,
Մինչ մոացել էր պարսից լոկ մատյան
10 Դուռնդը, մեր վաթուռն հաղարի գլխաց,
երբ մեր վաթությամբ՝ սղջ կորուսել ենք.
Հիմի է՞լ խոսենք:

Հիմի է՞լ խոսենք, երբ օտարից շատ
Մենք ենք մեր ազգի արյունը խմում.
15 Մսխրատնով ցինք Դվին, Արտաշատ,
Ծխի մեջ կորում խաչն եկեղեցուն,
երբ այս ամենը մենք կառարել ենք.
Հիմի է՞լ խոսենք:

Հիմի է՞լ խոսենք, երբ հրապարակում
20 Պարսիկը առակ արել է հային.
«Եթե ասորու նման աշխարհում
Զկա մի վատ ազգ, բայց, քան ասորին,
է՛լ վատ է հայը», մենք այս առանձն ենք.
Հիմի է՞լ խոսենք:

25 Հիմի է՞լ խոսենք, երբ իշխանություն
Ծախում է անարդ հացկատակներին,
Մինչ ստրուկ մարդիկ հասան մեր գլխին
Եվ մեզ կարծում են հող իրենց ոտքի,
Ու մենք մեզ կոխող սաքը լիզում ենք.
30 Հիմի է՞լ խոսենք:

Հիմի է՞լ խոսենք, երբ Լուսավորչի
Բնիկ ժողանդի թեկը կտրած,

Անարգ պարսիկը՝ այս ու այն թեմի՝
Կարգում է տեսուչ ըստ յուր չար մտաց
35 Եվ մենք դեռ՝ «կեցցե արին» դռում ենք.
Հիմի է՞լ խոսենք:

Հիմի է՞լ խոսենք, երբ ձեռք ենք տալիս,
Երբ ողջունում ենք մենք այդ չքերին,
Որ դրան շուռն են, և մեղ տեսնելիս՝
40 Շուտ դիմակները դնում երեսին,
Այգլիսիներին դարձյալ պատվում ենք.
Հիմի է՞լ խոսենք:

Էլ մեր երեսին մնաց մի կաթիլ
Ամոթի սուրբ ջուր, որ բերան բանանք:
45 Ո՛չ, թե չենք ուզում հողից հող կորչիլ,
Թշնամու արյունով մեր թրին ջուր տանք,
Աղբ, եկեղեցի փրկենք ազատենք,
Ապա թե խոսենք:

Հ Ի Շ Ե Ն Ք

Հայկ ու Տիգրանին հիշենք միշտ, եղբարք,
 Քափենք նոցանից հնության փոշին.
 Նորանց հիշելով արդյոք մի նոր կյանք
 Առնու Հայաստան—նոցա խեղճ այրին:

- 5 Կեցցե հավիտյան այրին Հայաստան,
 Նա՛ որ իր որդոց դեռ սրտի խորքում
 Չունի հաստատուն մի ոտքի կայան,
 Ու որդիքն պանդժւխտ, իրենց բռն երկրում:

- Եղբարք, բանը չէ անշոշափելի,
 10 Միայն թե կամով չկարծենք ցնորք.
 Վաղճւց մարմնացել ու տեսանելի
 Դարձել է Հայոց լուծը անողոք:

- Մեր հույսը սակայն մեր վրա լինի.
 Այսինքն աղպի մեր ընդհանրության.
 15 Աղքատ ու հարուստ տված թե թե՛
 Այսպես թե միայն կա ճար փրկության:

- Կեցցե Հայաստան, որ երազական
 Եղել է այսօր իրոք և խոսքով,
 Ոչինչ ավելի հնախոսական
 20 Դան թե անխորհուրդ անուն դառնալով:

Ազատության իղձ շրթունքի վրա
 Մի քանի մարդոց տեսնում ենք, այո՛,
 Ովքե՛ր են դոքա, ո՛չ երզվյալ ծառա,
 Որ օտար լուծին մնան միշտ հլու:

- 25 «Կը փշրե շղթան... կերթա Հայաստան».
 Հա՛, հա՛, հա՛, այդ էր պակաս մնացել,
 Որ նախանձահույզ դառնա հայության
 Կատարելապես, բայց հետո ի՞նչ էլ:

- «Կասե, եկել եմ, մայր իմ հարազատ,
 30 Գիրկդ բաց որդուդ քո չվառական.

У. П. 3 0 1. 4

У. П. 3 0 1. 4

- 1 Արարատյան լայնածավալ դալարադղվարձ դաշտումըն,
 Պարտեզներով շրջապատված կար մեկ պանդոկ ճամբումըն:
 Արեղական ֆերմությունը դալար սաղարթ այրում էր,
 Ճամբորդներուն դեպի պանդոկ համարյա թե քշում էր:
 Մեկ պատանի՝ իրիկնապահն՝ եկավ, մըտավ պանդոկը,
 Ո՛չ փուլ ուներ յուր ծոցումը, և ո՛չ թե շոր հագումը:
 Պանդոկապետն տեսավ չյուրին, հարցուց ո՞վ ես՝ պատանի,
 Պանդոկստն ասաց՝ լըսե, տեր իմ, պատասխանը քո բանի:
 Ես կայկապն եմ, Հարքա իշխան, և նահապետ իմ ազգին,
 10 Ծառաներով և ձիերով գալիս էի պանծադին,
 Հետս ունեի ոսկի, արծաթ և շատ գոհար պատվական,
 Իմ նպատակն էր Արմավիր՝ մայրաքաղաքն Հայկազյան:
 Անտառի մեջ հանդիպեցա ավազակաց, գողերու,
 Ինձ բռնեցին և կապեցին, քաշին տարան շատ հեռու:
 Ծառաներս և ձիերս դանձա ամեն գերեցին
 Եվ ինձ այսպես մերկ ի մորե, անտառն զուրս հանեցին:
 5 Բայց իմ ցավն ծառաներուս, ձիանց, դանձուց համար չէ,
 Շուտ կունենամ ամենայն ինչ, ոսկին արծաթն հողքս չէ,
 Այն մանյակն էր մեր նախնիսն յարգեհեր էր Արամը,
 20 Բաշքշելով վզես առին, մընաց նոցա ձեռումը:
 Եվ ինչ կերպով տի կարենամ հավատացնել իշխանաց,
 Թե ես ստույգ՝ Հարքա տերն եմ և առանց այն նըշանաց:
 Ոչ նահապետն ինձ կընդունի և ոչ իսկ իմ ծառայքը,
 Երեք օր է որ ընկել եմ ես այս անտակ անդունդքը:
 Պանդոկապետն շատ մեղքըցավ, առավ յուր տուն Կայսակին:
 Փոխեց հագուստն պատառոտուն, տվեց հանդերձ մեծագին:
 Բացեց սեղան բազմախորտիկ, գինով բաժկով մեծարեց
 Ու առանձին սենյակի մեջ այն ճամբորդին տեղ տվեց:
 Մտավ Կայկապ յուր սենյակը, ամենայն կերպ դարդարված,
 30 Պարզաջուռնը կայր և անկողին, ջուր և ղենջակ պատրաստած,
 Որ առավոտ՝ երբ որ դարթի՝ լըվացվի և սըրբըվի:
 Ընկավ կողինք որ քիչ քընի, բայց քուռն չեկավ որ հանգչի:
 Տանուտիրոջ քաղցրությունը և հյուրասեր հարգանքը
 Կարողանում չէր մոռանալ, և միշտ էն էր սըրտումը,
 Հաջողեցավ այս առաջին խաբեությունն պանդխտին:
 Վախենում էր որ կլմացվի և տույժ կուտա սաստիկագին:
 10 Մուլթը ընկավ երեկոյան, հասավ գիշեր լուսավոր:

- Պատանյակը ուղղւած էր որ փախչի երթալ ուղիոր,
 Բայց պանդոկի դռներն ամուր երկկոյնն փակվեցան,
 40 Մինչև ի լուս այն սենյակի մեջ աի կենա խաբերան:
 Ես ինչ անեմ՝ թե իմացվի, ինքն իրան ասում էր,
 Այն մեծարքը քնթն կուգա, ասպագային, զգում էր.
 Փախչելու էլ ճամբա չըկար, բարձր բարձր են պաները,
 Կողպեքներով են փակոտած ամեն մուտք ու դռները:
 Դեռևս այս մտքի մեջ էր, մեկ էլ տեսնես մեկ ճամբորդ,
 Ձիաներով, ծառաներով հասալ կանգնեց զըռան մոտ.
 Ծառաները սկսեցին դուռը ծեծել և կանչել,
 Տանուտերը հրամայեց երթալ դուռը բաց անել:
 Վասպուրական լայն աշխարհի նահապետը Գաղավոն
 50 Մտալ պանդոկ ծառաներով՝ հետն մեկ աղջիկ մըրայոն.
 Ինքը հարբած էր սակալ ինչ. ծառաները փութացին,
 Սենյակները զարգարեցին, պարոններուն հանգուցին:
 Գաղավոնը կարողանում էր պանդոկում հանգարտիլ,
 Գինին նորա չէր թույլ տալիս՝ յուր սենյակում պարտավելի.
 Պանդոկի մեջ ման էր գալիս ու բարձրաձայն կանչոտում,
 Ծառաներուն էր հայհոյում, ստրուկներուն հարկանում:
 15 Չը դիմացալ պանդոկապետն, եկալ կանգնեց առաջը,
 Խոնարհությամբ աղաչում էր՝ որ չը քանդի պանդոկը.
 Մանավանդ որ առանձնական սենյակի մեջ է քնած
 60 Հարքա իշխան քաջն Կայկապ, որ ճամբայն է եկած:
 Երբոր լըսեց Գաղավոնը, թե Կայկալը այնտեղ է,
 Ուրախությամբ թողեց ալոց՝ որ պատանվուն լոկ տանջե.
 Գնաց ուղիդ սենյակի մոտ, դուռն ըսկսեց ծեծելու.
 Ջարթիր, Կայպակ, ես մենակ եմ, արի ինձ մոտ, ասելու:
 Այլ Կայպակի երակներու մեջ արյունը ուռեցալ,
 Ահա այժմ կը հայտնվի խաբեությունն՝ վախեցալ,
 Ձէր կամենում դուռը բանալ, աղաչում էր որ թողնի,
 Բայց Գաղավոնն չէր կամենում ականջ դնի մեկ բանի:
 Երբոր դուռը բացեց Կայպակ, Գաղավոնը ներս մըտալ,
 70 Ուրախությամբ գրկվեցալ, խոսակցությունն սկսալ.
 Կայպակն յուր սուտ պատմությունն Գաղավոնին էլ պատմեց,
 Այն հարբածի խելքն ու աչքը դինին փակել՝ ոչ համեց:
 Ճանաչում եմ ես քո հորը, ասաց իշխանն՝ պինեհար,
 Քո նախնիքն միշտ իմ նախնայաց էին օգնող բարերար.
 Ես հարսանիք կատարեցի, հարսնը իմ տուն եմ տանում,
 Հարսնդ դուստր է մեծ իշխանի, ուրախություն եմ անում:
 20 Արի Կայպակ, դու այս գիշեր ընկերություն արա ինձ,
 Կամենում եմ ուտել խմել, նարդի խաղալ սակալ ինչ:

- Աղաչում եմ քեզ, քաջ իշխան, այս իմ ուրախ օրերը...
- 80 Ինձ մի թողնել մընալ մենակ, դառիր դու իմ ընկերը:
 Կայալակ առաց՝ հս չեմ կարող քեզ հետ խըմել, նարդ խաղալ,
 Մեկ դահեկան չը կա ծոցս, կարեմ քեզ հետ ի վեզ դալ:
 Այս շրիբը՝ որ տեսնում ես, պանդոկապետն ինձ հաղուց,
 Բաղլլած ծարավ, մերի, կողոպտված, ինձ կերակրեց ու հանգուց:
 Ականջ չարավ Գաղավոնը կայալակի այս խոսքերուն,
 Բռնեց ձեռքն՝ քաշ քաշ տարավ նստեցուց մոտ սեղանուն:
 Բերին գինին ծառաները, նարդը զըրին միջտեղը,
 Խաղն սկսավ առաջ երթալ, տանում էր միշտ կայալակը:
 *
 Հասավ ահա գիշերվան կես, մերկացել էր Գաղավոն,
- 90 Ոսկին, արծաթն, ձիւր, ծառայքն տանել տվել էր համբուն:
 Ըսկըհյին կալվածները, գեղ ու գավառ մեջ ըրերը,
 Կայալակ տարավ լայնածավալ Վասպուրական աշխարհն էլ:
 Հետո հանեց դոհարադարդ ոսկի մանյակն յուր վըզնը,
 Ապարանջանն երկու ձեռքն, ոսկի մատնին՝ մատներն,
 Այս էր նորա նախնիներն ժառանգություն մընացած
 Արամ երկիրն Հայաստանի այն նշանով էր բաժնած:
- 25 Նա հիշատակ քաջ Սյունյաց՝ բանտարկության կապանաց,
 Դիկդ, մատանի, ապարանջան, մանյակ, գոտի հորինյաց:
 Կանանց համար՝ զարդ եղավ այս, արանց համար աստիճան,
- 10 Նա միայն էր տեր կալվածոց, ով որ ուներ այն նշան:
 Այս մեկ անգամ շինեց Արամ, և բաժանեց իշխանաց,
 Որդվոց հորդի էին պահում, լինում էին տեր երկրաց:
 Ուս ձեռքումը որ լինին, նա էր տիրում գավառին,
 Ազգըն ծառա չէր իշխանաց, այլ հնազանդ նըշանին:
 Կայալակ առաջ գինդը տարավ, ականջները զարդարեց,
 Հետո տարավ մատանիքը, մատնեմատին հաջցրեց:
 Գոտին տարավ՝ մեջքին կապեց, մանյակ կապեց շըլնքին:
 Ապարանջանքն կրակի պես՝ փայլուն հագավ ձեռներին:
 Երբ որ տեսավ Գաղավոն թե ամենայն ինչ տարվեցավ,
- 110 Ճոխությունն՝ ծառաներն՝ կալվածներն մերկացավ:
 Յուր նոր հարսին՝ քնած տեղին հարբած խելքով զարթեցուց,
 Ձեռքն բռնած՝ բերեց մեջտեղ ու գիմացը կանգնեցուց:
 Ասաց. Կայալակ, եթե տարար իմ ամենայն գանձերը,
 Իշխանություն, իմ նըշանը, և հայրենի երկիրը,
 Արի խաղանք հարսին բաղդին, կամ կը դառնա կորուստըս,
 Կամ կը տանես այս վերջինն էլ, քեզ կին կըլնի իմ հարսըս:
- 30 Տեսավ Կայալակ՝ որ այն հարսն՝ նորա լինի հոժար է,
 Գաղավոնի անմիտ անխելք արարմունքըն ասել է:
 Նստավ նորեն՝ նարդ խաղալու, քվեք ձեռին թոչում են,
- 120 Թե աջ գցե, թե ձախ գցե, գուշեշները նստում են:

- Գաղափոնը երկու աչքը նարդի վրա էր պահում,
 Կայակի ծածուկ աչքի ծերով հարսի աչքին էր նայում.
 Տեսնում էր որ՝ երբ շեշ ու բեշ էին հանում քվեքը,
 Ուրախություն շառաղիսում էր հարսի կարմիր թուշերը:
- Հարսը բաժնած էր վեց մասը. առաջ ձեռքը տարվեցան,
 Կայակի բռնեց հարսի ձեռքն, ասաց իմս է, Մեխակ ջան.
 Զերմ համբուրով պաչեց ձեռքն, ասաց տեսնենք ինչ կըլնի,
 Ինձ կու հասնես, թե քո մարդուն, վրձիւ կուտա մեզ նարդի:
- Մյուս անգամ նստան խաղալ. հաջողում էր Կայակին,
 130 Թե դուշերն էր չէին նստում, շեշ ու բեշը կար գետնին.
 Առաջ դնաց Կայակի խաղ. հարսի գլուխը տարվեցավ,
 Մատաղամարդ այն նոր հարսի այտին համբուլը տրվեցավ:
- Երրորդ խաղով՝ հարսի կուրծքը և ծըծերը դնացին,
 Հարսի կեսը յուր մարդունն էր, կեսը ընկել Կայակին.
 Վերջին խաղը վրձիւ տվեց, Կայակի մընաց հաղթական,
 Գաղափոնը սենյակի մեջ թողեց նոցա... պառկեցան:
- 35 Երբ լուսացավ առավոտը՝ Կայակի, Մեխակ ի դինքեն,
 Վերկացան որ ճամբա ընկնեն ու հեռանան պանդուկն.
 Պանդուկապետն մտավ սենյակն, հայտնեց նոցա դողալով,
 140 Որ Գաղափոն ջուրն է ընկել, խեղդել է շորեթով:
- Կայակի տվեց տանուտիրոջ յուր երեկվան պարտքերը,
 Հայտնեց նորա Գաղափոնի այն գիշերվան անցքերը.
 Վկա դրեց ինչպես օտար, նույնպես ծառայք պանդուկին,
 Ուրախությամբ հլավ ճամբա դեպ Արմավիր՝ պանծադին:
- Որքան երկու օրվան կյանքը՝ են միմյանց անըման,
 Յուր մըտքի մեջ մտածում էր Կայակի երկար այն ճամբան.
 Փախստական յուր երեսեն, քաղցած, ծարավ, մեղկ, տկուր,
 Հոժար էր որ մեկ մարդու մոտ ծառա լինի հացափոր:
- Այսօր տեր է մեծ ճոխությանց և ծառայից, կալվածոց,
 150 Զքնաղ հարսն սպասում է նորա առնուլ յուր ի ծոց,
 Մեխակ շուտով ճանաչեց որ՝ Կայակի արժան է սիրո,
 Գեղեցիկ էր նորա հոգին նման շքեղ յուր մարմնու:
- Ուժեղ և քաջ էր Կայակը, նման նախնի վեհադանց,
 Ուշիմ մտք, լեզվով ճարտար, արժան անվան հայկադանց.
 Այնքան անրավ հարստության հանկարծ դառավ տեր իշխան,
 Երևում էր թե ծնած է փառաց մեջ և ճոխության:
- 40 Բարեբաղդ էր իրան կարծում Մեխակի գոլով նորա կին,
 Գաղափոնի հարբածություն՝ զգվեցրել էր յուր հոգին.
 Կայակի լուրջ էր, զվարթամիտ, հարսն նորա աչալ լույս,
 160 Ապագայի երջանկության՝ այս տալիս էր նրան հույս:
- Վիճակի տուն էր Արմավիր, դաշտն լիքն էր բաղմությամբ,
 Հովիտք, լերինք, ցնծում էին, ծառք ու ծաղկունք խնդրությամբ:

Ոմանք վրան էին շինել՝ դանադան գույն պատահաց,
Ոմանք խորան կամ տաղավար՝ տերևազարդ ստվերաց:

Ուտում խրմում էին ամենք, կամ դաշտումը զբոսնում,
Մեկը զմեկու յուրյանց մոտը մեծարելով՝ հյուրասիրում:
Ժողովվում են ազգականքը՝ դառնում են մեկ գերդաստան,
Եղբարք, քուրերի, բարեկամներ զվարճանում միաբան:
Կրակները վառված բոցով՝ խորովածը շամփուրով,
170 Ճենձներն երբ բարձրանում են՝ դաշտն լիքն է հոտերով:
Կանանչ արոտ դալարներու մեջը նստած սեղանի,
Հացն ու գինին խոտի վրա շարած առանց սիւռցի:

Եղեգնափող սըրբինգ համեղ ձայն է հանում երգելով,
Երիտասարդք և սպտանյակք տաղ են հնչում ձայներով,
Օրիորդքը և նոր հարսունք ձայն են բռնում հանդարտիկ,
Գաղտադողի աչք են անում մեկը մեկու սիրելիք:

45 Ամենեքյան ուրախ էին այն ազգային տոնի օր,
Խաղ ու խնդում են անընդհատ և հանդեսներ նորանոր.
Ճաշը անցել էր բավական՝ երբ նահապետն գուրս եկավ,
180 Համազգային ուրախությունն կրկին հուզմամբ փայլեցավ:

Հայնաձավալ տաղավարը դաշտի մեջը կառուցին,
Նահապետը յուր տիկնոջ հետ մըտան ի մեջ վրանին.
Իշխաններն հավաքվեցան ազգապետի խորանը,
Ուրախությամբ դարդարեցին յուրյանց տիրոջ սեղանը:
Նահապետը հրամայեց, որ քաղաքին զա գինին.
Տիկնոջերով գինին եկավ,—բաժանեցին ամբողջին.
Ուրախության ձայնը հասնում էր մոտակա գյուղերուն,
Նահապետի կիրքը շարժեց այն ազգային ցնձուլթյուն:
Չունենր ժառանգ յուր աթոռուն, յուր տիկինն ամուլ էր,

190 Երեսնամյա յուր հասակն հառաչելով հիշում էր.
Եբբ յուր հոր հետ Հարքա երկիր գնացել էր [...]
Եվ սիրել էր մեկ այրի կին, չքնաղ թեև գյուղական...

Տեսավ տիկինն որ յուր տերը ընկղմել է տրամուլթյուն,
Եկավ նստավ նորա մոտն՝ որ փարատե տխրություն.
Ասաց, գիտեմ քո լժախճանաց առիթ ես եմ միայնակ,
Իմ անպտուղ որովայնը չը բողբոջեց քեզ զավակ:

50 Հոգվո մեջն մեկ ախ քաշեց նահապետը և ասաց.
Ուրեմն այս էր կամքըն քաջաց Հայաստանի և Մասյաց.
Ես ազգես լավ խընամեցի բոլոր կենացս մինչ այսօր,

200 Թող ազգն ընտրի այսուհետև յուրյանց համար հովիվ նոր:
Տիկինն ասաց. միթե դու չես կարող ընտրել քեզ հաջորդ,
Այսքան սրդիք կան իշխանաց, մեկին արա ժառանգորդ.
Ես կարծում եմ որ դու լավը ավելի լավ ճանաչես,
Գան թե ազգին խրոզություն, շըփոթ, աղմուկ խաղցընես:

- Իշխանները ամենեքայն տիկնոջ կողմը ըռնեցին,
 Նահապետին խնդրում էին հաջորդ ընտրել յուր զահին.
 Մտածում էր ողորմելին, սըրտումը կար մեծ դադտնիք,
 Ձէր իմանում ինչպես հայտնե այն իշխանաց յուր կարիք:
 210 Ընկալաւ սուրհանդակը նահապետին իմացուց,
 Նահապետը իշխաններուն ասաց երթալ ընդ առաջ,
 Իշխանք բերին տաղավարը այն պատանաւուն, չքնաղ քաջ:
 Կայալակ Մեխակ մտան խորան, ողջունյն տվին ամենքին:
 Տիկին ըռնեց նորահարսին և նստեցրուց յուր ըարձին.
 Կայալակ նստաւ ատյանի մեջ, ինչպես էր ծես Արամյանց,
 Առաջ հանգիստ տալ ճամբորդին, հետո խոսել ըան հարցմանց:
 55 Բարյաւ եկիր, դու նահապետ Վասպուրական աշխարհին,
 Ասաց հանգարտ նահապետը դեպ առ Կայալակ խնդադին.
 Ես լըսեցի թե դու եկել ես Արցախա աշխարհը,
 220 Եվ առել ես ի կնություն Սյունյաց տյառըն վաւակը:
 Հոգովոց եհան այնտեղ Կայալակ, երկիր պաղեց իշխանին,
 Բարձի վրա ծունկ չոքեցաւ, ասաց՝ փռուք մեր աշխարհին,
 Ես տեսնում եմ որ արտաքուստ իմ կերպով ձեզ խաբում եմ,
 Վասպուրական աշխարհի ես ոչ նահապետ, ոչ տեր եմ:
 Իմ անունը Կայալակ զըրի, երբ որ փախա իմ երկրեն,
 Շղթայք կապանք ինձ նեղեցին, դուրս հանեցին բանտեմեն.
 Որդի էի գլուղական մոր, հորս անունն չը գիտեմ,
 Ծնած օրես մինչև այսօր թշվառության մատնած եմ:
 Քանի օր էր որ ճամբումը քաղցած ծարաւ ման դալով,
 230 Եկա հասա պանդուկի մոտ՝ մերկ մոլորված շրջելով.
 Մըտածեցի թե ինչ անեմ, որ մեկ փորըս կշտացնեմ,
 Ասի՝ Հարքա ես նահապետ, աղգին իշխան Կայալակն եմ:
 Ինձ ընկալան ողորմելով, հանգեծ տվին, կշտացրին,
 Առանձնական սենյակի մեջ ինձի հանգիստ պառկեցրին.
 Հավատացին որ ավաղակք կողոպտեցին դանձերըս,
 Եվ խըլեցին իշխանության անդրժեղի նըշանըս:
 60 Գազաւոնն էլ հետո եկաւ հարբած՝ նույն իսկ պանդուկը,
 Ինձ չը թողեց որ ես հանգչիմ իմ առանձին սենյակը.
 Եկաւ ըռնի տարաւ յուր մոտ, ուղեց հետս նարդ խաղալ,
 240 Եվ հարկադրեց ինձ ակամա գինեհարիլ, արբենալ:
 Խաղի մեջը ինձ հաջողեց, տարա նորա դանձերը,
 Ծառայք, կալվածք, ժառանգություն, և հայրենի երկիրը,
 Հետո աղդի իշխանություն, ականակուռ դարդարանք,
 Գինդ ու գոտին, ապարանջան, և մատանին ու մանյակ:
 Եվ վերջապես տանուլ տվեց յուր այս չքնաղ նորհարսը.
 Այն գիշերը ջուրը ընկաւ, ու վերջացրուց յուր կյանքը.

Ճշմարտութեանս վկա կարեն լինել ծառայք բաղմամբիւ:
Պանդոկապեանս և յուր ծառայք և ճոխութեանք այս անթիւ:
Զարմանք բռնեց ամենեցունս. նահապետը հարցրեց.

250 Ի՞նչ է պատճառն որ դու քո հոր անունն ի՞նչ է, չգիտես.
Կայսակ տվեց պատասխանի. քեզ երկար կյանք, նահապետ,
Մայրս ալիք էր եռամյա, երբ ինձ ծնավ ու. կյանք ետ.

Գերեզմանք է մեր քաղաքը, ուր որ Բելը թաղված է,
Այս քաղաքի հյուսիսակողմ մեկ փոքրիկ դուռը շինված է.
Այն դուռն էր իմ խեղճ մայրն և այնտեղ էր բնակվում,
Քրտան ու վեց տարի այնտեղ՝ ախով կյանքը անցկացնում:

65 Հարքա իշխան քաջ Կայսակը մեկ օր մորըս տեսել էր,
Նորա չքնաղ գեղեցկութունն սրտի սիրով գովել էր.

Մարդ էր զրկել՝ նորան տանել որ յուր կամքն կատարե,
260 Պատահեցա ես, չթողի, որ իմ մորս անարգե:

Կայսակ զրկեց յուր ծառայքը որ ինձ կապեն ու տանեն,
Ես չը թողի ինձ կապելու, ընդդեմ կեցա իշխանին.

Վերջապես ինքն ոտքով եկավ բռնել տվեց, բանտ դրեց.

Մայրըս չուզեց ձեռք ընկնելու, ինքը իրեն կորցրերեց:

Նահապետը կրկնեց բանը. զարմանք է որ քո մայրը
Թագերել է քեզիմեն թե՛ ով է եղել քո հայրը:

Կայսակ ասաց. մայրս ասում էր, թե լավ է որ չիմանաս,
Ի՞նչ քեզ համար անհաշտելի թըշնամիներ չունենաս:

Բայց յուր անցքըն առաջները ինձ կարճառոտ պատմել է.

270 Ես էլ կարեմ աշտմ պատմել, պատճառ որ մայրս մեռել է.

Նա յուր բաղդին չէր տրտնջում, և միշտ ուրախ էր հոգվով,
Միայն հոգսը իմ վիճակն էր, և մաշվում էր միշտ սրտով:

Ինձ ասում էր. որդյակ, քաջաց շառավիղեն ես ծնած,
Մի կորցնիր քո պատիվը և մի համարավ քո նախնայց.

Մեկ օր հայրըդ քեզ կու գտնե, միտք կու բերե քո մորը,

Կարելի է որ վերջանա միհնչե այն ժամ իմ օրը:

70 Քո հայրն էր հրիտասարդ քաջ ու շքեղ սիառացի,

Հայկա ցեղին էր նա ծագած, երեսիք մեջ ազգի.

Նահապետաց ժառանգավոր, գեւթ թշնամյաց անավոր,

280 Արամաղնայց միշտ սիրելի, իշխանաց մեջ փառավոր:

Ասորեստան մեր նահապետն հրատարակեց արշավան,

Հայոց զորքը ժողովիցան մերձ քաղաքին Գերեզման.

Այն քաջարե երկուսսարգն՝ զորավար էր հեծկոց,

Մեր գյուղի մեջ բնակեցուց հեծկազունդ զորս հայոց:

Գեղի մեկ ծայրն էր մեր տունը, ու ըսկի մեջ մեծ այգի,

Պարտեղ ծաղկանց և ծառաստան, և լայն անտառ փըշատի.

Այն անտառի մեջ էր միշտ իմ զրոսանաց տեղերը,

Զմայլեցնում էին ինձի այն քաղցր անուշ հոտերը:

- Մեկ օր տեսա որ անտառում ման էր դալիս պատանին,
 290 Երբ ինձ տեսավ, եկավ մոտիկ, և հարցրեց՝ ում ես կին.
 Ես այն քաջին ասացի թե՛, ես այրի եմ, այլ չունիմ.
 Երկու տարի է որ աչքես չէ ցամաքում արտոսր իմ:
 Քաջը ասաց, երևում է որ սիրում էր քեզ մարդդ,
 Որ այս երկու տարվան մեջը չէ սփռվում քո սիրտդ:
 Մեռածներու համար մեռնի՛ր՝ կենդանյացը օրենք չէ,
 Թե՛ մեռնին էլ կենդանիքը, մեռածներուն օգուտ չէ:
 75 Քանի տարի որ ուղենաս կարես այրի նըստելու,
 Բայց լինչ օգուտ այդպես կյանքեն կարող ես դու քաղելու.
 Հաղիվ թե դու տասն և օխտը քո սարիքը մըտել ես,
 300 Համ դառել ես կին, հա՛տ այրի, երկու տարին նորիլ ես:
 Ես պատասխան տվի քաջին, երեի թե բողբոս այս է,
 Որ իմ կյանքս արտասվաց մեջ և սևացած անցանե.
 Տասնուերկու տարին մըտա, երբ ծընողքս հարս արին,
 Տարի ու կես ես հաց կերա իմ ամուսնույս տան մեջին:
 Մեռավ մարդս, մյուս անգամ ես իմ հորս տուն դարձա.
 Ձը կամեցա ամուսնանալ, այսպես այրի նստեցա.
 Մեկ կտոր հաց ունի հայրըս, ինձ էլ է այն բավական,
 Ո՛չ քույր ունիմ և ո՛չ եղբայր, ոչ մերձավոր ազգական:
 Ես կը լինեմ, ասաց քաջը՝ քեզ քույր եղբայր ազգակից,
 310 Համ օգնական հա՛տ պահապան համ բարեկամ սրտակից.
 Արի դու ինձ հարսն կոչվիր ու ինձ ասա ամուսին,
 Այսուհետև թող միւր կյանքը երթա անցնի միասին:
 Ծիծաղեցա ես այս քաջի առաջադրած խոսքերուն,
 Ասացի թե միթե այդպես սաստիկ է հուր քո սիրուն,
 Որ դու մեկ հատ դուզացի կին տեսար, սերդ վառվեցավ,
 Հայաստանի փառքն ու պատիվ սըրտիդ մեջին հեռացավ:
 80 Ես ճանաչում եմ քեզ, ո՛վ քաջ, դու իմ տերն ես, քաջիկ ջան,
 Թե ես հաճո եմ քեզ այժմ, կամ աղախին անարժան.
 Բայց կին լինել չեմ կամենում, որ քեզ չանեմ տաբաբադդ.
 320 Պըտուղն քեզ անուշ լինի, ծառ թող մընա հյուր արմատ:
 Երեք ամիս, ասեր մայրըս, այսպես անցավ մեր կյանքը,
 Ես երջանիկ էի, ուրախ, քաջ պատանվո՛ւ գրկումը.
 Ձեմ մոռանալ նորա սերը, չէի արժան համբուրին,
 Ձեմ մոռանալ թուրս աչք ունքը, զո՛հ եմ դեղձան մաղերին:
 Այս փըշատի թանձր անտառը խընամարկու ստվերով,
 Պահպանում էր մեր սերը վառ՝ յուրյան անշեջ բոցերով.
 Հայրըս մայրըս չէին բընավ՝ մեր խնդության խոչընդակ,
 Առանձնությունն էր մեզ պաշտպան, ի՞նչ տի լիներ հակառակ:
 Քաջն երբեմն պատմում էր ինձ յուր ծնողաց բաները,
 330 Յուր հայրենյաց ճութությունը, և յուր նախնյաց փառքերը.

- Հորդորում էր, որ ես հաճեմ լինել նորա ամուսին,
Երթամ հետը նորա երկիր ու բնակվիմ միասին:
- Ես այս բանը չէի ուզում, որ իմ երկրես հեռանամ,
Իմ ծնողաց թշվառության ու տխրության պատճառ տամ:
- Եվ գեղացի աղջիկ գոլով՝ քաղաքացյաց մեջ լինել,
Իմ գյուղական բրտությունըս հասարակաց ցուցանել:
- 85 Ես դիտեի որ սիրելիս կամուսնանա փառավոր,
Յուր հավասար հարսն կառնու, և կը լինի բաղդավոր:
Ինչի պիտ էր նորա բաղդին ես կենայի հակառակ:
- 340 Ես մեկ ղեղձուկ այրի էի, նորան զոհյալ բովանդակ:
Միայն յուրը էի սիրում, և ոչ այն թե՛ նա ո՞վ է,
Տեսնում էի որ ինձի՝ ինձմեն ավել սիրում է:
Ձէի կարում նորա սիրույն ես հավասար սիրելու,
Միշտ պարտական էի մընում նորա հրով էրվելու:
Ո՞վ էր կարող այնպես սիրել, ինչպես որ նա էր սիրում,
Բաղկաց մեջը ինձի գրկում ու թուշերս համբուքում,
Այն ջերմագին համբույրները այրում էին երեսըս,
Կըրակը ներս էր թափանցում, վառում հոգիս ու սիրտըս:
Ա՛խ, ի՞նչ կարող էի անել ես այն քաջի սիրույն դեմ,
- 350 Որ իմ սերըն նորա սիրուն պատասխաներ դեմ առ դեմ:
Նա արեգակն էր ճաճանչեղ, ես ճանձ էի փոսփորա,
Նա Արարատ էր հրահոս, ես փոքրիկ քար խոտելի:
Նա առյուծ էր, իշխան լեռանց, ես որդ անզոր կամ մըջյուն,
Նորա ճանկի տակը լինել էր իմ միայն խնդություն:
Ինձ չէր պիտո նորա փառքը, ոչ ճոխություն, ոչ գանձը,
Նորա սերն էր ինձ կյանք տալիս և այն էր իմ արևը:
- 90 Եթե գանձին ես խաբվեի, կամ թե փառքին ու պատվույն,
Ես կըլնեի ինձ անարժան, վաճառական իմ սիրույն:
Գեղացին ի՞նչ կը հասկանա, թե ինչ է փառք կամ պատիվ:
Հարբած էի նորա սիրով, ոչ գիշեր կար և ոչ տիվ:
- 360 Մեկ ակթնարթ չէր հեռացնում ինձ յուր մոտեն սիրելիս,
Ինձ շատ անգամ գրկի վրա էր մանացնում, ման գալիս:
Երեխի պես էր ինձ պահում, գիշեր ցերեկ ծոցումը,
Ինձ յուր ձեռքեն էր ուտեցնում, նստեցրած յուր գրկումը:
Թե կարնայի կը պատուեի փորըս, սիրտըս ու լյարդըս
Ու հոգուս մեջ կը պահեի այրիության այս վարդըս:
Բայց ինչ անեմ, ձեռքես չէր գալ, ես մեկ տկար կին էի,
Լանջաց վերա փաթթվելով միայն լուռ միտք անեի:
Ասում էր ինձ, իմ սիրելի, ինչ ես այդքան մըտածում:
- 370 Երբ իմ կուրծքիս փաթթվում ես, [խորհրդա]խոր ընկղմում:
Ի՞նչ է արդյոք քո ցանկություն, ասա ինձ՝ որ կատարեմ,
Դու ինձ համար քեզ զոհել ես, ես էլ քեզ տի վճարեմ:

- Ինչ թանկ բան է այս իմ դոհը, տվի նորա պատասխան,
 Գանի ալիլ քան դայս դոհեր քեզ տալ կարե Հայաստան.
 Ես երջանիկ կյանքի համը նոր իմացա քո հետը,
 Վախում եմ թե կարճ կու տես, այս է միշտ իմ խորհուրդը:
- 95 Սիրական ջան, ասաց քաջըս, թե կամենաս հետս տրի,
 Իմ ծընողքս քեզ կընդունեն, դու կունենաս կյանք բարի.
 Թե չես ուզում տեղիդ ելնես, ես քու մոտդ կու կենամ,
- 380 Դո փոքրիկ գյուղ քաղաք կըլնի, թե քեզ հաճել կարենամ.
 Ձէ, չէ, չուզում ես ասացի, ես քեզ հետ չեմ ուզում դալ,
 Քեզ ծանրություն դառնալ ճամբիդ և քաջ բաղկիդ դեմ կենալ.
 Քեզ աղքատին փողն է կանչում քաջի, գործո ասպարեղ,
 Ինձ մոտ մեղկել՝ անդ քաջանալ, ի միասին կարող չես:
 Ձեմ էլ ուզում որ քո երկրեն, քո մոր ծոցեն հեռանաս,
 Լալ է որ իմ անդոր սէրը այլ նոր սիրով մոռանաս.
 Ես միշտ քոնն եմ քանի որ կամ, երբոր մեռնեմ էլ քոնն եմ,
 Բայց քո բաղդին միջնորմ լինել կամ բաղդակից կարող չեմ:
 Թե ինձ սիրում ես ճամարիտ, դրախը չքնաղ լսեմսին,
- 390 Ինձ գյուղական այրի կնոջս՝ մի ցանկանար առնել կին.
 Դու տեսար որ ես ճանչըցա թե որքան է իմ կրկես,
 Կամեցա որ ինձ վայելես, և ոչ եթե ինձ սիրես:
 Բայց տեսնում եմ որ սիրում ես դու ինձ քան ղչափն առավել,
 Ես քո սիրտը գողացել եմ, հողվույդ թակարդ եմ դառել.
 Ինչ պատասխան պիտի ես տամ, երբ քո հարսին տեսանեմ,
 Նորա դիմաց միշտ հանցավոր և սևերիս պիտ ելնեմ:
- 100 Մանավանդ որ ես չեմ կարում Երբ ցույց տալ լիապես,
 Շուտ կու զզվիս իմ անմոռնչ, անբոց, անհուր այս սերես,
 Թե կարնայի քեզ հալեցնել՝ ինչպես որ ես հարվում եմ,
 400 Այն ժամանակ ես կասեի թե ես քեզի արժան եմ:
 Քաջըս տվեց պատասխանի, իմ սիրական գեղջուկ ջան,
 Դըժար թե ես երբեք դըտնեմ այսպիսի սեր պատվական.
 Կարելի է որ պատահեն ինձ աղջկունք գեղեցիկ,
 Բայց այդ սիրտը չեն ունենար, և ոչ հողի թափանցիկ:
 Ես ասացի, իմ այս անդոր սերը քեզի թովել է,
 Բայց լալ նայե, թե քո սիրույն մասնակից հիլ եղել է,
 Մեկ հատ չնչին, գեղջուկ այրի քեզ կենակից է դարձել,
 Ու յուր կենաց քաղցրությունը քեզմով է նոր իմացել:
 Դու ուղուս ես, ասաց քաջը, որ ես քեզի քիչ սիրեմ,
 410 Ես այդ բանը ամենեին քեզ անկուռ կսրող չեմ.
 Դու ինձ մեկ ժամ էլ չը թողիր որ հառաչեմ քեզ համար,
 Ես իմ աչքիս երևեցա մեկ բարեբաստ սիրահար:
 Ես ասացի, ինչի համար քեզի պիտի մաշեի,
 Սերըդ ինձի իբր ակամա թշնամով պես քաշեի.

- 105 Էս իմացա որ քո սիրույն ես չեմ կարող դիմանալ,
 Լավ համբեցի խսկույն սիրտըս, հոգիս, սերըս քեզի տալ:
 Թե այլ բանի ունինայի քեզմէն հույս կամ ցանկություն,
 Թե ուղեի որ դու ինձի պարգեհելը ճոխություն,
 Կարող էի քեզ պատ ի պատ խոսքերով տալ պատասխան,
 420 Որ քո սրտի մեջ վառելի անշնջ հուրը ցանկության:
 Բայց տեսնում ես, որ ես գանձի, փառքի, պատվո իղձ չունեմ,
 Իմ կենացս բավական է, ինչ որ այժմ ես ունեմ:
 Քո այս սերը ինձի համար մեկ հրադ է թովարար,
 Կը ծաղի լույս, ես կը վարթեմ... Թըռալ այն սեր դրկավառ:
 Դու մի կարծեր, ասաց քաջը, որ ես քեզի մոռանամ,
 Կամ քո գեղեն աջ կամ ահյակ դեպի մեկ կողմ հեռանամ:
 Ես գիտեմ որ ինձ ես սիրում, քո սերն է սեր ճըշմարիտ,
 Դու ես կենացս զարգարանքը, իմ հազվագյուտ մարգարիտ:
 Ես ասացի, իմ քաջիկ ջան, ինձ անվանե ինչ կուզես,
 430 Բայց ինձի հետ քո ապագան պիտի երբեք չը կապես:
 Ինձ վայելե, որքան կամիս, անուշ լինի քեզ սերըս,
 Բայց մի մոռնար թե դու ով ես, կամ ինչ է իմ վիճակըս:
 Թե իմանամ որ քո սերը քո հարսեն չի պակասիր,
 Կամ քո տան մեջ ատելություն, խռովություն չի ծագիր,
 Հոժարությամբ կուգամ քո տուն, ինչպես հետին աղախին,
 Ինչպես ըստրուկ արծաթադին կը ծառայեմ քո հարսին:
 110 Բայց ոչ, այդ սեր քո սրտի մեջ բոցաբորբոք է վառվում,
 Ինձ այրում է յուր սաստկությամբ, հոգիս սիրտս տոչորում:
 Դու հեռացիր, որ հորդառատ երկու աչքիս աղբյուրը
 440 Այս կըրակի վերա ցողեն յուրյանց տարափ և ջուրը:
 Ուրեմն դու, ասաց քաջը, ուզում ես նոր որքանալ,
 Արտասուքով քեզի մաշել և ինձ համար դո՛հ դառնալ:
 Շատ անողորմ ես քեզ համար, իմ սրտիս մեծ ցավ տվիր,
 Ես այդ չէի միտքըս բերած, դու իմ միաքըս ձգեցիր:
 Այն Քր հարսն է որ կարենա քեզ պես այդքան ինձ սիրել:
 Ոչ թե դանձը, այլ ինձ սիրել, ինչպես որ դու ես արել:
 Ձէ, չեմ կարծում, որ իմ կենացս մեկ էլ քեզ պես պատահի,
 Որ ինձ մենակ լինի սիրում, և ոչ մըթերք իմ դանձի:
 Ախ, ինչ դժար պիտի լինի բաժանվելու մեկ օրը,
 450 Ինչպես պիտի դատարկ մընա սիրով թոված այս սիրտը:
 Կամ ով պիտի քո աչքերեն արտասուքըդ ցամքեցնե,
 Կամ քո չքնաղ այդ իրանը ինձ մեկ բանով հասցնե:
 Ես ասացի, իմ սիրական, թե դու ինձի խոստանաս,
 Որ մոռանաս ինձի իսպառ, երբ իմ գեղեն հեռանաս,
 Ես կարող եմ արտասուքըս սրբել դեղձան հուր ալյոք
 Եվ քո սերը միշտ հիշելով ինձ սիրտիկ անցյալովք:

Եւ չէ՞ր որ գիրկըդ ընկա, տառնց քո ինձ խնդրելու:
 Կարմիր աշտիցդ համբուշտ տվի ու վախեցա մերժվելու:
 Նըռան նման ծիծրս բացի մեջը դրի երեսըդ:

460 Տասը տարվան կընկա նման հորդորեցի քո սերըդ:

Առավոտյան անուշ հովին թվ է ումը դարձեցնում,
 Բլբուլներու քաղցր ձայնը թվ է ավել քաղցրացնում.
 Կարկաչահոս աղբյուրի մոտ թվ է տանում ջուր խմել,
 Եվ ծաղկածին դալարվո մեջ թվ է [...] վայելի:

Ճաշին՝ ընթրյաց՝ գինովո բաժակն ումժվ է միշտ համովցած,
 Հայկահայկի* խորովածը ինչժվ ախքան համեմված.
 Խոշոր դեղձը միշտ ժրպատվով զատկն ումժն ստրվեցար,
 Կորեկները ծոցդ պահել, հաշվի տեղ երբ որ սկսար:

Ինձ հավատա՜ իմ սիրական, որ երբ ինձմեն հեռանաս,
 470 Միայն պիտի այն ցանկանամ որ ինձ շուտով մոռանաս.
 Միտքդ բերես թե դու ով ես և ինչ է քո վախճանը,
 Հաջողությամբ դառնաս քո տուն: ուրախացնես քո հորը:

Իմ լացը ինձ շուտ կսփոփե, էլի այրի կը նստեմ,
 Այն փշատի անտառի մեջ՝ էլ ամեն օր կը շրջեմ.

Միտքըս կուգա իմ օրերս, երբ տեսնեմ այն ծառերը,
 Ուր որ հարյուր, հազար անգամ գրկախառնվի է սերը:

120 Այն առաջին ակընթարթին՝ որ քեզ առի իմ ծոցըս,
 Ասացի ինձ՝ այս ավանդ է, չէ սեպհական կալվածքս.

Դեղ պահում եմ ինչպես ավանդ, հոգվույս մեջն է քո տեղը,

480 Օրը կուգա որ քեզ հետ տամ... լավ չեմ պահել ավանդը:

Հանկարծ հընչեց եղջերվափող, դըրռները բացվեցավ,

Հայոց զորքը ուրախ ուրախ ամեն կողմանց մոտ եղավ.

Հեծեազորքն էլ գնացին, քաջըս գրկես դուրս թկավ,

Այրիություն ու որբություն նորեն բաժին ինձ դառավ:

Ինչի՞ պատմեմ թե ես ի՞նչ սուգ, ի՞նչ լաց ու կոծ ունեցա,

Իմ ծընողաց ռոքան ցավոց, ողբոց պատճառ ես դարձա.

Ինչպես տըտում գիշեր ցերեկ անտառի մեջ շրջելով,

Միշտ անդադար բաղդիս կարդում էի անեծք և նըղով:

Թողեց ինձի սրտիս հոգվույս արությունը հուսահատ՝

490 Նման էի շուշան՝ ծաղկի, գերանդիեն միջահատ.

Ծառերու տակ էի պտրում, արդյոք էլի կերելի.

Փոշման էի որ ես նորա այնքան ինձմեն հեռացրի:

Այլ այս տեղ երկու ամիս. հանկարծ շարժեց արգանդըս,

Իմացա որ հըղացել եմ, ասի մոտս է իմ քաջըս.

Այս գավակը եթե ասրի, էլի մեզ կու միացնե,

Իմ սիրելին ինձի համար հավերժաբար կործած չէ:

125 Ձէի ուզում որ կին լինեմ, նորա բաղդին դեմ կենամ,

Բայց չէի էլ ես կամենում որ նըրամհն հեռանամ.

Զավակի տեր էի դառնում, ինչի՞ պիտի որք մնար,

500 Կամ վատ անուն՝ պոռնկորդի՝ անմեղ էակն ունենար:

Այսուհետեւ ես ի՞նչ անեմ. նա ուղղով է ինձ առնել,

Արդյոք երթամ ու կի՞ն լինեմ. չե՛. լուծին չեմ ինձ լծել,

Նա ինձ սիրում էր ջերմ սիրով, այն էլ է ինձ բավական,

Իմ պատճառով չարաքաստիկ թող չը դառնա Հայաստան:

Ես ի՞նչ էի մինչև այնօր, կամ թե այսօր էլ ինչ եմ,

Մեկ գեղացի այրի կընիկ, ինչի՞ սիրտս մեծացնեմ.

Ես ի՞նչ դո՛ւ եմ նորա բերել, մտածե՛ն էլ ամոթ է,

Այդվո տերը մեկ հատ ծիրան այգվո մեջին քաղել է:

Բայց թե հարճի նման պահեր, գուցե ես էլ ցանկայի,

510 Ու օրը մեկ երկու անգամ յուր երեսը տեսնեի.

Պիտի թողնեմ հորս մորս, ու տարածամ բաժանվիմ,

Նոցա տրտում հող մտնելու չարյաց պատճառ ես լինեմ:

Դի՛ցուք ծնողքս կարող են գալ ուր էլ որ ինձ նա տանի,

Ինչ խղճմտանք կըլինի գործս որ նոցա տամ վտարանդի,

Որ հայրենի գերեղմանին իմ պատճառով զրկվին,

Օտարության մեջ մնալով աչքն արտասուք մեռանին:

130 Զէ՛, այդ բանին ես չեմ հոժար, թող քաջս ինձի մոռանա,

Ոչ կին կուզեմ լինել նորա, թող ոչ էլ հարճ ունենա.

Մի՞թե ինձի ոչ է հայտնի հրաբորբոք նորս սեր,

520 Թե ախոյան ունենայի, նորս կյանքը ի՞նչ կընեի:

Ոչ թե մեկ կին, այլ քառասուն էլ որ մեկտեղ ունենա,

Եվ ինձ էլ հարճ կամ ամուսին նա պահելու կամենա,

Ղայր կուգա նոցա օրին, սերը ինձ հետ կու լինի,

Նոցա բաժին լով արտասուք և թախծություն կու հասնի:

Ինչի՞ համար իմ պատճառով քաջի սիրտը վշտանա,

Ինձի նըման մեկ գյուղացի կին ամուսին ունենա.

Մի՞թե քիչ կան հրաշագեղ՝ թափալորաց աղջիկներ,

Թող նոցամեն ընտրե իրան հարուստ տիկին և հարճեր:

Ես կու մնամ իմ գեղումը հորս մորս ծոցումը,

530 Կը բերեմ իմ սիրո դավակս, կը պահեմ իմ զրկումը.

Դաջիս կարոտն կալեմ առնուլ իմ ծնունդի երեսեն,

Նա կու լինի ինձի սլաշտպան բաժրասանաց լեզուեն:

Ինձ թվ է այժմ մեր գեղումը կամ լավ կամ վատ ճանաչում,

Ո՞ւմ վույթն է թե իմ տան մեջը օրս ինչպե՛ս եմ անցկացնում.

Մեկ քանի օր պիտի կենամ տան մեջ, պիտի դուրս չը գամ,

Հարևներու հետ ի՞նչ ունիմ, որ թագ կենալ չը կարնամ:

135 Երեք ամիս վայելեցի իմ սիրողի ծոցումը,

Ո՞վ իմացավ թե ինչ կային մեր երկուսի մեջումը.

Ո՞ր օսար աչք տեսալ քաջին, կամ թե ինձ ո՞վ նշմարեց.
 540 Ամեն մարդ յուր գործի հետ էր, ոչ ո՞վ մեզ չը խաղանեց:
 Թե արտասուքս աչքես մեջն իմ դադարներս չը հայտնե,
 Թե հառաչանքս հոգւոյս խորքն մեկ նենգութուն ինձ չանե,
 Ո՛չ որ կարող չէ իմանալ, թե փորումը՝ դավալ կա,
 Հաջողութեամբ սիրույս պտուղն աշխարհքի մեջ լույս կուգա:

137

ԱՂՅՄԻՔ

卷之四

ԳՐՈՒԱԾՔ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑԻ՝

Ս. Պ. ԲՈՒՐԳ

U. 2 3 U 1 4

Nos prêtres ne sont point ce qu'un
vain peuple pense. Notre crédulité
fait toute leur science.²

Voltaire

Je veux montrer à mes semblables
un homme dans toute la vérité de la
nature.

J. J. Rousseau, „*Confessions*“

ՈՒՂԵՐՁ

„Compte rendu“*

Որում Խորեն հանազազ
Լարակուր և քնարին
Վարդենեաց ոչինչ նիազ
Գողարկի անդրաձայնութիւն:

ԱՌ ԸՆԹԵՐՑԱՆԵԼԻՍ

„Je ne veux pas passer pour meilleur que
je ne suis“.

J. J. Rousseau, „La nouv. Héloïse“.

Non, mes amis, non, je ne veux rien être...
De mon berceau près de bénir la paille,
En me créant Dieu m'a dit: Ne sois rien“.

Béranger⁵

Ձայս մի և եթ կանխեմք աղաչել, զի մի ոք համարեսցի եթէ և մեք
առ հայկաբանս կամ առ քերթօղս զանձինս գրիցեմք. քաւ լիցի մեզ: Դուզ-
նաքեայ ոք, այր մի տառապեալ խոստովանիմք, այլ՝ սպաս արարեալ
ճշմարտութեան՝ ոչ երբեք զանձինս ունիմք առ որ չեմք, և ոչ երբեք:

Ընդէր իսկ բնաւ և մաղթանք՝ մի որոց աչս ունիցին տեսանելով ոչ
զդոյն գուշակիցեն, անգէն իսկ ի վերծանութիւն մատուցեալ: Ծաղու ար-
դար իսկ արժանի. միթէ ամենայն որ կաղակրկին կակաղէ, լիցի ի բարբառ
գրգարանին, հայկաբան իցէ, կամ որ չափաւն՝ քերթող. Շէւ Սաւադ ի
մարգարէս, որպէս ասեն Գիրքը:⁶

Քաւ, և մի լիցի, ասեմք և կնքեմք, այլ զդիպողն առանց բնաւ թան-
գուզանաց, արդիւնաւոր ճշմարտութեամբ և ի փորձոյ՝ զպատասխանին
ճահեցուցանեմք. ոչ բաղումք իցեն, քան եթէ սակաւք, զի առ ծանր թեթե-
ւութեան անձամբ զանձինս յանդգնեցուցանեն, մինչև, թէ տայր ոք, զբազմե-
րախտ և զառաքելանման մերոց թարգմանչաց զգահուց բուռն հարկանել: Սա-
կամք իցեն առ մեզ, օրէն լիցի հարցանել, որ ի չափս ինչ արուեստակեայս
զնողմս արածեալ միանգամ, զՇեքսպիրի կամ զՇիլլերի լրբին թեկն ածել,
որոց և ոչ իսկ համբալկացդ անլուսայից ստգիւտ թերևս ի ճահ:

Եթե փութացաք ուրեմն քաւիլ յայդպիսեաց՝ թուի մեզ, թէ և ոչ
լիւիք ինչ զթեցաք:

Շատ իսկ իցէ մեզ, ստուգությամբ ասեմք, և կարի շատ, եթէ զան-

* «Ձեկուցում» (լատ.): հմլր.

ձինս ի նախադրունս անդ համարձակեցուցուք գիտութեան լեզուիս, զոր
երկնից արդեօք հրաման տալը ուսանել Գաղարանցն Արամ: Թող զքերթո-
ղականին վսեմ ճարտարութիւն որով սակաւք յոյժ, քան եթէ բազումք,
խիլային ի բնութենէ՝ աստուածային գոգցես կայծակամբք ջահաւորեալ,
լստ որոյ՝ եթէ այլոցն միայն քերթողաց հսկայից խելամուտ կարասցուք
լինել սխրալի վաստակոց, արդէն երանելի զմեզ համարի՛մք:

Ա Ռ Ա Ի Օ Տ Ո Ւ Ց՝

- Այգուն այգուն
 Ի բուրաստան շուշանաց
 Թափեալ դքուն
 Կոյսն իջանէ մաքրագրեաց...
 5 Զերթ թիթեռնիկ
 Թռուցեալ ծաղկանց ի ծաղկունս,
 Քաղէ փնջիկ
 Թացեալ ի ցօղ զմատունս:
 Զի՛ գեղեցիկ,
 10 Զի ընդ առաջ յայգորել
 Բերի յուշիկ,
 Եւ զվարդունս համբուրել
 Սիրատոչոր
 Եւ սրտացեալ հրեշտակ,
 15 Եւ ի բոսոր
 Վառի կուսին պերճ դիտակ:
 Համբոյրք խաղան...
 Եւ ի վանդակս կրծոց
 Սիրտք թռթռան—
 20 Բիւր երանի արդարոց.
 Վճիտ ի սէր՝
 Զոր ցանգ և Գիր պատուիրէ,
 Հրեշտակն մեր
 Սիրէ զկոյսն ի սրտէ:
 25 Եւ ի ծաղկանց
 Համասպրամից՝ թոյր ի թոյր,
 Քնքուշ մատանց
 Կազմեալ պսակ բազմաբոյր,
 Սրտացիւոյն
 30 Վառեն զճակատ և հնչէ
 Եղբորորդւոյն
 Քնար. և՝ աղաւնեակն զի՛ մնչէ...
 Եւ ի թաւուտս

Սաղարթախիտս պարտիզկան
 35 Ընդ առաւօտս
 Կանխեն ամուլք միաբան՝
 «Ո՞ր պատմեսցէ
 Ձորոց սիրոյն հանեն ձօն»...
 —Մի մեղիցէ
 40 Նոցա՝ անսէրն անկրօն:

Բ

Ա Ն Յ Ք

Ընդ լերինս Ալպեան սահեալ
 Անցանեմ ի Գաղղիա.
 Յրտահար և տուայտեալ
 Անփառազեղ՝ դամ, գոնեայ,
 5 Եւ ծխին յոտն լերին
 Մեքենայք որ և սուլեն,
 Ուղևորք խուժին, խռնին
 Ի կառս կառս, և ճեպեն:
 Ի Փարիզ, ո՛հ, ի Փարիզ,
 10 Յազատութեանն յորորան,
 Ի սո՛ւրբ սիրոյ հայրենիս՝
 Ուր պար յաւէրժ և խրախճան,
 Ընդ քարշ տանիմ զոսկերս իմ՝
 Մազապուր խղեալ զկապանս,
 15 Հանգուցանել յաղքատին
 Ի մերայոց օթեանս:
 Tiens! կացեալ առ դուրս տան
 Ձայնէ առ իս նուիրակ,
 Եւ ես, յանգէտս ի մթան,
 20 Կտրեմ զուղին խոտորնակ...

„Par ici, monsieur, par ici!!...“
 (Cinquante six, rue Richelieu)
 —Hein! qu'est ce qu'il y a donc?...
 Merci!!!

25 „A la choix!!!!... s'il vous plait!...”

Այլ ես ի զէն յասպաղէն
 Վառեալ սիրոյ երկնային՝
 Թափուր զհազրս առդնեմ
 Լարեալս ինձ և թռչիմ,
 30 Ի մեռացեալն Գրընել՝

Ուր եղբայր ցանդ ինձ մնայր,
Ուր սուրբ էին մուտ և ել՝
Եվ սէր իսկ ոչ հնանայր:

Գ.

ՀՐԵՇՏԱԿՆ ԱՂՕԹԻՑ

Որ բնաւ ի տաճարս
Ոչ բնակիս ձեռագործ,
Որոյ են երկինք աթոռ
Եւ երկիր կայ ընդ աթուր,

- 5 Հաճեցար զանուն Քո
 Կոչել ի վերայ մատրան,
 Ի վերայ մեր այս տան՝
 Յոր բնակին որդիք Քո:

- Սրբութեան կանգնեցաւ
10 Սեղան Տեառնդ ընդ հարաւ,
 Որդւոյդ առ յիշատակի
 Հաց և զինի Քեզ մատչի:

- Ո՞չ գաս ի հարաւոյ
 Ո՞չ սուրբդ ի Փառան լեռնէ:
15 Մարգարէն զայս ասէ,
 Շարժեալ ի Քուսմէ Հողոյ:

- Կարկեցան և ժանտից
 Բերանք, լեզուք թունալից
 Մինչ ընդ սրբոյն ներսիսի:
20 Տօնեցաք զԳրիգորի:

Եւ դաշնակն* հրաշաձայն
Յաներևոյթս սրովբէից
Օրհներգուաց երգակից
Գտաւ Քիզ յերեքսրբեանն:

- 25 Հայեաց, Տէ՛ր, ի ծառայս,
 Եւ մի յիշեր զանուղղայս,
 Աջ Քո լիցի ի նոսա,
 Այլ ի հարէն զիս փրկեմ,

* Յայսմ և ի սոյն միայն ներեմք մեզ, և այն ոչ անխորհրդաբար, որպէս թէ կամեցեալ ասել «քոյդ գրեզ», կիրառութիւն բառիդ ըստ այդմ առման, զոր այլուր մերժեմք իսպառ որպէս կաճած ածական բռնազբօսութիւն լեզուիս:

Զորդի Բո աղախնոյ,
Ում սիրտս կտուր սիրալիր
Եւ զսուրբ խաչ ի կիր
Զնշան՝ Որդւոյ մարդոյ:

Վ.

ՏԵՒԻ ՏԱՆ ՏԽՐՈՒԹԻՒՆՔ

- Ընդ վարսաղեղ ծառով նստեալ հառաչէր,
Այն ինչ տակաւ տիւն զգիշեր հալածէր,
Եւ թոչնակաց հոյլք համակեալ ի գեղգեղս՝
Բիւր դայլայլիկս յօրինէին քաջամեղս.
- 5 «Եւ զի՞ է քեզ, ասեմ ցկոյսն, համակիլ
Ցանգ ի թախիծ, և ուստի՞ քեզ վարակիլ
Յախտ անծանոթ, յորմէ կայիր ցարդ անփորձ,
Մի թշնամի՞ Աստուած ի քեզ զայդ ելոյց»:
- Զայս առ կոյսն, և զնորա իրանաւ
- 10 Պարապատեալ թաւալիմք առ վարդենեաւ
Ի դալարիս, յոր երկինք դեռ ցօղէին.
Եւ ձեռք քաջուք սրտի կուսին պատահին:
Այլ խուն ի վեր ամբարձեալ անդդ զաջ ի խանդ՝
Զնախանձոտ լուծանեմ կուռ դճարմանդ,
- 15 Եւ անդրանիկ ցոլք նշուլից արևուտ
Ի ստեանց կուսին արտափայլին գոյն ի գոյն:
«Քանի՞ վսեմ, զի՞ վայելուչ, մեծ ես, Տէր,
Սիրոյդ ի շունչ որ զտիկեցես աուցեր.
Եւ ժպրհնցի՞ ստղիւտ դնել ի դործ քոյ
- 20 Որդն չնչին, բանիւ անդուռն բերանոյ»:
- Յորդան կարմիր ի շրթանց լարս կուսանին
Ժպիտ փայլի, յայտս գոհար վարդք վառին,
Հաւատարիմ մնայ սակայն լոռութեան...
Ես Բժ անդէն.— եթե ոչ սուրբ բնութեան:

Ն.

ՕՐՀՆԵԱՂ ԼԻՑԻՍ, ՔՈՒՅՐՏ

- Սիրտ քո օտար լիցի, հիլ կոյս,
Ընդ վայրայօն պշրանաց,
Որոց բախեն՝ բնց զքո գուրս,
Մի մերժեցի ոք ի բաց.
- 5 Եւ ընդ յարկաւ քո խորանին
Ասպնջական թէ գտցիս \

Սիրատենչակ լքեալ հիգին,
Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:

- Թէ ոյր չիցէ գլխոյն տեղի
10 Եւ դու նմա ղքո բարձս...
Թէ կորացեալ գլուխ դգուի...
Ձգեալ ի քէն զնոր կեանս,
Տաղաւարիդ Աբրահամեան
Ի Մամբրէի կաղնւոյն ցից
15 Օժտեսցէ միշտ Ամանորայն՝
Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:

- Թէ սիրակէզ հէգ ծարաւոյ
Ընդ ծագ պտղանն ջուր խնդրել
Նահապետին ի Յակոբու
20 Ջրհորոյդ դու տաս ըմպել,
Կրկնալտակ աղբերակիդ
Յանոյ՛ վիճակս հրճուեսցիս
Եւ մի կացցէ ակնդ վճիս՝
Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:

- 25 Մատաղերամ հէգ այգորդաց
Եթե զայգիդ տաս ի գործ,
Եւ վաստակոցն արդեօք քրտանց
Բերես առնուլ ղքաջ փորձ...
Սիրողապէս թէ ուղղեսցիս
30 Յամբոյր տիգեալ խաւարծիս՝
Բուն քեզ բուսցի միշտ քաջապես,
Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:

- Եկեալ ումեք վարդիցդ ի հայց,
Դու՝ որպէս մայր գթութեան,
35 Տաս և զոյգս փթթեալ նռանց,
Եւ մուծեալ լեռնակողման
Առաջնորդես այգոյդ գինւոյն
Ի կենսաբաշխ խառնելիս՝
Ձափ քեզ ի գոգ տացի շարժուն,
40 Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:

„Celestial Dian, goddess argentine
I will obey thee“.⁹⁰

Shakespeare, „Pericles, prince
of Tyre“ Act V. Sc. I.

- «Որոց սիրեն զիս
Անուն ի յերկինս
Ի վեր քան զարև
Գրեսցի ինև.
- 5 Նա, կոյս սիրասուն,
Որ զհէզն անտուն
Զօնեալ յիւր ի սէր
Պաշտէր, յանձանձէր,
Աւանիկ ահա
- 10 Ընդ հրկինս սիգայ,
Յաստեղացն ի պար
Ջահեալ բոցավառ...
— Զի՞նչ անուն նորա,—
Հարցանէ ցնա
- 15 Զոհն թակարդեալ.
— Կամ զի՞նչ նորա փայլ:
«Առնաչափ ահա
Ի վեր բարձրանայ
Եզերտից [?] սահեալ
- 20 Ընդ մէջ ընդ մռայլ,
Աստղիկ վեհափառ՝
Արուսեակդ փարփառ
Կոչեր առ նախնեօք,
Եւ պաշտէր բազնօք:
- 25 Իսկ զքեզ, ով կոյս,
Շուշան դեռաբոյս,
Ի լուսին կարգեմ,
Սխրացուցանեմ,
Ընդ Ոսկիամօր
- 30 Տիկնոջն հրկնաւոր
Պաշտեալ առ նախնիս
Յողջոյն աշխարհիս.
Խնկեմ զանուն քո
Երգեմ զսէր քո
- 35 Բամբռան ի լար

Կստնտոցահար.
Որմիզդ իսկ յերկինս
Կացցէ ի յակճիռս...
Միայն թէ յազես,
40 Յոր ցանգ ըղձամ ես...

...
Եւ շոշափեցան
Ստինք կուսական,
Ծիրանէծաղիկք
Լուծան կուսութիւնք.

45 Մոգպաշտէն վաղիւ
Գայ զմատենիւ,
Յոր գրէ զկուսին
Անուն ի լուսին:

Է:

ՈՉ ՀԱՆԻՅ ԱՐՏՈՒՅՍ

- Ի բուրաստան ծաղկոցիս իջեալ,
Ինձ հանդէպ դայ տիկին զուարթերես,
Բայց թխաթոյր զանձամբ ինչ արկեալ
Լօղիկ ազնիւ, տխուր յոյժ ի տես:
5 «Ողջն քեզ, քոյր, տիրաւանդ ողջուն»...
Այլ նա առ այս.— Եւ ո՞րցես դու:
«Յոյր ի դրախտին հրկի վարդենւոյն՝
Սոխակին ցանգ մեղեդի աղու»...
Նա դարձեալ, թէ— Ո՛չ գիտեմ զքեզ:
10 «Ո՛չ գտիտոյ քաջ զերգի՛ն վսեմ»:
— Չիմանամ իսկ, այր դու, զոր ասես:
«Եւ ո՞չ ժմտիս—այո՛, տեսանեմ»...
Յաւան քթթել նմա վակժոյժ լեալ՝
Բուռն հարկանեմ զխրոխտ բրգանց...
15 Եւ ի համբոյր վառ վարդիցն եկեալ.
Այլ նա խուսիկ ճգնի յիմ ձեռաց,
Եւ ընդվզեալ յամբառնայ զձայն,
Եւ ի դարպաս ձգտեալ յարտիզիս՝
Բայց տուժեցան... զի իմ առժամայն
20 Յից ընդ ներքին վարեալ ծամելիս...
Չարթուցեալ ի քնոյ
Հրեշտակն զգայ զպատրանս
Ի տակաւ հոսելոյ,
Որոյ բնաւից տայ զկեանս:

ՀԻՄՆԻՆ, ՈՎ, ԿՈՅՍ

- Եւ յԱրուսեակին
 Զոր թաւուտք գլուեն
 Յախտարծարծ լերին
 Ի թաւալոցէն,
 5 Հրեշտակին մատունք
 Սահին դիւրաշուրջ,
 Ընդ կմբայն կայտառ
 Շրթանցն ի ծրար:
 Ի շրթանց փոքունց
 10 Ի յաւէրժհարսանց
 Պարզեալ դիւրալոյծ
 Սնդուն գիղասպանծ
 Ունի զտաճարին
 Զմուտ խորանին
 15 Բարձր պարծանաց
 Կուսից ամոթլիաց:
 «Հիմէ՛ն, ո՛վ դու կոյս,
 Եւ պահեմլ անխախտ,
 Լէր ինձ կենախուղ
 20 Կամ դկնքեալ դրախտ
 Թողացո՞ բանալ,
 Բարձր ի գլուխ սկզալ,
 Յանմատոյցն յայլոց
 Մտեալ հաւալոց:
 25 Յիս, կոյս, յիս ցօղեմ
 Կուսութիւնս առատ
 Նորոյդ Սանիրայ
 Զուղխս անարատ,
 Լիցի՛ ի թերափ,
 30 Իսկ խարամահողն՝
 Բաժմիկ մահաթոյնն...:

 Եւ հնձանահար
 Թաթաւեալ դժորձս
 Ի բոսոր պայծառ
 35 Տաճարին ի մուտս,
 Գայ որպէս փեսայ,
 Նադի ե ցնծայ.
 Իսկ խարամանի՛ն.
 — Ողբայ ցաւագին:

- Ո՞րպէս զգուէ ընութիւն զարե
 Յետ անձրեաց, յետ բքոյն.
 Ո՞րպէս զարթնու թօշնեալ տերե
 Ի ցօղ զուարթ յետ տապոյն.
- 5 Ո՞րպէս լերինք, հովիտք, ծործորք
 Մերկացեալ զձոյլ սառին,
 Ընդ շունչ գօրնան՝ որպէս և ձորք
 Գեղեցկանան, դալարին:
 Ո՞րպէս ըղձայ այր շինական
- 10 Բիւրարեղուն լի հնձոց.
 Կամ այգւոյն տէր՝ սիրտ ի բերան,
 Ո՞րպէս խաղողոյն կթոց:
 Ո՞րպէս նաւորդ հողմակոծեալ
 Անձկայ հողոյն հաստատուն.
- 15 Ո՞րպէս նմա շող փայլալիւս
 Զոր հատանէ լուսատուն.*
 Ո՞րպէս ստրուկ թոպեալ ի գանս
 Ո՞րպէս պասքի փրկութեան,
 Կամ բռնութեանն զո՞ն ի կապանս՝
- 20 Կապարանին խորտակման:
 Պատի՛ր սորա են ուրուականք
 Առ անձկութեամբ հրեշտակին.
 Զիք ի բնաւս, չիք օրինակ,
 Որպէս գրկաց նա կուսին:
- 25 Զմուռս բուրեն ստեանց պտկունք,
 Յայն հոտոտի մեր քերութ.
 Ի շաղ կրծոց նորա պասուք՝
 Ո՞հ, բժշկի ի մի ուժպ:
 Անդ և թակոյկք ճախարակեայ
- 30 Ժմտեալ նմա գող ի խինդ,
 Անդ և սոսորդ ոչ ի բացեայ,
 Երկի՛նք, տրոփե սիրտն ի թինդ...
 Ի սարաւոյթ փրփրածնին
 Կրկնամահկին ընդ ակօս,

* Կամ առ ոչ գոյլ ի լեզուիս, կամ առ մերոյ լեզուութեան՝ զայս բառ ունիմք յանդդիականէն—lighthouse լուսատուն նոստովանիմք, քսուս այս ահաաւ ի կիր արկեալ որպէս լուսատու աշտարակ՝ անշուշտ, ստորդ թարգմանութիւն ի գերժանականէս Licht-haus, բայց անդդիականին համաոտութիւն՝ մանաւանդ սիրիլի մերոց է ախորժակաց: Այլ աժննայն որ զիւր կամս հաճեցէ:

- 35 Զղրանդեօք յաւերժհարսին
 Քերի հրեշտակին փաղղոս...
 Կալեալ զառու կրկին աղբեր՝
 Ռահ ցօղահար, տայ մղօն,
 Եւ սողոսկեալ կռուի ի վեր՝
- 40 Մինչ ի Հայոց Կոկիսոն...¹¹
 Յահեղ ծարաւն զջուր խնդրեալ,
 Եւ ջուր նմա՝ ընդ եղէ՛գնն.
 Եւ ոռոգի այն ինչ հերկեալ
 Անդաստան ընդ երթեկն...¹²
- 45 Քամեալ զբաժակ սիրահոսան
 Իբրեւ զերկաթ ի մագնիտ՝
 Ընդարձացեալ մաճնու հրեշտակն,
 «Այս է, գոչէ, իմ հանդիստ»:

Վ.

ՔԵՐԹՈՂՆ—ՔԵՐԹՈՂ¹²

- Յորեան՝ ատոք ի հասկին
 Մեղ ընձեռէ բնութիւն,
 Այլ ք ի կալ ոչ կասու,
 Ո՞ր զթեփ ոչ ընկենու:
- 5 Մնան միշտ բնութեան
 Տուրք մշակութեան
 Ուղւոյ եղեալ այլ ոք այր
 Ընդ բոխասեր առապար
 Ո՞չ զսատանն օ՛ն ի բաց,
- 10 Եւ ոահ հորդեալ դիւրագնաց,
 Սոսկ ի մարդոյն մուրճ
 Յարգարի կամուրջ,
 Ո՞չ հրեշտակն ցցասաց
 Պատկառ այդմ օրինաց,
- 15 Զամենայն փակեալ բանայ,
 Զի որ զկնին նորա գայ՝
 Ելցէ և մտցէ
 Եւ հարակ գտցէ:
 Եւ ահա կոյս հրաշաւոր,
- 20 Զոխ հեշտալիօք բիւրաւոր,
 Այլ զի գոհար մեծագնաց
 Ոչ շողայ թարց քերելոյ,

Ածէ՛ք առ քերօղն
Անուանեալ քերթող:

.

- 25 Քերի աղնն և թռչին
Բեկորք մանունք ի դետին,
Հարտաբին բարախէ սիրտ,
Բեկորք փայլին ի յակինթ...
Երգի ի քնար
30 Ի վաղիւ գոհար:

ՎԱ.

ՅԻՇԵԱ՝ ԶԻՍ¹³

- Հուսարերին յառաւօտել
Ընդ արշալուրշան, ո՞ր դու կոյս,
Ընդ արևուն արտափայլել
Ընդ խրոխտ լերանց զագաթունս,
5 Իջեալ ի դրախտ ընդ այգս այդոյն
Թէ սիրելեաւ փարիցիս,
Յողջակէզ անդ հանել սիրոյն...
Մի մոռանար, յիշեմ զիս:
Ի զով խաղաղ երեկոյին
10 Թէ ընդ ծառով պարզիցիս,
Եւ զմայլեալ ի բոյր վարդին
Յանոյշ ի գիրկ աղխիցիս,
Հնչեսցին քո հէզ պանդխտին
Մրմունջք ի կոյս լսելիս,
15 Յանգրանիկ հունձս այտից վարդին
Մի մոռանար, յիշեմ զիս:
Եթէ ի ստուեր ուրեք յանկեան
Ձեռք հեշտախոյզք գդուեսցեն
Ջուլուցզ կրկուորիս այծեման,
20 Եւ ուլուց կղջիւրք ցցուեն
Ի կուսական քո գիրք ագուռ,
Թէ փոխարէն ունիցիս
Տէգ սիրամուխ, դարբնեալ ագուռ՝
Մի մոռանար, յիշեմ զիս:
25 Եթէ սիրոյն հողմ ուռուցիկ
Զքեզ արկցէ ի տապաստ
Եւ նաւուղիդ քաջաբաստիկ
Ձեռն ի սամիս կայ պատրաստ,
Նդ կայմին յոխորտ շոինդ ահագին

- 30 Եթէ որցեալ ցնցեսցիս,
 Զաչկունս ի վեր ուզղեալ յերկին՝
 Մի մոռանար, յիշեա՛ զիս:
 Եթէ ի բոց սիրոյ կիզեալ
 Զբոյ կենդանւոյ ի խնդիր
 35 Վառիս, երթաս զոտս ամբարձեալ
 Եւ խոյզ քո ոչ առաւիր,
 Զկենսատուն քաջ ընդգրկեալ
 Շրթամբք ցնցուղ թէ յազչիս,
 Յարտավազկին ի վէտ խաղալ՝
 40 Ո՛հ, յիշեա՛ զիս, յիշեա՛ զիս:

ԺԲ

ԿԻԿՈՌԻԿՈՐՈՐ

- «Կուտ, կուտ, կուտ, կուտ, կուտ»,
 Մարին կուտ կուտայ...
 — Ծիփ, ծիփ, ծիփ, ծիփ, ծիփ,
 Ծիփծիփեմ նմա...
 5 Մարին դայ և գգուի
 Սէր եռանդն յիս բորբոքի՝
 «Գողացան դձուս,
 Ո՛ տայր ինձ որդիս,
 Մինչ ես գամ ի թուխս՝
 10 Յիս, որձակ քանջ, յիս».
 Ասէ և կուտկուտայ
 Եւ անդէն իսկ դառնայ:
 Mary, դէթ ղերկուս
 Ունիմ ես դձուս,
 15 Իցէն քեզ հերիք
 Իմ այս երկուորիք:
 „O, yes, please, very good“!..
 Ես ճեղն լեալ սորամուտ:
 «Կուտ, կուտ, կուտ, կուտ, կուտ»,
 20 Մարին կուտկուտայ...
 — Յուռթի լիցի ուղիւ...
 Յրրեալ ես ցնա:
 Եւ ի ձայն բարձր աղղոյ
 Հնչեմ զիմ կիկօրիկօ:

ՄՐԿԱԾՔ ՆԱԽԱՀՈՐՆ

Յ.

„Yes, love indeed is light from heaven;
A spark of that immortal fire
With angels shared, by Alla given
To lift from earth our low desire“.

Byron—*The Giaour*¹⁴

Եւ ընդ ծառոցն կենաց
Ի սերովբէից ամրափակ
Նստէր աղամ, և դիմաց
Տեսիլ էր տխրադիտակ:
«Եւ հիմ, ասէ, ստեղծայ,
Առ թնչ այս դրախտ փափկութեան,
Առ թնչ հանուրց կացուցայ
Էից ի բնաւս տէր, իշխան:
Եւ զի պիտին ինձ պսակը
10 Լուսանորոգք եթերին,
Գերովբէից յի՞նչ բանակ,
Յի՞նչ զորութիւնք երկնային,
Այն ինչ նաւակ մի փոքրիկ,
Որ ի կրծիս մակուկէ,
Առ չունելոյ զանոյշ սիւք
Առադաստել չզօրէ՞ս:
Ասաց, և աչք ցողեցին
Յականողեաց մարդարիտ.
Արտասուք էին նախկին՝
20 Մարդոյն տխուր յայս հովիտ.
Եւ սերովբէն որ հուպ կայր
Նմա՝ ի թե իւր սրբեալ
Զցօղ յաչաց, և գրգայր,
Եւ զնովաւ սաւառնեալ,
Եւ ի բարբառ Եդեմայ
Ընդ նախահօրն խօսակցէր.
Այն երկինք ևն վկայ՝

Ս հրովբէն ինչ ոչ ստէր:
 «Միթարեաց, տէ՛ր Ադամ,
 30 Թէ սրտի քում ոչ տուաւ
 Զոր սիւք ասես շարժական,
 Զի Տէր զայն քեզ զլացաւ,
 Զի թէ ի սիրտ քո վիչէր
 Զայն շունչ, այո՛, բոց հրոյ,
 Ապա կորուսեալ իսկ էր
 Քո զանդորութիւն հոգւոյ:
 Եւ յ՞ նորա թափէի՛ր
 Զկիզկելոյ կայծակունս
 Եւ կամ բնաւ ժուժայի՛ր
 40 Յանձին տանել զցորմունս,
 Եւ ո՛ւմ հողալ, խնամել
 Զքեղ, ընդունակ որ էակն
 Զկայծականցդ ժողովել
 Զամպրոպ, զշանթ և փայլակն»:
 — Եւ զի՞ յունայէտս բազրադայս,
 Յօղես, ասէ նախահայրն
 • Առ սերովբէն, յանդգայս
 Բնաւ ունիս դու զմարդն:
 Ո՞չ տիեզերք զործ ձեռաց
 50 էին հաստեալ, յօր եղայ,
 Կան առաջի իմ աշաց,
 Ո՞չ ինքնին իսկ Նհովայ
 Զօր հանապաղ ի դրախտիս
 Այգուն այգուն զգնայ,
 Յողջոյն եկեալ չուսուիս,
 Եւ չիցէ՞ ինձ հերիք նա:
 Զարմոնք ունին զիս ընդ քո՞
 Անհանճար բանս, սերովբէ:
 Ըստ քեզ միթէ սիրտ մարդոյ
 60 Առ վսեմն զօ՞ս իցէ:
 Ո՞ կարիցեմ ես ի սէր
 ԶԱստուած սիրել վերհամբարծ,
 Կամ զարարածս՝ զանվեհեր,
 Գործս նորա զմատանց՝
 Զարե, լուսին և դաստեղս,
 Զերեկոյ, զվաղորդայն,
 Զով և խաղաղ զգիշերս,
 Զպայծառ լոյս տըւընջեան,
 Զծառ, զբոյս և զտունկ,

- 70 Ծաղիկ քնքոյշ գեղանի,
 Զվարդ յեռեալ ճոխ ի թուփ,
 Շուշան յիւր ոճ դարնայնի:
 Ո՛չ զկենդանեաց խայտ երամ,
 Ո՛չ սոխակին զերգ անրուշ,
 Յօր համօրէն խրախանան
 Բնութիւնք խոշոր և քնքոյշ:
 Տոբ նախ զսէր, զսրտի
 Լցո՛ իմ դամայութիւն,
 Տեսցես ուրեմն, սայթաքի՛
- 80 Բնաւ ժարդոյս բնութիւն:
 Ո՛չ վայրաքարշ ինչ կրից
 Զսիրտ եղից ի թիրախ,
 Իսկ ընդէ՛ր բնաւ ժպտիս,
 Ուխտեմ ես ո՛չ՝ յուխտ խարդախ:
 «Փարզմտտ, տէ՛ր իմ, քաւ, Աղամ»,
 Կրկնէր անդրէն սերովրէն.
 «Մի՛ լիցի քեզ յաւիտեան
 Շնչել զայն օդ բոցեղէն,
 Մի՛ լիցի քեզ տուայտի՛
- 90 Կամաւ եղեալ անձնամատն
 Ի բոց հրոյ, և բերիլ
 Յոր ոչ բնաւ ուժէ մարդն»:
 Ընդ հենգն ելանէ Աղամ
 Եւ առ սրովրէն բարբառի,
 Ժպտտ ի գէմս առ վայրկեան
 Փայլեալ շողայ զժպհի.
 — Որ ոչ մարդ է հողեղէն,
 Զմարդոյն զիմրդ բնութիւն
 Գիտէ այդպէս սերովրէն,
- 100 Եւ ուստի՞ այս գիտութիւն:
 Խոստովանիմ, ոչ սակաւ
 Զարմանք ունին զիս ընդ բանս
 Եւ զի սրովրէ չեմ բնաւ,
 Ներեսցի՛ ոչ գիտել զայս:
 Տանէր սրովրէն թերութեան
 Առնն արւոյ կամակար,
 Զի Արարչին էր պատգամ
 Կամաց նորա կալ պատկառ.
 Ուստի ոչինչ զժգմեալ
- 110 Ընդ զժպհիլ Աղամայ,
 Թեապարէ սաւառնեալ,

- Դարձեալ ժպտի և գրգայ:
 Այլ զի Ադամ ոչ ընդ խալ
 Վշտանայր ինչ զսիրոյ,
 Ուստի սրովբէն քուն խաղապ:
 Արկ զնովաւ ի վերջոյ,
 Եւ ի սղոխ զեփիւռին
 Թմրի Ադամ և ննջէ,
 Դրախտ զնովաւ սոխակին
 120 Ի դայլայլիկն գէթ հնչէ,
 Թեապարեալ սերովբէն
 Նդ աստեղց կաճառս սլանայր
 Եւ ընդ կամարն հրեղէն
 Անցեալ ճեպէր, համբառնայր,
 Մինչ յԱթոռոցն ի սահման
 Ի քերուբից պարառեալ
 Արարչին կալ յանդիման,
 Եւ Տէր՝ յԱթոռսն վերօրհնեալ:
 Վեցթեանն անդ երկոքումբք
 130 Քօղեալ զդէմսն պակուցեալ,
 Զստան՝ ներքին ալ թևովք,
 Իսկ միջնովքն թռուցեալ,
 Ծխէ դմարգոյն արտասուս
 Տեառն ի հոտ անուշից,
 Հնչեն երկինք յալելուս
 Համակ զօրութեանց երկնից:
 Եւ հոտոտի Տէր ի խունկ,
 Զոր արկանէր սերովբէն,
 Բանին ականջք զգայունք
 140 Նդ երկնից մաղթանս համօրէն,
 Եւ աջն՝ հաւակ էութեանց,
 Ի վայր յերկիր կարկառի,
 Եւ բարեխօսք ի շրթանց
 Զայս գէթ լսեն, թէ «տաղի»:
 Սհլրբ, սհլրբ, սհլրբ ևս, Տէր, որ էն,
 Լի են երկինք փառօք քովք,
 Նուազս յօրինէ սերովբէն,
 Եւ մատուցեալ ունելօք
 Առնու զկայծակն բոցավառ
 150 Ի սեղանոյն ծխելոյ,
 Եւ ի յերկիր ի խոնարհ
 Անգրէն լինի փոյթ ուղւոյ,
 Ոչինչ գիտէ մերս Ադամ,

Զի ի քուն կայ տակաւին,
 Թող զի թօթափել ական
 Յառաջագրեալքս կոտարին.
 Տակաւ զնովաւ կենաց ծառ՝
 Արկեալ ի զով զիւր ստուեր,
 Ծնչոյն դիւրէր տուր և առ՝
 160 Եւ սերովբէն հասանէր,
 Եւ առ Ադամ մատուցեալ
 Նստի յահեկէ կուսէ
 Եւ զարտաշեկն փայլակեալ
 Ի նա մերձեցուցանէ.
 Ծխի մարմնոյն փափուկ մորթ
 Էւ ճենճերի սիրտ անփորձ,
 Ծառանայ ծուխ ընդ ուղղորդ
 Յերկինս ի վեր խառն ընդ բոց,
 Որ զԱդաման կենդանեաց
 170 Ընդ սոսկ տեսիլ կայծականն
 Շրտուցեալ երամակաց
 Առնուն, ասեն, սիրոյ զմասն,
 Եւ զկծեալ զոյգ ի զոյգ
 Ամոլք խուսեն խայտացեալ
 Ի մենաւոր վայրս անքոյթ,
 Առ ի՞նչ — այդ չէ ասացեալ,
 Յամբովկ հասեալ սերովբէն
 Գործոյն զոր գայր կատարել.
 «Հապա, փութա հմտօրէն
 180 Ի նաւալիւղն լինել,
 Զի զսրտից առագաստ
 Սիրոյն ելից մրբիկ,
 Հուր, բոց տիեզերասաստ,
 Ապրեսցի՞ք մակուկիկ»,
 Զայս սերովբէն ննջելոյն
 Կշռէր այժմիկ Ադամայ,
 Այլ նա տակաւ խոր ի քուն
 Եւ ոչ լսէ, ոչ զգայ՝

. the elements
 So mix'd in him that Nature might stand up
 And say to all the world' This was a man!⁴⁵
 Shakespeare. *Julius Caesar*, Act V, Sc. 5.

Զի մի լիցի յերկարել
 Մեղ աստ ի բան չափածոյ,
 եւ զի՞ ընդ վայր դանդաշել,
 Օ', ասացուք ի կարճոյ,
 Մարդն, յետ որոյ զգաց սէր,
 Գոչեաց եթէ մեռանիմ,
 Զի ոչ դոյ ինձ ոք ընկեր,
 եւ Տէր արար նմա կին,
 Իսկ թէ ճրպէս կամ զիմարդ,
 10 Ո՞չ ուսուցանէ քեզ Գիր.
 Թէ չեցէ քո լուեալ ցարդ՝
 Հասլա, կնիւ և ընթերցիր:
 Այլ զի ի սէր գէթ վերին
 Աղամ զնա սիրեսցէ,
 եւ վայրտկնեալ մեղի ախտին
 Ի կուտ զսիրտ մի տացէ.
 «Ընդէ՞ր ընաւ ինձ պատուէր
 Կրկնի, ասէ նախահայր,
 Զէ՞ իմ ուխտեալ միշտ ի սէր
 20 Վերին, ամենակատար
 Սիրել զԱստուած և զոր ինչ
 Ի նորա կալաւ ձեռաց
 Սկիզբն գոլոյ, և ոչ ինչ
 Գտցի ուխտիս զխմակաց»:
 Այլ սերովբէն, որ գիտէր
 Մարդոյն սրտի զկազմած,
 եւ ոչ բնաւ վրիպէր
 Բան ի նորա սուր աչաց,
 Ահարեկեալ ընդ երդումն,
 30 Զգողանի հարկանէր,
 եւ առ Աղամ՝ զներուքն
 Խնդրել երդմանցն ակնարկէր.
 «Ե՛րթ յետս իմ, սերովբէ
 եւ զի՞ բնաւ ոչ մեկնիս.
 Բան քո ըստ չափ ելանէ,
 Ոչինչ զգամ, համարիս:

Մխիթ յիրս ձեր դասուն,
 Լուսն յինէն ոք բան մի,
 Ընդ բարս ձեր անկայուն

40 Ասել ինչ հիշ ունէի»:
 Այսպէս վերստատէ Ադամ՝
 Խոժոռեալ ընդ զուարթունն,
 Եւ յայս անհամբոյր պատգամ
 Դառնայ սրովբէն ընդ կրունկն,
 Արտօսը արկեալ և անդէն
 Թռչի ի բաց հեռանայ,
 Իսկ հարսնածուն լուսեղէն
 Ածէ՛ առ Ադամ զեւայ:
 Այն ինչ յառեալ Ադամայ

50 Ի ճակն ըստ իւրոյ ազդի
 Ծղիս ի վեր ամբառնայ
 Սիրախառնիլ և թռչի.
 Իսկ ի տեսիլ հեշտալեայն
 Բանդագուշեալ զլիսովին՝
 «Ոչինչ դտայց ուխտադանց,
 Ասէ, առ ի՞նչ տուաւ կին»:
 Իմ ուխտեալ է չմեղկիլ
 Եւ յայս մնամ անդղորդ,
 Այլ ի սիրոյ վերջոտնիլ

60 Իսպառ, և կալ անհաղորդ,
 Յի՞նչ ուրեմն ինձ տուան
 Սէր, կին, առ ի՞նչ Տէր օրհնեաց,
 Յի՞նչ ակնարկէ նորա բան,
 Թէ՛ աճեցէ՛ք... և լոեաց:
 Աստ զճակատ յօրինեն
 Բնութիւն և հրաման անբուն.
 Ո՞ր հլցէ յաղթ ի ժարտէն
 Եւ համ տեղի ճակատուն.
 Էր երբեմն այս խնդիր,
 Բէր, ասել նաև կնճիռն,

70 Այլ գիտութիւն լուսակիր
 Բարձ վաղ ուրեմն զկրճիմն:
 Եւ որոց ոչն հաւատան
 Իսկութեան անշուք բանիս,
 Նօթճեմք, զի չեմք դրուժան,
 Աւասիկ զհաւատստիս:
 Է՛ր, Է՛ր Ադամ ուխտաւոր,
 Մի դառածիլ մեղկութեամբ,

- Ուստի ըմպահկեալ յահուր
80 Ձիախորխտ ընթադրութեամբ
Ձարկուցանէ զանշաղախն
Յորսայս անդէն առ ետեղը,
Եւ ընդ գճեսլ շեշտ ընդ ակնն
Նկրտի կոփել եղջիւրը:
Քաջաբար վերելակեալ
Յընթադրեալն դրախտաճուն:
Յազչի ոչ թերաքամեալ
Եւ ընձուին դէմք քաջարւոյն:
Մեղկութիւն ինչ իցէ այս,
90 Կամ վայրահուր կիւրք պղտոր
Վայելել զՏեառն ընծայս
Յարի սէր սանձակոտոր:
Ձընութեան ճմլիցէ՞
Ոք զկզակ ի պախուց,
Կամ զորութեան զնիցէ
Նորա դիմակ զխւր թոյլ կուրծ:
Եւ յի՞նչ շարժի բնութիւն,
Ձի՞նչ օրէնք, հիվ հեղինակ,
Ձիցէ՞ ձոյլ յիմարութիւն
100 Յառնել նմա հակառակ:
Որ յաւակնին զբնութեան
Բռնադքօսել պաշտամունս՝
Հրեշտակն ասէ բարձր ի ձայն.
Ձայնպիսին խելակորոյս:
Այլ ո՞, մեղ բան ի բերան
Յամբովկ փութացեալ վիպիս
Ոճով ասել զամենայն,
Ձոր ինչ դիպեալ ամուլից:
Գամ մի յերկրի՝ հարսն քոյր
110 Եւ սրսկապան խորանին
՚ի պատառուածս, բեկանին
Յանկարկատելի ցելոյր
Բոսորակիր և անօթք
Մանուէք, անտեսք, մազանման.
Ձէ՞ ապաժոյժ այս արդեօք
Նախկին հեղեալ, սրբազան:
Թե ի թե հէգ կուսութիւնք
Սուրան գլին տազնապաւ
Եւ լուր լինի դատակնիք՝
120 «Անմեղութիւն, Էրթ բարեաւ»:

— Իսկ զի՞նչ հարսն, իսկ զի՞նչ քոյր-
«Ո՛հ, ցնցե՛ին մկանունք,
Եւ խլրտէր և դելոյր
Եւ շողային վառ աչկունք.
Մերթ ի գիրկս կուսական
Ճնշէր, պրկէր, մերթ թողոյր:
Մերթ շօշափէր նա զԱդամ,
Մերթ հինինայր, մերթ ուռնոյր,
Եւ թռչէին ի սրտէն

130 Թառանջք հեշտինք, և հոսէր
Բիրտն ընդ կուրծս գետօրէնն...

— Իսկ Ադամ.— «Ինչ ո՛չ կասէր-
էր Երբեմն զի համբոյր
Կնքէր կուսին ի շրթունս,
Մերթ հատկէր, զի ծփիւր,
Ճնշեալ զվարդագեղ պտկունս՝
Ուռուցելոց ըստ նռանց
Ստեանց, ի փայլ ի գոյն ձեան,
Կրծովք իւրով լուսագգեաց՝

140 Եւ բարէ՛ հրանութեանն,
Ձի տարուբերս անդ, մարմջ
Հեշտին՝ անօթն ընտրութեան
Ձգայ... և ի մեղմ յոյժ աւաչ
Վարդի արհին բալասան...
Ամէ՛ն. հղև պատարագս
Բնութեան ի հոտ անուշից.

Եւ ամովք գտան արտաքս
Ըստ գրգարանն հեշտալից,
Յաշխարհ փշոց, ուր Եւայ
Ծարդ իսկ ցաւօք ծնանի,
Թէև եկեալ Մեսիայ՝

— Իսկ Ադամ.— «Տակաւ քրտնի»:

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in approximately 15 lines, though it is extremely faint and largely illegible due to fading and the texture of the paper. Some words are difficult to discern, but the overall structure appears to be a continuous paragraph or a list of items.

Ա Ղ Ց Մ Ի Ք

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mostly illegible due to fading and the texture of the paper.

„Compte rendu!“

Որում խորեն հաճապազ

Նարակտուր և քնարին

Վարդենեաց ոչինչ նիւազ

Գողարկի անդրաձայնութիւն:

ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐԻՆ

„Je ne veux pas passer pour meilleur que je ne suis“.

J. J. Rousseau, „La nouv. Héloïse“

Non, mes amis, non, je ne veux rien être...

De mon berceau près de bénir la paille,

En me créant Dieu m'a dit: Ne sois rien“.

Béranger

Ամենից առաջ այս մի բանն ենք խնդրում, որ ոչ մեկը չկարծի, թե մենք մեզ հայկաբանի կամ բանաստեղծի տեղ ենք դնում. քաջ լիցի! Դուզնաք մեկը, տառապալ մարդ, խոստովանւում ենք, բայց սպասարկել ենք ճշմարտության, երբեք մեզ չենք համարում այն, ինչ որ չենք, երբեք:

Բայց ինչու ևս այդ խնդրեի. միթե նրանք որ աչքեր ունեն տեսնելու, չպիտի գուշակեն այդ, հենց որ սկսեն կարդալ: Իրոք որ ծիծաղելի է. միթե ամեն մարդ որ երկու ոտքով կաղում կակաղում է, դրախտի լիզձէն է խոսում, հայկաբան է միթե. կամ նա որ չափածո է գրում, բանաստեղծ է: Սալուդն է՝ մարդարեւների հաշիւում է, ասում է Ս. Գիրքը:

Դա՛վ և մի լիցի. ասում ենք և վերջացնում. այլ ինչ որ պիտք է, առանց ամենևին քաշվելու, խնկական ճշմարտությամբ և փորձից դուրս բերելով՝ հարմար պատասխանը տալիս ենք. միթե չկան շատերը (և ոչ թե քչերը), որոնք մեծ թեթևությամբ այնքան են հանդգնում, մինչև գուցե մեր բազմաբախտ և առաքելանման թարգմանիչների գահից են բռնում: Ինչո՞ր կան մեզ մոտ, թող թույլ տրվի հարցնել, որոնք մի անգամ արվեստակալ տաղաչափությամբ քամի են փչել և լրբությամբ Շեքսպիրի կամ Շիլլերի հովեր են առնում, որոնց անարժեք համրակներին անգամ հարմար չէ մեղադրել:

Եթե կարողանանք քափել մեզ այդպիսի բաներից, մեզ թվում է թե՛ այլևս սխալված չենք:

Բաւական է մեզ, ճշմարիտ ենք ասում, և շատ բավական, եթե համարձակվենք մտնել հայերեն լեզվի գիտության նախադուռը, որ կարծես երկնքից հրամայում էր սովորել Քաջարանց Արամ: Թողնենք քերթողականի վանձարտարությունը, որով շատ քչերն են օժտված բնությունից՝ կարծես աստվածային կայծակով ջահավորված, այլ միայն եթե մյուս հսկա քերթողների սքանչելի գործերին կարողանանք խելահաս լինել, մեզ արդեն բախտավոր կհամարենք:

ԱՌԱՎՈՏՅԱՆ

Ամեն առտու, թոթափած
 Բունն աչքերից՝ գեղատես
 Երազներով իր արբած
 Կույսը իջնում է պարտեղ...
 Թիթեռի պես՝ լուսառեչ
 Ծաղկե-ծաղիկ թռչելով
 Փունջեր քաղում՝ ցողի մեջ
 Իր մատները թրջելով:
 Ինչ չքնաղ է, սիրահույզ,
 Երբ դնում է ընդառաջ
 Եվ ասում է «բարի լույս»
 Ծաղիկներին՝ մեղմավաչ,
 Ու համբուրում վարդերը
 Եվ իր սիրած հրեշտակին.
 Շիկնում են շառ ալսերը,
 Սիրտը դարկում հեշտագին:
 Համբույրները խաղճում են
 Կուրծքի վրա հոլանի,
 Բարախում են սրտերը...
 Արդարոց բյուր երանի:
 Վճիտ սիրով անբասիր—
 Ինչպես Գիրքն է պատվերում՝
 Մեր սիրավառ հրեշտակն իր
 Կույսին սրտանց է սիրում.
 Եվ բուրավետ ու ծիծղուն
 Ծաղիկներից բաղմերանգ
 Նուրբ մասներով իր սիրուն
 Կաղմած բուրյան մի պսակ՝
 Պճնում ճակատն սիրածի.
 Ու գեղեցիկ է, հնչում
 Եղբորորդու քնարը՝
 Զերթ աղավաղն է մնչում...

Եւ վ սլարտեղի դաւանաթով
 Թաւուտներում թաքթաքուր
 Շտապում են երկուում...
 Ո՞վ աչք, պահ մի եղիւր կէյր:
 «Ո՞վ կը սլառմի սիրո ձոն
 Բերողների մասին այդ...
 — Ձը մեղադրի նրանց, օ՛,
 Թող անսերը անհավատ:

Ը

Ի Ե Պ Վ

Ալպյան լեռներից դեպ վայր սահելով
 Ուղեորվում եմ դեպի Ֆրանսիա,
 Տանջված, հոգնաբեկ, խղճալի տեսքով:
 Մեքենաները վիթխարահսկա
 Ծխում են ահա դեպ հրկինքն ի վեր
 Ու բարձրադադակ սուլում, ձայն տալիս,
 Խոնրվում ճամբորդ հոծ բաղմուխյուններ:
 — Դեպի՛ Փարիզ, դեպի՛ Փարիզ...
 Եւ շտապում են նստած կառքերում
 Դեպ ազատության չքնաղ օրորան,
 Դեպի սուրբ սիրո հայրենիքը, ուր
 Խնջույք է անվերջ, պար ու խրախճան:
 Ես ոսկորներս եմ քարշ տալիս ուժատ,
 Իմ կապանքները կտրած հաղիվ-հաղ՝
 Հանգստացնելու մերայնոց աղքատ
 Հյուրընկալ, համեստ օթեանում պարզ:
 «Կայ» դռնապանը ինձ ձայն է տալիս,
 Կանգնած դռան մոտ հսկա հասակով:
 Եւ ես մթան մեջ կորցրած ուղիս՝
 Անցնում եմ սխալ, այլ ճանապարհով...
 «Այստեղով, պարհն, այստեղով» ձայնեց,
 (Ռիշըլյո փողոց, համար հիսունվեց):
 — Հը, թե՛նչ կա...
 — Մերսի:
 «Ըստ ձեր ընտրության, ինչպես կամենաք»:
 Իսկ ես լավ զինված ու ձիավորված,
 Վառված երջանիկ սիրով երկնառաք,
 Թողած պատրաստի թակարդը լարված՝
 Դիմում եմ դեպի Գլըրընհեյն՝ անփութ,

Ուր եղբայրն այնտեղ յիշտ ինձ էր փնտում,
Եվ ուր սուրբ էին թէ ելլը, թէ մուտ,
Ուր սերը երբեք, օ, չէ՛ր հնանում:

Պ.

ԱՂՈԹՔԻ ՀՐԵՇՏԱԿԸ

Դու, որ երբեք չես կենում
Տաճարներում հասարակ,
Ներկինքը գահ քեզ համար
Ու երկիրը ոտքիդ տակ,

Հաճեցար դու մատուռն այս
Քո անունով կոչելու,
Տունն այս, որտեղ ապրում են
Քո որդիները հլու:

Մեղան շինվեց սրբության,
Տեր, քեզ համար, ուր արթուն՝
Հաց ու զինի են ձոնում
Ի հիշատակ քո որդուն:

Դու չմտաւիրս հարավին,
Փառան սարից չմտաւած,—
Այս ասում է մարգարեն
Քո սուրբ հոգով ներշնչւած:

Պապանձվեցին չարերի
Բերան, լեզու թունալի,
Մինչև՝ հեռ սուրբ ներսիսի՝
Եվ Դրիզորին տոնեցինք:

Եվ յեղեղին քաղցրաձայն
Սերովբեից քո անտես՝
Շղավ զվարթ երգակից
Օրհներգության—ձոնւած քեզ:

Տեր, նայիր քո ծառային,
Անուղղելույս մի հիշիր.
Մըլէ լինի նրանց վրա,
Իսկ ինձ չարից դու փրկի՛ր,

Որդուն քո հեզ աղախնու,
Ում սիրտ տվիր սիրով լի
Եվ սուրբ խաչը կրելու—
Նշան՝ որդուդ սիրելի:

ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԵՂԻ Է ՏԱԼԻՍ

Զով ծառի տակ կույսն է նստած հառաչում,
Սինչ ցերեկը մութ գիշերն է հալածում.
Թռչունները իրենց զվարթ համերգով
Ողջունում են ազարացը հոգեթով:
«Եվ ինչո՞ւ ես դու հառաչում ախրադեմ,—
Ասում եմ ես կույսին՝ կանգնած նորա դեմ,—
Սիթե ցաֆը այդ քեզ մինչև արդ անծանոթ
Դրավ քո մեջ նենգ աստվածը նախանձոտ:
Ասում եմ ես և իրանին վաթաթված
Թավալում ենք շուքի ներքո վարդենյաց,
Կանաչներում, որոնց երկինքն է ցողում.
Ու ձեռներըս տաք սրտին հն պատահում:
Ապա ձեռքս վեր տանելով կրծքի մոտ՝
Բաց եմ անում պինդ կաճակը նախանձոտ.
Եվ արևի ծիրան ցոլքերն անդրանիկ՝
Ցուլըլում են ստինքներից իր գողտրիկ:
«Որքան վսեմ ու վայելուչ, մեծ ես, տէր,
Որ տիեզերքն սիրո շնչով ես լցրել.
Կը հանդգնի՞ որդը բերանն իր բանալ
Եվ աղարտել ստեղծյալիդ կատարյալ»:
Վարդ ժպտոն է ծաղկում անժուշ, սենյադին
Չքնաղ կույսի որդան կարմիր շուրթերին,
Բայց մնում է հավատարիմ լուրթյան...
Իսկ ես ինչի՞ն—եթե ոչ սուրբ բնության:

Ե

ՕՐՀՆՎԱԾ ԼԻՆԵՍ, ՔՈՒՅՐ...

Ով կույս, թող սիրտդ օտար լինի
Զուր, անտեղի նաղանքին.
Դու դուռը բաց, ով որ զարնի,
Եվ մի մերժիր ոչ մեկին:
Եվ վրանիդ հարկի տակին

Եթե դու հյուր ընդունես,
Սիրակարոտ լքյալ հեղին՝
Հար օրհնելի՜մծ դու լինես:

Թե ոք գլխի տեղ հունենա,
Դու բարձերըդ տաս նրան...
Ու թե շոյլի գլուխը կոր...
Քեզինից նոր կյանք ստանա,
Աբրահամյան քո վրանին
Միշտ՝ Մամբրեի կաղնուց՝ քեզ
Ցից ընծայե ամեն տարին.
Հար օրհնելի՜մծ դու լինես:

Թե սերակեղ հեղ ծարավին
Պաղխե պաղից ջուր խնդրի,
Եվ սուրբ Հակոբ՝ Նահապետի
Ջրհորիցըդ տաս խմի,
Առատահոս աղբյուրակիդ
Անուշ բախտից դու հրձվես,
Ձի ցամաքի աղբյուրդ վճիտ,—
Հար օրհնելի՜մծ դու լինես:

Թե տաս ալգիդ մշակելու
Ջահելներին ալգեգործ,
Եվ քրտինքի արդար շահից
Դու ստանաս մի լավ փորձ...
Ծիլը մատղաշ, դալար ու կոր
Եթե սրբով դու շտկես՝
Բունդ կլինի միշտ զորավոր,—
Հար օրհնելի՜մծ դու լինես:

Թե մեկը դա վարդըդ խնդրի,
Դու—որպես մայր գթության—
Վարդի հետ քո, անչափ բարի՝
Ձույդ նուներըդ տաս նրան.
Եվ կյանք տվող այգուդ գինու
Խառնարանը դու տանես
Եվ տաս գինին քո խմելու՝
Հար օրհնելի՜մծ դու լինես:

ՄՈՒԳԱՊԱՇՏՏԸ ԶՈՋԱՐԵՐՈՒՄ Է:

„Celestial Dian, goddess argentine
I will obey thee“.

Shakespeare, „Pericles, prince
of Tyre“ Act V. Sc 1.

«Ինձ սիրողների
լենունը պիտի
Գրեմ սիրաջեր
Արեւից էլ Վեր.
Նա—կույսը սիրուն,
Ով խեղճին անտուն
Պաշտում է անանց
Իր սերը ձոնած՝
Երկնքում ահա
Ընթանում է նա,
Աստղերի շարքում
Բոցավառ փայլում» . . .
—Ի՞նչ է նրա անունը,—
Հարցում է անում
Զոհը թակարդյալ.
—Կամ ի՞նչ նորա փայլը,
«Մարդահափ ահա
Բարձրանում է նա
Վեր հորիզոնից,
Մշուշի սիջից—
Աստղը վեհափառ՝
Արուսյակ պայծառ
Էր կոչվում հնում,
Պաշտվում բազմում:
Իսկ քեզ, ով դու կույս,
Շուշան դուարույս,
Հուսին կը դարձնեմ,
Կը փառաբանեմ
Մեր նախնյաց պաշտած
Տիկին վեհապան՝
Աշխարհում ամբողջ՝
Ոսկեթափ հետ:
Քեզ կը խնկարկեմ,
Քո սերը կերպեմ,
Զարնելով հեշտին

Բամբուլի լարերին—
Այնպէս տհնչարժարժ,
Որ Որմիզդը վես
Մնա դարձացած,
Միայն թե դոհէս՝
Ինչ տենչում եմ հս» . . .

.
Եվ շոշափվեցին
Ստինքներն կույսի—
Ու ծիրանեզուն՝
Քախսովեց կուտություն.
Եվ մոգայաշուր աչն
Վերցընում մատյան
Եվ աշնտեղ՝ կույսին
Գրանցում—լուսին:

Լ:

ԿՈՒՐՍ ՁԵՄ ՀՅՆԻ...

Իմ պարտեղի ծագկանոցը իջնելով՝
Հանդիպում է ինձ զվարթերես մի տիկին.
Տեսքով սակայն տխուր սաստիկ ու խռով,
Քիստ թխադուն մի վերարկու կար հագին:
«Ողջուն քեզ, քույր, հաղար ողջուն տիրավանդ»:
Իսկ նա՝ «Դ՛վ ես, ընամ քեզ չեմ ճանաչում»:
«Ես նա եմ, քույր, ում պարտեղում որ զվարթ
Սոխակի միշտ թովիչ դայլային է հնչում»...
Նա դարձյալ, թե՛ «Դ՛վ ես, քեզ չեմ ճանաչում»:
«Օ՛, չը գիտե՞ս սիրո երգչին դու վսեմ»:
—Ձեմ հասկանում՝ ինչ ես ասում մինչև իսկ
—«Եվ չեմ ժպտում, այո՛, ես այդ տեսնում եմ»...
Ակնթարթում նրա վզից բռնելով
Փաթաթվում եմ նրա խրոխտ բուրդերին...
Եվ այտերը վառում իմ տաք համբուլքով.
Ջանում է նա գրկիս միջից փախուստ տալ,
Եվ բարձրացնում աղաղակող ձայնը—զե՛ր,
Սեղմել եմ ես նրա մարմինը ամուր:
Նետվում է նա պարտեղիս դուռը դեպի.
Բայց նա տուժեց... որովհետեւ ես խսկուն
Նրա ներքին ծնոտի տակ ցից դրի...

4

Եւ խաղողը տրոբողն

Այն տաճարի բաց մուտքում
 Ի՞նչ շորերը թաթախելով
 Նվիրական բոսորում՝
 Հպարտանում է, ցնծում
 Իբրև փեսան նորհարսի,
 Իսկ զեւր դառն հեծեծում
 Հեռու կանգնած մեկուսի:

10.

ԱՅՍ Ի ԻՄ ՀԱՆԳԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արփին ինչպե՞ս է փողփողում
 Անձրեներից, բուքից հետո.
 Տերեն ինչպե՞ս գլարթանում
 Զովիկ ցողից՝ տապից հետո.
 Մերկանալով տխուր՝ ինչպե՞ս
 Սառչում են լիճ, դաշտ ու անտառ,
 Գարնան շնչից ջրերն ինչպե՞ս
 Կարկաչում են գիլ ու կայտառ.
 Գեղջուկն ինչպե՞ս տենչում է իր
 Ցորենարտի առատ հունձին,
 Եվ կամ այդու տերն անձկալիք
 Խաղողաշմտ այգեկույթին.
 Ինչպե՞ս անչում է տարադնա՝
 Ափին՝ նավորդն ալեկոծյալ.
 Ի՞նչ կարոտով դիտում է նա
 Փարոսի հուր—շողը պայծառ.
 Եվ ստրուկը բազմաշարժար
 Ինչպե՞ս տենչում աղատություն,
 Կամ բռնության շղթայակալ
 Զոհը՝ բանտի խորտակվելուն:
 Ի՞նչ են սոքա ողջ միասին
 Անձկության հետ հրեշտակի,
 Թե նա ինչպե՞ս դրկեց կույսին՝
 Ոչինչ հաճույքն այդ չի չափի:
 Խուսն է բուրում ստինքներից,
 Հոտոտում է քերովբեն մեր.
 Ծարավըն իսկ կրճքի շաղի
 Մեկ ուժգույն հագեցում է:
 Սափորները կոկ ու գողտրիկ,
 Օ՛, ժպտում են նրան կարծես,
 Վրդն է նրա աշնտիղ մոտիկ,

Սիրտն է զարկում կարոտակեզ...
 Փրփրածինի պերճ պալատում,
 Կրկնալուսնի խոր ակոսով
 Հավերժհարսի շեմքն է քերում
 Մեր հրեշտակն իր ֆալլոսով...
 Կրկնադբարի առուն բռնած
 Մղում ճամբով ցողադառու և
 Սողոսկելով բարձրանում է
 Կոկյուսոնը Հայոց մինչև...
 Ջուր է խնդրում, ու հղեղնից
 Վարար ջուր է տրվում նրան,
 Գնալ-գալուց ոգոգլում է
 Լավ հերկեմած կույս արտը այն...
 Սիրահոսան բաժակն քամած
 Կաշում է նա ամուր՝ կույսին,
 Մկանները հեշտին թմբած —
 Ինչպես նրկաթը մադնիսին.
 — Այս է, դոչում է անուժ,
 Հանգստությունն իմ անուշ:

ժ.

ՔԵՐՈՎԸ — ՔԵՐԹՈՎԸ

Յորենի ոսկի հասկը լիատուք
 Մեզ է ընծայում բնությունը մայր,
 Բայց թվ չի կալում կալի մեջ արդյոք,
 Թեփը չի գցում մաքրելու համար:
 Մնում են միշտ մշակության
 Բարիքները մայր բնության:

Եվ մարդը երբոր ճամբա է գնում
 Դժվարանցնելի քարքարոտներով,
 Խոչ ու խութերը միթե՞ չի հարթում
 Եվ չի՞ բաց անում ուղի ապահով.
 Մարդն է առած սղոց ու մուրճ
 Գետի վրա գցում կամուրջ:

Եվ խաղեր ասող հրեշտակը միթե՞
 Որենքն այս հարդող ջատագովը չէ.
 Ամեն փակ դուռը բաց է անում նա,
 Որ իր ետևից եկողը վստահ
 Մտնի-ելնի հեշտ ու հարմար
 Եվ կեր գտնի իրեն համար:

Ահա վասիկը և կույսը՝ տարփագին
Հրապույրներով իր բոլոր ու անբավ,
Եվ որովհետև գոհարն մեծագին
Սռանց տաշվելու չի՝ փայլում բնավ՝
Օ՛ր, բերվի այն տաշողին թող,
Որ կոշվում է հմուտ քերթող...

.

Տաշում է ալը և թռչում են մանր
Փայլուն բեկորներ նման հալինթի...
Ու բարախում է սիրտը սիրավառ
Գոհարը տաշող քերթող-վարպետի.
Դովում է նա—քնարերգակ՝
Վաղվան փայլուն գոհարը թանկ:

Վ.Ս.

ՀԻՇԻՐ ԻՆՁ

Արուսյակը արշալույսին
Փողփողելիս լիալույս,
Արփին լերանց պագաթներին
Շողշողալիս, ով դու կույս,
Պարտեզն իջած թե փարվես դու—
Սիրեցյալիդ անձկալից—
Սիրո զոհդ մատուցելու...
Մի՛ մոռանար, հիշի՛ր ինձ:

Երեկոյան խաղաղ ու զով
Թե ծառի տակ դու պառկես,
Վարդի բույրից թե հարբելով
Անուշ գրկի մեջ փակվես,
Եվ մրմնջան քո ականջին
Քնքուշ խոսքեր մեղրալից,
Ալ ալսերիդ վարդաքաղին՝
Մի՛ մոռանար, հիշի՛ր ինձ:

Մութ անկյունում թե հեշտագին՝
Մի՛ զույգ ձեռներ քեզ դգվեն,
Վայրի այծիդ երկվորյակին
Սուր եղջյուրները ցցվեն.
Եթե փափուկ քո բռան մեջ
Գտնես սրած դու մի ցից—

Հավ դարձնված ամուր մի տեղ՝
Մի մոռանար, հիշի՛ր ինձ։

Եթե սիրո քամին սաստիկ,
Կճւյս, գլորե քեզ գետին,
Եվ նստված Բարեբաստիկ
Պատրաստ լինի ձեռքն ղեկին,
Եթե ցնցվես՝ տեղից պոկված
Կայմի խրոխտ շառաչից,
Աչքերըդ վեր երկինք ուղղած՝
Մի մոռանար, հիշի՛ր ինձ։

Եթե սիրո բոցով վառված
Ցանկությունից կենսահուր
Ոտներըդ վեր բարձրացրած
Որոնումներդ չանցնեն զուր,
Ամուր գրկած կենսատուին
Թե հագենած շրթնալից,
Արտահոսման քաղցր ժամին՝
Ոհ, հիշի՛ր ինձ, հիշի՛ր ինձ։

ԺԲ

ԿՈՒԿՈՒՐԻԿՈՒ ՈՒՆՆԱՆ...

«Կուտ, կուտ, կուտ, կուտ, կուտ»,
Մարին է ուռչում... .

— Ծիպ, ծիպ, ծիպ, ծիպ, շուտ.
Ինձ յոտ եմ կանչում... .

Մարին գալիս, գգվում է տաք,
Իմ մեջ վառում սեր ու կրակ։

«Ձվերըս բոլոր գողացան ինձնից,
Էլ ով ինձ կըտա որդիներ, ավաղ,
Մինչև ամառը թուխս նստեմ նորից՝
Ծածկիր, խնդրում եմ, դու ինձ, աքաղաղ».

Ասում է, փափկում,
Տեղնուտեղ տափկում։

— Մերի, երկու
Ունեմ ես ձու,
Բավական է քեզ
Երկվորյակն իմ էս։

«Օ՛, այո՛, այո՛, այդ ինձ բավ է, բավ... .
Ես սողոսկում եմ ճեղքը շտապով։

«Կուտ, կուտ, կուտ, կուտ--կի՛»

Կղզու՞մ է տափած:

— Բերժն ատնտ լինի,—

Ատու՞մ եմ արրած

Եվ զի՛լ ու հպարտ՝ ձայնով նվագուն՝

Հնչեցնում եմ ես իմ կուկուրիկուն:

Ա.

ՆԱԽԱՀՈՐ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ

„Yes, love indeed is light from heaven;
A spark of that immortal fire
With angels shared, by Alla given
To lift from earth our low desire...“

Byron—*The Giaour*.

Կենաց կանաչ ծառի տակ
Հրեշտակներով շուրջապատված,
Տխուր՝ Ադամն էր նստել
Նվ տրտնջում էր հուզված.
«Ինչո՞ւ ստեղծեց տերն ինձի,
Է՞ր դրախտն այս փափկության,
Նվ ինչո՞ւ ես կարգվեցի
Արարածոց տեր, իշխան:
Ինչի՞ս ես պետք ինձ պսակը
Լուսապաճույճ, օդային,
Է՞ր հրեշտակաց այս բանակ
Նվ զորությունը երկնային...
Այնինչ փոքրիկ մի՛ մակույկ,
Որ կրծքիս տակ նավում է,
Չունենալով անուշ սյուզ՝
Առաքաստել անդու է»:
Ասաց՝ աչքից ցողելով
Մարգարիտները արտում.
Առաջին արցունքն էր մաքուր՝
Հոսում տխուր այս հովտում:
Նվ սերովրեն սրբելով
Արտասուքներ Ադամա՝
Գուրգուրում էր՝ լուսաթև
Ճախրելով շուրջը նրա.
Նվ բարբառով դրախտային
Խոսում նրա հետ—տրտում,
Դրան երկինքն է վկա,
Որ սերովրեն չէ՛ր ստում:

«Մխիթարովիր, տեր Ադամ,
Որ չը տրվեց սրտիդ հեզ,
Ինչ կոչում ես շարժիչ հով.
Այն գլացավ տերը քեզ,
Զի թե սրտիդ մեջ փչեր
Շունչն այն բոցեղ, կիզանուտ,
Ապա իրոք կը կորչեր
Անդորրութունը հոգուդ:
Եվ հւր դու կը թափեր
Բոլրը կայծերը նրա բարի,
Կարթղ էիր դու միթե
Ցուքն այն կրել կրճքիդ տակ.
Եվ հով պետք է քեզ հոգար,
Ուր էակն այն ընդունակ,
Որ ժողովել կարենար
Քո շանթն, ամպրոպ ու փայլակ:
«Ի՞նչ ես փչում, սերովքե,
Եվ դուր՝ ստեր հնարում,
Մարդուն, իսպառ, դու, ի՞նչ է,
Անզգամ ես համարում.
Եվ տիեզերքը, միթե,—
Գործն աստուծո, այս անս,
Իմ աչքերի առաջ չէ՞.
Եվ ինքն իսկ չէ՞ Նոյան,
Որ շրջում է, ժուռ գալիս
Այս դրախտում պատվական
Եվ ողջունում թշվառիս՝
Միթե չէ՞ ինձ բավական:
Զարմանում եմ անհանճար
Քո խոսքերին, սերովքե,
Ըստ քեզ, դեպի վսեմը
Մերան անզգամ է միթե:
Կարթղ եմ ես աստրծուն
Միրել սիրով վերամբարձ,
Արարածները համբուն—
Նրա ձեռքով ստեղծված՝
Արև, լուսին և աստղեր,
Մեղմ երեկո, առավոտ,
Խաղաղ ու զով գիշերներ
Եվ ցերեկը լուսահորդ,
Ծառ, տանիկ դուլար և անող,

Ծաղիկ քնքուշ, գեղանի,
 Վարդեր թիփի վրա ճոխ,
 Եվ շուշանը գարնանի.
 Ո՛չ կենդանյաց խայտուն խումբը,
 Ո՛չ սոխակի երգն անուշ,
 Որով ամենքն են հրճվում—
 Բնությունը բիրտ և քնքուշ,
 Նախ տոբը ինձ սեր, իմ սրտի
 Ամայությունը լցրու,
 Ապա տես թե կը դայթի՞
 Վեա բնությունը մարդու.
 Երբեք ստոր կը քերի
 Համար սիրտը չէ՞ թիրախ.
 Խսկ դու ինչո՞ւ ես ժպտում,
 Ուխտ չեմ անում ես խարդախ»:
 «Բավ լիցի, տեր իմ Ադամ,
 Կրկնում էր հեզ սերովբեն.
 «Թող չըշնչես հավիտյան
 Դու այն օգը բոցեղեն.
 Ձը տառապես թող՝ կամա
 Անձրդ հրին մատնելով,
 Որին մարդը, հավատն,
 Տոկալ բնավ չի կարող»:
 Ադամը խիստ հեգնում է
 Սերովբեն և ասում,
 Եվ մի վայրկյան լոկ՝ դժնե՝
 Դեմքին ժպիտն է փայլում.
 «Դե, որ մարդ չես հողանյութ,
 Ինչպե՞ս բընույթը մարդու
 Գիտես այդպես, օ՛, հմուտ,
 Այդ որտեղի՞ց ուսար դու:
 Զարմացնում են ինձ սաստիկ
 Քո խոսքերը, հերավի,
 Եվ քանզի չեմ սերովբե՝
 Զբմանալիս թող ներվի՞:
 Համբերում էր սերովբեն
 Կամակորին այդ արու,
 Զի պատվերն էր արարչի՝
 Լինել նրան պատկառու.
 Ուստի և նա անվրդով
 Խոտությունից Ադամ»

Գուրգուրում էլ՝ ճախրելով
 Անդադար շուրջը նրա:
 Եվ մինչ Ադամն դադարած
 Սիրո մասին չէր խոսում,
 Սերովբեն, հմշ, նրա վրա
 Թափեց խաղաղ ու խոր քուն:
 Զեփյուռի զո՞վ շոյանքի
 Տակ թմրում է ու ննջում,
 Նրա շուրջը սոխակի
 Թովիչ դալնայն է հնչում:
 Եվ սերովբեն թեապար
 Դեպ ասողերն է սլանում,
 Անցնելով հուր այն կամար՝
 Արագ վեր է բարձրանում:
 Մինչ գահույքը աստղահուռ,
 Բերովրեքով շուրջստաված,
 Կանգնում դահի հանդեպ, ուր
 Փառաբանվե՛լ էր ասոված:
 Անդ վեցթեյան երկուսով
 Դեմքն է սքողում սարսափած,
 Ոտքերն՝ ցածի թեկերով,
 Միջիններով մաղած
 Ծխում արցունք մարդկային,
 Իբր անուշ խունկ՝ առ ասոված,
 Ալեկուներն են հնչում
 Երկնային ողջ զորությանց:
 Հոտոտում է լիաճունդ
 Տերը անհմդ, հեշտորեն՝
 Արցունքներն այն—իբր խունկ՝
 Որ սփռում էր սերովբեն:
 Եվ կարկառվում է ստեղծիչ
 Աջն էությանց վար դեպի,
 Բարեխոսներն շուրթերից
 Այս են լսում—«թող տրվի»:
 Մոլոր, սոլոր, սուրբ ես, Տեր որ էն,
 Լի է երկինք քո փառքով,—
 Օրհներգում է սերովբեն
 Եվ վերցնում ունելով
 Կայծը կիզիչ բոց-կրակ
 Այն ծխացող սեղանից,
 Եվ դեպ երկիրը՝ արագ

Ճանապարհովում է նորից:
 Աղամն ոչինչ չգիտե,
 Նա դեռ քնած է հանդարտ,
 Ձի այդ ամենն հաղիվ թե
 Տևում է մի ակնթարթ:
 Կենաց ծառը մեղմօրոք
 Հով էր անում հեշտորեն
 Խաղաղ քնած նախահոր,
 Երբ որ հասավ սերովբեն.
 Նա մոտ գալով Աղամին՝
 Նստում ձախ կողմը նրա
 Եվ կիզիչ կայծը ջերմին
 Դնում կրծքին . . . Եվ անս,
 Ծխում է մորթը իսկույն
 Եվ այրվում սիրտն անվերձ,
 Բարձրանում է գուհի գուն՝
 Երկինքն ի վեր-ձուխն ու ջուր:
 Շուրջ՝ կենդանիքն այն ամեն
 Կրակի տեսքից խրանելով,
 Մասն են առնում—ասում են—
 Սիրո հրից հողեթուլ.
 Եվ ամոլները զույգ-զույգ
 Կրքով վառված, խայտ ի խայտ
 Փախչում վայրեր դեպ ծածուկ,
 Թե ինչեւ . . . —չի ասվում այդ:
 Այն, ինչ պիտի կատարվեր՝
 Գիտակ եղավ սերովբեն.
 «Արդ շտապիր նավարկել,
 Ո՛վ տեր Աղամ, հմտորեն,
 Ձի սրտերին առագաստ
 Լցրեց սիրո բոց-մրրիկ,
 Կը դիմանա բոցին սաստ
 Արդյոք մակույկըդ փոքրիկ»:
 Արդ, այսպես էր սերովբեն
 Կշռադատում և խոսում,
 Մինչ Աղամը քնի մեջ՝
 Ո՛չ զգում էր, ո՛չ լսում:

... the elements
So mix'd in him that Natur might stand up
And say to all the world „This was a man“.

Shakespeare, *Julius Caesar*, Act V. Sc. 5

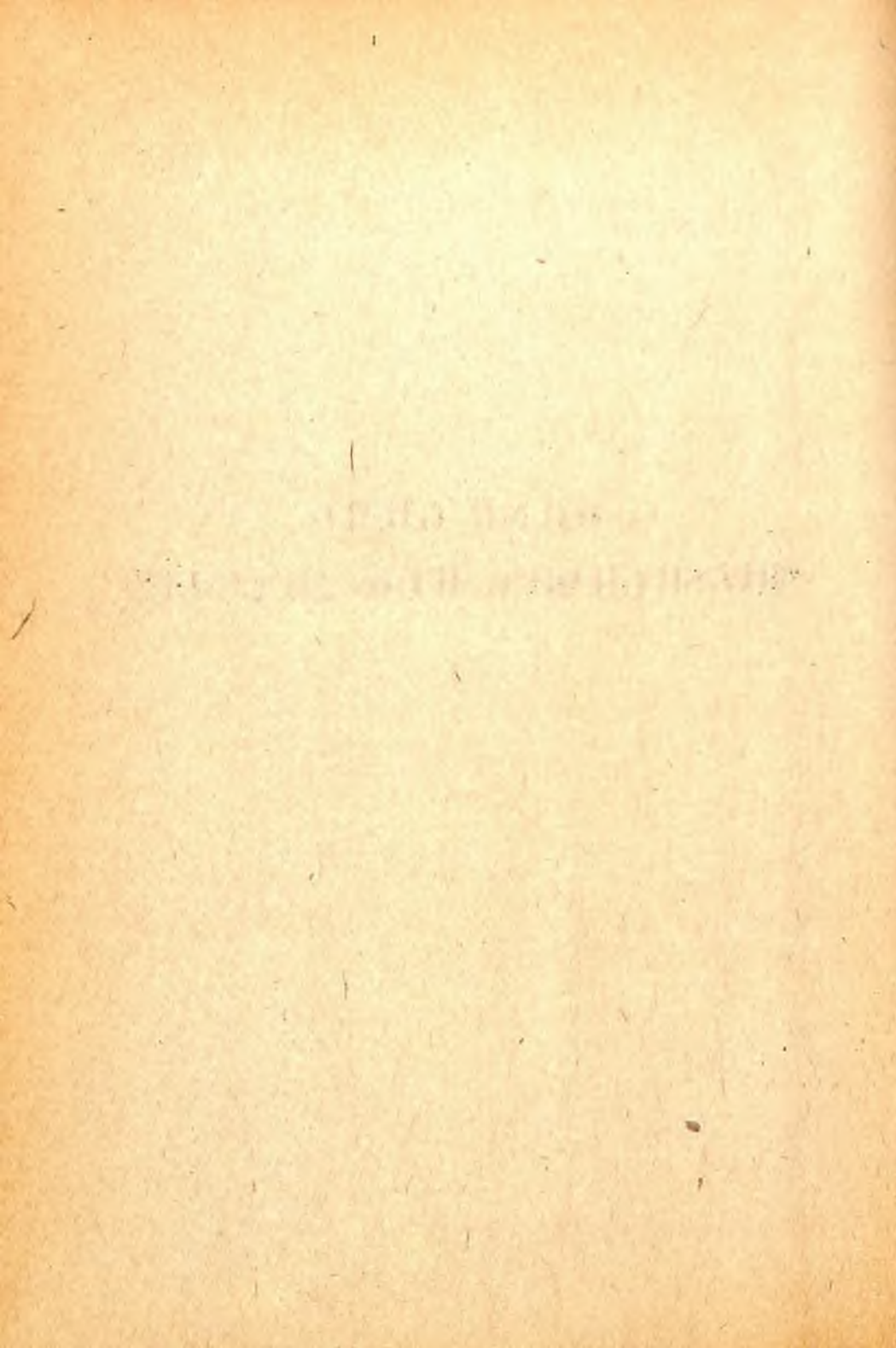
Զը ձգձգենք որպեսզի
Պատմութեանն այս չափածո՝
— Ինչո՞ւ խոսել ավերուր—
Ուստի պատմենք կարճատաւ:
Մարդը հենց որ սեր զգաց,
Գոչեց. «Մեռնեմ եմ, աստված,
Չունեմ քնկեր կախողին»:
Տերը տվով նրան կին.
Իսկ թի ինչո՞ւ կամ ինչպէս,—
Զի՞ սովբեցրել Գերքը քեզ.
Թե չես լսել մինչ հիմա,
Սպա վեր առ և կարդա:
Իսկ այն մասին, թի նրան
Միքի Ադամն պիտ մաքուր
Եվ մեղի կրքին՝ սիրտը հա
Զը դարձնէ կերակուր.
«Ինչո՞ւ տալիս էք պատվեր,—
Ադամն ասում է հուզյալ.—
Միթէ միշտ չեմ խոստացել
Սիրել սիրով կատարյալ՝
Յատժուն և այն ամեն բան,
Որոնց ինքն է հեղինակ
Եվ սկիզբը գոյութեան.
Ուխտիս հս չեմ հաւատուի:
Եվ սերովքնն որ գիտեր
Մարդու սրախ շինվածքը.
Եվ ամեն ինչ տեսնում էր
Նրա անվրեպ սուր աչքը՝
Դողզողսւմ էր երգումից
Եվ անհարկում Ողտմին՝
Թնդրել ներումն նորից՝
Երդման համար դժվարին:
«Գնա, կորի՛ր, սերովքն,
Խոսքերդ անցնում են չափից,
Եվ ինչո՞ւ չես հեռանում,
Մեղքս եւ կարձու՛մ ինձ.

Ես իրաւնովմ եմ ձեր դորձին,
 Էսեւ Էք մի իրաք ինձնից,
 Թո՞ւ ասելիք չունի
 Ձեր տնկալուն լաւքերից»:
 Եվ նա սաստում է աշտպէս
 Խոթոտողեմ՝ հրեշտակին,
 Որ իրատված խտապեւ՝
 Դառնում է իր կրքնիկն,
 Արտաավելով վշտազին
 Թոչում իսկուէյն, հեռանում,
 Իսկ հարանորերն Եվային
 Աղամի ժօռն է բերում:
 Ետահայրը սիրովես
 Պինդ զրկում է իր Էգին,
 Սիրախառնվում նրա հետ
 Ու վեր ճախրում միասին:
 Հեշտանքներից սըրբորոծ
 Ասում է նա ապրիազին.
 «Թ», չեմ երբեք ուխտադանց,
 Ինչո՞ւ է ինձ արվիկ կին:
 Խոտաացել եմ չլինել
 Ես ուխտագրում—այդ շատ լավ,
 Բայց թի սիրուց հրաժարվել,
 Չը հաշակել այն բնով:
 Ուրեմն ինչո՞ւ արվեց ինձ
 Սեր, կին, ինչո՞ւ սերն օրհնեց,
 Իկնարկում է խոսքն այն ինչ՝
 Թե՛ աճեցեք...» և լսեց:
 Եվ կովում են խիստ տնհաշտ
 Եւենթ հրաւանն՝ ու բնությունն,
 Ո՞ւմ կմտ մարտադաշտ,
 Ո՞վ կըտանի հաղթություն—
 Կար ժամանակ՝ այս հալցն էր,
 Եւայնիսկ կնճոտ հուլծ, ավաղ,
 Բայց զխաությունն լուսաբեր
 Կնճիւր այդ լուծեց վաղ:
 Նրանց, որ չեն հաժտում
 Այս խոսքերիս անպաճույճ՝
 Հայանում ենք, որ չենք խաբում,
 Ահա՛վասիկ ապացուց:
 Աղամն ուխտել էր անխաբ
 Չը սխալվել մեղիւրեն,

Ուստի հախուռն ընդվզմամբ՝
 Մեջքի վրա տեղն ու տեղ
 Կույսին զարկում է դետին
 Հուժկու ուժով նժույգի
 Եվ ձգտում է հարվածել
 Իր հղջուրով շեշտակի.
 Ապա, ոտքի քաջաբար
 Կաշում է լավ ճմլված
 Դրախտաբնակին գեանահար
 Եվ քայլում է վեհընթաց:
 Մեղկություն է որևէ
 Կամ թե ստոր կի՞րք է այն,
 Երբ ձգտում է վայելել
 Սանձակո՞ծ սերն իր ընծան:
 Կարձիկ է ոք բնության
 Ճգմել կղակը սանձով,
 Եվ կամ նրա գորության
 Դեմ դնել իր թույլ կրճքով.
 Բնությունն ինչո՞վ է շարժվում,
 Ո՞վ է նրա հեղինակ,
 Հիմարություն չէ՞ ստույգ
 Կենալ նրան հակառակ:
 Որք պաշտամունք բնության
 Բռնադատել են ջանում,
 Նրանց հրեշտակն բարձրաձայն՝
 Խելագար է անվանում:
 Իսկ մինք ջանանք, օ՛, փութով
 Ավարտել վեպն այս մեկին,
 Պատմենք ամենը հերթով,
 Ինչ պատահեց մեր զույգին:
 Երբ ուր երկրում հարսնեքույր
 Եվ խորանի վարապույր
 Պատառվում են անկարկատ՝
 Նաև թեկ-թեկ աննկատ՝
 Կարտվում են արնատար
 Անոթները մազաման՝
 Արդյոք հեղված առաջին
 Արյունը չէ՞ սրբազան:
 Կույս զույգերը թևիթև
 Գլորվում են տազնապով,
 Դատավճիռը պարզ է՝
 «Սնանդություն, գնաս բարո՞վ»:

— Իսկ հարսն լ՛նչպես, քույրն լ՛նչպես:
 «Տնցվում էին մկանունք,
 Եվ խլրտում, զալարվում,
 Շողում նրա վառ աչկունք:
 Կույս գրկումը իր ջերմին
 Մերթ պրկում էր ու թողնում,
 Մերթ շողափում Ազամին,
 Մերթ հետև հր, մերթ ուռչում:
 Թռչում էին հեշտանքի
 Հառաչանքները . . . Ինչպես գետ՝
 Կրճքից քրտինքն էր հոսում . . . »
 Ադամն էլ չէր մտած ետ,
 Մերթ մի համբույր էր զրոշմում
 Կույսի շուշան շուրթիցին,
 Հուզմունքից շունչն սպառվում,
 Եվ մերթ կրճքով իր ուժգին
 Ճմլում փափուկ, ձյունափայլ
 Նոնիքի պես կաթնապեղ
 Թախնքների լուսափայլ
 Պտուկները վարդապեղ:
 — Երանություն խելահեղ . . .
 Ձի այդ շարժմանց ժամանակ
 Հեշտին՝ անոթն ընտրության
 Ես էր դալիս շնչի տակ
 Վարդի — մեծն քալասան . . .
 Յամեն. հղալ հոտանալ
 Ընծայաբերուն քնության
 Եվ դրախտից հեշտալի
 Արտաքավեցավ զույգն այն
 Փշոց աշխարհն, ուր նվաճ
 Ծնում է ցավով մինչ այսօր,
 Թեև կկեկ է Մեախան:
 — Իսկ Ազամը, — «Ինչ քրտնում է»:

**ՄԱՏԱՆԱՅԻ
ՊԱՇՏՈՂԱԿԱՆ ՄԵԾ ՀԱՆԴԵԱԸ**

ՈՍՏԱՆԱՅԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՄԵՐ ՀԱՆԳԵՐ

Հողագնդի կենդանուժը կա մի մեծ բնակարան, որի բարձրությունը 99 առավարկը կը լինի, թեև մի պառական արեղա, բնական աշխարհագրությունը խոտնափնդորելով աստվածարանություն հետ, գրել էր, թե 999 առավարկ է այս բնակարանի բարձրությունը. բայց պապական արեղային հավատով չէ կարելի, եթե զոփաքի վերա ևս խոսելու լիներ. պատճառ, նա մի հարակցություն ստեղծագործելով զոփատիրոջ հետ, մի տեսակ օգուտ ստանալու ակնկալությունը շատ սովորական կերպով 99 թվականը կբորձրայեն մինչև 999-ը. ինչևիցե:

Այս բնակարանը ունի յուր մեջ որպես դանազան խորհրդով պատրաստած սենյակներ, նույնպես մի մեծ պաշտոնական դահլիճ, ուր դրած է զոփաքի իշխանի փառավոր գահը, կազմած մարդու ոսկերքից և զարդարած, փոխանակ գոհարների, չորացուցած չղջիկներով և գորտերով: Այս գահի վերա նստում է սատանան, երբ պաշտոնական հանդեսով կամենում է տեսնել յուր ստորադրյալքը, կամ լսել յուր ղեկավարների հայտարարությունքը, կամ երբ կամենում է ընդունել մի շնորհակալություն յուր նշանավոր գեներալից, որոնցով լցված է լինում դահլիճը մինչև առաստաղը: Եթե ձեզ պատահել է երբեքից ընթերցումը հայր Թուդենրատուի, հիսուսյան կարգի աստվածաբանի և փիլիսոփայի, իմաստուն զրվածքը, ուրեմն գիտե՛ք դուք,— և ի՞նչպես կարելի է այդքան ևս տղետ լինել,— թե դեկրը ցերեկը քնում են, և զարթնում են արևը մայր մտնելու ժամանակ, երբ Հոգվմումը կատարում են երեկոյան ժամերգությունը: Դույն այդ ժամանակումը պարթնում է և սատանան. երբ որ զարթեցավ, իսկույն հագնում է յուր վերաբերուն, որ կարած է հաստ թղթից, որի վերա նկարագրած են բացավառ կրակներ. այս վերաբերուն Թովմաս Տորգվեմատան ընծա էր ուղարկել սատանային ինկվիզիցիոնի պահարանից: Մոռացա ձեզ ասել, որ սատանան ամենայն օր չէ կրում այս վերաբերուն, այլ այն օրերը միայն, երբ հարկավոր էր նորան պաշտոնական կերպով հանդես դուրս գալու. և այսպես, հագնելով վերաբերուն դուրս է գալիս դահլիճը, ուր հավաքված է մեծ բազմություն հավատարիմ գեների, խավարի իշխանները, զոփային կեղծավորները, զոփային պաշտակաունները և զոփային լրտեսները: Այստեղ կը գտնե՛ք դուք շատ հերետիկոսներ, մեղավորներ, որոնք հարգելի էին սատանայի աչքումը, փառավորված նուռներ, սոցա հետ միասին գտնվում են և նոքա, որոնք փառավորեցին այս նեռների տնունը յուրյանց հառաջարանների և ընծայաբերությունների մեջ. մի խոսքով ամբողջ զոփաքի փառքը:

Այս տեղագրական և համառոտ պատմական ծանոթութիւնքը հարկաւոր էր էին որպէս ներածութիւն, այլապէս շատ դժվար կը լինէր քեզ, սիրելի ընթերցող, հասկանալու Ինչպիսի աշխարհի ներքին կրօնական, հոգեւորական և դժոխքի մասին խոսելու ժամանակ, ճշդութիւնը անշրտեղա պայման է. պատճառ, որ կը տեսնես, որ դժոխքումը ուստանան միեւնոյն կարգով կատարուած է յուր պաշտօնական հանդիսը, ինչպիսի կատարուած են այդ աշխարհի երեսին:

Մեր պատմութիւնը սկսուած է այն ժամանակ, երբ Հոռիմու կատարուած էին երեկոյան մամերգութիւնը, ուրհիմն ստատմանի համար տարւում էր լուսացի:

Ծննդացի ստատմանի նշարանի երկաթյա մանգոտ դռները, դուռն եկալ լաւարի թաղալորը, մտալ դահլիճը և բազմեցալ յուր դահլի վերա. բոլոր ներկա դանդաղը հաւատարմին գլուխ տալով աղաղակեցին միտձայն, «ապրի տես ստատման»։ Բայց նոյն ձայնը ոչ ոք ձեռնից չէր կարող լսել, որովհետեւ նոքա ուրվականն են և նոյն ձայնը ուրվականի ձայն. աշխարհի ձայնը լսելու համար պիտո է լինել կամ ստատման կամ մտանի:

Լուսաւորը, որ վախճանվեցալ որկրամութիւնից, ստատմանի պաշտոնի մեջ կարգված է տեսնել և գլխովոր խոհարար. նա կատարուած է խոհարար, ստատուած է ճշդ և նախաճաշիկը ինքը յուր ձեռքով է լսուած. երբ ուր վերեւում հիշված, մեզ անլսելի, աղաղակը դադարեցալ, դուռն եկալ Լուսաւորը բռնած ունենալով ձեռքում մի ահագին սկուտ, որի վերա շատ հարմար էր շինել մի գլխատուն և մի մտտեղարար. Այս սկուտի վերա դրած էին, երկու մեծ մատաղի կաթաններ, մինը զահվիով, իսկ մյուսը կաթնով լիք. Հոռիմի սուրբ ջրի աղաղակը ծառայուած է այստեղ բաժակի փոխանակ, կոխարոյսն մարմարոյս դադարեցից մինը շաքարամանի փոխանակ, իսկ այն մեծ տակաւը, որի մեջ անցուց յուր կյանքը Իրողինեսը, լցված պարսիմաներով և այլ հացիդներով, պարտաւորւած էր ահագնաւակը դժոխքի թաղալորի նախաճաշիկը համար. Ստատման հանց դադարից մի մեծ, ահագին շիպի կտոր, պատճառ, նա չէ դործածուած ձեռնդիւր կամ եղեգնարուլի շաքար, ձեռք աղաղակի մեջ, մի կաթսայից լցելից, դործալ աղաղակի մեջ, մաքուր արեւոյան նալի, որ դործ է ածուած դահլիսի ակը, և մյուս կաթսայից հալեկացուց նորա վերա ծծմբային թթւութեւ, որ սովորական է կաթի տեղ դործածել դժոխքում. յուր ահագին սե թաթը կոխից տակաւի մեջ՝ մի քանի պարսիմա հանելու համար. Բայց դժոխքումը և պարսիմաները մեր պարսիմաների նման չեն. մերը կրօն է, իսկ դժոխքինը աղաղակ:

Դժոխքի թաղալորը խիստ սուր ճաշակ ունի. նա կուլ է տալիս տեսնան յուր զահվի հետ մեր ողորմելի գրիմները, թե արձակ և թե ուստմութեւ. հաստ, թե բարակ, դանաղան ձեւերով կաղմած մեր մտտեղարարութիւնը

հարստութիւնը, Գիւտարդի Աստվածաբանության հաստորները, տրամաբանութիւններ, զանազան, ընդարձակ թիւ համառոտ հրահանգներ, դատարկ ձառեր, չոր քերականութիւններ, զանազան ուսումնական և փիլիսոփայական քննութիւններ, որոնցով ոչինչ քննված ու ապացուցված չէ. պատմութիւններ, որոնց մեջ ոչինչ չէ պարունակելու, ճարտասանութիւններ, որ ոչինչ չուսուցին, մանավանդ մեծ և մանր քերթվածներ, հիպոթերական, պատմական, բարոյական, փիլիսոփայական, բանասանդձական, ուսումնական, և այլն և այլն և այլն:

Բայց մի քանի մասնակից սկսած, ստատիստ հիշատեց արդէն, որ այս տեսակ պաքսիմատները և ուտելիքը, ծանրացնում են նորա ստատիստը. այս պատճառով պաշտօնական հրովարտակով պատվիրեց տալ յուրյան նոր նոր դրեր, հին և ամենախրթին ոճերով պրած, սպիտակ թղթերի վերա տպած, կետադրութենով ու պատկերներով զարդարած, ոսկեզօծ և յիստովոր հաշով կարած. սոքա համարվում են ավելի գլուրումար և տխրեալ անխառն ստատիստի ստատիստի և զլիւի համար, որպէս դատարկ և խտակ թղթերը, որոնց վերա ոչինչ պրած կամ տպած չէին: Այս տեսակ պաքսիմատներ պատվիրել էր նորան պալատական արհի ըփշիլ, երեւելի վարդապետ և վերարուժ Նիպոլիտոսը, որ աշխարհի երեսին հաղարտվոր մարդ սպանեց յուր բժշկական պատվարներով, որի համար ևս մարդիկ անվանեցին նորոն հայր բժշկութիւն, և ստատիստ ընդունեց նորան յուր մօտ պալատական արհի բժշկի պատվանունով:

Ստատիստ հանեց տականից չորս հատոր բովական լավ կապով դրքեր, որ հոսեց էին երևում նորա աչքումը, թաթախեց յուր զահլեի մեջ, գրեց բերանը և խոծեց կիսը. երբ որ ծամել էր, խիղճն թթվեցաւ նորա երեսը. «Մէք է Անտանագլուխը», գուռաց նա բարեկացած: Հանկարծ գեներ բազմութիւն միջից դուրս պրծաւ մի ողի, միջակ հասակով, բովական լիքը, որ հաղած էր մի հին ֆրակ երկաշն, և խոնարհաբեւ գլուխ ավեց ստատիստին. սա նորա ուսումնական զրապիտն էր, որ հառաջ Նադիր Շահի մօտ երեւելի լիզվադիտի պաշտոն ունէր: Այս դեռ անդիր գլուխը բոլոր շարադրութիւններին անունները, կարող էր մանրամասն ոսկել բոլորի տպադրութիւն տարին, միտքն էր պահում, թե ճիւղը դրքում, որքան երևա կա. բայց աչք երեսներին բովանդակութիւնը արհամարհում էր. նա, որպէս մի հնչին բան. սիրում էր միայն տպադրութիւն սխալները, որ մեծ հաճությամբ կարդում էր և որ համարում էր միմիայն արժանավոր գործ մարդկային բանականութիւն և արժանի հատուկ և մեծ ուշադրութիւն:

«Յնպիտան, ինչ պաքսիմատներ ևս ուղարկել ինձ», ասաց ստատիստ բարեկությամբ, «չոր են միանգամայն իբրեւ լիայտ»:

— Ձեր մոռալութիւն, — պատասխանեց վախեցած դեռ, — լավը չկարողացա դանել. իրավ է, շարադրութիւնք բովական հին բաներ են, բայց դրա միտանակ տեսք ինչպիսի տպած է, և դեռ նոր է դուրս եկել տպարանից:

«Քանի քանի անգամ ասացի ևս քեզ, որ չեմ սիրում վերստին տաքաց-

րած բաներ, և ասել եմ, որ աստ ինձ միայն թեթև բաներ, որ մանավանդ յաթորժելի և դյուրամարս էին, բայց դու չնայելով այդ պատվերներին, այլ էլամակորոված միանգամայն, տվեցիր ձեռքս չոր և անհամ բաներ....

— Մնացողոյն տեր, համարձակվում եմ հալատաղնել ձեզ, որ դոքա մեր ժամանակի շատ լավ և հարգելի գործերիցն են:

«Դոքա» են ձեր ժամանակի գործը. ուրեմն պիտո է ասել, որ ձեր ժամանակը շատ հիմար է»:

— Ես մեղաւոր չեմ, ձեր մոռուլութիւն. ես գրապետ եմ, ես չեմ այդ հիմարութիւններն հեղինակը, այլ որպէս գրապետ ես ընդունում եմ նորանց մատենադարանի մեջ և շարում եմ կարգով. ինչպէս հարկն է: Դոք ասացիք, որ այս պաքսիմատները դյուրամարս չեն. ինչ պիտո է ասնել, եթե չկա սոցանից լավը. բայց իմ կարծիքով, թեպետ ես բժիշկ չեմ, պիտո է դոքա դյուրամարս լինելին. սլառճառ, այդ բոլորի մեջ ես չկա և ոչ մի հատ ծանր և ամուր մտածութիւն:

Երբ գրապետը ամենայն ջանք գործ էր դնում արդարանալ տեր սատանայի առաջը, թափելով յուր բոլոր համոզողական փաստարանութեան գորութիւնը, սատանան հետաքրքրութեամբ հանեց բերանից խածած կտորը, որի վերա դեռ երևում էին գրի անուշի հետեյալ տառերընգ.....ան..... ան.....այ..... տի.....ւոյ տպե..... 850¹.....

«Այս ինչ բան է», ասաց սատանան նայելով բարկացած յուր պալատական գրապետի վերա. «սա մինչև անգամ տաքացրած ես չէ, այլ ամենեւին սառն.... դեռ ես խաշխաշով է», հավելացրեց խավարի իշխանը, մի լավ գննելով պաքսիմատը:

— Զեր մոռուլութիւն, շժւոտ կբարեհաճիք քնել այսպիսի նախաճաշիկ ուտելուց հետո:

«Դու խարում ես ինձ և համարձակվում ես ծիծաղել ես իմ վերա», գոռաց սատանան դժոխային բարկութեամբ. «եկ մի բոպե իմ մոտ»: Դրապետը մոտեցավ նորան ահ ու դողով. Սատանան բռնեց նորա ականջից, բարձրացրեց օդն մեջ իբրև մի փետուր, դրեց նորան Մխիթարի, ահագին, Մասթեասի Ավեստարանի մեկնութեան² մեջ, որ դրած էր մոտին, և որ ժառանգել էր նա հանդուցյալ Իգնատիոս Փափաղյանի մատենադարանից, և նստավ նորա վերա: Այն ահագին հսկայի ծանրութեան տակ, տարաբաղդ դժոխքի գրապետը իսկույն սեղմվեցավ այն կշտ մեկնութեան երևանների մեջ ինչպէս մի չոր անանուխի տերև, որ դնում են երեխայք յուրյանց դրքերի մեջ. հերիք չէր այս, սատանան հրամայեց գրապետին մնալ այնտեղ 1111 տարի, որքան ժամանակ մնալու էր այս գիրքը սատանայի ձեռքում:

Սատանան ոչինչ չհասկանալով այս գրքից. մտածում է այդքան տառի և պահել նորան, բայց զուր է. դարձյալ բան չէ հասկանալու. պատճառ, ինքը գրողը եւ չէ հասկացել:

«Դախ իմ հոմար մեր անիծյալներից, այս ինքնահալածի տեղ մի խելոքը», ասաց սատանան, դառնալով դեպի յուր վեպիւր Բենեդիկտուզը-

«ես միտք ունիմ ժամանակով իմ գրապետ շինել այն վարդապետը, որ անցյալներումը պատվեցավ Հռովմից յուր աղքատիքը և յուր ազգի երախտավորքը հալածելու համար. երբ նա շնորհ կը բերե մեր մոտ, նորան անշուշտ հանձնիր այդ պաշտոնը. նորանից արժանավորը չկա. նա աշխարհի երեսին անցավոր բռնակալի հաճոյանալու համար չխնայեց յուր եղբարքը, որոնց երախտապարտ էր, բայց այստեղ ծառայելով իմ հավիտենական քայտոնի տակ և օր ըստ օրե մեծարվելով ինձանից, հավատա, որ ոչինչ չէ խնայելու»:

— Շատ բարի, սաաց վեզիրը և առավել ցույց տալու համար յուր խոնարհությունը, համբուրեց երկյուղամեծար պատկառանքով տեր սատանայի պոչի ծայրը:

Նավարի թագավորը սկսեց տակառը խառնել, լավ պաքսիմատ որոնելով. նորա բաղդից հանդիպեցան նորա ձեռքին Իգնատիոս Փափազյանի Ծիկեղեցական պատմությունը, Եվրպո լրագրի 1853 թվականի հունվարի առաջին թերթը,³ հայերեն գրված Օսմանյան պատմության վերջին թերթից մի քանիսը,⁴ որ սուանց հեղինակի գիտությանը հավելացուցել էին տեղ սատանայի հրամանով. այս բոլորը դրեց միմյանց վերա, թաթախեց ավաղանի մեջ, կուլ տվեց և խմեց նավթը վերայից:

Պիտո է իմանալ, եթե մի սատանա կերալ մի որպիսի և իցե շարագրություն, խկույն անհայտանում է աշխարհի երեսից այդ գրքի պատիվը և նորա հեղինակի անունը, այս պատճառով ահա մոռացվում են այնքան անհամար աշխատությունը, որ դուրս են գալիս զանազան տեղերում: Թեպետ գրականության մեջ ոչինչ տեղ հիշատակություն չկա այս մասին, բայց դոցա մասին մնում է մի պաշտոնական ծանոթություն դժոխքի մեջ:

Դժոխքի հրամանատարը, խմելով յուր դահլեն, դարձուց յուր հայացքը վահլիճի և ներկա դստանվող դեերի վերա. կարծես թե մի քան անհանգիստ էր առնում նորան: Նա յուր աչքերում զգաց մի անհանգիստ կակիծ. հանկարծ, նայելով դեպի վեր առաստաղի վերա, տեսավ մի ծակ, որից անցանում էին արեգակի ճառագայթքը, երբ նա մայրն էր մտնում:

Իսկույն հասկացավ սատանան յուր աչքի ցավելու պատճառը, վասնորո և գոռաց. «Մըր է ճարտարապետը. որտեղ է նա, զանչեցեք իմ մոտ այդ ավաղակը»:

Բ

Միջահասակ, կնճաղեմ և անշնորհ անիծյալ դեռ, անցավ բոլոր բաղմությունից և հառաջ եկավ դժոխատիրոջ դիմաց:

Այս դեռ գինլորական ճարտարապետ էր հառաջ. սա մի հյուսիսային երևելի քաղաքի մեջ շինեց մի ավագ եկեղեցի, որի երեք պատը գողացավ, հավատացնելով հաշվապահանջ իշխաններին, թե այս պատերի համար պատրաստված աղյուսները, անդադար անձրևի տակ մնալով հալվեցան, և հետո, արեգակի ջերմությունից շոգիանալով, դեպի ամպը բարձրացան:

Ահա այս քաջագործության համար ընդունվեցավ նա պալատական

ճարտարապետ տեւր սատանայի մոտ: Պիտո է ծանոթարանել, ուր դժոխքումը մի դէկ պաշտոն տալու համար չկա կոլլինապահութիւնը, կաշառակիրութիւնը: ԱՅ օր գեղերի բարեխոսութիւնը ևս հարգութիւնը չունի տեւր սատանայի ակնարկը, նա ինքը յուր ընտրութեամբ տալիս է այդ պաշտոնը իսկապէս արժանավորներին:

«Աւագոյն», դոռաց սատանան բարկացած (նա միշտ այսպիսի բացաքանչեւութեամբ դառնում է գեղի յուր պաշտանայքը), «ամենայն օր ահագին հաշիւներ ցույց ևս տալիս իմ ապարանքի նորոգութեան համար, բայց, որ կողմը և նայես, ամենայն տեղ երևում են անհամար ծակեր ու ճեղքվածներ»:

— Հին շինվածք է,— պատասխանեց անիծյալը, պոխ տալով և անամոթաբար ժպտելով,— հին շինվածքները միշտ խոնարհում են գեղի կործանումն: այս ծակը հառաջացավ վերջին երկրաշարժութեանից: Ես քանի մի անգամ տոռալուիցի Ձեր մոտայութեանը, միանգամայն քանդել այս շինվածք և նորից շինել նոր ձևով...

«Հարկավոր չէ»,— դանչեց սատանան,— «գու այդ շինութեան ժամանակ մտրուով ունիտ դողատու նշուքներ, և մի այլ տեղում շինել մի առանձին դժոխիկ, քո սիրակտնի անունով, և բնակել այնտեղ իբրև երկրաշարժան ստանա»: չէ', հարկավոր չէ', այս դժոխքը գեղ ևս շատ լավ է իմ համար, առաջինը, որ տաք է, երկրորդը՝ խովար և գլխավոր՝ խովար լինելը, որովհետև դա մեր բոլորի ծնողն էր, դու ուրվագիծ և հաշիվ կազմիր միայն առաստաղի վերանորոգութեան համար»:

— Ուրվագիծը և հաշիվը վաղուց ահա պատրաստ է, տեսք ահա, հարկավոր է կանգնել երկու հազար դոլլարական սյուներ, որ այժմ շատ գործածական է աշխարհի երեսին, կապել հունական եռանկյունի կամար, առանց սորան չէ կարելի, դամիլ արեւելյան փոքրիկ դռակը, և երթնել տնել քամակի կողմից շուրջանակի, հատակը փոխել, պատերը դարձաբեր պանաղան քանդակներով, քանդել հին ապարանքը ճարտարոսի կողմից ճանապարհը բնաւոր համար, կրով ծեփել առաստաղի ճեղքված ծակը, այդ ժամանակ ահա, Ձեր մոտայութեան, սպաս կը մնաք արևի անախորժ ապրեքութեանից:

«Ինչպէս. ինչ, այդքան շինութեան միայն մի ծակի համար»:

— Այո, Ձեր մոտայութեան, մի ծակի համար, ճարտարապետական կանոնը ստիպում է մեզ, մի ծակը փակելով, բանալ մյուսը և գանադան փոփոխութեանը տունը պանաղան ժառանգի չափակցութեան և գուպապատշաճութեան համար:

«Լսիր, լսկոտ, դադարիր ինձ խաբելուց, ես քո հյուսիսային հաշիւապահանջ իշխանների ընկերը չեմ, ևս կատակ չեմ սիրում: Կհրամայեմ շաղախել քեզ հողի հետ և աղյուս շինել Գեհնի հնոցները նորոգելու համար...»:

Անիծյալը կրկնեց յուր երկրպագութեանը ու ժպտալով

«Յանկալի էր ինձ իմանալ», շարունակեց սատանան, «թե ինչ են արժուած այդ բոլորը քո կարծիքով»:

— Զնչին բան, Զեր մռայլություն. հի՛թի սրտցավությամբ և Զեր մռայլ-
լության դանձին խնայելով զսրժ կատարենք, այն ժամանակ, զլուխ կդա
77,501,496,007,123,998,101,532,999 ոսկով, 99 արծաթով և 47 $\frac{1}{8}$ գրամով:
Հավասարեք ինձ, Զեր մռայլություն, սորանից արժան չէ նք չէ կարող
վերանորոգել ինչպես պատշաճ էր:

Սատանան վերին աստիճանի բարկացած դանչեց զլուխը քերելով-
«Փող չկա այժմ, դժվար ժամանակ է, և չնայելով այդ դժվարությունների
վերա՝ մեր ծախքը անչափ. մոտ տեղերում կամ մոտ ժամանակներում հրե-
տակ ևս չէ երևում չորս կողմը ստանալու...»

Այս խոսքերից հետո, պարզեց ձեռքը դեպի թակառը, բոլոր պալատա-
կանքը անշտի հետաքրքրությամբ նայում էին նորա վերա, հանեց տակա-
ռից Տեցելի ձեռքով Գերմանիայում վաճառված Լիոն X-ի ինդուլգենցիա-
ներից մինը, նայեցավ նորա վերա և ձգեց դեպի ճարտարապետի ձեռքատը,
տակով. «վեր առ այս ներողության կոնդակը և փախիր սորանով առաս-
տաղի ծակը. կան մարդիկ, որ հավատում են, թե սորա գրողը կարող է
երկիրը փակել. տարախուշս չկա ուրեմն, որ նորա ձեռքի գիրը կարող է
փակել դժոխքի մի ծակը. մանավանդ այդքան խավար և անթափանցելի
մաքերի միջով, որ պարսնակում է յուր մեջ այդ կոնդակը, չեն կարող ան-
ցանել արեղակի ճառողայթքը, որ անհանդիստ առնելին իմ աչքերը»:

Այս սաստիկ ձգված կոնդակը մտով անցավ ճարտարապետի դա-
տարկ գլխից ամենեին այնպես, ինչպես թռչում և անցանում է համալսա-
րանի բովանդակ ուսման ընթացքը մի քանի ուսանողների պարսպ գլխից,
հետքը մինչև անդամ չթողնելով, և ընկավ ճարտարապետի քամակում հա-
տակի վերա՝ ճարտարապետը ժպտեցավ, գլուխ տվեց և վեր առավ քավու-
թյան մազադաթը քառասուղի ծակը փակելու համար:

Մի անապատական, որ աշխարհի փորձություններից ազատվելու հա-
մար դժոխք էր գնացել, որպեսզի սպահովե յուր անձը, ակունջին սասց
մի դեմ, որ կանգնած էր յուր մոտում, թե այս ժխտ սատանան այն-
պիսի կարծիք ունի ճարտարապետության վերա, ինչպես Ս... ուսուցիչ-
կանության վերա:

— Զարմանք չէ,—պատասխանեց դեր,—նա առհասարակ թշնամի է
ամենայն լուսավորության...»

«Ի՛նչ... ձայն արձակից սատանան, որ ամենայն տեղ ունի յուր լրտեղ-
ները և ամենայն բան տեսնում է և լսում է. «ինչ ասացիք... դեռ ևս հա-
մարձակվում եք դատողություն առնել... եկեք իմ մոտ, ինչպես կանք, ես
ձեզ ցույց կը տամ դատողություն առնել իմ դժոխքի մեջ»:

Այն դեերը, որ կարգված էին դահլիճի բարեկարգությունը պահպա-
նելու համար, բերեցին աստանայի մոտ այս իմաստասիրության աշակերտ-
ները: Սատանան բռնեց առաջինի մադերից, բարձրացրեց օդի մեջ, փչեց
նորա քթումը և ասաց. «Գնա, անպիտան, դեպի գհնյանը⁵⁰¹ և այստեղ ամե-
նայն վայրկյան երկու անգամ փռնդա 3333 տարի. և դ՛ն, աներկյուղ փիլի-

ստիւս», ասաց նա դառնալով դեպի երկրորդը, «նսալի նսրա մոտ և ամենայն յիշմարտն «առողջութիւն» ասն նորան: Գնացե՛ք կորե՛ք, հիմարներ»:

Սատանան սորանից հետո գարձալ դեպի յուր Բենեդեքուզ վեգիբը և հարց արեց օրական կարգի մասին: Վեգիբը հայտնեց, թե այն օրին պարտական էին հայտարարութիւնք կատարել արհի նախագահը, ապստամբութեան և խռովութեան առաջին դուքսը, օրագրութեան ուստիկանը, գրականութեան մեծ դեր և ամուսնական գործերի զլիալոր կառավարելը: Բացի սորանից այսօր տարեգլուխ է մի քանի նդովյալների, որոնց հովանարիմ և գովանի ծառայութիւնքը դժուրքին պիտո է հրատարակելին պաշտոնական կերպով, և արժան էր վարձատրել այդ նդովյալները:

«Հառաջ թող հայտարարութիւնքը կատարվեն», ասաց սատանան, «բոլոր այն պատճառով թե ցանկանում էր նոր նոր և զանազան ծանոթութիւնք ստանալ, թե շատ ժլատ լինելով պարզկատրելու մասին, այնքան սրտով չէր կատարելու հիշված տարեգլուխը»:

Վեգիբը գլուխ ավեց խոնարհութեամբ և համբուրեց տեւ սատանայի պոչի ծայրը:

«Թող հանդես դա ապստամբութեան և խռովութեան արհի նախագահը», ասաց սատանան:

Հառաջ եկաւ մի անպիտան, պատառտոված, վիրավոր, կեղտոտ, անճոռնի, մաղերը և բրդերը խառնափնդոր, մի աչքը փորած, մի կոտորը կտորած ծեր դե. ճանկերը զորհնու ճանկերի նման, առաջները առանց շթթունքի, ինչպես դիակը լինում է. մի մեծ սղեղանի դրած պոչի տակում. թևերի տակին երևում էր մի խուրձ թուղթ, արշուճով և ցիւրով ապակեանված, գոտուցը կախած մի սուր և երկու թափանչա. ձեռքումը մի գավաղան և ժանգոտ հրացան առանց հրացայտի, ծոցերը լիք մանր քարերով և խորտակված շիշի կոտորակներով: Ամենայն ոք, որ մինչև անգամ չէ եղել փաբիգում, իսկույն, տեսածի պես, այս դեր կը ճանաչեր նորա դեմքից, թե սա չար ոգի էր խռովութեան, ապստամբութեան և հեղափոխութեան, որի անունը Աստարոտ: Հառաջ եկաւ Աստարոտը, գլուխ տվեց սատանային և, առաջիկ հարգութիւն ցույց տալու համար, երեք անգամ պոռոյտ եկաւ օդի մեջ:

«Ի՞նչ նոր բան ունիս», ասաց խալարի իշխանը:

— Հավատարմութիւն դեպի Ձեր խալութեան գահը, որ առաջնորդում է իմ տկար զորութեանը, և պատշաճ հոգաբարձութիւն ինձ հանձնված պաշտոնի մասին...

«Կաց», բացազանչեց սատանան, «ես անդիւր գիտեմ այդ հառաջադանութիւնը. այն բոլոր հայտարարութիւնքը, որ ոչինչ չեն պարունակում յուրյանց մեջ, սկսանում են հնազանդութեամբ դեպի իմ գահը: Ասա ինձ, համառոտ և բացահայտ, քանի՞ նոր ապստամբութիւնք ես բարձրացրել»:

— Ձկա և ոչ մի օրինավոր բան, լսացի հնգլիական ապստամբությունից ընդդէմ անգլիացոց, բայց դա մի արժանավոր բան չէ՝⁶ այդ ապստամբության մեջ չէ երեւում մեր հոգին, որովհետեւ այդ հարստահարված մարդիկը աշխատում են միայն յուրյանց սեղանկան ազատությունը ձեռք բերել:

«Ի՞նչ պատճառով չկա ոչ մի օրինավոր ապստամբություն. ի՞նչ էդան այն ապստամբությունը, որ քանի տարի սորանից հառաջ սկսվել էին մինչև յոթ ութ տեղ»:

— Վերջացան, Ձեր մռայլություն:

«Քո հիմարութենից, ծուլութենից և անհոգութենից...»:

— Ամենևին ոչ, մռայլագույն սատանա. Ձեր խավար տերությանը հայտնի է, թե ինչ ջերմեռանդությամբ աշխատել եմ միշտ դժոխքի օգտի համար, Ձեզ հայտնի է, թե ինչպես անդադար կռիւցուցել եմ ես մարդիկը միմյանց հետ. ասածներս ապացույց կարող են լինել կոտրած կոտորը և փորած աչքը, որ Ձեր մռայլության առջև են այժմ...

«Այդ աչքի համար ասում ես դու ինձ, 800 տարի է շարունակ. ես կարգացել եմ, միտքս գալիս է, բաղանդաստների շարադրությունների մեջ,⁷ որ այդ աչքը երևելի Պետրոս անապատականը հանել է յուր մաշիկով, առաջին խաչակիր զորքերի պատերազմի ժամանակ. իսկ կոտորդ կոտրեցիր դեռ XVII դարու սկզբումը, երբ, բարեկամաբանով հիսուսյան կարգի⁸ աբելյանների հետ, սկսեցիր հյուսիսումը քո հիմար կատակը, քանի անգամ արքայազն Դմիտրիուս փոխանակ քարոզելով քեզ»:

— Ճշմարիտ է, մռայլագույն սատանա, այս վերքերը փոքր ինչ հին են, բայց անդադար աշխատելով քո փառքի համար, ես դարձյալ վերավորվեցաւ, և նորերումս հատկապես Փարիզի մեջ, եթե ձեր մռայլությունը չհալատա, ուրեմն ինքներդ բարեհաճեցեք քննել:

Աստուրորդ, ասելով այս խոսքերը, դարձուց յուր քավակը սատանային և վեր բարձրացնելով պոչը, ցույց տվեց սպեղանին, որ մածված էր պոչի տակին:

Սատանան և բոլոր դժոխային խումբը ծիծաղեցան որպէս խելագար, հա, հա, հա... «Ողորմելի՛ Աստարոտ», ձայն տվեց դժոխքի տերը ուրախ հոգով. «Ե՛ղ այդպէս անխղճաբար վերավորեց քեզ»:

— Դորա պատմությունը բավական երկար է. այդ բանի սկիզբը՝ շատ ծիծաղելի էր, թեպէտ և վերջը անախորժ եղավ, ես կպատմեմ ձեզ բոլորը և ամբողջապէս համար կը տամ բոլոր անցքի մասին կարճ և բացահայտ: Բայց իմ ասածները հիմնավորապէս հասկանալու համար, անպատճառ պիտո է հիշեցուցանել Ձեզ մի քանի անցք, որ թեև փոքր ինչ հին էին, բայց մեծ հարաբերություն ունեին ներկա անցքի հետ: Եվ այսպէս, նախ և հառաջ Ձեր մռայլությանը հայտնի է, որ ես քանի ժամանակ հառաջ, Փարիզումը, հանեցի գեղեցիկ խռովություն: Ժողովուրդը երեք օր շարունակ կռվում էր որպէս վագր կամ կատաղած սպանիական ցուլ. արյունը

Թափվում էր, աները այլովում էին, փողոցները լցված էին դիակներով, ոչ ոք չգիտեր, թե ինչ խորհուրդ ունի դուրծը...⁹

«Այդ լավ է, այդ դեղեցիկ է, ահա լավ բան», ասաց սասանան. «հետո ի՞նչ եղավ»:

— Ձորուրդ օրը ես հաշտեցուցի նորանց այն պայմանով, որ նոցա թագավորը պիտո է լինի արքա, իսկ ժողովուրդը թագավոր...

«Ի՞նչպէս»:

— Այն պայմանով, Ձեր մուսլություն, որ թագավորը պիտո է լինի արքա, իսկ ժողովուրդը թագավոր:

«Այդ ի՞նչ բաբելոնյան խառնակություն է. ես ամենևին չեմ հասկանում այդ պայմանի գորությունը»:

— Ես ես չեմ հասկանում,— ասաց դեը,— և ոչ ոք չէ կարող հասկանալ. բայց այս պայմանը մեծ հաճությամբ ընդունեց ժողովուրդը:

«Բայց դուրս մեջ ոչինչ միայն չկա»:

✓ — Այդ պատճառով ես հնարած է:

«Անհնարին է»:

— Երդվում եմ քո անիծյալ պոչովը, Ձեր մուսլություն:

«Բայց ի՞նչ դուրս եկավ դորանից»:

— Շատ զեղեցիկ բան: Այս պայմանով ես այնպեւ խառնափնդորեցի հիմար մարդերի գլուխը, որ նոքա միևնույն արժույթի մասն են դալիս արեքցածի կամ կատուղածի նման:

«Բայց ի՞նչ ի՞նչ օգուտ դորանից. լուր էր թե թողել էիր դոցա առավել ձեռնկիր»:

— Դորա հակառակ, օգուտը ակներև է: Միմյանց ջարդելուց երբևիցե կը զաղարեն, բայց այժմ, այս պայմանի գորությամբ, նոքա ամենայն օր պիտո է կռվին, ամենայն օր միմյանց սպանեն, խեղդեն և չքացնեն, միևնույն թագավորը կամ ժողովուրդը լինի լիակատար թագավոր իշխան: Ձեր մուսլությունը ամենայն տարի եկամուտ պիտո է ստանա գոնե 40,000 կորած հոգի:

«Bene»,^{*} ասաց սասանան, «հետո»:

— Հետո, Ձեք մուսլություն, աշխարհի երեսին մի անանուն ազդ բնակվում է մի մեծ ճախինի մոտ, որ ճախինի մոտ ընակող շատ երեսիլի ալգի հետ բաղկացնում է մի ամբողջ հասարակություն.¹⁰ չգիտեմ, լսած եք երբեք այս ազգի մասին:

«Ճշմարիտ, մտքումս չէ: Ի՞նչ բանով է պարադուս այդ անանուն ազգը»:

— Այժմ ոչնչով չէ պարապում, և ոչինչ բանի պիտոնի չէ. միմյանց սուտ սուտ լուրերով լցնում է օրազիրենքը, այնպիս, որ ոչ ոք չկամի կարգալ դորանց:

«Ձէ, չեմ լսած այդպիսի ազգի մասին», պատասխանեց սասանան, և...

^{*} Լավ (ֆր.): խիստ:

վերջը... փոփոխող բարձր ձայնով: Բոլոր դեմքեր ցած ձայնով աղաղակեցին «ապրիք»^{*} իսկ իրուսակի օրապիտները մյուս սրը հրատարակեցին, թե հոլլանդացիք դիշերով մոտենալով Բրուսսելին, հանկարծ 200 թնդանոթից կրակ բացեցին քաղաքի վերա:

— Ասած ճախնային ժողովուրդս բավական ժամանակ բարեկամությամբ վարվեցավ մյուս ճախնային ժողովրդի հետ. բայց ես կովեցուցի նորանց միմյանց հետ, և առաջին ճախնային ժողովրդին տվեցի առանձին թագավորություն,¹¹ ուր դարձյալ կանոն դրեցի չճանաչել ով է թագավորը և ով է ժողովուրդը: Այս բանի հետևանքից կարելի է հուսալ, որ Ձեր մոռացությունը տարեկան եկամուտք ստանա 10000 կորած հոգի:

«Gut»,^{**} ասաց սատանան. «վերջը»:

— Սորանից հետո ես շարժեցուցի և մի այլ ազգ, որ ապահով բնակվում էր հյուսիսային ավազների վերա մի մեծ դեռի եզերքում. այս արդեն իսկապես ծիծաղելի բան էր. ինձ ոչինչ ժամանակ հաջողված չէր այսպես ճարտարությամբ խաբել, ինչպես այս դործում: Բայց պիտո է ճշմարիտը ասել, որ այսպիսի թեթևահավատ ժողովրդի ես երբեք պատահած չէի: Շոալիսի ճարտարությամբ լարեցի նորանց, շրջեցի գլուխները, խառնափնդ-կորեցի մտքերը, որ նույն քանի ամիս շարունակ կտրատում էին միմյանց. կորան, չքացան, և մինչև այժմ դեռ չեն կարող հաշիվ ու համար առ ինքյանց, թե ինչ պատճառով ջարդվում էին և ինչ էին կամենում դուրս բերել այս բարեկոյան խառնակութենից:¹² Այս գործից ես հնար ունեցեալ եմ ձեզ 100,000 շատ հանդուգն նողմյալներ:

„Bardzo dobrze“,^{**} ասող սատանան, որ ամենայն լեզվի տեղյակ էր. «հետո»:

— Այս երեք արժանավոր ապստամբություններից հետո ես քաշվեցա դեպի Փարիզ—իմ գլխավոր բնակությունը, և սրախ նեղութենից գրեցի ուսումնական դատողություններ կոչակարներին, մշակների, սալապանների, գրաշարների, աղքատների և փախստականների ծայրագույն իշխանության մասին. այս աշխատասիրության վստահվելը կամենում եմ ընծայել Ձեր մոռացությանը:

«Ընծայիր նորանց քո բարեկամին», ասաց սատանան թթու դեմքով. «ինձ հարկավոր չեն քո շարադրությունքը, այլ ցանկալի է իմանալ, ինչպես վերջացավ այն խռովությունը, որ հանեցիր հյուսիսում, գետի եզերքներում ավազուտ երկրի վերա»:

— Ոչնչով, Ձեր մոռացություն, նորանով վերջացավ, որ ժեղ ջարդեցին ու հալածեցին, և այն խառնակության միջոցին, մի մորուքավոր հեծելազորական, որ ամենևին չդիտե ապստամբության խորհուրդը, հարգը և արժանավորությունը, վերավորից ինձ յուր գեղարդով, ինչպես տեսաք, սուրանից մի փոքր հառաջ:

«Վերջը ինչ կղավ»:

^{*} Լավ (գերմ.): խմբ.:

^{**} Շատ լավ (լեհ.). խմբ.:

— Ոչինչ, մուսլաղույն սատանա: Ես այժմ ապիկար գորակա՛ն եմ՝ եկած եմ արձակուրդ խնդրել Ձեզանից, վեց ամիս ժամանակով օտար աշխարհ գնալ, հանքային ջրերով իմ վերքերը բժշկելու...

«Արձակուրդ չկա՞ն քեզ», աղաղակեց դեբրի դարձուրելի թագավորը: «Նախ, որ դու արժանի չես նորան, երկրորդ, որ ինձ հարկավոր ես. քաղաքական դժոխքը դեռևս խանդարված է: Բայց դառնանք դարձյալ գեպիքը հայտարարությունը: Դու պատմեցիր ինձ միայն երեք աստատմությունների մասին, ուր ֆրացիյն մյուսները Մի փոքր հառաջ պարծենում էիր թե միմիայն Գերմանիայումը հանել էս հինգ կամ վեց տեղում»:

— Ահա՛նք ա՛նցան, Ձեր մուսլուկություն:

«Ի՛նչպես թե անհաջող անցան»:

— Ինչ շինեմ ես գերմանացոց հետ, մինչ չէ կարելի նորանց շարժել ու դրդել... Բարենաճեցե՛ք տեսանել, ահա այժմ ես իմ մոտ կան տասն հաս Գերմաներեն աստատմական ճառեր, որ ասվեցան Համախումբը և ամբողջ թիվ Die deutsche Tribune օրագրի. ես ջրվում եմ այս գրվածքը բովանդակ Գերմանիայում, բայց գերմանացիք կարդում են նորանց նույն հուսահատեցուցիչ սառնությամբ, որով խմում են սառուցով գարեջուր և պար են գալիս *Mein lieber Augustin*¹³ երաժշտությամբ: Մի քանի ուսունողներ և օրենքի վարդապետներ աղաղակում են, քարոզում են, բայց այդ ոչինչ ներգործություն չէ հառաջացնում ժողովրդի մեջ: Արդեն զգվեցուցին ինձ այս գերմանացիք. հավատացնում եմ Ձեր մուսլուկյանը, և նոցա ամենից շատ նդովալը ևս պիտանի չէ Ձեր դժոխային թագավորությանը: Նոքա մինչև այն աստիճան սառն են, որ դժոխքի բոլոր կրակով չէ կարելի ջերմացնել նորանց, թող թե խորովել...

«Ապա ի՛նչ շինեցիր Խալիֆայումը»:

— Ո՛չինչ:

«Ի՛նչպես ոչինչ... մանավանդ որ հրամայել էի առավել ներգործել Խալիֆայումը»:

— Դուք հրամայել էիք և ես ներգործեցի: Բայց խալաֆիք միանգամայն կանայք են: Ես կապեցի նոցա մեջ մի գեղեցիկ դաշնադրություն.¹⁴ Նոքա երդում կերան, որ երեկի աստատմական քանքարով գերազանց կը լինին, քան յուրյանց նախնի հին հուվմայեցիքը: Ես իրավունք ունեի սպասել այս գործի կատարյալ հառաջադիմությանը, մինչ գիշերով հանկարծ, Ձեր մուսլուկություն, բարենաճեցիք շատ բարձր... հազալ թե փռնգալ, որ երկիրը ճաքեցավ մի փոքր ձեռն ննջարանի վերայով: Իմ հսկաները, երկրաշարժութենից վախելով, վազեցին գնացին յուրյանց ազնուների մոտ և խոստովանեցան նոցա մեր բոլոր դաշնադրութիւնը: Իսկույն բոլոր այդ երկչոտ հսկաները բանտ դրվեցան. ես ինքս, այդ միջոցին, ահի տաղնապի մէջ էի, հագիւ կարողացա կյանքս աղատել: Մի աբեղա ընկել էր քամակիցս սուրբ ջրի մշտիկը ձեռքին. բոլոր Բուռնիա վազեցինք: Հռովմի մոտ գնալ չէի կարող. ձեզ հայտնի է, որ դեռ հինգերորդ դարումը պայման

էինք կապել, որի զորութեամբ դեկրը պարտական էին չմոտենալ Հոռոմին շուրջանակի տասն մղոն հեռավորութեամբ:

«Դու ամենայն բանի մի պատճառ դատնում ես. քո ծուլութենից հետեում է, որ այժմ դեկրը միայն պիտո է դաշնադրությունների սրբությունը պաշտեն ու չգրծեն: Ապա ինչ է շինում Անգլիան»:

— Եւ այժմ պարապած է հնդկական ապստամբություններով,¹⁵ երկյուղի մեջ է, որ մի գուցե հնդկացիք եւ տնցանին այն կամուրջից, որից անցան Հյուսիսային ամերիկացիք: Միայն Անգլիայի բազմ է, որ հնդկացոց մէջ չկան Ֆրանկիները և Վաշիկթոնները: Բացի սորանից Անգլիան պարապած է Ջինաստանի հետ, նորերումս տիրել է Կանտոնին և յոյս ունի, հառաջ գնալով այդ աշխարհակալական հանգիստումը, ծագկեցնել, յուր օփեումի վաճառականությունը, որ միզ շատ ձեռնառու էր...

«Սիրական Աստարոտ, ես գիտեմ, որ եթե դու կամենաս, ամենայն բան կարող ես առնել», ասաց դեկրի թագավորը, որի բարկությունը հատել էր մի փոքր. «աշխարհը, հողիս, փոքր ինչ շարժիր, հողմ»...

— Աշխատում եմ, վազում եմ, հողում եմ, բայց զժվար է, Ձեր մռայլություն. ժամանակները փոխված են:

«Ի՞նչ են այդ փոփոխության պատճառքը»:

— Այն, որ մարդիկ չեն հավատում մեզ այժմ որպէս հառաջ:

«Մարդերի հավատը կորե՞լ է դեպի մեզ», բացադանչեց սատանան, «ի՞նչ բանից պատճառվեցավ այդ»:

— Նորանից, Ձեր մռայլություն, որ ես երկար ժամանակ խաբեցի նորոնց, խոստանալով գեղեցիկ գալոց օրեր, հարստություն, բարօրություն, ազատություն, խաղաղություն ու կարգ. բայց իմ ապստամբություններից, խաբեքայլություններից և առհասարակ իմ զործերից, որ հիմնած ու հաստատած էին Ձեր մռայլության պաշտոնական հրովարտողների վերա, ծագեցան հալածանք, բռնաւ, աղքատություն, մահ և կործանություն: Այժմ չեւ կարող խաբել նորանց, որպէս հառաջ. նորա շոտ խելոքացել են այժմ...

«Լո՛ւր, հիմար», գոռաց սատանան զարհուրելի ձայնով. «ի՞նչպէս համարձակվում ես սուտ խոսել, իմ առաջեւ, ոչդպեւ առանց խղճմտանքի, որպէս թե հայտնի չէ ինձ, որ մարդիկ երբեք խելոքանալու չէին»...

— Բայց հավաստեմ եմ, Ձեր մռայլություն...

«Խռո կաց»...

Ապստամբության դեւը, յուր ծննդական լքբութենով կամենում էր տհա դարձյալ պատասխանել սատանային, մինչ սա ամենալի բարկությամբ վեր թռավ գահիցը դեպի նա, կայծակներ թափելով աչքերից, բնյանը և ճանկերը բացած, որպէս թե պատրաստվում էր պատառոտել նորան:

Աստարոտը սկսեց փախչել, սատանան նորա քամակից: Ծյուս դեկրը, որ ներկա էին հանդիսին, երկյուղից սկսեցին առատատղին կաշոտել և ծա-

կերը մտնել, խառնակությունը շատ մեծ էր, որպես թուրքի դեմանում, սլատեքազմի դործերը որոշելու մասին: Սատանան վազում էր Աստարոտի քամակից, բայց ապստամբության արհի նախադահը, իսկապես սատանայի նման, ամենայն ժամանակ յուր հաջողաշարժությամբ պրծնում էր ստուանայից համարյա թե նորա ձեռքի տակից դուրս ստանալով: Այս անկարգ դործողությունը շարունակվեցավ մի քանի րոպե, երբ նոքա 2000 ասպարեզ տեղ վաղեցին դանադան ուղղութենով: Վերջապես գոթաքի իշխանը բռնեց յուր խորամանկ ոստիկանի պոչից... հետո բարձրացնելով ոգի մեջ, գոթային կատակով ասաց, «հա, ան, դու քարոզում ես ինձ մարդերի խելքանալը, ես քեզ ցոյց կը տամ, անպիտան...» նայիր, շուտով սկանես, ուրեկեց, ինչիցե պատճառով մի ապստամբություն կամ խռովություն, ապա թե ոչ, ես քեզ... Quos ego*... ինչպես ստում է Վիրգիլիոսը... եվ ամենասաստիկ բարկությամբ պտուտակով նորան յուր գլխի վերա, ձգեց սարափելի դորությամբ:

Ապստամբության խեղճ դեր, թափանցելով բոլոր դժուրից, անցավ երկրի ոգի մեջ և մի քանի ժամ թռչում էր, ինչպես լախարերան թնդանոթից արձակած ռումբ: Աստեղաբաշխը, իսկույն ուղղեցին յուրյանց հեռադիտակները Աստարոտի վերա և տեսնելով նորա պոչը, ընդունեցին նորան այն մեծ մոլորակի տեղ, որ այս տարիներումս երեկու էր. նոքա իսկույն հաղվեցին, թե քանի՞ ժամանակում կատարում է նա յուր ընթացքը արեգակի չորս կողմով: Ֆրանսիացիների հեռադիտակը գտանվելուց հետո, և չղջկները չեն կարող թաքնել աստեղաբաշխների աչքից, նոքա այդ բոլորը դասում են երկնքի լուսավորների կարգը:

Այս միջոցին ապստամբության դեր թռավ, թռավ, թռավ ու սաստիկ ճայթոցով ընկավ իսկ Փարեզի մեջտեղը: Բայց դեհը, ինչպես նաև կատունները, անջնաս են մնում և սաստիկ բարձրութենից ընկնելու ժամանակ: Բայց այս միջոցին, երբ ընկավ Աստարոտը, մի փոքր ալլապես էին Փարիզի հանգամանքը. նա ընկավ այն շփոթության և խառնակության մեջ, որ պատճառվել էր ռումբի ճայթելուց, որ նոցա գովական իտալացիք պատրաստել էին Ֆրանսիայի թագավորի կյանքը կտրելու համար¹⁶ Այս դիպվածով ահա Աստարոտ գրկվեցավ յուր պոչից, որ ստարավ ռումբի բեկորը, որ բացեց և դարձացուց նորա առաջին վերքը:

Սատանան, ձգելով Աստարոտը դեպի երկրի երեսը, հեռ դարձավ փառահեղությամբ, փչվեցավ և ասաց. «Տեսանում եք այդ անպիտանը... ինքը որովհետև ոչինչ չի շինել և կամք չունի շինելու, սկսեց իմ առաջնը գովել մարդերի խելք ու միտքը... ցանկալի էր իմանալ, թե երբ դուրեղ էր մաքրու խելքը քան թե մեր փորձությունքը... մարդիկ, միշտ մաքրիկ են... Ա՛հ, սիրելի և թանգագին մարդիկ...»

Ո՞վի կարգն է այժմ հայտարարություն կատարելը:

* «Ես ձեզ», այն ահեղ ոռատը, որով ծովերի աստված Նեպտունը գլխից հողմներին: իսկ:

Երևակայեցեք ձեզ մի դեկի (ինարկե գուք դե տեսած իլինիք), երևակայեցեք տառւմ եւ մի դեկի, հասակի բարձրությունը հինգ ոտնաչափ և երկու մետր, աքաղաղի քիթով, շա՛ն ճակատով, մեծ աւանջով, կոտոշներով, ճանկերով, ժանիքներով և երկայն պոչով, հագնւած օրագրի թղթերով, գլխի գզակը ինն կանգուն բարձրությամբ սուր ծայրով, որ շինած է տպագրութեան սրբագրական թերթերից. այս գզակը սրածայրութեւ շինած է մի զրոշակ, որ պտույտելով միայտյա առանցքի վերա, ցույց է տալիս, թե որ կողմից փչում էր քամին:

Երևակայելով ձեզ մի աշնպիսի դեկի, կարող եք ծանոթություն ունենալ Բուրանդուսի ձեկն, առաջին գուքսի և օրագրութեան ոստիկանի, որ ծառայում է Նորին մուշտութեան մաս Բուրանդուսը, շատ սիրական է դժոխքի թագաւորին. նա երկու պաշտոն ունի աշնտեղ, պալատական բամբակ սողի և հրատարակողի աշն օրագրին, որ քանի մի ամսամեջ մի անգամ, «Առաջտոյից ոտայտ» անունով դուրս է գալիս դժոխքումը: Այս օրագիրը դժոխքի մեջ հայտնի է և ընդունւում է որպէս պաշտոնական: Եւրա մեջ, իսպառի որդին յուր դաւաճութեան համար տպել է տալիս ճառեր, ոտանավորներ հին և նոր բարբառներով, հոգիածներ, որ ոչինչ չեն պարունակում: Բայց գլխավորը և ուշագրութեան արժանին այն է, որ տպել է տալիս օրագիրը աշնպիսի մարդերի անուններով, որ երբեք ստանում չէին այդ օրագիրը: Սատանան հիմնավոր և խելացի բաները համարում է անարժան որեւից ուշագրութեան, և իրավունք ևս ունի.... երեւ թե դժոխքումը ևս, ինչպէս աշխարհի երեսին, միտք էր օրինավոր և հիմնավոր բաների հարգ ճանաչողը:¹⁷

Բուրանդուսը, լուսի թեկից գրիչը դրած աւանջի քամակումը, թեկերի տակին սև թղթակիր ապակեանված թանաքով և լեղիով, մոտեցաւ իսպառի թագաւորի գահին, կանգնեցաւ, գլուխ ավելց և մի ոտքի վերա պտույտ եկաւ: Հետո դարձյալ գլուխ տալով առաջ. «Համարձակվում եմ, եթե կոհերեք, հանդիման լինել ձեզ...»:

Աստանան ընդհատելով նորա խոսքը, պատասխանեց.

«Սիրական Բուրանդուս, սկսիր շուտով քո հայտարարութեանը միայն կատարիւր նորան համառաւ և խելացի»:

Այս ասելով հորանջեց սաստիկ և բացեց բերանը վեղուլի ճեղքվածքի չափ, ուստի դուրս թափեցան բոց ու ծուխ: Դժոխային իսպառի մեջ դուրս գալով այս բոցը սատանայի կոկորդիցի, լուսավորեց նորա բերանը և կոկորդի մի մասը, ուր որպէս մատենագրարանի մեջ շարված էին ցուցակով և կարգով այն բոլոր սխոլաստիկական և հիմար գրվածքը, որ տպւում են կամ հեղինակի անուն ժառանգելու, կամ մարդ էշայնելու և կամ արծաթ հավաքելու խորհրդով:

«Իմ հայտարարութեանը գրած է թղթի վերա», կցորդեց չարոգի օրագրապետը: «Ինչպէս կրարեհաճի Ձեր մուշտութեանը լսել, վիպասանա-

կան թե ճարտասանական ձևով, այսինքն վերջից դեպի սկիզբը, թե սկզբից դեպի վերջը»:

— Վերջից դեպի սկիզբը, — ասաց սատանան, — ես սիրում եմ վիպասանութուն. այնտեղ ամենայն բան մուծն է ու զարհուրելի, և ամենայն երկու երեք բառից հետո պատահում են անսլոտաճառ մուսյլ և խալար բառեր: այդ խակակես իմ սերածն է և ինձ է պատկանում:

Բուբանդուսը պատրաստվում էր կարգալ, սատանան ասաց. «Նստիր, իմ պատվական Բուբանդուս, որ քեզ ավելի հեշտ ու հարմար լինի կարգալ»:

Բուբանդուսը դարձավ դեպի նա քամակով և դուռնի ուղեց մինչև ի դռան. երկրի տակումը այս բանը շատ ընդունելի էր և շնորհակալության գլխավոր ցույց դեպի այն մարդը, որ հրավիրում էր նստել: Բուբանդուսը նախելով չորս կողմը և ոչինչ տեղ չտեսնելով աթոռ, որի վերա կարելի էր նստել, հանեց յուր գլխից թղթյա գդակը, դրեց հատակի վերա և թուով նորա դրոշակի ծայրումը և այնպես հաջող, որ հանդիպեցավ ամենևին առանցքի կենդրոնին, ուստի և ամրացավ, հանդիսավորությամբ հանեց թղթակիրից յուր գրածը, բռնեց թուղթը գլխովայր, փռեցաց, սուրեց և սկսեց կարգալ վերջից դեպի վեր վիպասանական ձևով. «Ե ալն, և ալն, և ալն, և ալն, ծառա խոնարհ ձեզ: Չէ կարելի կառավարել ժողովուրդը ուրիշ կերպով...»

— Եվ ալն, և ալն, և ալն... բացադանչեց սատանան, ընդհատելով ընթերցածը. — վեզիր, լսեցիր դու սորա սկիզբը. և ալն, և ալն, և ալն... Մեր Բուբանդուսը իրավ որ տեղյակ է շարադրելու. մինչև այժմ վիպասանական դրվածքները սովորաբար սկսանվում էին արդ քանզի և արդ, իբրև հորժամ, առ բառերով, և մինչև այժմ ոչ ոք այդպես համարձակաբար չէր սկսած և ալնից:

«Վիպասանությունը, գեղեցիկ դործ է, հիանալի է» Ձեր մուսյուլություն», — ասաց վեզիրը գլուխ սալով:

— Այսուհետև, բոլոր գործերի մասին, ես քո հետ ուրիշ կերպ չեմ խոսելու, եթե ոչ վիպասանաբար, այսինքն ընդհակառակը:

«Շատ բարի», — պատասխանեց վեզիրը. «Իրավ որ խակական գծոխային գիտությունը ալ ոճով չէ կտրելի բացահայտել, եթե ոչ վիպասանական ոճով»:

— Ինչպես մինչև այժմ չէինք հասկացել այս բանը... ես միշտ սիրում եմ վիպասանություն:

«Ձեր մուսյուլությունը միշտ ունեցել է նուրբ և գիվական հաշակ»:

— Կարդո, — ասաց սատանան դառնալով դեպի չար ուրիշ օրագրողիտը, — բայց կրկնիր և այն, ինչ որ այժմ կարդացիր. քո ոճը շատ հավանելի է ինձ:

Բուբանդուսը սկսեց շարունակել. «Ե ալն, և ալն, և ալն, և ալն, ծառա խոնարհ ձեռ...»

— Ինչպե՞ս... միայն ծառա... — ընդհատեց սատանան, — մի փոքր հառաջ ավելի լավ և խելոք կարդացիր:

«Միայն ծառա, Ձեր մուսյուլություն», պատասխանեց օրագրապետը. «Ես

հառաջ ևս ծառա կարգացել և այժմ նույնպես կարգում էմ. ևս չեմ կարող
այլ ևս ստորագրվել ձեր հավատարիմ հպատակը:

— Ինչո՞ւ:

«Այն պատճառով, որ ժե՛նք հանդիսով հակառակվեցանք Փարիզումը
այդ խոսքին և զատապարտեցինք համարյա թե բոլոր օրագրությունների
մեջ: Այդ խոսակցության ձեր ավելի ճարտասանական... հռչական և արե-
զայական է...»:

— Բավ է: Արդո՞ք այդպես է յեղբայր...¹⁸

«Այո, այդպես է, Ձեր մռայլություն: Այն օրից, երբ սկսեց կանգնել
արևմուտքումը միահեծան թագավորությունը, ամենայն մարդ թագավոր է,
այսպես ասում է պարոն Մոգենը: Եւ մինչև անգամ մտադիր եմ հարկա-
զրել ֆրանսիայի բոլոր պաշտականներին, կանոն հրատարակել, որ ամե-
նայն մարդ, անունը ստորագրելու ժամանակ գրե՛՛ն՝ ձեր սղոքմոծ տեր, իսկ
թագավորը միայն ստորագրե խոնարհ ծոռա:

— Ձարմանալի է, — ասաց սառնասն, — մի՞թե այդ բոլորը վիպասանու-
թյուն է:

«Ճիշդ, մաքուր վիպասանություն է, Ձեր մռայլություն: Վիպասանու-
թյան պիտավոր կանոն է, որ ամենայն բան լինի՛ զարմանալի և ընդհա-
կառակը»:

— Շարունակիր:

Բուրանգուսը սկսեց շարունակել. «չէ՛ կարելի կառավարել ժողովուրդը
ուրիշ տեսակ, փորձության մեջ ձգել և սուտ խոսամունքով որսալ, հան-
դըգնութեամբ դարձացնել, զեղեցիկ խարել, բարեհաճեցե՛ք այս բոլորը իմա-
նալ, մռայլություն ձեր, ինչպես նոքա խարված են, որ աշխատելով, վասն
դի...»¹⁹

— Կանգնիր, — գոռաց սասանան և նորա ուղեքրը վառվեցան ինչպես
փայլախն, — կանգնիր, հերիք է. դու ինքդ էլ մնաս իմ մոտ հիմարացած ու
խարված. ի՞նչպես համարձակվում ես դու ասել ինձ «իմ մռայլություն»...
չկամիմ այլևս լսել քո վիպասանական ոճը. կարգն ճարտասանական ոճով,
սկզբից դեպի վերջը:

«Այստեղ բանը ձեր մռայլության վերա չէ, այլ ժողովրդի վերա»,
պատասխանեց լիզապառառ օրագրության սասիկանը, «վիպասանական
ոճը ունի այն հատկությունը, որ ամենայն պարբերության վերա հարկա-
վոր է լավ մտածել, մինչև լավ իմանաս նորա միտքը»:

— Բայց ես, նույն այդ վիպասանության վերա ևս չկամիմ մտածել, —
պատասխանեց զժոխքի թաղավորը բարկացած, — ինչ հարկավոր է ինձ այդ
փորձանքը. ես ամենեին չեմ հասկանում ձեր վիպասանությունը, այդ բո-
լորովին ստաբստություն է. այնպես չէ՞, իմ ծայրագույն վեգիր:

«Ամենեին ճշմարիտ է ձեր ասածը», պատասխանեց Բենեդիկտուսը
չլուխ տալով:

— Լավե՛ծ բան է, կարգալ ու մտածել, կամ կարգալով մտածել. բացի
զսրանից, — հավելացրեց դեհերի թագավորը, — ես նկատում եմ այդ ոճի մեջ

միանդամայն հանդուգն դարձվածներ, հիմար և անողարկեշտ ձևեր, որ երբեք չեն տեսել ճարտասանական արձակախոսության մեջ. այնտեղ ամենայն բան հարթ, խաղաղ, խոնարհ և ամենախոնարհ...

«Անտարակույս», հաստատեց վիպիկը. «վկայաանական ոճը սեպհական է վատնողների, կովարարների, տղատամբների և լուսնասերների. իսկ մեծ մարդերի համար, ինչպես դուք եք, ճարտասանական ձևը ավելի պատկանավոր է. գոնե չէ նեղացնում և չէ ծանրացնում կոդեացողի կամ լսողի գլուխը»:

— Իմ ծայրագույն վիզիրը շատ ուղիղ է դատում,—ասաց ուսանան փառահեղությամբ. ես շատ մեծ մարդ եմ... կարգած ինձ ճարտասանական ոճով, առանց ծանրացնելու իմ գլուխը և խրատնեցնելու իմ երևակայությունը:

Բուքանդուսը ուղղեց թուղթը ինչպես հարկն էր և սկսեց կարդալ սկզբիցը:

ՀԱՅՏԱՌԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

«Մալալագույն ստացան».

«Հայտնում եմ Ձեր մալալությանը, որ, աշխատելով առավել ընդարձակել ձեր իշխանությունը մարդկային ազգի վերա, ավելի հարմար ձևով փակել նորանց մեր որոգայթներին մեջ, ինձ հնթարկյալ օրագիրները աշխարհի երեսին բաժանեցի ես զանազան կարգերի և յուրաքանչյուր օրագրի տվեցի առանձին կարգ և ուղղություն: Միմիայն ֆրանսիայումը կարգեցի չորս տեսակ օրագիր, եթե հինգերորդը չհաշվեմ: Առաջին կարգը անվանել եմ «օրագիր շարժողության», երկրորդը «հակառակության», երրորդը «գարձման», իսկ հինգերորդը «միջական»:²⁰ Նոցանից մինը ձգում է խելքերը հառաջ, մյուսերը քարշում են հետ, մինը քարշում է աջ, մյուսը ձախ, և միջականի հետևողը անշարժ մնում են միջումը, որպես պոչատ աղվես: Սոքա բոլորը գանչում են, աղաղակում են, կռվում են, սպառնում են, գիվահարվում են, կեղծավորվում են, բամբասում են. խռովություն, ապստամբություն, զրկանք, արյուն, հրկեղ, արտասուք, կողոպուտ,—միայն լսիք և ուրախացիր: Կարգացողները հիացած, չգիտեն ինչ մտածեն, որին հավատան և ինչ առնեն. նոքա ամենայն բողբ սպասում են կորստական զիլովածների, վազում են, խուճապում են, կապում են կայքերը, պահում են բռնները, լցնում են հրացանները, կամենում են փախչել և կամենում են պաշտպանվել: Նոքա չեն հասկանում թվ է թշնամին և թվ է բարեկամը, որն վերա հարձակվին և թվին պաշտպանեն. նոքա ցերեկը չեն ավարտում յուրյանց ճաշը, երեկոյին վախենում են ելանել մի տեղ ժամանակ անցուցանելու համար, գիշերը թռչում են հանկարծ մահիճներից: Մի խոսքով թափավորել է անկարգություն, խառնակություն, մտքերի մրրիկ, հույսի և ցանկության ալեկոծություն, արտերի ամբոխմունք դարհուրելի և չլաված. և այս բոլորը լրագրիների և օրագրիների շնորհքով, որ հնարեցի ես և ու-

բոնց վերադառնալով աստիճանէն հոգեւորականութեան հետ զբաղուելով»:

«Ապարծեմք իմ ասում եմ, Ձեր մտայնութեան, ես իմ բոլոր ընկերներէն առաջինը շատ մարդ ձգեցի կորստական ճանապարհի վերա, ես կրկնապատկեցի առհասարակ մեղքի չափը. մարդիկ մեղանշում էին հառաջ համառոտ և հին մեղքի ցուցակով. դուրս հակառակ, այժմ մեղանշում են, բացի այդ ցուցակներէն, և լրագիրներով և օրագիրներով. նոցանով սուտ են խոսում, գողանում են, սպանում են, խարդախութեան են առնում, սեղանակապարտութեան են՝ գործում. իմ մեծ ու անագին տպած թերթերը ծախում են անգաղար նոցա մարմինքը և արտերի տքցանով, կապում են նոցա միտքը խոստովանելով և վառելով, ինչպէս շունը մի կտոր կաշիով, թխադրում են նոցա հակառակով և ամենայն բանի և ամենայն մարդու. զոչոտում են և զոչոտած ժամանակը ապականում են աչքերը ցեխով. զբռնում են նոցա մեջ զոչոտեցողութեան և զբռնելուց հետո չեն թողում ոչ հաց ուտել, ոչ ննջել և ոչ գործ կատարել, ինչ որ մտքումը գրել էր»:

«Այս ձևով անհարազատելով մի առանձին քաղաքական գաղափար, մի այնպիսի գաղափար, որ ամենայն բոլոր մահացուցիչ էր, ես միլիոնավոր մարդ հանեցի խաղաղ և օգտակար գործերից և ձգեցի նոցա այս բարեկոնյան խառնակութեան մեջ, ուր անտարակույս անհետ կը լինին նոքա»:

«Կարճը ասել, այս թերթերի օգնականութեամբ ես պահում եմ բոլորին կատարյալ խռովութեան և անհանգստութեան մեջ. ապսպարում եմ ապստամբութեան նշանակված օրում և ժամում, դահալիժում եմ իշխանութեաններ, փոփոխում եմ օրենքներ իմ ճաշակով, և ինքնիշխան տիրում եմ երկրի մեծ մասին, այսինքն, Պրանսիային, Անգլիային, Տաճկաստանին, մասնավոր Գերմանիային, Հնդկաստանին, Կղզիներին և բոլոր Ամերիկային»:

«Եթե Ձեր մտայնութեանը կը բարեհաճի փորձով իմանալ, թե ինչ կատարելութեան աստիճանի հասուցել եմ ես զժողովի իշխանութեանը աշխարհի վերա օրագիրներին միջնորդութեամբ, խնդրեմ հրամայեցեք բերել տալ Պրանսիայից, Անգլիայից, Բելգիայից և Բալթիկայից հինգ օրագիր և ուսմանել այստեղ, երկրի տակ, հինգ հատ քաղաքական-պաշտոնական օրագիր, պարտավորվում եմ պոչով և երգով եմ, որ երեք ամսից այնպիսի խառնակութեան կը ձգեմ զժողովի նշույթներին մեջ, որ Դուք կը հարկադրվիք հայտնել, թե զժողովը պատած պաշարած է թշնամիներից և թե գտնվում է պատերազմական զրոյթեան մեջ: Նույնիսկ Ձեր մտայնութեանը այնպէս պար կածեմ ամսնիքների վերա, կամ թե կամենաք Ձեր մահաճակի տակ, որ մի միջին անգամ...»

— Այ տնայիտան—ձայն արձակեց սատանան որոտալից ձայնով և հասուց Բուքանդուսի երեսին մի ապուսկ, մի այնպիսի ապուսկ, որի գործութեանից գեղեցկաբոս ճարտասանը, որ նստած էր գդակի զրոյակի առանցքի վերա, սկսեց այնպիսի սաստկութեամբ պտույտ գալ, որ տեսանողը կը կարծէր, թե ստուշտովը մի թերաթափանցիկ գունդ է, և այսպէս պտուտ-

վեցավ նա մի ամբողջ շաբաթ, մի րոպեում կատարելով յուր առանցքի վերա 666 դարձված. պատճառ, սաստանայի ապտակի զորութիւնը, համեմատելով մեր շողեշարժ մեքենաների հետ, համադրւում է 1738 ձիւս և մի մատակի զորութիւնս:

«Չարմանք բան է», — սասց սատանան, դառնալով դեպի յուր վեզիր Բենեդեկերուզը, «Ինչ տեսակ գրում են դոքա այժմ. կարդա ինչպես կամիս: սկզբից դեպի վերջը, վերջից դեպի սկիզբը, վիպասանական թե ճարտասանական ձևերով, աշնուամինային՝ զուրա կզա միևնույն հիմարութիւնը կամ լրբութիւնը. . . ինձ խորհուրդ է տալիս անդգամը քաղաքական-պաշտօնական օրագիր շինելու համար, բերել տալ ֆրանսիական, անգլիական օրագիրներ. դոքա ինչ դժուրքի բաներ են, մանաւանդ ինչ հատկութիւններ, որ այդ անպիտանը տալիս էր օրագիրներին, բոլորը սուտ են, և կամի իմ աչքը ներկել. Դժուրքի, և առհասարակ իմ խալար թաղալորութիւնս առաջին թշնամիքն են օրագիրները և լրագիրները, նորանից օգուտ չունի իմ հայրենի գահը. բացի սորանից, ինչ հարկավոր է մեզ դժուրքում քաղաքական-պաշտօնական օրագիր շինելու համար բերել տալ այդ օրագիրքը, եթե այդպիսի հարկավորութիւն զգալի է դժուրքի համար, մեզ ավելի օգտակար է բերել տալ այն տետրակները, որ անշշան և խելացնոր մարդիկ դուրս են տալիս ժամանակ առ ժամանակ, առանց օրագիր անունը վիրան դնելու, որպես թե յուրյանց խելքով խարում էին կառավարութիւնը և ժողովրդի առաջն հանդիսանում էին մի երեւելի գործակատար մտտեղադրութիւն մեջ: «Եւս ասում եմ և հաստատում եմ, թե օգտակար կլինին դժուրքի համար այս տետրակները, նախ այն պատճառով, որ ոչինչ չեն պարունակում յուրյանց մեջ բացի հիմարութիւններից, որ մեզ ավելի ձևատու է. ըստ որում իմաստութիւնը լույս է, մեր թշնամին է, իսկ հիմարութիւնը խալար, որ իմ սիրական ծնողն է. երկրորդ, օգնելով այդ տետրակներին հեղինակներին, մենք գրովում ենք մեր կողմը այն իրավունքը, որով այդ տետրակներին մի քանիսը պիտո է նվիրվին մեր անունին և մի քանի ուրիշների մեջ մեր անունը առաջին տողումը պիտո է տպվին բաժանորդներին կարգումը»:

— Ամենեւին համարիտ է ձեր ասածը, մաշլազույն տեր. — սասց վեզիրը, — ես չգիտեմ ինչպես խելագարվել է Բուրանդուսը, որ թողած այդ մեզ շատ ձևատու տետրակները, առաջարկում է օրագիրներ բերել տալ դժուրքի վառքի համար:

«Փանչեցեք գրականութիւն դիվապետը (ավելի լավ է ասել, Այսապետը), որ կատարի յուր հայտարարութիւնը», — սասց խալարի թաղալորը:

3

Վեզիրը նշան ավելց կոտորով, և գրականութիւն դիվապետը հայտնվեցավ: Սա չէ նմանում ուրիշ դեերի. սա կրթված և ուսումնական գն է. հասակի բարձրութիւնը հինգ ոտնաչափ, բավական հաստ, երկայն ճանկերով, սև երեսով և ճազառ ճակատով. չտրչարվում է մեկամաղձութիւնը և արհա-

մարհում է բոլոր դեւերին: Չնայելով, որ սատանան ներկա էր այնտեղ, գերականության դիվապետը երգում էր անհոգաբար Յօղալն ի ճախը²¹ և այլն, և սրջովը զարկում էր հատակին խաղերը: Առաջին անգամ, որ տեսանիք դուք նորան, կը կարծեիք երեւելի պատմաբան. բայց նա այնպիսի պատմաբան չէ, ինչպես Բուբանդունն էր, այլ պատմաբան վերին աստիճանի: Սա շատ հին բաներ է պատմում. գիտե մինչև անգամ Նոյից հառաջ անցած բաները և ծանոթ է այն լեզուներին, որ ջրհեղեղից հառաջ խոսում էին²²

«Ի՛նչպես է առողջությունդ, կիտադիր դե», ասաց սատանան:

— Մտերիմ ծառա Ձեր գթութային մոայլութեան... .

«Շատ ժամանակ է, որ տեսած չէի քեզ»:

— Այ՛մդ... տառապեցայ, և տառապեցայ չարաչար... .

Արգնաթոյր հելթ ինչ թափանցիալ յակաստան հոգւոյս, զիճութիւն գոգցես դերեզմանական աղբոյ իմն արագութեամբ լնանիւր յուղեղ իմ. հրեակայութիւն իմ կաշկանդեալ տրձանացեալ ի ցուրտ և ի խոնաւ մառախոյի հիւանդութեան հաղիւ հրքեմն հրեցեցանէր զկենդանութիւնարհիւ լոյս իւր. դունաթափ և ընդհատեալ վառմամբն նման էր նա վառման կանթիղին, դոր ունիցի հալածեալ ոք ի դողդոջուն ձևոս իւր. ի միջոյ մահաւիթ և զարհուրելի օգոյ անընդհատ թուչէին ի խորոց սրտիս մղձկմունք, որոց յիշատակք, տարժանականք և անըմբերելիք... .

«Ի՛նչ բաներ են, ի՛նչ ես ասում», բացաբանչեց սատանան:

— Կամիմ ասել... կամիմ ասել... Թէ տխրոտեալ էր իմ հարբղխով,— պատասխանեց կիտադիրը:

«Ա՛յ դու խելադար», զուաց դեւերի թագավորը սաստիկ բարկացած. «կը վերջացնես մի օշ քո այդ զզվելի դատարկաբանությունը, որի մեջ բայի մի քանի մեռյալ բառերից և ժանգոտած ոճերից այլ բան չկա. քանի անգամ ասացի ես քեզ, թի ականջ չունիմ լսելու այդ տեսակ խոսակցություն: Բայց զգուշանալով, որ մի գուցե, քո վերստին բանգագուշակովը, ինձ պատահի սրտնեղություն կամ փսխել, այս պատճառով դորժ կը դնեմ իմ թագավորական վճռական հնարները»:

— Եւ դի՛նչ արդեօք գործեցի... —հարց արեց կիտադիրը անհանգստությամբ:

«Անդգամ... և ի՛նչ կարող էիր գործել... ես հավիտյան վերջացնում եմ իմ թագավորութեան մեջ, այդ հին և մեռյալ ձևը խոսելու. դորա մեջ չկա այլ խորհուրդ, բացի չար և սղայակիսն անմտութենից, Տես ամբողջ աշխարհը, քննիր նոցա լեզվախոսութեան ձև ու ոճը և վերահասու եղիր, որտեղ և որ ազգը խոսում է մի այնպիսի լեզվով, որ ժամանակը դատապարտել էր և թաղել էր հաղաբավոր տարիներէի փոշիններով»:

— Նա աւանիկ գիտուն ասացեալքն հայոց, և յարգի ժամանակս երկիր առնուն զհին ձև խօսից, որով երբեմն, մանաւանդ թէ, յունաբանեցին նախնեք, ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօդացեալ ճեմարանին վերաբերութեան:

«Ինձ Լինչ օրինակ են մի քանի հայ դպրոցականք, որ քիզ նման խելքերը կորուսած ընկել էին ձևի քամակից, անփույթ տռնելով իրի կորուստը. ժամանակի անհարադատ ուղիք են դոքա, կամ խաղ բնության, որ երբեմն դուրս է երևեցնում այդպիսի այլանդակությունք, որպես բացառություն ընդհանուր կանոնից: Երբ ժամանակին հարկավոր է և նոր լեզու, հին ժամանակը տարավ յուր հետ հին լեզուն»:

— Եւ որ յայսմեանէ այն բարբառ իցէ, յոյս արժան էր խօսել ընդ մեայութեանդ մեծի... Իմ ուսուսլ է ըստ հնոցն բարբառել յո՞՞հ համեղական ազգոյ և հարադատ:

«Ես մեղավոր չեմ, եթե դու, թեև պաշտոն ունեիր դրականության պետութիւն, քո տգիտությամբը, ծուլությամբը և հատկան անխորհուրդ կամակորությամբ, չգիտեիր ոչինչ լեզու և ոչինչ բարբառ, բացի մի մեռած բարբառից, որի գերեզմանի վերայով հաղարավոր անդամ ահա կատարել է տրեգիկ յուր տարեկան շրջանաւորութիւնը. ինձ հարկավոր չէ քո բարբառի նեղսիրտ ձևը, այլ այն միայն, որ հասկանալի լինի քո խոսածը, ուրեմն պիտո էր խօսել պարզ և կենդանի բարբառով, եթե կամք ունեիր կենդանի էակների հետ խօսել, եթե քո խոսակցութիւնը ունեւր մի իրական խորհուրդ և ոչ գաղափարական միայն»:

— Պարզ և կենդանի բարբառով,—կրկնեց ինքը ինքայն դրականության դէմ, միանգամայն քարացած,—պարզ և կենդանի բարբառով... բայց դրկեալ է դա ի կարի կարեւորացն կանանց ուղղախօսութեան, և որչափ համեղական և ազգոյ հինն է, այնչափ անհամ է նորն, թոյլ, տեղ, անհեթեթ, աղիսաւոր...: Տեսանել տեսանեմ, զի մեայութիւն ձեր մոռացեալ է գեղեցկախօսութիւն իմ, գեղեցկախօսութիւն զոտիկանի դրականութեան, որոյ ամենախոնարհ յայտնութեանց ունչս առնէ այժմ, մինչ երբեմն զնոսա իսկ ի հրովարտուած վաւերացողանէր:

Բա՛նէ չարաբաղդութեան հիքացելոյս, թերեւ տղաչէի զմեծիդ մեայութիւն, ներել յանդուգն առաջարկութեանս, թոյլ տալ ինձ ի գրի հարկանել զոր ինչ շրթունք իմ չգորին ըստ ամենայն արժանեաց գեղեցկախօսել...:

«Իարձայլ հիմարութիւն. հիմարութիւն հիմարության վերաւ եթե մի մարդու պատահելի, որ խոսում էր քո հետ, վախճանի նորա խոսքին պատասխանելու, պիտո՞ է ասելի, թե պնա պո՞ւս այժմ, և ես խոսքիդ պատասխանը կըզբեմ նամակով այն պատճառով, որ բերանով խոսելու ժամանակ աշնպես գեղեցիկ բացահայտելու չէիր քո միտքը, որքան զրելով միկնույն բանը»:

Մինչդեռ սատանան կարողում էր գրականության դէմ դատարկ գլխին այս քարոզը, դէմ պիտո՞ սեղմած ճանկերի մեջ գրէ՛լը, և ահարեկ լինելուցը բոլորովին դուրսնուց գլխով ու ձեռքով մի բան գրում էր ծունկի վերաւ մի տեսարակի մեջ:

Սատանան չնկատեց այս դրծողութիւնը յուր խոսելու ժամանակ, բայց երբ ավարտել էր յուր խոսքը, պատասխան չստանալով դրականության դէմ, աչքը ձգեց նորա վերա և տեսավ, որ դու՛ իկած գրում է աշնպես դողողալով և բոլոր մարմնով թռչոտելով, ինչպես գողում է և

թոշնուում է անդիկը, եթե լցած մի դատարկ կաղինի մեջ ձգեիր եռացող ջրի մեջ:

«Ի՞նչ բանի վրա էս», հարց արեց սատանան:

Այս հարցմունքին պատասխան չեկավ: Սատանան առաջին անգամ նկատում էր մի այսպիսի լրբություն յուր գրականության դեկ կողմից:

«Ի՞նչ ես շինում այդտեղ», կրկնեց խավարի սարսափելի թագավորը այնպիսի ահագին ձայնով, որից սասանեցան դժոխքի պատերը: Այս ձայնի վերա վեր թռավ նստած տեղից գրականության դեղ, և այս շփոթություն մեջ շրջից թանաքամանը ետտրակի վերա, որով ապականեց գրածի մեծ մասը: Ուրքան տեղ մնացել էր մաքուր, նույնքանը դողդոջուն ձայնով քսահեղ կարգալ:

— Կացցէ մնացէ այս արձան յիշատակի երախտապարտու...:

Գրականության դեղ չկարողացավ հառաջ տանել յուր հետնորդությունը, պատճառ, մի մեծ ամբոխ դեերի, դուրս ուրծած դժոխքի աջ կողմից, խառն ի խառն աղաղակով գալիս էին դեպի սասանայի գահը: Նուցա մեջ երևում էր լուկուլլոսը, որ ինչպես ասացինք, տնտես էր տեր սասանայի մոտ: Սատանան նկատելով լուկուլլոսի դեմքի փոփոխությունը, իսկույն հարց արեց.

«Ի՞նչ լուր է այդ, ի՞նչ ամբոխ է, ի՞նչ խռովություն»:

— Անբաղդություն, Ձեր մոռյություն: մեղավոր եմ, պատժեցեք, բայց և պթացեք...:

«Ի՞նչ բան է, ի՞նչ կա»:

— Ձեզ հայտնի է, մոռյությունն սատանա, որ անցյալները Ձեր նախաճաշիկի համար բերել էին մի քանի նորատիպ պաքսիմատներ, որոնց մեջ Ձեր մոռյությունը շատ տոբիպային նյութ ախտանելով թողել էր նորանց, ուտելու համար այն ժամանակ, երբ կը շատանար Ձեր ստամոքսում մոխրային... սխալմամբ թե թշնամությամբ այդ պաքսիմատները ձգել են այն դինու ծովակի մեջ, որ Ձեր ամբողջ տարեկան պաշարն էր, այդ պաքսիմատների թթու և տոբիպ նյութը խմորել է գինին և այնպիսի թունդ քացախ է դարձել, որ բերան է այլում... ճշմարիտ, կարծեմ գեռ քացախի թթվում է դարձել... Մյծմ հոկտեմբերը վերջանում է համարյա, ամենայն տեղ գինիները վաճառված են, չգիտեմ, թե ի՞նչ կերպով կարողանած գինի ճարել Ձեր մոռյություն համար:

Սատանան թիպիտ խոտ պահպանում էր ամենայն բանի կարգը յուր տեղություն մեջ և անխնա պատժում էր ամենայն որեիցե անկարգություն, բայց երբեմն, մանավանդ եթե սեպհական յուր անձին էր վերաբերվում և ոչ կառավարությունը, գիտեր ևս մեծահոգություն ցույց տալ:

«Ֆրանսիայի մեջ կան լավ այգիք, արևելքում, Հայաստանում ևս պակաս չէ, կարող եք դնել քանի մի այգու խաղող և ճվիլ նորանց, ձեր ձեռքով պատրաստելով մի քաղցրահամ խմելիք»:

— Ձեր մոռյություն, դժբաղդությունը այս է, որ Ֆրանսիայի այգիքը մեզ անմոտենալի են, ուրիշ աշխարհների այգիքը նույնպես. Հայաստանի

այգիքը, ուր կարող ենք մտանել, վաղուց տնա քաղել են, ամենայն թիվի վերա հաղիվ գտանվին մի երկու ձիւ:

«Ծռաքաղ արեցեք, մնացորդը քաղցր է լինում, ասում է սուսկը, գոնե այդ չնչին գործողութիւննովը կը կարողանաք հավաստացնել թեթեւահալատ մարդերին, թե դատարկապորտ չէիք, ճռաքաղ անուկով գինի պատրաստել բավական մեծ բան է: Ո՞վ է աշխատութեան չափողը նորա արժանավորութեամբը և որակութեամբը, քանի մարդիկ կային ճանաչող ինչպես վայել էր. շատերը միմիայն լսել են աշխատել, բայց ինչպես, ինչ պայմաններով, հասկացողութիւն ևս չունին դոցա վերա, այլ և թեթեւամտելով բոլորովին, համարում էին թե յուրյանց ձիւները լավ են քան թե ուրիշի ողկույզքը...»:

— Ը՛ժարիտ է,— ասաց վեգերը, որ երբեք բացատրար չէր պատասխանում նորին մոռյութեամբ:

Այս անցքի միջոցում, զրախանութեան գիւղացիները ժամանակ ունեցաւ մի ստորակիտի փոխանակ բուլթ դնել, որովհետեւ այլք չէին գործածում այդ նշանը և երբ Լուկուլլոսը հեռացած էր տեղի սատանայից, զրախանութեան դէը նոր ի նորո սկսեց.

«Կացցէ մնացէ այս արծան յիշատակի երախտադարտութեան իմոյ առ տէրդ՝ ի ժամս և ի ժամանակս: Լեզու իմ ծանրաշարժ, այլ ոչ և գրիչս, դի նման է լեզուի ճարտար խօսողի, որպէս և մարդարէին լեզու գրչի արագ գիրը գրի...»

— Ձայնդ կտրիր, լիրբ անգգամ. դու այժմ կամիս նույն բանը ինձ ասել, թե քո լեզուն թեև ծանր էր, այլ գրելիչ ոչ, և դեռ համարձակվում ես մարդերին լեզուն բերան առնուլ, որի անունը արտաբերելու ժամանակ իմ գահը դղրդում է. դու ինքդ զրախանութեան դե կս, ինչ տրամաբանութեամբ մտածում ես. նա, որ չգիտե խոսել, ինչպես կարող է գրել. և միթե լեզուն կամ գրելիչ ջուկ բաներ են. անդգամներ, մինչև այն աստիճան լրացուք, որ ինձ ևս կամիք խելքից հանել... ո՛չ, այդպիս չէ. ես քեզ հրամայում եմ իմ ասածի նման գրել, պարզ, առողջ, բնական, հասկանալի, առանց դպրոցական նեղ սահմանների, առանց ճարտասանական գիմակներին, հասկանում ես թե չէ:

«Գրել առողջ, պարզ, խելացի...» կրկնեց քթի սակին զրախանութեան դէը. «մոռյութիւն Ձեր հետամուտ լինի հնար գրական հնարել առ ի չարհաբել գմիդ և թափուր ի փառաց հեղինակի կացուցանել Մեք գիտեմք միայն գրել վիպասանական և ճարտասանական ոճով և այլն հին լեզ...»

— Լսեցի՞ր դու իմ կամքս, թե չէ՞...:

«Լուայ, Ձերոյին մոռյութիւն. բայց դայդ ամենայն հողմոց հնչիւնք համարիմ ես. դայս ասեմ համարձակապէս, միտ դնելով Ձերոյդ մոռյութեան օգտի որ ի մերոյս անհասկանալին խօսելոյ, և մնասուն որ ի մերոյս յայտնութեամբն խօսելոյ»:

— Այդտեղ ինչ օգտի կամ ինչ մնասի բան կա վերաբերութեամբ դեպի իմ խաւար գահը:

«Ի խօսեմն մեր հասկանալի ոճով, ժողովուրդն ամենայն դէպի առցե զմերոյ տգիտութեան, ծանիցէ զճճարտութիւնն և զմեր ստութիւն, պաշտօնն այն, զոր մեք մատենադիրքս առնուած այժմ ի ժողովրդենէն, կարճեսցի անշուշտ, ընդ շօշափել նոցա զմեր ամենեցուն զանօրոտ և անշահ արարս: Յայնմհետէ իմաստնասցի ժողովուրդն. իսկ յիմաստնանալ նորա, յերկիր կործանին փառք մեր ամենեցուն: Ընդ, զոր եսն ճգնիմ ընդ Ձերով թեւարկութեամբ՝ յառեալ է յայն, զի բաղմասցին երկրպագուք Տէրութեան Ձերոյ, որով և մերս փառաւորեսցի անուն, այսմ ամենայնի մարթ է հասնել միայն, առ խարխար զժողովուրդն ընթացուցանելով ի տգիտութեանն աղջամուլջ զիշերի: Զարդիս խօսիմ ես, և ժողովուրդն յակճիռս կայ անշարժ, լսէ զձայն իմ, զողան ջիւք լսելեաց, այլ ուղեղն ըմբռնէ և ոչինչ, վասն զի անկարող են ջիւքդ զտպաւորութիւն խօսիցն հասուցանել ի նպատակ իւր, այսինքն յիմացարան ուղղոյ՝»

—Միթէ:

«Այո, Ձերոյին մոռալութիւն, այժմ Ձերումդ մեծ և ազատ հրամանի ունին զնէ դրականութիւն, Դուք թագաւորէք ի վերայ բովանդակ գիւտից մարդկային հանճարոյ: Դրականութիւնն ողջոյն ի ժամուս ողևորեալ գտանի անսուրբ աղբեցութեամբ. նա շնչէ զօդ զիւսկան. Որիմպոսն յունական տապալեալ է հիմն ի վեր, կործանեալ է Արամազդ և ի գահ նորա ամբարձեալ էք Դուք, մոռալադոյն սատանայ: Առ ի բարւօք ես յապահովի կացուցանելոյ զիշխանութիւն Ձեր ի վերայ տգիտաց, խորհուրդ բարի տամ Ձերոյն մոռալութեան հալածել և բառնալ ի միջոյ զգիտունսն և զիմաստունսն, որք զրահաւորեալ ընդդէմ զժոխաց փոքր մի եւ ի հող բնակեցուցին զփառս նորա: Ձերում հրամանի անսան տպագրատունք, պատուէր տուք և կատարեսցի վաղվադակի, զամենայն զհասկանալի և զիմաստալից դործս որք նկրտին ի լուսաւորել զմարդիկ, անտես առնել և չտպել երբեք: Այսու կարկեսցին բերան բացեալք ի վերայ մեր»:

—Այդ խելքի մոտ բան է. շատ լավ: Վեղիք,— բացադանչեց սատանան,— հրամայիր քարտուղարին գրել մի շրջաբերական հրովարտակ իմ անունով, որ ոչ ոք չհամարձակվի տպել մի խելացի, հասկանալի և իմաստուն գործ, որպեսզի տգիտ միալով ժողովուրդդ, շատանա մեր զոհերի թիֆն և բարձրանա խունկերի ծուխը:

«Շատ բարի, մոռալագուէն սատանա, ինքս կգրեմ այդ հրովարտակը...»

—Հերթէ է,—գոռաց սատանան,—դու քո օրումդ քո խելքից մի բան գրած չես, ինչ որ ցույց ես տվիլ քո անունով, այդ բոլորը օտարի վաստակ է եղել. դու և բուն գրող կամ կարգադրող. ես շատ լավ ճանաչում եմ քեզ, քո սիրտը կը ճայթե մի երես բան կարդալու ժամանակ. քո գրիչները այնքան չորացել էին, որովհետեւ երբեք թանաքի երես չեն տեսնում, որ անցյալներումը երկու չարագործ մարդ գողացել էին, որ մի տուն այրելու ժամանակ, գործ դնեն նորանց լուցիկքի տեղ: Ես վաղուց կը փոխել քեզ, բայց համադրվական ապարադղությամբ արժանաւոր դե չունիմ... գնա:

Վեզիրը գլուխը տվեց և դուրս գնաց հանդիսից, որ հրովարտակ պատ-
րաստել տա:

Սատանան դարձավ դեպի զրականության դեր ասելով. «Տեսանում
ես ինչպես կատարում եմ քո առաջարկությունքը, եթե հիմնած էին առողջ
դատողության վերա»:

— Եւ դտկար դատողութիւնս մարթ է սատանայական հայեցումով
առողջն տեսանել:

«Դու դարձան խոսում ես այդ լեզվով»:

— Ո՛չ ապաքէն համոզեցայք Դուք ինքնին:

«Ես թույլ տվեցի միայն դրել և ո՛չ խոսել»:

Այս է ահա պատճառը, որ խելացի մարդիկ հարցանում էին, թե ինչու
համար հնամուլ հեղինակները չէին խոսում հին լեզվով և այդ լեզուն երե-
վում էր միայն գրչի տակից. սատանան արդեւիկ է խոսել, թույլ տալով մի-
այն գրել:

Սատանան ոչինչ այլ բան չխոսեց գրականության դէմ հետ: Վեզիրը,
որ հրովարտակ ապսպրելով վերադարձել էր սատանայի մոտ, հայտնեց թե
հնդկական գլխավոր և ծայրագույն Բրամինը, որ շատ տարիներով ահա
ծառայում էր աշխարհի երեսին դժուրքի օգտի համար, վախճանել է: Սա-
տանայի ղեմքի վերա լիայեց մի ժպիտ և ետեի ոտքով ականջը քորելով
ասաց. «Հրամայի՛ր դժոխքի առաստաղից կախած մեծ կոչնակը դարկել,
հանդես պատրաստի՛ր ընդունելու համար այդ ծայրագույն Բրամինը, մինչև
ես լսեմ ամսւնական գործերի գլխավոր կառավարչի հայտարարությունը»:

1:

Ես չկամ իմ նկարագրել ամուսնական գործերի գլխավոր կառավարիչ
դէմ արտաքին կերպարտնքը. պատճառ, իմ գրածը կարգացող ամուսնացած
մարդերի երեք բաժինը արդեն ծանոթ է նորա հետ. այսքան միայն պիտո
է ասել, որ Ֆիֆիքոքը դեր (այսպէս է ամուսնական գործերի գլխավոր
կառավարչի անունը), շատ չար դե է, շատ խորամանկ, բայց միևնույն
ժամանակ շատ սիրելի է. հեղ, խոնարհ, հնազանդ, հնարագետ է, որպես
հանցավոր կին և հաջող փորձիչ: Սա էր որ խաբեց Եվային, տալով նորան
բարու և չարի գիտությունը. այն ժամանակներում այս մի մեծ գաղտնիք
էր, բայց մեր ժամանակներումը մինչև անգամ բոլոր աղախինքը դիտեն առանց
սատանայի գործակցութանը. բայց բոլորից գերադանցը այն է, որ նա բոլոր
ամուսնավոր կին մարդերի գաղտնիքը գիտե, գիտե նաև սատանայի կնոջ
գաղտնիքը... սատանան թեև կասկած ունի նորա վերա, բայց բան չէ խո-
սում քաղաքավարություն պահելով. սատանան, մի նայեք որ սատանա է, նա
շատ երեւիլի գիպումատ է:

— Ի՞նչ նոր բան կա, հարց արեց դժոխքի թագավորը, ինչպես են քեզ
հանձնած գործերը:

«Շատ լավ են, Ձեր մոայլություն, իմ գործերը երբեք այնպես ծաղ-
կյալ վիհակի մեջ եղած չեն, ինչպես այժմ»:

«Ամուսնութեան մեջ թագաւորում է մի անսովոր սրտեղութիւն և ձանձրութիւն. արք և կանայք ամենայն օր համարյա թե երեք անգամ կռւում են միմյանց հետ, և ամենեւին կարոտում են մխիթարութեան... այլը սպասում է յուր սիրականին և տեսած ըոպելին ասում է, «գոնե այժմ փոքր հանգիստ վայելեմ, ապա թե ոչ կյանք չունիմ կնոջս ձեռքիցը». կինը յուր կարգով սպասում է յուր սիրականին և եկածի պես կրկնում է միևնուեյն խոսքերը: Իմ դուռը պտուղատ է գալիս գործի շատութենից»:

—Ես գիտեմ քո հարադատութիւնը և գործունեութիւնը,—ասաց սատանան,—ցույց տուր ինձ քո ցուցակը:

Ֆիֆիքըքոն տվից նորան ամուսնական գործերի ցուցակը մի երկայն թղթի վերա. այս սխալն վերջին ամսի ցուցակն էր, այն գործերի, որ պատահել էին բովանդակ երկրագունդի վերա:

—Ո՛րքան խարդախութիւն է,—բացադանչեց սատանան,—որքան պատերազմ մարդ ու կնոջ մեջ, շարունակեց նա կարգաւով ցուցակը, այս որքան սիրո նամակներ են գրված մի-ամսի մեջ... ասա խնդրեմ, միթե այս կարճ ժամանակում դու այսքան ամուսնութիւն խանգարեցիր՝ 777,777. այս դարմանալի մեծ գումար է:

«Արդարև այդքան, Ձեր մոռյութիւն», պատասխանեց դեր:

—Գովելի է, գովելի է, բացադանչեց սատանան նայելով ցուցակին մեծ ուշադրութեամբ. ես պիտո է ճշմարիտը ասեմ, որ իմ կառավարութեան բոլոր մասերից քո դեպարտամենտը առավել բարեկարգ է:

«Ձեր մոռյութիւնը մեծ շնորհ ունի իմ վերա»:

—Ես ճշմարիտ եմ ասում, որովհետև քո գործերի ընթացքը շատ արագ է:

«Ձեր մոռյութիւն, կանայք չեն սիրում երկար բարակ քննութիւն»:

—Իմ ծառայողներից ոչ ոք քո չափ չէ տալիս ինձ այդքան նշովյալ հոգի. որքան շատ են այժմ դժոխքի մեջ երևելի մարդիկ, խորիմաստ փիլիսոփաներ, աստվածաբաններ, իմաստուններ, կրոնամոլներ, որոնց և ոչ ոք իմ դեերից չէր կարող հրապուրել. բայց դու ընկար թե չէ քամակներից, իսկույն ամուսնացուցիր, փոքր ժամանակից հետո ահա կովեցին, ջարդվեցան և այլ և կին եկան մեր մոտ:

«Եթե շատ հեշտ է որոգայթ լարել նոցա»:

—Ինչպիսի և իցի, բայց ես պարտական եմ գնահատել քո արժանավորութիւնը և արժանի վարձ տալ քեզ,—ասաց սատանան պայծառ երեսով:—Աստուգե՛, —գանչեց սատանան (Աստուգե՛յր վերակացու էր այն օրը գոթիքի մեջ),—Աստուգե՛, որպես վարձ երկրի վերայի ամուսնական գործերի գլխավոր կառավարչի աշխատութեանը, հրամայիր ոսկեզօծել սորա կոտորները:

Դեերը, որ կանգնած էին այնտեղ որպես պահակ, վեր առեցին Ֆիֆիքըքոն, տարեցին նորան գհիյանը և այնտեղ գլուխը կոխելով հնոցի մեջ, փառավոր կերպով ոսկեզօծեցին նորա կոտորները, հետո արձակեցին դարձյալ աշխարհի երեսը՝ սերմանել անդադար մարդկային ազգի երկու ցեղի մեջ յի՛նձ և խռովութիւն:

Այս միջոցին դժոխքի կամարները տակ լսվում էր կոչնակի անընդհատ ձայնը. դեերը մեղունների նման ամենայն կողմից հավաքվում էին դեպի դժոխքի դուռը, որտեղից պիտո է ներս մտաներ ծայրագույն Բրամինը:

Բուն տեր սատանայի հանդիսավոր հառաջ գնալը կատարվեցավ հետևյալ կարգով:

Ողջից հառաջ գնում էին հետևակ դեերը, նույն քամակից ձիավոր ասպետները, ձեռքերին բռնած այն կերոններին, որ սպանիտեղան ինկվիզիցիոն պատրաստում էր Առտու-դա-Ֆե²³ կատարելու համար:

Սորանից հետո խումբ խումբ գնում էին կեղծավորները, խաբեբաները, տիրադաժները, սեղանապղծողը, դողերը, անառակ կանայքը, արբեցողը, նախանձողը, ծուլները, ազահները, որկրամոլները. մի խոսքով դժոխքի բոլոր փառքը՝ Նրբ սոքա բոլորը անցել էին, երեսցան մանկավիճիկները. բայց դժոխքի մանկավիճիկները աշխարհի երեսի մանկավիճիկների նման չեն, սոքա ծերունի, նիհար, տգեղ, խառն ի խուռն մաղերով, աչքերը ներս ընկած, երեսները գունաթափ, ասես թե դոքա կենդանության ժամանակ անապատականք լինեին. բայց ինչպես և իցե, ով և լինեին, դոքա, դժոխքումը մանկավիճիկ լինել տեր սատանայի պալատում՝ մեծ պատիվ է:

Մանկավիճիկներին հետևում էին չորս դե ոսկեգոծ կոտորներով, ուսերի վերա բարձած մի ասորու սրածայր աշտարակ, որի մեջ նստած տեր սատանան գնում էր ծայրագույն Բրամինի ընդ առաջ: Ինչ կարգով որ գնում էին, նույն կարգով դժոխքի դուռի երկու կողմումը շարվեցան: Դուռի մուտքին մոտ չորս ոսկեգոծ կոտորներով դեերը ցած գրեցին յուրյանց ուսի վերայից ասորու սրածայր և սևացած աշտարակը, որի մեջ նստած էր տեր սատանան: Իսկույն վեղիբ Բեհեզեբուղը, և մյուս ոստիկանքը հառաջ մտան սատանայի մոտ շնորհավորել դժոխքի այս նոր եկավոր հյուրը, որին այսպիսի փառավոր հանդեսով սպասում էին:

—Վեղիբ,—բացազանչեց սատանան,—հայտարարություն պատրաստիր շուտով այս ծայրագույն Բրամինի բոլոր գործերի մասին, որ այնքան երկար տարի աշխատեցավ դժոխքի օգտի համար, որպեսզի նա, ներս մտածի պե՛ն, կարգաս այդ հայտարարությունը, և ես տամ նորան արժանի վարձը. թող չասեն մահկանացուք, թե ես վարձ չէի տալիս:

«Շատ բարի, Զեբ մուսյություն, ես երեկի արդեն հանձնել էի նորա գործերի մատյանքը քարտուղարին, որ ծանոթությունքը հավաքե այնտեղից նորա մասին»:

—Ժապավինած են այդ մատյանքը, կամ ամբողջ են բոլոր թերթերը, գուցե մտած լինի մի խարդախություն. վատ չէր լինելու քննություն կարգել այդ մասին հետո:

«Մոռյալագույն սատանա, միամիտ Կացեք մատյանների ճշգրտության մասին, որովհետև այդ ծայրագույն նղովյալը, որ գալիս է մեր մոտ, ինքը

յուր ձևերով ուղարկել է ամենայն տարի այդ մատյանքը, որ ժապավինած ու կնքած են նորա կնիքով»:

— Ուրեմն քաղիւր այդ մատյաններից ամենահարկավոր ծանոթությունքը և համառոտագիտելի կարգաւ, երբ նա կը ներկայանա իմ խավար զորութեանը. այդ անպատճառ հարկավոր է, պատճառ, դա նոր է գալիս այստեղ, ուրեմն և արժան է ծանոթացնել նորան մեր դժոխային անիծյալների հետ:

«Մտայազույն տեր, նա աւաւկել ճիշդ դիտեմ, թե ո՞վ կա դժոխքումը. պատճառ, նա յուր ամբողջ կյանքը վարեց ընկերակցութեամբ մեր սիրահան Ասմողեյի, որին Աղմողեա էր կոչում ինքը այդ Բրամինը»:

— Այսուամենայնիւ պիտո է կարգը պահել. ի՞նչ կասեմ, եթե տեսնեմ անկարգութիւն, անվայելահանութիւն և անարժանութիւն, տաքաւորեալ չկա որ կը բողբոս ընդդէմ իմ, թե՛ ոչ, տեր սատանա, դո՛ւք թե՛ և այսպիսի անկարգութեան մեջ պահում եք դժոխքը, բայց անարժան էր, պիտո է քննութիւն բանալ:

Այս միջոցին անիծյալների բազմութեան միջից դուրս եկան երեք ուրվականք, հայր, որդի և թոռն, որ յուրյանց՝ անունը հայտնելով Քամ, Քանան և Ներրովթ²³, հայտնեցին ևս, որ ծայրագույն Բրամինը շառավիղում էր յուրյանցից. բացի սորանից, ծերունի Քամը թուլտուլութիւն խնդրեց սատանայից մի արծակ կամ ոտանավոր ճառ կարդալ այն հանդեսի մեջ, ուր պիտո է երևեր առաջին անգամ ծայրագույն Բրամինը: Սատանան մեծ հաճութեամբ ընդունեց այս առաջարկութիւնը:

Կարգացողը անտարակույս պիտո է զարմանա, որ մի քանի թերթ հառաջ նկարագրված խիստ, անողորմ, բարկացող և աներկյուղ սատանան, ի՞նչպես այժմ նկարագրվում է որպէս թե՛ վախեցող, որովհետեւ այս և այն բաների մասին հոգաբարձութիւն է առնում, որ լավ կերպով ընդունելութիւն առնե ծայրագույն Բրամինին. ճշմարիտ է այդ խնդիրը, բայց և այն ճշմարիտ, որ այդ հեղափոխութիւնը կատարվեցավ տեր սատանայի վերա: Մորա պատճառը իմանալու համար հարկավոր է հառաջուց ծանոթանալ այն ավանդութեանը, որ պաշտոնական կերպով ընդունված է դժոխքի միմիայն իշխանների մեջ. պատճառ, խաժամութ ամբոխը դերի չդիտե ոչինչ թաքուն բան:

Իբր թե ժամանակով մահկանացու մարդերի միջից այնպիսի մի նոյնվալ պիտո է դուրս գա, որ յուր աշխարհի երեսին արած չարութիւններովը գերազանցելով տեր սատանայից, պիտի դնա դժոխք և զահավիժելով դժոխքի թագավորը յուր գահի վերայից, ինքը պիտի թագավորե:

Սատանան միշտ վերահասու եղած լինելով, յուր ոստիկանների և լըրտեսների ձեռքով, հնդկական ծայրագույն Բրամինի չարութեաններին և ավերածքին, որ բերեց յուր ազգի վերա, ճշմարիտը պիտո է խոստովանել, երկյուղ ունեն, որ մի գուցե դա լինի այն խոստացած սատանայապետը:

Հանկարծ լսվեցավ սաստիկ գղրղյուն և հետո մի բան ընկավ դժոխքի

դուռից ծծումբի լճի մեջ նույն աղաղակը գործելով, որ պատճառում է մի գերան, ջրի մեջ ընկնելու ժամանակ:

«Բերում են, բերում են», կրկնեցին շատ դևեր ժիաձայն. Բենեդիկտ-բուղը պատրաստվեցավ հայտարարությունը կարդալու. սատանան անուղղով, որ ոչոքին չէր հայտնում, նստած էր դահի վերա:

Երկու դև մտած երկու թևերի տակ, բերում էին ծայրագույն Բրամինը, կրակված ծծմբալճի վերայով. դեռ ևս այնքան մոտ չէր, որ կարելի լիներ միմյանց երես տեսանել:

Քամը, որ թռչլուկոթյուն էր ստացել տեր սատանայից մի արձակ կամ ոտանավոր շնորհալուրություն կարդալ յուր դավակի դալստյանը, կանգնած էր թուղթը ձեռքին:

Վերջապես հայտնվեցավ Բրամինը, կարճահասակ, մորուքը մինչև ծունկը, չոր, աչքերը ներս ընկած, ժանգոտ ատամներով և անտանելի բերանի գարշահոտությամբ, դեմքը կնճռած, ունքերը կիտած:²⁵ Գլուխ տվեց սատանային և կամենում էր մի ըան ասել, բայց մոտի կանգնած դևերը նշանացի արեցին նորան, թե մինչև ինքը սատանան չհարցանե, չէ կարելի բան խոսել:

Հանդես դուրս եկավ Բենեդիկտը հայտարարությունը ձեռքին, գլուխ տվեց տեր սատանային, համրուրեց պատկառանքով նորա պոչի ծայրը և սկսեց կարդալ:

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ամենամոռայնապատկերագունեղ տեր,

Այս ուրվականը, շնորհ ունիմ ներկայացնել ձեզ, տեր հնդկական ծայրագույն Բրամին, որդի մի հասարակ Բրամինի, որ շառավիղում էր պարիսպների ցեղից: Ծակատագիրը պատրաստել էր նորան անոթ ընտրության լինիլ դժոխքի համար: Նա լինելով այնպիսի աղբի մեջ, ինչպիսի հնդկացիք են, որ փախչելով ուսման այն լուսավորությունից, ամենայն կերպ աշխատում են մնալ խավարի մեջ, և մեծ կարծիք ունին յուրյանց Բրամինների վերա, արդեն հիսուսն վաթսուս տարի սորանից հառաջ նշանավոր էր գտանված յուր դժոխային խռովասիրությամբ. նա շաքաթներով քունը կտրում էր և հաց չէր ուտում, եթե իմանար, որ մի տեղ խռովություն կար, ու ջանում էր ապա գիշեր ցերեկ, որ այդ խռովությունը բորբոքվի, վնճը, կռիվը, բոլորը, որ դժոխքի և ձեռ մռայլության զավակներն են, ծաղկին և զվարժանան:

Սա մի լավ պաշտոնյա էր ստուգյան, դորա մեջ ոչինչ ճշմարտություն տեսնված չէ, ամենայն կերպով հավատարիմ կացավ յուր դժոխային հոգու պարտականությանը:

Ազահության կողմից, հիանալի ապահ մարդ էր. կողոպտեց բոլոր մեհյանները և հափշտակեց նոցա կալվածքը, յուր պաշտոնակալության մեջ դորա ձեռքը չմաքրվեցավ կաշառքից. և՛ ստացավ, և՛ տվեց:

Բղջախոհության դերը, մինչև դորա մահը չբաժանվեցալ դորանից, դա ամենայն քաղաքի մեջ, ուր նստած էր, որպես պաշտոնակալ պահում էր մի սիրական և բոլոր գողության և կաշառքի արդյունքը վատնում էր նույն ալերա: Թեպետ շատ մարդիկ կան, որ ունին յուրյանց մեջ այդ դերը, միայն հավատացե՛ք, մուսլաղուլն տեր, որ դորա անառակությանը միմիայն կարող են հավասարվել այն հրկու եգիպտացի ըուրմերը Ողա և Ողիբա անուհի²⁶, որ պահում եք ձեր կանանցի մեջ, որպես վարդապետութուն դժոխային ամուսնության, կամ ինչպես մի ազգ սասց, որպես աստված Եսանականության:

Հպարտության և փառամոլության կողմից, շատ նշանավոր է դա. կան աշխարհի երեսին ծերունիք, որ գիտեն թե ինչպես պատրաստ էր դա զոհել ամենայն ինչ մի պարգևի համար: Վերջին անգամը խոստացել էր Ասմոդեյին հոգին տալ, եթե Ասմոդեյը կը տար նորան մի պարգև, բայց Ասմոդեյը առավել խորամանկ լինելով, ստացալ նորա հոգին, առանց պարգև տալու, թե ինչպես պատահեցալ այս, կիմանաք հայտարարությանս վերջումը:

Սավարասիրության կողմից յուր նախադահությունը ոչովին չէ տալիս Հնդկաստանի մեջ. դորա ծայրագույն Բրամին դահալուց հառաջ, լավ ու վատ կային դպրոցներ, ուր մի քանի բան սովորում էին, բայց այն օրից, երբ սա ստացալ ծայրագույն իշխանությունը, նախանձավոր լինելով դժոխքի փառքին, քանդեց և կործանեց այդ վարժատունքը, ցրվից աշակերտքը, հալածեց վարժապետքը և խաբեց մի քանի հիմարի, թե այն պատճառով լինում են դոքա, որ ունի մի հոյակապ դպրոց բանալ, որպես այդ հոյակապ դպրոցի բացվելուն արգելք էր այն, ինչ որ կար ներկայումս. տարակույս չկա, որ այդպես չէ, բայց նորա հարազատությունը և ջերմեռանդությունը դեպի ձեր դահը հարկադրեցին այդպես գործ կատարել:

Սարդախության և դավաճանության կողմից, այնպես անուն ունեք դա, որ, ոչինչ մարդ բարեկամ չմնաց դորան. այն ամենասիրելի Բրամինը, որին սիրում էր և հավատում էր, այն կտրիճ որդին դժոխքի, վերջապես մահադեղ տվեց յուր բարերար ծայրագույն Բրամինին և տանը գտանված ինչքը հափշտակելով, շահվեցալ յուր համար փոքր ի շատե ազատ կեցության հնարք: Ահա այս էր պատճառը, որ առանց Ասմոդեյի կողմից պարգևի, նորա հոգին եկած է ձեր խավար տերության մոտ, որպես արժանի դորական արժանի թագավորիս:

Երբ ավարտեց վեղերը յուր հայտարարությունը, սատանան և բոլոր հանդիսականքը ծափ դարկեցին, դժայլելով այսպիսի դեպի դժոխքը ջերմեռանդության վերա, որ ցուցել էր ծայրագույն Բրամինը, որ այն բուպին ներկայացալ տեր սատանայի առաջ: Մահադեղից պատճառված փրփուրը դեռ ևս թափում էր նորա չորացած շրթունքի վերայից. գլուխը գտանվում էր ակամա և տենդային ցնցողության մեջ, ոտքերը և ձեռքերը, մանավանդ այս անդամները մատերը, ցնցողությամբ կարկամվում էին:

Ծերունի Բամը, ծայրագույն Բրամինի նախահայրը, որ կանգնած էր

սատանայի դահլի աջ կողմից ձեռքին գալարած մի թերթ թուղթ, հառաջ դուրս եկավ հրապարակ և գլուխ տալով տեր սատանային, սկսեց յուր ճառը այսպես.

«Այս ուրախ հանդիսի մեջ, ուր ամենների սիրտը լցված է ուրախութեամբ, ինչ մնում է ինձ ասել, եթե ոչ սրտիս խորքիցը օրհնել այս օրը: Ձեր մուշտութունը, և դուք, դժոխային հողիք, դուք, պարոններ, որ տեր սատանայի շնորհքով այսօր արժանի եք եղած դժոխքի որդի կոչվիլ, ինքներդ լսում եք ահա, թե ինչ արժանավորութունք ունի իմ զավակը, որ շնորհ բերեց մեզ մոտ, որի մասին այս բոսիկս խոսեցյալ նորին մուշտութեան խավարափայլ վիզիրը: Եթե դուք ամենեքին ուրախանում եք դուրս ալլ կարգից դուրս արժանավորութունների վերա, որի հետ բացի հոգեկան առնչութենից ոչինչ ունիք հասարակաց, հապա չափեցեք իմ ուրախութունը, ուրախութունը, ասում եմ, նախահորս և այնպիսի բազմաբղջուն զավակի սկզբնապատճառիս:

Խնդացեք ուրիմ, խնդակից եղիք ծերունուս, դժոխքի դորութունը, որ այսօր տեսանում ենք մի հաստապինդ սյուն ավելի կանգնած դժոխքի կամարների տակ: Այսօր նոր գտնադուրս է դժոխքի համար, որովհետև լրանում է, իմ զավակի գալովը, դժոխքի դորութեան չափը, ես հույս ունիմ, որ այն դժվար խնդիրներում մինչ տեր սատանան պիտո է կապվեր մնար հնար չգտանալով որպիսի և իցե կերպով ազատվիլ մի որևիցե դժվար գործից, իմ որդին կը հասուցանե նորան յուր փրկարար խորհուրդը և կը սրբե տեր սատանայի ազիտութեան և թուլամորթութեան ամոթը դժոխքի պայծառ դրոշակի վերայից. այո, իմ որդին արժանի էր շատ մեծ պատիվների, բայց իմ հպատակական պարկեշտութունը թույլ չէ տալիս ինձ չափից անցուցանել իմ խոսքերը (ծափահարություն):

Իսկ դու, իմ զավակ, քեզ եմ դառնում այժմ, իմ հարազատ զավակ, որ քո շատ տարեկան կյանքումդ երբեք ամոթ չբերեցիր իմ և իմ ազդատոհմի վերա, բարյավ լինի քո գալը, ողջամբ եկիր. դո՛ւ եմ քեզանից, որ մեր ցեղի թշնամիներից, որ սպանել էին իմ թուրը, հանեցիր մեր վրեժը. եկ դըրկախառնիր ինձ, տեր սատանայի պոչը անպակաս լինի բերանիցդ, ամեն:

Երբ որ ավարտել էր Քամը յուր ճառը, Քանանը և Ներքովթը Կայենի աղջկերքի հետ միասին սկսեցին երգել այս տաղը, որ շարադրել էր հատկապես այս դիպվածի համար պ. Նոհնափետոս²¹ տնունով փողոցի բանաստեղծը, և որ սրբադրել էր մեծ աշխատութեամբ և զգուշութեամբ գրականութեան գլխապետը:

Դենս, դժոխք յաւիտեան,
Ցնծա, քեզ փառք յաւիտեան,
Կաց հաստատուն անխոռով
Ի քում խավար դորութեան:
Նոր բնակիչն դժոխոց
յԱրևելից եկաւոր,
Մերոյս ցեղի շառաւիղ
Է Բրամին գլխաւոր.

Յաւուրց անտի մանկութեան
 Առ դրան կացեալ մեհնին՝
 Նա դիւական նենգութեամբ
 Զսիրտ սրսաց խռժանին:
 Յնծա, դժոխք, յաւիտեան,
 Յնծա, քեզ փառք յաւիտեան,
 Կաց հաստատուն անխռով
 Ի քուս խաւար զօրութեան:
 Նա հարադատ նախահօրն,
 Ծերոյն Քամայ նոյածնի,
 Խայտառակեաց զիւր զհայր
 Գերծեալ զմօրունս ծնօտի:
 Ո՛չ զիւր զգաժան գէթ հոգի
 Ետ յողջակէզ փոխոց,
 Այլ և բազմաց առաջնորդ
 Հանդիսացաւ յայս հուր, բոց:
 Յնծա, դժոխք, յաւիտեան,
 Յնծա, քեզ փառք յաւիտեան,
 Կաց հաստատուն անխռով
 Ի քուս խաւար զօրութեան:

Այս երգեցողության հետ միասին լսվում էին շատ կողմերից զանա-
 դան դժոխային-գովասանական խոսքեր ծայրագույն Բրամինի մինչև այժմ
 ֆատագոված արժանավորության վերա: Այս խոսակցությունը վերջացան
 տաղի հետ միասին: Տիրեց ըոպեական լուսովուն: Դժոխքի այն ահագին
 տարածության մեջ, ըրրոքոված՝ ծծմբալճի լուսովը միմիայն, տեսանելի էր
 տեղի սատանայի աշտարակաձև սեացած դահլև և դեերի անհամար բազ-
 մություն նորա չորս կողմում: Ծայրագույն Բրամինը յուր հասակի
 կարճությամբ չէր երևում նոցա մեջ, որովհետև հանդիսապետը* հրամայել
 էր նորան ծունկ չոքել տեղի սատանայի դահլի ոտքումը: Ոչինչ տե-
 դից չէր լսվում ձայն կամ աղաղակ, ամենեքին լուվել էին դժոխային
 լուսովյամբ, որովհետև խոսելու կարգը հասել էր տեղի սատանային:

Այն ահա վեր կացավ անգնդապետը նստած տեղից: Նա յուր ներքին
 ուրախությունը ծածկում էր երեսի արտաքին թթու կերպարանքի տակ:
 շատ ուրախ էր, որ այս ծայրագույն Բրամինը չէր այն սատանայապետը,
 որ խոստանում էր ավանդությունը: Դժոխքի թագավորը ձեռքը ձգելով,
 այսպես սկսեց խոսել. «Ընդունեցեք այդ ծայրագույն Բրամինը այն օթե-
 վանի մեջ, ուր բնակվում է նորա նախահայր Քամը, արժանի զավակ ար-
 ժանի հոր. դնա, որդյակ, գնա հանգստացիր այն չարչարանքների փոխա-
 նակ, որ չարչարվեցար դժոխքի փառքին համար աշխարհի երեսին»:
 Այն դեերը, որ կանգնած են կատարելու տեղի սատանայի հրամանը,

* Церемонимейстер.

խսկուշն վեր առեցին ծայրագուշն Բրամինը, տարեցին դեպի այն ընակա-
րանը, որի շինութեան համար հավաքել էր այնքան արծաթ:

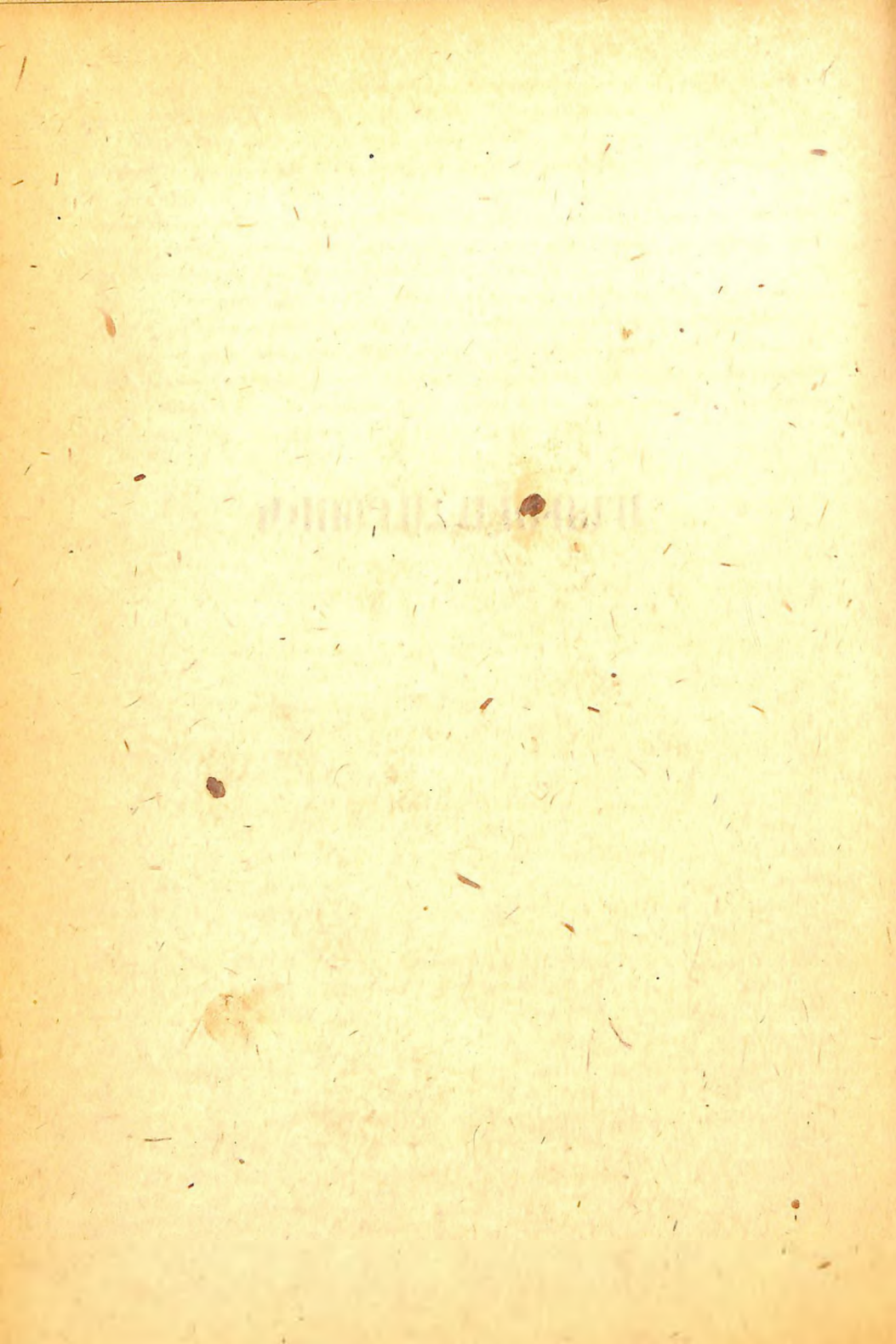
Սատանան ավարտելով այս հանդեսը, ձեռք ձգեց չորս կողմից և ահա
դժոխքի բոլոր փառքը անհայտացավ, և ինքը դտանվեցավ յուր առանձնա-
րանի մեջ:

Վեզիրը ահ ու դողով կանգնած էր տեղ սատանայի առաջը: Սատա-
նան բոլորովին վաստակած այսքան աշխատանքից, ընկած էր սոֆայի վե-
րա: Մեր հաշիվով առավոտը լուսանալու վերա էր:

— Մռայլագուշն տեր,—ասաց վեզիրը,—բարեհաճել էիք հրամայել,
որ կը կատարեք այսօր այն մի քանի անիծյալ հոգիների տարեգլուխը:

«Շատ բան ասել էի. միթե պիտո է ամենայն ասած բան կատարվի-
տյո՞ւմ վաստակած եմ. շուտով երեկո է, Հուլիմումը կը սկսեն առավոտյան
ժամը, հանդստանալու ժամանակ է. գնա և դու հանդստացիր. մնացածը
ուրիշ անգամ»:

ՄԵՌԵԼԱՀԱՐՑՈՒԿ

Մ Ե Ռ Ե Լ Ա Հ Ա Ր Ց Ո Ւ Կ

Ա.

1858 թվականի մայիս ամիսն էր: Դեռ նոր լուսացել էր առավոտը, դեռ ևս նոր վեր բարձրացել էր արևը հորիզոնի վերա, ոսկեզօծելով ամպեղեն կաթնագույն սարերի գագաթները, դեռ ևս նոր դարթում էին մարդիկ յուրյանց քնից, որ մանավանդ շատանում է և զորանում է գարնան ժամանակ, աղախինը պ. Մարկոսի ներս մտավ սորա սենյակը: Պ. Մարկոսը քնաթաթախ բացեց աչքերը և երեսը շփելով հարց արեց քնից վեր կացած աղախնու ներս մտանելու պատճառը: Այս միջոցին մոտեցել էր նորան աղախինը և հառաջ քան թե պ. Մարկոսը ավարտել էր յուր հարցմունքը, ստացավ սորանից մի նամակ, որ պ. Շաքարյանցի ծառան բերել էր:

Պ. Մարկոսը բացեց կնիքը և աչքերը տրորելով կարդաց հետևյալ խոսքերս.

«Ս ր տ ա կ ի ց բ ա ր ե կ ա մ,

«Պ Ա Ր Ո Ն Մ Ա Ր Կ Ո Ս

«Ձնեղանաւ րաց խոսածիցս, ինչպես նկատում եմ, քո խոստանալը շատ է, քան թե կատարելի: Խոսքս մեր խնջույքի վերա է, որի մասին դրուեցելով անցյալները խոստացար հոգաբարձու լինել, բայց, մի չար Քաղզով, եոչ մի հոգացողութեան նշան, որ ցույց տված լինելի, չտեսա մինչև այսօր: Օրերը անցնում են, մեր կյանքը թռչում է, իսկ մեք, քո շնորհիցը, բանտարկված մեր բնակարաններում թառամում ենք տխրութեան մեջ: Տեսանկիով, որ բանը այսպես է, որ այս մասին մի բարի հույս չկա քեզանից, ես ինքնին սկսեցի լինել այդ խնջույքի հոգաբարձուն: Ամենայն պատճրաստութուն տեսել եմ, թե կերակրեղենի և թե ըմպելիքի մասին: Միմիայն արող առել եմ մի վեղբո, իսկ հասարակ խմելի գինի հարյուր քսան շէշ, շամպայն, շատ լավերը, կլիկ և բեդերբեր քսան չորս շէշ. մադերա, լիքերս, ռեյն-վեյն, մի խոսքով թունդ գինիներ տասն և ութն շէշ: Կատարումս օրինաց և մարգարիցը կը լինի լավ մարասկենով, որ ստացել էի օտար աշխարհից»:

«Այս հաշվիցս տեսանում ես ահա, որ ես քեզ նման ականջի վերա քնած չեմ. ինչևիցե թե մեղադրանք է, թե խրատ է, ընդունիր, և այս նամակս ստացածովդ շտապիր գալ իմ մոտ, մեր ծանոթներից և բարեկամներից ուղին հրավիրելու և ուղին չհրավիրելու մասին, խորհուրդ կատարելու համար»:

«Բեզ միշտ բարի կամեցող Հ. Շաքարյանց»:

Պ. Մարկոսը, ավարտելով նամակի կարգալը, սկսեց ծանր կերպով և մտածողութեամբ համարել. հարյուր քսան, տասն և ութն ևս, հարյուր երեսուն ութն, քսան չորս դորա վերա, հարյուր վաթսու իրկու, մի բան չէ. բայց եթե մի վեգրո արաղը ձգենք հառաջաբանի փոխանակ, իսկ մարասկենը վերջաբանի տեղ, այն ժամանակ հարյուր վաթսուն երկու շիշը մի բանի նման կը լինի: Բայց ինչու ում մոռացել է.... Կոնյակ ևս չկա, անպիտան կան ձին չկա, մի վեգրո իստակ արաղով կամենում է աչքերս ներկել.... չէ եղբայր, այդպես չէ, ես քեզ մի նոր ցուցակ դարձյալ կը տամ.... վայ վայ վայ, սարեպտի բալասան ևս մոռացել է. այդ ինչ խնջույք կը լինի:

Այս խորհրդածութենից հետո, որ նորա կյանքի մեջ բավական մեծա-կշիռ բան էր, սկսեց հաղնել յուր զգեստքը: Աղախինը պատրաստելով թեյի մեքենան ներս բերեց և դրեց սեղանի վերա: Պ. Մարկոսը սկսեց թեյ պատ-րաստել և նստելով աթոռի վերա, դանազան պատկերներ երևակայել յու-րյանց խնջույքի մասին: Միանգամ երևակայում էր յուր բոլոր ընկերքը արեքցած ընկած դաշտերի վերա, որը քնած և որը... իսկ ինքը տղամար-դի պես գինու թասը ձեռքին կանգնած նոցա մոտ, ծաղր առնելով նոցա թուլամորթությունը: Հետո երևակայում էր, որ յուր ընկերքը, գլուխները տաքանալուց, տուր ու ծեծ սկսել էին միմյանց հետ, որոն-ցից մինը լաց էր լինում և դանդաղում էր, թե վշտացնում են յու-րյան, իսկ մյուսը բարձր բարձր գոռալով հայհոյում էր նորան և ասում էր, որ եթե չափը չճանաչե, ոչ միայն այսչափ, այլ և աչքի լույսը ևս հանելու էր: Այստեղ պ. Մարկոսը երևակայում էր յուրյան միջին դարերի ասպետ-ների նման մի բան, որ գինու բաժակը ձեռքում մոտենալով կովոդներին մխիթարում էր վշտացածը, թե արժան չէր կին մարդու պես ամենայն բա-նից նեղանալ, միևնույն ժամանակ բարկանալով հարստահարողի վերա, թե ընկերութեան մեջ մեծ անկարգ բան է մի այդպիսի կոշտ վարեցողություն և այլն:

Այսպիսի պատկերներ ստեղծագործելով ուղեղի մեջ, խմում էր պ. Մար-կոսը յուր թեյը, երբեմն երբեմն արձակելով բերանից թաբակի թանձր ծուխը օդերի նման դուրս փչելով: Նա ուրախանում էր մանավանդ մտածելով, եթե բոլոր արաղը և գինիքը խմվելուց հետո, մի քանի մարդ և ինքը մնան զգաստ, առանց արբենալու, այն ժամանակ ինչպես բարձր բարձր խոսելով զինի պահանջելու էր պ. Շաքարյանցից, սորա ժլատությունը խայտառակելու մտքով: Այսպես էր նորա հոգու տրամագրությունը. նամակը կարգալուց հետո: Երբ ավարտել էր թեյ խմելը, վեր առավ վերարկուն, գլխարկը և շո-խին և դուրս գնաց յուր տանից:

Կարգացողը այս գործի, կարծի է, կարծես, թե պ. Մարկոսը մի ան-սովոր արեքցող մարդ է. քա՛վ լիցի. այդ զրպարտություն կը լիներ: Պ. Մարկոսը, ճշմարիտ է, խմում է, բայց ինչպես ուրիշները, ինչպես մի բարի հայ քրիստոնյա: Նորա շատ խմելու վերա երևակայելը և երազելը պ. Շա-քարյանցի ժլատ հոգացողութեան վերա նեղանալը, շատ սովորական բան է: Նրիտասարդ մարդը, որքան շատ խմե, այնքան շատ պատվելի է նա,

այնքան փառք ու պարծանք է նորա համար: Շատ ժամանակ է, ես պատահեցա կռնցողով աղարկում մի քանի հայ երիտասարդների, որ ման էին գալիս մի ուեսի հետ, որ դժվարությամբ կանչնում էր ոտքի վերա և որի լեզուն, համարյա թե փայտանալով, հաղիվ հաղ շարժվում էր բերանի մեջ: հայ երիտասարդներից մինը, պ. Մ....վը ասաց մեզ հայերեն—տեսանում եք, ինչ օրն ենք ձգել սորան, այսինքն թե ինչպես արեցիք:

Խոսքս այն բանի վերա է, թե պ. Մարկոսի համար մի պակասություն է, եթե նա մտածում է շատ խմելու վերա, և ոչ այսչափ միայն, այլև պարտական է մտածել և աշխատել, որ օրն օր ալելի կարողանա խմել, որովհետև մեր հայ երիտասարդներից շատերը խմելով չափում են յուրյանց քաջությունը: Մորանից մի քանի տարի հառաջ, պատահեցա մի հայ երիտասարդի... քաղաքում, որ իրավամբ սաացավ Բեքրի-Մուստաֆա պատվանունը հասարակաց վկայությամբ: այդ պարոնը, մի օր մի լավ հրկրագոլթյուն և ուխտ կատարած լինելով Բաքուի տաճարում, հանդիպեցավ ինձ և մեղադրանք լսելով ինձանից յուր արեցության մասին, այսպես խոսեց:

—Պարոն, դու գիտես, որ մարդը աշխարհի մյուս բոլոր արարածներից գերազանց է:

«Դիտեմ» պատասխանեցի ես:

—Ուրեմն, ինչո՞ւ մեղադրում ես ինձ, եթե ես աշխատել եմ հարգի կացուցանել իմ մարդկությունը քան թե մի անբույն արարած:

«Ես չեմ հասկանում քո ասածը»:

—Մարդն է գերազանց, թե փայտը,—հարց արեց նա:

«Այդ ինչ տարակուսելի բան է»:

—Տեսքանի, եթե ճանաչում ես ճամարտությունը, ապա է՞ր չես ընդունում: Ես մարդ եմ, լավ նայի իմ վերա, ես աստուծո պատկեր եմ, ես բանականություն ունիմ, և այս խոսքերիցս տեսանում ես ահա, որ ես շատ լավ ճանաչում եմ իմ արժանավորությունը աշխարհի արարածների մեջ: Թի անշունչ էակ, մի տակառ, որ փայտից էր շինած, որ ոչ հոգի ուներ, ոչ աստուծո պատկեր էր, այդպիսի մի չնչին էակ, ասում եմ, տանում է յուր մեջ մինչև քառասուն վեղոր գինի. ես տեսանելով այս, կարող եմ մինչև այն աստիճան անարդել իմ մարդկությունը, որ սառն աչքով նայեմ այդ բանի վերա, և հայհոյություն չէ՞ր իմ կողմից աստուծո շնորհին, որ տվել էր ինձ, մինչ մի բուռն հողից դոյացա, եթե չաշխատեի հավասարվիլ և դերազանցել այդ չնչին փայտից: Մեղանից յուրաքանչյուրը պարտական է գետնի հետ չհավասարել յուր մարդկությունը, չանարգել աստուծո շունչը, որ փչել էր վեր վերա. մեք պարտական ենք իրավացուցանել արարելը, հարգի կացուցանելով այն շնորհը, որի ընդունակ միմիայն մեզ էր ընտրել յուր բոլոր ձևագործերից: Մեք պարտական ենք, ոչ թե միայն հավասարվիլ տակառին, այլև անցանել նորանից... գինին երկնքի արքայության ցողն է. նոյ նահապետը ջրհեղեղից հետո իսկույն գործ դրեց նորան... ինչ կառնուս դորտի նման ջուր խմելուց. ջուրը աստուծո ձեռ-

քին մի գործիք է, չարապետը մարդիկ պատուհասելու համար: Ասած իս ապացույց քեզ ջրհեղեղը, ինչո՞վ ջնջեց աստված մարդկությունը, գինո՞վ, թե ջրով.... Դրիստոս ինքը Կանա-Գալիլայումը, հարսանիքի մեջ ջուրը գինի փոխեց, դու ինչե՞ր ես խոսում:

Եթե մեր հայերի մեջ կան և այսպիսի մտածության տեր մարդիկ, ապա ուրեմն, դեռ ևս պ. Մարկոսը մի՞ երանելի մարդ է: Որովհետև խոսք ընկած այստեղ պ. Մարկոսի վերա, ապա թող ծանոթացնենք մեր ընթերցողներին դորա ով լինելը: Դա, մի երիտասարդ է քառասուն տարեկան. երեկա ժամանակից աշակերտվելով մի դերձակի մոտ, այժմ, համարվում է լավ դերձակներից մինը: Բայց հաց ճարելով այդպիսի ծառայական արհեստով, նա պարապում է և զանազան գրյանք կարդալով: Նա միշտ համարել է յուրյան, և այժմ ևս համարում է աղգասեր պարոններից մինը և ինչո՞ւ չէ համարելու յուրյան աղգասեր, ինչ մի դժվար բան է աղգասեր համարել յուրյան կամ համարվել ուրիշների աչքում: Ես այս խոսքը ասում եմ միմիայն մեր հայերի համար և ոչ ուրիշ ազգերի. պատճառ՝ որքան հեշտ է մեր ազգի մեջ աղգասերի քանուն ժառանգել, նույնքան դժվար է այդ ուրիշ ազգերի մեջ: Ինչո՞ւ. հայ մարդը, որ մի երկու բառ լսել էր այստեղից և այնտեղից, նստում է յուր տան մի անկյունում և դառնում է աղգասեր, ինչ լավ ցանկությունք ասես հայտնում է յուր ազգի մասին, ցանկանում է, որ ազգը լուսավորվի, որ բան ուսանին ազգի վայրենացած զավակները, որ լինին և շարունակվին լավ լավ և դեղեցիկ օրագրությունք, բայց այս բաները թող ինքյանք լինին, թող ոչնչից և ոչնչով դոյանան. իմ պատվիլի աղգասերը հանգիստ թող նստի տանը, նորան թող անհանգիստ չառնեն, միթե նա երեսփոխան է ամբողջ ազգի, միթե նա պարտական է ազգին, թող աղը մտածե, թող ինքը հոգա առնե, իմ աղգասերը մասնավոր մարդ է, փոքր կուշտ, արծաթը շատ, նորան ինչ փուլթ, որ ազգի զավակները յուրյանց անդաստիարակության և տգիտության պատճառով դատապարտված են ոտաբորիկ այս ու այն կողմ վազվզել մի կտոր հաց ճարելու, մի բնակություն գտանելու կամ մերկությունը ծածկելու համար: Իմ աղգասերը պատվելի է միայն նորա համար, որ օդով ամենայն բան ցանկանում է, ամենայն բարեխիղճ մարդու հետ համաձայնում է և օգնում է ազգին, մի քանի աղքատի երկու երեք մանեթ ողորմություն տալով: Նա գովում է աղը, նա օտարի առաջև ծածկում է նորա պակասությունքը: Նա այնքան սիրում է հայոց աղը, որ նորա պակասությունքը խայտառակողներին ատելով ասում է, բամբասում է և հայհոյում է նորանց և.... ինչ այլևս կամիք, օրհնում է օտար աշխարհում, պանդխտության մեջ յուր կյանքը և հարստությունը կնքած մի անբաղդի գերեզման...

Այսպիսի մի մարդ, ո՞հ, ցավելի ճշմարտություն, հազդ ունի խաժամուժ ամբոխի աչքում, այսպիսի մի մարդ, որ փոքր հաստապլել էր և քնչաքքը սրել, համարձակվում է պատիվ ու հարգանք պահանջել մեղանից, որովհետև նա հարուստ էր, իսկ մեք ոչ, նա կառքերով էր ման դալիս, իսկ մեք ոտով: Հեռի մեղանից, դու հանդուգն հիմար, կորիք մեր աչքից:

ստախոս և անպատիւ դու, մեք ճանաչում ենք քո խարեւայությունը, քո արհեստը ընթացք չունի մեր մեջ, Աղգասնի՛ր. սրտեղից սրտեղ. ինչո՞ւ փորասեր, արծաթասեր չես կոչում քեզ. ինչ է, ականջիդ լսւի է եկել աղգասիրի անունը, դու առանց զրկանքի կամիս առաքինի՞ լինել. ինչպես կարելի է այդ, մինչ առաքինությունը զրկանք է մի մարդու համար, որ առաքինություն էր գործում: Զրկանք հանձն առնու. քա՛վ լիցի, դու երկու կողակող, ոչ միայն աղգասեր պատվանունը, այլև քո բոլոր աղգը և քո հոր ոսկերքը կը հանես գերեզմանից և կը վաճառես:

Եթե մեր աղգի մեջ կան և այսպիսի մտածության տեր մարդիկ, մարդիկ, որ կարող էին միանալով յուրյանց նման կարողության տեր պարոններին հետ օգնել աղգի ողորմելի և թշվառ դրությանը, բայց պ. Շահբազի² ասածի պես բոլորովին մարմին դառնալով, պարարում են գիշեր ցերեկ յուրյանց փորը և այնուամենայնիվ համարվում են աղգասեր, ապա ուրեմն պ. Մարկոսը, մի խեղճ մարդ, արժանի է, որ միմիայն աղգին բարի ցանկացած լինելու պատճառով, համարվի աղգասեր:

Պ. Մարկոսը հոգեկից բարեկամ էր պ. Շաքարյանցին: Նոքա երեխայութենից սկսած դրացի էին միմյանց, և համարյա թե միասին աճելով, եղբոր պես վարվում էին մինչև այժմ, թեպետ պ. Շաքարյանցն ավելի հարուստ էր, քան թե պ. Մարկոսը, որովհետև Շաքարյանցի հայրը թողել էր մի քանի անշարժ կալվածք, որոնց արդյունքով կառավարվում էր նա առանց գլխացավության:

Պ. Շաքարյանցը, յուր բոլոր կյանքը 18 տարեկան հասակից բռնած մինչև այսօր (այժմ կը լինի նա 36 տարոք) անդադար պարապում էր զանազան դյութական գրքերով. ինչ հին, ձեռագիր ախտաբ. ասես, որ նա չունենար, ինչ մագաղաթի վերա դրած կարմիր ու կապույտ գրերով ուրբաթադիրք ասես, որ չունենար. նա գեռ ևս պարծենում է, թե վեցհազարյակ ևս ունի....

Շատ անգամ տեսել են Շաքարյանցին փակված մի ախոռի մեջ, որի մի ձեռքին գրչագիր մագաղաթ, իսկ մյուս ձեռքում կալիճ, մի բոլորչի գիծ էր քարշում գետնի վերա: Նորա ծառայքը, շատ անգամ դուել են ախոռի մեջ, այդ բոլորչի գծի կենտրոնում մի մորթած սև հավ, առանց ամենայն պիսակի, և մի սև կոթով դանակ: Բնական բաներից ցավում էր պ. Շաքարյանցի գլուխը, նա սիրում է ոգիների և փերիների հետ խոսակից լինել միշտ. նոցա բան ապսպարել, և շատ անգամ հավատացուցած է յուր ընկերներին և բարեկամներին, թե նա, յուր դյութական արարողության միջնորդությամբ, հասել է շատ բաների: Դոցա կարգում է և այն, որ մի շատ գեղեցիկ աղջիկ, որի վերա սիրահարված է եղած երկար ժամանակ, և որ պ. Շաքարյանցին ամենևին մարդու տեղ ևս չէ դնում եղած, ինքը, յուր ոտքով, միայն մի շապիկով եկել է կես գիշերին պ. Շաքարյանցի ախոռ և ծռնել չոքած նորա առաջն, աչքը արտասուք խնդրել է....

Ահա այս պարոնն էր պ. Մարկոսին տոմսակ գրողը, և սա էր, որի մոտ դնաց պ. Մարկոսը, ուր կը տանենք մեք և մեր ընթերցողը:

Պ. Մարկոսը, ներս մտանելով Շաքարյանցի տունը, չգտավ նորան այն-
տեղ: Հարցնելով ծառայից իմացավ, որ դուռը թակահարված էր և դար-
ձյալ ախոռում: — Ի՞նչ անքրիստոնյա մարդ է դարձել դա—մտածում էր
պ. Մարկոսը պ. Շաքարյանցի մասին:—Աստված, հրեշտակները, սուրբները,
նահատակները թողած, բան է լուռում սատանաների հետ. ահա ի՞նչ է նշա-
նակում դաստիարակության պակասությունը: Եթե նա կարդացած լիներ այն
գրքանքը, ի՞նչ որ ես կարդում եմ, այն ժամանակ, մաղերը գլխի վերա ցցվե-
լու էին: Ես երանելի մարդ եմ,—մտածում էր նա,—որ երեխա ժամանակից
աշակերտվեցա Սիմոն վարժապետին, այնպիսի կարդացող և աստվածաբան
մարդու: Ի՞նչ գլուխ ուներ, ի՞նչ ուսում ուներ. կարճ խոսելով, փիլիսոփա
մարդ էր: Ի՞նչպես գեղեցիկ մեկնում էր ժողովածուն. ապա եկեղեցի և
կաթողիկոս բառերի մեկնությունը, չկարծեմ, որ եպիսկոպոսները ևս այնպես
իմանան: Աստված լուսավորեցն քո հոգին, Սիմոն վարժապետ, եթե դու
չլինեիր, եթե քո գրքանքը ինձ ժառանգություն չմնային, ո՞վ գիտե, ո՞վ կարող է
երաշխավոր լինել, գուցե ես ևս Շաքարյանցի նման գլուխս տայի դիվական
պարսպմունքի:

Այստեղ պ. Մարկոսը երեք անգամ երեսը խաչ հանեց, որպես թե հրա-
ժարվելով դեերից և վահանափակելով յուր անձը սատանայական փորձանք-
ների երեսից. հետո հարց արեց ծառայից, թե վաղուց է արդեն, որ նորա
պարոնը զնացել էր ախոռ: Ծառան պատասխանեց, թե բավական ժամանակ
է:—Բայց,—հավելացրեց նա,—ես չկարծեմ, որ այսօր շուտ ավարտվի նորա
հանդեսը. պատճառ, շատ պատրաստությունը տեսավ ախոռը մտանելուց
հառաջ:

«Ի՞նչ պատրաստությունը,—սկսեց պ. Մարկոսը հարց առնել:

— Հրամայել էր ինձ գտանել մի բողոքովին սև կատու, մի սև հավ, մի
հայելի, մի որձ ջղջղի կուրծքի կարթածն ոսկր, մի պտուկ և այլ մանրա-
մասնությունը, որ ուրիշ ժամանակ չէր դուրձ ածում:

«Ես կերթամ նորա մոտ, և կասեմ, որ թողու այժմ այդ բանը մի այլ
ժամանակի....»

— Ձգնաք, չգնաք,—սուղչում եմ,—զուտապես ծառան, համարյա թե ար-
տասուքը աչքերում,—այդ ֆրասակար կը լինի և ձեզ և իմ պարոնիս:
Նա միշտ այդպիսի զեպվածներում արգելում է մտանել ախոռը և մոտե-
նալ նորան, որովհետև չար ոգիների աղբերուց կարելի էր խեղանալ իսկույն
կամ անդամալուծվիլ:

«Ապա Հավատով խառնոված իմ օրի համար է, հիմար, նարեկացու
սքանչելի և դիվահալած աղոթքները: Բացի դորանից, ես միշտ իմ վերա
պահում եմ կտորը այն ծառի, որին կապել էին Քրիստոսին Գեթսեմանի
պարտիզում մատնություն գեղեցիկ: Ես դեերից երկյուղ չունիմ...»

— Գուցե ճշմարիտ եք խոսում, ապա ուրեմն, այդպիսի վատարադդ
դիվածում ֆրասը կը հասանի իմ պարոնին:

«Բան չկա, գոնե կը խելոքանա և կը դադարի այդ բաներից: Յուլյոսը ինձ ախոռը. արի գնանք:

— Ամենևին. կամի՞ք սպանեցեք ինձ, այնուամենայնիվ հանձնառու չեմ գնալ. ես ձրի չեմ գտել իմ կյանքը, որ հիմարաբար վտանգի մեջ ձգեմ: Մինչդեռ պ. Մարկոսը խոսում էր ծառայի հետ, և ահա պ. Շաքարյանցը բարկացած, շողիքը բերանից թափելով ներս մտավ:

«Այդ անկարելի է...այդ անհնարին է...չկամիմ ամենևին տեսանել. այդ ինչ սոսկալի կերպարանափոխություն...կապիկ է միանգամայն: Ափսոս աշխատանքիս, ափսոս սիրելուս, որ դուր տեղը կորավ...երկինք, փուլ արի իմ վերա...երկիր, կուլ տուր ինձ. ո՞հ, մի օգնություն, սիրտս այրվում է...ո՞հ...ո՞հ» — և մի քանի այսպիսի կցկտուր խոսքեր դեռևս արտաբերելով, ընկավ աթոռի վերա ամենևին ուժաթափ:

Պ. Մարկոսը նայում էր զարմացած: Ծառան դուրս փախավ սենեկից, հայր մեր ասելով: Պ. Մարկոսը տեսանելով, որ բանը վատ է, փոքր է մնացել, որ յուրյանց մտքումը դրած խնջույքը դեպի տրտմություն փոխվի, յուր կարգով սկսեց գործ դնել յուր արհեստը, և, կանգնելով պ. Շաքարյանցի գլխի տակ, սկսեց մրմնջել մի աղոթք, և երեք անգամ կրկնելով հային մեղք, հալածին դև խոսքերը, այլև մի փոքր ջուր սրսկելով Շաքարյանցի երեսին, դգաստացուց նորան:

Պ. Շաքարյանցը վեր կացավ և կովի նման նայում էր պ. Մարկոսի վերա. հետո սկսեց, մի քանի արաբական խոսքեր արտաբերելով, պտույտ գալ սենեկի մեջ տեղում: Պ. Մարկոսը տեսանելով, որ մի աղոթքով բան չդարձավ, բռնեց Շաքարյանցին, նստեցուց բռնությամբ աթոռի վերա և սկսեց անգիր կարդալ մի այլ աղոթք, որ ավելի ներգործական էր նորա աչքում: Պ. Շաքարյանցը քնեց... Դեռ ես ամբողջում էր նորա շնչառությունը, սիրտը մի առանձին խռովությամբ բարախում էր՝ կղերձքի մեջ. երեսի վերա, երբեմն, երբեմն երևում էին ակամա և անզգաց ցնցողական զարկոդությունք:

«Փնուք աստուծո, — ասաց պ. Մարկոսը, — գոնե քնեց: Արի մի գնամ դորա ախոռը. ինչ կա այդտեղ, որ այս խեղճի լերդը պատահել էր»:

Թեև պ. Մարկոսը, զանազան դիվահալած աղոթքներով վահանափակել էր յուր անձը, այնուամենայնիվ հարկավոր համարեց հանել շապիկի տակից մի փայտի կտոր, որ արծաթյա շղթայով կախած էր կուրծքի վերա, համբուրեց և հառաջ գնաց... Նա տեսավ, որ ախոռներից միսի դուռը բաց է, ուստի կարծելով որ այդտեղ պիտի է կատարված լինի դիվահարցությունը, ներս մտավ նորա մեջ: Ախոռի հատակի վերա քարշած էր կավիճով մի շրջանագիծ. նորա մեջ տեղում մի ահագին սև կատու թաթերով բռնելով մի գլխատած հալի մարմին, ուտում էր մոմռալով: Դորա մոտ դրած էր մի պտուկ: Պ. Մարկոսը մոտեցավ պտուկին, տեսավ որ ջրով լիքն է, շրջեց պտուկը, և ահա նորա միջից դուրս ընկան ջղջղի կուրծքի կարթածև ոսկրը և Հուլիա Պոստրանայի* պատկերը: Այս բաները մեծ զարմացք բերեցին

* Հարկավոր ենք համարում այստեղ մի փոքր ծանոթացանել Հուլիա Պոստրանայի մասին: Դա մի աղջիկ է, Մեկսիկոյից, 23 տարեկան. հասակի բարձրությունը 4 ոտնաչափ

պ. Մարկոսի վերա, բայց չկարողացան դրականապես պատասխանել նորա հարցասիրութեանը, թե ինչ դիպելով հատկապես ընկել էր Շաքարյանցը այդ վիճակի մեջ: Շաքարյանցի ծառան դրսուժը կանգնած զտրմանում էր պ. Մարկոսի քաջասրտութեան վերա, որով նա համարձակվել էր ներս մտանել մի բնակութեան մեջ, ուր ստեպ հալաքվում էին փերիներ և գեներ:

և 6 բթաչափ, զտրմանալի կանոնադրը կազմվածքի տեր: Կզակի վերա բուռած է երկայն մորու, որ միավորվում է նորա ընչացքի և թուշերի մորուքի հետ: Հոնքերը թանձր որպես և գլխի մազը, սաստիկ սև և առանց դանդուրների, նբեսի մյուս մասերը, որպես և բարձր մարմինը, բացի արմուկներից, ձեռքի փեթերից և ոտքի դարչապարից, պատած է կարճ մազերով: Գլուխը սաստիկ կերպարանագործված և լիքը: Քթի պնչերը տափահաձև և քարշված, այնպես որ առիթ հն տալիս եղբակացնելու թե աճառ չկար նոցա մեջ, Բե-րանը մեծ, շրթունքը գեպի դուրս դարձված, ներքին ծնոտի վերա կան առաջները ամբողջապես, իսկ վերին ծնոտի առաջներում երևում են պակասութիւնը: Դեմքի դժագրութիւնը չունի նեղրի բնավորութիւն, բավական փոքր է: Երեսի անկյունը: Ջայնը կանսոցի է, մանավանդ բարձր ոճերը: Թեև անկրթ է նա այնուամենայնիվ ունի լավ խելը և հասկացողութիւն:

Այս աղջիկը, որին, շատերի հետ, և մեք ակնհայտես եղանք, ավելի նմանութիւն ունի կապի գան թե մարդու, և նայելով զանազան քնագետներին և ելրոպական օրագրերի և լրագրերի խոսքերին, դեռ ևս մի հատ է ամբողջ երկրագունդի վերա: Անտարակոյս մեր ընթերցողները ոմանք տեսած կը լինին նորան, մինչդեռ գտանվում էր նա 1858 թվականին Գեաթբուրդ և Մոսկվա մայրաքաղաքներում:

Այս աղջկա ծագումը ծածկած է անհայտութեան վարդուրի տակ: Ձէ կարելի դրականապես ասել, թե նա պատկանում է արմատակերների մի ցեղին. պատճառ, ունի շատ որակութիւնք, որով բաժանվում էր նոցանից: Չկամինք այստեղ երկարաբանել մեջ բնութիւլ այդ զանազանութեան պայցուլցները, չկամինք նույնպես հիշել այն բոլոր խոսք ու զրույցը այս աղջկա մասին, այլ միայն դնում ենք այստեղ այն, ինչ որ մեծ մասով ընդունելի է եղած և որ երևում է ավելի ստույգ:

1850 թվականին, արմատակերների ցեղից մի քանի կանայք Կոստալից, գնացին սարի տակ լճի մեջ լվացվելու Յուրյանց տեղը վերադառնալով նկատեցին, որ չկա յուրյանց մի ընկերը: Շատ որոնեցին, շատ հարց ու խնդիր արեցին, բայց բոլորը դուր եղավ, և ամենեքին հավանեցան կարծել, որ խելոված լինի ջրում: Կից տարի հետո այս անցքից մի հոգի վր յուր ոչխարները սարերում արածեցնելու ժամանակ, մի քարայրի միջից լսեց մի ձայն, որ համարեց մեկսիկացու ձայն: Նա սկսեց որոնել ձայն տվողը և գտավ. նա էր կորուսած հնդկական աղջիկը: Սա պատմեց, թե լվացվելուց հետո, մոլորվելով սարերի մեջ, ընկել էր արմատակերների մի այլ ցեղի ձեռք, որ այսքան ժամանակ արգելել էր նորան, վարվելով բռնակալի պես: Բայց տեղը, ուր գտել էր հոգի վր այդ կնոջը, քանի հարյուր մղոնով հեռի էր մարդկային բնակութենից և գտանվում էր այնպիսի կողմում, ուր լիք էին կապիկներ և արջեր: Այդ միջոցին կերակրում էր նա մի երկու տարեկան աղջիկ, որին շատ սիրում էր, թեև հավատացնում էր, թե ինքը չէ նորա մայրը, այլ գտանելով նորան անոգ և անխնայ, դարման էր տանում: Այդ աղջիկը անվանեցին Հուլիա Գոստրանա, և յուր մայրացուի մահից հետո գրեցին նորան Ուլյոյայի դավառապետի գերդաստանի մեջ, որպես աղա-թին: Այստեղ մնաց Հուլիան մինչև 1854 թ. ապրիլը և հետո գնաց դեպի Միացյալ Նահանգները: Այդ օրից սկսեց նա երեւել Միացյալ Նահանգների մեծ քաղաքների մեջ և ամենայն տեղ գրգռեց բժիշկներին և բնագետներին հետաքրքրութիւնը: Նրը որ Ամերիկայում լավու-կան տեղ երևել էր, ապա եկավ Եվրոպա, համարյա թե յուր վերա դարձուց բոլոր մայրաքաղաքների ուշադրութիւնը: Մոտ իւր վեց, յոթն ամիս մնաց Գետեբուրդ և Մոսկվա մայրաքաղաքներում. հետո ճանապարհորդեց դեպի Գերմանիա, Նորբերլին և ուր օրագրերը հրատարակեցին նորա վերադարձը դեպի Գետեբուրդ, ուր երևում է քաղաքայնը Ժի Ալբինսոն կնոջ և մի 30 բթաչափ գաճաճի հետ:

Պ. Մարկոսը, թողնելով յուր հետաքրքրութիւնը, ներս մտավ Շաքարյանցի սենյակը, ուր քնած թողել էր յուր բարեկամը։ Սա դարձեցավ պ. Մարկոսի ներս մտանելուց. առաջ քրտինքը թափվում էր նորա ճակատից, և ամենեին չիմանալով յուր գլխից անցածը, համարեց, թե նոր է գալիս պ. Մարկոսը։ Այս պատճառով վեր կացավ տղից և կամեցավ, հառաջ գնալով, ողջունել յուր բարեկամը. բայց պ. Մարկոսը հառաջեց խոսել։

«Ի՞նչպէս է այժմ առողջութիւնդ, ես, ճշմարիտն ասեմ, շատ վախեցա...»

— Երևի թե առավոտուն վաղ մարդ ուղարկելուս պատճառով։ Օրհնած հոգի, ո՞չ ապաքին տոմսակումս գրել էի հրավիրելուս պատճառը. փառք աստուծո՛ւ. ինչ վախճանալու բան կա. պիտո էր ուրախանալ։

«Սե ուրախութիւնն կը գար քո գլխին, եթե չէի կարգացել... Ինչ օր էին ձգել քեզ քո բարեկամքը. հավատո՛ւ, Շաքարյանց, դու մի օր հանկարծ կը մեռանիս, և հոգիդ բաց աչքով կը մատնես, որ կերակուր լինի սատանայի։ Միթե ամոթ չունիս. դու քրիստոնյա մարդ ես, ինչպէս կարելի է սատանայալան բաներով պարագլի...»

Պ. Մարկոսի այս բաները խոսելու ժամանակ, Շաքարյանցը ընկավ մի տխուր մտածութեան մեջ։ Երազի նման հիշում էր յուր ախոբից ներս վազելը և պ. Մարկոսին տեսնելը։ Հավաստելու համար, թե այդպէս էր արդէոք, կամեցավ հառաջ ուրանալ այն խորհրդով, որ եթե պ. Մարկոսը ստուգապէս տեսել էր ամենայն բան, ապա ինքն ևս խոստովանելու էր բոլորը. այս գիտմամբ կտրելով պ. Մարկոսի խոսքը, ասաց. «Եղբայր, ինչե՛ր ես խոսում. ինչ դե, ինչ աղոթք, ինչ բան. խելքդ գլխիդ է թե ոչ»։

— Իմ խելքս գլխիս է, բայց քոնը եկավ թե չէ. մի ժամ հառաջ խնլադարվել էիր ախոբից ներս վազելով, այնպէս, որ քեզ հանգստացնելուց հետո, ստիպվեցա գնալ և հարցասիրել քո խնլադարութեան պատճառը։ Ախոբը ներս մտա, տեսա մի մեծ ջրջանագծի մեջ, մի սե կատու, որ լափում էր մի գլխատած սև հավի մարմին, տեսա մի ջրով լիք պոռնկ. բայց ասան խնդրեմ, միթե Հուլիա Պոստրանայի պատկերը ևս անհրաժեշտ առարկա է գլուխութեան մեջ, որ ջրջլի ոսկրի հետ միասին դրել էիր ջրով լիքը պատուկի մեջ...։

«Միթե դու մի բան տեսար»,—կտրեց խոսքը պ. Շաքարյանցը։

— Եղբայր, ես կույր չեմ, և ինչ որ մարդկային աչքով կարելի է տեսանել, միշտ տեսանում եմ։ Ի՞նչպէս չտեսա Պոստրանայի պատկերը, և դեռ ևս ներկով նկարած։

«Վնայ, վնայ, վնայ, ես այժմ հասկանում եմ»,—ասելով դարկեց երկու ձեռքով ճակատին։

«Ես խաբվել եմ... ափսոս և հազար ափսոս, այդ մի հիմարութիւն է եղել, երևի թե դրացուս կողմից, որովհետև նա նկարել գիտե... այո, նորա բանն է, անիծածը երեկ իրեկոյան երևի լսել է իմ ձայնավոր խորհրդածութիւնը իմ հետ, և այդ բանը բերել է իմ գլուխը։ Փուլթ չէ, դրացի, ես մի օր քո դրան առաջ ևս կը չոքեմ...»

— Ասո՛ւ, խնդրեմ, ինչ խորհուրդ ունի այս բոլորը. ես ոչինչ բան չեմ

հասկանում. և քո ընթացքը, ախոռի հանդերձանքը, այժմյան խոսակցությունդ, իմ համար, եզրպատկան առեղծվածներից (հանելուկներից) անցան։

«Պարոն Մարկոս, հոգիս, դու գիտես, որ ես քեզ հոգուս պես սիրում եմ և քեզանից երբեք մի բան ծածկած չեմ, ուրեմն լսիր և այս գաղտնիքս, որ ոչ ոք չգիտե, և առաջինը դու պիտո է լինիս, որ իմանաս։ Ես քո բարեկամություն վերա երկրայություն չունիմ, ուստի և անկասկած կարող եմ հավատալ քեզ իմ գաղտնիքը, որովհետև ճակատագիրը այսպես է բերել, որ դու իմանալիք նորան։ Փնայթ չէ, դու ես մի կարդացող մարդ ես, այսօր դարձիր և խոստովանահայր, ինչ կա որ»։

Պ. Շաքարյանցը, այս յուր հառաջաբանով, այլև ձեռների և դեմքի շարժվածքով մի այնպիսի ձև ցույց տվեց պ. Մարկոսին, որ սա կարծեց, թե նորա հավատալու գաղտնիքը մի քաղաքական մեծակշիռ բան է, վասն որո պ. Մարկոսը, պատրաստվելով լսել, ավելորդ չհամարեց վերստին հավատացնել պ. Շաքարյանցին յուր գեպի նա անկեղծ բարեկամությունը։

— Շնորհակալ եմ, շնորհակալ եմ, — ասաց Շաքարյանցը, — ես գիտեմ քո բարեկամությունը, և այդ էր պատճառը, որ հոժարեցա հավատալ քեզ իմ գաղտնիքը, լսիր ուրեմն։

— Մի քանի ժամանակ է, որ երազում մի գեղեցիկ աղջիկ տեսանելով, սիրահարվել էի նորա վերա, այնպես, որ ոչ ցերեկս ցերեկ էր, ոչ գիշերս գիշեր։ Եթե միայն մնում էի տանս և ընկնում էի մտածություն մեջ, հանկարծ մի շարժողությունից, մի աղաղակից դուրս գալով այդ խոր մտածություն միջից և աչքս դարձնելով դեպի այն կողմը, որ տեղից լսել էի աղաղակը կամ շարժողության ձայնը, այն սիրած աղջիկս, ուրվականի պես երևում էր աչքիս և անհայտանում դարձալ։ Շատ մտածեցի, շատ որոնեցի մեր քաղաքի մեջ, թե կար արդյոք այդպիսի մի աղջիկ. ճշմարիտն ասեմ, եթե լինեք, այնուհետև ամենայն ջանք պիտո է գործ դնելի, այդ աղջիկը ինձ կին խնդրելու, որովհետև ինձ թվում էր, թե ստեղծված եմ մի միայն նորա համար, և միմիայն նորա հետ ամուսնանալով, կարծում էի, թե կարող էի երջանկանալ։ Բայց բոլոր իմ հարց ու խնդիրս, բոլոր աշխատությունս գուր կորան. իսկ աղջկա պատկերը ասես թե բեռնել էին աչքիս, որովհետև աչքերս այս կամ այն կողմը ձգելու ժամանակ, անդադար տեսանում էի նորան։ Թուլացա, մաշվեցա. մարդու հետ խոսելու ժամանակ, շատ անգամ չհասկանալով նորա խոսածը, որովհետև միտքս թռչում էր այն աղջկա քամակից, ամենևին մեքենաբար պատասխանում էի մի անորոշ բան, ոչ ստորասական և ոչ բացասական, այն խորհրդով, որ դիմացիս կանգնած մարդը հակառակախոսություն պատճառը չգտանելով, թողուր ինձ հանգիստ։ Ամենայն ջանք գործ էի դնում հեռի փախչել որևիցե ընկերակցությունից. այն մարդիկը, որ հառաջ շատ սիրելի էին ինձ, այժմ դարձել էին իմ աչքում փախողական փողի. նոցա իմ մոտ ներս մտանելը ատելի էր ինձ,

որովհետև ընդհատվում էր իմ մտածութիւնը. ևս երջանիկ էի, մինչև անգամ, միմիայն երևակայելով այն հրեշտակային պատկերը: Ահա այսպիսի հոգեմաշ հանդամանքների մեջ կորուսի լուրոր հոգեկան և մարմնական կարողութիւնըս, փոքր էր մնացել որ մահի՛ն ընկնէի:

— Անցյալները. . . . մի օր, քաղաքից դուրս վնացած լինելով, մի ծառաստանի մէջ ման գալու ժամանակ, հանկարծ, ծառերի քամակից տեսանում եմ այդ աղջիկը, որ կանգնած, կամենում է բռնել մի թիթեռնակ: Ինձ թվեց, թե աչքիս է երևում. . . . շփում եմ ճակատս, սրբում եմ աչքերըս, որպէսզի, եթե երևույթ է այդ, ապա արյունը հրակներումս ընթացք ստանալով, անհետանա այդ երևույթը. . . . բայց ահա զարմանք. . . . աղջիկը նույն դրութեան մեջ, կանգնած ոտքի մատների վերա և պարզած աջ ձեռքը, աշխատում է բռնել մի մեծ թիթեռնակ, որ նստած մի թուփի վերա, շարժում էր յուր պայծառ, ծաղկանկար թևերը: Մի անգամ դարձյալ սրբում եմ աչքս. . . . և դարձյալ տեսանելով նորան վազում եմ դեպի նա. . . . բայց, ալիս. . . . աղջիկը, մի դարհուրալից երկյուղ ցուց տվող ձայն արձակելով, անհայտացավ ծառերի քամակում: Շատ որոնեցի նորան անտառի մեջ, այնուամենայնիւ չկարողացա գտանել: Այդ բանից հետո, սերը, առավիլ և առավիլ զսրացավ իմ մեջ, որ հալումաշ արեց ինձ. թվում էր, թե մի վերք գոյացել էր սրտումս և ճարակում է սորան: Քուներ իսպառ փախավ աչքիցս. օրը ինձ տարի էր թվում. վերջապես, զրկվելով ամենայն բարեհաջող հույսերից, մտածեցի գործ դնել իմ գերմարդկային գործութիւնը. . . . Ես հառաջ ևս կարող էի այդ բանը առնել, բայց չէի կամենում, հուսալով, որ առանց դորան ևս կարող եմ մի բան իմանալ: Քանի օր էր արդեն, որ վճռել էի կատարել մի մեծ վճկակոն արարողութիւն, բայց մնացել էր այդ իմ դիտավորութիւնը անկատար, չգտանելով մի բոլորովին սև հավ, որ անշուշտ հարկավոր էր. մյուս այլ բաները վաղուց պատրաստել էի: Երեկ երեկոյան, սպասավորս գտել էր մի այդպիսի հավ, և այնպես ուրախ էի դուրս վերա, որպէս թե այդ հավի մեջ տեսանում էի այն գեղեցիկ օրիորդը, որ խելքս առել էր գլխիցս: Ուրախ ուրախ ման էի գալիս դրսումը ամբողջ գիշերը. լուսնի արծաթափայլ ճառագայթները խաղում էին տանա պատուհանի ապակիների հետ: Կապույտ երկինքը զարդարված անհամար գոհարներով, ասես թե, ուրախակից էր լինում ինձ. մեղմիկ քամին ողջունում էր ծառերի ամեն մի տերևը, այս բոլոր բանաստեղծական հանգամանքները, այնպես վառեցին ու բորբոքեցին հոգիս, որ չկարողացա զսպել սրտիս խորհուրդը, որ եռած ջրի նման վեր ու վայր էր լինում իմ նեջ: Սկսեցի բարձր բարձր խոսել իմ հետ, կատարելք վճկական արարողութեանս մասին: Չայնալովոր մտածութիւնը էի առնում և նկարագրում էի այն օրիորդը, որ անշուշտ համարում էի հավերժահարսն:

— Երբ որ ամենայն բան խոսել էի և մի փոքր հանդարտել էի, թափելով սրտիս ուրախութեան ավելորդը, լսում եմ ահա, որ մի մարդ, պարսպի մյուս կողմից ծիծաղում է բարձրաձայն: Ես ամբողջացա, որովհետև իմ բոլոր խոսակցութիւնները անտարակույս պիտի լսած լինեի այդ անպարկեշտ

մարդը: Վեր ելա պարսպի վերա, կամելով տեսանել թե ով էր այն, և ահա ոչ ոք չկար. . . . բայց. . . . արդարացի կասկած ունիմ դրացուս վերա, որի հետ անցյալները կովել էի մի մտահավի համար:

— Գնալով անկողին մտածեցի հոգ տանել և մեր կատարելի խնջույքի վերա, որովհետեւ երջանկություն ասացայլը ոչինչ հարգ և արժանավորություն չունի, եթե փակվում է միայն մի մարդու մեջ, և եթե այդ մարդը չէ կարող ուրիշները ևս հաղորդել նորան: Գիշերը, երազում տեսա իմ հավերժահարսը, որ, մի բարակ բառիստյա շապիկով, դուրս էր դալիս դետից: Զուրը թացացնելով նորա շապիկը շինել էր բոլորովին թափանցիկ, և այդ պատճառով աչքերս վերստին կախարդվեցան նորա գեղեցկութենից. . . .

— Այսօր առավոտ ուղարկեցի քեզ այն տոմսակը, որ ստացար. իսկ ինքս գնացի ախոռ կատարելու իմ վիճական արարողությունը: Այդ դուրս թուլթյան խորհուրդը այն էր, որ անմաքուր ոգիներն միջնորդությամբ գանչեի իմ գեղեցկության պաղափարի ուրվականը, որ անտարակույս պիտի երևեր ինձ, յոթն ջրհորի լցրած պտուկի մեջ, և հարցանեի նորանից, նորա ով և ինչ լինելու:

— Քեզ արդեն հայտնի է, որ ես չատ անգամ կատարել եմ և ուվելի ծանր գործեր, այս պատճառով ոչինչ տարակույս չունեի իմ հառաջագիմության վերա: Հանկարծ, մինչ բոլոր արարողությունը կատարած, մեծ և անզովանալի փափաղով աչքս ձգում եմ պտուկի վերա, երևում է ինձ մի կերպարանք, որ սատանա լինելու համար, միմիայն կոտոր չուներ գլխին: Ես նայում եմ դարձյալ, երևում է նույն կերպարանքը, և ինձ թվեցավ, թե այդ կերպարանքը ժպտում էր. . . . բայց այնպիսի ահարկու էր նորա տեսիլը, որ մահու սարսափ բերեց վերաս: Իմ գեղեցիկ օրիորդի ուրվականը գանչելը և այդ հրեշի ինձ երևելը ապացուցանում էր, թե օրիորդը, որի վերա սիրահարված էի, աշխարհ ազամորդի չէր, որ խայտառակելով իմ թեթեամտությունը, երևել էր ինձ այդ դիվական կերպարանքով, գեռ ևս ծիծաղելով իմ վերա. . . . Այստեղ կորուսի ես ինձ. . . . դիտեմ, միայն, որ ներս վազեցի. . . . բայց թե ինչ էր պատահել այնուհետև, դու պիտո է ինձանից լավ իմանաս, որովհետև ներկա էիր:

Պ. Շաքարյանցը, այնպիսի անկեղծ ոգևորությամբ խոսեց այս բաները, որ ու. Մարկոսը շարժվեցավ: Նորա երեսի մեռելատիպ կերպարանքը, վշտահար աչքերը, դողողջուն ձայնը և հեղեղանքից ընդհատված կարճ և արագ շնչառությունը—այս բոլորը միանալով կազմում էին արդարև մի տխուր և սրտաշարժ ներդաշնակություն:

Պ. Մարկոսը աշխատելով այս խավար մտածության ամպերը ցրվել յուր բարեկամի գլխից, ասաց. «Ես, մտանելով ախոռը, դնեցի քո արարողության համար պատրաստած բաների մնացորդը և տեսա մի ջրով լիք պտուկի հատակում Հուլիա Պոստրանայի պատկերը, որ ձեռքով և բավական կռպիտ նկարած էր. հանեցի և ձգեցի նորան հատակի վերա. . . .»

— Ի՞նչ բան ունի այդ հրեշի պատկերը իմ պտուկի մեջ, որ սատանան ձգել է նորան այստեղ, և միթե ճշմարիտ է այդ, միթե ես երկյուղ

կրիւով այդ հիմար պատկերից, անկատար թողեցի իմ արարողությունը, որ գուցե հասուցանելու ինձ իմ նպատակիս:

Պ. Շաքարյանցը, այս խոսքերը ասելով, սկսեց երեխայի պէս լալ և չլուխը ծնծկն ձեռներով: Նա մտածում էր, որ եթէ կիսակատար չթողուր յուր վհակաւն արարողությունը, ապա հրեկելու էր նորա հալերժահարսը և ինքը հասանելու յուր փափագելի նպատակին: Պ. Մարկոսի կարեկցությունը ստացավ մի գործունյա բնավորություն: Նա մտքումը դնելով անպատճառ դառնել այդ օրիորդը, որի համար խելքը թուեցել էր պ. Շաքարյանցը, խնդրեց սորանից նկարագրել այդ օրիորդը:

Պ. Շաքարյանցը թեև բանաստեղծ չէր, թեև չունի մի առույգ և կայտառ հոգի, մի կենդանի լեզու, այնուամենայնիվ, այս դիպվածում, այնպէս խոսեց, որ, ասես թէ, նորա բոլոր շարժողությունքը, դեմքը, աչքերի փայլը, ձայնը, և այլն, և այլն, ամենեքին յուրյանց համար ջոկ ջոկ լեզու դարձած խոսում էին պ. Շաքարյանցի փոխանակ: Նա հայտնեց, թէ այդ օրիորդը բարձրահասակ է, սպիտակ, մազերը շիկագուն, աչքերը պարզ երկնագույն, շրթունքը կարմիր, որի երեսը նմանեցնում էր թավիշի իրանը շատ կանոնավոր, կուրծքը կատարելապէս կերպարանագործված և պարարտ, իսկ հագուստը վերջինս—ամենանոր ձևով, որ կրում էին Փարիզում: Պ. Շաքարյանցը կարծում էր նույնպէս, թէ այդ օրիորդը պիտո է գեղեցիկ և սուր ձայն ունենա, նա եղբորափակում էր այսպէս նորա աղաղակից, որ արձակել էր անտառի մեջ, պ. Շաքարյանցի երեկու ժամանակ:

Պ. Մարկոսը, այս բոլոր նշանները գրելով յուր ծոցի տետրակի մեջ, խոստացավ ամենայն հնար գործ դնել, ամենայն հաջողութեամբ անտես չառնել, այդ օրիորդը գտանելու համար, և թէ միայն կար արդարեւ մի այդպիսի օրիորդ յուրյանց քաղաքում:

Երբ մի փոքր հանդարտւել էր պ. Շաքարյանցը, պ. Մարկոսը խնդրեց մի ըստակ արագ, և մի փոքր նախաճաշիկ: Նա ասում էր, որ այդ կամրացն է պ. Շաքարյանցի թուլացած զորությունքը: Արդարեւ մի բոպե հոգի առնուլուց հետո, երկու սրտակից բարեկամների խոսակցությունը ստացավ բոլորովին այլ ուղղություն:

•

«Այժմ խոսենք մեր խնջուքի մասին»,—ասաց պ. Մարկոսը, արագը խմելուց հետո, ցած դնելով բաժակը:

—Սոսնեք, եղբայր, խոսենք,—պառասխանեց պ. Շաքարյանցը մեքենաբար, ցանկանալով մոռանալ անցած դնացածը:

«Բո պատրաստության մեջ, ես տեսնում եմ թերությունք,—շարունակեց պ. Մարկոսը,—եղբայրացնելով այն ծանոթութեանից, որ տվեցիր ինձ այսօր քո կարճառոտ տոմակով: Դու մոռացել ես հոգալ, նախ, ում, երկրորդ, անգլիական ձին, երրորդ, կոնյակ, չորրորդ, սարեպաի բալասան, մյուս ինչ որ հոգացել ես, լավ է: Բայց այսքան պիտո է իմանալ, որ

ուրախությունը ուրախությունն չէ լինում, եթե նորա շինվածքը հաստատ պահող հիմքերը չկային, այն չորս տեսակ ըմպելի՛ն այնպիսի սյուներ են, որոնց վերա կարելի է ուրախության պալատներ ևս շինելը:

— Եղբայր, ների՛ր, մոռացել եմ. մի գուցե այդ բանը վերագրես իմ ժլատությանը. ես իսկույն կը հողամ, և շնորհակալ եմ, որ ասացիր, թեև կարող էի ես ևս միտք բերել, բայց այսպիսի շփոթության մեջ... գուցե մոռանայի ևս: Շատ ստույգ է, թե ոչինչ բան այնպես հիմնավոր չէ, ինչպես միաբան խորհրդով կատարվածը. և ահա ես իսկույն կը հողամ ինչ որ պահաս է. է՛յ, Սարգիս:

Սարգիսը Շաքարյանցի սպասավորն էր, որ իսկույն երևեցավ յուր պարոնի ձայն տալու. վերա:

«Տես, ինչ է ասում պարոնը,—շարունակեց Շաքարյանցը ծառային, ցույց տալով պ. Մարկոսի վերա,—իսկույն պատրաստիր ինչ որ կը հրամայե քեզ»:

— Երկու շիշ Յամայկայի լավ սո՛մ, երկու շիշ կոնյակ, երկու շիշ անգլիական ճին և երկու շիշ սաբիպոտի բալասան,—իսկույն կցորդեց պ. Մարկոսը:

Սարգիսը գլուխ տվեց և դուրս գնաց:

Պ. Շաքարյանցը շարունակեց.—ուրիշ ինչ այնպիսի բաներ կային, որոնց վերա պիտո՛ւ է խոսել:

«Դու գրում էիր, թե պիտո է խորհուրդ կատարել, ովին հրավիրել և ովին ոչ»,—պատասխանեց պ. Մարկոսը:

— Այո՛, այդպես: Ես շինել եմ ահա մի ցուցակ, որի մեջ գրել եմ, մեք հրավիրելի բարեկամների և ծանոթների անունները:

«Կարգա տեսանեմ»:

Պ. Շաքարյանցը հանեց սեղանի վերայի թղթերի տակից, որ խառնիխուռն ընկած էին, մի թերթ թուղթ և սկսեց կարդալ:

— Ուրեմն բոլորը տասն մարդ,—ասաց պ. Մարկոսը,—մեղանով կը լինի տասներկու. առաքելական թիվ է, խորհրդավոր է: Միայն գիտե՛ս, ես այդ մարդերից մի քանիսին չեմ ճանաչում, իսկ այսպիսի հրավերի ժամանակ, հարկավոր էր որ վերահասու եղած լինեինք դոցա բոլորի ընավորությանը, որովհետև առանց այսպիսի խտրության, հանդիպողին հրավիրել, իմ կարծիքով, հիմարություն է: Նախ, այն պատճառով, որ մեր խընջույթի մեջ կարող էր մի անախորժ զիպված հառաջանալ, պատճառված որևիցե հիմարութենից. երկրորդ, զանազան խոսակցությունք ծագել, որ ընդդեմ էին մեր ուրախությամբ ոգևորված ընկերության ուղղությանը: Պատահում են մարդիկ, որ առանց ուշադիր լինելու տեղին, հանգամանքներին և պատշաճին, փիլիսոփայություն է, որ առնում են և այդ կերպով գլխացավություն պատճառելով ներկա գտնված մարդերին, արդեն հերիք պատճառ են դառնում, որ նոցա հոգին քերականությանից զեպի տրտմություն փոխադրվի: Եվ ճշմարիտը պիտո է ասել, ուրախության մեջ ինչ հարկավոր են ուսումնական խոսակցությունք. մարդը ուրախանալու ժամանակ,

պիտի մոռանա յուր անձը, յուր որպիսութիւնը, յուր շրջակայքը և հանգամանքները, որ ուրախութիւնը համ տա նորա բերանին: Խոսքը մեր մեջ մնա, մարդը այդպիսի ժամանակ պիտի մի փոքր անասնանա... կարծեմ, դու ևս ընդդեմ չես այս իմ կարծիքին:

«Բո ասածը դուստ ճշմարտութիւն է, ինչպես կարիլի է ընդդիմանալ նորան, ամենայն ժամանակ ուսումնականութիւն հա ուսումնականութիւն անտանելի է, մարդու գլուխ կը ճաքեցնեն. մյուս կողմից ինչ մի մեծ միաս է, եթե մարդը երբեմն երբեմն անասնանա նույնպես. հավատա ինձ, անասունի կյանքը մեր կյանքից շատ վատ չէ աշխարհի երեսին»:

— Դու ևս ճշմարիտ ես խոսում:

«Բացի դորանից, մարդը ինչո՞վ է զանազանվում անասուններից և ինչ բանով գերադանց է քան թե անասունքը, մի՞թե նորանով, որ խելոքները և ուսումնականքը գոճում են, թե մարդը բանականութիւն ունի, թե նա մի բարոյական էակ է և այլն և այլն. ամենևին ոչ: Մարդու զանազանութիւնը և գերազանցութիւնը անասուններից այն է, որ անասունը խումում է այն ժամանակ միայն, երբ ծարավի էր, խալ մարդը և ծարավի չլինելով կարող է բաժակներ դատարկել: Անասունը խմում է միայն լոկ ջուր, խալ մարդը, ցույց տալով յուր մեծութիւնը և անասուններից գերազանցութիւնը, խմում է ոգիւովոր հեղանյութք, երբեմն 30° և երբեմն ավելի բարձր աստիճանի: Արի, ճշմարիտը խոստովանենք, պ. Մարկոս, մի՞թե մարդը ևս մի տեսակ անասուն չէ. բայց մեր թշնամիքը, այն ուսումնական անվանված հիմարքը, պիտի ասեն, թե մարդը բանական հոգի ունի, մարդը խոսում է և այլն: Նախ, ո՞վ է տեսել այդ հոգին, մարդու վիզը որ կտրես, ո՞չ ապաքեն այնպես մեռանում է, ինչպես այն սև հավը, որ տեսար ախոռում. երկուքի ևս մեռելութիւնը միևնույն է, երկու գիպվածում ևս մահ, և ո՞չ ոք մինչև այժմ չէ տեսել, մարդու մեռանելու ժամանակ նորա հոգու դուրս դնալը մարմնի միջից: Երկրորդ, մի՞թե անասունքը բան չեն հասկանում, ապա, թե մարդ ևս, վեր ո՞ւր գետնիցը մի քար և տես թե քեզնից ոչ շատ հեռի նստած ճնճողուկը, աղաւթը, կամ շունը կսպասեն որ դու զարկելի նորանց: Եվ ի՞նչ տեղից գիտենք, որ այդ անասունքը չեն խոսում միմյանց հետ յուրյանց լեզուով, մեր նոցա լեզուն չհասկանալուց կարելի է եղբայրակել նոցա անբանութիւնը, ոչ ապաքեն մեր խոսածը ևս նոցա համար այնպես անհասկանալի է, որպես նոցանը մեր համար: Այդ փիլիսոփայութիւնքը և գիտութիւնքը խաբեքայութիւնք են: Գոնե, իմ կարծիքով, վերին աստիճանի փիլիսոփայութիւնը այն է, որ մարդու փորը կուշտ լինի, ըմպելիքը առատ, օրը ուրախ, սիրական կիներ կողքումը: Եթե, սորանից ավելի, կա մի երջանկութիւն, ասա, ընդունեմ»:

— Ինչ որ ճշմարիտ է, ճշմարիտ է. սիրելի Շաքարյանց, ուրեմն համաձայն ես ինձ, որ պիտո էր ընտրութիւն առնել հրավիրելի մարդերի մեջ:

«Ամենևին համաձայն եմ, և այդ պատճառով ևս խնդրել եմ քեզ իմ մոտ. արի նստենք և կատարենք մեր գործը»:

— Շատ բարի, բայց, ինչպես ասացի, այդ մարդերից շատերը անձանոթ են ինձ: Արդյոք ավելի լավ չէ՞ր լինելու, եթե այդ խորհուրդը կատարեինք պ. Մանթուխյանցի ներկայ ությամբ. նա դոցա բոլորին ճանաչում է, և բարեկամ լինելով մեզ, իհարկե ճշմարիտը կասե մեր օգտի համար:

«Հայտնի բան է, այդ լավ էր, բայց ցավը այս է, որ նա հազիվ թե ժամանակ ունենա. նորա պարապմունքը կը հերմեն արդյոք ժամանակ կուուսանել այս խորհրդակատարութեան վերաջ:»

— Ինչ ինչ մի երևելի գործ ունի, ինչ մի արքունի պաշտոնի տեր է, որ չկարողանար բարեկամների համար մի քանի ժամ հետ դնել յուր պարապմունքը:

«Ճշմարիտ է, նորա բուն գործը մի երևելի բան չէ, ինչպես քեզ ևս հայտնի է, և նա այնպիսի մարդ է, որ ոչ թե մի քանի ժամ, այլև օրեր պատրաստ էր զոհ բերել յուր բարեկամներին. բայց ինչ առնես, այս ընդհանրապես նա այնպիսի դրութեան մեջ է, որ ժամանակը շատ թանկ արժե նորա: Ես քեզանից գաղտնիք չունիմ,—հավելացրեց պ. Շաքարյանցը, բարեկամաբար դարկելով պ. Մարկոսի ուսին,—և հույս ունիմ, որ դու այնքան խորհրդապահ կը լինիս, որ ոչ ոքի չասես այն գաղտնիքը, եթե երդում տալով հավատայի քեզ»:

— Երեք հարյուր տասն և ութն հարյուր տասների նդովքը դիմիս լինի, եթե մի մարդու ևս հայտնիմ այդ բանը,—ասաց Ջերմ Ջերմ պ. Մարկոսը:

«Լսի՛ր ուրեմն, պ. Մանթուխյանցը շուտով այնպես հարուստ կը դառնա, որ Բոթջիդը կուպեկ չարժե նորա առաջն»:

— Ի՞նչ ես խոսում:

«Լսի՛ր, նա պարապում է ալքիմիայով...»

— Ի՞նչ ասել է ալքիմիա, խնդրիմ հասկացրու,—վեր առեց շուտով պ. Մարկոսը:

«Դա մի գիտություն է, որ ուսուցանում է հասարակ մետաղները, զոր օրինակ, երկաթը, պղինձը, անագը և այլն, աղնվացնել, այսինքն ոսկի և արծաթ փոխարկել նորանց»:

— Միթե կարելի է այդպիսի բան:

«Անտարակույս. հարկավոր է միայն լավ ուսանել ալքիմիան»:

— Ճշմարիտ, առաջին անգամ լսում եմ այդպիսի բան:

«Ապա ինչ էլի կարծում, սիրելիս: Ալքիմիան քո կարողացած բաների նման չէ. ինչ քո կարողացած, և իմ թալիսմաններին ևս նման չէ. դա մի ջոկ բան է...»

— Ի՞նչ տեղից է այդ գիտությունը, և ինչպես ուսել է Պ. Մանթուխյանցը:

«Թե ինչ տեղից է այդ գիտությունը, երկար կը լինի պատմել, մանավանդ ես ևս հաստատ չգիտեմ, թեև միանգամ պատմել է ինձ պ. Մանթուխյանցը, իսկ թե ինչպես հասել է նա այդ գիտությանը, այդ բանը մի դաղտնիք է, որ ինձ ևս չէ բացել»:

— Տարակույս չկա, որ շատ թե փոքր տեղեկություն ունիս այդ գիտու-

Թյան վերա, գոնե այնքան պատմիր ինձ, որքան գիտես, հետո ես ինքս ման կը գամ դրքերի մեջ:

«Դու զուր տեղը մի՛ որոնիր քո գրքերի մեջ, ոչինչ գտանելու չես. իսկ թե շատ խնդրում ես ինձ, ուրեմն ես ցույց կը տամ քեզ մի թուղթ, որի վերա գրած է Մանթուխյանցը մի քանի ծանոթությունք ալքիմիայի մասին: Նա տվեց ինձ այդ թուղթը հավատացնելու համար ինձ, թե կա մի այդպիսի գիտություն և թե շատ խելացի մարդիկ եղած են դորա սպասած վարքը»:

— Աստուծո սիրուն ցույց տուր ինձ այդ թուղթը, ես շատ ուրախ կը լինիմ և շատ շնորհակալ, և դորա փոխանակ կը տամ քեզ մի գրչագիր ադրթագիրք, որի զորությանը չեն գիմանում ոչ թե հասարակ դեերը, այլև բեհզդեերը, բելիարը և սատանան իսկ:

Պ. Շաքարյանցը վեր կացավ տեղից և գնալով մյուս սենյակը, բացեց պահարանը և սկսեց որոնել: Նորա պահարանի անկարգությունը անցել էր օսմանյան սուլթանի կանանոցի անկարգութենից, և, ինչպես ասում է ուսաց առածը, սատանան ոտը կը կոտրեր մտանելով այդ անկարգ պահարանի մեջ: Գրչագիր ախտարքներ, ուրբաթագրքեր, կարմիր թանաքով գրված մագաղաթների թիվը հավարը չկար, բոլորը խառն ի խառն ծաված ճնշված, որը առանց երեսի, որի թիրթիրը ցիրուցան, որը ցեցակեր, մի խոսքով, բաբելոնյան խառնակություն: Ահա այս պահարանի մեջ սկզբից որոնել Մանթուխյանցի, ալքիմիայի մասին տված, ծանոթաբանությունքը:

Պ. Մարկոսը, ֆնալով մյուս սենյակում, կամաց, քթի տակից, երգում էր մի մեղեդի:

Պ. Շաքարյանցը երկար որոնելուց հետո գտավ Մանթուխյանցի գրչագիրը և ինքնաբավական կերպով եկավ մյուս սենյակը, ուր պ. Մարկոսը հրդում էր յուր մեղեդին:

— Գտա, գտա,— դանչեց պ. Շաքարյանցը:

«Տնաքանդ, խոսելու ժամանակ չէ, բեր կարդանք» — իսկույն պատասխանեց պ. Մարկոսը:

— Առ, կարգա՛, բայց ձայնով, ես ևս կոմիմ լսել, որովհետև մոռացել եմ դորա բովանդակությունը,— ասաց պ. Շաքարյանցը, տալով թուղթը պ. Մարկոսին:

«Այնպես կարդամ, որ հիանաս» — պատասխանեց պ. Մարկոսը ջերմությամբ: Եվ արդարև նորա անդադար նարեկ կարդալը շատ ձեռնտու էր եղիլ նորան ընթերցանության մեջ վարժվելու:

Պ. Շաքարյանցը նստավ յուր բարեկամի մոտ:

Պ. Մարկոսը սկսեց կարդալ:

«Ծանոթաբանություն ալքիմիայի մասին, քաղված մի հին գրչագրից»:
Այդ գրչագիրը գրված էր Ուռհա քաղաքում հայոց Ռիլ թվականին: Ձեռս հրթայ գիրս ֆնայ, տկար մարմինս ի հող դառնայ: Յիշեցէք միով հայր մե-

դայիւ դաշխատողս, զհերքեկեալ ոգիս աստուծոյ ծառայից ծառայ զՄան-
թուխեանց:

«Ալքրմիայի սկիզբը հայտնի չէ. չէ պիտո որոնել նորան ոչ հունաց,
ոչ եգիպտացոց, ոչ հնդկացոց և ոչ չինեացոց մեջ. այս իմաստուն ազգերը
չեն մտածել մարմինների վերլուծութեան վերա: Պիտո է, որ արաբացիք
համարվին ամենահին ալքրմիկոսք, նոցա մեջ միայն այդ գիտութեան խոր-
հորդը էր ասկի շիմեյ ուսուցանել:

«Սկիզբը կարծիքի, թե կարելի բան էր զանազան նյութերից ոսկի
շինել, նույնքան հին է, որքան ագահութիւնը դեպի ոսկին: Հուլիոս Ֆիր-
միկ Մատուրնոսը չորրորդ դարու սկզբումը և էնեսա Բլասիոս, հետեյալ
դարում, խոսում են այդ գիտութեան վերա, որպես արդեն բոլորովին հայտ-
նի առարկայի վերա: Ալքրմիկոսներից ոմանք հաստատում էին թե յու-
րյանց գիտութեան հետքը երևում են եղիպտական քուրմերի սրբազան մա-
տյանների մեջ, և թե եգիպտացոց ձևքով Վուլկանին նվիրված տաճարը
կանգնեցուցած էր ալքրմիայի պատվի համար. ոմանք, թե այդ գիտու-
թիւնը վեր է քան թե մարդկային խելքը, և թե աստվածակույս կողմից
հայտնված է նա մարդերին. նոքա Ադեպտս անվանում էին յուրյանց և
ամենևին կամք չունին հաղորդել ուրիշները յուրյանց գաղտնիքին, ասելով,
թե սարսափելի տարաբաղդութիւն անպատճառ հասանելու էր նոցա, գաղտ-
նիքը բանալու համար:

«Ութերորդ դարու մոտ, ապրել է արաբացոց մեջ Գերբեր կամ Զերբեր
անունով գիտնականը, որ ծնած է Սորասանում. այդ մարդը հեղինակ է
ալքրմիայի մասին գրված ամենահին աշխատութիւնների: Այդ աշխատու-
թիւններից մինի մեջ, որ լատին թարգմանութեամբ հայտնի էր անունովս
Summa perfectionis,* նա համաքած ունի այն բոլոր տեղեկութիւնքը ալ-
քրմիայի մասին, ինչքան եղած էին դոքա մինչև նորա օրը: Այդ աշխա-
տութեան խորհուրդը է, բանալ մետալների դեպի ոսկի փոխարկելու գաղտ-
նիքը և գտանել ընդհանուր դեղը—կենսական կաթիլը: Եվ արդարև Զերբերը,
յուր կարմիր կաթիլը, որ լուծած ոսկի էր, տալիս է որպես մի հնար, կյանքը
անորոշ ժամանակով երկարացնելու և մանկութեան ծաղիկը վերսնորոգելու:

Մինը բոլոր հին և նշանավոր ալքրմիկոսներից Եվրոպայում էր այն
սարսափելի կախարդը, որի անունի հետ կապակից է այն հրաշալի «պղնձյա
զլխի» հիշատակը.—Ֆրանսիսկյան կարգի արեղա, Բոճեր Բեքոնը:

«Բոճեր Բեքոնը ծնած է Սոմերսետ կոմսութեան մեջ 1214 թվականին
և ուսումն է առած նախ Օքսֆորդում, հետո Փարիզում: Նորա աշխատութիւն-
քը կարդալով չէ վարելի չգարմանալ հեղինակի բազմահայաց գիտութեան վի-
րա, հայտնի բան է հաշվի տակ ձգելով նորա դարու անկրթութիւնը և տգի-
տութիւնը, որի մեջ երևել է Բեքոնը: Նորա Opus majus** գործը հաստատում
է մեզ, թե մի քանի ալքրմիկոսք կարող են ոսկի շինել և գտել են այն դեղը,
որի օգնութեամբ կաքելի է քանի հարյուր տարիներ ապրել: Ֆրանսիսկյան

* Կազաթ կատարելութեան (լատ.). Խմբ.:

** Մեծ աշխատութիւն (լատ.). Խմբ.:

կարգի արեղայքը, նորա նախանձոտ եղբայրակիցքը, դատապարտեցին նորան որպէս կախարդ, երևի թե պղնձյա գլխի համար, որ խոսում էր և համարում էր ոչինչ պակաս, քան թե կարող էր մարդը, և խեղճ Բոճեք Բեքունը յուր դավաճան կարգակիցներէ ձեռքով ձգվեցաւ բանդի մեջ:

«Այդ միջոցին ալքիմիայի ասպարիզում փայլում էր մի այլ նշանաւոր մարդ, ոչինչ պակաս յուր գիտութեամբ քան թե Բեքունը: Սա էր Ալբերտոս Բոլատտեյանը, կամ Ալբերտոս Մեծը, որ համբաված էր չորպէս երևելի կախարդ և ծնած է Շվարիում, 1205 թվականին: Նա մտաւ Դոմինիկյան կրօնաւորների կարգը Գլոյն քաղաքում և վերջապէս դարձաւ Բեգնուրուրդի եպիսկոպոս: Սա ևս Բեքունի նման աշխատում էր այն ամենայն ուսման և գիտութեան մեջ, որ վերաբերում էին մարդուն, magnus in magia, major in philosophia, maximus in theologia.* Շատ են այս մարդու աշխատութիւնքը, բայց ալքիմիայի մասին երկու: Առաջինը անվանւում է De Alchymia**. այստեղ կարգում է քիմիական նյութերի մանրամասնութիւնքը, որ հայտնի էին յուր ժամանակին, նկարագրում է անոթները, որ գործածութեան մեջ էին այն միջոցներում, և զանազան փորձեր և նկատողութիւնք, որ հաջողել էր նորան կատարել: Երկրորդի առարկան են հանքերը, որ ցույց են տալիս հեղինակի հասուն գիտութիւնը քարերի, մետաղների և աղերի որպիսութեններին: Ալբերտոսը վարժապետ էր Թովմաս Ալվինացու, որ նույնպէս թողել է մի աշխատութիւն ալքիմիայի մասին. բայց այդ աշխատութիւնը, նորա բոլոր մյուս աշխատութենների նման, պատած է ծածկախոսութեան մառախուղով: Այս աստվածաբանի աշխատութենների մեջ առաջին անգամ տեսնում ենք աստեղահմայութեան և ալքիմիայի դուգալցութիւնը:

«Ապագային կարծիքը ասում էր, թե Ալբերտոսը ունի մի գերբնական գործակից, որ օգնում էր նորան աշխատութեան մեջ, այլև հաղթելու այն բոլոր դժվարութեններին, որոնց հանդիպում էր նա: Ալբերտոսը միանգամ ճաշի խնդրեց յուր մօտ մի հոլլանդացի կոմս: Յուր երևելի հյուրը ավելի պատվասիրելու համար հրամայեց նա սեղան դնել այգում. եղանակը ձմեռն էր, Հայտնի ընդ է, որ կոմսը և նորա մարդիկը զարմացան ալքիմիկոսի այս գործողութեան վերա, ըստ որում գետնի երեսին ընկած էր մի քանի ոտնաչափ ձյուն: Բայց Ալբերտոսը սեղան նստած չնստած, անհայտացաւ ձյունը, մի ախորժ ջերմութիւն փոխանակեց անհամբույր ցուրտը. ծառերը զգեցան կանաչ, ծաղիկները անուշահոտութեամբ լցուցին օդը, և անհամար բազմութիւն ուրախ թռչունների սկսեցին զրուցել կանաչ ձյունների վերա: Այս զմայլանքը շարունակվեցաւ ամբողջ ճաշի ժամանակ. բայց գինու վերջին բաժակը խմելով, իսկույն անհետացաւ ամառը, և ցուրտը դարձաւ փչեց յուր բոլոր առաջին խստութեամբ»:

«Երկար ժամանակ, բացի Բենեդիկտյան կարգի Բասիլիոս Վալենտին

* Մեծ՝ կախարդութեան մեջ, ավելի մեծ՝ փիլիսոփայութեան մեջ, ամենամեծ՝ աստվածաբանութեան մեջ (լատ.). Խմբ.:

** Ալիսիայի մասին (լատ.). Խմբ.:

աբեղայից, որ Գերմանիայի Էրֆուրդ քաղաքում ծնած էր 1394-ին, չերե-
վեցավ մի օրինավոր ալքիմիկոս, թեև շատ կային աննշան մարդիկ, որ
պարապում էին այդ գիտությամբ։ Այս մարդերից մինը, հատկապես Հով-
հան դը Մեոն (Jean de Meun), վարդի պատմության հեղինակը, մի քա-
նի ոտանավորների մեջ ցույց էր տվել փիլիսոփայական քարի գաղտնիքը,
առանց հայտնելու շահաստացության ցանկություն։ Պիտո է նույնպես հիշել
այստեղ և Նիկոլայոս Ֆլամելը, որ շատ խոսքերի պատճառ է եղել յուր
կյանքի մասին։ Ազգը ասում էր թե նա գտանելով փիլիսոփայական քարը,
տեր էր դարձել անհամար հարստության, որոնց մի մասը դրոժ է դրել
տներ և մինչև անգամ հեկոցիցիք շինելու համար, և մեռած ձևանալով, յուր
կնոջ հետ միասին, գնացել է մի հեռավոր աշխարհ և անմահանալով այն-
տեղ թագավորում էր անսպառելի գանձերի վերա։

«1527 թվականը մի մեծ տարեգրուկ է ալքիմիայի համար։ Առաջին
ամբիոնը դասախոսության հիմնվեցավ Բադըլ քաղաքում և Թեոֆրաստ Պա-
րացելսոսը հրավիրվեցավ ունել այդ ամբիոնը։ Այս գերօրինակ մարդը
ծնած է 1493 թվականին Ճյուրիխ քաղաքի մոտ։ Նորա հայրը, որպես բը-
ժիշկ ուսուց նորան ֆիզիկա և խիրուրգիա, բայց ալքիմիան սիրական գի-
տությունն էր հրիտասարդ Պարացելսոսի. նա ուսավ այդ գիտությունը
նախ Տրիթեմիոս Մանհեյմյան աբեղայի մոտ, հետո Սիգիսմունդ Ֆուգլե-
րոսի մոտ։ Պարացելսոսը պարապում էր որոնելով ընդհանուր դեղը և անո-
րոշ ժամանակով՝ կյանք երկարացնելու հնարը։ Յուր աշխատութենների
մեջ նա մեծ դանազանություն է դնում ընդհանուր դեղի, panacea,* և կեմ-
սական կաթիլի մեջ, Յուր նպատակին հասնելու համար, նա կատարից շատ
փորձեր։ «Զայց,—ասում է Պարացելսոսը,— ես դեռ շատ հառաջ գիտելի փի-
լիսոփայական քարի գաղտնիքը, որ ուսել էի Կոստանդնուպոլսում, գտանվե-
լով ուսաց թագավորի որդու (?)», որ դեսպան էր այդ մայրաքաղաքում,
պաշտոնյաների կարգում։

«Մի զարմանալի հանգամանք հասույցել է դուրսն այդ պատվին։ Նա
այց ելանելով եվրոպական համալսարանների մեծ մասին, գերի ընկել էր
թաթարների ձեռք և արձակվելով դեպի Ռուսիա, ներկայացել էր թագա-
վորին, երևի թե Ղաֆիլիս չորրորդին, որ յուր որդու հետ ուղարկել էր նո-
րան Կոստանդնուպոլիս։

«Պարացելսոսը երկար ժամանակ չմնաց որպես ուսումնապետ ալքի-
միայի։ Մի օտարոտի անցք պատճառ դարձավ, որ նա հրաժարվի այդ պաշ-
տոնից։ Նա, ուսուցանելով ալքիմիա, պարապում էր և գործական բժըշ-
կությամբ։ Միանգամ հրավիրեցին նորան գնալ մի վտանգավոր ցավով
հիվանդ աբեղայի մոտ։ Պարացելսոսը, հառաջ քան թե սկսած էր գործ դնել
յուր բժշկությունը, հարկավոր համարեց պայման կապել յուր աշխատու-
թյան համար ստանալու վարձի մասին։ Աբեղան խոստացավ 100 գուլդն,
և թե միայն առողջանաւ Պարացելսոսը պատրաստեց օփյուժից երեք հա-

* Ամենաբոլոր դեղ (լատ.)։ եւրբ.։

տաղելի և քսան և չորս ժամի մեջ առողջացրեց հիվանդ արեղան: Առողջացած արեղան համարեց, թե խոստացած արծաթը շատ մեծ էր, համեմատելով Պարսկաստանի կարճաժամանակյա բժշկագործությանը, ուստի և հրաժարվեցավ հատուցանելուց:

«Բացվեցավ մի դատաստանական վեճ. դործը հանձնվեցավ վերջապես բժիշկներին քննության և վերահասության, որոնք վճռեցին, թե հերիք է մի շատ չափավոր վարձատրություն, որովհետև հիվանդը խիստ կարճ միջոցով առողջացել էր: Պարսկաստանը կորուսանելով այս վեճը, ցույց տվեց դատաստանի մեջ յուր արհամարհանքը այդպիսի անիրավ վճռահատության վերա. այս բանը պատճառ տվեց նորա ընդդեմ մի մեծ թշնամություն հառաջանալու, որ և ապա հարկադրեց նորան հեռանալ Բաղդադից: Նա զրկված ամենայն օգնութենից, ման եկավ շատ քաղաքներ, հետո հասանելով վերջին աղքատության, 1541 թվականի սեպտեմբերին վախճանեցավ Ստրասբուրգ քաղաքում: Այս մեծ ալքիմիկոսը սաստիկ անձնատուր էր արքեցւոյ թյան, և շատերը ասում են թե նա զոհ զնաց յուր նախանձորդների վրեժխնդրությանը, որոնք մի խնջույքի մեջ դեղիւ էին նորան:

«1703 թվականին, երևեցավ Անգլիայում մի մեծ ալքիմիկոս-բժշկության վարդապետ, Պրայս անունով (Price), Այս բժիշկը պատրաստում էր փոշիներ, սպիտակ և կարմիր, և դոցա միջնորդությամբ, կամեցածի պես, փրկակը փոխարկում էր երբեմն ոսկի և երբեմն արծաթ: Նա յոթն անգամ հրապարակական փորձեր փորձեց, մինչ ներկա էր մի մեծ բաղմություն ժողովուրդի: Թաղավորական հասարակությունը, որ հառաջուց շատ պառն աչքով նայում էր այս փորձերի վերա, հարկ համարեց, որովհետև վարդապետ Պրայսը անգամ էր այդ հասարակության, մի առանձին ժողով կարգել, ոսկեգործության հնարները և եղանակները քննելու համար: Երբ հարկադրեցին Պրայսին փորձ կատարել ժողովի անդամների առաջ, նա պատասխանեց, թե չունի այլ ևս այն փոշիները, առանց որոց անհնար էր. բացի սուրանից մեջ բերեց և մի քանի այլ պատճառք: Ժողովը ժամանակ տվեց նորան փոշիներ պատրաստելու համար, և հետևյալ տարումը պիտի վճռվեր նորա դադարների վործը, բայց ալքիմիկոսը չկամենալով հայտնել յուր գաղտնիքը, մահադեղ ընդունելով մեռավ:

«Բացի այս երեկի մարդերից ուրիշ շատերը պարապած են այս գիտութենով, բայց ցույց տալու համար թե ուշադրության արժանի էր այս ուսումը, հերիք համարվում է այս հարևանցի դժագործությունը: Այժմ անցանենք համառոտապես դնել այստեղ ալքիմիայի տեսությունը, թե նա ինչ հիման վերա կարելի է համարում ոսկեգործությունը, և թե ինչ հնարներ ունի այդ մասին:

«Ջեբերի տեսությունը այսպես է, թե բոլոր մետաղները բաղկացած են փրկակից և շատ կամ փոքր մաքուր ծծումբից (բացի այս երկու տարրապահ մարմիններից Ջեբերը խոստովանում էր և մի երրորդ մարմին—մկընդեղը). այսպես տեսանելով բոլոր մետաղները, ուրեմն և ոսկին, ապա հարկավոր էր փորձել և իմանալ թե այս մարմիններից որքան և ինչ չափով

գտանվում են ոսկու մեջ, կամ մյուս հասարակ մետաղների մեջ. հասկանալով այս բանը, մյուս մետաղների բաղադրական մասները հավասարելով ոսկու բաղադրական մասներին, անտարակույս անագը, պղինձը, երկաթը և մյուսները փոխարկվելու էին դեպի ոսկի. Այս փորձերի մեջ ներգործողը էին զանազան աղեր, պաղլեղ, արջասպ, ապակի, բուռա, քաղախ և կրակ:

«Ձեռքերի ժամանակից սկսած մինչև երկու հարյուր տարի հետո, ալքիմիան, անդադար ձգակվելով, փոխեց յուր տեսությունը և դարձավ այսպես. որովհետև ոսկու բաղկացուցիչ մասները շատ կամ սակավ գտանվում են մյուս բոլոր մետաղների մեջ, և որովհետև սաստիկ խառնված լինելով պահանջում են մի ամենագուտ մաքրողություն, այդ պատճառով կրակը է մի մեծ ներգործող, որի կարողությունը անսահման է. Ոչինչ չէ հառաջանում առանց նորան. իսկ նորանով ամենայն բան կարելի է:

«Կրակի օգնությամբ, հանքերը հողային վիճակից հեշտությամբ կաթող են հեղափոխվիլ դեպի մետաղ, իսկ կերպարանափոխությունը, որ գործվում է նոցա մեջ կրակի աղդեցութենից, է մի ապացույց, թե այդ մետաղները կարող են առավել ևս կատարելագործվիլ. Ալքիմիկոսը կարծում են, թե կրակի միջնորդությամբ, ամենախոշոր մետաղները կարելի է հեղափոխել դեպի լավ, այսինքն դեպի ոսկի:

«Այս համառոտ ծանոթարանությունը քաղված է վերոհիշյալ գրչագրից այն դիտավորությամբ, որ չհասկացող մարդիկ ծաղր չառնեն մեր գիտությունը:

«մեղապարտ ծառա Գրիստոսի՝ Մանթուլյանց»:

— Մեծ աստված,—բացազանչեց պ. Մարկոսը, ավարտելով թղթի կարգալը,—այս ինչ բաներ են.... և զխորհուրդս քո ոչ գիտաց... որպես զի մեծ են գործք քո, տէր....

«Ապա, պ. Մարկոս, այսպիսի բաներ կան աշխարհի երեսին»:

— Բայց ասացեք խնդրեմ,—շարունակեց պ. Մարկոսը,—եթե Մանթուլյանցը այդպես սաստիկ պարապած է, ասել է, թե նա խնջույքում ևս չէ կարող գտանվիլ:

«Ինչո՞ւ համար. ես հույս ունիմ, որ նա մինչև էգուց բանը ավարտած կը լինի. Երեկի երեկոյին եկել էր իմ մոտ, որ ածուխ գնելու համար կես մաննթ արծաթ խնդրե: Այդ միջոցին ասաց ինձ, թե փոքր է մնացել նպատակին հասանելու համար, որովհետև արդեն յոթանասուն հինգ փորձ կատարել է, իրյար հետ միավորելով զանազան մետաղներ, զանազան չափերով. բոլոր փորձերը բաղկանում են յոթանասուն և յոթն փորձից, ուրեմն մնացել են երկու փորձք, որ անտարակույս կը կատարե այսօր, կամ էգուց առավոտ և կը վերջացնե բանը: Դժվարը յոթանասուն հինգ փորձն էր, որ կատարել է, երկու փորձը ինչ բան է նորա համար»:

— Ինչու համար քեզանից խնդրում էր կես մաննթ ածուխ գնելու համար, միթե ինքը չունի՞ր այդչափ կարողություն, —հարց արեց պ. Մարկոսը: «Նա մոտ երկու հազար մաննթ արծաթ ուներ, բայց այդ բոլորը զո»

հեց ալքիմիային դանազան նյութեր գնելով։ Այս վերջին երեք ամսումը զանազան ժամանակ ինձանից է ստանում հարկավոր արծաթը. ես արդեն տվել եմ նորան մոտ իբր երեք հարյուր մանեթ. երեք հազար ևս կը հավատամ, ինչ բան է այդ, մանավանդ այնպիսի մարդու համար, որ այսօր էգուց դառնալու էր աշխարհի հարստութեան տերն։

— Ես տեսնում եմ, որ դու մի ընկերութեան նման բան ունիս նորա հետ. աստված տա, աստված տա, ես ուրախ եմ, հարստացիր, եղբայր, և դու, քո նման մարդը, խելացի, հասուն դատողութեամբ, անպակաս լինի մեք ազգից։

Բայց թե գլուխ գա ձեր բանը, Հասէս, մի նոր խնջույք այլևս կը կատարենք։

Մինչ մին, ինչ տասը... խելք, ես քո համար շամպայնից վաննա (բաղանիս) կը շինեմ, որ լվացվիս. այն ժամանակ ինչ բան է մեր համար արծաթը։ Նորան այն ժամանակ ծանր է դուրս տալ գրպանից, եթե ճարել ես ճակատիդ դառն քրտինքով, եթե նորան հավաքելու համար կտորել ես մեջքիդ օղը. բայց եթե ունեիր մի գիտութիւն, որ հրամայում էր պղնձին կամ երկաթին ոսկի փոխվել, և անշուշտ մետաղը հնազանդվում էր քո իշխանական հրամանին, այն ժամանակ ինչ հարգ ոսկուն կամ արծաթին։

Թող ուրիշները որոնեն նորան Ուրալյան սարերում, Բրազիլիայի և Կալիֆորնիայի մեջ, մեք Մանթոխյանցի քուրայից կը ստանանք նորանք — պատասխանեց պ. Շաքարյանցը ինքնաբավական կերպով։

Այս խոսքերից հետո, լցրեց նա ձխաժանը թաքաքով։ Պ. Մարկոսը ևս, հետևելով պ. Շաքարյանցի օրինակին, սկսեց ծխել թուրքի թաքաքը և, արձակելով ծուխի օղեր, որ շատ հաջողակութեամբ բաց էր թողում բեքանից, թվում էր, թե ընկնում է մտածողութեան մեջ։ Մինչդեռ սոքա զբաղված էին, և ահա սենեկի դուռերը բացվեցան հանկարծ և շնմբի վերա երևեցավ քիթը բերանը մոտ մի մարդ։ Նորա հին սերտուկը շատ տեղ ծակոտված էր կրակի կայծերից, ձեռները, գործ ունենալով միշտ ջերմ մետաղների հետ, կոշտացած էին բոլորովին և ճաքճքված, և այդ ճեղքվածքը, լցված լինելով ածուխի և այլ կեղտերի փոշիներով, կազմում էին դանազան ուղղութիւնով սև գծեր։

Նորա ալիխառն մազերը համարյա թե դեղնած էին բոլորովին և այդ անկանոն գունափոխութիւնը մազերի, երևի թե, պատճառված էր զանազան քիմիական շոգիների ազդեցութենից, որպիսի էին խլոռից բաղկացած աղերի շոգիքը, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունին ներկանյութի (pigmentum) վերա։ Երեսի գծագրութիւնը բավական անկանոն, խոր ներս ընկած աչքերը, յուրյանց անսովոր փայլողութեամբ, հաստատում էին նորա հոգու անհանգիստ բնավորութիւնը։ Ծակատը ճաղատացած, ինչպես թվում է, ժիպակեղեն բաղադրութենների շոգիներից, քիթը մեծ (թեև յուրաքանչյուր ոք մեղանից, որպես հայ, տեղիք չունի դանգատելու քիթի փոքրութեան վերա), որի ծայրը բուրի կտուցի նման կեռացած դեպի վերին շրթունքը, համարյա թե ծածկվում էր թալ ընչացքի մեջ, որ նույնպես դեղնած էր։ Երեսը ընդհանրապես դեղին, բայց այտերի վերին մասները մուգ կարմիր։ Այդ կարմրութեան մասին այսպես է մեր կարծիքը, թե պի-

տո է, որ այդ մարդը շատ կանգնած լինի կրակի առաջև, որովհետև այդպիսիները երեսը մեծ մասով հատկանում է թշերի վերին մասները մուգ կարմրությամբ։ Զարմանք չէ, երեսի այդ մասը զրկված լինելով մազերից, առավել ենթարկվում է ջերմության ազդեցությանը, որ գրգռելով կաշին, պատճառ է տալիս արյունի ավելորդ հավաքվելուն։ Արյունը անդադար և սովորականից դուրս առատությամբ մտանելով այդ մազի նման երակների մեջ, լայնացնում է նորանց, այս ընդլայնողությանը ձևնտու է լինում և ջերմությունը. այս կերպով այդ երակները ավելի մեծ մակերևույթ ստանալով դուրս են փայլեցնում յուրյանց դույնը երեսի վերա։ Ինչևիցև, այդ պարոնը կը լինի այսպես 55 տարեկան։

— Բարո՛վ, բարո՛վ, պ. Մանթուխյանց. այս որ քամին իջեց քեզ մեր մոտ, այս լուպեիս խոսում էինք քո մասին։ Պ. Մարկոսը խնդրում էր ինձանից, որ յուր հետ միասին գալի քո մոտ, բայց ես իմանալով քո ժամանակի սակավությունը, հրաժարվեցա, որովհետև անտարակույս պիտի նեղություն պատճառելի քեզ. խնդրեմ, հրամայեցեք նստեցեք, շատ ուրախ եմ։

«Բարով» — Մանթուխյանցը, դառնալով դեպի պ. Մարկոսը, և քարշելով մի աթոռ, նստավ սեղանի մոտ։

— Ճշմարիտը պիտո է ասել, այսօր շատ վաստակած եմ...

«Ի՛նչպես վերջացավ բանը, հաջող, թե անհաջող»։

Պ. Մանթուխյանցը խոսքերով չպատասխանեց այս հարցմունքին, աչքով միայն ստորասարք նշանացի արեց. նորա ինքնաբավականությունը երևեցավ և դեմքի ուրախ ցուցակության մեջ, որ համարյա թե գտանվում էր մի ջերմախտական—ցնցողական վիճակում։ Նա չէր կարող բառերով հայտնել յուր ուրախությունը և հաջողությունը, որովհետև երբորդ մաքր կար այնտեղ, որից թաքուն էր, գոնե համարում էր թաքուն, այդ բանը։

— Ճշմարիտը պիտո է ասել, այսօր շատ վաստակած եմ,—կրկնեց պ. Մանթուխյանցը,—մի բաժակ արագ արժե որ խմեմ. ասում են, թե «ծերաց դավազան» է երկար աշխատութենից հետո։

«Հրամայեցեք, անուշ արեցեք»։ Այս ասելով պ. Շաքարյանցը լցրեց արագը մի բաժակի մեջ և տվեց Մանթուխյանցին։ Պ. Մանթուխյանցը, բաժակը ձեռք առած չառած, կարգաց տակի գրեց...

— Չկամի՞ք ծխել,—հարց արեց պ. Շաքարյանցը։

«Ի՛նչ է հարցանում այս մարդը. երկնքից ինչ է թափվել երկրի վերա, որ սա չէ ընդունել»։

Թաքած ծխողները դարձան երեք հոգի. ծխով լցվել էր ամբողջ տունը, ծխողը հագիլ հագ տեսնում էին միմյանց. պ. Շաքարյանցի սենյակը դարձել էր մի մաքրատուն։ Մի քանի վայրկենից հետո, այս երեք մարդիկ, ամենայն ծանրությամբ սկսեցին ընտրություն առնել մարդերի, որ հրավիրելու էին յուրյանց խնջույքին մասնակից լինելու համար։

— Ինչ մարդիկ միտք ունի՞ք հրավիրել,—հարց արեց Մանթուխյանցը։
«Ահա, ցուցակը»—պատասխանեց պ. Շաքարյանցը։

Մանթուխյանցը վեր առավ ցուցակը և հարևանցի նայելով նորա վերա ասաց.—չե՞ք հրավիրելու այն մարդուն, որ նոր եկել է այստեղ և որ ամենուրեք զտանվում է, ինչպես է նորա անունը...

«Ո՛ր մարդը,—կրկնեցին բարեկամքը միմեկմեկին։

— Սատանայական մոռացել եմ...ահ...այնպես է, այնպես, Կոմս էմմանուել...

«Որ սիրուն քսեյր ունի»,—ասաց պ. Մարկոսը։

Շաքարյանցը աչքերը չորս բացեց սիրուն քվեր անուն լսածի պես։

— Այն նորա քույրը չէ,—շարունակեց Մանթուխյանցը,—եթե այն օրիորդի համար եք ասում, որ միշտ պատահում է նորա տնումն. բայց տաքան պիտի իմանալ, որ շատ օրիորդք մուտ և ել ունին նորա տան մեջ, և այդ օրիորդքը թատրոնական աղջիկներն են մեծ մասնով։

Պ. Մարկոսը, որ, ինչպես հայտնի է ընթերցողին, մի փոքր հառաջ խոսել էր տվել պ. Շաքարյանցին, ոչինչ հարցուխնդիր անտես չառնել, ամենայն կերպ հնար գործ դնել նորա սիրական օրիորդը որոնելու համար, մեծ ախորժանքով լսեց թատրոնական աղջիկների Կոմս էմմանուելի մոտ երթևեկություն ունենալու պատմությունը։ Նա, ինչպես համարում էր ինքը յուրյան, որպես բարակ քաղաքագետ, մտքումը դրեց անպատճառ ծանոթանալ Կոմսի հետ, որպեսզի հետո կարողանա նորա միջնորդությամբ ծանոթանալ և թատրոնական աղջիկներին հետո։

«Եթե արժան է, հրավիրենք նորան ևս,—հավելացրեց պ. Շաքարյանցը,—ես ծանոթ չլինելով, չէի նշանակել»։

— Կը հրավիրես, ծանոթ կը լինի կերթա,—խկույն պատասխանեց պ. Մարկոսը։

«Ինչ բաներ եք խոսում. ես շատ ուրախ եմ, որ չկա նորա անունը. և եթե դուք հրավիրելու միտք ունենայիք, ես անտարակույս պիտի խորհուրդ տայի ձեզ հրաժարվիլ այդ մտքից,—ասաց Մանթուխյանցը։

— Ինչո՞ւ համար, եթե ամենեքյան հրավիրում են նորան.—խոսեց Շաքարյանցը։

«Նորա համար... պատասխանեց Մանթուխյանցը,—նորա համար... մի խոսքով նորա համար, որ նա մի անտանելի մարդ է»։

— Ինչո՞ւ,—հարց արեցին բարեկամքը։

«Ամենայն բանով... նա խելագար է... վկա է աստված, խելագար է։ Հավատացե՛ք ինձ, մի մարդ չկա, որին հավանել այդ պարոնը. նորա աչքումը ամենեքյան հիմար են, ամենեքյան օբսկուրանտ, ամենեքյան եղավիտ... ինչ ասել է, աստված միմիայն Կոմս էմմանուելին է խելացի ստեղծել։ Շատ բարի, թեև այդպես չէ, բայց ասե՛նք, թե խելացի է մի փոքր, բայց ընակվելով անխելների և տգետների հետ, ո՞չ ապաքեն պարտական

էր գոհի տառապանքն ընդդէմ չներդործելով, ինքը ևս անխելանալ և հիմա-
րտնալ Սուրբ ասում է, եթե մի քաղաքում բնակվող մարդիկը միակամի
են, դու ևս, մտանելով այդ քաղաքը, պարտական ես մի աչքդ հանել, որ
հավասարովիս ուրիշներին: Բայց Կոմս Էմմանուէլ ասած մարդը այնպես
չէ, ամբողջ քաղաքի, ամբողջ ազգի սովորութեններին և հասկացողութեանը
ընդդէմ պատերազմ է բացում. չէ խնայում ոչ ոքին, ամենի ճակատին
զարկում է, ասացեք այժմ, խելացի՞ մարդու դործ է այդ: Խելացի մարդը
հարգում է ուրիշները և եթե մի բարձրաստիճան կամ հարուստ մարդ, որ
հարգելի էր հասարակութեան աչքում, ասե թե այսօր ամսի քառասուն և
հինգն է, նա պիտո է համաձայնի. հիւ չգիտեմ, որ ամսի քառասուն և հին-
գը չէ կարող լինել, բայց մեջտեղում քաղաքավարութիւն կա. մեր կար-
ծիքով, այսպես պարտական է ներգործել խելացի մարդը: Կոմս Էմմանու-
էլը ոչ թե չէ ընթանում այսպես, այլ յուր տարապայման համարձակա-
խոսութեամբ ազգի պակասութենների վերա, կամ ազգին հարգելի մարդերի
վերա, թեև վաղուց մեռած էին: Նոքա, զգուցեցիլ է ժողովուրդը այնպես,
որ ոչ ոք չկամի լսել նորա խոսակցութիւնը: Չէ, եղբայր, նա մեր ընկեր
մարդ չէ, հեռի միանք այդպիսիներից, որոնք մարդ խայտառակելը շինել
են յուրանց կյանքի և գոյութեան խորհուրդ:

Այս խոսքերը սաստիկ ապալորութիւն գործեցին պ. Մարկոսի վերա
և, վշտացնելով նորա անձնասիրութիւնը, որովհետև նորան ևս հավա-
նելու չէր Կոմս Էմմանուէլը, թշնամական ուղղութիւն տվեցին դեպի սա:
Զարմանք բան է. շատ անգամ պատահում է, որ մեզանից յուրաքանչյուրը
ստանում է շատ անծանոթ և անտես թշնամիք. ես ոչինչ ֆլաս հասուցած
չեմ Մարկոսին, բայց Կիրակոսը անդործութենից ստիպվելով և իմ անձնա-
վորութիւնը յուր դատարկաբանութեան համար նյութ շինելով, կամ, ավել-
ի լավ ասել, կիրակոսը տալով բամբասանքի և նախանձու օձին, որ վա-
ղուց նստել է նորա փորի մեջ, վատաբանում է ինձ: Մարկոսը, որ չէ ճա-
նաչում ինձ, որ չգիտեմ իմ գործերը, իմ սիրտը, իմ հոգին և ուղղութիւնը,
որին մի մազի չափ ֆլաս չեմ տվել, որի հետ ոչինչ ունիմ հասարակաց,
դառնում է իմ թշնամին, ինձ բամբասող և վատաբանող: Միթե կարելի է
այս, հիւ ապաքեն Մարկոսը և Կիրակոսը քրիստոնյայք են: Եվ ինչպե՞ս
քրիստոնյայք. ուրբաթի, չորեքշաբթի, և շաբաթական պահքերը, այլև
մեծ պահքը պահում են ամբողջ, երեկո առավոտ եկեղեցի են գնում, տա-
րին մի քանի անգամ պատարագ և մատաղ են առնում, և եթե տեղը դա,
ես լուսավորչական եմ, դա ավետարանական է, ասելով, պատրաստ են մի-
մյանց գլուխ ջարդել: Բայց չնայելով այս բաների վերա, Մարկոսը և Կի-
րակոսը չեն խղճահարվում կատարել մի բարոյական սպանութիւն, և այս
բանը գործվում է այն քրիստոնեութեան և բարեպաշտութեան դիմակներին
տակ: Քրիստոնեութիւնը, չարաչար գործ դրված, միշտ պատճառ է եղել
անքրիստոնյա բարբարոսութենների. քրիստոնեութիւնը, այդպիսի երկ-
նային և սուրբ բանը, շատ անպիտան և անարժան մարդերի ձեռքում

նդել է դավաճանութեան և արշունհեղութեան գործիք, Շատ անբարիշտ մարդիկ յուրյանց հանցանքը ծածկել են քրիստոնեութեան վարագուրի տակ:

Պ. Շաքարյանցը, լսելով Մանթուխյանցի կարծիքը Կոմս Էմմանուելի մասին, ուրպիս թեթեամիտ մարդ իսկույն համաձայնելով պատասխանեց. «Եթե մի այդպիսի մարդ է Կոմս Էմմանուելը, եղբայր, ապա նզովյալ լինի դորա ծնունդը. ինչ հարկավոր է մեզ հրավիրել մի այդպիսի դադան մեր ազգասիր և եղբայրասիր ընկերութեան մեջ»:

— Մի բան ասեմ. մանավանդ նորան պիտո է հրավիրել, որովհետեւ այդպիսի ընտելութեան տեր մարդ էր,— Զիրմ խոսեց պ. Մարկոսը:

«Այդ ինչ խորհրդով,—հարց արեցին բարեկամքը:

— Ո՛ր տեղում կարելի է խայտառակել մի այդպիսի մարդ, եթե ոչ մի խնջուկքի մեջ, մանավանդ եթե այդ խնջուկքի հրավիրված անդամքը բոլոր մեր մարդիկ էին,—ասաց պ. Մարկոսը:

«Ի՛նչ մի խայտառակութիւն է. մեր նորան հրավիրելը արդեն մի մեծ պատիւ էր, որ ցույց էինք տալիս,—շարունակեցին բարեկամքը:

— Սխալվե՞ւմ եք. մեք կը հարեցնենք նորան և հետո կը ծիծաղենք նորա վերա: Այդպիսի մարդիկ, որ չիմած ժամանակ այդպիսի թունավոր լեզու ունին, որ վատ առաջօրեայն տեր են, հարբելով դառնում են մի թրջած հալ, և այնուհետեւ մեր ձեռքումն էր նա, կարող ենք ամենայն տեսակ լրբութիւն առնել,—հառաջ տարավ յուր խոսքը պ. Մարկոսը:

«Գիտե՞ս, որ նա հարբելու էր և դու պզտոտ մնալու, որ կարողանայիր քո դիտավորութիւնդ իրազործել. նա մի ջիւ մարդ է, գուցե քեզանից շատ խմեւ,—ասաց Մանթուխյանցը:

—Եղբայր, դու վշտացնում ես ինձ. նա ի՛նչ մարդ է, որ ինձանից շատ խմեւ. ես մինչև այժմ կարծում էի, թե դու փոքր ի շատե ճանաչում էիր ինձ, փոքր ի շատե հարգում էիր ինձ, բայց այժմ հասկացա, որ ես մազի չափ պատիւ չեմ ունեցել քո մոտ: Միթե խաղ է, կամ, կատակ է իմ հետ խմել. ես նորան այն օրը ձգեմ, որ շունը ձեռքից հաց չառնու,—պատասխանեց պ. Մարկոսը մի փոքր վերավորված Մանթուխյանցի երկբայու-թենից, որ ցույց էր տվել յուր խմելու վերա,—եթե դուք հրավիրելը հանձն առնուք, խայտառակելը իմ վիզը, կամ թիք, դաշն բռնենք մի վեղրոտ ուրա-դով:

«Ի՞նչ ինձանից խորհուրդ հարցրեցիք,—ասեց Մանթուխյանցը,—ես հայտնեցի ձեզ իմ սրտի վկայութիւնը, որպէս անկեղծ բարեկամ, թե ար-ժան էր, որքան կարելի է, հեռի մնալ Կոմս Էմմանուել ասած մարդուց. բայց թե ձեր միտքը հրավիրել է, հրավիրեցեք, ինձ մի մասնավոր փնտս չունի. շատ շատ, մյուս օր պիտի մի ոտանավոր գրեւ, կամ յուր Հիշատա-կարանին դռն իմ պատմասիրութիւնը, անձնասիրութիւնը, ինչպէս սո-վոր է, թող ինչ կամի առնեւ, գլուխը քարը»...

—Գորչի գնա... մեզ հարկավոր չէ. նորա խուսնի ու մոմը պետք չէ, միայն թե մեր եկեղեցին թող չգաւ. ես տեսանել չկամիմ մի այդպիսի

ինքնահավան մարդ, որ ողջի վերա ծիծաղում էր,—պատասխանեց Շաքարյանցը:

«Եվ ինչպես էր ծիծաղում, հրապարակով... նղովյալը—լեզուն շինել է օձի լեզու, մի աման արյուն գլխին դրած ման է գալիս, սորա կամ նորա վերա թափելու համար,—կցորդեց շուտով Մանթուխյանցը:

—Ինչպես հաճո է ձեզ,—խաղաղ սրտով ասաց պ. Մարկոսը,—ևս շատ դիտավորությունք ունեի... Այս խոսքերը ասելու ժամանակ մի այնպիսի հայացք ձգեց պ. Շաքարյանցի վերա, որ սա հասկացավ, թե պ. Մարկոսի խորհուրդը, ծանոթանալու Կոմս Էմմանուելի հետ, է ծանոթանալ նորա սիրուն բարեկամ օրիորդներին հետ:

—Ես կամեի մեր խնջուքի մեջ խալտառակել նորան,—շարունակեց պ. Մարկոսը,—ես այնպիսի բաներ հարցանեի, որ բաց մնար նորա բերանը, զոր օրինակ, «Որ ի լերինն ալակերպեալ ցուցեր զքո ղօրութիւնդ» ինչ ասել է, թող մի մեկներ ինձ: Նա միանգամայն պիտո է խալտառակվեր անպատասխանի մնալով:

«Ինչպես չէ, կը պատասխանե քեզ, եղբայր, նա քո ասած մարդերից չէ և ոչ միայն քո ասած, այլ նա մարդ չէ ընդհանրապես: Դու կարծում ես, թե նա կը խոսե՞ քո հետ, երեսը շուրջ կը տա և կը հեռանա, մանավանդ եթե մի այդպիսի ինդիր առաջարկես. թող այդ ինդիրը լիներ խելացի և լոգիկական, բայց այդ բոլորը անվանելու է խելագարություն և հիմարություն: Ես, որ խոսում եմ այս բաները, փորձով գիտեմ: Մի անգամ բնական զիտութենից մի բան հարցրեցի, թե ե. քաջ գիտեի, որ չգիտեր նա այդ բանը և գիտել ևս չէր կարող, որովհետև ոչ մի զարոյցի մեջ չեն ուսուցանում, բայց նա փոխանակ խոստովանելու յուր տգիտությունը, հրապարակով ծիծաղեցավ իմ վերա: Նա ասաց, թե իմ առարկան միջին դարերում ահա խելքից հանել էր Եվրոպայում մի քանի թեթևահավատ մարդիկ, և թե նոր այժմ մի չար բաղդով յոթն ութն դարերից հետո հասել էր հայերին»:

—Ձար բաղդով. ուրեմն չկամի այդ մարդը, որ մեր ազգը ստանա եվրոպական լուսավորություն,—հարց արեց պ. Մարկոսը:

«Ստանան գիտե նորա խորհուրդը. ով գիտե թե ինչ օձեր նստած կան նորա փորում. նա ասում է թե պիտո է հետևել եվրոպական այժմյան լուսավորության, և ոչ այն լուսավորություն ասված խավարին, որով պատած էր եվրոպան միջին դարերում: Զէ իմանում, որ ամենայն հին բան լավ է, չէ իմանում, որ մի ժանգոտ դրամ լավ է քան թե նորը և փայլունը, ինչպես ամենայն առողջամտությամբ հաստատեց Մեղու Հայտատաճի՞ անունով լրագիրը, որ դուրս է տալիս Թիֆլիզում մեր գիտնական, լուսավոր, եվրոպացի, և մեծաքանքար Մանդինյանց տեր Ստեփանը: Զկամի լսել և հասկանալ, թե ինչ որ հնումը կար, այժմ չկա. ինչ երևելի փրկիսփաներ եղած են հունաց մեջ, ինչ ճարտասաններ հռոմայեցոց մեջ. նա ասում է, թե այդ փրկիսփայլքը յուրյանց գիտությամբ, այժմյան ժամա-

նակումս կարող են միայն աշակերտ լինել եվրոպական դպրոցներին,—պատասխանեց Մանթուլիսյանցը:

—Ինչպես է ապա նորա կարծիքը գուշակողների մասին, կամ նոցա գործած գիրքնական դոկտերի մասին,—շարունակեց պ. Մարկոսը:

«Հասկապես խոսեցի այդ մասին: Ասում է, թե այդ իմաստունքը ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ կրթված մարդիկ, յուրյանց հայացքով ավելի վերահամբարձ քան թե խաժամուժ ամբոխը: Նոքա, այն ժամանակի հայացքով, լավ ուսած լինելով ազգերի ներկա դրությունքը, նոցա հիման վերա գուշակում էին նոցա համար գալոց օրերը: Արևելյան ազգերը, շատ անձնատուր եղած լինելով հրեականության և ֆանատիկական պատկերների, առավել շուտով ընդունում էին մի ճշմարտութուն, եթե բնական պատճառներից հառաջացած գործողութունը կամ բնական կերպով կատարվելու իրողությունը սկսնվեր նոցա գերբնական կերպով, կամ դրվեր ֆանատիկական շրջանակի մեջ: Նա ասում է, թե այժմյան երևելի պատմաբանների և քաղաքագետ մարդերի գուշակութունքը ավելի ճշգրտամբ կատարվում են, բայց ոչ մինը աջ լուսավոր մարդերից պահանջողություն չունի գուշակողական պատվանուն ստանալու: Հրաշքների մասին ասում է, թե անհավատ, բյուր, շնացող և չար ազգը միտքն ժլատ կը խնդրե. պատճառ, ինքը խելք չունենալով հասկանալ որևիցև ճշմարտութուն, այլև հավատ և գիտակցություն չունենալով պահանջում է, որ ճշմարտութուն խոսողը մի գերբնական դրություն ցույց տա յուրյանից, որպեսզի տեսնելով նորա կարողությունը հետևաբար կշիռ տա նորա ասածներին կամ ընդունե: Առհասարակ ստրկության մեջ գոյացած և ստրկության ատմոսֆերայի մեջ աճած մարդը, բացի յուր վրի լուծից և բռնավորի դավազանից ուրիշ բան տեսած չլինելով, մի մարդու պատահելու ժամանակ, երբեք չէ մտածում, որ այդ մարդը ևս յուր նման աստուծո ստեղծած էր, այլ խելոյն ծնուցանում է յուր և այդ մարդու մեջ մի թվաբանական հարաբերություն, և պատիաստ է ստրկանալ նորան, եթե նա կարողանա մի գորություն ցույց տալ. նա չունի մի աղնիվ զգացողություն անձնական պատվի մասին. պատճառ, մինչև անձնական պատիվը և անձնասիրությունը չմեռանի, ստրկությունը չէ ծնանում:

«Նա հարց արեց ինձանից, թե փոքր բաներ կան բնության օրհնքների վերա հառաջացող, որ տգետ և խաժամուժ ամբոխը ամենայն միամտությամբ պատրաստ է ընդունել մի գերբնական բանի տեղ: Ի՛նչ կասեն այժմ Աֆրիկայի կամ Ամերիկայի վայրենիքը, եթե տեսանեն, որ շոգեշարժ կառքը, առանց մի գրաստի կամ թե մարդու օգնության, որ մինչև այժմ ճանաչել էին աղբյուր հառաջ շարժողության մի տեղից դեպի մի այլ տեղ, վաղում է անհավատալի արագությամբ մի օրվա մեջ կատարելով հարյուրավոր մղոններ. կամ թե տեսանեն, որ մի աշխարհից դեպի մյուսը խոսում են երկու բողբոս, էլեքտրամագնիսական հեռագրով: Եթե մի խաբեքա մարդ, կամենար օգուտ քաղել այդ ազգերի կուրութենից, հրաշքի

տեղ չէ՞ պիտո կարողանար ընդունել տալ այս բաները, որ կատարվում էին ընտելւթյան օրենքներովն:

— Ի՞նչ անդգամ մարդ է դա, ի՞նչ չար լեզու ունի. աստված աղատե, — ասաց Շաքարյանցը:

«Ո՛ր անդգամը խնկացնոր չէ. եթե մի մարդ նորա ասածներին նայելու լինի, անտարակույս տարու մեջ տասն անգամ զատիկ կը կատարուի Իժ կարծիքը այս է, որ ինչքան կարելի է պիտո է հուրի մնալ դորանից. բայց այս մի լոկ կարծիք է իմ կողմից, զոք աղաւ ևք տնօրինել ինչպես կամիք, պատասխանեց Մանթուխյանցը:

Պ. Շաքարյանցը, որպէս տանուտեր, նախագահ հանդիսացաւ խորհրդածու ընկերութեան և բոլորովին բացասաբար վճռեց, որ Կոմս Էմմանուելը, այդ հասարակաց խաղաղութեան վրդովիչը, չհրաւիրվի, այլ միայն մնացած մյուսերով, որ դրված էին ցուցակի մեջ, կատարվի յուրյանց խնջույքը:

Պ. Մարկոսը խնդրեց հատկացնել խնջույքի օրը. նորան պատասխանեց Շաքարյանցը թե լինելու է մայիսի 20-ին:

Պ. Մարկոսը, մնաւ բարյալ ասելով, դուրս գնաց Շաքարյանցի տանից, թողնելով այնտեղ երկու բարեկամքը:

2

Պ. Մարկոսը դուրս եկած չեկած Շաքարյանցի տանից, Մանթուխյանցը, որ մինչև այս բոպես մեծ բռնութիւն գործ դնելով յուր վերա, վարագուրել էր յուր ուրախութիւնը, վեր թռաւ տեղից, և երկու ձեռքով փաթաթվելով Շաքարյանցի վզին, փոքր մնաց, որ յուր ասիացի քնքշութեամբ խեղդեր սորան:

Մի օտարոտի տեսարան էր Շաքարյանցը ամենևին ոչինչ տեղեկութիւն չունենի այս տարօրինակ ուրախութեան մասին, որ այսպէս բարբարոսաբար դուրս էր երևում Մանթուխյանցից. այս պատճառով, ամենայն սառնութեամբ հանձն էր առնում Մանթուխյանցի կողմա քնքշութիւնքը: Դորա փոխանակ, Մանթուխյանցը հասած լինելով վերջապես յուր այսքան տարիներով հղացած ցանկութեանը, խելքը թռցնում էր ուրախութենից: Երկու բարեկամքը ևս բավական ժամանակ մնացին առանց խոսելու: Այդ միջոցին, նոցա միտք հասկացնող միջնորդը չէր աստվածեղեն խոսքը և բանականութիւնը, այլ մի տեսակ կատաղի ցնցողական շարժողութիւն: Եթե մի օտար մարդ նկատեր հեռվից այս տեսարանը, անտարակույս, կարծելու էր թե մարդիկ չէին սոքա, այլ վայրենի արջեր, որ թաղալվում էին սոֆայի վերա, թնայեա մինը նոցանից կարծում էր յուր անձը երևելի դրութ (чародей կախարդ), իսկ մյուսը երևելի ալքիմիկոս:

Երբ բավական զորութիւն գործ դնելով երկուքը ևս ուժաթափվեցան, Մանթուխյանցը, ուրախական արտասուք աչքերում և հեկեկանքից ընդհատված ձայնով աղաղակեց — ոսկին ծոցումս է...

Շաքարյանցի ականջին շատ քաղցր եկավ ոսկու ձայնը, վասն որո՜վիրջին անգամ համբուրելով Մանթուխյանցի հրեսը, շնորհավորեց նորա հառաջադիմութիւնը, որ յուրյանց պայմանի դորությամբ, պիտի մեծ ազդեցութիւն ունենար և Շաքարյանցի կյանքի վերա:

Երկու բարեկամքը եւ մի փոքր հանդարտելով նստան աթոռների վերա, Շաքարյանցը լցրեց արաղը բաժակների մեջ: Մեծ սիրով բաժակները միմյանց դարկելուց հետո խմեցին: Բայց Մանթուխյանցը արաղի վերջին ունայը կուշ չտված, սկսեց պատմել, թե ինչ կերպով վերջապես հաջողել էր յուր խորհրդական խառնուրդից ստանալ անարատ ոսկի:

«Վերջին փորձն էր մնացել,—ասաց Մանթուխյանցը, մի կտոր հաց բերանը դնելով,— և ճամբարիտը պիտո է ասել փոքր մնաց, որ մեղանչեի այս սուրբ պիտուեթյան ընդդեմ. յոթանասուն վեց դուր փորձերը զորդել էին իմ հույսի և հավատի հաստատութիւնը, և այդ վերջին փորձը եթե դուր գնար նուշպեւս, պիտո է գլուրեր ինձ հուսահատութեան ծովը: Բայց աստված ուղորմեցավ երեսիս ջրին: Վառեցի կրակը, շարեցի քուրայի մեջ զանազան մետաղներով լցած հողեղեն ամանները և սկսեցի փուռքի գործադրութեամբ զորացնել կրակը, որով և բարձրացնել ջերմութեան աստիճանը, որ անպատճառ հարկավոր էր զժվարհալ մետաղները հալեցնելու համար: Բավական չէր միայն նոցա հալվիլը, այլ և հարկավոր էր որ եռ գային. այս պատճառով թողեցի այդ սաստիկ կրակի մեջ իմ պատրաստութիւնքը, դուրս գնացի արվեստանոցիցս մի փոքր մկնդեղ բերելու, մետաղների հետ խառնելու համար: Բայց երբ վերադարձա դեպի արվեստանոցս, չես կարող երևակայել, թե ինչ աստիճանի հասավ իմ կատաղութիւնը: Հողեղեն ամանները որը ճաքվել էին և որը բոլորովին փշրվել, այնպես, որ ոչինչ նյութ չմնացած չէր նոցա մեջ: Երկաթի գավազանով խառնելով քուրան, հասկացա, որ հալած էին մետաղները կրակի տակ քուրայի մեջ, որ նախատեսութեամբ հառաջուց պատել էի բարակ մաղած մոխրով: Հեռացուցի կրակը, Հալած մետաղները, որ խառնվելով միմյանց հետ կազմում էին մի փոքրիկ լճակ, և որի հրեսի վերա սերի պես կանգնել էր կապտագույն կեղևը, դրավեցին իմ ուշադրութիւնը. կանաչ ու կապտագույն—բաց կարմիր բարձրանում էր նորանից: Սիրտս կոտրած էր բոլորովին, որովհետեւ համարում էի թե զուր է գնացել աշխատութիւնս, ըստ որում մկնդեղը պակաս էր: Վերջապես սառեցավ խառնուրդը և կարելի եղավ քննել նորան... Ո՛վ բաղդիս, գործադրութիւնը հաջողվել էր այնպես, որ առավել լավ չէր կարելի ցանկանալ...»

Այս խոսքերը խոսելով, Մանթուխյանցը հանեց կեղտոտ և հնոտի սերտուկի ծոցից մի սևագույն դեղին մետաղի կտոր և դրեց սեղանի վերա: Բայց նորա սիրտը և հոգին այնպես ջերմացած էին այդ մետաղի վերա, որ իսկույն հափշտակեց դարձյալ սեղանից և բռնելով ձեռքում գննում էր, չտալով Շաքարյանցի ձեռքը:

—Լավ է, լավ, թող ես ևս տեսանեմ,—ասաց Շաքարյանցը,—դու տեսել ես և դարձյալ կը տեսանես: Բացի դորանից, քո համար մի զարմանալի

բան չէ, ո՞չ ասպաքեն դու ես դորա արարիչը, ո՞չ ասպաքեն էգուց փուղերով կարող ես ստանալ. թող մի լավ ղնենմ դորան:

«Որովհետեւ իմ աշխատութեան վաստակն է դա, այդ պատճառով ես ինձ ավելի քաղցր է նայել դորա վերա, քան թե մի այլ մարդու: Մի՞թե չգիտես, որ ծնողին ավելի քաղցր է յուր զավակը, քան ինչ մի օտարին: Գիտես, թե ինչքան քրտինք եմ թափել ես, մինչև հասել եմ դորան»:

Մանթուխյանցը այս խոսքերը ասելով տվեց մետալը Շաքարյանցին. բայց աչքի հայացքով, ասես թե, հեռվից լսուած էր այդ մետալի կոորը: Շաքարյանցը, սեղանավորի աչքով քննելով մետալը, խոստովանեց նույնպես, թե ոսկի էր այն,—բայց մի բանի վերա շատ զարմանում եմ, ասաց նա,—ինչպես է, որ առանց մկնդեղի ստացվել է: Ո՞չ ասպաքեն ուրիշ անգամ, սույն իսկ նյութերով որ այժմ բաղկացնում են այս մետալը, փորձ արել էիր, ինչո՞ւ ասպա այն ժամանակ չհաջողվեցավ ու այժմ այսպես...

«Է՛հ, ինչ առնենք, եթե փորձը չհաջողվեցավ այն ժամանակ, մի՞թե դատապարտվեցան այդ նյութերը երբեք չհաջողվելու Դու փոխանակ ուրախանալու, տրտմում ես...», ասաց Մանթուխյանցը տհաճութամբ:

—Ձեմ տրտմում,—բացազանչեց Շաքարյանցը,—միայն...

«Գուցե կասկածում ես, կամ երկբայություն ունիս այդ մետալի արդարեւ ոսկի լինելու մասին. եթե կամիս, տո՛ւր ոսկերիչների մոտ, նոքա կը վկայեն քեզ, որ ստուգապես ոսկի էր»:

—Ոսկի եղածը ոսկի է, խոսք չկա...

«Ուրեմն ինչ: Այդ պրծած բան է. այժմ ցնծանք և ուրախանանք: Թող պարծենա Անդրեան յուր հարստութեամբ, թող և Ուրալյան սառցազուլուի սարերը ուռչին յուրյանց մեջ, թե ոսկու մայր էին: Կեցցե՛ դիտություն, կեցցե՛ աշխատութեուն: Ասացի, այս վերջացած բան է, այժմ մտածենք խնջույքի վերա»:

—Խնջույքի վերա ինչ մտածելու բան կայ, այնպես խնջույք կարելի է առնել, որ աշխարհը զարմանա: Շամպայն ասածդ հեղեղի պես կը թափեմ, կը բանամ քսակիս բերանը, թող մեր Սարգիսը դիմանա միայն խցանը բանալով. բայց բանը այդ չէ, մեք ուրիշ մտածելիք ունինք:

«Օրհնած, մտածելուց զլուխներս ճաքեցավ, փոքր մնաց, որ գլխիս ուղեղը հոտի, թող մի փոքր հանգստանանք, ուրախանանք»:

—Բայց լսի՛ր, իմ ասած մտածելիքը զվարճալի բաներ են, և կարծեմ, որ դու ևս հեռի չմնաս այդ բաներից. անտարակույս քո հոժարութեանը ես հարկավոր է, այստեղ ես համարյա թե ոչինչ եմ:

«Ի՛նչ բաներ են ապա», հարց արեց Մանթուխյանցը:

—Ոսկին, որ առաջին անգամ այդքան փոքր շինեցիր, երկրորդ անգամը շատ պիտի շինես, այնպես չէ՞:

«Անտարակույս. այս մի փորձ էր, և ես հավաստի չլինելով հաջողութեան մասին, խնայաբար գործ էի փնտ միշտ նյութերը, որ թեև թեթեւագին բաներ են, այնուամենայնիւ իմ պես մարդու համար, ինչպես էի մինչև ներկա բոլորս, այդ փոքրը ես բան արժեքի Ձեզ քաջ հայտնի է, որ

քանի քանի անգամ չնչին արժաթներ խնդրած եմ քեզանից ածուխ դնելու համար։ Այժմ որ աստված ամենակարողը հաջողություն տվեց ինձ, ես պատրաստություն կը տեսանեմ դեռ հառաջ մի փուլ պատրաստելու. հետո դարձյալ կը շատացնեմ, այժմ չէ կարելի, ըստ որում անոթներս փոքր են, հարկավոր է անոթներ և գործիք բերել տալ օտար աշխարհներէից։

—Շատ լավ, եթե մի մի փուլ ես պատրաստելու լինիս, այնուամենայնիվ կարճ միջոցում մեծ հարստություն կարելի է դիզել։

«Երկրայություն չունիմ այդ մասին»։

—Այդքան հարստության տեր դառնալուց հետո, ասելիքս այս էր, թե ինչ պիտո է առնենք ազգի համար։

«Ուրեմն քո առաջարկած մտածելի բաները ազգին են վերաբերվում»։

—Այո։

«Այդ ուրիշ բան է. ես այդ խնդրի մասին պատրաստ եմ օրերով խոսել, սիրական Շաքարյանց, և բացահայտ կերպով հասկացնել քեզ իմ տեսությունս, թե ինչ էր մի հայի պարտականությունը, յուր ազգի առաջն»։

—Դու մի գիտուն մարդ ես, մի գուցե սկսանես այժմ խոր փրկիստփայություններ, իմ դուրս դուրս չէ գալիս այդպիսի բաներից. հասարակ կերպով հասկացրու ինձ և հայտնիր քո դիտավորությունը։ Իմ կարծիքը այս է, որ շատ ոսկի շինելուց հետո, վաճառենք նորան և գոյացնենք մի մեծ արծաթագլուխ, որ և դնելով մի շահավետ գանձարանի մեջ, կարողանանք մի հոյակապ դպրոց բանալ և այդ գումարի տարեկան շահովը կըրթել ազգի խեղճ ողորմելի դավակները, որոնց մասին այսքան աղաղակում են օրագիրքը և հեղինակները։

«Ի սեր աստուծո ձեռք վեր առեք այդպիսի խորհրդից. եթե կամիս, որ պատճառ լինինք ազգի կործանությանը, ապա բանանք այդ դպրոցը»։

—Ի՞նչ ես խոսում։

«Ի՛նչ պիտի խոսեմ. որ դպրոցի աշակերտը տեսար, որ ազգը սիրեր ու նորա օգուտը պաշտեր։ Ամինայն ոք, որ փոքր ի շատե ուսումն է ստանում, մոռանում է յուր ազգը, յուր հավատն ու օրենքը, ոչ պահէ ի իմանում, ոչ մատաղը, ոչ քաղություն, ոչ թողություն։ Եթե մի փոքր մեղադրես այդպիսուն նորա սխալների պատճառով, կը տեսանես ահա, որ հիմար ֆանատիկոս անունը կը բևեռե ճակատիդ։ Մեր ազգը ինչպես որ խուսափողից (մատաղ դնամ նորա զորությանը), ստացել է յուր կրոնը, ինչպես պաշտում է Լուսավորչի լույս հավատը, պետք է աշխատենք, որ այդ հավատը ամուր և անխախտ պահպանվի, մեզ հարկավոր է ոչ թե հավատի թշնամիք հավելացնել, այլ հավատի պաշտպանք և պատասպարողը։ Վարժատուն ասած բանը, ճշմարիտ է, ուսուցանում է մարդու զանազան լիզուք, զանազան արտաքին դիտությունք, բայց եթե առողջ բանականությամբ քննենք՝ այդ բոլորը հոգու փրկության պատճառ չէ կարող լինել, այլ մանավանդ կորստի, ինչ ունինք, սիրելի, այս աշխարհիս մեջ, ինչ պիտի տանենք այստեղից. մի չոր հողի ունինք, պետք է աշխատել որ դժոխքի բաժին չլինի մեր խեղճ հոգին։ Ուսումս ստացողը նույնպես պիտի մեռանի՝ թե

ոչ, ուսում ստացողի կյանքը նույնքան է որքան տգետինը թե ոչ. ուրեմն ինչ գործնական օգուտ ունի հոգին ուսումից. իսկ սուրբերը ուսյալ էին: Մարգարեքը հովիվ չէ՞ին, առաքյալքը ձկնորս չէ՞ին: Աստված, ողորմիր ինձ ասել չուսանողը, այլ, դորա փոխանակ, աստված, ես քեզ ողորմիմ ասողը չէ՞ր, որ ծովի վերա ոտքով վազեց դեպի նավը, որով աստված, ողորմիր ինձ աղոթքը ուսուցանող վարդապետը գնում էր: Եվ այս վարդապետը չէ՞ր որ տեսանելով այն ռամիկ մարդու սրբությունը, որով, անտարակույս, որպես ցամաքի վերա ման էր գալիս նա, ասաց թե քեզ ոչինչ ավելի հարկավոր չէ, երանի՜ թե ես ես քո պես անգետ լինեի, բայց քո աղոթքի պես իմ աղոթքը ես արժաննդունակ լինեի: Մեր գլխավոր պարտականությունն է, եկեղեցիք շինել, ելած եկեղեցիների պատկերները արձաթապատել, քառասնիցը անպակաս տունել, ննջեցյալների գերեզմանը օրհնել տալ, մատաղը չմոռանալ և պահքը պահել. եթե սորանից ավելի կամենանք, ընդունելի և աստվածահաճո բաներ դեռ չեն շատ կան, ջրհոր փորել, տանը մնացած աղջիկ լույս ու արև հանել, տոնի, գառնի աղքատներին հանդերձ բաժանել: Անտարակույս այս բոլորը կառնենք մեք քո հետ. բացի սորանից հարկավոր է, որ դարպաս ուղարկենք Նորուստեմ, Մշու սուրբ Կարապետ և այլ այսպիսի ուխտառուներ, որ օրհնեմքդիր ստանանք: Ախ ինչ գեղեցիկ են այդ օրհնության գրերի ոճը և շարադրությունը: Ի սուրբ և աստուածընկալ դրանէ.... աստուածային օրհնութիւնն եկեալ հանգիցէ, ծավալեսցի ի վերայ ձեր և համայն ձերայնոց.... և այսպիսի օրհնության գիր շատ անգամ կարելի է կիս մանկիով ստանալ: Ի՞նչ է մարդուս երջանկությունը սորանից ավելի. «Յայտ լիցի աստուածասիրութեանդ», կը շարունակե օրհնության գիրը, «դի դոր առաքեալ էիք ձեռամբ (այս ինչ անձին) դմի տեօրտի պիբլիք»,⁴ ընկալաք մեծաւ օրհնութհամբ և զանուն ձեր և համայն ննջեցելոց ձերոց գրեցաք առաջի սուրբ սեղանոյն, յորոյ վերայ սուրբ պատարագն մատչի՝ և այլն: Գանի որ այդ վանքերը կան, քանի որ անմահ պատարագը կը մատուցանվի այդ տեղերում, այդ արձաթը տվողի և նորա բոլոր ննջեցյալների անունը պիտի հիշատակվի: Երանի՜ մեզ, Շաքարյանց, երանի—հազար երանի: Թող ուրիշները զլուխ կտրեն ուսում ստանալու, մեք քո հետ հոգիներին պատրաստությունը տեսանենք: Հարկավոր է մեր ճարելու հարստութենից մասն և բաժին հանել Վարագա սուրբ նշանին, Վանկո սուրբ նշանին, Աղթամարա սուրբ նշանին, Գեղարդա սուրբ նշանին, Օթյաց սուրբ նշանին* և այլ մյուս

* Օթյաց սուրբ նշան անվանվում է այն խաչ քարը, որ ինչպես պատմվում է Այսմավուրքի մեջ, Թաղթնոս և Բարթողիմեոս առաքյալքը միմյանց հանդիպելով Պարոկաստանի և Հայաստանի սահմանների մոտ և մի տեղ օթիկով գիշերը առավոտուն օձել են այն քարը որպես հիշատակ յուրյանց միմյանց հանդիպելուն: Այս պատճառով ևս անվում է Օթյաց սուրբ նշան: Մի բերանացի ավանդություն, որ հասել է ինձ ձեռունի մարգերից, ասում է թե Նոր-Նախիջևան քաղաքի մոտ գտանված սուրբ խաչի անունով վանքը շինած է այդ սուրբ նշանի անունով, և թե այն խաչի նշան ունեցող քարը, որ դրած է վանքի ձախակողմյան պատի մեջ, ուր կա և Թաղթնոս Առաքելու դատակերը, է այն Օթյաց սուրբ նշանը: Բայց այս մի ավանդություն է. գրավոր հիշատակարան գտանելու համար այդ մասին, իմ բոլոր հարցախնդրությունն զուր է անցած մինչև այժմ:

սուրբ նշաններին, որ գրված կան իմ մոտ գտնված գրչագիրներին մեջ։ Այս անպատճառ հարկավոր է, որ այդ սուրբ նշանների բարեխոսությունը ևս անպակաս լինի մեր վերայից։ սուրբ նշանները անբարբառ բարեխոս են հավատացյալներին, բացի դորանից, «մեք ի յայն վայտն եմք յուսացիալ, յոր Տեր Հիսուս բևեռեցաւ», ասում է խաչի տաղը։ Իմ կարծիքով ազգը եկեղեցին է, հոգևորն են, մեք մասնավոր մարդիկ ենք, մեք մեր հոգու փրկության մասին մտածելուց ավելի ուրիշ պարտականություն չունինք, իսկ ազգի բաները, եկեղեցու բաները թող հոգան, փառք աստուծո, կաթողիկոս ունինք, Լուսավորչի հաջորդը, պատրիարքներ, առաջնորդներ։ վանքերը լի են վարդապետներով, թող նոքա մտածեն այդ բաները, և մտածել են և մտածում են ևս։ Դու ինչ ես կարծում, եթե նոքա չլինեին, մեր լույս հավատը կը պահպանվեր մինչև այժմ։ աստված կյանք տա մեր հոգևորներին, աստված նոցա շուքը մեր վերայից անպակաս առնեւ։

Այսպես էր Մանթուխյանցի քարոզը, որ կարգաց Շաքարյանցի դրեխն։ Շաքարյանցը մի գերտնական մարդու տեղ դրած լինելով Մանթուխյանցին, իսկույն հնազանդեցավ նորա ասածներին, մանավանդ ինքը պաշտպանվով գյութական բաներով, մի փոքր երկյուղ ևս ուներ, որ մի գուցե աստված բարկանա յուր վերա, ուստի և հոժարակամ ընդունեց այն բոլոր առաջարկությունքը, որոնց խորհուրդը և նպատակն էր մոտ մնալ եկեղեցուն և հոգևորներին, որոնց միջնորդությամբ կարող էր թողուլ աստված յուր գյութությամբ պարագելու մեղքը։

—Մեք այս բաների վերա ուրիշ անգամ ավելի ընդարձակ կը խոսենք,—ասաց Մանթուխյանցը, ձեռքը պարզելով դեպի արաղի շիշը։ Շաքարյանցը հառաջամատուց գտնվեցավ և իսկույն լցրեց բաժակները քրաղով։ Այս րոպեից սկսած Մանթուխյանցի և Շաքարյանցի հարաբերությունը ամենևին այն չէր, ինչ որ քանի մի օր հառաջ։

Մանթուխյանցը, ոսկին շինելուց հառաջ, գալիս էր Շաքարյանցի մոտ, քրպես յուրյանից առավել մեծ մարդու մոտ, ըստ որում, ինչպես ասել ենք յուր տեղում, Շաքարյանցը ուներ մի փոքր կարողություն։ Բայց երբ գտավ ոսկի շինելու գաղտնիքը, Շաքարյանցը սկսեց նայել Մանթուխյանցի վերա նույնպիսի մեծարական աչքով։ Եվ Մանթուխյանցը, որպես մի տգետ մարդ, իսկույն սկսեց օգուտ քաղել յուր դրութենից, փոխեց յուր խոսակցության ոճը Շաքարյանցի հետ, և կրավորական բնավորությունը դեպի ներդրածական։ Ճշմարիտը պիտո է ասել, Շաքարյանցը յուր ժամանակին այս աչքով նայած չէր Մանթուխյանցի վերա։ Ինչեիցե։ Մեք թողունք առ ժամանակ սորանց այստիղ, և տեղափոխվինք մտքով դեպի մի այլ ընկերություն։

Է

Շատ ժամանակ չէր, որ Գոմա Էմմանուելը ընակվում էր այս քաղաքի մեջ, ուր անցան նախընթաց գյուղներում պատմած անցքերը։ Նորա անձնական աղարությունքը հարկադրիլ էին նորան, օգափոխության համար դուրս գալ

յուր մասշտաբնականութիւնը, ուր շատ տարիներ անցուցել էր մեղամայձա-
կան և տխուր սիւսնութեան մեջ:

Դպրութեան կանոնքը արգելում են մեղ, առանց որեւիցե մարդու կամք
ստանալու, տպագրութեամբ հրատարակել նորա վարձապարտութեանը. այս
պատճառով համարձակութեան չունիմ խոսել հրապարակով իմ ընթերցող-
ների հետ, Կոմս Էմմանուէլի անձին վերա. հերթանալով, որ թույլտվու-
թեան ունիմ նորա կողմից ասել այնքան, որքան ասացի կամ որքան դեռ-
ևս պիտի ասեմ:

Բացի սորանից, Կոմս Էմմանուէլը մի նոր մարդ է մեր ազգի համար.
նա փոքր է շատե հայտնի է ընթերցող հասարակութեանը յուր Հիշատա-
կարաններով և ոտանավորներով, որ տպւում են Հյուսիսեայն օրադրի
մեջ. այս պատճառով ևս իմ ընթերցողքը չեն կարող ասել ինձ, թե խոսում
էի մի բոլորովին նոցա անծանոթ մարդու մասին: Ինչեւից:

Ահա այս քաղաքը դալով Կոմս Էմմանուէլը ման էր եկել համարյա
թե բոլոր փողոցները, տեսել էր բոլոր եկեղեցիքը, վաճառանոցները, ըստ
որում հայաբնակ քաղաքներում սոցանից ավելի բան չկա, որ կարողանար
գրավել մի եկավոր կամ հարցախնդիր մարդու ուշադրութեան: Առհասա-
բակ շատ տխուր երևույթ է այս, բայց անմիջական հետևանք հայերի
կյանքի ասիական բնավորութեանը. Այնտեղ, ուր չկա կրթութեան և դաս-
տիարակութեան, չէ կարող լինել ընկերական կյանք. իսկ ուր չկա ընկե-
րական կյանք, այնտեղ թագավորում են միմյանցից բաժանող և հեռացնող
եսական սկզբունք, որի հիմքի վերա ոչ թե միայն բան չէ շինվում, այլ հա-
ռաջուց շինվածները ևս քանդվում են: Որեւիցե գործ, որ պիտի պատկաներ
ամբողջ ազգին, հարկ է որ կատարվի հասարակաց ձեռքով, հասարակաց
հոգու միաբան գործակցութեամբ. բայց ուր իշխում է եսականութեան, այն-
տեղից հալածական է միաբանական աստվածային հոգին: Եսական հոգով բան
չէ հառաջանում նորա համար, որ նա կենդանացած է յուր մեջ. նա մեռած է
շրջակայքի համար, թեև գտնվում էր մի կենդանութեան պատկեր ունեցող
կեղևի մեջ: Մի այդպիսի մարդու վարդապետութեանը զոհաբերութեան մասին
(առանց որին ոչինչ առաքինութեան չկա) այսպես է, թե այն դոհն է արժան և
ընդունելի, որ վարձատրվում է իսկույն նյութական ճանապարհով: Նա չկամի
ևս հասկանալ, թե առաքինութեան ասածը մի վերացական բան է և չէ երե-
վում նյութական կերպարանքի տակ: Հեռի է նորանից այն հասկացողու-
թեանը և վարդապետութեանը, թե ամենայն դոհ, որ վարձատրվում էր
մաքուր խղճմանքի գիտակցութեամբ, արդեն ամենալավ աղբյուրն էր
մխիթարութեան: Ոհ, արեւ շատ անգամ դեռևս պիտի մտան ևս հայերի ասիա-
կան պղտոր հայացքի վերայով.... դնայուն մեռյալները (хозяине трупы)
գեռևս շատ ժամանակ պիտի կենդանի մարդիկ թվին մեր արտասովոր ազգի
աչքում: Երևում է, որ մեք տեսանելու չէինք նախախնամութեան այցելու-
թեանը այս ազգին հասած. բայց արդյոք պիտի տեսանէին մեր որդիքը
կամ թուները, դժվար է հավատար Զսերմանած, հնձելու հույսը չար անձ-
նախաբեութեան է. եթե մեր պապերը և հայրերը սերմանած լինեին, մեք

այժմ կը հնձենք, ներկայումս չենք հնձում նորա համար, որ մեր նախնիքը չեն սերմանած. բայց մեք ևս չենք սերմանում, քնչպես ուրևմն կարող են հնձել մեր որդիքը և թոռները: Հայերի համար, երեկ և այսօր նույն է միշտ. չիմ ասում հավիտյան, որովհետև այդ աղդի բռնած ճանապարհը այնպես է, որ գտրերի ևս զժվար թե կը դիմանար, ուր մնա հավիտյանը:

.... Երևկոյան ժամանակ, Կոմս Էմմանուելը հուսացավ զեպի քաղաքի ծայրը, զեպի մի պարսպավոր եկեղեցի, որի բակը էր միևնույն ժամանակ և զերեզմանատուն:

Կանաչապատ էր բոլորովին այդ եկեղեցու բակը, և շատ ծառեր տնկած կային պարսպի հետ ղուգահեռաբար, որոնց ստվերքը ստանում էին առավել և առավել հսկայական երկայնություն, որքան արևը խոնարհվում էր զեպի մուտ: Թիթե քամին, խաղալով ծառերի տերևների հետ, պատճառում էր մի ախորժելի խշխշոց. ծաղիկները և արոսները սկսանում էին առուզանալ, թարմանալ և բարձրացնել յուրյանց գլուխը, ազատվելով արևի ուղղահայաց այրող ճառագայթներից, որ խաղում էին այժմ կաթողիկեի օակեզոծ խաչի վերա:

Այցեխուն, աչքը ձգեց լայնարձակ, գեղեցկանիստ բակի վերա. ոչինչ, և ոչ ոք.... Այնտեղ ապրում էր միայն անշունչ բնությունը. այնտեղ, քամին միայն, որոտը, և նշանակյալ ժամերում, եկեղեցու տիպուր հնչող զանգակը կարող են ընդհատել միշտ թաղավորող լուսթյունը: Գերեզմանները որը կարողվ և որը անկարգ շարված էին կանաչ, թափիչապատ հատակի վերա: Ասես թե յարդերի գերեզմանքը ծառայում են բնության ձեռքում շախմատի քարերի տեղ: Բնությունը խաղում է այս խաղը ժամանակի հետ: Ամեն մի նոր գերեզման, նոր քար է, որ ստանում է բնությունը և դնում է և զանազան ուղղութենաներով շարում է յուր խաղակից ժամանակի առաջև: Ժամանակը տանում է այդ քարերը հատակից....

Երբ Կոմս Էմմանուելը ման գալով գերեզմանների մեջ և կարդալով տիպուր և սխալներով լի տապանագիրքը, որոնց և՛ գրել տվողը, և՛ գրողը, և՛ փորողը չեն գիտեցած հայերեն, անցավ զեպի եկեղեցու սեղանի քամակը, յայնքն, արևելյան կողմը. այստեղ տեսավ նա մի կենդանի էակ. բայց և ա սպասավոր էր մահու թագավորությանը....

Մի վաթսուամյա, բայց առույգ ծերունի, ճաղատ ճակատով և սպիտակ մազերով, բարձր ձեռքին փորում էր.... Նորա խոշոր դեմքի գծագրության հանդարտութենից երևում էր, որ շատ սառնությամբ կատարում էր այդ գործը, և ամենևին մեքենաբար, առանց մտածելու և յուր գործի հետեւանքից կամ շարժառիթից մի տափուրություն ներս ընդունել յուր հոգու վերա:

Կոմս Էմմանուելը մոտեցավ այս մարդուն:

«Բարև, ծերունի», ասաց նա:

— Ատուժո բարին,— պատասխանեց խոսակիցը:

«Դարձյալ գերեզման....»

— Օրհնած, այս տարի զեռ տասներորդն է, որ փորում եմ, միթե

շմտ է: Եթե այսքան ևս չլինի, աւելի որ պիտե՛ր քաղցած մեռանել: Ի՞նչ է իմ ստացածս եկեղեցուց, որպէս տարեկան ուճիկ,—երեսուն մանեթ. աստուծո համար ասած, կարելի՞ է այդքան գումարով ապրիլ, տուն աեղ և ընտանիք պահել: Մեզ ասում են, թե արդյունք ունենիք ժողովրդից, ինչ տիղից է մեր արդյունքը: Մկրտութենից, պսակից և մեռյալից, բայց մկրտությունը և պսակը, համարյա թե ոչինչ արդյունքի աղբյուր չեն: Զստն կոպիկ երբեմն երեսուն և երբեմն կես մանեթ: Ամբողջ մանեթ տասն սարիւն մի անգամ չէ պատահում: Մնում է մեռյալը. դերեզման փորելուց ստանում եմ երկու մանեթ, լվանալու համար, եթե արական է, տալիս են մի բան. մնաց որ մեռյալի շապիկը, վերայի գտանված հանդերձեղներ կամ մահիճը, որի մեջ հանգուցյալը փչել էր յուր հոգին, նույնպես պատկանում է մեզ. նոր հանգերձը իբրև կողոպտւո՞ւ կը պատկանի ծխատե՛ր քահանային, այս պատճառով ահա մեռյալից ավելի եկամուտքի արդյունավոր աղբյուր չունինք:

«Ուրեմն, դու ուրախանում ես, եթե մեռանում է մի մարդ»:

— Ինչ մեղքս պահեմ, այո՛. իմ աղքատությունը ստիպում է ուրախանալ: Զբաղորությունը, աղքատությունը, ապրիլու և ընտանիք պահելու հոգսը, շատ անգամ խտրություն չունին հնարների մեջ, որոնցով կարելի էր արծաթ վաստակել, կյանքի անհրաժեշտ պիտույքը հոգալու համար: Բացի ռորանից, այս ևս կա, որ իմ ուրախանալուցս չէ, որ մարդիկ մեռանում են: Խոլերայի ժամանակ՝ ճշմարիտ ավելի պատճառ ունեի տրուհիլու, ըստ որում երկյուղ կար սրտիս մեջ, որ մի գուցե ես ևս, կամ իմ ընտանիքիցս մի մարդ մեռանի. բայց գորա փոխանակ, այն ինչ արդյունք էր այն տարում...

«Բայց, մի կատարված գործողության վերա մեծ ուրախություն ցույց տալը, ասել է, թե պատրաստություն կար ձեռնտու լինել եթե միայն հաաը լինե՛ր, որ այդպիսի գործողությունք կատարվին առավել ստեպ»:

— Ծշմարիտն ասեմ, ցավելու չեմ, եթե ամենայն օր գերեզման փորեմ այնպիսի մարդերի համար, որպիսու համար փորում եմ այս գերեզմանը:

«Ուրեմն կան մարդիկ, որոնց մեռանելը այնքան ախորժ չէր քեզ, չնայելով, որ պիտի արդյունավորվեիր»:

— Ինչպես չէ: Զորօրինակ երիտասարդ մարդիկ, նոր զեռես ընտանիքի տեր դարձած, նոր տեսած կյանքի արևը, որոնց դուռը միշտ բաց է իմ պես աղքատների համար. տոնի, դատկի, տալիս են մի բան, եթե մկրտություն կամ մի այլ հոգեւոր պետք կատարվի նոցա տանը, նույնպես չեն մոռանում ժամակոչը: Որքան և իցի, այդպիսի մարդերից տարու մեջ ստանում եմ գոնե մի մանեթ. ճշմարիտ, եթե այդպիսիք մեռանին, մինչև չորս հինգ մանեթ կստանաս, բայց, բանը այս է, որ այդ չորս կամ հինգ մանեթով բոլոր հաշիվդ կը վերջանա մեռանողին հետ: Ահա այսպիսի մարդիկ,

* Ցավելով մտաբերում եմ այս տեղ մի քանի քահանայք. որ ժողովրդի հետ կո՛րով ու վեճ էին բանում կողոպտւա զահանջելով, թե արժան է օր այս հանգուցելու այս ինչ և այն ինչ հանդերձները ևս աային նոցա: Զգվելի՛ իբաւումը:

եթե մեռանին, ափսոսում եմ. բայց այն մյուս մարդիկը, որոնցից ոչինչ արդյունք չունինք, որոնց շեմքը հրեք չենք կոխած, որք հացը միանգամ ուտում են, մյուս անգամ կռում, թե մի գուցե պակաս էր, որ բոլորովին նման են անալիտան ձիու, որի տերը միմիայն օդուտ, որ կարող էր քաղել նորանից, այդ էր նորա կաշուցը, որ սատակելուց հետո կարող էր վաճառել, ըստ որում նորա կենդանութունը չէր արժոււմէ նորա կաշուն:

Այն մարդը, որի համար փոքրում ես այդ գիրեզմանը, նույնպես պատկանում է այս վերջին տեսակի մարդերին:

—Ավելի վատթար՝ Սա, մեր եկեղեցու նախկին երեսփոխանն էր, տասն և հինգ տարի կատարեց այս պաշտոնը, բայց ինչպես, մի հարցը:

Տարին մի անգամ մի քանի քահանայք գալիս էին հաշիվ տեսանելու. բայց ինչ հաշիվ, ինչ քննութիւն: Հանգուցյալը լավ գիտեր յուր բանը: Հաշիվը սկսանելուց հառաջ, պատրաստում էր, ահա այն ծառերի տակ, խորովածը, գինին և արագը: Անտարակույս, հառաջ գնում էին այդ բարութիւնքը վայելելու, որ մի փոքր ուշ ստանան այն մեծ և երկար, ամբողջ տարու մանրամասն հաշիվը քննելու համար: Խելացի էր շատ մեր երեսփոխանը, նա սկսանում էր մի մի արագից և բանը բերում էր հասցնում էր այնտեղ, որ հաշվետեքը տաղ չէին թողում, մեղեգի, շարական չէին թողում, որ չերգեին.... Սովորաբար առավոտյան տասն ժամից կը սկսվեր այս բանը և կը տեւեր մինչև ժամը երկու կամ երեքը ճաշից հետո. այս միջոցին երեսփոխանը ասում էր, «այժմ սկսենք հաշիվ բանը, որովհետեւ մի երկու ժամից երեկոյան զանգակը կը զարկեն, ժողովուրդ գուցե սկսանի գալ եկեղեցի և խափան լինել մեր գործին»: Առհասարակ շատ բարեսիրտ են մեր քահանայք, այս չէ կարելի ուրանալ. երախտագիտութեան մասին ես հետ չեն ժողովրդից. այս պատճառով ես ասում էին, —օրհնած, այսքան տարի եկեղեցու դրանը ծերացար, այժմ պիտի խորդախութեան գործերը հաշիվները մեջ. միթե մեք չենք հավատում քեզ: Մեր գալը մի օրենք է, որ կատարում ենք, լցուցանում ենք առաջնորդի հրամանը, որ սաստիկ պատվիրում է ուշի ուշով քննել հաշիվները, որպես թե գողերի և ավազակների ձեռքում էր եկեղեցին: Հանճարեղ երեսփոխանը պատասխանում էր, «Ձե՛, տյարք հարք, ես խնդրում եմ, որ հաշիվներին վերա աչք դարձուցանեք, եկեղեցու մի կոպեկը եւ կրակ լինի իմ համար, եթե խառնել եմ իմ գույերի մեջ»: —Թե աստված սիրում ես, ձեռք վեր առ այդ բաներից, մեք լավ ճանաչում ենք քեզ, աստված տա, որ բոլոր երեսփոխանք այն հոգին ու հավատը ունենային, ինչ որ դու ունիս, բեր մատչանները:—շարունակում են քահանայք: Երեսփոխանը բերում է. և ահա, եկեղեցու տարեկան ելից և մտից տակը գրվում է գեղեցիկ գրչով. «Հոգևոր կառավարութիւնս վերահասու եղեալ ստուգութեան հաշուոց, ելից և մտից եկեղեցւոյն, եզիտ զայնս ի պատշաճեալ կարգի, ըստ օրինացն հրամայելոյ, գորմէ ստորագրութեամբ անդամոց և դրութեամբ կնքոյ վկայէ»:

Այնուհետև մի ամբողջ տարի ո՞վ էր եկեղեցու մոտ եկողը, ո՞վ էր հաշիվ հարցնողը: Տարեգլխին, նույն քահանայքը, նույն խորովածը, նույն

պատիւը, տաղը և շարականը, հետեւաբար և նուէյն վկայությունը «ստորագրութեամբ անդամոց և դրութեամբ կնքող»:

Ահա այս կերպով տասն և հինգ տարի վարեց հանդուցյալը երեսփոխանութեան պաշտօնը: Բայց երբ սորանից հինգ տարի հառաջ հիւանդաւնալով հարկադրվեցաւ թողուլ յուր արեւեստը, կկեղեցին, բացի քանի մի փոռէ մոմից, կոճատից և խուռկից այլ բան չունիր....

«Ապա ժողովաւորդը», հարց արեց կոմս էմմանուելը:

— Հը մ, ժողովուրդին ինչ. եկեղեցական գործերի մեջ ինչ գործ ունի ժողովուրդը. այստեղ հոգևոր իշխանություն կա, կառավարութիւն և առաջնորդ. — պատասխանեց ժամակոչը, ճակատի քրտինքը սրբելով:

«Շատ բարի. բայց եկեղեցին ոչ հոգևոր կառավարութեանն է և ոչ առաջնորդին. եկեղեցին պատկանում է ժողովուրդին և ղեռ օրհնքի դորութեամբ ևս ժողովուրդը պիտի վերահասու լինի կկեղեցու տարեկան արդյունքին և ծախքին: Երեսփոխանը ինչ է. ովի երեսփոխանն է նա. ոչ ապաքին ժողովուրդի եկեղեցու մեջ, ժողովուրդի գործակատարը: Ժողովուրդը գնում է մի մարդ եկեղեցու մեջ, որ նա անտեսեալ տարեկան արդյունքը և ծախքը, այլև հոգաբարձու լինի եկեղեցու պիտույքին»:

— Մեր ժողովուրդը այդպիսի բան չգիտէ: Նորան վաղուց արդեն հավատացուցել են, որ ժողովուրդը, աղգը հոգևոր բաների մեջ իրավունք չունի խառնվելու, որովհետեւ այդ բոլորը պահւած է հոգևոր իշխանութեան:

«Եկեղեցու ել ու մուտը հոգևոր պաշտոն չէ, մի սրբազան խորհուրդ չէ, որ սոսկական մարդը համաշնակութիւն չունենար մերձենալու: Հոգևոր իշխանութեան գործը է հոգաբարձու լինել եկեղեցու կրօնական մասին և ոչ եկեղեցու անտեսութեանը, որ հասարակաց ոչինչ չունի կրօնի հետ: Եկեղեցին շինողը և պահողը է ժողովուրդը, սորա վերա է նորա ծանրութիւնը, եթէ եկեղեցին քանդվի, ժողովուրդն է շինում, դարձյալ եկեղեցու արդյունքը ժողովուրդին է»:

— Ոչխարը, բուրդը և կաթը յուր տիրոջը տալով, իրավունք ունի պահանջելու, որ տերը հաշիվ տար նորան, թի որքան արդյունք էր ստացել նորա բուրդից և կաթից, և թի ուր, կամ ինչ բանի համար ծախք էր արել:

«Ոչխարը անբան անասուն է. բայց ժողովուրդը բաղկանում է բանական մարդերից. միթէ ընդունում է ժողովուրդը, որ վարվին յուր հետ, որպէս անբան անասունի հետ: Եւ շատ զարմանում եմ ձեր ժողովուրդի վերա»:

— Եթէ զարմանում ես, ապա ուրեմն ոչինչ հասկացողութիւն չունիս մեր ազգի մասին: Ժողովուրդը ասացյալը բաղկանում է զանազան առանձին առանձին մարդերից, այնպէս չէ»:

«Անտարակույս»:

— Ուրեմն ժողովուրդը խոսելու համար, հարկավոր է, որ այդ առանձին առանձին մարդիկը միմյանց մոտենան, խորհուրդ կատարեն, և յուրյանց մասնավոր ձայները, զեպի մի ամբողջ հավաքելով, լսեցնեն որպէս մի հասարակաց ձայն, այնպէս չէ»:

«Ամենևին այդպէս»:

— Բայց դու տեսա՞ր, երբ և իցե քո կյանքում, երկու հայ, մաքուր խղճմտանքով և անկեղծ սրտով միմյանց մոտ եկած մի ազգային դործի համար, որի օգուտը անիջապահ հարակցությունն չունենր նոցա անձնական շահասիրությունը։ Տեսված բան է հայերի մեջ բարոյական մտավորություն, կամ հայերի համար մի սուրբ առարկա, որի անունով ամենայն երկրորդական պոստությունը հետ ղնկելով բարեկամական ձևը պարզեին միմյանց։ Ախ, պարոն, երևում է, որ դեռ անփորձ ես և երիտասարդ, արյունդ տեք, ինչ ասես մտածել է տալիս, առանց կշռելու այն հանգամանքը, որոնց թույլտվությունից կախ էր այդ գեղեցիկ գաղափարների իրազորությունը։ Իմ այս մաղերը չեն սպիտակացիլ ջրաղացի դռնում, այլ ժողովրդի մեջ. և ես մտել եմ ժողովրդի ամեն մի կարգի մեջ, սկսած հետին աղքատից մինչև երևիլի պարոնը։ Տարու մեջ, ես տեսնում եմ շատ տեսակ հասարակությունք։ Ասեն մի թաղումի, կերակամտի կամ այլ աշխարհի բաների ժամանակ՝ ըստ մեծի մասին մի տան մեջ հավաքված են լինում երեսուն, քառասուն և երբեմն հիսուն կամ վաթսուն հոգի։ Այդ տեղերում լինում են շատ խոսակցությունք, և այդպիսի տեղերում կարելի է ճանաչել ժողովրդի ստույգ բնավորությունը։ Նա աշատեղ ազատ է, չէ հավաքվել պաշտոնական խորհրդով, որ միտքը փոքր ի շատեղ լարված կամ նախապաշարված լինի, չէ սերտել խոսելիքը, ինչպես պաշտոնական ժողովների ժամանակ. բացի սորանից, նա անվավեր է համարում այն բոլոր խոսք ու զրույցը, որ լինում էին աշխարհի տեղերում, և այս պատճառով ևս ցույց է տալիս յուր հոգու միջինը ամենայն միամտությունը, և խելացի կամ զննող մարդը, որ կամեր, շատ բան կարող է իմանալ աշխարհի ժողովներից։ Իմ կոչումը և պաշտոնը աշխատեալ է, որ ոչ ոք արժան չէ համարում խոսել իմ հետ. աղախինքը կամ սպասավորքը զղվելով տալիս են ինձ մի բաժակ արաղ, կամ առաջես զնում են կերակուրը. շատ անգամ տեսել եմ, որ բաժակը կամ ամանը, որ ես դործ էի դրել, իսկույն կոտրում էին, որպես թե նա պղծվել էր։ Այսպես լինելով իմ զրույցները ժողովրդի մեջ, ինքս ոչինչ չխոսելով հարկադրվում եմ ականջ դնել ուրիշների խոսածին։ Այնպես մի տան մեջ հավաքված կային մոտ իբր իննսուն հոգի, կերակամուտ էինք կատարում մի հանգուցելու։ Այդտեղ սկսվեցավ մի խոսակցություն հասարակաց և մասնավոր խնդիրների վերա, որ տեղեց ամբողջ հրեք ժամ։ Բայց չկարծեք, որ իննսուն հոգին ևս խոսում էր, թեպետ դործը իննսունին ևս վերաբերվում էր։ Այնտեղ երեսուն հոգու չափ հետին դասակարգից, աշխատեալ չուներ, կային, որոնք ոչ լեզու ունին և ոչ բերան, ձուկի նման մունջ են։ Այս դասակարգը պարկեշտ է, և զիտելով յուր աղքատությունը, որովհետև խոսելու կամ բանի մեջ խառնվելու իրավունքը շատ կամ սակավ կարողություն տեր մարդն ունի, ոչինչ չէ խոսում, թեպետ և խոսել ևս չգիտե, ինչպես նաև շատերը... և թե ինչ բանի վերա խոսում էին, նույնպես չգիտե. նորա խելքը չէ հասանում այդպիսի բաների։ Նա ապրում է քաղաքի մեջ յուր չքավորությամբ և հույս ունի հարուստների վերա, որ կը հոգան քաղաքի բոլոր պիտույքը։ Այսպես ահա, իննսունից երեսունը դուրս եկավ,

262

անձնական թշնամիք. ինչ որ պիտի մոռանե հասարակության գանձարանը, միթե օգնուող ունի նոցա անձնական շահասիրությանը, ուրեմն ինչ հարկավոր է ասեն մարդու հետ կռիվ վիճ բանալու Բաղաքը մինչև այժմ կառավարվել է, այսուհետև ևս կը կառավարվի, մեք մեր կյանքի շատ մասը անցուցել ենք, թող մեր որդիքը ինչ կամին առնեն:

Ահա քեզ, պարոն, մի անշուք, բայց ճիշդ պատկեր մեր հասարակությանը. այսպես լինելով բանը, դու կը մնան ձեր պահանջողությունքը և խոսքերը:

Շատ տխուր տպավորություն գործեցին այս բաները Կոմս Էմմանուելի վերա. նա, որ քաջ դիտեր այս բոլորը, վերստին լսում է մի ժամակոչի բերանից...

Արևը հետ քարշից յուր վերջին ճառագայթքը և ժամակոչը երկու ձեռքը դնելով գերեզմանի ափերին, դուրս եկավ նորա միջից:

— Հերիք է այսքանը,—ասաց նա ինքն յուրյան, բայց այնպես, որ լսեց Կոմս Էմմանուելը:

«Ինչպես թե հերիք է, հաղիվ մի և կես կանգուն կա փորածի խորությունը, այդպիսի գերեզման կը լինի». պատասխանեց Կոմս Էմմանուելը:

— Ինչ է, մտածում ես, որ դուրս կը փախչի մեռյալը, այդ երբեք լինելու չէ: Քահանան անշարժ եղիցի ասելով խաչի կնիքը դնելուց հետո, եթե մի կանգուն ևս խորություն չունենա փորածը, մեռյալը չէ դուրս գալու:

«Են գիտեմ, որ մեռյալը չէր դուրս գալու, բայց փոքր հողի տակ ծածկելով մարմինը, երբ որ սկսանում էր փախչել, յուր վերածնություն միջոցին, օգը կապականե անպիտան արտաշնչությամբ, որից հառաջանում են զանազան վատ հիվանդությունք: Եվ այս է պատճառը, որ օրենքը ևս հրամայում է երեք կանգուն խորությամբ փորել գերեզմանը, այս պահանջում են առողջապահական կանոնքը»:

Բայց ժամակոչը ուշադիր չեղավ այս խոսքերին. նա յուր կյանքում չէր փորել այդպիսի խոր գերեզման:

Ը

Կոմս Էմմանուելը, տխրությամբ լցված, բաժանվեցավ մահու թագավորության սպասավորից, և սկսեց դիմել դեպի պարսպի դարպասը, որ գնա յուր օթեանը: Նա մտածում էր, թե արդարև հայոց ազգը թեպետև քանի հազար տարեկան, այնուամենայնիվ դեռևս մի խակ տղա է և գուցե երբեք դուրս գալու չէ այս տղայութենից: Այսպիսի ազգերը, ասում էր ինքն յուրյան, կարոտ են, որ, ինչպես անչափահաս որբեր, գտանվին հոգաբարձության տակ. բայց հայոց ազգը չունի հոգաբարձու և գտանելու չէ երբեք: Ուրեմն ինչ պիտի լինի այս ազգի վերջը, շարունակում էր նա մտածել, անտարակույս այն, ինչ որ լինում է առանց հոգաբարձուի մնացած անչափահաս որբերի վերջը...

Այս խորախորհուրդ, բայց տխուր և տրտում մտածությունքը զայրացուցին Կոմս Էմմանուելի սիրտը, և արտասուքի երկու խոշոր կաթիլներ

դուրս թռան նորա լցված աչքերից և թաղվեցան գետնի փոշու մեջ: Այն,—
ասաց նա, նայելով յուր արտասուքի ընթացքին,—թեպետ և ասում են,
որ արտասուքի թափվիլը թեթևություն է տալիս մի վշտահար սրտի, բայց
դուք թաղվելով այս ոտնակոխ փոշու մեջ, տեղիք եք տալիս, որ ավելի
տխրության ավազի պատեն իմ սրտին: Դուք ցույց եք տալիս ինձ, որ
տարագիր ընկած ազգի կոմ մասնավոր մարդու արտասուքի համար ևս չկա
մի աղնիվ առաքկա, որ ժողովրդի այս ազնիվ հյուսթը, որ միմիայն հոգու
ներգործիւց դուրս է գալիս մարմնից:

Այն, երանի՜ այն անբաղդին, այն թշվառին, որ մնաց յուր տեղում.
գոնե նորա արտասուքը կը թափվին հայրենիքի ավերակների կամ յուր
անցած կյանքի հիշատակարանների վերա, որ սուրբ են և միշտ պիտի
սուրբ մնան քնքուշ և հասկացող սրտի համար: Բայց վա՛յ այն ազգին,
այն ժողովրդին, որի արտասուքի համար օտար փոշուց ավելի չկա մի ու-
րիշ ազնիվ ընդունարան:

«Ինչ այդպես գլուխներդ կախած դնում եք, պարոն», ասաց մի ձայն:
Կոմս էմմանուելը վեր բարձրացրեց գլուխը և ձեռքի թաշկինակով
սրբեց աչքերը շտապով, բայց, ծածկել կամելով յուր արտասված լինելը, ձե-
վացուց, որպես թե սրբում էր ճակատի փոշին կամ քրտինքը: Երբեմն,
արտասուքներ, որ հառաջանում են հոգու խիստ մոտիկ, խիստ սիրական,
բայց օտարի համար գաղտնի պատճառից, չէ պիտո երևին ուրիշին. սա ի-
րավունքը չունի նկատել այդ նվիրական գաղտնիքի ազդեցության հետե-
վանքը, այդ մի սուրբ բան է և պիտի ծածուկ մնա միշտ ուրիշից, որ մի
գուցե օտարոտի խորհուրդների տևր լինելով, անարժանաբար տեսաներ մի
այսպիսի մաքուր զեղումն սրտի:

Կոմսի հետ խոսողը էր մի տիրացու:

— Դժեք եք,—ասաց Կոմսը փոխված ձայնով: Նորա կիրքը նստած
չէր դեռևս, և արյունը ալեկոծվում էր սրտի և թոքերի մեջ:

«Այն, էս եմ», պատասխանեց տիրացուն: «Երևի, օդի լավության պատ-
ճառով դուրս եք եկել ման գալու, շատ լավ եք արել: Մի միայն երջանկու-
թյուն, որ կա մեր քաղաքում, դա օդի մաքրությունն է, մանավանդ առա-
վոտները և հրեկոյան ժամանակը:

— Ստույգ է, ևս ևս նկատում եմ այդ,— պատասխանեց Կոմսը, բայց
այնպիսի սառնությամբ, որ հայտնի ցույց էր տալիս, թե ծանրություն էր
յուրյան, խոսել այն ըուպին օդի վերա:

Արդարև, եթե մարդու կյանքը առնունք որպես մի թել, ապա ու-
րեմն շատ խալտաբեղետ և պիսակ մի թել է նա: Այդ կարճ կամ երկայն
շղթայի օղբըր ունին յուրյանց վերա զանազան դրոշմեր, ոմանք ուրախու-
թյան, ոմանք տրտմության, ոմանք հուսահատության. մի խոսքով, հոգու
բոլոր զգացողությունքը, բոլոր հոգեբանական երևույթքը: Կյանքի մեջ կան
և այնպիսի ըուպներ, երբ մարդը պիտի խոսե միմիայն յուր հետ, յուր հո-
գու հետ, յուր աստուծո հետ: Այդպիսի նվիրական ըուպներում մարդը հրա-
ժարվում է նյութական աշխարհից, նա մոռանում է յուր շրջակայքը, նա

դուրս է դալիս մտքի ծովի վերա և այդ ճանապարհորդությամբ ապրում է ահա բուսկին: Այդպիսի բուսկներում, մարդու բոլոր զգացողությունքը և կարողությունքը կենդրոնանալով մտքի գործարանի մեջ, ուղեղի վերին կիսարածիկների մեջ, մյուս ջղերը և գործարանքը, ասես թե գտգարում են ներգործելուց: Այժմ, տեսողական գործարանը, համարյա թե սառչում է, և ահա բուսկին նորա վերա ընկած ճառագայթը մի առալկայից, չէ հասնում զեպի ուղեղը. ականջը, լսողական գործարանը, նույնպես, և եթե առաջինը կամ երկրորդը հասուցանեն մի կիսատ թերատ տպավորություն գեպի ուղեղը, սա կազ է և չէ կարող ընդունել տպավորությունքը, մինչև մի գլըր-դեցուցիչ խթան չներգործեն նորա վերա: Բայց, սատանայական, այնպես է պատահում, որ եթե ոչ միշտ, գոնե շատ անգամ, այսպիսի քաղցր բուսկները ընդհատվում են այդ բուսկների բնավորության մի բոլորովին հակառակ հանդիպմամբ: Սա մի անախորժ զգացողություն է, որ մարդը ձգում է համարյա թե մի տեսակ կատաղության մեջ. և ամենասիրելի մարդը սատանա է թվում այսպիսի ժամանակ:

Բայց կոմս էմմանուելի սառն ընդունելությունը ոչինչ ազդեցություն չգործեց տիրացուի վերա: Նա սովորած չէր օգից խոնավություն ընդունել. դորա հակառակ, այն տեսակ մարդերից էր, որոնց ջրհեղեղ է հարկավոր խոնավություն զգացուցանելու համար, անձրևը փոքր է:

— Նա ևս դուրս եմ եկած ման գալու, —ասաց տիրացուն, — եթե կամիք, գնանք միասին:

Թեպետ և շատ ծանր էր կոմսին ընդունել այս հրավերը, բայց մի փոքր մեղմացել էր արդեն սրտի կրակը. բացի սորանից հիշեց նա յուր սովորական կանոնը, թե չէ պիտո արհամարհել և գայթակղեցնել մի լեղճ մարդ, որի պատահական դրությունը նախանձելի մի բան չէր աշխարհի երեսին:

«Գնանք, դնանք», պատասխանեց կոմսը, թե բայց այսպես... ուղիղ. պատճառ, ևս այժմ վերադառնում եմ զեպի տուն և միտք չունիմ երկար միջոց ման գալու:

Սկսեցին գնալ. Երկու կողմից ևս պահվում էր մի կամակոր լուրթյուն:

Կոմսի միտքը նմանում էր մի ծովի, որ երկար ժամանակ մրրկից ալեկոծվելով, չէ կարող իսկույն հանգարտել, թեև դադարել էր մրրկից: Մրրկից հետո ևս դեռ բավական ժամանակ վազում են կատաղությամբ զեպի ծովիցը փրփրած ու զեպի վեր ցից ցից գազաթներով սուր անկյունավոր ալիքները, մինչև որ ծովի մրրկից ստացած ուժը թուլանա և ալիքների սուր և կոնոնաձև գազաթները ստանալով ալեկի կամարաձևություն՝ մոտենան հորիզոնական մակերևութին: Բայց այս բանի համար հարկավոր է երկար միջոց. տիրացուն հանդիպիցավ կոմսին, երբ նորա միտքը հասել էր խռովության մինչև հնարավոր ծայրը. այս պատճառով կոմսը չէր կարող խոսել այլ բանի մասին, քան թե նյութ էր եղած նորա ամբողջությունը: Տիրացուի լուրթյունը հառաջանում էր նորանից, որ չգիտեր թե ինչպես խոսք բանա և ինչ բանի համար. մանավանդ լսած լինելով յուր ուղեկցի անունը, հարկավոր էր համարում զընդունելություն գործ դնել,

որովհետեւ Կոմսը համարված էր այդ քաղաքում, որպէս մի վտանգավոր մարդ:

Տիրացուն մտածեց և վերջապէս ուշտ և սիրտ ստանալով ասաց.—Պարոն, դուք խնչպէս եք վերլուծում «Լույս գլարրը»:⁶

Ահա քեզ մի ուսումնական խնդիր, որ արժէ tartarus emeticus.* Ինձ հարկավոր չէ մի խոսք ևս հալելացնել. ինքայնք ընթերցողք կարող եմ հասկանալ խեղճ Կոմսի դրությունը: Ինչ պիտո է առնել: Ընկել էր միանգամ:

«Երկնալոր, անմահ սուրբ և կենարար հոր սուրբ փառքի, զվարթ լույս—Հիսուս Քրիստոս», պատասխանեց Կոմսը, ախ քարշելով սրտի խորքից: Ինքը ինչ բաների վերա էր մտածում, ինչ օգեղեն ամրոցների էր շինում, տիրացուն, որ և քառասունի չափ աշակերտ ուներ, ինչ բան էր հարցանում:

Տիրեց դարձյալ լռություն:

Տերացուն առաջարկեց մի այլ պատմական խնդիր:

— Պարոն,—ասաց նա,—Առաքել պատմադիրը, Քյոռ-Օղլուն և նորա ավագակ ընկերները անվանում է Ջալալիք, այս մարդիկը հայ էին:

«Միթե չգիտեք, որ մահմետականք էին նոքա», պատասխանեց Կոմսը:

— Ապա որտեղից է հայերի մեջ Ջալալյան մականունը. ես այնպէս էի կարծում, որ այդ տունները հառաջանում են Ջալալիներից:

«Նշանակում է, ազնիվ ծագում եք վերագրում եղած այդ տուներին: Ես չգիտեմ այդ տուների ծագման պատմութիւնը, սակայն հավանական է, որ Ջալալիների ժառանգները չեն դոքա, թող որ նոցանից Բահան արաբը Աբաբխայից Կոստանդնուպոլիս դալով միացել էր Քյոռ-Օղլուի հետ, երբ սա գնացել էր այնտեղ Տեմիրճի Օղլուի ձեռքից Ալվազը—յուր սիրական մանկավրիկը—ազատելու, որ յուր կարգով մի փոքր ժամանակից հետո նույնպէս Ջալալի դարձավ»:

Դարձյալ վերջացան տիրացուի երկբայական խնդիրները, դարձյալ լռություն:

Փողոցը, որով գնում էին այս երկուքը, դատարկ էր բոլորովին մարդերից: Կովերը նախրից տուն վերադառնալով բարձրացրել էին մի թանձր փողի, որ քամի չլինելուց բավական երկար մնում էր օդի մեջ, որ միմիայն զոդում էր այս անասունների բառանչելուց:

Այս և այն բաց պատուհաններում երևում էին կանանց և աղջիկների կերպարանքներ, որ մի ձանձրալի միօրինակութեամբ անշարժ նստած նստում էին այս երկու զննողների վերա:

— Մայրիկ, մայրիկ,—ասաց զուստըրը յուր մորը,—ահա այն մարդը, որ նոր է եկել, երևի թե դարձյալ գնում է Մահմետի թովմասի տուն. առավոտ ևս այնտեղ էր, ես տեսա նոցա տանից դուրս գնալը:

«Շատ կարելի է», պատասխանեց մայրը. «գուցե նշանվելու դիտա-

* Գինեքարի փոխեցուցիչ, որձկադեղ (լատ.): եմբ:

վորութիւնն ունի: Մահտեսի Թովմասի Մարիամը գեղեցիկ աղջիկ է և վարժ-
ված, հվ վիտես...

Հանկարծ, այս միջոցին, Կոմս Էմմանուելի ականջին հասավ մի ֆոր-
տոպիանոյի ձայն... Ուշադրութեամբ ականջ դնելով հասկացավ որ ածուճ
էին «Տէր, կեցո՞ դու զՀայս»*⁸ երգի եղանակը: Տիրացուն նկատեց, որ այս

* Այս երգը առաջին անգամ երեկոյով Կալկաթայի Ազգասեր՝ անունով օրագրի
մեջ, որ հրատարակում էր հավիտենական հիշատակի արժանավոր Մեսրոպ Դավթյան Թա-
ղիադայանց ուսումնական ազգասերը: Այս երգը թե յուր բովանդակութեան, թե յուր բա-
նաստեղծական վառվռուն հորինվածքի և թե հայոց ներկա վիճակի ճշգրիտ պատկերը հան-
դիսացնելու և դորա բարվոքելու համար հարկավոր եղած հնարները խնդրելու մասին, ար-
ժանի է ազգի մասնավոր ուշադրութեանը: Եթե հնար ունենայի ես, ամենասուրբ պարտա-
կանութիւն կը դնեի ամեն մի հայի վերա անդիր ուսանել այս երգը: Մինչև այսօր իմ
կյանքի մեջ չեմ տեսած կամ լսած միայնակի երգ. ահա բուն ազգային երգ: Թեղճ
Թաղիադայանց. խաղաղութիւնն քո հոգուն, չարչարվեցար չարչարվեցար ազգի լուսավորու-
թեան համար, բայց չհաշտեցավ քեզ, որպէս և շատերին, տեսանել քո մարգարեական ազ-
դու բարոյութեան պողպատեութիւնը մեր ազգի մեջ:

«Արշալույս Արարայան»¹⁰ Զմեռանիտ պատմական և անդրանիկ օրագրի 1858 թվակա-
նի հոկտեմբ. 31, ուրբաթ, 583 համարի մի հոդվածը արժանահիշատակ Թաղիադայանցի մա-
սին, արժանեմ համարում դուրս գրել այստեղ բառ առ բառ, իմ ծանոթաբանութեամբ հանդերձ:

Ան յարգոյ հրատարակիչ Ա Ր Շ ա լ ու ռ ո յ Ա Ր ա ր ա Յ Ե ա ճ,

Յաբգոյ պատճմ,

«Տիրութեամբ ծանուցանեմ, որ Մեսրոպ Դավիթ Թաղիադեան, վաղածանօթն յար-
զութեանդ զրաւեալ է ի Թանգագին կենաց իւրոց ի 10 Յունիսի այսօր ամի ի Շիրազ քա-
ղաքի. յորոյ վերայ ի ներքոյ գրեալս սակավատող բանն խնդրեմ, շնորհ արարեալ հասնելիք
հրատարակել միջոցաւ պատուական օրագրի ձերում, որով և շնորհապարտ կուցուցանել զձեր
բռնարհ ծառայ թաղէս Խ. Ավետուհեան: Կալկաթա, 21 օգոստոսի, 1858»:

Ահա հոգիվածը, որ ուղարկում է այս պարոնը:

«Ձէ մեր նպատակ գրել զվարս ազգասէր հեղինակիս, մանաւանդ զի չունիմք դա-
ւական նիւթս առ նոյն ձեռնարկ, այլ սակաւուք միայն յայտնել կամիմք զմասն գործոց
ւնորա, որք եղեն մեզ ծանօթ»:

«Մեսրոպը Դավիթ Թաղիադեան ծնեալ էր ի Կարբի, որ յերևան և անեալ ի սուրբ
աթոռն Էջմիածնի, առ ժամանակաւ Սրբազնասուրբ Կաթողիկոսին Շփրեմայ, ուր և
ձեռնադրեցաւ սարկաւազ, Իրեկ յամի 1823, եկն ի Հնդկոյ յերկտասարդութեան հասակի
և և միջնորդութեամբ Տեսուն Արքահամու ծայրագոյն նուիրակին Երուսաղեմի, եմուա ի
Համայնարանն եպիսկոպոսական ուսանել զԱնգղիերէն, ուր թարգմանեաց ի մեր լեզու
և ի լոյս ընծայեաց զԼուգօ Գրովտիոսի ձմարտութիւն քիսոստական հաւատոյ՝ զգործ
ընտիր Յետ սակաւուց ելեալ անտի եկաց Երրորդ վարժապետ ի մարդասիրական ճեմա-
բանի մերում»:

«Այս գնացեալ ի Ջուղայ կարգեցաւ գլխաւոր վարժապետ դպրոցի որ անդ, զամօ
Եյոյովս: Անտի չոգաւ ի կողմուռն Տաճկաստանի և կոցեալ առ ժամանակ մի ի Կոստանդ-
նուպօլիս, շրջի վտարանդի ընդ Հայս և Պարսս և վերադառնայ միւսանգամ ի Հնդկիս»:

Զարմանալի բան է. այս մարդու (Թաղիադայանցի) և Արովյանի կյանքը շատ նմա-
նութիւն ունին միմյանց: Երկուքը ևս դուրս գալով Էջմիածնից գնում են օտար և հե-
ռավոր աշխարհներ և ուսանելով իսկուրն վերադառնում են Էջմիածին, ինչպէս համար. մի
դպրոց հիմնարկելու, ստացած լույսը ազգի մեջ տարածելու համար: Արովյանը կատարեց
երկրորդ անօգուտ փորձը, որի առաջինը կատարել էր Թաղիադայանցը: Սա վերագրածով
Էջմիածին Հովհաննես կաթողիկոսի ժամանակին (1835—1840) և աղաչելով պաղատելով, սորան
միջնորդ և մյուսին բարեխոս բռնելով կարողացավ որպէս գլխավոր ուսուցիչ ժառանգել Էջ-

ձայնը տպավորութիւն զործեց Կոմսի վերա, վասնորո և ասաց, «ես իմանում եմ, թե ով է դուրս ածողը. ահա, այն սպիտակ տանիցն է լսվում... Մահտեսի Թովմասի տանից, նորա դուստրն է ածողը»։ Արդարև մի վայրկենից հետո լսվեցավ մի քնքուշ և թարմ կանացի ձայն, որ երգում էր.

«Աջովդ համատարած
Ձազդ մեր արտահալած
Փույթ գումարեա
Յաշխարհ Արարատեան,
Ի վայր մեծ ծննդեան,
Որ այժմ է սեպհական
Օտար ազգաց»։

Դարձյալ մի տխրութեան ամպ անցավ Կոմս Էմմանուելի երեսի վերայով։ Այս խեղճ մարդը դարձել էր մի ամենազգաստ ծանրաչափ—բարո-

միածնի դպրոցը։ Բայց ինչ ուսուցչութիւն. ինչ եղավ այս եռանդոտ ջանքի հետեանցը։ Կարճ միջոցում ստացավ նա, ինչպես սովորական է հայերի մեջ, մի անգլիս բաղմութիւն թշնամիների, որոնցից զլեալորքը էին Սյունոգոսի պրոկուրոր Դորդանյանցը և ատենադպիր Քարտաշյանցը։ Ինչ զրպարտութիւն, ինչ հալածանք բարձրացավ այնուհետև խեղճ Թաղիադանցի վերա։ Ցուրտ սենեկի մեջ, իրայտ չէր ստանում վառելու, ահա մինչև այս վիճակին հասավ նորա թշվառութիւնը։ Ոչ ով տաք սրտով արժան չէր համարում նայել դպրոցի և հետեաբար նորա գլխավոր վարժպետի կամ կառավարչի վերա։ Հոգհաննես կաթողիկոսի իշխանութիւնը հասած էր վերջին ատիճանի թուլութեան։ Ութնեայանց¹² (այսպես անվանում էին էջմիածնումը այն ութն արեկաներին, որ ապստամբվել էին կաթողիկոսից և բողոք էին գրել դեպի ռուսաց տերութիւնը) վճռական գործակատարութիւնը շվարեցուցել էր Հովհաննես կաթողիկոսը, և ամենամերձ հայկականոց, որք ղեկ և բարեբարված էին կաթողիկոսից, հարեզատ չէին սորան, թեպետ և առ երեսուցաբեկամ և գործակից։ Քարտաշյանցը սկսել էր մի երկար ու ձիգ կռիվ ներսես առաջնորդի հետ, լուսավորչական և Գրիգորյան, Սյունեոգոս և Սիմոն բառերի մասին։ Ներսես արքեպիսկոպոսը գրում էր ի Գրիգորյան Հայոց Սիմոն, Քարտաշյանցը պահանջում էր որ գրե ի Լուսավորչական Հայոց Սյունեոգոսը։ Սոցանից ջոկ ուրիշ այլ բաների մասին, մինչև որ բողոքել դեպի միներսար Բուդոգլը։ Ներսես սրբազանի պատասխանը այս բողոքի ընդդեմ հասավ Բուդոգլի հաջորդի կոմս Պերովսկու ձեռքը։ Շատ չանցավ սորա վերայով, ներսեսը կաթողիկոսացավ, և Քարտաշյանցը իսկույն դուրս եկավ սյունոգոսի ծառայութենից։ Ինչիցից, Ահա այսպիսի մի ժամանակում կացավ Թաղիադանցը էջմիածին։ Վերջապես տեսանելով, որ ոչինչ հնար չկար մնալու, ստիպվեցավ վերստին դուրս գնալ Աթոռից։

Մի փոքրիկ անցք, որ պատահում է սույն այս միջոցում, ավելի ճշգրիտ պատկեր է ապրի Թաղիադանցի վառ աշխուժի մասին։

Վերջին անգամ գնում է Հովհաննես կաթողիկոսի մոտ հրաժարական ողջույն տալու։ Վեհաբանում գտնվում են եղած, հին ժամանակներից կաթողիկոսին ընծա ուղարկված ճախարակյա ամրամիտնյա թքամաններ։ Սոցանից մի փոքրը և Կեղեցիկը, կաթողիկոսի սարկավազը շինել է Թանաքաման։ Թաղիադանցը տեսանելով այս փոխարկութիւնը թքամանի դեպի Թանաքաման, անպատրաստից ասում է հետեյալ ոտանաձորը։

«Երբ թքաման, Թանաքաման
Դարձեալ ետես այս Վեհարան,
Չինչ այլ բեզ յոյս աստէն Ձեռ
Սեարոպ Դաւթեան Թաղիադեան»։

մետր ազգային բաների համար, որոնց և վերջինը, ամենաթիթևը մեծ ազդեցություն էին գործում նորա վերա: Մի բուպի մեջ ուղղելով յուր այլալված գրութունը, ասաց,—*ա՛ս, Մահտեսի Թովմասի տանից, ուրեմն օրիորդ Մարիամն է անողը:*

«Ի՞նչպես. դուք գիտեք և անունը», հարց արեց տիրացուն. «դուք ճանաչում եք նորան»:

— Այո, — պատասխանեց Կոմսը, — *ես այսօր առավոտ ևս այնտեղ էի, և օրիորդ Մարիամը ածեց իմ համար Պարտիչիւս համը*²⁷ *անունով որքերդության գեղեցիկ ներածութունը: Ես չգիտեի, որ ունի նա «Տէ՛ր կեցող»-ի նոտերը, ասվա թե ոչ, խնդրած կը լինեի ածել այդ ևս, ըստ վերում շատ սիրում եմ այդ տաղը:*

«Ժշմարիտ է, լավ տաղը շատ լավ բան է: Բայց իմ տաղարանի մեջ չկա այս, չնայելով, որ բավական հարուստ տաղարան ունիմ, չնայելով որ Բաղդասար Խալֆայի բոլոր տաղերը»²⁸ *Զիս քո սիրոյն, Արիք որ երթամք, Դարունն է բացվեր...*

«Յամի 1845, յամսանն օգոստոսի օժանդակութեամբ Արարատեան ընկերութեան սակաւ հրատարակել զԱզգասէր լրագիր. սակայն գրաւուծն ի կենաց միայն և ձախորդութիւնը միւսոց ընկերացն քակտեցին զընկերութիւնն վաղվադակի Բայց ետանդ հանգուցելոյս ոչ չիջաւ. այլ շարունակեաց գոպագրութիւն լրագրին մինչ ցմէջ 1853 ամի Թէ որքան վառ էր ետանդ նորա յայսպիսի գործ, և որքան ժիւր յաշխատութեան, գործք իւր ճիշդին յայտնեցն քաջ Զի ի միջոցի եօթն ամաց սակաւուց բաց ի ապագրութեան «Ազգասէր լրագրին և ի կառավարութեան առանձին դպրոցի իւրոյ, ի լոյս ընծայեաց և զյեռագայ գրեանսն յերինեալս յիւրմէ: Այրբեմարամն,¹³ Դատարակութիւն օրիորդաց¹⁴—ճառս, «Ճ սնայաւորդութիւն ի Հայս»¹⁵ Պատմութիւն Պարսից¹⁶ Սոս և Սեղիւյի¹⁷ բանաստեղծութիւն չափաւ, «Վարսեթիկ»¹⁸—ստեղծարանութիւն արձակ, և քերականութիւն համառօտ»¹⁹ Եւ Թարգմանեալս:

«Առաջիկա Պարսից,²⁰ Առաջնորդ մանկաց²¹ և Վարդգէս,²² Թողեալ գոպագրութիւն այլոց «վեշտասան մատենից, որք ընդ վերակացութեամբ իւրով տպագրեցան, ունի և զայլ գործս «Թարգմանեալս և ի լոյս ընծայեալս աստ, նախ քան զկազմել Ընկերութեան Արարատեան. որք են վերոյիշեալ Դրովտիոսն, Դիւցար-սնութիւն,²³ Պարսից²⁴—Ի. Հիբերայ—չափաւ, և «Պատմութիւնն էլիւն Հնդկաստանի»²⁵ Ունէր և զայլ գործս բանաստեղծական և գորագիր «մնացեալ ճանապարհորդութեան իւրոյ, զորս ոչ ժամանեալ ի լույս ընծայել, տարաւ ընդ «Իւր, և որք հասցեն արդեօք ՚ի Զուղայ ընդ այլոց մատենիցն, Թէ ի Շիրազ անդ անհետ եղիցին, չկարեմք ամենին գուշակել:

«Մերձ ի վախճան 1357 ամի, հիւանդագին և տկար էլ աստի վերադառնալ ի Զուղայ և զմնացեալ տուրտ իւր նուիրել զաստիարակութեան մանկանց ազգիս, և հասեալ «ի Շիրազ գրաւի անդ յազգօգուտ կենաց իւրոց ի 10 Յունիսի այսր ամի ի հասակի բերե «56 ամաց. կտակելով զհազարաւոր մատեանս, պառկանեալ Թէ՛ ինքեան և Թէ «Արարատեան Ընկերութեան, Սրբազան առաջնորդին Սրբոյ Ամենափրկչի Վասնց, որ ի «Զուղայ, ուր և հասեալ իսկ են, և զայլ ստացուածս իւր ընտանեաց իւրոց, որք բնակին «յերեան քաղաքի»:

«Եթէ յարգի լինէր զբարեգործութիւն և ի միջի մերում հարիւր մասամբ չափ Եւրոպայացուց, աշխատութիւնք սորա յոյժ աւելի լինէին քան որք եղինն. զի վկայեալ եմք «բազմիցս, բնական աշխոյժ եռանդեան նորա, որ նստեալ լնոյր զէջս բազումս խիստ դիւրութեամբ և ընտիր հոյակարանութեամբ ի միջոցի սակաւ ժամուց առանց ջնջելոյ զոգցեօ «և զբառ մի»:

«Շարժեալ ի ախրութեան սրտիս, գլխառաջա Ողբերգն նուիրեմ վեհմ հոգւոյն այն-

Երգի կախարդիչ շարունակութիւնը ընդհատեց իմ արեացունի բանասիրական քննութիւնը. լսվում եր.

«Առաքեմ ի բարձանց
«Զհամակցութիւն կամաց
«Ի մերսդնեայ,
«Զոմն ի մէնջ յարժ
«....ազգի մերոյ,
«Տուր նմա ցուպ հուժկու
«Հովուել զմեզ»:

— Զէ,—ասաց Կոմս էմմանուելը,—չէ կարելի, որ ես մի ըռպե չմտա-
նեմ Մահտեսի Թովմասի տուն: Մնացեք բարյալ. ներդռութիւն, որ չեմ
կարող ավելի երկար ընկերակից լինել ձեզ:

«Ո՛րչինչ, ո՛րչինչ», պատասխանեց տիրացուն կակազելով և բոլորովին
մեքենաբար, առանց հասկանալու ասածի խորհուրդը:

Կոմս էմմանուելը մտաւ Մահտեսի Թովմասի բակը:

«ժիկ, որ յուսամ երկնային պսակին արժանի եղեալ, սակայն յարգելոյն զազգանդն աւան-
դդեալ ինքեան, յօգուտ և ի փառս եղբարց իւրոց»:

«Եւ դու Մեսրոպը, անգին Մեսրոպը,
«Եւ դու աղպէս վաղ հանգեալ.
«Ի վշտալից աշխարհէս մեր
«Յերանաւէտն ճակեցար:
«Վաստակեցաւ, այո, մարմինդ,
«Այլ ոչ հոգիդ, ես գիտեմ.
«Անմահ հոգիդ, միշտ աննկուն,
«Միշտ վառվառն, միշտ վսեմ:
«Ափսոս Մեսրոպը.— իմպէս բազումք
«Ափսոսացին այսուհետ,
«Որոց հոգի ազգիս փառաց
«Նախանձաւոր իցէ եթ:
««Մեռի, յետոյ սիրեմ զքեզ»
«Այլք ասացեն, այլ ոչ ես.
«Ես սիրեցի զքեզ կանխաւ,
«Ազգաօրիաւդ վկայեալ:
«Ոչ ափսոսամ վասն քո ինչ,
«Զի դու զերծար ի ցաւոց.
«Զարդիւնաշատ աւուրս քո
«Ազգին ի ապաս զոհելով:
«Որքան կացցէ լեզու չայոց,
«Որքան կացցէ և մեր գիր,
«Պայծառ անուն իմ Մեսրոպիդ
«Անմահացի օնխափը:
«Այլ ափսոսամ վասն ազգիս,
«Որ քեզ պէս մարդ արդ կորոյս.
«Որոյ նման հազուագիւտ է,
«Չայիմ յոր կողմ և ի կոյս:
«Զի բանաստեղծ, ի բնութենէ
«Պարէ միայն ծնանել.

Արդեն երեկոյան ժամը ինն էր համարյա, և շամանդաղը սկսում էր փոքր առ փոքր գետիկներ առնուել: Դատարկ փողոցի մեջ լսվում էր մի բարձրաձայն ներգեցողութիւն: «Յիր քահանայն և դետացին հանդիպեալ զանց արարին, աւանդ ոհ»...»²⁹

Այդ տիրացուն էր, որ տաղերի մասին խոսելուց ոգևորվելով ցույց էր տալիս անմարդացած փողոցի պատերին յուր երաժշտական քանքարը:

Այստեղ հարկավոր է չթողուլ առանց հիշատակի այն, որ մյուս առաւմտը, որի օրամտի մասին խոսեցի, պաշտօնական լուր էր այդ քաղաքի պառագիւնների բերանում, թե Կոմս էմմանուելը կամի նշանվիլ Մահտեսի Թովմասի գտեիլ հետ:

Մարդ ու աղջիկ, որոնց մասին հիշեցի վերևումը, պատուհանից տեսել էին Կոմսի մտանելը նոցա տուն: Հայերի մեջ մի անսովոր բան չէ, մանավանդ կանանց մեջ, այսպիսի հիմքերով դրական բան խոսել:

Մահտեսի Թովմասի տանը կային շատ հյուրեր, արք և կանայք, երբ ներս մտավ Կոմս էմմանուելը: Մի փոքրից հետո կը ծանոթացնեմ իմ ըն-

«Տաշեալ կոկեալն արհեստիւ
«Ո՛չ կարէ յայն ժամանիւր
«Դու բանաստեղծ և ճարտասան
«Միանգամայն յայանեցար,
«Թէև անձուկ էր առպորէդդ,
«Սակայն ոչինչ վերջացար:
«Աշխարհանազ Սօս Սօնգիպի
«Եւ Ազգասէր լրացիր,
«Բաւական են ի հաստատել,
«Զոր ասացի, լիալիր:
«Ո՛չ է ինձ հարկ թուել զամեն
«Զգործ մատանցդ ճարտար,
«Ժամանակաւ, զկնի իմ
«Վկայեսցէ և աշխարհ:
«Բայց եկ Մեսրոպ, եկ ասա ինձ
«Ընձ առ օտարս ետուր վազ.
«Ո՛ւր Հայաստան քո հայրենիք
«Եւ ո՛ր Պարոիցն Շիրազ:
«Յողբալս զքեզ յամ և զիմ ազգ,
«Վտարանդի ցան ու ցիր.
«Ընդ ամենայն ոլորտս երկրի
«Բան զիսրայէլ տարագիր:
«Իմ ընտանեացս պատմութիւն
«Գարծեմ ուղիղ օրինակ
«Է իմ ազգիս, որք յայսքան դարս
«Զարչարին տար օրինակ... և այլն և այլն:

Այս վերջին պարբերութիւնը համարյա թե նույն խոսքերն են, օր եվթեմ Սյուս-Քրանտական հեղինակի «Թափառական» երեայի»³ մէջ խոսում է ինքը Թափառական հրեան:

թերցողը Մահտեսի Թովմասի տան հետ, այժմ թողնք, որ չկտրեմ բանի թելը:

Կոմսը ներս մտած, չմտած, բոլորեքյան ամբողջացան, վեր կացան տեղերից և օրիորդ Մարիամը նույնպես դադարելով՝ երգելուց և ածիլուց, սկսեց ողջունել նորեկ հյուրը: Կոմս էմմանուելին շատ անախորժ իրեցեալ այս, ըստ որում այնտեղ, ուր մտանում ես, որպէս մի մոտ ծանոթի տուն, շատ անտեղի են արտաքին քաղաքավարական արարողութիւնները:

Կոմս էմմանուելը բոլորին ողջունելուց հետո դեմքը դարձուց դեպի օրիորդ Մարիամը և ասաց.— Ես հատկապես ներս մտա, որ լսեմ «Տեր կեցո՛ւն» բայց դուք դադարեցաք խսկույն: Այժմ կրկնապատիկ եղաւ իմ ցաղը, նախ, որ ես չեմ լսում, երկրորդ, որ իմ անախնկալ ներս մտանելու պատճառով այս արդո հյուրերը ևս ղրկվեցան այդ քաղցր երգի վայելքից, որ շատ գեղեցիկ երգում եք:

«Խնդրեմ, առանց հաճոյախոսութեան.... ես ի՞նչ երգող եմ. այսքան հրապարակի մեջ, ամոթ է մինչև անգամ իմ պետին երգել», պատասխանեց օրիորդը մի փոքր կարմրելով: Բայց բոլորովին սուտ էր խոսածը. նորա կարծիքը յուր երգածի մասին ամենևին այնպես չէր, ինչպէս կամեր հավատացնել Կոմսին: Այս էր լսվել, որ նորա առաջն կանգնողը ևս շատ խաբվելու պտուղ չէր. նա ինքը մի բան սրտի վկայութեամբ ճանաչելուց և գնահատելուց հետո, հաղար պարկեշտութիւն, հաղար չքմեղութիւն չէին կարող փոխել նորա կարծիքը:

— Ամենևին զուր եք խոսում,— պատասխանեց Կոմս էմմանուելը,— և ես չէի կարող երեք երևակայել, որ դուք ընդունակ էիք հանել բերանից՝ երբեք, մի անարդար վկայութիւն ձեր մասին: Առանց կեղծավորութեան ասում եմ, դուք շատ գեղեցիկ երգում եք, և ոչ միայն ձեր, այլ և ձեր բարեկամների տան մեջ ևս կարող եք երգել, եթե մի խնջույք կամ մի բան պատահի:

Օրանից հետո շարունակված քանի մի այլ պարբերութիւնք հարակցութիւն չունենալով Թաղիադյանցի հետ, հարկավոր չհամարեցի զուրս գրել:

Առհասարակ, թող հռչի պարոն Ալեքսումյանը ընդունել իմ առ ի սրտե անկեղծ շնորհակալութիւնը այս հոգիածի մասին, որով կամեցել է պատվի մեր քանքալութեան հեղինակի հիշատակը: Շնորհակալութիւն և Արեւելայս պատվական օրագրին, որ յուր թերթերի վերա հասուց մեզ այս, թեև ակուր, բայց սրտերիս խիստ մոտ ծանոթութիւնները: Աղաչում եմ Արեւելայս, միջնորդ լինել իմ և պարոն Ալեքսումյանի միջ, և իմ շնորհակալութիւնը հայտնել նորան նույնպէս Արեւելայս միջնորդութեամբ: Խորհուրդս այն է, որ հարգելի տարոնը միջիթարվի, լսելով, որ յուր ողբացած Թաղիադյանցի հիշատակը հարգելի է մեզ բոլորիս և թե նորա գեղեցիկ հոգիածը զուր չէ գրված հայերի համար:

Աղաչում եմ և Զուլպու Սուրբ Ամենափրկիչ անունով վանքի սրբազան առաջնորդը աշխատութիւն հանձն առնուլ հոգաբարձու լինել, որ Թաղիադյանցի գրչաղիւր մնացած աշխատութիւնները պահպանվին կորստի և ժամանակի երեսից:

Ճավելի բան, հայերի անգրասիրութեան մեղքից հառաջացած մի դառն հետեանք, որ մեր հեղինակներից (հին և նոր) շատերի աշխատութիւնը ծնանելով, այլ դեռևս հրատարակի լույսը չտեսած, դատապարտում են դեպ ի մաս՝ դատապարտում են որ վանական խցերի անկյուններում թաղվին վոշինների առկ և որդակեր ու ցեցակեր ոչնչանան:

«Շատ շնորհակալ եմ. բայց չեմ կարող ընդունել ձեր ասածները հալած յուղի տեղ, ըստ որում ես ինքս նկատում եմ զանազան թերութիւնք իմ երգեցողութեան մեջ»:

—Ա՛յ, ո՛ր, ես այժմ տեսնում եմ, որ դուք կամեիք ոչինչ թիրութիւն չունենալ երգելու մեջ, այդ ալ բան է. ես խոսում եմ համեմատաբար: Այո, կատարելութեան ցանկութիւնը մի գեղեցիկ առաքնութիւն է և եթէ դուք այդ աչքով նայում եք խնդրի վերա, ուրեմն թույլ տվեցե՛ք ինձ ասել ձեզ իմ կարծիքը և խորհուրդը: Ինչքան, այսօր առավոտ ձեր տան մեջ, և այժմ փողոցից լսելով, նկատեցի ձեր երգածը, ձեր կողորդային լյախազը կարոտ է մի փոքր մշակութեան: Եվ առ ժամանակ ես խորհուրդ չեմ տալիս ձեզ երգել այնպիսի բաներ, ուր շատ կային ցած խաղեր, այդ կարող է ֆլասակար լինել ձեր ձայնին: Խնդրեմ այս ասածներս ընդունել, որպէս մի բարեկամի խորհուրդ, և ոչ որպէս պատվեր կամ խրատ. ես առհասարակ սովորութիւն չունիմ իմ խրատներով զխացավութիւն պատճառել օրիորդներին,—հավելացուց Կոմսը ծիծաղելով:

«Շատ շնորհակալ եմ. ես ինքս բավական նեղութիւն դգում եմ ցած խաղեր երգելու ժամանակ, վասն որո իրավունք տալով ձեր դիտողութեանը, կաշխատեմ օգուտ քաղել նորանից. սակայն այս է բանը, որ չեմ հաժարում, թէ կարող էի երբեք հասնել այն աշողակութեանը, որ տանելի կերպով երգելի»:

— Յուր անձին վերա հավատ չունենալը—ասել է անարգել յուր անձը. իսկ յուր անձը ինքը անարգողը կորուսանում է ուրիշներից՝ հարգանք պահանջելու իրավունքը: Գիտե՛ք այս, օրիորդ Մարիամ,—ասաց Կոմսը ծիծաղելով:

Օրիորդը շառագունեցավ և զգաց վիճի տվելորդութիւնը, տեսնելով, որ բանի տեղ չէ անցանում յուր կոտրատվիլը:

Մյուս կողմում, բոլոր հյուրերը կանգնած լսում էին այս խոսակցութիւնքը. երբ որ վերջացան, իսկույն բոլորեքյան նստան յուրյանց տեղերը և Կոմսը աթոռը մոտ քաշելով Մահտեսի Թովմասին ասաց.—Օրհնած, հի՛թ օրիորդ Մարիամը ունեւ Տեր կեցոյի նոսերը, ինչո՛ւ չասացիք առավոտ, որ մի բոպի ավելի հառաջ վայելած լինեի այդ հրգը լսելու երջանկութիւնը:

«Առավոտուն չկար, և մի օտարոտի բան պատճառ եղավ, որ գնեցի յերգարանը»*: Մի մարդ, այսօր առավոտ, ձեր քամակից ներս մտավ մեր տուն, լավ որ Մարիամը տանն էր, որ կարողացավ ֆրանսիարեն խոսել, ապա թէ ոչ, անհնարին պիտի լիներ միմյանց հասկանալը:

* Մի օրինավոր հայոց երգարան, առաջին անգամ տպվեցավ Պետերբուրգ պ. Գալուստ-Քաթիպայի աշխատութեամբ³⁰ Շատ տաղերի նոտերը ևս տպած են քաժակում: Շնորհակալութիւն, պ. Գալուստ-Քաթիպային. գուցէ այսուհետեւ հայերի ուրախութիւնը կամ տրտմութիւնը հայտնող երգերը լինին ազգի սրտի և հոգու քղիվածք, և զաղարին Քյուոզ-լուի Ալիազի տաղերը երգելուց: Թեպետ և պիտի ասել, որ մեր երգերը ևս մի երևելի բան չեն, բայց ինչ պիտո է առնել, առ ժամս չեղածից լավ են, և կարող են գործ դրվիլ, մինչև որ գուրս գան օրինավոր ազգային բանաստեղծք:

Կոմս Էմմանուելը լարեց յուր ուշադրությունը այս պատմութիւնը լսելու համար:

«Յոռւմ է այդ մարդու աղքը», լշարունակեց Մահտեսի Թովմասը, «բոլոր Եվրոպա ման է եկած, վերջումը պատահել է Պետերբուրգ, կարծեմ Մոսկվա եւ, այժմ ճանապարհի վերա անցանելով այս քաղաքից, բայց ոչինչ ծանոթ չունենալով, այլ և ստուգած լինելով, որ այստեղ շատ սակավ մարդ կար ֆրանսիացեալ, եկել էր մեր տուն, որ ինչ ասես բաների մասին խոսեմ»:

— Բայց նա ուստի գիտեր, որ ձեր տանը կա ֆրանսիացեալ,—հարցարեց Կոմս Էմմանուելը,—այս շատ զարմանալի բան է, հանկարծ, ոչ այն, հազարաւոր ֆրանսիարեն չիմացող տուններից ուղղակի մի տուն մտանել, ուր խոսում էին այդ լեզվով:

«Եւ ես զարմացա, երեւի այդպէս պատահել է... ինչիցի, ինչորեցի որ նստի, արդեն ժամը տասներկունսն էր, իսկույն դահլի մատուցինք, խմեց և խոսեց երկար միջոց Մարիամի և իմ հետ (Մարիամի Թարգմանչութեամբ): Ինձ ասաց, որ շատ կը ցանկանար լսել մի հայոց երգ, փորձելու համար, թե ինչ տպավորութիւն կը գործեր յուր վերա հայոց երգը. ես խոստացա լցուցանել նորա ցանկութիւնը: Մի փոքր նստելուց և քաղաքի որպիսութեան մասին այս և այն տեղեկութիւնքը հարցանելուց հետո, զնալու ժամանակ խնդրեց ինձանից, թե երբ կարող էր գալ մեր տուն մի հայոց երգ լսելու համար: Ես ժամանակ նշանակեցի էգուց առաւօտ դարձյալ տասներկու ժամը. եթէ կարող էք, դուք եւ շնորհ բերեք»:

— Մեծ ուրախութեամբ կը գայի, բայց կարող չեմ, որովհետեւ այդ ժամին հյուր պիտի ընդունեմ իմ մոտ,—պատասխանեց Կոմսը:

«Ահա այս պատճառով գնացի գնեցի հայոց երգարանը, որի մեջ Մարիամ որոնեց որոնեց, այդ տաղից ավելի աղնիվը, ավելի հովանելին չգտաւ»:

— Օրիորդ Մարիամը ցույց է տվել զորանով յուր ճաշակազիտութիւնը,—ասաց Կոմսը:—Ուրեմն այս սերտողութիւն էր, որ կատարում էիք,—շարունակեց նա դառնալով դեպի օրիորդ Մարիամը:

«Այո», պատասխանեց օրիորդը:

— Զէ՞ կարելի, որ վերստին կրկնեք, ավելի լավ է, Repetitio est mater studiorum,* ասում է առածը,—հավիւացուց Կոմսը, ժպտելով:

«Ինչո՞ւ չէ կարելի», ասաց իսկույն Մահտեսի Թովմասը և նշանացի արեց դասերը, որ մոտ գնա ֆորտոպիանին:

Օրիորդ Մարիամը սկսեց ածել և երգել:

Երգեցողութեան ժամանակ, մի բան շատ անախորժ տպավորութիւն գործեց Կոմսի վերա, այդ էր, որպէս հյուր նստած կանանց միմյանց հետ բարձր ձայնով խոսելը և ծիծաղելը, մինչև հրեմն հրեմն խափանելով ոչ թե միայն երգողի այլ և ֆորտոպիանոյի ձայնը: Այս հառաջանում էր նորանից, որ իբրև ասիացիք ոչինչ հասկացողութիւն և համակրութիւն չու-

* Կրկնողութիւնը մայրն է ուսման (լատ.).

ներին կանոնավոր երաժշտութեան հետ, այլև չէին հասկանում տաղի խոսքերը նորա լեզվի հնութեան պատճառով։*

Յավելի է մեր ազգի դրութեանը ընդհանրապես, բայց մասնավոր արտասուքի արժանի են հայ կանայքը։ Խնդհերը բոլորովին անկիրթ և անդաստիարակ, համարյա թե ապրում են միմիայն բուսական և շնչական կյանքով, իմացականի մասին գաղափար ևս չունին։ Կարգալ, դրել, ընդհանրապես չգիտեն, շատ չնչին բացառութեամբ։ Յուրյանց տանից կամ յուրյանց բնակված քաղաքից դուրս աշխարհ կա, չկա, այդ մասին ևս չունին ոչինչ տեղեկութուն։ Այսպես լինելով նոցա դրութեանը, ինչ զարմանք, որ մի տող կամ մի կանոնավոր երաժշտութեան տեղ չգտանն նոցա սրտումը։ Ինչ զարմանք, եթի սառն աչքով նայեն այսպիսի բանի վերա, առանց որևիցի գաղափար ունենալու ազատական արվեստների մասին։ Նոքա ինչով մեղավոր են, ով կրթեց ու դաստիարակեց նորանց, և նոքա յուրյանց անընդունակութեամբ չլուսավորվեցան, կամ միայնի վայրենի հասկացողութեան վիճակի մեջ։** Կոմսը, յուր մի բոսկե նեղանալը դատապարտեց իսկույն, աչքի տակ առնելով տյա բոլորը։ Եթե այնքան ուշ մի գորութեան ունենար մարդկային բնավորութեանը, որ յուր կրքի սանձը միշտ ամուր պահեր ձեռքում և ամենայն բանի վերա դատաստան կատարելու ժամանակ անտես չառներ այն հանգամանքները, որոնց մեջ գոյացել ու աճել էր դատաստանի տակ ընկած իրողութեանը կամ անհատը, ապա ուրեմն, անտարակույս, հարյուրիս յոթանասուն պիտի փոքրանար նեղսրտելու և բարկանալու պատճառների թիվը։

Վերջապես, օրիորդ Մարիամը ավարտեց յուր երգելը և աճելը, և վերադարձաւ լսելով Կոմս էմմանուէլի գովեստը, շնորհակալ եղավ նորանից, կատարելով մի խորին բովերանս։

* Եւ մինչև այժմ չեմ հասկանում, թե Թաղիադյանը ինչ խորհուրդով գործածական լեզու չինեց յուր մատենագրութեան հանդիսում հին և մեծած լեզուն։ Ազգասէր օրագիրը ևս հրատարակվում էր այդ լեզվով։ Դժվար է հասկանալ այսպիսի անբնական գործը, մանավանդ Թաղիադյանի կողմից, որ եվրոպական կրթութեան ստացած լինելով և այն մի գործական ազգից, ինչպես անգլիացիք են, չէ մտածել, թե խոսելու կամ գրելու խորհուրդը այն է, որ ժողովուրդը կարդա և բան հասկանա։ Ինչ շատ ծանր է թվել Թաղիադյանը այն հայերի կարգում, որ մտածում էին մեռյալ գործիք չինել, ժողովուրդի մեջ կյանք ներս բերելու համար։

** Ներկայումս փոքր ի շատ զգացել են հայը կանանց սեռի դաստիարակութեան կարողութեանը, և այս ու այնտեղ սկսել են երեւել մասնավոր դպրոցներ օրիորդների համար³¹։ Բայց որովհետև մի անկարգ ազգի ամենայն բանը անկարգ կը լինի, վասն որո և հայերը ևս չեն կամեցել դուրս մտալ այս կատեգորիայից։ Դպրոց պահողը առհասարակ օտարազգիք են և հայ աղջիկները օտարի լեզվով պիտի լուսավորվին, որովհետև հայոց լեզուն հոստած է։ Դատապարտելի՝ ձգտողութեան և անխել գործ։ Լսեցեք, սիրական հայեր, սուտ է այն լուսավորութեանը, որ պիտի լինի օտարի լեզվով. այդպիսի դիպվածում, դուք ձեր գավառները օտարացնում եք ձեզանից, նոքա օտարի իզովով դաստիարակվածք, անուշով միայն կը լինին հայ. բայց ձեր թրոնները գուցե այդ անուշը ևս ավելորդ համարեն կրել յուրյանց վերա։ Թեև արդի եղիք, և ձեր դպրոցների մեջ թող լավ ձեր մայրենի, կենդանի և նվիրական խոսքը, նրանի թե ձայնս անդ հասանելու։

— Տեսանինք,—ասաց Մահտեսի Թովմասը,—ինչ ազդեցութիւն կը դրո՞ծի այս տաղը պ. Յուսի վերա:

«Ի՞նչ ազդեցութիւն պիտի դրո՞ծի. նա չէ կարող ընդունել դորան, որպէս բուն հայկական ազգային երգ»:

— Ի՞նչ պատճառով:

«Այն պատճառով, որ տաղի բովանդակութիւնը նա չէ կարող հասկանալ, ըստ որում չգիտեի հայերէն».* միակ տպավորութիւն, որ պիտի դրո՞ծեր նորա վերա, այդ էր տաղի երաժշտութիւնը — եղանակը, բայց դուք եւս, ինչպէս ես, գիտեք, որ նորա եղանակը հայկական չէ: Անտարակույս, նա ցանկացած էր լսել մի այնպիսի երաժշտութիւն, որից կարող էր մի գաղափար ծնուցանել յուր մեջ հայոց ազգի երաժշտական ճաշակի կամ հասկացողութեան վերա. բայց բանը այս է, որ մեք ամենեւին չունինք երաժշտութիւն»:

— Ապա հնուց մնացած տաղերը և խազերը:

«Նոցա եղանակների մեծ մասը թուրքից է առած. մյուսերը, հայերով թե ժողովուրդը ինչ ազգերի մեջ բնակվել էր, ուրիշներէց: Ես ման գալով շատ հայաբնակ տեղեր, շատ աշխատել եմ, որ բուն հայկական մի բան կարողանամ լսել, բայց այդ բանը մինչ այժմ էլ չի հաջողվել ինձ»:

— Եկեղեցական երգերի կամ շարականների մասին ի՞նչ է ձեր կարծիքը:

«Նոցա բոլորի արմատական բնավորութիւնը բյուզանդական է, որ եթե այժմ, մի փոքր դուրս ես եկել է բյուզանդական ճշգոթեանից, այդ պատահել է բոլորովին ակամա: Պատճառ, երգեցողութեան դպրոց չլինելով, ամեն մարդ յուր կարողացածի կամ յուր հասկացողութեան պէս երգելով, փոքր ի շատ հեռացել են այդ եկանակները հունական գաղափարից, թեև կան նույնպէս մի քանի ձայներ, որ մինչև այժմ հարգատ են հունականին, գործիքնակ երկրորդ ձայնը:

— Միթե հայերը չունենին հառաջուց կրօնական երգեցողութիւնք:

«Տարակույս չկա, որ մի բան ունեցել են. բայց հեթանոսութեան ժամանակ: Ձեզ հայտնի է, որ Հայաստանի կրօնական լուսավորութիւնը, չորրորդ դարում կատարված սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով, ծագում էր հունական աղբյուրից: Լուսավորչի մեծ եռանդով քրիստոնեութիւնը վերստին հաստատելով հայերի մեջ, Տրդատ Թագավորի հրամանով և զորքով ման էր գալիս Հայաստան, մեհյանները—կոքատունները, կուռքերը քանդելու և կործանելու համար, մեհնական գրքերը այրելու և չքացնելու համար, որ հեթանոսութեան հիշատակը ևս չմնա հայերի մեջ: Եթե նա չէ խնա-

* Ի՞նչ կա հայերի դպրութեան մեջ, որ օտարազգին ցանկանա հայոց յեղուն ուսանել: Մի չար բաղդով հայկական մատենագրութիւնը, այս բողբոս, չէ կարող հայերին ևս ծառայել, որպէս կամուրջ լուսավորութեան, թեև հայերը չկամին այս բանի վերա մտածել, չկամին վստահել մի պարծանք, հայկական խոսքն և անշնո անապատը մշակելով—հայկական դպրութեան մեջ ուղի է ծուծ դնելով, որ ազգի զավակը կարողանար յուր իմացական քաղցը կշտացնել յուր հատուկ ազգային հացով:

յիւ այս պատմական հիշատակարանքը, այն հոյակապ արձանները և մեհնական դպրութիւնը, որ այժմ մեծ լույս կարող էին ծագել այն խնդրի վերա, թե ինչպիս էր նախնի հայկադանց հայկաբանութիւնը, կարելի է որ թույլ տար հիմնված եկեղեցիների մեջ, քրիստոնեական կրօնի պաշտելութեան հարակից եղած աղոթքները և երգերը երգել թեև հեթանոսական ժամանակից մնացած, այլ լուսն ազգային եղանակներով: Եվ անհարկն էր թույլ տալ, որ ժողովուրդը լսե վերստին այն ձայները աղոթքի, որ դատաւարութեամբ էին, անհարկն էր թույլ տալ մանավանդ այն պատճառով, որ շատ տեղեր Հայաստանում քրիստոնեութիւնը ներս մտավ թագավորական հրամանի ուժով, շատ տեղ սուր ևս գործ դրվեցաւ և մի փոքր հառաջ քրիստոնյա կոտորող ու հալածող հեթանոս հայերը կոտորվեցան ու հալածվեցան քրիստոնյա հայերից: Մի կողմից հեթանոսականը բաց ձգելով, մյուս կողմից հարկավորաբար քրիստոնեականը—հունականը պիտո էր ներս բերել: Բացի սորանից, շարականները կամ եկեղեցական երգերը, որ լսում ենք այժմ եկեղեցու մեջ, կես մի գրվեցան թարգմանչաց ժամանակին, թարգմանչաց ձեռքով և կես մի հիտո. մինչև տասներեքերորդ դարը հաւելանում է շարականների թիւը: Մեր թարգմանիչը ստացան Հունաստանում, և ինչպիս նոցա բոլոր գրվածների ու թարգմանութենների մեջ տեսանվում է հունական հոգու ներկայութիւնը, այսպես ևս եկեղեցական երգերի ձևատաղիքը: Վերջին ժամանակների երգերը, բովանդակութեամբ միայն դանազանվում են, ըստ որում ութ ձայները, ինչպես ունի հունաց եկեղեցին, վաղուց հաւ ներս էին մտած մեր եկեղեցու մեջ: Հարկավոր է առանց ուշադրութեան չթողուլ այն ևս, որ եթե հայերի հեթանոսութեան ժամանակ կային մեհնական երգեր ու երաժշտութիւնը, ապա ուրեմն խեղճ ողորմելի բաներ, ըստ որում օրինավոր բան չէին կարող ունենալ:

— Ի՞նչ պատճառով:

«Ո՛հ, շատ խոր է դորա պատճառը, և որքան խոր, այնքան ևս խորին ցավակցութեան արժանի: Ի՞նչ հարկավոր է այժմ դորա մասին խոսք բանալ և տխուր մտածութեններով կամ քննութեններով ձանձրացնել և այս պատվելիքը, որոնք առանց տարակուսի ախորժակ չունին տխրելու»:

— Ո՛չինչ, ոչինչ. մեզ ամենևին ձանձրութիւն չէ լսել ձեր խոսակցութիւնը,—պատասխանեցին մի քանի ձայներ հյուրերի միջից:

«Տեսանձեւ եք», ասաց Մահտեսի թովմասը, «հաւ նոքա ևս ցանկանում են լսել, Մարիամս ևս հեռի չէ փախչելու լսելուց»:

Այս մասին բոլորովին անընտրող էր օրիորդ Մարիամը, ըստ որում դադափար ևս չունեի ազգութեան մասին, յուր փոքր ի շատե կրթութիւնը ստացած ինկելով մի ռտար ազգի դպրոցում:

— Բացի դորանից,—հավելացուց Մահտեսի թովմասը,—դեռևս տասն ժամը չկա, թե տուն դնա՞ ի՞նչ պիտո է առնես. ոչ ապաքեն ժամանակ է որ անցուցանում ենք, եթե միայն ձանձրալի չէր ձեզ մեր ընկերակցութիւնը:

«Բայց դուք այժմ մի կարծիք, թե ես ժամերով քարոզ ունեի այդ մա-

սին ասելու....որ էր այն երանությունը, որ հնար լիներ սրտիս վերայի եղածը դուրս առլ և թեթևանալ այն անտանկի ծանրութենից, որ ճշում է հոգիս....բայց ինչ....առ այժմ այսքան ասեմ ձեզ, որ աղգային հրդ, կամ առհասարակ աղգային երաժշտություն ասած բանը պատկանում է բանաստեղծության»:

— Անտարակույս,—պատասխանեցին մի քանի մարդիկ Մահտեսի Թովմասի հետ միասին, որով խոսակցությունը դուրձալ հասարակաց:

«Հառաջ զնանք, և չդադարենք սորա վերա», շարունակեց Կոմսը: Աղգերի բանաստեղծության միակ աղբյուրը է նոցա աղգային պատմությունը, այսինքն ազգի կյանքը: Աղգային է բանաստեղծությունը, եթե բովանդակում է յուր մեջ ազգին պատկանած բաներ, եթե այդ բանաստեղծության սկզբնական տարրը է մի իրողություն կամ թե անձն, ազգին պատկանած. նույնպես, աղգային է բանաստեղծը, եթե հրվում էր կամ գրում էր մի այնպիսի բան, որ անմիջական հարակցություն ունենր ազգի հետ, ազգի իմացական և բարոյական կյանքի հետ. այս չէ կարելի հերքել: Բանաստեղծությունը պիտի որ հոգի ունենա, կյանք ունենա, և այս կյանքը նա կարող է ստանալ մի այնպիսի բանից որ կյանք ունի, որ ապրում էր ոչ որպես մի հանք կամ մի եզրպտական մուժիա*, այլ որպես գործարանավոր էակ հառաջ էր գնում յուր կիրպարանագործության մեջ: Ինչպես ազգն է, ազգի կյանքն է, այնպես է և նորա պատմությունը, իսկ ինչպես պատմությունն է, այնպես է և նորա բանաստեղծությունը»:

«Մի նախք այն արտաքին զանազանությանը, պատմության և բանաստեղծության մեջ, որ երևում է մի անփորձ աչքի, թե պատմությունը մի հիշատակարան է ստուգապես կատարված իրողութենների, կամ այդ դործերի մեջ գտանված մարդերի, իսկ բանաստեղծությունը դուրս է գալիս իրական ճշգրտութենից/ Այդ, պատմության ասպարեզը է միմիայն իրական աշխարհը, բայց բանաստեղծությունը չէ կարող դորանով բավականանալ: Նա բարձրանում է իրականից դեպի մի այլ անչափելի տարածությամբ լայն աշխարհ—մի աննյութ կամ հոգեկան աշխարհ: Պատմությունը ավանդում է մեզ ամբողջ կարգ իրողութենների, որ կատարվեցան որպես հետևանք ազգերի կյանքի պահանջողության, որպես հետևանք այդ ազգերի կերպարանագործության քաղաքական հանդիսում: Պատմությունը քննում է այդ անցքերի բնական և յոգեկական պատճառները, առանց տեղ տալու յուր էջերի վերա վերացականության. և մի իրողության ստուգությունը հաստատում է ուրիշ հարակից կամ հերկորդական իրողութենների վկայությամբ: Իսկ բանաստեղծությունը օգուտ է քաղում մի ծայրացյալ աղատութենից և ստիպված չէ ենթարկվիլ տեղագրական, ժամանակագրական

* Կարելի էր հարցանել, միթե հանքերը կամ եզրպտական հազարամյա մումիայքը ապրում են. սորան կարելի է պատասխանել, թե անգործարանավոր էակների կյանքը երևում է նոցա անձնապահության մեջ: Որքան ժամանակ կա նոցա մեջ աբսուրդներ հերքործող ուժերի դիմացող գործություն, որով պահպանվում էր այդ հանքերի կամ մումիաների կերպարանքը, այնքան ժամանակ են ապրում են նոքա:

կամ իրողութենաների կատարվելու համար հարկավոր եղած մեքենականութեան կանոններին: Արդարև պատմութեան և բանաստեղծութեան մեջ կա այս դանդաղանութիւնը, բայց դա մի արտաքին բան է, և խոր քննելով խնդիրը, կը տեսնենք, որ բանաստեղծութիւնը ևս նույնպէս ճշգրիտ հիշատակարան է, ինչպէս պատմութիւնը: Պատմութիւնը նկարագրում է մեզ ազգի հոգեկան կյանքի այն երևույթը, որ մարմին ունի ու երևեցան իրական աշխարհի մեջ այս և այն կերպւորանքով, բայց բանաստեղծութիւնը մարմնավորում է, տեսանլի և շոշափելի կացուցանում է մեզ ազգի հոգեկան կյանքի այն երևույթը, որ առանց մարմին ունանալու մնացին ազգի հասկացողութեան մեջ որպէս լոկ դադալար, բայց որպէս մի անհերքելի և որոշյալ դրոշմ ազգի բնավորութեան վերա»:

«Բանաստեղծութիւնը կատարելագործում է մեր հասկացողութիւնը ազգի հոգու կամ հոգեղէն կյանքի մասին, որ պակաս էր թողել պատմութիւնը»^{*} Դիցուք թե բանաստեղծութիւնը, պատմելով մի սնցք կամ խո-

* Բարէ հիշատակի արժանալոր Արմյանի, Վերժ Լայպտսնի անունով, գործը—է աղագին բանաստեղծութեան մի հարազատ դադալար: Ինձ միշտ այժմ չէր հաջողվել մի քանի բառ խոսել այդ աշխատութեան մասին: Այս աղ աշխատութեան մեջ մարմին է առել ազգի հոգին, ազգի հերկա վիճակը, ազգի հասկացողութիւնը: Այստեղ, որպէս մի կարեւորական հայելու մեջ ցույց է տալիս բանաստեղծը հայոց ազգի ընտանեկան կյանքի անշուք և անմխիթար պատկերները, այնտեղ տեսնում ենք դուռները տանուտարը, ծանոթանում ենք նոցա հասկացողութեան հետ, Բարեխիղճ բանաստեղծը հաճողակցնում է մեզ հոգեւոր մարդերի, խոսեցնում է նոցա յուրյանց հասկացողութեան պէս այս և այն բանի մասին, պատկերացնում է մեր առաջ և նոցա ունկնդիրներին հասկացողութեան վիճակը, սահմանում է այն տխուր հարաբերութիւնը, որ կար նոյս մեջ, Միք տեսնում ենք այդ Ապոլոնյան հայելու մեջ հայկական կյանքի մեծած պատկերը, տեսնում ենք, թե, ինչպէս այդ մեղեդային գաշտը զանազան կետերում խլորում է տարբերութիւնը և հովվական կամ նահապետական ժամանակների հասկացողութեամբ ընդդէմ է դիմադրում այս կամ այն անիրավութեան, թե ինչպէս հայածլում է այս առարկանութիւնը և պատճառ է լինում բոլոր կաթիլներով արտասուելի նա դույց է տալիս Աղասու ընկերներով, թե ոչ բոլորովին սառել է հայկական արշունը Հայաստանի գավառների երակներում, ցույց է տալիս թե մի հերոսի հրաշքեր, ազգի իրավունքները, կրոնի և զատութեան անարգելութեան վրեժը մի թշնամաց հանելու համար, դեռ ևս տեղ դառնում է ազգի երիտասարդների սրտի մեջ: Ցույց է տալիս մեզ ազգի ընդհանուրի վհատյալ և հուսահատ դրութենից հառաջացած ստանութիւնը դեպի Աղասու ընկերը, նոցա կիսատիրո կանացի ցավակցութիւնը այն կտրիճներին, որով հասկացնում է Արմյանը, թե Աղասու ընկերների հոգին ընդհանրական չէ բոլոր ազգին, թե այս ջերմարյուն տղամարդիկը շրջապատված էին ստանարյուն մարդերի, որոնց աչքում ամենայն բարոյական խնդիր կորուսել էր յուր արժանաւորութիւնը, և որոնց միակ ջախջախում ամփոփում էր այն բանի մեջ, որ կարող էին լալ, սրբալ և մոլորելի, առանց որոնելու այդ դրութենից դուրս դալու հնարը: Տեսնում ենք այն հայելու մեջ պարսկերի բարբարոս վարեցողութիւնը մեր խեղճ ազգի հետ, մեր ազգի հարուստարված վիճակը. այստեղ ցույց է տալիս բանաստեղծը այն հարաբերութիւնը, որ մի անկիրթ ազգ կարող էր ունենալ զեպի մի բռնակալ իշխանութիւնը:

Փաբիկի «Արեւմտե» անունով հայկական օրագիրը, որ հրատարակվում է ներկա 1859 հունվարից, արդո Ստեփանոս Ոսկանյան գիտնական պարոնի ձեռքով, յուր 6 համարի մեջ առիթ ստանալով այս գրքի հայտնութենից խոսում է Արմյանի վարքի վերա, իսկ 7 համարի մեջ հայտնում է յուր կարծիքը «Վերժ Լայպտսնի» անունով գործի մասին: Առհասարակ գիտուն հրատարակողը Արեւմտեի գալութեամբ խոսում է Արմյանի մասին

սեղում մի ժարդու ժամին, չէ պահում այդ անցքերի կարգը, գործ է դնում զանազան կամայական և հնարաստեղծյալ հանդամանքներ, նկարագրում է երբեմն գերբնական անցքեր ու տեսարաններ և այլն, բայց այս է խնդիրը. կատարվել են այդ իրողութիւնքը, կամ, եթե չեն ևս կատարված, ապա, կարող էին կատարվիլ թե ոչ: Այն գերբնական տեսարանքը, որ ոչ կոտ էն, ոչ կան և ոչ ևս լինելու են, բայց համաձայն էին նոքա ազգի հասկացողութեանը, և այդ ֆանտաստիկական գաղափարների սերմը խոր դրոմ էր ազգի ուղեղի և արշուճի մեջ, ահա խնդիրը»:

և հասկացել է բոլորովին թե զրբի խորհուրդը և թե հեղինակի արժանավորութիւնը, բայց այդ աշխատութեան մասնավոր կողմերին վերաբերված մի ըանի կարծիքներն մեջ, չեմ կարող համաձայնիլ պ. Ոսկանյանի հետ ևս տարակույս չունիմ, որ ամենայն բարեմտութեամբ կենդոնեն պարոնը իմ այս համառոտ նկատողութիւնքը Ասում է. «Անհնարին է այս զգիբը դառել երոպական կանոնով, վասնզի, ինչպես ըսինք, ռամկենքու համար և ռամկի ռոճով գրված է այն, և իբրեւ գրական չենք մը չընծայվի մեր առջև»:

Եթէ Արդյանի Վերջ Հայաստանիմ ունի արժանավորութիւն, և եթե այդ արժանավորութիւնը կարելի է գնահատել, ապա ուրեմն միմիայն երոպական կանոնով, որ նայում է միշտ գործի խորհրդին և թե հեղինակը մինչև որ ստանալն կարողացել էր հասկանալ և լուծանել յուր առաջն գրած խնդիրը: Եթե երոպական կանոնքը թողունք ու ասիական աշխուժ նայենք այդ գործի վերա, այն ժամանակ նա երևում է մեզ որպէս մի սուսպել (հեքիաթ), ձեւովին համար և ռամկի ռոճով գրված է այն, ասում է պարոնը. համաձայն չեմ: Բոլոր ազգի համար է գրված. այնտեղ կա ուսանելիք ոչ միայն շինականի համար, այլ և քաղաքացու, այլ և հայոց կիսատ թեքտու ուսումնականների համար ևս հայոց ազգը կորուսած լինելով յուր քաղաքականութիւնը, անհետացած լինելով տոնական տոնականութիւնը տուններին, ռամկել ևս չկա, որ կարող է լինել այնտեղ միայն, ուր կա սպնիքութեան ճշգրտութիւնը հարստութեան վերա չէ, և ոչ նաև ռամկութիւնը աղքատութեան վերա, այս բոլորն մեր ազգի ամեն մի անպամբ հայասար են յուրյանց մեջ: Այնպիսի և ռամկ չլինելով մեր ազգի մեջ, չունինք և այլ կացութեաններն անպական բարբառներ. հին և մեռած գրաքառ լեզուն ազգական չէ, և ոչ կենդանի ժողովրդականը ռամկական, ինչպէս մի քանի վայր ի վերո մարդիկ ասում են, որոնք մեջ և պիտուրին ֆրանսիացին, որ մեր ժողովրդական լեզուն և առհասարակ կենդանի հայկական խոսքը անվանում է յարցոն* Արդյանի լեզվին համար կարելի է ասել այս միայն, որ շատ հաղթանարված է տեղական բարբառից, բայց այդ բանում Արդյանցը ունեցել է յուր մասնավոր խորհուրդը: Բայց այս պատճառով աներազմութիւն կը լինի չընդունել այդ գրքի խորին արժանավորութիւնը, որ է պատկերացնել ազգի կյանքը նուշնիակ ազգի առաջն և երոպական և երոպական և երոպական չէ, և ոչ մի ընդհանուր անուն տալով յուր աշխատութեանը— Վերջ Հայաստանին: Եզգի և ոճի ճապարկութիւնը հետևանք չէ բանաստեղծի գերմանագիտութեանը, այլ բուն ազգեցութիւն տեղական ժողովրդի կյանքին և միտք հայտնելու ձևերին: Նուշնանշան բաներն անհամ կրկնութիւնը տեսանում ենք այդ, բայց չմոռանալ որ Արդյանցի խորհուրդը է գրել այնպէս, որ անկրթ ժողովրդը չկարծե թե գիրք է կարգում, այլ կարծե թե մի մարդ խոսում էր յուր հետ. ինչ առեն Արդյանցը եթե ասիացին չափազանց է ամենայն բանի մեջ: Առհասարակ շոթրակալութիւն Արեվմուտֆիմ, շատ բարեխղճութեամբ կատարել է յուր պարտականութիւնը և մեր արած ծանոթութիւնը չեն պտկասեցնում նորա հողավածի արժանավորութիւնը:

* Ազգավազված լեզու, ժարգոն (Ֆր.): Խմբ.:

«Այժմ աչքի տակ առնունք մեր ազգի կյանքը—ամայի անապատ, կամ ձոր Հովստիատյան—տրտմության հովիտ. աչքի տակ առնունք մեր ազգի պատմութիւնը, քննենք նորա քաղաքական և հոգեբանական կողմերը: Բայց արի տես, որ մեր ժողովուրդը պատմական ժողովուրդ չէ և նորա կյանքը չէ կոչած՝ պատմաբանական, կապակից և լոգիկական, այլ կցկտուր. և այդ կյանքի շարունակութիւնը և ապահովութիւնը բոլորովին ապաստան մնացած արտաքին պատահմունքի: Այն փոքր ի շատ արշաարհակալութիւնը մեր Արշակունի թագավորների, Հայաստանի սահմանազխյան ցիցներ ժնչ և օտարների հոգերի վերա զարկվելը, որ մեծ խորհուրդ և արժեք ունին մեր գիտուն անվանված պարոնների աչքում, ոչինչ են վերաբերութեամբ դեպի ազգի քաղաքական կյանքը: Տերութեան սահմանազխի այս կամ այն տեղ լինելը, օտար ազգեր յուր գայիստնի տակ խոնարհեցնելը պատահական բաներ են, ոչ բղխում են ազգի կյանքի ընթացութեան ինչ և ոչ կարող են պահպանել ազգը կամ տերութիւնը: Սորա ուժը և կյանքը երևում է միմիայն ազգութեան մեջ, դանազան անհատներ դեպի մի ամբողջ հավաքող գորութեան մեջ. և օտար ազգերի տիրելը ասել չէ նորանց ստիպականել—յուրացուցանել բարոյապես: Այդ մի ֆիզիկական միավորութիւն է, ուժի գորութեամբ կատարված, լոկ մեքենական մոտավորութիւն. այդտեղ չէ երևում քիմիական միավորութիւն, որ միավորվածքը կորուսանեն յուրյանց առաջին տիպը և որակութիւնը և կազմին մի նոր մարմին: Ֆիզիկապես միավորվածքը, եթե բաղկանում են հազար մասնից, ապա այդ հազարը ևս պահում են յուրյանց արմատական կամ բնական բնավորութիւնը: Հայոց կցկտուր քաղաքական կյանքը վարելով յուր քաղաքականութիւնը լոկ, ֆիզիկապես մեքենականութեան վերա հիմնված լինելով նորա տեսութիւնը, կյանք տեսանել համարելով միմիայն սահմանների զխում, չէ մտածել երբեք յուր ուժը և գորութիւնը ամփոփել յուր բարոյական կենտրոնում, չէ մտածել անեցնել յուր գորութիւնը և ազգութեան տունը որպես մի գործարանավոր էակ, այլ հանքերի նման, առանց ներքին գորութեան, առանց գործարանների, միմիայնց վերա բարելավ կուտակելով և նոցա միավորութեան ապահովութիւնը այդ միավորվածների քարշողական հատկութեան մեջ տեսանելով: Այսպիսի սխալ և անբնական ճանապարհներով հառաջ գնալով քաղաքականութիւնը, չէր կարող ապրել որպես մի բարոյական էակ. ամենայն էակ ապրում է պայմանների տակ, բայց հայոց համար պակաս էին այս պայմանները, վասն որո և չդիմացավ հին կամ միջին դարերի քաղաքական փոթորիկներին և թագավորը փոխեց յուր գայիստնը դեպի մի թափառական թշվառի գովազան: Կառավարութեան հայացքի նյութական բնավորութիւնը խոր արժատացում ազգի մեջ, կառավարութիւնը կործանվեցավ, բայց նյութականութեան գործը մնաց տպավորված հայերի վերա: Այս շատ խորախորհուրդ մնաց էր, բայց իմ մտքերը կերպարանագործելու և այս մասին եր-

կար խոսելու համար հարկավոր է ժամանակ...մանավանդ այսուհի հարմար չէր երկարաբանել...գուցե տվելորդ ևս խոսեցի....

«Ահա այսպես լինելով հայերի կյանքը, բանաստեղծությունը ևս ավելի չէր կարող լինել, քան թե եղած է։ Բայց ինչ կար. ոչինչ։ Առաջի մի անգամ, երանի՜ թե քանի չև՛ մեռած, թափելի սրտիս եղածը մեր ազգի առաջի, պատառելի մի քանի կախարդական վարագույնների...բայց գեղար թե հաջողի ինձ այս և ես վախում եմ, որ այն բաները ինչ որ այժմ ճնշում են հողիս, պիտի ճնշեն և ոսկերքս դերեզմանիս մեջ³²

«Մեք չունինք ազգային երգեր, չունինք ազգային երաժշտություն, չունինք բանաստեղծություն, որովհետև ապրում ենք միմիայն բուսականաբար և շնչականաբար։ Հալը կորեկ է տեսանում երազում, իսկ հայը նյութ։ Հատ ու կոտոր բաներ, որ այժմ անփորձ մարդիկ ազգային են համարում, ժողոված են թուրքից, թաթարից, պարսից, հույներից և ուրիշներից, որոնց ժամանակ առժամանակ հպատակեցան հայք։ Նորերումս դուրս եկան ազգային երգերի անունով մի քանի անալիս ոտանավորք, Սայաթ Նովա,³³ Ադամ ազգբար,³⁴ Շիրին³⁵ և այլն, բայց նորանց ազգային երգ անվանողը և այդպիսի մտավորական հրեշների վերա, անգատաստան հրեխայի պես ուրախացող պարոնները ինքյանք չգիտին, թե ինչ պայմաններ էին հարկավոր որ մի երգ լիներ ազգային։ Նոքա ունին միայն մի պայման և համարում են թե դորա մեջ էր ամեն բան—երգիչը հայ է։ Բայց հայ է միայն նորանուր, որ ծնել է հայ ծնողներից. նորա երգը չէ և չէ հայերեն. երեք բառ թուրքի, թաթարի և չգիտեմ ինչի, իսկ հայի մի երկու աղճատված կամ ճղակոտոր բան։ Երգերի կազմակերպությունը հետևած թուրքի ոտանավորների, հիմնած միմիայն ոտքերի և վերջերի նուշահանություն վերա առանց ամենայն մտքի, բովանդակության, խորհրդի և բանականության։ Ազգային են այն երգերը և պիտի համարվին ազգային, քանի որ կա հայերից ինչ ինչ, մարդերի մեջ այն սխալ և վնասակար վարդապետություն—թե ամենայն բան, որ երևում էր հայոց ազգի վերա, անշուշտ պիտի ազգանա. ազգի հանցանքը ևս առաքինություն է, այն տիղմը և հոտած ճահիճը, որի մեջ պարանոցաթաղ խեղդվում ենք, նվիրական է, որովհետև մեք նորա մեջ ենք...Ո՛վ բարեխոյան խառնակությունս մտքերի. բայց փոքր է այս, մտավորական կամ բարոյական հարինք»։

— Թեպետ և ես շատ դուռն չունիմ ուսումնական բաների,—ասաց Մահտեսի Թովմասը, երբ Կոմսը ավարտեց յուր խոսքը.—բայց ասես թե ասածներդ խելքիս նստում են. ինչևիցե. դոքա ուսումնական բաներ են և դուք ձեր մեջ ինչ կամիք արեցեք, մեղ չեն վերաբերվում սոքա։

Կոմսը կամեր մի բան ասել, բայց Մահտեսի Թովմասը հառաջ տանելով յուր խոսքը չթողեց նորան բերան բանալ։

— Ձեր խոսակցությունը, որի մեջ հիշեցիք գերբնական ու ֆանտաստիկական բաներ, մի բան միտքս ձղեց։ Ես մի դրացի ունիմ, ահա, այս կապույտ պատուհաններով միահարկ տանն է բնակվում.—այս ասելով Մահ-

տեսի Թովմասը մասով ցույց տվեց պատուհանից մի տուն, որի բնակիչը ծանոթ է արդեն իմ ընթերցողներին։—Շաքարյանց է նորա աղջանունը,— հավելացրեց Մահտեսին,—մի վերին աստիճանի ողորմելի մարդ։ Դիտին գրել է, թե աշխարհի երեսին կար մի առանձին գիտություն — թալիսմանական, վնկություն, և թե ամենայն բան կարելի էր հառաջացնել չար ոգիների գործակցությամբ։ Միշտ պարապում է խեղ և խելառ բաներով, գիծեր է քարշում ախոռի մեջ, սև հավեր է մորթում։ Սև կատու, մարդու գանգ, չորացրեցած գորտ ու չղջիկ, բու և այլ այսպիսի բաներ լի են դորա ախոռի մեջ...

«Ձեր պատմելով», խոսքը ընդմիջեց Կոմսը, «դորա ախոռը բավական նամանություն ունի ֆաուստի սենեկին»։

— Ես չգիտեմ ֆաուստի ով կամ ինչ եղածը, միայն ճշմարիտ է այն, ինչ որ ասացի։ Այս քանի օր է, դարձյալ, վեր ու վայր էր այդ պարոնը. խսկույն հասկացա, որ մի փորացավ ունի, մի նոր խելագարություն մտել է գլուխը, ըստ որում, երբեմն ամիսներով, ամենայն ինչ հանդարտ է և ոչինչ չկա. մարդ է մարդու պես։ Երեկյան երեկոյին երկինքը պայծառ էր, դուրս եկա բակը մի փոքր ման գալու։ Տեսանեմ, որ այդ պարոնը ևս ման է դալիս յուր բակում, որ բաժանվում է իմից միայն մի բարակ տախտակյա պատով։ Ման է գալիս, բայց, բարձրաձայն խորհելով—ինքը յուր հետ խոսակցելով։ Ի՛նչ մեղքս պահեմ, հետաքրքրությունս բռնադատեց ահանջ դնել։ Մոտեցա պատին, և ահա լսում եմ, որ շաղփաղփում է մի գեղեցիկ օրիորդի մասին, որ չգիտեմ թե ուր տեսել էր, և այնուհետև շատ և շատ որոնելով ու չգտանելով, այժմ վնկական արարողությամբ, չար ոգիների— փերիների գործակցությամբ պիտի տեսաներ նորա պատկերը կամ ուրվականը, մի ջրով լցված պտուկի մեջ, որ դրած էր նորա ախոռում, այլ և պիտի խոսեր նորա հետ և այլն։ Ես, որովհետև չեմ հավատում այդպիսի բաների, վաճառ օրո մոռումս դրեցի մի խաղ խաղալ դորա հետ։ Խոր գիշերի մեջ, մինչ ամենայն մարդ քնեց ու չորս կողմը հանդարտեց, առա թղթերիս միջից Հուլիա Պոստրանայի պատկերը, ցած իջա պատից նորա բակը և որովհետև միշտ համարյա բաց են նորա ախոռի դուռերը, խնամով ընկղմեցի պատկերը պտուկի մեջ և լավ գետեղեցի նորա պտուկի հատակի վերա։ Ձգիտեմ տեսավ թե չէ, կամ թե ինչ աղեցություն գործեց այդ պատկերի հայանությունը, եթե տեսավ։

«Ի՛նչ պիտի է առնել», ասաց Կոմս Էմմանուելը, «նախահավատությունը և նախապաշարմունքը, անկիրթ ժողովրդի համար, վաղուց դարձել է հոգեղեն կամ իմացական կյանքի մի մասնու։ Դույն այդ բանը երբեք դուրս գալու չէ հայոց ազգի սրտից, քանի նորա լուսավորությունը գտանվում է այդպիսի վիճակում, ինչպես այսօր։ Թողած ուսանել ընությունը, որով պիտի մեկնվեր նոցա մի ամբողջ կարգ հրաշքների և պիտի փարատվեին այնուհետև այսպիսի մոլորության ամպերը պղտորված հայկական հորիզոնից, աշխատում են ուսանել մի այնպիսի բան, որ չկա, և որի գոյու-

թյանը երաշխավոր է միայն անհիմն, չնչին և սխալակալան ավանդու-
թյունը»:

— Ես, որ մտա նորա ախուր, հերիք չէր որ դրեցի վերասացյալ պատ-
կերը, այլ և մի բան ևս գողացա:

«Գողացած», ընդհատեց Կոմսը:

— Այո,—պատասխանեց Մահտեսի Թովմասը,—գողացա ահա այս
թուղթը: որ դրած էր սեղանի վերա, պտուկի մոտ, և որ տեսա, մինչ
դժնեցի չորս կողմս փոքրիկ լապտերի լուսով, որ ունեի ձեռքումս:

Այս ասելով մի թուղթ հանեց ծոցից և տվեց Կոմս Էմմանուելին:

Կոմսը վերառավ և սկսեց կարդալ:

ՓԵՐԻՆՆԵՐ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ԽՐԱՏ

«Եթե կամենաս փերինները հրավիրել, հարկ է, որ սուրբ ֆնաս ան-
«կողնուց: Առ մի կլայեկած աման, դիր նորա մեջ մի հայելի, հետո այնքան
«ջուր լից ամանի մեջ, որ հայելին ծածկվի: Առ մի ութ կամ տասն տա-
«բեկան աղա, բայց հարկավոր է, որ նոր և մաքուր լինին աղայի հան-
«գերձքը, սկսած շապիկից մինչև վերարկուն. ծածկիր աղայի զուլը մի
«կարմիր թաշկինակով, իսկ ինքդ սկոթի կարգալու եվ ահա կարգալու բա-
«նեբդ. ծննդյան ճրագալուցի գրքերը բացի առաջինից, «ի սկզբանէ արար
«Աստուած» և բացի վերջինից «Յամին ութուտասաներորդի»: Երբ որ
«ավարտել էիր այս ընթերցմունքը, հրավիրած փերիքդ կը գան. և աղան
«սկը տեսանես նորանց հայելու մեջ: Իսկ թե չգան, մյուս անգամ կըկնիր
«ընթերցմունքը, եթե այս անգամ ևս չգան, ապա ուրեմն աղայի անձնա-
«վորութեան մեջ կա մի ներհակութուն դեպի փերինները, ուստի փոխիր
«աղան և երրորդ անգամ կարդա, անպաճառ կը գան: Ինչ որ ունիս հար-
«ցանելու նոցանից, պիտի լինի աղայի միջնորդութեամբ, դու կասես աղա-
«յին, իսկ սա կը հարցանես փերիններից, որոնց պատասխանը նույնպես կստա-
«նաս աղայի միջնորդութեամբ: Բայց գիտելի է, որ երբ երևին փերիքը,
«առանց ուրիշ բան հարցանելու, պիտո է հարցանել,—ինչ ազգից եք: Նո-
«քա կը հայտնեն յուրյանց որ ազգից լինելը, այն ժամանակ, այն ազգի
«թղթով երդում տալ տուր և ապա հարցրու հարցանելիքդ, որ պատասխա-
«նեն և ամենայն ճշդութեամբ և հավատարմութեամբ: Երբ ավարտեցիր
«հարց ու փորձդ, պիտո է նորանց արձակել, որ գնան, ապա թե ոչ, պար-
«տական են ֆնալու մինչև որ հրաման տաս: Արձակելու մասին կարդալիքդ
«այս է, «Եւ ի կատարիւ ամացն քառասնից» վերջն «ի լեառն Սինայ»,
«Սուրբ Ստեփանոսի գրքից: Այս կը կարդաս կավարտես և երեք անգամ կը
«փչես ջրի երեսը և ջուրը մի ոտք չկոխած տեղ կը թափես, ահա բոլորը»:

Մինչդեռ կարդում էր Կոմսը այս հիմարական խրատը, բոլոր հյու-
րերը որ կային Մահտեսի Թովմասի տանը, մեծ ուշադրութեամբ և մաս-
նակցութեամբ ակնաջ էին դնում: Կոմսը կարդալով ասաց,—խեղճ մարդ,
ամենայն կարեկցութեան արժանի. ճշմարիտ, եթե պատահել նորան կը

խրատեի, որ հետ կենար այսպիսի անօգուտ և հիմարական բաներից, և եթե կամիր մի բան ուսանիլ, պարապեր բնական գիտությամբ, այդ մանավանդ հարկավոր է, որովհետև ժողովրդի կյանքը միշտ գործ ունի նյութի հետ:

Օրիորդ Մարիամը այս թղթի կարդացվելու ժամանակ դուրս էր գնացել հյուրընդունարանից և արդեն կոմսը խոսելու վերա էր, երբ ներս մտավ: Ձեռքում բռնել էր մի թուղթ: Կոմսը վերջացնելով յուր խոսքը դարձավ դեպի օրիորդը հարցանել թե ինչ թուղթ էր այն: Օրիորդը պատասխանեց թե մի տաղ է, և թե պատրաստ էր երգել այն ևս, եթե, դորա փոխանակ, կոմսը խոստանար Յուսի սոցյալ տուն դալու ժամանակ ներկա լինել:

— Ի՛նչպես անգութ եք,—ասաց կոմսը,—լմանալով որ չեմ կարող խոստանալ, պահանջում եք, միթե չէ կարելի խնդրել, որ առանց փոխարինի երգեք:

«Միթե չէ կարելի», պատասխանեց օրիորդ Մարիամը, «որ դուք մի փոքր վաղ ճանապարհ ձգեք ձեր հյուրը, իսկ ևս մի փոքր երկար պահեմ Յուսը մեր մոտ, այնպես որ դուք հանդիպեք նորան այստեղ»:

— Լսելու համար այդ երգը, ինչ պիտո է առնել, հարկավոր է հանձն առնուլ այդ թեև ծանր պայմանը:

Օրիորդի շրթունքի վերա խաղաց մի խորամանկ, բայց ինքնաբավական ժպիտ:

«Բայց ասացեք խնդրեմ», հարց արեց կոմսը, «ինչ ոտանավոր է այդ և ովի շինած»:

— Այն ժամանակ կասեմ, երբ լսեմ ձեր կարծիքը նորա մասին:

Այս ասելով օրիորդ Մարիամը մոտ քարշեց աթոռը ֆորտոպիանոյին, դարկեց մատները կլավիրներին և սկսեց երգել:

«Ո՛հ, լոկ երազ էր, մի խռովեք ինձ,
«Իմ մոլորության քաղցր պատկերներ.
«Ինձ չէ թույլ տված երկաթի կյանքում
«Խնդալ, վայելել ոսկի բոպկներ:

«Մի հիշեցնեք, մի, այն դգացմունքը,
«Որով լցված էր սիրտս և հոգիս,
«Որով շնչեցի, որով ապրեցա,
«Ինչպես մի ծաղիկ գգված գեփյուռից:

«Այդ մի երազ էր...կամ գեթ առաջը,
«Որ կրակ ձգեց սրտիս մեջ անմար.
«Թշնամի վհուկ, երևի, կախեց
«Աչքերիս վերա բժժանք անհամար:

«Ինձ այն ժամանակ քանի ու քանի
«Երևեցավ ճառ այն ժառերի տակ,

«Մինչ, լիալուսին խոր գիշերի մեջ,
«Երգում էր ուրախ, անհոգ, միայնակ:

«Ես տեսա նորան, բայց մի այլ տեղում,
«Հավերժահարսնի ուներ կերպ ու ձև,
«Թուշում էր, շարժում օդի մեջ, ափսոս,
«Ինչպես մի փեսուր. առավել թեթև:

«Մի անգամ տեսա Աթենասի պես
«Զրահավորված զինվորի զինքով,
«Մի ամբողջ խմբի տալիս էր հրաման,
«Յուր ձեռքի բռնած թեթև հրացանով:

«Ես տեսա դարձյալ, մի ուրիշ անգամ, /
«Մինչ անհոգ, ուրախ, խաղացած տեղից
«Նորան բռնեցին, որպես ժահապարտ.
«Ինչ անմեղություն, ինչ հայացք աչքից:

«Մինչ ոտքից գլուխ սպիտակ հագած
«Դիմում էր տխուր զեպի պատժարան,
«Անհոգ արձակած սաթի պես լաղերը,
«Արտասուք թափելով հեղեղի նման:

«Մինչ զրպարտողը խոստանում էր կյանք,
«Թե միայն հաճեր....լինել համաձայն.
«Այն ինչ շնորհք էր, որ կաթից մատից,
«Որով ցույց տվեց երկինք ժանտին այն:

«Ո՛հ, մի այլ անգամ, ինչպես փրկեց նա
«Ավազակներից մի անմեղի կյանք.
«Առանց խոսելու, համբ նշանով,
«Նշանդի ժամը հայտնեց բացարձակ:

«Ինչ կարեկցություն, ինչ անմեղ սիրով
«Թունալի բաժակը տեղափոխեց նա,
«Որով դավաճանը թունավորվելով
«Թմրեցավ մնաց, աթոռի վերա:

«Ո՛ր միևնույն հիշեմ. ես տեսա դարձյալ,
«Մինչ դուրս էր գալիս ծովից լայնարձակ,
«Հազար պչրանքով, քնքուշ շարժումներով,
«Զկնորս էր որսում, սրտով համարձակ:

«Նա խոստանում էր նորան անմահ կյանք.
«Նորան սիրելը էր անմահություն.

«Ես տեսա, ինչպես ձկնորսը ուրախ
«Վայելու՜մ էր մի ճովն արքայություն»:

«Վերջին անգամ էր, ավել չտեսա,
«Գնում էի ծովով հեռավոր աշխարհ....
«Երկինքը մթնեց, մրրիկը սուլեց,
«Որոտ, փայլակը անթիվ փայլակեց:

«Սարերի նման մեծ մեծ ակփի
«Կատաղած ծովին եղած խաղալիկ,
«Գալիս էր մի նավ, ջարդված կայմերով,
«(Հառաջ մեր նավից տեսան նավաստիք):

«Եկավ մոտեցավ նավը մեր նավին.
«Ի՛նչ սիրտ կարատող մի պատկեր էր այն,
«Թշվառ հուսահատ իբր անխել նավորդք
«Կորուսել էին և հույս փրկության:

«Նավորդների մեջ ես տեսա նորան,
«Բռնել էր կայմից խելքը կորուսած,
«Ինչպես հուսահատ անմեղ աղափին,
«Բաղբի աչքից անգութ հալածված:

«Անդունդի վերա այսպես քանի ժամ,
«Օրորաց ճոճաց տարաբաղդ նավը.
«Գիշերը կոխեց....կայծակը թնդաց....
«Կուլ ավեց բոլոր անհատակ ծովը....

«Կայծակի թունդը, մրրկի ձայնը,
«Խուլ աղաղակը կատաղի ծովի
«Միախառնվեցան վերջին ձայնի հետ,
«Որ արձակեցին այնքան շատ հոգի:

.

Մրրիկը անցավ, ծովը հանդարտեց.
«Շատ հեռի չէինք մեք ծովեզերքից....
«Զրեզեն դաշտում, դեռ նոր խաղաղած,
«Մի ապառաժուտ կղզի երևեց:

«Ահ, նա դարձյալ ծովում լողալով
«Դիմում է դեպի քարքարուտ կղզին.
«Մեք տեսանում ենք....բռնեց քարերից
«Եվ շուտ վեր ելավ իբր աննյութ մարմին:

«Հոգնած, ուժաթափ, մինչ վեր բարձրացրեց
«Յուր արտասուքով լցված աչքերը:

«Եվ ահա լուսինը ամպերի ստակից
«Դուրս սողաց տեսնել նորա երեսը:

«Ես շատ նայեցա....բայց մեր նախնի արագ
«Վազեց դեպ հառաջ....կորալ իմ աչքից....
«Եվ այլ մյուս անգամ մինչև այս րոպես,
«Կամ դուցե հավիժ զրկվեցա բաղդից:

«Ձէ. այն երանգ էր....հեռի ինձանից,
«Սուրկան ցնորք, հոգի գիշատող.
«Թողեք ինձ հանգիստ մաշել իմ կյանքը
«Եվ խաղաղ սրտով մտնել դեպի հող»⁵⁶

Երբ ավարտեց երգը օրիորդ Մարիամը, ամենի աչքը դարձան Կոմսի վերա, որ խեն նորա կարծիքը այդ հրգի մասին: Բայց Կոմսը ոչինչ չասաց, միմիայն շնորհակալ եղավ օրիորդից, որ զվարճություն պատճառեց, երգելով ու ածելով. սակայն Կոմսի երեսը չէր ցույց տալիս, թե նա զգացած լինեի զվարճություն, դորա հակառակ մթնում և մթնում էր նորա դեմքը, որքան երգը մոտենում էր վերջանալուն: Նորա հեղինակը էր ինքը Կոմսը, և հրգի բովանդակությունը առած էր ստուգապես պատահած անցքից....

— Արդեն ժամանակ է դեպի տուն դառնալու,—ասաց Կոմսը և հրաժարական ողջույն տալով բոլորին, խոստացավ օրիորդ Մարիամին ներկա լինել Յուսի դալու ժամանակ Կոմսը անձնատուր լինելով տխուր մտածութենների, դուրս գնաց Մահտեսի Թովմասի տանից:

Ժ.

Այն քաղաքի մեջ, ուր անցանում էին վերելում պատմած անցքերը, վաղուց ահա բնակվում էր պ. Հովնաթանյանցը: Այս անունը առաջին անգամ պատահում է մեր ընթերցողներին, ուստի պարտականություն ենք համարում մի փոքր տեղեկություն տալ նորա մասին, որ հետո կարողանանք ներս տանել մեր ընթերցողքը նորա տունը. այն րոպեին երբ Կոմս էմմանուելը անձնատուր եղած մեկամաղձություն ուղղում էր ընթացքը դեպի յուր օթևանը:

Պ. Հովնաթանյանցը, որպես, հայերի աչքով, մի փոքր ի շատե հարուստ վաճառականի գործակալ, դեռևս յուր երիտասարդության ժամանակ ուղարկված էր այստեղ: Նա բավական միջոց հառաջ վարելով յուր պարոնի գործերը այս քաղաքում, իհարկե ոչ առանց անձնական օգտի, վերջապես դարձել էր նորան ընկերակից: Բնության մեջ կա մի օրենք, եթե մի անասուն է կամ խանգարվում է որևիցե զգայարանը մարդու, կամ այլ կենդանու կազմվածքի, իսկույն մի այլ զգայարան ավելի զորութուն և նրբություն ստանալով կատարում է, գոնե կիսով չափ, այն խանգարված զգայարանի պաշտոնը: Կույր մարդերի ձեռքի մատները կամ սուհասարակ շոշափողական

ջլերը այնպես զորանում են և ներանում են, որ մի մաշված դրամ ևս շոշափելով կարող են հասկացնել կուրին դրամի որպիսությունը և արժեքը՝ Տեսողությունը խուլ մարդերի ներանում է և զորանում է մինչև այն աստիճան, որ առանց մի ձայն լսելու, միմիայն նայելով խոսողի բերանի, դեմքի և ձեռքերի շարժողութեններին, խուլը կարողանում է հասկանալ թե ինչ էր ասում նորա հանդեպ կանգնած մարդը։ Այս օրենքը, բնական և բժշկական գիտութենների մեջ, հայտնի է անուշուխ անտագոնիսմոս (Antagonismus)։

Երևի թե այս, կամ սորա նման մի օրենքի հիմքի վերա, կամ գուցե մի այլ բնական պատճառից, պ. Հոֆմանյանյցը, ամենևին զուրկ լինելով կրթութենից և դաստիարակութենից, շատ վարժ և հաջող կերպով սկսեց յուր առևտրական գործողությունքը։ Նա ձեռք էր զարկում գործերի նույն վստահությամբ, ինչ վստահությամբ հմուտ և վարժ որսորդը ուղղում է յուր հրացանը որսի վերա, հավաստի լինելով, որ շուտով պիտի գետին ընկնի որսը որսորդի օգտի համար։ Պ. Հոֆմանյանյցի բաղժից, ժամանակը ձեռնտու էր նորան, բաների կարգը ևս հաջողում էր... Մի քանի ժամանակից հետո սկսեց նա ձեռք զարկել մեծ մեծ գործերի. սկսեց յուր վերա առնուլ զանազան տերութենական պաշարներ պատրաստելու պարտականությունք։

Ուր մնացին նորա նախկին պարոնը կամ ընկերակիցքը. նա սկսեց նայել նոցա վերա այնպես, ինչպես մի մարդ կը նայիր բարձր աշտարակից դեպի վայր, փոքր ինչ հառաջ, յուր հետ միասին մի հատակի վերա կանգնող մարդերի վերա։ Չար լեզուներ ասում էին... Բնչ ասում էին... ասում էին, թե... ինչէր չեն ասում չար լեզուները... Առհասարակ պիտի իմանալ, որ այսպիսի գործողութենների մեջ մտանող մարդը, եթե հետևում է այն վարդապետության, թե նպատակը կը սրբե հնարը, ուրեքն շատ հեշտությամբ կարող է կարճ ժամանակից միլիոնների մասին խոսք բանալ. ըստ որում, որքան քայլ, այնքան շահաստացություն։ Բայց ճշմարիտը պիտո է առել, ինչհետև չէ պիտո օգուտ քաղել դիպվածներից, օգուտը գողություն չէ, հափշտակություն չէ, այլ հառաջ է բղխում գործերը օրինավոր և խելացի կերպով հառաջ վարելուց։ Դնենք, թե ևս պարտականություն էի առել իմ վերա տերության գործի համար պատրաստել մի բան, ասենք թե կոշիկներ։ Եվ այսպես, ինձ հանձնած է երկու հարյուր հազար կոշիկ պատրաստել. յուրաքանչյուր կոշիկ համար ես պիտի ստանամ, դնենք թե մի և կես մանեթ, Բայց այն կոշիկը, որ ցույց էին տվել ինձ որպես գաղափար, որի նմանը ես պարտական էի հատուցանել կառավարությանը, ինձ նստիլու էր մի մանեթ և մի քառորդ, և այս կերպով ամեն մի կոշիկից իմ ստանալին էր մի քառորդ, այսինքն է քսան և հինգ կոպեկ արծաթ. միթե հիմարություն չէ լինելու իմ կողմից, եթե ավելի ստոր արժանավորության նյութերից չպատրաստեմ կոշիկները, այնպես որ յուրաքանչյուրը ինձ մի մանեթ նըստելով, կես կես մանեթ գուտ օգուտ բերեին։

Եվ այսպես պ. Հոֆմանյանյցը հառաջ գնալով, արդեն վաղուց և ընտանիքի տեր դարձած էր։ Ունեեր բավական մեծ գերդաստան, կին, որ-

դիք, դստերք, որոնց բացի նյութական հարստութենից ոչինչ ունեւ թող-
նելու, ըստ որում հոգաբարձու չէր եղած յուր զավակների կրթության մա-
սին: Պարոնը ապրում էր բավական լավ, և նորա մոտ ևլ ու մուտ ունեին
ոչ թե միայն նորա նման մարդիկ, այլև... դանադան խորհուրդներով:
Պ. Հովնաթանյանցի տեսությամբ, բոլոր աշխարհը շարժող և կառավարող
ուշժը և դորությունը էր արծաթը, և նա այնպիսի մարդերից էր, որոնք
դեռևս դարձանում են, թե քնչպես աստված ստեղծել է աշխարհը առանց
մի օգտի ակնկալության, և թե քնչպես ամենայն օր երկնքի լուսավորքը
լուսավորում են երկիրը առանց մի բան ստանալու: Այս պարոնը ունի
նույնպես մի քանի եղբարք, որոնցից փոքրը ավելի մոտ հարակցություն
ուներ մեր նկարագրած պարոնին քան թե մյուսքը: Կինը և դստերքը տե-
րիներով ավելի հարստության, քան թե յուրյանց կարգի շատ մարդիկ, դա-
տապարտելի հպարտությամբ նայում էին ուրիշների վերա, և նոցա հայաց-
քի մեջ կար մի թունավոր բան, որ հանդիպողի երեսին էր զարկում սուր
չքավորությունը, իսկ յուրյանց հարստությունը: Դստերքը, այսպիսի ուղ-
ղությամբ և այսպիսի խանգարված բարոյականությամբ ատմոսֆերայի
մեջ աճելով և կրթվելով, դեռևս երեսալուծենից սկսեցին մարդու երջան-
կությունը որոնել ամենայն տեսակ զեղխության մեջ: Որդիքը, միանգա-
ժայն մարմնից բաղկացած, բթացած ուղեղներով և ասես թե արևիցած
յուրյանց հոր հարստությամբ, բոլորովին անզգայացած դեպի ամենայն
մարդկային և վայելչական բան, յուրյանց անուսումնասիրության և անըն-
դունակության պատճառով, դուրս քշվեցան դպրոցից, ուր գրել էր նորանց
նոցա հայրը, ոչ այն դիտավորությամբ, որ բան ուսանեին (պ. Հովնաթա-
նյանցը, յուր սրտում, ատեցող էր ամենայն լուսավորության), այլ մանա-
վանդ, ուրիշներին բամբասանքի տեղիք չտալու համար, որպես թե դան-
ցառու էր զավակների կրթության մասին:

Ինքը պարոնը, քնչպես սովորաբար լինում են չնչին զուրկներից վեր
բարձրացող մարդիկը (թեպետ և պ. Հովնաթանյանցը գուրկ էր ամենայն
բարոյական բարձրութենից), սեպհականել էր ինքյան մի հիմար հպարտու-
թյուն, և ամենայն հասարակության մեջ կամենում էր խելացի մար-
դու պաշտոն վարել: Նորա տմին մի քայլը, ամեն մի շարժվածքը հաշ-
ված ու համարած էին, որպեսդի, մի փոքր ծանրություն բարքի տալով
ինքյան, զբավե տեսողների համարումը: Նվ նա սխալված չէր յուր
հաշվում: Հայոց ազգի մեջ դժվարին չէ ստանալ մեծարողական պատվա-
նուններ, որովհետև նախ և հառաջ տվողքը չգիտեն յուրյանց արժանավո-
րությունը. նրկորդ, այդ պատվանունների արժանավորությունքը: Հարկ
չկա ասելու, որ այս ճանապարհով ստացածը լինում է բոլորովին անխոր-
հուրդ:

Մեր պարոնը, մանավանդ խաժամուժ ամբոխի աչքերը ներկելու հա-
մար, ազգասիրություն էր ցույց տալիս այնպիսի տեղերում և զիպվածնե-
րում, ուր հարկ չկար յուր ցանկությունը իսկույն գործով ապացուցանելու:
Ինչ մի դժվար բան է խոսքերով միայն լինել ազգասիր և այսպիսի ամուլ

շատախոսութեամբ, առանց ամենայն դոհաբերութեան, տոնացուցի մեջ գրվելու արժանի համարվի... Մեր մեջ, ինչ ասես կարելի է: Պ. Հոֆմա-
թանյանցը խոսում էր դպրոցների վերա և բերան սերտած բառերով հաս-
տատում էր նոցա օգուտը, առանց ամենևին դադափար ունենալու, թե ինչ
ասել է դպրոց, և թե ինչպես պիտի լինեն նա, որ լցուցանեն յուր խոր-
հուրդը: Պարոնը կը լինեն այսպես մոտ հիսուն տարեկան, միջանասակ,
հասարակոր և ծաղաւ ճակատով. նորա հոնքերի և ընչացքների սևութունը
ժանալանդ ավելի որոշակի հայտնի էր լինում նկատողին, որքան անաս-
նական անհոգութենից ուռած թշերը կարմրում էին նորա անխորհուրդ
երեսի վերա:

Եթե ինձանից հարցանեին, թե որ բանից մանավանդ՝ զգվում եմ աշ-
խարհի երեսին, ապա պատասխանելու էի, թե մի երեսից, որ ոչինչ մարդ-
կային բան չէր ցույց տալիս: Երեսը արդարև հոգու պատկեր է. հոգու
ամեն մի շարժումքը ջրերի անբացատրելի միջնորդութեամբ երևում են
երեսի գծերի վերա: Եվ երեսը, որ ոչինչ էր ցույց տալիս, վկայում է ոչըն-
չութունը հոգու, որ նստած էր մի կազմվածքի մեջ: Ես գերադասում եմ
չքութունը, քան թե լինելութունը, եթե մարդը պիտո է լիներ ու ազ-
րեր որպես մի լոկ բուսական կամ շնչական արարած: Ես անգութ չեմ դե-
պի որևիցե արարած, բայց դորա փոխանակ հարգում եմ նորանց յուրյանց
տեղում. մարդկային պատկերի տակ անասնութիոն... կղկղանք մարդկու-
թյան:

Բայց պ. Հոֆմաթանյանցի համար, այսպեսի մտածութունը երազի
նյութը ևս չէին, մինչ ամբողջ գիշերը թափալվում էր յուր անկողնի մեջ
խոթալով: Նա քնած ժամանակ ևս մտածում էր շահաստացութեան վերա.
առավոտը վարժում էր և նորա կիսաբաց աչքերին երևում էին ոսկեզեն
ռարեր: Նա հաց էր ուտում առանց մոռանալու ճիշդ մաթեմատիկական
հաշիվը, թե այն օրվա ճաշի համար ծախսված արծաթից, որքան բաժին
հասանում էր այն վերջին, ամենափոքրիկ հացի փշրանքին, որի տասը
կտորը միասին կարող էր տանել մի մրջյուն դեպի յուր բունը:

Նա ստացել էր քարյա, երկու հարկով բալական ընդարձակ տուն, և
այս տան գլխավոր արժանավորութունը էր այն, որ միևնույն ժամանակ
պատկանում էր երկու փողոցի. նորա պատուհանը նայում էին դեպի արե-
վելք և արեմուտը: Թող որքան կամին զրոյարտեն պ. Հոֆմաթանյանցին,
որպես թե նա հոգաբարձու չէր յուր ընտանիքի երջանկութեանը. նորա
այսպիսի տուն ընտրելը արդեն հիմնավորապիս ապացուցանում է, թե որ-
քան շատ մտածուի էր և հոգս էր առնում յուր ընտանիքի մասին: Մի
խույ տան մեջ նորա ընտանիքը կարող էին ձանձրանալ, բայց մի այդ-
պիսի տան մեջ, որի պատուհանը նայում էին դեպի զանազան փողոցներ,
երբեք չէր կարելի ձանձրուլով զգալ, որովհետև մանկահասակ զստերքը
երբեմն այս և երբեմն այն պատուհանից կարող էին մի անմեղ հայացք
ձգել անցավորի վերա: Ուր թողունք այն մեծախորհուրդ հոգացողութունը
պ. Հոֆմաթանյանցի, որով մի ապակեկազմ սենյակ ևս հավելացուց յուր

տան կողքին, որի ծաղկազարդ վայելչութիւնը կարող էր տրամադրել պատանի օրիորդներին սիրտը և հոգին դեպի մի ըմբանական կյանք...

Պ. Հոֆմաթանյանցի մասին այսքան տեղեկութիւն տալուց հետո, շտապում եմ սկսանել իմ պատմութիւնը այն ընթացքից, երբ, ինչպես ասացի, Կոստ էմբանուելը գնում էր յուր օթեանը:

Արդեն բաւական ուշ էր, և պ. Հոֆմաթանյանցը միայնակ նստած յուր առանձնարանում նայում էր ճրագին, որ չգիտե ոչինչ տնտեսութիւն և անխնա վառվում է տան տիրոջ փաստի համար:

Գունաթափած էր երեսը և քրտինքը դուրս էր գարկել ճաղատ ճակատի վերա կաթ կաթ, ամենեւին նույն կերպով, ինչ կերպով յուզոտ ամանի մեջ կանգնում է սրսկած ջուրը: Նեղութեան կամ բարկութեան ժամանակ ձեռքերը ճնշել և տրորել ժառանգութիւն է փոքրոգի մարդերի պարոնը վեր կացավ սոֆայի վերայից, ուր ընկած էր որպես մի շնչավոր և ձեռքերը տրորելով սկսեց ման գալ սենեկի մեջ զանազան ուղղութեամբ, անհավասար քայլերով:

«Ձէ», ասաց նա, «պիտի այս բանի առաջը խոնարհ վատ կը լինի սորա վերջը և կը խայտառակվի իմ տունը այս քաղաքի մեջ մինչ ի սպառ: Ես շատ անբաղդ մարդ եմ», շարունակեց նա, «անբաղդ, որպես եղբայր, անբաղդ, որպես ամուսին, անբաղդ, որպես հայր: Եվ այս քանի տարու մեջ ինչ բաներ անցկացան իմ գլխից. և այդ բոլոր անախորժութեանների, վատահամբավութեանների պատճառքը հիւքեր են. եղբայր, եղբոր կին, դստերը, փեսա, որդիք և վերջապես ամուսինս: Ստույգ է, որ ասում են, թե աշխարհի երեսին, ամենայն լավութիւն վճարվում է ապերախ տութեամբ: Եղբայրս որ, եթե ես չլինեի պիտի ծառա լինեի ուրիշին, գլխավոր պատճառն է այս բոլոր բաների: Նորա կինը, թեև գեղեցիկ հուշակված, սակայն իմ ընտանիքի համար դարձավ մի անախորժութեան անուղանելի մակարդ: Ո՛վ ճանապարհից հանեց իմ դուստրը, եթե ոչ նա. ո՛վ սովորեցուց նորան... ան, մտածելը անգամ դառն... իսկ որդիքս, որդիքս, ինչ առնեմ, ո՛ւմ ասեմ, իմ երեսի կեղտը պիտի որ ես ինքս ծածկեմ օտարների աչքից...»:

Մինչդեռ այսպիսի մտածածուքով ման էր գալիս նա տան մեջ, ներս մտալ ծառան և հայտնեց բժշկապետի գալը: Պ. Հոֆմաթանյանցը իսկույն ընդունեց մի պատմալոր դրութիւն և, աշխատելով մի փոքր գործունյա մարդու կերպարանք ցույց տալ բժշկապետին, հոնքերը մոտ քարնց աչքերին:

Դուռը բացվեցավ, և բժշկապետը երևեցավ շեմքի վերա:

Սովորական ողջունատալութենից հետո, պ. Հոֆմաթանյանցը հարց արեց. «Ինչպես գտաք»:

— Ձէ կարելի գովել,—պատասխանեց բժշկապետը,— Նորա հիվանդութիւնը իճճվում է վերահաս ախտավոր հայտնութեաներով: Քաջ դիտեք դուք, որ նա եղած չէ իմ բժշկական հոգաբարձութեան տակ յուր ամուսնութենից հառաջ. ես այն օրից տեսա ձեր դուստրը, երբ նա կարոտեցավ իմ մանկաբարձական օգնութեանը: Նորա, հառաջուց ունեցած, հի-

վանդության մասին այսքան միայն լսած եմ բժշկող պարոններից, թե հա-
ռաջանում էր արյունի անկարգ շրջանառութիւնից սեռական գործարաննե-
քում: Ես ընդունում եմ հարգելի բժիշկների վկայութիւնը, որպէս ստույգ
իրողութիւն: Մարդկային կազմվածքը բաղկանում է զանազան գործա-
րաններից, որոնք միմե հարակցութիւն ունին միմյանց հետ. նոցանից
ինը խանգարելով, խանգարում է մյուսը, որով շատ անգամ վտանգվում
է և ամբողջ կազմվածքը: Դուք զանգատել եք ինձ շատ անգամ, թե ձեր
գուստրը երկար ժամանակ ունեցած էր էպիլեպսիա, և թե այժմ, թեպետ
և չէ երևում, սակայն ստեպ ստեպ սաստիկ ծանրանում է նորա շնչառու-
թիւնը:

Ինչ ասեմ. եթի բժիշկ, կամ թե ընաչես լինելք, կարող էի հասկաց-
նել ձեզ, թե սեռական գործարաններում արյունի անկարգ շրջանառու-
թիւնը, ինչ կերպով ծանրացնում է շնչառութիւնը: Բայց այժմ, որքան
ևս բացահայտեմ, այնուամենայնիվ դուք հասկանալու չեք. այս ևս կա, որ
ձեզ այնքան հարկավոր չէ ցավի պատմութիւնը, որքան այդ տկարու-
թյան դարման տանելու հնարը:

«Ամենին ճշմարտութիւն է, որ խոսում եք», ասաց պ. Հովնաթա-
նյանցը, «և ես մեծ հոգարութեամբ պատրաստ եմ լսել ձեր մարդասիրական
խորհուրդը»:

— Լավ ասցիք, — պատասխանեց բժշկապետը, — իմ տալու խորհուրդը
չէ միայն բժշկական, այլև բարոյական. տարակույս չկա, որ բարոյակա-
նութիւնը հիմնված է մարդասիրութեան վերա:

«Մեղու՛ն գրել է, ձռաճաղը»³⁷ ևս հաստատեց...

— Ես չգիտեմ, թե ինչ է գրել մինը և ինչ է հաստատել մյուսը. բայց
իմ խորհուրդը, — շարունակեց բժշկապետը, — ընդհատելով պարոնի խոսքը:

Պ. Հովնաթանյանցը յուր կարգով ընդհատեց նորա խոսքը.

«Պարոն բժշկապետ, ես բարեբար և գործակալ էի Մեղուի՛ն, ձռաճաղը
ևս հեռի չէ մնացել իմ շնորհից, խնդրեմ չմոռանալ»:

— Այդ բաները այնքան աննշան են և մանավանդ անխորհուրդ ձեր
գտերը բժշկութեան մասին, որ չգիտեմ, թե ինչ մտածեմ, թե ինչ պատճա-
ռով մեջ եք բերում այդ բաները:

«Ներողութիւն, ներողութիւն, ինձ թվեցավ թե ազգասիրութեան վե-
րա ենք խոսում ձեր հետ»:

— Ուրեմն դուք չգիտեք ձեր խոսածը, և ինչպէս վարձկան լալա-
կանը ննջեցելու տունը տեսածի պէս սկսանում է յուր ողբը, այնպէս և
դուք մեքենարար խոսում եք այդպիսի բաների վերա, առանց զգալու...

«Ես շատ պարապած եմ, ուստի շատ անգամ շփոթվում եմ, պատաս-
խանեց պ. Հովնաթանյանցը, ծածկելով յուր ահաճութիւնը: «Սակայն
խնդրում եմ լսել ձեր խորհուրդը, որի պատճառով այսքան խոսք հառա-
ջացավ»:

— Իմ առաջին և վերջին խորհուրդը այս է, որ հետ հրավիրեք դուք
ձեր փեսան... Համաձայնեցեք ինքներդ, ձեր գուստրը գտանվում է պա-

տանկեկութեան հասակում. նա սովորած լինելով քնքշութեան, արվեստական կերպով դարձել է մի ջլային խառնվածքի տեր, կենսակցությունը յուր փեսայի հետ այս դարումս միակ հնար է կին մարդերի համար, աղատվելու յուրյանց ծնողների կամ ամուսինների խոսքերից և նկատողութեններից. մանավանդ որ ձեր դուստրը, ամենայն օր շրջապատած է հրապույրներով, ամենայն օր բորբոքված է նորա ուղեղը... ևս կարճ ևս ասում ձեզ, որ եթե դուք չկատարեք իմ առաջարկությունը, ձեր դստեր բանը շատ և շատ վատթարանալու է:

«Ներկայումս այդ առաջարկությունը կատարել ինձ ամենևին անհնար է», պատասխանեց պ. Հովնաթանյանը:

— Բայց ձեր դստեր համար արգանդի կատաղություն (Nymphomania) ստանալը ամենևին հնարավոր է,— պատասխանեց բժշկապետը գերմանական առնությունով:

«Դուք վաճառական չեք և ոչինչ հաշիվ չդիտեք. վաթսուն հազար մանեթ...»

— Իսկ ձեր համար բացի մանեթներից, այլ բան չկա աշխարհի երեսին:

«Մի՞թե դուք առանց օգտի կատարում եք ձեր բժշկական պաշտոնը»:

— Ես ոչ ոքին պարտական չեմ ձեր ծառայել. բայց իմ համար, իմ տնձին համար, միշտ չնչին արժեք ունի արծաթը:

«Այդ կորստական սկզբունքը հերիք պատճառ է, որ դուք չհարստանայիք երբեք»:

— Դորա փոխանակ, դուք հարստացել եք. բայց արծաթի ժանգը նստել է ձեր ուղեղի վերա: Երբեք ցանկանալու չէի այդպիսի հարստություն:

«Դուք չափից դուրս եք գնում»:

— Նորա համար, որ դուք երբեք չեք եղած չափի տակ. և ձեր այդպիսի անբարեխառնությունը ցուանում է ձեր ընտանիքի և ձեր զավակների վերա: Պարոն, խնդրեմ, թույլ տվեցեք ինձ, որպես բժշկապետի, մի քանի նկատողությունք առնել ձեր ընտանեկան կյանքի, մասին, բարե թորհրդով:

«Իսկ ես, խնդրում եմ, պարոն բժշկապետ, եթե հնար է աղատ թողուլ ինձ ձեր նկատողութեններից. պատճառ, ամենայն իրատ և խորհուրդ որ ուղղակի վերաբերվում էին իմ ընտանեկան կյանքին, որ մի բան ևս հասարակաց չունի ձեզ հետ, պատշաճ չեմ համարում լսել»:

— Թե ձեր ընտանեկան կյանքը մի բան ունի հասարակաց իմ հետ, կամ ինչպես և որ չափով ունի, այդ եթե դուք ուրանաք, քաղաքը վկայում է... ես այժմուս կամեի միայն վկայութեններով և աշխարհի երեսին կատարված փորձերով ապացուցանել ձեզ, թե մի ընտանիք, ինչպես ձերն է, երբեք ճաշակելու չէր երջանկության քաղցրությունը:

«Ինչու այդպես խիստ պատժում է նախախնամությունը իմ ընտանիքը»:

— Ո՛հ, սխալվում եք, պարոն. այդ, նախախնամության գործը չէ.

Նախախնամութիւնը միօրինակ պահպանում է և դարձանում է ամբողջ տիեզերքը առանց խտրութիւն առնելու թե այս մինը մարդ էր, իսկ այն մյուսը մի խնդճ ճճի։ Նախախնամութեան գոգում, հավասարապատիլ զավակներ են բոլոր արարածք, որ գոյանում են և պահպանվում են բնութիւն մեջ։

«Ես մի ժամ հառաջ ինձ համարում էի անբաղդ, բայց այժմ տեսանում եմ, որ դուք առաջին անբաղդ եք եղած, քան թե ես։ Հավասարութիւն որոնել այս աշխարհում, արդեն թշուառութիւն է. պատճառ, մի մտղի չափով ևս խելք չկա դուրս մեջ։ Ինչպես կարելի է, որ ես իմ պատուանուններով և պատվանշաններով հավասար լինիմ իմ եղբոր հետ, որ ոչինչ ունիւր. դուք ուրանում եք մարդկային արժանավորութիւնը, պարոն բժշկապետ»։

— Ես խոստովանում եմ և քարոզում եմ մարդկային արժանավորութիւնը մարդկութեան և ոչ արտաքին, պատահական, կամ գնած պատիվների մեջ. և դուք, դերադաս համարելով ձեզ քան թե ձեր եղբայրը, տեղիք ունեիք բաժանել նախախնամութիւնը, թե նա էր պատճառը, որ ձեր ընտանիքը ճաշակելու չէր երջանկութեան քաղցրութիւնը։ Ուր չէ խոստովանվում մարդկային հավասարութիւնը, ուր յուրաքանչյուր մարդ կցորդ չէ ազատութեան հավասարապես, այնտեղ թագավորում է մոլութիւնը, իսկ ուր մոլութիւն է, չկա հոգու խաղաղութիւն. այնտեղ տիրում է մի դժոխային ամբոխում և նախանձի որդերը եւ ես եմ դալիս այն ապականյալ սրտի վերայ։

«Արդդք այդ բաները հարակցութիւն ունեւի՞ն իմ դստեր հիվանդութեան կամ բժշկելու հնարի հետ»։

— Անտարակույս, այո։ Բժշկութեան մեջ դործակատար են ոչ միայն գոնազան մարմինը, որ շատ անգամ պիտո էր զգուշութեամբ ներս բերել հիվանդի կազմվածքի մեջ, այլ, գլխավորապես հոգին։ Որեւից անախորժութիւն խանգարելով հոգու և սրտի անդորրութիւնը, ձգում է ամբողջ կազմվածքը մի ալեկոծված վիճակի մեջ։ Այդպիսի վիճակում ոչ թե միայն չէ կարելի հիվանդը բժշկել, այլ և առողջ մարդիկ կարող են հիվանդանալ և մեռանել ևս։ Դձը, ձեր տարապայման ժլատութեան սլատճառով, չկամենալով կատարել ձեր խոստմունքը, որ արել էիք ձեր փեսային, հարկադրել եք նորան հեռանալ ձեր ընտանիքի միջից... Հերքե՞ք չէր այս, դուք հետ եք պահել ձեր մոտ նորա ամուսինը, որ, աստվածային և քաղաքական օրենքներով, պարտական էր հնազանդվիլ նորան և գնալ նորա քամակից։ Միթե այս անբռնական գործողութեան հետեանք չէ, որ այսօր ձեր դուստրը գտանվում է այդ վիճակում։ Հայտնի բան է, մինչդեռ ձեր փեսան հեռանում էր այս քաղաքից, դուք մտածեցիք, թե ոչինչ պակասելու չէր ձեր դստերը այստեղ, բայց մոռացաք, որ պակասելու էր նորան մի մարդ, որի պաշտոնը օրինավոր կերպով ոչ ոք չէր կարող լցուցանել, և որի հետ զուգված էր ձեր դուստրը այնպիսի անքակտելի կապերով, որ մարդու ձեռքը իշխանութիւն չունի բաժանել։ Դձը չարաշար գործ գրեցիք ձեր ծնողական իշխանու-

թյունը, որ, զավակի ամուսնութենից հետո, վերջանում է իսկույն. զուր չարաչար օգուտ քաղեցիք ձեր հարստութենից, և առանց մարդկային սրտի զգացողության ընթանալով ձեր դստեր և փեսայի հետ, նոցա հոգու անդորրությունը փոխանակեցիք արծաթի հետ:

Պ. Հոֆլաթմանյանցի երեսը ծածկվեցավ կարմրությամբ, տհաճությունը կաթում էր նորա մեռած աչքերից: Նա վերջին ջանքը գործ դրեց յուր անձը սառնարյուն ցուլց տալու, որովհետև ձեռնտու չէր պատերազմ հայտնել բժշկապետին, նախ, որ նա գիտեր պ. Հոֆլաթմանյանցի բոլոր ընտանեկան գաղտնիքը, և երկրորդ, որ պարոնի ընտանիքը միշտ կարոտ էր բժշկապետի այցելությանը...

«Ի՛նչ պիտո է առնել», ասաց պ. Հոֆլաթմանյանցը, մի փոքր ուղղվելով, «երբեմն զանազան հանգամանք ստիպում են մեզ այլապես ընթանալ, քան թե ցանկանում էինք»:

— Մարդը կորուսանում է յուր արժանավորությունը, եթե կամք չունի, եթե դադարում է նրա մեջ ձգտողությունը: Մեր պարտականությունն է պատերազմել հանգամանքների հետ և հողի հետ չհավասարվիլ ամեն մի հանգամանքի առաջև, որպես մի անրան անասուն կամ մի կոտոր կապերտ:

«Ուրեմն ձեր վերջին խոսքն է հրավիրել իմ փեսան, որի հրեսը ցանկալի չէր ինձ տեսանել»:

— Այո, այդ է իմ վերջին խոսքը:

«Համաձայնեցեք, պարոն բժշկապետ, որ դուք ձեր խորհուրդը տվեցիք ինձ շատ խիստ խոսքերով»:

— Ճշմարտությունը միշտ աչք է ծակում:

«Ճշմարտությունը մի վերացական բան է, որով ամենայն մարդ արդարեցնում է յուր գործերը»:

— Այո, և գողերը և հափշտակողքը կամին հավատացնել աշխարհին, թե յուրյանց կողմում ունենին ճշմարտությունը, բայց այդպիսի դիպվածում չարաչար էր գործ դրված ճշմարտության անունը:

Վերջին խոսքերը ասելով դուրս գնաց բժշկապետը, յուր արծաթապահի մեջ դնելով մի տասն մանեթանոց թղթարծաթ:

Պ. Հոֆլաթմանյանցը քնաց միայն: Ժամը մոտ էր տասն և մինին: Նա հնչեցուց զանգակը և երևեցավ սպասավորը:

— Պողոս,—գանչեց պարոնը,—կոչվիր շուտով Գրիգորը:

Գրիգորը գլխավոր գործակատար էր պ. Հոֆլաթմանյանցի, և նորա ձեռքում էին բոլոր գործերի հաշիվքը:

Շտապելով ներս մտավ գործակատարը:

— Ի՛նչ շինեցիք զործարանում,— հարց արեց պ. Հոֆլաթմանյանցը:

«Ինչպես հրամայել էիք, տվեցի գործավորներին հարյուր քառասուն փուղ արձիճ...»

— Սաստիկ պատվիրեցի՞ր, որ ոչ ովին բան չասեն:

«Այո, ասացի: Երբ կավարտեք գործողությունը, հավելացուցի, պա-

քոնը կը պարգևէ ձեզ ըստական մեծաքանակ արծաթ արաղի համար, պատասխանեց գործակառարը, ստրկական պատկառանքով:

— Շատ լավ. եթէ խոսք դուրս չգա գործավորներէից, ոչ ով ոչինչ չէ իմանալու: Այնքան կլայիկի մեջ հարյուր քառասուն փուղ արձիճը մի մեծ բան չէ... ընդունողը վաղուց ստացել է երկու հաղար մանեթ... անտարափույս, ընդունելուց հետո մի բան դարձյալ պիտո է սեցնել նորան:

«Այո, իմ պարոն. բայց դուք շատ լավ իմանում եք այս գործերը: Աշխատավորքը գործարանում անձնատուր են մեզ, ընդունողը արգեն հառաջույ պատրաստված... ոչինչ երկյուղ չկա: Եթէ կը ներեք համարձակությանս, դուք ըստական օգուտ կստանաք այս գործողութենից»:

— Հը՛մ, ըստական. օգուտ, — կրկնեց քթի սակից պարոնը, — բայց ինչ արծաթ ինձ այդ օգուտը, և ինչ է քնում նորանից ինձ սեպական: Այս միջին բերանը ձեփիր, այն մյուսին ընծա տուր... իսկ որքան դողալ հարկավոր է, մինչև այդ բոլորը ամենայն ապահովությամբ կանցան ձեռքից: Ամենայն անգամ ես գիտեմ, թե ինչ եմ կրում. դեպարտամենտի դուռերը մաշվեցան:

«Է՛հ, ձեզ դիտեն...»

— Գիտեն, գիտեն, բայց առաջին ժամանակները չեն այժմ. ասես թե իմ աստղը վայր է ընկել երկնքից:

Պարտականություն կա մեր վերա, պարզելով այս խոսակցությունքը մի փոքր հասկանալի կացուցանել մեր ընթերցողներին բանի խորհուրդը:

Պ. Հոֆմանյանցը յուր վերա էր առած տերութենական հիվանդանոցների համար պատրաստել, չգիտեմ թե որքան կլայեկյա անոթներ և ամաններ: Այժմյան հոգաբարձություն խորհուրդը այն էր, որ հարյուր քառասուն փուղ արձիճ խառնվի կլայեկի մեջ: Սորա հետևանքը լինելու էր այն, որ կառավարությունը այդ արձիճ քանակությունը պիտի ստանար որպես անգլիական կլայեկի կարծում ենք, թե այժմ կը հասկանան մեզ, մանավանդ նոքա, որ փոքր ի շատե գաղափար ունին կլայեկի և արձիճ արժողությունների վերա:

Մինչդեռ խոսում էր պարոնը յուր գործակատարի հետ, ամենայն զգուշությամբ բացվեցավ նախասենեկի դուռը: Պ. Հոֆմանյանցի առաջև դրած սեղանի վերա վառվում էին երկու ճրագ, որ չէին լուսավորում տան հեռավոր անկյունը, ուր բացվեցավ դուռը. այս պատճառով ևս, դուռը բացվելուց հետո, շեմքի վերա երևեցավ միայն մի մատախապատ կերպարանք: Այս կերպարանքը երկու քայլ հառաջ սողալով դեպի խոսողը, հետ գնաց հանկարծ երեք քայլ: Պ. Հոֆմանյանցը չտեսավ և չնկատեց այս կերպարանքը. բայց նորա պատահական հայացքից դեպի դռան կողմը սարսափեցավ կերպարանքը և ասես թե հառաջուց գուշակեց որոտալու կայծակները:

Մի ճնշված, խեղճ ողորմելի սիրտ ամենայն վայրկյան, հարյուրներով զարկում էր այդ կերպարանքի մեջ: Նորա սրտի և հոգու խռովությունը անցել էր չափից, հուսահատությունը սրտապնդեց նորան և նա հառաջ եկավ ոտքի մատների վերա երեք քայլ: Նորա այդ երեք քայլափոխու-

թյունը կատարվեցավ հինգ բողոքով, հետո սոսկաց հանկարծ և մի վայր-
կենի մեջ, այնպես սաստիկ հետ գնաց դեպի դուռը, որ անդգուշաբար զաբ-
կելով և աղաղակ հանելով, դարձուց պարոնի ուշադրությունը դեղի թյն
կողմը:

— Ո՛վ է այդտեղ,—գոռաց ու. Հովնաթանյանը բիրտ ձայնով:

Այս հարցմունքից հետո չէր կարելի այլևս ծածկվել, պիտո էր հառաջ
գալ, և կերպարանքը, գլուխը կախած ստորեկի պես, մոռեցյալ սեղանին: Դա
մի ծառա էր, որ չորս ամիս ոչինչ վարձ չստանալով և հասած լինելով վեր-
ջին տառապանքի և նեղության, եկել էր խնդրել յուր անցած ծառայու-
թյան վարձը:

— Ինչո՞ւ ես եկել,—հարց արեց պ. Հովնաթանյանը:

«Պարոն», պատասխանեց ծառան դողալով, «խնդրեմ, եթե կարելի է,
շնորհեցեք ինձ տասն արծաթ»:

— Ի՞նչ հաշվով տասն արծաթ. ինչի՞ւ է հարկավոր այդքան մեծ գու-
մարը...

«Պարոն, ես չորս ամիս է, բան չեմ ստացած. ամիսը հինգ մանեթով,
արդեն քսան մանեթ պատկանում է ինձ. բայց ես չեմ համարձակվում այդ-
քան խնդրել, առժամա հերթե է տասն արծաթը: Ճիշդում եմ, ոտքերդ հա-
մուրում եմ, մի մեթեք ինձ, ես աղքատ տղա եմ...»

— Այդ բոլորը լավ, բայց ամսական հինգ մանեթի անուն տվեցիք,
այդ ի՞նչ հինգ մանեթ է:

«Իմ ամսական ծառայության վարձը»:

— Քեզ ո՞վ է կարգել հինգ մանեթ թողալ. քո պես ծառան դեռ կերած
հացի համար ես պիտո է մի բան վճարե տիրոջը:

«Պարոն, աղաչում եմ, արդարադատ եղի՛ք. մի՞թե վատ ծառայեցի
մինչև այժմ, կամ մի՞թե այժմ դանցառու եղա իմ ծառայական պարտա-
կանությանը: Ո՛չ ապաքեն դուք ինքներդ գովեցիք ինձ, մինչ ես երկու մի-
լիոն կանգուն տասներկու կոպեկանոց կտավը, որ գնել էի իմ ձեռքով,
տվեցի պաշար ընդունող աստիճանավորին նշանակած տասն և ութ կոպե-
կանոցի տեղ»:

— Կորիք, անիծած, դուրս, դուրս, անդգամ: Սպասի՛ր, ես քեզ այն
օրը ձգեմ, որ օրական հացի կարոտ դառնաս, նզովյալ. հայ չե՛ս, քեզ մարդ
ասողին ի՞նչ ասեմ: Սորան նայիք, ծառայությանը նայիք, պահանջած վաբ-
ձին նայիք... Կորիք, կորիք, որ աչքս չտեսանեմ:

Այլ բան չկար, որ խոսքեր ողորմելի ծառան, ուստի դուրս եկավ, անի-
ծելով յուր ծնած օրը, յուր հայությունը, որովհետև ուրիշ ամեն տեղ
անարգվելուց հետո, հայ պարոնի առաջ ևս անարգվում էր:

Մի վրդովվիք, պատվելի ընթերցողք, այս պատկերը պատկանում է
պ. Հովնաթանյանցի ներքին ընտանեկան կյանքին: Բազմության մեջ, Դա
դարձյալ երևելի հայ է, և մինը այն ազգասերներից, որոնք յուրյանց ազ-
գասիրությամբ այնքան լցրել են օղը, որ բոլոր մարդկության շնչառու-
թյունը դժվարացել է... Նա ազգասեր է. աստված կյանք տա, աստված

հաստատ պահե, որ ազգը սիրելով, կառքերով ման գա, աշխարհի վայել-
չութեններով թմրի, արքենա, մեզ հայերիս պարծանք է և մեր ազգին
մեծ օգուտ...

Մի քանի բոլոսից հետո, երբ փոքր ինչ հանգստացել էր պ. Հովնա-
թանյանցը, պատվիրեց գործակատարին, շտեմարանի պատուհանների կոտ-
րատված ապակիների տեղ հաստ թուղթ կպցնել, որ ընդունող աստիճանա-
վորը չկարողանա լավ նկատել պատրաստված հազարավոր վերարկուների
մահուդի անպիտանությունը: Այս ևս մի շատ զգուշավոր հոգաբարձություն
էր. վաճառականությունը ևս ունի յուր Մեթերնիկները...

Գործակատարը պատրաստականությունը հանձն առավ կատարել յուր
պարտի պատվերը ամենայն ճշգրտությամբ:

— Մուրհակը, որ ստացաք այսօր, վավերացուցած է օրենքի դորու-
թյամբ, — հարց արեց պ. Հովնաթանյանցը:

«Այո», պատասխանեց գործակատարը և ձեռքը տարավ դեպի ծոցը,
որ հանե և ցույց տա:

«Ներդրություն», ասաց նա, «հաշվասիկ մուրհակը, բայց այսօր երե-
կոյին մի նախակ ստացա ձեր անունով քաղաքական սուրհանդակից, որ
մոռանալով չմատուցի մինչև այժմ»:

— Այս ասելով, հանեց գործակատարը մի փոքրիկ ծրար և տվեց
պ. Հովնաթանյանցին:

Պարոնը արձակեց գործակատարը և սկսեց կարդալ նամակը, որի բո-
վանդակությունը այսպես էր.

«ՈՂՈՐՄԱԾ ՊԱՏՈՆ.

«Յավում եմ, որ ճակատագիրը դարձյալ զարկում է մեզ միմյանց.
ցավում եմ մանավանդ, որովհետև երբեք ցանկալի չէր ինձ գործ ունենալ
ձեր հետ: Չգիտեմ, թե ինչ կամիք դուք ինձանից: Մի անգամ ձեր ան-
զգուշությունը և դատարկաբանությունը փոխարեն ընթերցաք Հայի հայրենիքը».
բայց երևում է, որ փոքր էր ձեզ այդքանը. դուք վերստին վշտացնում եք
իմ այրական պատիվը մոռտ ճանապարհներով որ ես... բայց ոչ. ես չկամիմ
բնավին ունենալ որևիցե հարակցություն մի այնպիսի մարդու հետ, որին
արհամարհում եմ հոգով և հոգու բոլոր գործությամբ: Մի մոռանաք, գեթ
այսուհետև, զգուշությամբ բերան առնուլ իմ անունը. դուք չեք կարող
ծամել և կուղ տալ նորան, նա կը փշրե ձեր ժանգոտ ատամները:

«Կարծեմ, որ այս հառաջաբանությունը անհասկանալի չէ ձեզ. բայց
հաստադուրի մարդու հետ ալիլի պարզախոս լինել մեր պարտականու-
թյունն է:

«Երբ եկա այս քաղաքը, որից երկար ժամանակ հեռացել էի, մի քանի
բարեկամք ասացին ինձ, թե քաջափայլ պարոնի մինը ստացել է մի ան-
ստորագիր նամակ, որպես թե Աստրախանից, որի մեջ ափեղ ցփեղ բաներ
խոսվելուց հետո, ասվում է եղած, թե դուք հետամուտ եք խլել այդ պա-

բոնի պաշտոնը և այլ աշխատի շատ բաներ: Դուք, իմանալով այս, իսկույն վճռում եք, թե պիտո է, որ ես լինիմ այդ հիմար նամակի հեղինակը, և այդպես հավատացնելով այն պարոնին, որի հետ վաղ ուրեմն վերջացուցած եմ ամենայն հարակցություն, բորբոքում եք դուր տեղը նորա թշնամությունը դեպի ինձ: Թե ինչ է ձեր փաստը, և ինչ հաստատող վկայությունն այդ մասին կարող էիք մեջ բերել, չգիտեմ, այլ այսքան զրակախապես ասում եմ, որ ձեր կողմից այդպիսի կարծիք տալը իմ մասին մեծ ցածություն է: Իմ համար ոչինչ է այդ պարոնի բարեկամությունը կամ թշնամությունը, ըստ որում սովորած չեմ բարեկամ լինել կամ ոտք լիզել օգտի ակնկալությունից, սակայն ձեր ընթացքի մեջ տեսանում եմ մի վերին աստիճանի տոմարություն:

«Թողունք ամենայն հակառակաբանող պատճառքը, այլ այս միայն առնունք աչքի տակ, թե դուք ինչպես կարողացաք կարծել, որ Կոմս Էմմանուելը կարող էր երբևիցե մտածել, թե դուք կարող էիք հասանել այն պարոնի պաշտոնին: Դուցե դուք ձեր ծանծաղամտությամբ երևակայում եք ձեզ մի նշանավոր մարդ, և ձեզ այդպես հավատացնում է ամբողջ ստորաքարշ մարդերի, որոնք աչքերը տնկել էին, որևիցե կերպով, օգուտ քաղել ձեր հարստությունից, բայց, իմ աչքում ամենին զանաղանություն չունիք այն ռամիկներից, որոնց վերա գոռում է ձեր արծաթը. արծաթն եմ ասում և ոչ դուք, որովհետև արծաթն է տալիս ձեզ այդպիսի տմարդի իրավունք, և առանց այդ արծաթին, պիտո է մինը լինելիք այն ռամիկներից, եթե ոչ ավելի վատթար. ըստ որում շատ ռամիկների սիրտ և հոգի այնքան ապակաշված չէ, ինչպես ձերը:

«Կարծեմ թե ապացուցել էի ձեզ և ձեր ընկերակիցներին, թե տեղիք չունիմ ծակամուտ ճանապարհներով գործ կատարել, և իմ ասածը կամ գրածը ունիմ գործություն իմ ստորագրությամբ կնքելու, որին եթե վերստին մի նոր ապացուցի տեղ չկարողանա ծառայել այս նամակս, մի օր, երբ թեթևացած կը լինիմ գործերից, ցույց կտամ ձեզ ձեր անձը Հիշատակարանիս հայելու մեջ:

«Ուրիշ կերպ չեմ կարող վերջացնել նամակս, եթե ոչ այս խոսքերով, թե դուք վշտացնելով իմ պատիվը, պարտական եք զղջալ և քավություն որոնել, այլապես ուրիշ տեսակ հաշիվ չունենաք իմ հետ և կը զղջաք ձեր համառություն վերա:

«Ողջ եղիք, ձեր անձը և բարձր փոխելու, այլև փոքր ինչ խելք ուսանելու համար, իսկ ես մնում եմ միշտ պատրաստ, որքան կարող եմ ձեզ օգտակար լինել:

«Ձեր իրավասությունը մերժող

«Կոմս Էմմանուել»

— Առ քեզ խայտառակություն,—բացագանչեց պարոնը, ձեռքը միմյանց զարկելով.— Не было печали, черти накачали— որ ասում է ուրաք,

շատ հարմար է այս հանդամանքներին, որոնց մեջ ընկա.... Ստույգ է, որ ես ասել եմ քաջափայլ պարոնին, թե Կոմսն էր այն անստորագիր նամակի հեղինակը. բայց այդ իմ սեպհական կարծիքը չէր. ինձ այդպես հավատացուցել էին Մահտեսի Դուշարը և նորա երախտապարտ սանը: Բայց արի տես, որ ներկայումս, Մահտեսին բոլորովին ազատ է Կոմսի հարձակմունքից, որ ուղղվում է միայն իմ ընդդեմ: Ինչպես ասեցի, որ մի կերպ վերջացնելն էր այս բանը.... ինչ հիմար մտածությունք. Կոմսը ով է, որ Հոֆլաթանյանը երկյուղ կրե նորանից. Խնչ պիտո է առնէ, որքն է վախեցնում: Ես այսուհետև ավելի զայրացած կը խոսիմ նորա վերա, և պատահած տեղը կաշխատեմ իսպառ խայտառակել նորա և՛ անունը և՛ անձը: Լավ, ապա եթե այդ նզովյալը վեր կենա, և ինձ ևս ինչպես Բեգդադեին³⁹ մատին փաթեթ շինե ու աշխարհին խայտառակե: Դեննք թե ես չունիմ այնպիսի գործեր, որ կարողանային երկյուղ կրել Կոմսի հարձակմունքից. բայց ընտանիքս Խնչ առնեմ.... որ կարող է ծառայել Կոմսին առատ շտեմարանի տեղ....

Այս մտածությունքը ընդհատվեցան տիկին Հոֆլաթանյանցի ներս մտանելով մեր պարոնի առանձնարանը:

Հոֆլաթանյանը, բոլորովին ամբողջով, ծածկեց նամակը, որովհետև սովոր էր նա մեծ մարդ ցույց տալ յուրյան, մանավանդ յուր ընտանիքի առաջ: Այսպիսի խայտառակող մի նամակ կարող էր ցածացնել պ. Հոֆլաթանյանցի պատիվը նորա ընտանիքի աչքում:

«Առաջնորդ ես դնում եմ ամարանոց», ասաց տիկինը. «արդեն ժամանակ է. համարյա թե ամբողջ քաղաքը բնակվում է այժմ ամարանոցում, իսկ մենք փրկում ենք այստեղ: Ամենայն պատրաստություն տեսել եմ. կահ կարասիք բարձրած են սայլերի վերա: Դուք էգուց ձեր գործերի ավարտելուց հետո, 5 ժամուն կը գաք ամարանոց ճաշելու», հավելացուց տիկինը:

— Ինչպես կարելի է,— պատասխանեց պ. Հոֆլաթանյանը. «նախ որ ես դեռ որոշած չէի գնալու օրը, երկրորդ, գործերս դեռ չեմ ավարտել, երրորդ, դստերս հիվանդությունը....»

«Առաջինը», կտրեց խոսքը տիկին Հոֆլաթանյանցը շտապ խոսելով, «ընտանեկան բաների մեջ ներգործական է իմ ձայնը և վճիռը. երկրորդ, ձեր գործերը վերջ չունին. երրորդ, մեր դուստրը ամարանոցում ավելի հնար կունենա յուր ցավին դարման տանելու.... ևս վճռել եմ և վերջացուցել եմ. էգուց գնում եմ, կամիս, եկ, չկամիս՝ ինչպես գիտես»:

Տիկին Հոֆլաթանյանցի ցավը չէր, որ մի երկու օր հետո տեղափոխվելիս դեպի ամարանոց, բայց տիկինը այդ օրում ժամադրել էր ամարանոցում մի տեսություն....

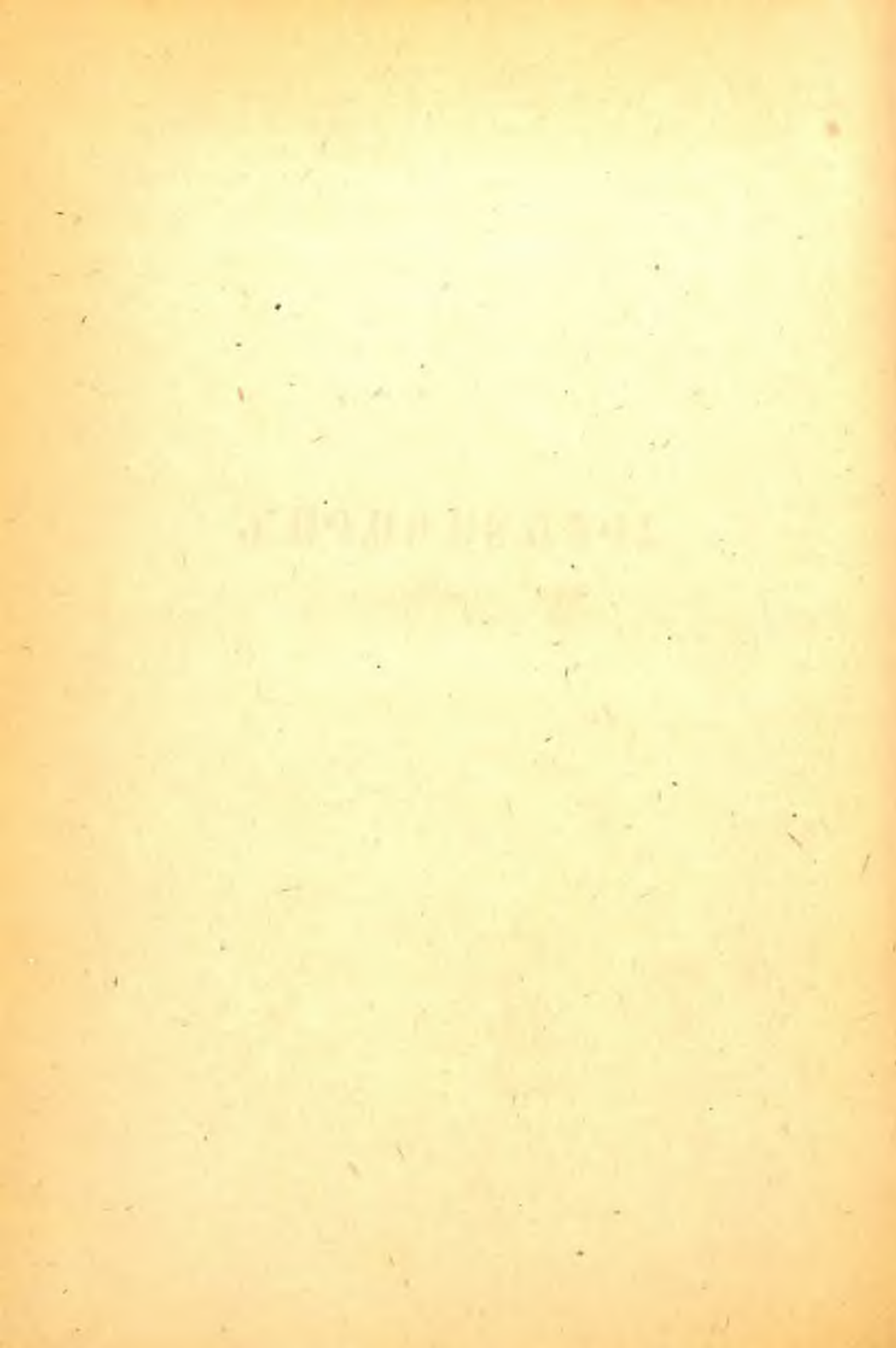
Վերջին, վճռական խոսքերը ասելուց հետո, դուրս գնաց տիկինը:

Ցավելի էր նայել պ. Հոֆլաթանյանցի վերա. նա մեռած էր, քան թե կենդանի: Երկար ժամանակ սենեկի մեջ, դեպի այս և այն կողմը ման գա-

լուց հետո, մտաւ անկողին, որոշելով յուր մտքում, առաւոտուն գնալ Կոմսի մոտ և բանք մի կերպ վերջացնել խաղաղությամբ:

Սյդ գիշերը անցուց նա մի ջերմախտական վիճակի մեջ, երբեմն մի բարակ դող և երբեմն ջերմություն խաղում էին նորա մարմնի մակերևութի վերա, վերջապես քուն եղավ... քուն եղավ, բայց նորա աչքին, երազում, երևեցան Կոմս էմմանուելը և Բեդդադեն:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

ՀԻՇՍՏԱԿԱՐԱՆ

ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼԻ ՕՐԱԴԻՐԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐԻՑ

Մ.

Ապրիլի 20: Այսօր շատ վատտակած եմ և բավական թույլ, բայց տկարությունս բավական թեթև է և տանելի: Այսօրյան օրագրությունս հարուստ է այն խոսակցությամբը, որ պատահեցավ իմ և պ. Խ...¹ մեջ, որ ընդդեմ ամենայն քաղաքավարության եկել էր իմ մոտ գիշերադեաստով (խալաթով):

Բարեկամական կերպով իրյար ողջունելուց հետո, իմ հյուրի առաջին խոսքը այն եղավ, որ հարցանե ինձանից ղանազան նորութենների մասին. ես ոչ մի այնպիսի ուշադրության արժանի բան չը գիտեի: Պ. Խ. սկսեց յուր խոսակցությունը իմ հետ այսպես.

«Կարդացել ես Հայաժողովի Մեղուի² 16-երորդ համարը»³

— Զէ. չեմ կարդացել,—պատասխանեցի ես,—որովհետև չեմ ստանում:

«Ահա, որ չես կարդացել. նորա հրատարակողը, Մանդինյանց Ստեփանոս քահանան, այնպես տղամարդի պես հանդես է եկել և խայտառակում է Նազարյանցին և Նալբանդյանցին, որ ասել չէ կարելի: Հավատե՞ ինձ, այն օրն է ձգել նորանց, որ կարծեմ թե այդ երկուքը ևս զոջացած լինին յուրյանց գրածների վերա. մանավանդ այսպիսի հզոր և գիտնական հակառակորդի պատահելով»:

— Ես հիմարութենների կարդացող չեմ, և ժամանակ չունիմ ևս ուշադիր լինելու տգետ մարդերի ցնորամիտ վայրախոսության, և չեմ կարծում, որ Նազարյանցը և Նալբանդյանցը զոջացած լինեին յուրյանց մինչև այժմ գրածների վերա, ինչպես դու ասում ես, «հանդիպելով մի այդպիսի հզոր և գիտնական հակառակորդի»: Ձեր աչքումը, ճշմարիտ, գուցե մի անկիրթ և բյուր տեսակ նախապաշարմունքով լցված մարդ ունի մի հարզ ու արժանավորություն և գուցե կարող էիք դուք այդպիսի մի մարդ գիտնական անվանել, իսկ իմ կարծիքը Մեղուի հրատարակողի մասին շատ անշահ է:

«Մանդինյանց տեր Ստեփանի՞ մասին...»

— Ինչո՞ւ ես զարմանում. ինչ մի երևելի մարդ է դա:

«Մանդինյանց տեր Ստեփանը...»

— Այո, նա. ի՞նչ պատճառով այդքան շատ հարցանում ես:

«Նորա համար, որ նա ուսումնական, խելոք և երոպացի մարդ է, և նորա հրատարակած Մեղու՞ն ուսումնական լրագիր է, որով հույս ունի նա լուսավորել հայոց ազգը»:

Այստեղ չը կարողացաւ եւ ծածկել իմ ծիծաղը, որ առատութեամբ դուրս
թռաւ կուրծքիցս Գ. Խ. անորոշ կերպով նայելով իմ վերա, թթիվեցուց
յուր երեսը և մեծ տհաճութեամբ շարունակեց. «Պարոն, ներիր ինձ ասել
քեզ, որ դու ոչինչ հասկացողութիւնն չունիս ուսումնական բաների մէջ.
Մանդինյանց տեր Ստեփանը քանի տարի գրագիր էր Ներսիս կաթողիկոսի
մոտ. եթէ նա ուսումնական, խելացի և երոպացի մարդ չը լիներ, կաթո-
ղիկոսը կը պահէր նորան յուր մոտ ևս չը գիտեմ թե ինչ մտածեմ քո
մասին. հառաջ կարծում էի, որ դու փոքր իշատե բան գիտես, այժմ, ներքը
համարձակութեանս, տեսանում եմ, որ շատ բարիկ եւ եղած ուսումնականու-
թենից»:

— Բոլորովին ներում եմ քեզ,— պատասխանեցի ես,— կարող ես ինչ կա-
միս խոսել, որովհետեւ հիմանդին և խելագարին ամենայն ինչ ներկի է.
օրենքի և պատշաճի խտուրթունքը թուլանում է այս երկու դիպածներու-
մը, դու լինելով և մինը և մյուսը, ազատապէս կարող ես խոսել. բայց
այսքան խնդրում եմ հասկանալ, որ Մեղուի հրատարակողի գրագիր լինելը
կաթողիկոսի մոտ ոչինչ ապացույց չէ նորա գիտնական, ուսումնական և
երոպացի մարդ լինելուն. ինչ կոնգալ որ կաթողիկոսը քսան անգամ
գրելով ու ճեղքելով վերջապէս գրում էր, նույն կոնգալը Մանդինյանց
տեր Ստեփանոսը մատչան էր անցուցանում»:

Հազիվ թե ավարտել էի խոսքս, պ. Խ. գանչեց, «չարախոսութիւնն է,
որ առնում ես կաթողիկոսի վերա. ինչպէս համարձակվում ես...»

— Ես ճշմարիտ բան եմ ասում և սուտ չկա խոսածիս մէջ. ով կարող է
արգելուլ ճշմարտութեան ճանապարհը:

«Ճշմարտութիւն. ճշմարտութիւն, բայց մոռանում ես որ այդ ճշմար-
տութիւնը ասելով, մերկացնում ես ազգի պակասութիւնը և ամօթը:
Եթե մի ճշմարտութիւն հրապարակելու հետ կապակից է աղբային ամօթի
հանդիմանութիւնը, չի՞ք լինի այդպիսի ճշմարտութիւնը, այդպիսի դիպ-
վածում լավ է սուտը, որ վարագործում էր ազգի պակասութիւնը: Բան եք
շինել ձեր համար. ճշմարտութիւնն հաճախորդութիւնն. ինչ օգուտ կա մի
այնպիսի ճշմարտութենից որ կտրատում էր ազգի սիրտը»:

— Պարոն, քո խելքի բանը չէ դատել և հասկանալ ճշմարտութեան
հարգը և արժանավորութիւնը: Իսքը Բրիտոսը ճշմարտութիւնն էր և
ճշմարտութեան համար խաչի մահը հանձն առաւ. իհարկեւ այդ բաները քո
համար անհասկանալի են, միայն պիտո է ինձ այսքան ասել քեզ. որ ոչ դու
և ոչ քո գիշերասեր դարանամուտ ընկերքը չեն կարող փակել իմ բերանը,
որ չը խոսեր նա ճշմարտութեան. ձեր շատ և անխորտակելի կամակորու-
թիւնը ոչինչ այլ բանի պատճառ չէ լինելու, եթե ոչ հարկադրելու ինձ, որ
այժմյան հայոց ազգի գրութիւնը հրատարակեմ ըզմանդալ աշխարհի մեջ
հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսիարեն և լատիներեն, հրավիրե-
լով այդ ազգերի ուսումնականքը, հասկանալ մեր այժմյան աղբային պի-
տուքը կամ լուսավորութեան մասին բարձրացած խնդիրները և անտշա-
ռապէս դատաստան կատարել: Ինչո՞ւ փախչինք լուսի տակ ճշնելուց մեր

ազգային դործերը, ինչո՞ւ սիրենք խավարի վարագուրով ծածկել մեր վերքերը, որոնք այսքան տարիներ թաքուն մնալով բժշկաներից, կարոտ են այժմ մեծամեծ վիրաբուժական հնարներն: Այնպես է, մեր քարոզած ճշմարտությունը գուցե թե կտրատոււմ է ազգի սիրտը, բայց այդ սուրը միակ հնար է փտած և ճարակած խոցը առողջ մասններից բաժանելու և հեռացնելու համար: Եւ ճշմարտություն քարոզելով, ասոււմ ես դու թե հայտնոււմ էի ազգի պակասությունքը. եթե այդպես ևս լինի, մի ուրիշ խորհրդով չէ դա, եթե ոչ, որ ազգի սրտացալ անդամքը փոքր առ փոքր հասկանալով բանի դորությունը, բժշկութեան հնար որոնելու ընկնեն. ես, ոչ թե մի սեահողի մարդու պես, այն խորհրդով եմ մերկացնում այդ պակասությունքը, որ ծիծաղեմ դոցա վերա, կամ պախարակելով անցանեմ հարեանցի նոցա մտաով. ոչ, այդ պակասությունքը ծակում են իմ սիրտը, և շատ արտասուքի պատճառ են դառնում: Եւ դիտաւորություն չունիմ մի մարդ կամ մի ազգ անարգելու. քնով լիցի, բայց ինչ որ խոսոււմ եմ, խոսոււմ եմ որպէս պաշտոնյա ճշմարտութեան. ճշմարտությունը ավելի մեծ հարգ ունի իմ աչքումը, քան թե աշխարհի բոլոր թանգագին գեհարները և հարստությունքը:

Այս խոսքերի վերա պ. Խ. մի փոքր հանդարտեց և բոլորովին այլ ընթացք տալով խոսքին, շարունակեց.

«Մի բարկանար, լավ է. մի բարկանար, մեք շատ խոր մտանք, իմ խոսքը Մանդինյանց տիր Սոնփանոսի վերա էր, որ յուր ուսումնական, Մեղու անունով, թերթերի 16 համարում խայտառակել էր Նազարյանցին և Նալբանդյանցին,—դու ինչ ես ասում այս մասին»:

— Ինչպես է խայտառակել, և այդ քահանան ինչ մի դորեղ մարդ է, որ այդպես ջարդել ու փշրել է Նազարյանցին և Նալբանդյանցին: Հավատա ինձ, եթե սոքա արժան համարեին գլուխ դնել,⁵ այն ժամանակ Մեղուի և նորա հրատարակողի շնչառությունը շատ կը ծանրանար, մինչև այն աստիճան, որ հարկավոր կը լինի սպանիական ճանճի գործադրությունը մեղուի կուրծքի վերա, որ դուրս քարշլելով ասականյալ հյութերը ճանապարհ տային ազատ շնչելու:

«Մեղուի հրատարակողը խայտառակել է Նազարյանցին նորանով, որ սորա վարդապետությունը անվավեր է համարում և նորա կարծիքները սխալական, որոնց դիմաւորը հայոց լեզվի մասին. Նազարյանցը ասել է, թե հայոց լեզուն հառաջանում է սանսկրիտյան լեզվի մի ճյուղից, մինչդեռ Չամչյանը, Ալգեբյանը և Ինճիճյանը ապացուցանում են հայոց լեզվի առաջնությունը և Աբամի լեզուն լինելը: Նալբանդյանցին խայտառակել է նորա հոմար, որ սա հայոց մի քանի երեկելի ուսումնականներին սխալաստիկ էր կոչել: Այժմ հասկացա՞ք թե ինչո՞ւ համար կամ ինչպէս է խայտառակել»:

— Եղբայր, Նազարյանցի վարդապետությունը երեակայական չէ, ինչպէս մի ուրիշի մագիստրոսություն, մի բարձրաստիճան մասնավոր մարդու ձեռքից ստացված,⁶ Նազարյանցի վարդապետությունը հաստատված է

տերութենական օրենքները վերաժողացեալ Մեղուի հրատարակողը այն պատճառով անվաւեր է համարուած, որ Նազարյանցը եւ չէր ստացել մի այդպիսի մասնավոր մարդուց յուր ուսումնական վարդապետութիւնը: Այս եւ հարկավոր է իմանալ, որ Նազարյանցը չէր համաձայնելու ընդունել եւ մի այդպիսի պատվանուն, այնպիսի մարդուց որ չունէր տալու իրավունքը, եւ մի բարձրաստիճան անձն համալսարան է, ակադեմիա՞ն է թե ի՞նչ է, որ կարող էր մագիստրոսութիւն եւ վարդապետութիւն բաժանել. այդ արտոնութիւնքը ստացվում են շատ մեծ եւ ուսումնական քննութեններով եւ համալսարանական եւ ակադեմիական հաստատութիւններով, եւ Նազարյանցը այս ճանապարհով է հասել վարդապետական աստիճանին, որ ոչ որ չէ կարող խել նորանից, եւ եթե ստուգակես, ինչպես դու ասում ես, Մեղուի հրատարակողը համարձակվել է ձեռնամերձ լինել նորա վարդապետութիւնը, ապա հավատացած կաց, որ դուրա համար պատասխանատու կը լինի նա տերութեան դատաստանի առաջն: Ինչ որ դու ասում ես հայոց լեզվի համար, ես ամաչում եմ պատասխանել, ամաչում եմ խոստովանել, որ այժմ եւ կան հայերի մեջ մարդիկ, որ մոլորվելով կարծում էին բոլորովին երեւելայական սուտ պարծանքով, թե հայոց լեզուն Ագաթի լեզուն է: Իսկ Նալբանդյանցը երբեք չէ մեղանչել սխալաստիկ կոչելով հայոց այն կիսագրութեւ մարդիկը, որ ինչպես ինքը Մեղուի հրատարակողը եւս, պարսավը կրիտիկայի տեղ են գործ ածում, արագիւր սիրամարդի տեղ, ինչպես ասել էր Նալբանդյանցը: Դու առհասարակ լավ կարգա Հռուսիսափայլը եւ կը տեսնես, որ նա ամենայն կերպով նվիրված է հայոց ազգի ճշմարիտ օգտին եւ դաստիարակութեանը:

«Ես շատ խոր չեմ մտաւում ուսումնական բաների մեջ», պատասխանեց իմ հյուրը, «բայց ինչ որ վերաբերվում է վաճառականութեան եւ այն գործական վաճառականութեան, ես առավել լավ գիտեմ քան թե Հռուսիսափայլի հրատարակողը: Ես Հռուսիսափայլի երեք համարի մեջ մի հոգված տեսա վաճառականութեան մասին. թե եւ չեմ կարդացել, բայց գիտեմ որ հիմար բան պիտո է լինի. պատճառ, չեմ կարծում, որ համաձայն լինե՞ր նա վաճառական տեսութեանը (теория):»

— Դու ի՞նչ անձնասեր մարդ ես, ինչ բան որ հաժմայն չէ քու տեսութեանը, միթե հիմար էր:

«Այն պատճառով, որ վաճառականութեան մասին իմ տեսութիւնը հաստատակեւ օգտակար է»:

— Ի՞նչ է քո այդքան օգտակար տեսութիւնը, վաճառականութեան մեջ:

«Նախ, որ տերութեան սահմանի ներսումը գործած աւրանքները վերա, Կարոլոս Բոսքոյի ճարտարութեամբ, երեւի մաքսատան կնիքը... ապացուցանելու համար, թե սահմանից դուրս գործված ու ներս բերված էր: Երկրորդ, որովհետեւ իմ խանութի գործակատար մարդիկը միշտ անհարգատ լինելով, շատ փնտնեւ էին հասուցանում, ծածուկ կերպով վատնելով յուրյանց պարոնի արծաթը. այս պատճառով, եթե մի այդպիսի աղամարդ դուրս գնալու լինի իմ ծառայութենից, թող լինի նա տասն տա-

րի ծառայած, թող և օգտակար եղած լինի, այնուամենայնիվ իմ մշտնջենական կանոնը այն է, որ նորա հետ հաշիվ տեսանելու միջոցին, ոչ թե միայն ես պարտական չը մնամ նորան, այլև մի քանի հարյուր մանեթի մուրհակ առնում նորանից այն արծաթի հանդեպ, որ ցույց էի տալիս իմ իմաստուն հաշվումս, թե նա ստացել էր ավելորդ քան թե պատկանում էր նորան. ահա իմ վաճառականության գլխավոր սյունը, գլխավոր հաստարանը, որի վերա շարժվում են իմ բոլոր խանութները այստեղ... այնտեղ... մյուս տեղ... և այլն և այլն: Այս կանոնքը եթե արմատաճան հայոց ազգի մեջ, կարող են գլխավոր պատճառ դառնալ ազգի հարստությանը»:

— Սիրելի,— պատասխանեցի ես,— քո կանոնների առաջինը խաբուրթյուն է և մաքսանենգություն, երկրորդը զրկողություն. երկուքը միասին դատապարտելի գործ, և աստվածային և՛ քաղաքական օրենքներով: Ի՞նչպես կարելի է գովել մի վաճառականություն, որ հիմնված է այդ ընդդեմ քրիստոնեության կանոնների վերա. ամոթ քեզ, որ այդպիսի գործերով ես պարպում. ո՛վ գիտե, ո՞րքան խեղճ հայ պատանիք անբաղդացած են քո բարբարոսութենով և դու այդպիսի կեղտոտ ճանապարհով ձեռք բերելով քո հարստությունը, համարձակվում ես կուլ տալ այժմ հացի կտորը, որ գնված էր ուրիշների աշխատանքի գնով...

«Դու ինչ անհասկանալի մարդ ես, ես փիլիսոփայության վերա չեմ խոսում քո հետ, այստեղ բանը վաճառականության վերա է»:

— Մի՞թե վաճառականություն ասացյալը դրականապես մի պիղծ բան է, որ անպատճառ պիտո է հիմնված լիներ սատանայական կանոնների վերա. ո՛չ, ո՛չ. վաճառականությունը սուրբ բան է, պիտո է արդարությամբ և խղճմտանքով գործակատար լինել և այդ հանդիսում. ինչ որ աստված ստեղծել է, ամենայն ինչ բարի է, և պիտո է զգուշանալ, չմեղանչել արդարության ընդդեմ և չպղծել մի գործի սրբությունը:

«Դու կարծում ես թե աշխարհի երեսին հարստականքը արվարությամբ ճարել են յուրյանց արծաթի կարողությունը. ո՛չ, սխալվում ես. շատ անգամ արյունի գին է այն, շատ անգամ մեծամեծ զրկողութենների գին. գաղտնիքը որով վարվում են առհասարակ վաճառականք, անմոտենալի են քեզ և քո նման մարդերի, դուք ձեր բարոյականությամբը և ճշմարտությամբը երբեք ճարելու չեք աշխարհի երեսին մի հրեկելի արծաթագլուխ»:

— Եթե չճարենք ես, գոնե մեք խիղճը մաքուր է և հոգին հանդարտ, գոնե չկա մի մարդ որ ասե, թե այս ինչ մարդը իմ արծաթը կերավ, ինձ զրկեց և ինքը հարստացավ: Բայց ինչ որ ասում ես դու, թե բոլոր հարուստ մարդիկ յուրյանց հարստությունը ճարել են արյունով, զրկողութենով և այլ հանցանքներով, ես չեմ ընդունում այդ. կան մարդիկ, որ արդարությամբ վաստակում են և ամենակալ տերը օրհնել է նոցա վաստակը:

Երբ ավարտեցի խոսքս, պ. Խ. վեր կացավ տեղից և բարյավ մնա ասելով խնդրում էր ինձանից յուր մոտ հյուր գնալ. ես զարմացա դրա

անդգամութեան վերա, որովհետեւ այդքան կծու խոսակցութենից հետո, արդեն ինչ տեղիք կար իրար հյուրասիրելու: Վերջապես գնաց պ. Խ....

Մեր բոլոր խոսակցութիւնքը նորա հետ այն եղան ինչ որ գրած է Հիշատակարանիս մեջ: Այս խոսակցութեան մին ըստին վերա միայն զարմացած եմ, թե ինչպէս մի քանի մարդիկ տեղ են տալիս յուրյանց սրտի մեջ մի վայրախոսութեան և բանի տեղ են դնում Մեղրւի ցնորաբանութիւնքը. բայց չէ պիտո մոռանալ Ղազար Փարպեցու առածը, «Ըստ խողի հարսնացելոյ կոյաջուր բաղանիք»,՝⁸ այգպիսի տղետ և կամակոր դիշերածին դավակները և այնպիսի լրագիր:

Այսօր երեկոյին մի անստորագիր նամակ ստացա. շատ ծիծաղելի է նորա բովանդակութիւնը, այս պատճառով արտագրում եմ բառ առ բառ:

Պ. ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ

«Ես լսած եմ որ դու հիշատակարան ես պահում տանդ և ամենայն շօրում պատահած կամ լսած անցքերդ գրում ես այնտեղ, մանավանդ եթե մի արժանի ուշադրութեան բան պատահի. այս օրերս իմ բարեկամներից մինի հետ պատահեցա ես մի հազվագյուտ քաղաքավարի մարդու:

«Այս քաղաքավարի մարդը երեկոյան ժամանակի խնդրեց ինձ և իմ մի բարեկամիս, որ թեյ խմելու գնանք յուր մոտ. հոգարութիւնս ցույց տվեցինք և գնացինք: Երբ որ դռնից ներս մտանք, մեզ հյուրասիրողը անհայտացավ մյուս սենյակներում, և ես իմ բարեկամի հետ մնացինք միայն, սպասելով գործի կատարածին: Երկար ու ձիգ սպասելուց հետո հանկարծ երեքսով քաղաքավարի մարդը, բայց ինչ դրութեան մեջ. զգարմանալի բան: Սորա կինը չիմանալով, որ այրը հյուրեր է գանչելու, ջուր թէ պատրաստել որ լվանա յուր ամուսինը, իսկ երբ ամուսինը ներս է մտաւ, կինը ամենին ուշադրութիւն չդարձուցանելով ներկա հանգամանքի միջոցով, հարկադրում է ամուսնուն լվացվիլ. ինչ պիտո է առներ, կամա ակամա հոգարում է: Մեր, իմ բարեկամի հետ առանձնութեան միջոցին, մյուս սենյակում բաղանիքի հանդես է կատարվել. և արդարեւ քաղաքավարի մարդը երեքսով շնորհի վերա կարմիր, ճերմակ, թաց մագերով, լվացող կինը քամակից»:⁹

Բ

Մայիսի 1: Մտածում եմ, թե մինչև ի՞նչ աստիճան ողբալի էր կասկածամիտ մարդերի դրութիւնը. այդ բանի քանի օրինակները տեսած եմ: Խեղճ ողորմելիքը չէին կարող հաց ուտել հանգիստ, ամեն մի ջնչին բան վրդովում էր նոցա փոքրիկ հոգու խաղաղութիւնը, ծառի տերեւների շարժողութիւնը կայծակնաբեր որոտմունքի նման բան է այդ մարդերի համար: Ով որ չէ նկատել այս բանը, թող ուշադիր լինի, և տարակույս չունիմ, որ ցավելու էր թե ինչ պատճառով բնութիւնը այդպէս վշտացուցել

է այդ մարդերին: Դոցա մեջ թաքստորկա է մի ստրկական երկյուղ, երկյուղ օտարից, երկյուղ ազգականից, երկյուղ ընտանիքից, երկյուղ բարեկամից, երկյուղ թշնամուց, հեռավորից և մերձավորից և ասես թե դժբախտքն մի կերպարանոված երկյուղ լինեն, ասես թե երկինքը այն պատճառով հաստատ պահել էր յուր կամարակալ տարածութիւնը, որ կործանվիլով մի աշխարհի մարդու գլխի վերա, չբացնէր նորան: Յալելի մտածութիւնն. արդոք կամ մի ընական պատճառ, որ այդ մարդիկը ստանում էին աշխարհի ստրկական ուղղութիւն հողու: Եվ այդ պատճառը պիտո էր որոնել նոցա կազմվածքի մեջ ֆիզիկաբար, թե լոկ բարոյական պատճառներն մեջ. արդոք մի աշխարհի մարդիկ շատ հարստահարված էին, կամ շատ խաբված, որ այժմ մատնիլ էին այդ ողորմելի վիճակին. թե չարագործ, նենգավոր և այլ հանցանքների տեւ լինիլուց, մի խոսքով հոգու անբարոյականութենից հառաջանում էր այդ կասկածամտութիւնը:

Մտածութիւնըս կտրվիցան թղթաբերի ներս մտանելով, և անստացած նամակիս բառացի պատճենը.

ՈՂՈՐՄԱԾ ՊԱՐՈՆ, ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ.

Ապրիլի 14, 1858. Ռեդատկալի:

«Իմ ձեռքը հասած Հյուսիսափայլ անունով օրագրին՝ մի քանի համարներէրից տեսանում եմ, որ դուք գործակից եք այդ օրագրին. ուրախ եմ և հոգով չափ ուրախ, որ ձեր կոչումը և դրութիւնը աշխարհի երեսին խափան չէ ձեզ մի ազգային և բարի գործի մասնակից լինելու. երանք թե ես ևս կարողանայի մի կերպով օգտակար լինել այդ ընդհանուր ազգային գործի հառաջադիմութեանը. այն ցանկանում էի հրեմն երբեմն տեղեկութիւնը տալ այդ պատմական օրագրին, բայց երկբայում եմ, մի գուցե պարոն Հրատարակողը տեղ չը գտանէ յուր օրագրի մեջ իմ գրած բաների համար: Ես ծանոթութիւն չունելով ոչ պ. Հրատարակողի և ոչ պ. Նալբանդեանցի հետ, որ, ինչպէս տեսանում եմ, պիտո է գլխավոր աշխատակից լինիլ պ. Հրատարակողին, գրում եմ ձեզ այս նամակը այն խորհրդով, որ դուք մի նամակով միջնորդ լինիք իմ և Հյուսիսափայլ օրագրի մեջ, որպէսզի ընդունեն իմ աշխատութիւնը, եթե պատահի ինձ ուղարկել: Ես հարգում եմ այստեղ Մեդո. Հայաստանի անունով լրագիրը և շատ անգամ տեսանում եմ նորա մեջ այնպիսի բաներ, որ արժանի չէին բերանից հանելու, թող թե պղծելով Գուտտենբերգի գլուտը հասարակութեան հրատարակելու: Զգիտեմ, արդոք ստանձնեմ եք դուք այդ լրագիրը թե ոչ. բայց եթե չեք ստանում, մի կորուստ չունիք. դուք գործակատարների մեջ չէ երևում մի հաստատ բնավորութիւն և ինքը լրագիրը չունի յուր համար մի ուխտյալ խորհուրդ, առաջնում մի նպատակ, որին հասաներ. դա մի առօրյա բան է և ճակատագիրը նույն վիճակով վճռելու է դուք ապագան, որով վճռվեցան Կովկասը¹⁰ և Արարտը.¹¹ Ես չեմ կարող տեսա-

սենեկ մի գործ, որ ազգային դիմակ ծածկելով ևրեսին, բայց էապես հիմն-
աված լինելով նյութական շարժառիթների վերա, աշխատում էր հանձն առ-
անուլ ամենայն տեսակ ցածու թյուն, շողոքորթել ազգի թեթևամիտ և կար-
ճատես անդամների անձնասիրությունը և այդ ճանապարհով հաճոյանա-
սլով ազգին, տարածել յուր անճունի լրագրի համարները արծաթ ժողո-
վելու աղաբալ: Այսպես անմխիթար է իմ հայայցքը Մեղուի վերա. և ես
աանդադար զրազրություն ունենալով թիֆլիզի հետ տեսանում եմ, որ
«այնտեղ ևս խելացի և բանազետ մարդիկ այդ աչքով նայում են դորա
«վերա: Մի քանիք իմ բարեկամներից, լսելով ինձանից թե կամենում էի
«եւրեմն երբեմն քննության տակ ձգել դորա թերթերը, ասացին ինձ թե
«անպատշաճ էր ուղադրություն դարձուցանել այդպիսի մի չնչին գործո-
«ղության վերա, և խոսակից լինելով նորա գործակատարների հետ ան-
«պատվել իմ անձը: Ես բոլորովին համաձայն եմ, և եթե այդ գործը հարա-
«բերություն չունենար մեր ազգի հետ, եթե դա հիմար գաղափարներ չը
«տարածեր ազգի մեջ, հալատան, որ հետեւելով իմ բարեկամների խորհրդին,
«անունը ևս տալու չէի այդ գործին:

«Ուղարկում եմ այժմ իմ մի քանի նկատողությունքը, «Հրավիրակ
հայրենասիրության» մակազրով պ. Իսահակյանցի հոգվածի վերա, որ տպած
էր այդ Մեղուի 14 համարում, ապրիլի 5-ից:

«Խնդրեմ շուտով ուղարկել ինձ այն երաժշտական նոտերը, որոնց
«մասին դեռես գրել էի մարտի մեջ, դուք չգիտեք թե այսպիսի մի խուլ
«տեղում մինչև որ աստիճան զգալի է գեղեցիկ ձայների կարոտությունը
«ականջի համար: Գարունը բավական շուտ սկսեց այստեղ: Հյուսիսային
«արևելյան մրրիկները խռովում են անդադար Սև ծովի տարածությունը:

«Ողջ եղիք:

«Միշտ պատրաստական խոնարհ ծառա

«Սերովբե Խաչատուրյան Շահբեգ»

P. S. «Այս րոպեիս ձեռքս հասավ Մոսկվայում տպած Նոր Բնար
«Հայաստանի»¹² անունով տետրակի չորրորդ համարը. թե ինչ տպավորու-
«թյուն կը գործեն իմ վերա, այդ բանը կը գրեմ հետևյալ փոստայով»:

Ս. Շ.

Պ. Շահբեգի նկատողությունքը պ. Իսահակյանցի «Հրավիրակ հայրե-
նասիրության» մակազրով հոգվածի վերա, որ տպած էր Մեղուի մեջ, նորա
14 համարում:

Պ. Իսահակյանցը յուր գրությամբը հայտնում է յուր որպիսությունը.
տեսանում եմ, որ դա բարեմիտ և աշխույժ երևակայությամբ մի երիտա-
սարդ է, բայց շատ թույլ դաստիարակված, որովհետև նորա գրածի մեջ չէ
երևում մի հիմնավոր դաստիարակության հետք: Շատ տեղ չարձարվում է
լոգիկան, և այդ պատճառով պ. Իսահակյանցը ինքն չէ իմանում կշռի որ
թաթի վերա դնե յուր ծանրության քարը: Այդ պարունը, ազգի հետ մնա-

լու պատճառ լուսավորության կողմից, դնում է այն բանը, որ բուն հնարն էր նորա հառաջխաղացության. այսինքն այն մեղադրանքը որ նորերունս լավում է մի քանի պարոնների գրչի բերանից, ինչպես վկայում է պ. Իսահակյանցը, ազգի անուսումնասիրության վերա՝ Պ. Իսահակյանցը ասում է, թե այն ժամանակ միայն պատշաճ էր այդ, «եթե ազգայինը «աղաջնվածառության և լոմայափոխության մեջ մոլորված և ապական-«ված լինեին», և ազգային գիտության և հառաջադիմության տունը ավազա-«կաց այլ շինած լինեին»։ այս խոսքերից հետո, որ բավական հանգարտու-թյամբ հառաջ է տարել, իսկույն վայր է ձգում հրեայի գիմակը և ասպա-րեզ է մտանում. «այս լինչ դատաստան է, որ մեր լեզվադեմոնները գործ են «դնում: Այս լինչ հայրենասիրություն է, որ կացին և մանգաղ վեր առած, «լեզուները սրած, ազգը պախարակելու վերա են և վերք վերքի վերա «դնելու. ախ, մինչև Բրբ մեր խեղճ ազգը այս դաժանակիր լծո տակը ծնդի «և տառապի. մինչև Բրբ պետք է նախառանաց, բամբասանաց և զրպար-«տության պարսաքսրեր և թուք ու մուր արձակվին նորա վերա. ով պա-«զրոններ, ազգը այս տեսակ կրթություն չի ստանալ, ազգը վայ ու վազլա-«սխով իրա կորուստը չի գտնիլ. մանկությունը սիրում է գզվանք, սիրում «է փափկություն, սիրում է փաղաքշանք...»

Չենք հասկանում, պ. Իսահակյանց, թե հայոց ազգը որ տեղում ունի գիտության և հառաջադիմության տուն, որի մասին ասում եք թե չէ շե-նել նա այլ ավաղակների, ուրեմն և անպատշաճ էր զուր տեղը ազգը մե-ղադրել, մեք ևս ինչպե՞ս դուք ազգի որդիք ենք և կցորդ դորա փառքին և անարգանքին, դորա հարստությանը և կարողությանը, տեղյակ նորա կա-րողությանը և տկարությանը, բայց չը նայելով այս բոլոր բաների վերա, ոչ մի տեղում չենք տեսնում մի բան, որ սեպհական լինե՞ր հասարակ ազգին, չենք տեսնում մի ծառ, որ ազգը միաբան գործակցությամբ տըն-կած լինե՞ր, և ազգային եղբարք կծու, բայց ճշմարտախոս մեղադրանքը ամե-նեին հառաջանում է դույն այդ բաների չլինելուց: Խնդրում ենք ցույց տալ մեզ երկու հայ, որ միասին խորհուրդ կատարած լինեին ազգի հառաջադի-մության վերա, հոգ տարած լինեին ազգի զավակների կրթության և լու-սավորության վերա, և ինչպես է, որ այս լուսավայլ ճշմարտությունը ան-տես արած, փորձ եք փորձում հարձակվիլ մի քանի պարոնների վերա, այն պատճառով, որ նոքա ճշմարտություն քորոզելով բամբասանքի տակ էին ձգում յուրյանց անձը հիվանդոտ և կարճատես մարդերի կողմից: Դուք ասում եք, թե այն ժամանակ արժան էր դնել ազգի վերա այն մեղադրան-քը, եթե ազգայինքը աղաջնվածառության և լոմայափոխության մեջ մո-լորված ապականված լինեին: Սիրելիս, աղաջնվածառությունը և լոմայա-փոխությունը դատապարտվում է ավետարանի մեջ որպես անպատշաճ գործ աստուծո տան համար, և այժմյան բաների կարգը չէր թույլ տալու, որ այդ հանդեսը բացվեր եկեղեցու մեջ. բայց եկեղեցուց դուրս, ինչ մի պակաս բան է թռչնավաճառությունը, ձեզ հայտնի չէ՞ որ Անգլիայում ընկերու-թյունը կան և այն, հարուստ ընկերությունք, որ պարապում էին թռչնա-

վաճառությամբ Հարավային Ամերիկայի և Եվրոպայի հետ, և երոպացի երեկելի բանկերը ինչ մի պակաս արդյունաբեր կամ անբարոյակտն գործ են, որ եթե մեր հայերը ևս պարապելու լինեին այդ գործերով, արժանի էին դատապարտության:

Միթե ձեր կարծիքով հայերի վաճառականությունը մի երեկելի բան է. չէ սիրելիս. այդ վաճառականություն չէ, և այդ ճանապարհով հայոց ազգը երբեք հառաջանալու չէ վաճառականության մեջ. և մեք դատապարտելու չէինք հայոց ազգը, եթե նա երոպական կերպով աշափեն վաճառությամբ և լուսավորությամբ պարապեր:

Ընդհանրապես սկսանելով ձեր գրվածքը, խոսում եք ազգի հետ հասարակաբար, բայց հանկարծ տեսանում ենք հետո, որ գործ ունիք մի քանի պարոնների հետ. ցանկալի էր մեզ իմանալ այդ պարոնների անունները, որ այդպես վրդովիլ էին ձեր հոգու խաղաղությունը և պատճառ էին տվել ձեր այնքան խոսելու, մինչև որ Մուղան հարկադրվեր Մասյաց դարեկանդիքը դադարեցնել ձեր գոչյունը....:

Եղբայր, սիրական, պարոն (ներեցեք ինձ որ այսպես ընտանեբար վարվում եմ ձեր հետ), երբ կամ թե՛ր տեսաք, որ հայրենասերքը ազգի վերքերի վերա վերք էին հալելացնում. դուք հարցանում եք թե «մինչև երբ պետք է նախատանաց, բաժնասանաց և զրպարտության պարտաքարեր և թուք ու մուր արձակվին ազգի վերա»։ հառաջուց ասացեք թվեր են այդ մարդիկը որ անարդու էին ազգը և թքում ու մրում էին նորան. ոչ ոք չէ կատարել այդպիսի գործ. ևս տեսանում եմ, որ դուք հայոց ազգի մի քանի այլ անդամների հետ միասին, ֆանատիկոսությամբ և տենդային ջերմության մեջ խոսում եք, և այդ է պատճառը, որ չեք կարող դանադանել ազգի անմխիթար պակասությունքը բուն ազգիցը և ձեր աչքումը, ինչպես հայտնի ցույց եք տալիս, միևնույն կշիռ ու հարգ ունին թե ազգը և թե նորա պակասությունքը, և, եթե ավելի լավը կամիք, պակասությունքը ավելի նախընտիր են քան թե բուն ազգը: Եթե այսպես չը լիներ, դուք ուրանալով ազգի ապագա բարօրությունը և լուսավորությունը որ ախտո է հառաջանար պակասությունքը վերանալուց հետո, խուճկ չէիք ծխելու այդ պակասութենների կուռքերին և չէիք աղագցուցանելու նորանց:

Ազգը էսպես անարդողըը չեն նոքա, որոնցից դանգաա ունիք, որովհետև մերկացնում էին ծածուկ պահած ազգի վերքերը, վիրաբուժական դարմաններ մատուցանելով, այո, և քարոյական երկաթ ու կրակ գործ դնելով, այլ այն սուտ ազգասերքը, որ խեղճ ողորմելի Մեղուիմ լծել են մի սայլի և ինքայնք լցվելով մեջը հարկադրում են նորան ավելի մեծ ասպարիզ կատարել աշխարհի երեսին, հայկական լուսավորության մեջ, քան թե բնությունը կարողություն էր տվել Մեղուիմ. այդ սուտ ազգասերքը անարդում են ազգի անունը ամենայն երոպացի մարդու առաջ, որովհետև այն մարդը, որ չէր խոստովանում յուր պակասությունքը, չունեի ուրեմն և սեփական արժանավորություն: Հայերի միջից շատ մարդիկ անպատճառ կամենում են, որ թագավորն սուտը և թաքնությունը. բայց

ամենայն բանիմաց և ճշմարտասեր հայի վերա պարտականություն և պատմել և պատուհասել բերանով և գրչով ազգի պակասությունքը, հրապարակել նորանց այնքան, մինչև որ ազգը տեսանելով յուր վերայի կեղտը զղլի, դարչի և խնամ տանն լվանալու և մաքրելու յուր անձը, որպեսզի արժանի լինի լուսավալլ դեմքով մասնակից լինել երոպական մարդկության բարիքին: Եթե մեք, որպես անդամ ազգի ճանաչում ենք մեր արժանավորությունը, պիտո է ուրիմն խոստովանենք մեր ունեցած պակասությունքը, որովհետև նա միայն ուղղակի և կտրական կերպով կարող է խոսել յուր պակասութենների վերա, որ գիտակցարար ճանաչում էր յուր արժանավորությունը: Առանց որևիցե փոքրոգի կասկածավորության պիտո է հանդես հանել ազգի առաջև նորա խավար կողմերը, ապացուցանելու համար թե լավության ուշժը չէր կարող հաղթահարվի չարութենից, այլ դորս հակառակ պիտո է հաղթել նորան և կանգնեցնել առաքինության զրոյակը ջարդ ու փշուր եղած չարագործության ամրոցի վերա: Պարոն Խահակյանց, խնդրում ենք անհանգիստ չլինել թե Հայաստանի փլատակների տակից լսելու էիք մի իրավացի անմոռնչ գանգատանք, թե «Բնչ օգուտ, որ ունիմ բյուրավոր գիտնական որդիք և այնն: Հայաստանը գիտե յուր ընթացքը, ուստի և չունի ոչինչ ժամանակ գանգատելու իրավունք. դեռ Հայաստանը չունի գիտնական որդիք, որ յուր կաթով լինեք մեծացուցած, թող այդ գաղափարական Հայաստանը հառաջուց մի ծննդաբան պատրաստե գիտնական որդիք ծնուցանելու համար, թող կաթ պատրաստե նորանց սնուցանելու համար, թող հաց պատրաստե նոցա ապրուստը ապահովելու համար, ապա թե իրավունք կատանա ասել թե «գիտնական որդիք ունիմ»: Հայաստանի որդոց գիտությունը, եթե կան այդպիսի մարդիկ ուր և իցե, այդ հայոց ազգի շնորհքը չէ. մեզանից յուրաքանչյուր ոք, գերմանական, ֆրանսիական և ռուսիական համալսարաններումը դեպրավելով, օտարության մեջ, հազարավոր նիդութենների համբերելով, օրը խավարեցնելով, ստացել է մարդկության ընդհանուր լուսից յուր բաժին մի քանի ճառագայթ. և թե գանգատ ունի Հայաստանը, թող բարձրացնե յուր մեծատունների և հոգևոր իշխանների անփութության վերա, և դուք, պ. Խահակյանց, տվեցեք այդ խորհուրդը Հայաստանին, մեք ևս կառնեմք այդ գործը և չէմք ծանրաբեռնելու ձեզ, եթե մոտ լինեմք Մասյաց դարևանդին և եթե նորա Մուզան խոսակից լինեք մեր հետ: Եվ ձեզ հետ խոսելու վերա ևս կասկած ունիմք, մի գուցե Թիֆլիզի վարձավոր լալականների ձայնը համարած լինիք ձեր վառ երևակայությամբ Մուզայի ձայն Մասյաց դարևանդից. պատճառ, մուզայք չեն բնակվում Արարատի վերա, այդ քնքուշ արարածքը յուրյանց անզգուշությամբ վտանգի մեջ կարող էին ձգել յուրյանց անձը սաստիկ մրսելով և ջլային տենդ (febris nervosa) ստանալով, որ շատ անգամ պատճառում են Արարատի և Արագածի մեջ խաղացած սառն հողմերը: Մեք մուզաների բնակարան ճտնաչում ենք Պարնասը, այլև գիտենք մեր ազգային ավանդությունը, որ

Մասյաց ոտքումը կա մի փոս, դժոխք անվանված, ուր շատ անգամ ընկնում են մարդիկ...¹³:

Պարոն, դուք մեղադրելով ուրիշներին դաստիարակելու կերպը, ցույց եք տալիս ձեր վերին աստիճանի թուլությունը պեղագողիայի մեջ. դուք ասում եք, մանկությունը պիտո է դաստիարակել զգվելով, փաղաքշելով, փափկացնելով և այլն. չգիտեք, որ իսկապես այդ բաները այնպիսի թունավոր տարերք են, որ մտանիլով դաստիարակություն մեջ կտրում են նորա ընթացքը. և մի մարդ ձեր կերպով դաստիարակություն ստանալով կը դառնա շատ անբարոյական մարդ: Խնդրում ենք, որ դուք մի փոքր աշխատություն հանձն առնուիք ծանոթանալ պեղագողիայի կանոնների հետ. և առհասարակ վատ չէր լինելու եթե մի բարեկարգ դպրոցում ստանալիք մի հիմնավոր կրթություն, որովհետև Ներսիսյան դպրոցի շնորհքով շատ հեռի չեք կարող դնալ Բայց այս մի խորհուրդ է խստակ սրտից, ինչպես կամիք:

«Ահավասիկ պարոններ», հանդես եք գալիս, պարոն Իսահակյանց, «եթե մեք ազգասեր ենք, եթե հայրենասիրությունը պարծանք ենք համարում, այսպես առնենք կամ այնպես առնենք». ինչ կամիք արեցիք սիրելիս, և մեք հոգիով չափ ուրախ կը լինինք ձեր հառաջագիմություն վերա եթե հաջողի ձեզ ստանալ. բայց լսելով ձեզ, դիմել մեր բոլորովին մարմին դարձած մեծատունների ոտքը, ազգի անունով բան խնդրելու համար, հանձնառու չենք. մեք փորձը առած ենք այդ բաների, և մեր մեծատունների տոբալ համը առել են մեր ատամները. բայց եթե դուք չեք փորձել, փորձեցեք, և կը դաժամանակ, որ ինքներդ կը խոստովանեք այս ճշմարտությունը, թե հայոց մեծատունը կերակրի, հանդերձի, դինու, փառավոր ապրելու, սնտոի և անցավոր փառք ճարելու համար թափում է յուր քսակից վերջին մանեթը, բայց աղգային դործի, մի վերացական առաքինություն համար, որի վարձը իսկույն երեկու չէր նորա վերա, նա շատ նեղությունը կը բանա յուր քսակը. նորա ձեռքը սովորած չէ այդպիսի բաների համար արծաթ ձգել աղգի դանձանակը: Այո, պարոն, բան խոսելու ժամանակ չէ պիտո մոռանալ այն շրջապատը, որի մեջ կատարվում էին այն իրողությունները, որոնց վերա են մեր խոսք ու զրույցը:

Ճշմարտության պաշտոնյա լինել մի հատիկ խորհուրդն է մի բարոյական մարդու, և վա՛յ այն մարդուն որ պիտո է ուրիշի ճշմարտությունը չափեր բարեկամության կամ թշնամության չափով: Ստույգ ազգասերը պիտո է խոսի ճշմարտը, այո, ճշմարտությունը շատ անտանելի է լինում այնպիսի մարդերի համար, որ յուրյանց ծնած օրից նվիրել էին յուրյանց անձը ստություն սպասավորությունը, բայց ինչ պիտո է առնել, այդ նոր բան չէ աշխարհի երեսին, և մտածող մարդիկ վաղուց ահա փորձով իմացած են, որ ճշմարտությունը հալածվում է միշտ և պատճառ է լինում յուր պաշտոնների հալածանքին. մի այդպիսի անբաղդ պաշտոնների համար ճշմարտությունը շատ անգամ ճանապարհ է բացել դեպի գլխապարտության

սյունը (էշաֆոթէ), շատ անգամ հանել է նորան փայտակուտի վերա: Ի հարկե կարդացած կը լինիք Լեւրմոնտովի Մտրգաթեմ.¹³ նա մի տեղ ասում է,
«Սկսեցի սեր քարոզել,
Սուրբ ուսումը ճշմարտության,
Եվ իմ բոլոր մերձավորքը
Կամեին ինձ քարկոծ առնելու»:

Եվ արդարեւ ճշմարտությունը մի այնպիսի բան է, որ պատճառ է լինում մարդերի միմյանցից հեռանալուն. ինքը ճշմարտության վարդապետը գուշակել էր, որ յուր քարոզությունքը, յուր ճշմարտությունը պիտո է բաժինը հառաջացնեն: Բայց ծածկել և վարագուրել ճշմարտությունը տշխարհին հաճոյանալու համար, սատանայի գործ է. հեռի մեղանից, և մեք անպարտ ենք: Թող բամբասովինք ճշմարտության համար, փուշթ չէ, միայն թե աստուծո ձայնը չասե մեր սրտի մեջ թե մեղանչիլ էինք ընդդէմ ճշմարտության:

Ձեր հոգւածը վերջացնում եք նորանով, որ ազգը վատաբանելը և ազգի վերա կոծելը և ողբ կատարելը անօգուտ եք համարում ազգին. իբրեւ ապացույց ձեր խոսքին մեջ եք բերում խորենացու ողբը հայոց ազգի վերա և ասում եք, թե այդ չորս հազար տարվա ողբը ոչինչ արդյունք հառաջացուցած չէ և այլն. այսքան պիտո է իմանալ, որ ոչ ոք դեռեւ ճշմարտախոս հեղինակներից պարսավապետ չէ և այդ պաշտոնը յուր պարծանքով հանդերձ մնացած է հայոց միակողմանի ուսումնականներին, որոնց թիվը բարձրացնում եք մինչև բյուր. գուցէ ձեր աչքումը շատ փոքր նշանակութիւն ունի բյուրը, բայց մեք տասն հազարը համարում ենք մի բյուր: Նմանապես մեք անարժան ենք համարում կանացի ողբ ու կոծը, որ հառաջանում են մեծ մասով հուսահատութենից, մինչ մեք իբրեւ քրիստոնյա դատապարտվում ենք եթե կորուսանելով մեր հույսը ձգեինք մեր անձը հուսահատության ծովը: Ասում եք թե խորենացու ողբից բան չէ հառաջացել. դորա մեղավորը խորենացին չէ: Աշխարհիս երեսին ձայն ասացյալը լսողի համար է, ով ականջ ունի լսելու, թող լսե. իսկ հայոց ազգի համար շատ բաներ անցանում են որպես «ձայն բարբառո հանապատի»:
Դուք կամիք արդարացնել խորենացու անձը, ասելով որ հանգամանքը բռնի խլել էին նորա բերանից այդ ողբը. առաջինը, պարոն, խորենացին անկարոտ է մեր նման փաստաբանների պաշտպանությանը, մանավանդ որ ոչինչ սուտ չը կա նորա ասածի մեջ. երկրորդ, ձեր այդ ընթացքով ցույց եք տալիս ձեր թուլությունը հայկական դպրության մեջ: խորենացին վերադառնալով Ալեքսանդրիայից չը գտա՞վ Հայաստանը այն վիճակի մեջ, ինչ վիճակում բարյալ մնա էր ասել նորան: Արշակունյաց թագավորութիւնը և հայրապետութիւնը Լուսավորչի տնից վերջացել էին, երբ նա մեծամեծ հույսերով ոտք էր կոխում Հայաստան, հունական լուսավորութիւնը տարածելու, և պատահելով ազգի իշխանների անսիրտ ընդունելութիւնը և հոգևորների կոպիտ, խավարասեր հալածանքին, ամենայն արդարութեամբ պիտո է գրեթե, մանավանդ խորենացու պես երկնաքաղա-

քացի և տոնելի մարդ։ Նա բացի այդ ողբից նղուլք ևս գրել է հայոց կաթողիկոսներին վերա, որ արևդաների ձեռքով ոչնչացուցած է երևում, ինչպես և մյուս նորա գործը «Մտք կաթողիկոսաց» անունով¹⁵։ Խնդրեմ կարգացեք Ղազար փարսեցու Ֆեմալի, որ գրում է Մամիկոնյանց տիրոջ Վահանին (տպած Մոսկվա, 1853)։ Դուք կը տեսանեք այնտեղ, որ հայոց արեղայքը մինչև ի մահ հալածելուց հետո և մահից զինի չեն հաշտվում այն պատկառելի ծերունու հետ, սեղանապիրդ ձեռքով մոտենում են նորա խնկելի ոսկրներին և հանելով դերեզմանից թափում են ջրի մեջ։ Այստեղ ավելորդ չէ խնդրել ձեզանից, որ հայտնեք նույնպես, թե դուք որ ժամանակից սկսանում եք ձեր տարեգրությունը, որ Խորենացուն շինել եք չորս հազար տարեկան։ սովորական տարեգրությունը հայելով, նա գեռես հազար երեք հարյուրի և հազար չորս հարյուրի մեջ է, որովհետև այդ մեծարգո հիշատակի արժանի մարդը կեցած է 370—489 Քրիստոսից հետո։

Եվ այսպես, պ. Իսահակյանց, մեք ավարտում ենք մեր նկատողությունը, որ գուցե թե անսխորժ թվին ձեզ, և եղբայրական (եթև միայն հաճիք ընդունել) խորհուրդ ենք տալիս ձեզ բան գրելու ժամանակ չը պատկանել այս և այն հակառակող բաժիններին, խոսել սառն հոգով, և հավատարիմ մնալով լողիկական կանոններին։

Բացի այս նամակակցությունից ուրիշ արժանի ուղարկություն բան չէ կարող այսօր դարդարել իմ Հիշատակարանը։ Ներողություն, պիտո էր այստեղ գրել այն խոսակցությունը, որ պատահել է մի շինականի և մի վաճառականի մեջ։

Շինակաճը.— «Պարոն, քաղաք մտանելով տեսանում եմ բարձր տների վերա ձողեր, որոնցից վայր է դնում մինչև գետինը մի երկաթի լար, դոքա ինչացո՞ւ են»։

Վաճառականը.— «Այդ շանթապահ գործիք է, որ հնարել է Բենիամին Պրանկլինը»։

Շին.— «Ի՞նչ ասել է շանթապահ գործիք»։

Վաճ.— «Կայծակից պահպանող. ուր որ կա այդ բանը, այնտեղ կայծակը չէ կարող վնասագործությունը հառաջացնել, որովհետև այն ձողի ծայրին ժագնիսացուցած մետաղ լինելով, անգործ է կացուցանում կայծակի գորությունը։ Այդ բանի համար փառավորվեցա՛վ Բենիամին Պրանկլինը»։

Շին.— «Այդպիսի ոչինչ բանի համար. դա ի՞նչ է, որ մարդ փառավորե։ Մեր գեղումը մի դրացի կին կար. նա շատ անգամ վայր էր քարշում կայծակը»։

Վաճ.— «Ի՞նչպես»։

Շին.— «Իսկույն կասեմ. միայն հառաջուց պիտո է իմանալ, որ այդ կինը վայր էր քարշում կայծակը մի մարդու դարկել տալու համար, եթե դա ունեւր մի թշնամի. եվ անա այսպես է զորա արարողությունը, ինչ մարդու կամենար, որ նա կայծակից զարկվեր, ստանում էր նա որևիցե ճանապարհով այդ մարդու հասակի (բարձրության) չափը, այդ չափով մոտ

էր շինուած և վառուած էր եկեղեցում, բայց ոչ սովորական կերպով, այլ գլխի վայր. մոմի վերա մի տեղում դրուած էր ասեղով և շատ անշմարեւի այս բառը ձեւորւում: Մոմը վառւելով մինչ հասանում էր այս խոսքին, որ կայծակ է նշանակում, իսկույն երկինքը մթնում էր, որոտմանքը թընգում էին, փայլակները ջրի պես սկսանում էին վազել և մի ակնթարթում կայծակը սկսեցնում էր այն մարդը, որի չափով շինած էր մոմը:

Վտն.—«Դու ինչ հիմար բաներ ես ասում. ինչ հարակցութիւն ես օգի ելեքտրականութեան և մի մոմի մեջ, թող գլխի վայր ես վառեիր, քնչպես կարելի է համարաւ այդպիսի բաների: Եվ դու տեսած ես մի օր, որ այդ կնոջ կամքով կայծակը մի մարդ չբացնիր»:

Շիմ.—«Ճշմարիտը պիտո է պսի, չեմ տեսած. թեպետ և այդ կինը շատ անգամ վառուած էր եկեղեցում մի այդպիսի մոմ...»

Ահա անէրթութեան և թեթեամտութեան պտուղը. աստված իմ, ինչ ողբալի մարդիկ կան աշխարհիս երեսին:

Պ.

Մի մարդու առաքինի կամ վատթար լինելու շարժառիթը գտանվում է նույն այդ մարդու մեջ, թէ՛ նորա շրջակա ընկերութեան մեջ. մի մարդ, որ այժմ առաքինի էր, կարող էր դա վատթար մարդ լինել, եթե անած ու ձգած լինելու մի վատթար շրջակայքի մեջ, կամ մի վատթար մարդ առաքինի լինել՝ գտնովելով առաքինի շրջակայքում. այս խորհրդածութենով պարապւած է միտքս այս րոպեիս, մինչ գրում եմ Հիշատակարանիս այս տողերը, մայիսի 30-ին:

Շատ փորձեր և օրինակներ ստորասարար պատասխանում են այս խնդրին, այո՛ և իմ սեպհական նկատողութիւնները, ուրիշ շատ մարդերի նկատողութենների հետ, դրականապես հաստատում են այս բանը, թե մարդը ծնանելով չունի յուր մեջ առաքինութեան կամ վատթարութեան սկիզբն կամ տարր, և հոգու այդ ունակութիւնները հետեանք են նորա լավ կամ վատ շրջակայքի ազդեցութեանից:

Արտասովելի բան. մարդը, որ կարող էր առաքինի լինել, լինում է մի վատթար, մի չարագործ էակ, դատապարտութեան արժանի և մարդկային և աստվածային դատաստանի առաջև:

Արե՛ մի փոքր, ֆիզիկական և բարոյապես, քննենք այս խնդիրը և տեսանենք, թե կայլին այսպիսի օրենքներ բնական և բարոյական աշխարհներում, որ թույլ տային այսպիսի հեղափոխութիւն:

Առնունք մի բույս, որ դիցուք թե բուսանում էր Հայաստանում և բերինք տնկինք նորան Ռուսիայի հողի վերա և նկատենք, թե այդ բույսը պահում է՞ր արդոք յուր բնական որակութիւնները, որ ունեւ կամ գեռես պիտո է ստանար մնալով յուր հայրենի հողի վերա: Այս խնդիրը լուծանելու համար հարկավոր է քննել այն պայմաններ, որոնց ազդեցութեան տակ պիտո է կերպարանագործվել այդ բույսը. ինչ պայմաններ են դրա. հողը,

օղը, ջուրը: Եթե անտարակույս էր Հայաստանին և Ռուսսիայի հողերի, օդերի և ջրերի զանազանությունը, կարելի է ուրեմն թույլ տալ, որ մի բույս, այս-տեղից այնտեղ տարած, կամ, այնտեղից այստեղ բերած անփոփոխ պահե-յուր բուն հատկությունը, մինչդեռ փոփոխվելու էին նորա վերա ազդող և ներգործող արտաքին պատճառքը, մինչդեռ այդ բուսականին դոսությունը, անհիւությունը և կերպարանագործությունը կախում էր հողից, օդից և ջրից: Մի բուսական կամ մի ծառ առնունք, զոր օրինակ, փշատը, որ Հայաստանում տալիս է քաղցրահամ պտուղ, այդ ծառը տնկվելով հարա-վայրի Ռուսսիայում կորուսանում է յուր պտղատու որակությունը, թեև բացում էր հոտավետ ծաղիկներ. դույն այդ ծառը, տնկվելով Մեծ Ռուսսիայի մեջ, կորուսանում է և ծաղիկ բանալու որակությունը: Այս լինչ բան է. թշ ապաքեն այդ ծառը ունենր յուր մեջ պտուղ բերելու ընդունակ գործա-բանները, թշ ապաքեն ոչինչ բան ավերված ու պակաս չէ նորա ներքին կազմակերպության միջից, ինչպես ենթարկվում է այսպես զգալի փոփոխու-թյան. նորա համար որ փոխվում էին արտաքին ներգործողքը նորա վերա, և նա բնական և աստվածադիր օրենքով, այն ժամանակ միայն կարող էր պահել յուր բուն հատկությունը, եթե յուր անձնավորության և արտաքին շրջապատի մեջ կար մի ներդաշնակություն, մի համակրություն: Եթե այս-պես ցույց է տալիս փորձը, ուրեմն մարդը, յուր կամեցածի պես որակու-թյուն տալու համար մի բույսի, կարող էր նորան պահել այնպիսի շրջապա-տի մեջ, որի արդյունքը (результат) համաձայն էին նորա մտքին. ամե-նեին այդպես:

Առնունք այժմ մի կենդանի, որ ծնել էր դիցուք թե հարավային Ամերիկայում, և բերենք այդ կենդանին Հայաստան, արդյոք կարող էր պա-հել դա յուր բուն հատկությունքը, ասենք թե չէք մեռանում այնտեղ, կա-րող էր պահպանել յուր մարմնի կանոնավոր մեծությունը, ծննդականու-թյունը, բուրդի հատկությունը, դույնը և բնությունը: Հարկավոր չէր այդ-քան հեռավոր տեղափոխություն. ավելի մոտը ասեմ. Վան քաղաքից էջմի-ածին տարված հրկայն բրդով մեծ մեծ կատունհր, մի քանի պորտ ան-ցանհիլով, կորուսին յուրյանց բրդի այդ հատկությունը և կամաց կամաց ընկան տեղական կատունների կարգը, թեթև դանադանությունը, թեև ոչինչ բնական կապակցություն չէր պատահած այդ օտար երկրացի կատունների հետ: Այսպես ևս Միլիթրիայից Ռուսսիա բերված կատուքը կորուսանում են յուրյանց բրդի հատկությունը: Շատ կան այսպիսի օրինակներ, բայց մեծ այս փոքրից ևս տեսանում ենք ահա, որ բնական աշխարհի օրենքը թույլ է տալիս անհատի մեջ հեղափոխություն, թեև միայն փոխված էր նորա արտաքին շրջակայքը:

Մտանենք այժմ բարոյական աշխարհը և առնունք մի առաքինի մար-դու. դավակ, որի բնավորությունը կերպարանագործված չէր դեռևս, և ձգենք այդ մանուկը ավազակների և գողների ընկերության մեջ. մի քանի տարի վերայովը անցանկուց հետո հանդիպելով նորան, արդյոք տեսանելու չէինք, որ նա ևս դարձել էր մի արյունղզակ գող և ավազակ. կամ սորա

հակառակ, եթե մի ավազակի որդի, որի բնավորութունը դեռևս կերպարանադրծված չէր, որ դեռևս չունի գիտակցութուն, եթե մի այդպիսի մանուկ առնուինք և տայինք առաքինի դաստիարակի ձեռք, հետո դնեինք նորան մի բարեկարգ և բարոյական դպրոցի մեջ, այնուհետև շրջապատին նորան առաքինի մարդիկ, այդ մանուկը չափահաս լինելով կարող էր առանց զգվելու նայել յուր հոր կամ եղբայրների դատապարտելի գործի վերա, — ամենևին ոչ պատճառ, նա չէր տեսել յուր շրջապատի մեջ, որ, իբրև մի սովորական բան, գործվեին այդպիսի անօրինությունք. դրա հակառակ, նորա հոգու մեջ տնկել էին առաքինության սերմերը, որ հետզհետե աճում ու զորանում էին, նորան անդադար քարոզել էին, թե ի՞նչ աստիճանի զգվելի և դարձելի բան է մի այդպիսի անօրեն գործողություն, նորան ուսուցել էին ճանաչել յուր անձը, յուր ընկերը, յուր ազգը և մարդկությունը: Երևան, որի բնավորութունը կերպարանադրծված չէր դեռևս, մի հայելի է, որի մեջ կը ցոլանա այն, ինչ որ ցույց կը տա. նա միևնույն է յուրյան շրջապատող արտաքին աշխարհի և ընկերության ձեռքում, ինչպես կավը բրուտի ձեռքում, որին սա կարող էր ամենայն ձև տալ:

Երեխան աճում է, բացվում են նորա հոգեկան ընդունակությունքը, բայց այդ ընդունակությունքը գտանվում են մի անտարբեր վիճակի մեջ. այդ ընդունակությունքը, աճած ու անտարբեր, նման են մի վարած հողի, որ այն կը բուսուցանե, ինչ որ սերմանեիր: Այսպիսի երեխայքը, մանավանդ դոցա միջից նոքա, որ ավելի հոգի ունեին (энергия), երկար չեն մնում անտարբեր վիճակի մեջ. զարթած թե չը զարթած նոցա հոգեկան ընդունակությունքը, այնուհետև շատ անգամ, պատահական ուղղությանն են հետևում. եթե գտանվում են առաքինի մարդերի մեջ, ապա սկսանում են ինքյանք ևս օրե օր առաքինանալ, եթե գտանվում են անբարոյակոհ մարդերի մեջ, ամենևին բնականաբար վատթարանալ: Թեև առաքինության կամ վատթարության կերպարանադրծութունը կարող է ժամանակի, բայց դոցա նշանքը կերևին իսկույն, իհարկե փոքր գրությամբ, եթե մի բանադետ և հետախույզ մարդ, թեև սակավ միջոց, կենակից լիներ մի այդպիսի մանուկի հետ:

Այսպիսի փորձական քննությունք հավաստում են մեզ, թե մարդու նառքինի կամ վատթար լինելը պատահական բան է և կախված նորա դաստիարակութենից և կրթութենից, նորա ընկերութենից և շրջապատից. այլապես, արդար չէր լինելու աստուծո տնտեսությունը, մինը առաքինի և մյուսը վատթար ստեղծելով, և այնուհետև այդ վատթար մարդը ինքը չէր լինելու մեղավոր յուր վատթարության մասին, որովհետև աստված ստեղծել էր նորան վատթար լինելու համար. քալ լիցի այսպիսի ամբարշտություն, Առաքինի մարդը ևս կորուսանելու էր յուր արժանավորությունը, ըստ որում նորա առաքինությունը յուր վաստակը չէր, վասնզի աստված առաքինի էր ստեղծել նորան: Ամենակալ տերը արդար է և հավասար աչքով նայում է ոչ թե միայն բոլոր մարդկության վերա անխտիր, այլև

բոլոր աշխարհների, բոլոր արարածների վերա, որ քարոզուած էին նորա ամենակարողութունը և փառքը:

Մարդու առաքինութիւնը և վառթարութիւնը կախված է նորա դաստիարակութենից. հնձվում է սերմանվածը: Մի մարդ որ կամի, թե յուր զավակը առաքինի դառնա, ապա նախ և հառաջ թող ինքը առաքինութեան օրինակ լինի յուր զավակի առաջև, թող ոչ թե միայն գիշեր ցերեկ առաքինութիւնը քարոզե յուր զավակներին, այդ շատ փոքր էր, այլև թող յուր գործերը ևս հարմար ընթացուցանե միշտ յուր քարոզութեանը. ապա թե ոչ, երեսան իսկույն կը նկատե յուր հոր քարոզութեան և նորա գործերի մեջ գտանված հակառակութիւնը, և այդ բանը կը դառնա նորա համար մի դաշթակղութեան քար:

Ամենայն բանական մարդ, թեև սլարտական է միշտ, ճիշդ կերպով պաշտել բարոյականութեան սուրբ օրենքը, բայց մանավանդ այս խստութիւնը պիտո է դորձ դնել յուր անձի վերա, եթե կենակից էր երեսաների: Մի անզգուշութիւն, մի անտեղի խոսք, մի անպատշաճ գործողութիւն, որ կատարվում էր երեսայի ժողովում, նման է մի կայծի, որ ընկնելով մի դուրանվառ նյութի մեջ հառաջացնում էր մի մեծ հրկեղ ու անթիվ ավերածք: Ի՞նչ տեսակ կին կարող էին դառնալ ասպագայումը այն աղջիկ թոռները, որ յուրյանց մեծ մորից լսում էին հետևյալ խոսքերը.

ՄԵԾ ՄԱՅՐ

Պառավը, մի փոքր հարբած,
Յուր թոռների առաջև,
Թառամ գլուխը շարժելով
Մեղքերն հայտնեց բացերև:

«Կյանքիս անցած օրերում,
Ո՞րքան մարդ էր ինձ սիրում.
Ես ապրել լավ գիտեի.
Ո՞ւր ես, իմ ջերմ մանկութիւն,
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք»:

— Մի՞թե թույլ էիր տալիս,
Մեծ մայր,— թոռները հարց արին:

«Ո՛հ զավակներս, դիտի՛ր
Դեղեցկութեան իմ գինը,
Մինչ հասակս չէր անցել
Տաճն և հինգի մյուս կողմը,
Չէի քնում գիշերներ....

Ես ապրել լավ գիտեի.
Ո՞ւր ես, իմ ջերմ մանկութիւն.

Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք»:

— Եվ դու, մեծ մայր, դու նորանց
Սիրում էիր, ինչպես քեզ,
Պաշտում էին սիրողքդ,
Որ պատմում ես այժմ մեզ:—

«Աստված ինձ սիրտ էր տվել
Ապա ինչ բանի համար.
Սիրականիս շուտ գտա,
Նա ես չըսպասեց ինձ երկար:

Ես ապրել լավ գիտեի.
Ո՛ւր ես, իմ ջերմ մանկություն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք»:

— Մեծ մայր, դու քնքռւշ սիրով
Սիրում էիր այն մարդուն:—

«Քնքռւշ սիրով նորա հետ
Վարվում էի. բայց հաճախ
Օր անց կացնում առավել,
Ուրիշի հետ քնքռւթյամբ:

Ես ապրել լավ գիտեի.
Ո՛ւր ես, իմ ջերմ մանկություն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք»:

— Ուրիշի հետ, հարազատ,
Ասում ես չամաչելով:—

«Իմ բոլոր սիրականքը
Հիմար չէին, այլ գիտուն,
Բայց ես նոցանից խելոք
Գտանվեցա, հաստատուն,
Եկեղեցու միջումը
Օրենքով պահվելով:

Ես ապրել լավ գիտեի.
Ո՛ւր ես, իմ ջերմ մանկություն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք»:

— Մեծ մայր, դարձուրելի չէ՞ր
Քեզ, ամուսնուդ հանդիպել։—

«Նորա խելքը թռել էր
Միրով վառված իմ վերա,
Շատ բան տեսնել կարող էր....
Չտեսաւ. թեև էր ներկա....

Ես ապրել լաւ գիտեի.
Ո՛ւր ես, իմ ջերմ մանկություն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնաւոր, սիրուն ոտք»:

— Բայց, մեծ մայր, ձեր ամուսնուն
Չէ՞ք խաբում կամ նենգում։—

«Այդ ինչ կարելի բան է,
Որ անմեղ օր անցանե,
Բայց ես իմ քահանայիս,
Ոոստովանքի միջոցին,
Բոլոր գործած մեղքերըս
Հագիւլ կասեմ պարզ, մեկին։

Ես ապրել լաւ գիտեի.
Ո՛ւր ես, իմ ջերմ մանկություն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնաւոր, սիրուն ոտք»:

— Զրկվեցա՞ք վերջապես,
Մեծ մայր, դուք ձեր ամուսնուց։—

«Այո, բայց մեծ զրկանք չէր.
Նոր չէր թեև տաճարը,
Բայց շատ ջերմեռանդ գոհեր,
Միշտ ըստանում էր կուռքը։

Ես ապրել լաւ գիտեի.
Ո՛ւր ես, իմ ջերմ մանկություն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնաւոր, սիրուն ոտք»:

— Մեծ մայր, արդյոք արժան էր
Եվ մեզ ապրել, ինչպես դուք
Ապրել էիք ձեր կյանքում,—
Թոռներն արեցին հարցմունք։

«Ո՛հ դավակներս, այդ մասն է
Կին մարդերի վիճակվել,
Մեծ մարք գործեցին եթե,
Ձեզ, աստված է հրամայել:

Ես ապրել լավ գիտեի.
Ո՛ւր ես, իմ ջերմ մանկություն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք»¹⁶

Տարակույս չը կա, որ դպրոցյների և համալսարանների մեջ ավանդ-
ված գիտությունքը և ուսմունքը շատ մեծ խորհուրդ ունին մի աշակերտի
կամ մի ուսանողի համար, բայց դորանից եթե մեծ չը լինի, գոնե փոքր չէ
մի երեխայի սկզբնական, ընտանեկան դաստիարակությունը յուր ծնողքի
ձեռքով: Շատ անգամ, մի զավակ տան մեջ հոգու վատթար ուղղություն
ստանալով, արդեն փոքր կերպարանքով յուր հոգին տրամադրած լինելով
դեպի չարը, կրթվելով մի օրինավոր դպրոցում կամ համալսարանում, լու-
սավորությունը կը շինե յուր համար մի չարության գործիք, և կաշխատի
նորանով ծնուցանել և կերպարանագործել այն չարությունքը, որ վաղուց
հղացած էր յուր սրտի մեջ և անծին թողած, որովհետև հնար չուներ այն
ժամանակ յուր գաղափարը իրագործելու: Առտին, կամ ծնողական դաս-
տիարակությունը ստանում է հրեխան գլխավորապես յուր մոր ձեռքով.
ուրեմն նախ և հառաջ հարկավոր է մեծ ուշադրություն դարձուցանել աղ-
ջիկ դավակների կրթության և դաստիարակության վերա, բանագետ և
առաքինի մայրեր պատրաստելու համար: Առանց այս հոգաբարձության
սո՛ւտ է ամենայն կատարյալ և ընդհանուր լուսավորություն մի ազգի: Զա-
վակ ասացյալը, յուր մոր ձեռքով պիտո է կրթվի և դաստիարակվի աս-
տուծո երկյուղի մեջ. մայրը, կաթից հետո պիտո է կերակրե յուր զավակը
այդ վերին հոգևոր կերակուրներով. դորանից հետո դպրոցական և համա-
լսարանական կրթությունը կարո՞ղ է հառաջացնել մի այդպիսի տղայի մեջ
ցանկալի հետևանքը:

Այս աչքով նայելով այս ծանրակշիռ և մեծախորհուրդ բանի վերա,
հրճան ծանր դատապարտության արժանի էին այն ծնողքը, որ յուրյանց
ձեռքումը նյութական հնար ունենալով անտես էին առնում յուրյանց զա-
վակների դաստիարակությունը, և կերակրելով, և զգեստավորելով, և վեր-
ջապես ամուսնացուցանելով նորանց, համարում էին, թե լիովին ահա կա-
տարած էին յուրյանց ծնողական պարտականությունը: Այս պարտականու-
թյունը մի սուրբ և մեծ պարտականություն է, որ այլապես պիտո էր
կատարել. իսկ այնպես կատարել ինչպես հիշեցինք, այդ ծնողական բար-
բարոսություն ճանաչվում է մեզանում:

Ծնողի գլխավոր խորհուրդը և նպատակը չէ պիտո այն լինի, որ աշ-
խատի, յուր մահից հետո, հետ ձգել յուր ժառանգներին շատ արժաթ,
մեծ հարստություն, փայլուն կոչումն և այլն և այլն. դոքա չեն մարդկային

առաքինութեան տարեքը, դոքա խանգարիչք են առաքինութեան. եթե մի մարդ, ունենալով այդ բոլորը, զուրկ էր ստույգ դաստիարակութենից և կրթութենից, ծնողի գլխավոր ջանքը և փուլթը պիտո է լինի հառաջ հոգաբարձու լինել յուր դավակների դաստիարակութեան մասին, որովհետև այդ դաստիարակութեան մեջ պարունակվում են նորա զավակի ապագա առաքինութեան, երջանկութեան, վատթարութեան և թշվառութեան սերմերը:

Նույնպես ստույգ դաստիարակություն և լուսավորություն տալ չէ, եթե մի ծնող դնում է յուր որդին մի օտար ազգի դպրոցի մեջ. նա այն օտար շրջակայքի մեջ կը փոխե յուր բուն հասկությունքը, ինչպես բուսականը կամ կենդանին տեղափոխված յուրյանց սեպհական շրջակայքից, որի մասին մի քանի տող հառաջ գրեցի Հեշատակարանիս մեջ: Ստույգ և աստվածադիր դաստիարակությունը այն է, որ ամենայն ծնող կրթե յուր որդին ազգային սեպհական դպրոցի մեջ. ամենայն բույս պիտո է աճե յուր հողի վերա, ամենայն կենդանի պիտո է ապրի յուր աշխարհում: Այդ օտար դպրոցներ ուղարկված զավակներից, շատ փոքր պատահում է, որ նմանեին մեղուի, թույնը թողած և միմիայն մեղրը և մոմը քաղելով հետ դառնային յուրյանց տեղը. այս մի շատ քնքուշ խնդիր է՝ անտես մնացած մեր ազգից մինչև այսօր:

Ինչ է մարդկային կյանքի խորհուրդը, մթթե լավ ուտել, լավ լամել, լավ հագնել, փառավոր ապրել, հարստություն ճարել, փառք ու պատիվ ստանալ. մթթե մարդը չունի մի բարոյական խորհուրդ յուր կյանքում, մթթե այդ բանի համար է ստեղծել մեզ աստված, մթթե Քրիստոս մեռավ, որ հարստություն և փառք պարգևե մարդկության, քալ լիցի. հեռվ այսպիսի մոլորություն: Մարդը անմահ է ստեղծված. նա յուր կյանքում պիտո է նմանի աստուծո, որ մահից հետո ժառանգե նորա երկնային արքայութունը: Աստուծո նմանելու համար պիտո է լինել առաքինի և բարոյական մարդ, որովհետև աստված աղբյուր է և կենտրոն ամենայն առաքինության և բարոյականության. իսկ մարդը հարստություն ճարելով, փառք պատիվ գտանելով չէր կարող առաքինի դառնալ, նորա առաքինության շարժարանը գտանվում է դաստիարակության և կրթության մեջ: Մարդը պարտական է դաստիարակվիլ, կրթվիլ, հետո, սոցա ազգեցությունը առաքինանալով, աստուծո նմանիլ և վայելել մի հոգեկան և հավիտենական երջանկություն:

Ո՛վ չէ ցանկանում վայելիլ այս երանությունը. բայց ո՛վ որ կամի, պիտո է արժանի կացուցանե յուր մարդկությունը այս շնորհին, յուր առաքինական գործերով, ուրեմն, պիտո է լուսավորե և հարստացնե յուր բանականությունը, պիտո է ուսանի ճանաչել աստվածը, յուր ընկերը, յուր անձը, յուր ազգը և առհասարակ բոլոր աստուծո գործերը. նա պիտի սիրե սորանց բոլորին, և այս բաները հնարավոր են միայն դաստիարակության միջնորդությամբ: Ո՛րքան մեծ պարտականություն կա ամենայն ծնողի վերա հոգաբարձու լինել յուր զավակի դաստիարակության համար, որովհետև դորա մեջ պարունակվում էր նորա մարմնավոր և հոգեկան երջան-

կության ապահով գրավականը, և որքան մեծ է այս պարտականությունը, որքան երանելի է մի ծնող լիապես կատարելով այս պարտականությունը, նույն չափով և նույն կշռով թշվառ է մի ծնող և ամենայն դատապարտության արժանի, եթե զանցառու էր այդ սուրբ պարտականության մասին:

Եւ ամենայն ծնող, որ հնար ուներ, դաստիարակելու և լուսավորելու յուր զավակը և չէր գործ դնում այդ հնարը կամ անհոգ լինելով յուր զավակի բարոյական կրթության մասին, յուր տրժաթը վատնում էր աշխարհային ունայն և անցավոր վայելչութիւնների համար, և եթե մի այդպիսի զավակ յուր հոր անհոգութենից անկիրթ ու խավար մնալով ապագայումը դառնար մի վատթար մարդ, աստուծո և մարդկության ատելի, այդպիսի մի զավակի մեղքի համար նորա թշվառ ծնողը պիտո է պատասխան տա աստուծո անկող դատաստանի առաջ:

Հայազգի ծնողներ, զգուշացե՛ք այս ծանր պատասխանատվութենից. հերիճ է, եթե մեղանից յուրաքանչյուր ոք յուր համար միայն կարողանա պատասխան տալ աստուծո արդար դատաստանի առաջ. հարկավոր չէ յուր վերա առնուլ և զավակների պատասխանատվությունը:

Այս միջոցներում ստացած նամակներից, հետևյալ նամակը կարող եմ մեջ բերել Հիշատակարանիս մեջ:

ՊԱՐՈՆ ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ,

Մայիսի 17, 1858, Բեդուսկայե:

Վերջին նամակովս, որի հետ ուղարկել էի իմ քանի մի նկատողությունքը պ. Իսահակյանցի գրվածքի վերա «Հրավիրակ հայրենասիրության», խոստացել էի գրել և հասուցանել ձեզ այն տպավորությունը, որ գործել էր իմ վերա պ. Հովհաննիսյանի «Նոր Բնար Հայաստանի» անունով չորրորդ տետրակը (տպած Մոսկվա, 1858): Ահալասիկ կատարում եմ իմ խոստմունքս. այս նամակիս հետ ուղարկում եմ մի փոքր տետրակ, որի մեջ գրել եմ իմ դատողությունը պ. Հովհաննիսյանի Նոր Բնարի և առհասարակ ազգային երգ անունով աշուղների գրած կամ ասած բաների վերա ընդհանրապես, իսկ դույն այդ Բնարի չորրորդ տետրակի և մասնավանդ նորա հառաջարանի վերա մասնավորապես¹⁷:

Այստեղ չկան նորությունք, որոնց մասին կարողանայի ծանոթություն տալ ձեզ. վարում եմ մի ձանձրալի և միօրինակ կյանք: Շատ անգամ սրտիս նեղութենից գնում եմ ծովի ափը և տեսանելով Սև ծովի սպիտակ փրփուրները, որ շատ հեռի տեղերից երևում են ալիքների գագաթի վերա, և որոնք ազատությամբ շարժվում են հետ և հառաջ, ալվամ երանի եմ տալիս մինչև անգամ այդ անշունչ էակի անգիտակից ազատությանը: Սև ծով ասացի, միտքս եկավ. նորերումս այդ ծովի մեջ, մի նավ

անցանելով Սիւնոպի առաջնից նստավ ցամաքի վերաւ Երբ մի այլ նավից օգնութիւն ստանալով դուրս եկավ այդ վտանգավոր դրութենից, նավապետը նկատեց, որ մագնիսյան սլաքը ընդունեց ամեննին այլ ուղղութիւն, քան թե սովորականը: Այս բանը լինելով մի նորանշան երևույթ, նավապետը ծանոթութիւն տվեց Սիւնոպի ծովապետին, որ խկույն մի նավ ուղարկելով հանդերձ բանագետ մարդերով, տեղեկութիւն ստացավ, թե արդարեւ նավը մոտենալով այդ տեղին, մագնիսյան սլաքը սկսում է զոդողալով փոխել յուր ուղղութիւնը և հստակ հյուսիսային բևեռից: Այս բանի մանրամասն քննութիւնը հանձնվելով գիտնական բնագետների ստուգվեցավ, որ այդ տեղերում ծովի տակին կան շատ երկաթահանք, և մագնիսաքար, որ պատճառում էին այդ աղբկեցութիւնը մագնիսյան սլաքի վերաւ:

Ոչինչ այլ բան չունիմ առ ժամս ձեզ գրելու, մնացեք բարյավ մինչև ցմյուս նամակս: Ցանկալով ձեզ ողջութիւն և հաջողութիւն, մնամ ձեզ միշտ բարյացակամ եղբայր,

Ս. Խ. Շաիրեզ

Ես շատ շնորհակալ եմ այս պարոնից, դա միշտ կերակուր է տալիս իմ Հիշատակարանին: Անցյալները դրում էր մի պարոնի տեսութիւնը, առանց ծոցից արծաթ դուրս տալու յուր պարտքերը հատուցանելու մասին:

«Մի պարոն» — դրում էր նա — «որ պարտական էր մնացած մի կառավարության մի արծաթի մեծ գումար, շատ տարիներով կամակորովում էր և չէր կամենում հատուցանել այդ գումարը, արդյոք փոխ պատճառով, որ «այդ պարտքը հատուցանելով խանդարելու էր յուր վաճառականութեան ընթացքը, թե ագահութիւնը ստիպում էր նորան ձեռքից չը հանել այդ գումարը, չը գիտեմ. միայն երբ վերջապէս օրինավոր դատաստան բանալով «սկսեցին պահանջել այդ գումարը և նա դարձյալ կամակորովեցավ, այն «ժամանակ պահանջողը իրավարանական կարգով արգելք դրեցին նորա «անշարժ կայքերի վերա, որ բաւական մեծ գումար արժեին:

«Այդ պարոնը, մի քանի ժամանակ անցանելուց հետո, բողոքում է, «թե անօրինաբար վարվել են յուրյան հետ, և թե նա, յուր պարտապահանջների ապօրինի ընթացքի պատճառով հասել է մեծ ֆլուսի, որ դուրս էր բերում հետևյալ կերպով: Նա դրում է յուր բողոքի մեջ թե յուր «կայքը այսքան արժեքով, կարող էր դրով դնել և ստանալ այսքան արծաթ, «որ գործ դնելով վաճառականութեան մեջ պիտի անպատճառ շահվեր այս-«քան գումար — ավելի շատ, քան թե ինքը յուր իմաստուն հաշիւովը ցույց էր տալիս յուրյան պարտական — բայց որովհետև արգելք են դրել կայքի վերա, վասնորով չէ կարողացել դրով դնել, չէ կարողացել արծաթ առնուլ «ուրեմն և այն մեծ շահը շահվիլ:

«Այժմ դատաստան է բացել յուր պարտապահանջների հետ և պահան-

«Յոււմ է նոցանից յուր չկրած, մտացածին ֆլասը, նա կամի այդ գումար-
«րով հատուցանել յուր պարտքը և մնացորդը գործ դնել շամպայն գնելու
«համար, որովհետև շատ է սիրում նա այդ գինին»:

«Տես թե որտեղ է հասել աշխարհիս բանը. պարտականը ոչ թե միայն
«չը կամի հատուցանել յուր պարտքը,—հէ, հերիք չէ այդ,—այլև մի մեծ
«գումար ևս կամի ստանալ յուր պարտապահանջներէից, որպէս տուգանք:
«Եւ՛ լպատմում են, թե այդ մարդը ունի մի քանի դախալիւով հաւաքած
«կողմնակից մարդիկ, որ արգարացնում էին նորա հէ թե միայն այդ ըն-
«թացքը, այլև բոլոր անօրինութիւնքը, որ գործած էր յուր կյանքում»:

Եթե այս տեսութիւնը կապակից չը լիներ խաբեալութեան և ան-
բարոյականութեան հետ—պարտք հատուցանել առանց յուր ծոցից արծաթ
դուրս տալու—շատ լավ բան էր, բայց որովհետև դա հիմնված է ստութեան
և խաբախութեան վերա, այդ պատճառով պիտո է միշտ մնա գող և ավա-
ղակ մարդերի սեպհական:

4.

Հունիսի 24-ից սկսած, ամբողջ երեք օր, անձրեւը գետի նման թափ-
վում էր երկնքէից, առանց մի րոպե դադարելու: Այս առատութիւնը անձ-
րեւի պատճառ էր տվել մեր գյուղի շինականներին հրատարակել նանրա-
հալատութենից հառաջացած մի առասպել, թե կայծակից զարկված ու մե-
ռած կին լվացել են անձրեւի տակ այդ կնոջ անգգուշ մերձավորը, և թե
այդ պատճառով վեց շաբաթ շարունակ անձրեւ հեղեղելու էր մեր արտերը:
Մի քանի այլ շինականների բերանից լսվում էր՝ մի այլ առասպել, որով մի-
թարվում էին նոքա, որ չը կամեին անձրեւի տեղութիւնը, թե կզմինտը
և աղյուս շինողները, որովհետև մեծ ֆլաս ունեին անձրեւից, կենդանի կեն-
դանի թաղել են մի հորթ, որ կտրվի անձրեւը, որպեսզի հնար ստանան
յուրյանց կզմինտները և աղյուսները չորացնելու: Չը գիտեմ, կը հասկա-
նան արդոք այն մարդիկը, որոնց ձեռքը ընկնելու էր մի օր իմ տխուր
Հիշատակարանը—իմ անմխիթար միայնութեան արդունքը, թե ինչ հաւա-
բերութիւն կա անձրեւի և մեռած կնոջ կամ թե մի կենդանի թաղված հոր-
թի մեջ. ես ինքս չիմ հասկանում, միայն գրում եմ այն, ինչ որ կա շինա-
կանների մեջ և ինչ որ նոցա կենդանի լեզվովը լսում եմ նոցանից: Ավան-
դութիւնը ասում է, «եթե կայծակից մեռած կնոջ մարմինը լվացվի անձ-
րեւի տակ, ապա կը շարունակվի այդ անձրեւը վեց շաբաթ, իսկ այդպիսի
անձրեւային կզանակի մեջ, եթե վեր աւելի մի հորթ և ողջ ողջ թաղվի
գետնի մեջ, այնուհետև անձրեւը կը կտրվի քառասուն օր»: Ինչպէս և էր
այդ բանը, ստույգը այս է, որ անձրեւը անդադար թափվում էր և ես նըս-
տած իմ սենեկի մեջ միայնակ, նայում էի պատուհանիցս դեպի դուրս: Աչ-
քըս ոչինչ այլ բան չէր տեսնում բացի պատառվող պղպշակներից, որ
լողում էին լճացած անձրեւաջրի երեսին:

Արեւը մայրն էր մտել արդեն. որոտմունքը զղրգում էին ոչ թե միայն

իրկնակամարի օդը, այլև իմ ողորմելի պատուհաններին ապակիքը, որ ներկեկ էր ժամանակը ծիրանի գոտու գույններով, Ահագին փայլակները մռթ ու թանձր ամպերի մեջ փայլատակելու ժամանակ, թվում էր թե պատահում է երկինքը. իսկ փայլակների լույսը ներկում էին ամենայն բան հրեմն մորագույն և երեմն ծծմբագույն: Անձրևի կատաղությունը, որոտմունքի թնդունը, փայլակի լույսը, մրրկի սուշիլը և ծառերի հպատակորեն խոնարհելը նորա բռնություն տակ, բյուր տեսակ սոսափյունք պատճառելով յուրյանց տերևներով ու ճյուղերով, այս բոլորը միացած, կազմում էին մի անարկու և տխուր ներգաշնակություն, և հառաջացնում էին մարդու մեջ մի այնպիսի անախորժ զգացողություն, որ ասեիր թե անա ամենայն ինչ վերջացած էր նորա և աշխարհի մեջ, թե մի սատակիչ շանթ կալող էր իսկույն չբացնել նորան, և այնուհետև զուր էր ծագելու գեղեցիկ և լապաղ առավոտը նորա լուռ ու մունջ գերեզմանի վերա:

Այս անախորժ վիճակի մեջ անցուցել էի ահա երեք օր և երեք կիսով չափ անքուն գիշերներ, և այդ միջոցին, երբ սկսում եմ իմ պատմությունը, գտանվում էի պատուհանին մոտ մի սաղավալի միայնություն մեջ, որ շարունակվում էր երրորդ օրից սկսած: Հանկարծ ինչ տեսանեմ. մի մարդ, փաթաթված յուր վերարկուի մեջ, այս սաստիկ անձրևի տակով վաղում է դեպի իմ սան կողմը: Ես ամենևին չկարծեցի թե իմ մոտ է գալիս, որովհետև ոչ ոքի չէի սպասում. և իմ ծանոթքը այնքան խելք ունեին, որ այնպիսի եղանակում ոտք դուրս չէին դնելու շեմքից: Մտածեցի թե այդ մարդը գալիս է իմ դրացու տուն, կամ գուցե ինքը դրացի է, որ վերադառնում էր դեպի տուն, մի շատ հարկավոր ընտանեկան դործի համար դուրս գնացած լինելով: Օրի մուսյուտ մթնոթյունը, այդ մարդու թրջված հալավները, որոնց վերայից ամենայն գույն կորել էր, անհնարին էին կացուցանում ստուգապես ճանաչել այդ մարդը: Վերջապես լսում եմ, դուռիս զանգակը վարկեցին... Ժառաս դնաց դեպի դուռը և մի քանի վայրկյան ուշացավ: Լսում եմ մի խոսակցություն անորոշ ձայն, բայց բան չեմ հասկանում. վերջապես ներս մտավ ծառաս և հայտնեց, թե մի մարդ կամենում էր տեսանել ինձ, հավիլացնելով, թե որովհետև առաջին անգամ տեսանում էր այդ մարդը, վասնորի և չէր կարողացել ճանաչել նորան: Իսկույն հանկուցա, որ հյուրը մի քաղաքավարի մարդ պիտո է լինի, որովհետև առանց յուր անունը և ո՞վ լինելը ծառայիս հայտնելու, հրամայել էր նորան հայտնել ինձ յուր ցանկությունը: Ինչ և իցե, հրամայեցի ծառայիս ընդունել նորան. նախասենյակի և առանձնարանիս դուռերը բացվեցան և փակվեցան և ներս մտավ պ. Բեգպաղեն¹⁸ թրջված միսնգամայն մինչև ոսկրը: Զուրը թափվում էր զգեստներից աղբյուրի նման, նա հանեց բոլորովին ջուր կտրած գլխարկը և ամենայն քաղաքավարություն սկսեց թոթափել նորան առանձնարանիս մեջ. ես նայում եմ նորա վերա, նա երկար ժամանակ չէր եկած իմ մոտ և այդ էր պատճառը, որ ծառաս չէր ճանաչում, որովհետև նոր էի բռնել սորան: Ողջույն ես չտված դրեց նա թաց դիպարկը աթոռի վերա, հանեց վերարկուն, օրից ամենայն առատություն բափ-

վում էր ջուրը, նույնպես թոթափեց և գուցե կը ձգեր ևս թթուի վերա-
հթի ծառաս հառաջամատուց չը լիներ և չը խնդրեր ինքյան տալ:

Երբ որ բավական սրսկել էր առանձնարանս անձրևի ջրով, ձեռքերը
սրորհելով մոտեցավ ինձ և մեր մեջ բացվեցավ մի այսպիսի խոսակցու-
թյուն առանց ողջունի:

— Մեր տղա, ոչինչ բանից տեղեկություն չունիս, դուրսը բոլորովին
ջրհեղեղ է, իսկ դու հանգիստ նստել ես տանդ:

— «Է՛հ, քեզ հվ է ասել, որ այսպիսի անախորժ եղանակում ոտքդ
դուրս դնես տանից, ես, հա՛ա ինչպես տեսանում ես, երեք օր է, որ փակ-
վել եմ տանս, որովհետև ոչինչ հնար չը կա դուրս գնալու»:

— Ո՛վ գիտե դարձյալ ինչ բանով ես պարապած. դու կուր տեղը երեք
օր տանը չես նստում. երևի թե հարստացնում ես Հիշատակարանդ: Լավ
նայիր հա, չը լինի թե այս իմ օտարոտի այցելությունը ևս նյութ դառնա
քո Հիշատակարանիդ. ես գիտեմ ինչպես մարդ եմ... ես ուրիշների նման
չեմ... երեք հազար մանեթ ջուրը կը դնեմ, որ քո Հիշատակարանդ արև չը
տեսանե...ինձ Բեգդադն են ասում:

— «Թող և շահագրե լինիր դու, այնուամենայնիվ այդ քո մակա-
նունը ոչինչ բան չունի իմ Հիշատակարանի հետ. ոչինչ մարդու ծառա չէ
իմ Հիշատակարանը. ես նորան չեմ տպում, օտարի չեմ ցույց տալիս, ունիմ
երկու հարյուր ութսուն բարեկամ».¹⁹ Սիայն նոքա են տեսանում: Եվ այն
մարդը կամ այն անցքը կընկնի Հիշատակարանիս մեջ, որ արժանի էր հա-
տուկ ուշադրության լավ կամ վատ կողմից. և քո պես մարդը պետք է
ուրախանա և շնորհակալություն մատուցանե ինձ, եթե արժանացել էր մի
երկու թերթ տեղ ստանալու Հիշատակարանիս մեջ: Եթե դու ավելորդ ար-
ծաթ ունիս, քեզ մի բարի խորհուրդ տամ. մեր գեղի մեջ չկա աղջիկների
ուսումնարան, դու այդ քո ավելորդ արծաթը դորձ դիր, գոնե առ ժամս, մի
փոքրիկ ուսումնարան բաց, ուր թող ուսանին աղջիկ զավակները մեր ազգի,
կրթված և դաստիարակված մայր դառնալու համար ապագայումը. այդ շատ
օգտակար դորձ ե, և ես այն ժամանակ կը փառավորեմ քո անունը Հիշա-
տակարանիս մեջ, հավատեմ ինձ, պարսից շահի հրովարտակի նման, ոսկի
տառերով կը գրեմ անունդ»:

— Ինչե՛ր ես խոսում. ի՞նչ բանի համար ջուրը ձգեմ այդքան արծաթ,
ես դուստր չունիմ, իսկ օտարի զավակների վերա ես հոգաբարձո՞ւ եմ, ինչ
եմ: Ի՞նչ պարտական եմ ես աղգին, ամենայն ծնող թող հոգս առնե, եթե
կամի, յուր զավակի դաստիարակության վերա. դու կամիս, որ ծեծադեն
իմ վերա և ասեն դեռևս հասարակաց առածը, թե «խելագարի հացը խելոքի
փորը»։ շատ շնորհակալ եմ խրատիցդ:

— «Եղբայր, եթե դու ավելորդ կարողություն ունիս, որ քո օպրուստի
համար հարկավոր չէր, և եթե մի այդպիսի արծաթագլուխ հոժարում ես
դուր տեղը չքաղնել Հիշատակարանիս արև ցույց չը տալու համար, մի՞թե
պարծառք չէր քեզ և քո բոլոր գերդաստանին, այդ ուսումնարանը որ միշտ
և հանապաղ կրելու էր քո անունը, և ապագայումը շատ մայրեր աղոթք

կառնեին քո հոգու համար, շատ երեխայք, առաջին անգամ խոսել սկսանելով, սիրով կը սովորեին արտաբերել քո անունը: Դու ասում ես թե «դուստր չունիս, և թե ոչինչ պարտական չէիր աղբին, թե դու ուրիշի զավակների հոգաբարձուն չէիր»: Մի՞թե մի մարդ մի բարի գործ կատարում է նորա համար, որ պարտական էր և ինչպիսի կարիքի էր աշունհետև բարեգործություն անվանել այդ, եթե նա կատարելով որևիցե գործողություն, վճարել էր յուր պարտքը. եթե աստված օրհնել է քեզ հարստություն, ինչու դու մասնակից չառնես այդ բարություն մի ուրիշը, որ դուրկ էր նորանից. մի՞թե Քրիստոսը պարտական էր մարդկությանը յուր անմեղ արյունը, որ քամեց Դողդոթայի վերա, մարդկություն կեղտը լվանալու համար: Դու ասում ես թե չունեիր դուստր. մի՞թե մարդը պիտո է այն բանը առնել միայն, որից օգուտ էր հառաջանում յուր ընտանիքի և յուր համար հատկապես. եթե դու ստացած լինեիր աստուծուց դուստր և դաստիարակած նորան, նա պիտո է ապագայումը օրհներ քո հիշատակը և աղոթիր քո գերեզմանի վերա, իսկ եթե դու խնամ տաներ և դաստիարակեիր ուրիշ մարդերի դստերը, որ աղքատ ծնողների զավակ լինելով մնալու էին կուպիտ հասկացողության մեջ, մի՞թե այդ կրթված և դաստիարակված օրիորդքը հայհոյելու էին քո անունը, ո՞չ ապաքեն ամեն միշը նոցանից երախտագիտական արտասուքով պատվելու էին քո գերեզմանի հանգիստը: Դու ասում ես թե «հոգաբարձու չէիր ուրիշի զավակներին». մի՞թե դատապարտվելու չէր մի մարդ, որ թեև հոգաբարձու չէր մի այլ մարդու վերա, այնուամենայնիվ տեսանելով որ մի այլպիսի մարդ մոտենում է մի անդունդի բերանի և պիտո է կործանվի նորա մեջ և նա տեսանելով և հնար ունենալով փրկել նորան, գործ չէր դնում յուր հնարը, և այն խեղճը կորչում էր այնպես զուր տեղը: Մեք ամենքս մի ազգի որդիք ենք, մեր հայրը Հայկն է, և մեք բոլորս մի գերդաստանի անդամ, ամբո՞ջ է այդպիսի գերդաստանի որևիցե անդամին, պաշտելով յուր սեպհական անձնասիրությունը անհոգանալ ընտանիքի լավության մասին, ամոթ չէ՞ ասում եմ միևնույն ընտանիքի մեջ որոշել իմ և քոն: Դու լսիր ինձ, պ. Բեգլադե, եթե ունիս կարողություն, արի գործ գիր նորան, բարի օրինակ դարձիր մեր մյուս կարող եղբայրակիցներին, ջերմացուր քո կրակով և նոցա սիրտը մեր անտեր աղբի վերա և հավատա, որ շնորհակալ կը լինիս հետո ինձանից մինչ կը վայելիս պտուղը այն ծառի, որ իմ խորհրդով տնկել էիր»:

— Դո քարոզը մեծ պասից երկայն էր, ես արծաթ եմ վաստակել ջրըտինք թափելով, և կը ծախեմ նորան իմ թափահանություն համար միայն և եթե սիրտս տա, երեք հազար մանեթ երեք կուպեկի նման կը չքացնեմ քո Հիշատակարանդ չքացնելու համար. ինձ Բեգլադե են ասում...

— «Եթե այդպես է, եթե բարի խորհրդի ընդդեմ ականջդ խցում ես ի՞ժ օձի նման, եթե այդ քո հարստությունը պահում ես ձեռքումդ, որ չարությունք հառաջացնես նորանով, ուրեմն գնա, այդ երեք հազար մանեթը մածունի տուր երեսդ քսիր, գոնե այդ օգտակար ևս կը լինի, որովհետև ի բնե շատ սպիտակ չես, բայց երբ այս ամառնային ջերմությունքը սկսա-

նուստ են, ասես թե, եթովպացի ես դառնում: Ո՞վ է թըռւմ քո հարստութեան վերա, և ապացուցանելու համար թե դու ոչինչ փնաս չէիր կարող տալ ինձ քո արծաթովը, անպատճառ կընկնես Հիշատակարանիս մեջ»:

— Մեծ մեծ մի խոսիր... ինձ Բեզգադեն են ասում...

— «Ասացի քեզ միանգամ, թե կամիս շահագդես ասեն, ինձ ինչ փուլթ»:

Իմ Հիշատակարանիս ընթերցող երկու հարյուր ութսուն բարեկամքս կարող են դարմանալ, թե այս ինչ տեսակ խոսակցություն է: Պատճառն այն է, որ վաղուց ճանաչում ենք միմյանց, և պ. Բեզգադեն այնքան վատ մարդ չէ, թեև մի փոքր հիմար է. նա այսպես խոսում է այն ժամանակ միայն, եթե մի փոքր ավելի փախել էր անիծած արաղը:

— Կատակը մյուս կողմ դնենք,—ասաց պ. Բեզգադեն (որպես թե իմ մինչև այժմ խոսածը կատակ էր),—ես գործի եմ եկել, և շատ հարկավոր գործի: Տեսանում ես, այս սաստիկ անձրևը ևս արդելառիթ չէ եղել իմ գալուստ...

— «Ասա, ես լսում եմ քեզ»:

— Լսելով բան չէ դառնում, դու մի էֆիմերդեն առնուս ձեռքդ, մի սարսափելի երազ եմ տեսել...

— «Ես էֆիմերդեն չունիմ, ա՛յդ է քո շատ հարկավոր գործը. խելքիդ աղ առնեմ. ո՞վ մարդ, տարիքդ քառասունից անցել են, քո խելքդ էրբ է գալու. դիցուք թե փորդ պատառնեք, միջումը այբ չկա, բայց և խելապատակիդ մեջ հավի խելք չկա. ինչ հիմար բաներ ես ասում, էֆիմերդես թրն է...»

— Նոր նոր հավեր են դուրս եկել, երկաթի ձվեր են ածում. մինչև այժմ խելքները, գիտնականները, կարդացողները, քահանա ասես, վարդապետ ասես, եպիսկոպոս ասես հավատացել են և գործ են ածել էֆիմերդեն/ սա չէ հավատում և չէ ընդունում. տե՛ր աստված. հետո ասում ենք, թե աստված բարկանում է մեր վերա. ինչպես չը բարկանա երբ աշխարհը տակ ու վերև են բերում այսպիսի թերահավատ մարդիկ: Դուք բոլորովին դարձել եք լոթեո ասեմ, ֆարմասոն ասեմ, չիք հարուժթյուն դաժանոյ ասեմ, աստված աղատես:

— «Մեզ օրինակ չեն քո հիշած մարդիկը, որ էֆիմերդեն բան ու գործ էին շինել յուրյանց համար: Աստված մեզ խելք ու բանականություն է տվել, մեք քո հետ ոչ երեսա ենք և ոչ խելացնոր պառավ, որ ամոթ չը լիներ հավատալ այդպիսի բաների: Եվ ի՞նչ աստված բարկանում է, դորա պատճառը մեք չենք, էֆիմերդե չընդունողներս, այլ նոքա, որ ընդունում են, ինքյանք յուրյանց տգիտութեամբ մոլորվում են, հետո պատճառ դառնում և ուրիշների մոլորութեանը: Էֆիմերդե սառած բանը սուրբ գլխիդ է, լինչ է, որ հի՞նք մի մարդ չհավատար դորան, աստված պիտո է բարկանար մի այդպիսի մարդու վերա. ձեր փուլթը չէ ամենևին, եթե մի մարդ չէր պահում աստուծո պատվերները, որ ավետարանի մեջ քարոզվում են Դրիստոսի բերանով, և չկամիք մտածել, թե այդ բանի համար իսկապես կարող էր աստված բարկանալ, որովհետև դուք ձեր հիմար ավանդութենների համար անտես էիք առնում աստուծո բանը: Զեղանից շա-

տներէ տանը գտանովում է Էֆիմերդէ, բայց սուրբ գիրք շատ սակավ. աչքերդ ձգեցեք, չասեմ այլ քրիստոնյաների, այլ անքրիստոնյա ազգերի վերա, մի մարդ կը գտանեմ հրեաներից, որ չունենա յուր տանը հին Կտակարանը, կամ մի մոհամմեդական, որ չունենա Կուրանը²⁰. Ինչո՞ւ համար. նորա համար, որ հոցա կրոնի աղբյուրքը գտանովում են այդ գրքերի մեջ, իսկ մեր պ. Բեզգադէնները Էֆիմերդէ են որոնում. Դու ասում ես, թե մեք թերահավատ էինք. ողորմելի մարդ, Ի՞նչ է մեր թերահավատութիւնը, աբդոք մայն, որ ճիշդ ընդունելով սուրբ գիրքը չէինք ընդունում Էֆիմիդէն, կամ ուրիշ այդպիսի հիմարարանութիւնք, և այդ էր պատճառը, որ ձեր պես խելքների բերանով անվանվում էինք լոթեո ու ֆարմասոն, դիտեա դու, թե ինչ ասել է լոթեո²¹ կամ ֆարմասոն²²...»

— Կարծում ես թե Երեւայի հետ ես խոսում, որ հարցանում ես, թե ինչ ասել է լոթեո կամ ֆարմասոն...

— «Ուրեմն դիտեա»:

— Անտարակույս:

— «Ապա՞ ասա, Ի՞նչ ասել է»:

— Անհավատ, հերետիկոս, հերձվածող, անաստված, դժոխքի բաժին, չիք հարութիւն դալանող, մուտ և տես...

— «Հերիք է, հերիք է. ցույց տվեցիր խելքիդ տակը, հասկացա և ժամանակ չունիմ քո հետ գլուխ դնելու, գլուխ ցավում է: Դու խնդրում ես, որ ես Էֆիմերդէ բանամ քո համար և այդ պատճառով ես եկած ես իմ մոտ, այնպես չէ՞»:

— Ամենին այդպես:

— «Ես Էֆիմերդէ չունիմ, ուրեմն և չեմ կարող կատարել քո փափաքը, երկու խոսք պակաս խոսելու համար, վատ չէր լինելու եթե թողուիր ինձ միայն»:

— Ի՞նչ է ասում այս մարդը. է՛յ բարկացար, ինչ է, մեր տղա. և եթե բարկացար, ո՞վ է վախենում քեզանից, ես դեռ երազս պիտի պատմեմ քեզ... ինձ Բեզգադէ են ասում... լավ նայիր հա...

— «Դիւխդ դիպչի քո բեզգադեութիւնը. ի սեր աստուծո ձեռք վեր առ ինձանից. ականջներս ցավում են, չեմ կարող լսել...»

— Եթե միայն լսելով քո ականջն է ցավում, Ի՞նչ առնե ապա այն մարդը, որի փորի մեջ մտել է...

— «Նեղքդ գլխիդ է, թե ոչ. ինչ մարդ, ինչ փոր»:

— Իհարկե չգիտես, բայց դու հարցուր մի ինձանից. աստված հեռի արասցի. խեղճ մարդը կարճ է միթե մարսել ընկել է վերին տատիճանի կատաղության մեջ, Հետո ասում են թե մարդ կատաղում է, ակամա կը կատաղի, եթե այդպիսի կրակ ունենա փորիդ մեջ:

— «Ես չեմ հասկանում քեզ. կարծեմ դու խելքդ թոցրել ես»: Եվ հիւրավի մեծ երկյուղի մեջ էի, թե մի գուցե պ. Բեզգադէն խելագարված լի՞նի. մի այնպիսի ջերմությամբ խոսում էր նա իմ հետ, որպէս թե ես էի այն մարդու փորը կրակ ձգողը:

— Լսիր,— աղաղակեց ս. Բեգզադեն, աջ ձեռքը դեպի հառաջ պարզելով օդի մեջ,— այսօր քնած էի ճաշից հետո, բայց երկյուղ կրելով որ մի գուցե անձրևային եղանակի խոնավութենից ոսկրացավս նորոգվի, կրկնապատկեցի արաղով շինած դեքորտիս չափը հառաջ քան թե քնել էի, և ահա քուես տարավ: Տեսանում եմ երազիս մեջ, որ աշխարհի ժամանակը հետ է գնացել քանի հազար տարիներով. թվում է ինձ թե գտանվում եմ Հունաստանի մեջ... մի սարի վերա... հետո ինքս ինձ գտա հունական աստվածների Ոլիմպոսի վերա: Մի փոքր ժամանակից հետո լսում եմ որոտմունք, թնդյուն, և ահա Արամազդը երևում է յուր գահի վերա լուսավալ ամպերի քամակից: Ամպերը կամաց կամաց ցրվեցան և տեսնում եմ դարձյալ Արամազդը. բայց մարդու միսը վերան փուշ փուշ է լինում, Արամազդի երեսը տեսանելով: Գոռում է, աղաղակում է նա, բայց ինչպես տեսանում եմ, կոխվել Աթինասի հետ է:

«Իմ շանթերը»,— գոռում է Արամազդը,— «հըր են իմ շանթերը»:

Աթենասը շնորհալի կերպով, քաղցր ժպիտը շրթունքների վերա պատասխանում է — «Հայրիկ...»

«Իմ շանթերը»,— որոտում է Արամազդ:

— «Գիշ շանթերը, հասած են յուրյանց նպատակին»,— ասում է Աթենաս:

«Ի՞նչպես»:

— «Ի՞նչ բանի համար պահում ես դու այդ շանթերը, ո՞չ ապաքեն չարագործ մարդիկ պատժելու համար»:

«Այո»:

— «Ես պատահեցա մի չարագործի, որ վերատեսուչ էր հնդկական բրամինների, որ անարգում էր հրապարակով քո դուստրը, որ մահու չափ հալածում էր ինձ: Ես գործ դրեցի այն բոլոր շնորհքը, որ քո ուղեղից ծնանելով ստացել էի, բայց երբ տեսա, որ կամակոր է դարձյալ և կամի իմ հետ պատերազմ բանալ, եկա Ոլիմպոս: Դուք լսում էիք այն միջոցին Աստղիկի հաճոյախոսությունքը: Հանկարծ ականջիս հասավ սուր բարեխոսությունը այն սևահոգի, սևազուխ և սևադեմ չարագործի մասին, որ միշտ զոհ էր բերում Աստղիկին և բուրվառ էր ձգում նորա որդուն... չը դիմացա այս անարգությանը և խելով այն բոլոր շանթերը, որ կիկլոպները պատրաստել էին մի ամբողջ ռմսի համար, հասա այն չարագործ բրամինապետին, մինչ նա մի հարուստ և ազնվական հնդկացու մոտ հյուր էր գնացած: Ներս մտա այնտեղ մի սպասավորի կերպարանքով, շանթերդ պահել էի վահանիս տակ, որ անտեսանելի էր նորան, և դարձյալ լսելով նորա հիմար քնդդիմախոսությունքը, արձակեցի, հայր, քո շանթերը, որ այժմ նորա փորի մեջ պատճառում են այնպիսի հրայրյացք, որպիսի չէր պատճառել հունական բանակի հուրը Ագամեմնոնի կառավարությամբ բացված Տրոյայի վերա»:

«Ի՞նչ մարդ է այդ, Ճակատագիրը».— որոտաց աստվածների հայրը,—

հանգես եկ և համար տուր ինձ, ով է այդ մարդը, և ինչ ես գրել դորա ձապատի վերաջ:

Երևեցավ ձապատագիրը և գլուխ տալով Արամազդին, սկսեց յուր հայտարարութիւնը այսպես.

— Պիւսաս է այդ Բրամինապետի անունը²³, ճանաչում եմ մորը, բայց հոր անունը չկա մեր մատյանների մեջ. այդ մասին պիտո է հարցանել փրփրածին Աստղիկը... Մի մարդ տիրութիւն էր առնում նորան երեսա ժամանակին. կարծիք կար այդ մարդու և երեսայի վերա, որ դոքա ունենային մի հայր որդիական առնչութիւն, թեև այդ մարդը ցույց էր տալիս յուրյան որպիս լոկ բարերար... Այդ բարերար անվանվածը աշակերտ տղեց Պիւսասը մի բրամինի մոտ. երկար ժամանակ ֆնաց այնտեղ մի մեհենում, որ ոչ շատ հեռի մի կատաղի գետից գտնւում է մի ձորի մեջ: Մի փոքր յուր անունը ազգի մեջ տարածելու համար, և հիմար ու կարճատես մարդերի աչքը ներկելու համար, աշակերտներ հաւաքեց այստեղից և այնտեղից, բայց որովհետև ինքը ոչինչ չը գիտեր, վասնորո և աշակերտքը ևս կատարելապես նմանեցան յուրյանց վարդապետին: Շատ հրաշագործութիւնք պատմում էին նորա կողմնակիցքը, որպիս թե խոր գիշերի մեջ, նորա մեհենի մոտ կամ դպրոցի մեջ Աստղիկ էր ծագում... թեև երկինքը պատած էին թանձր ամպերով:

— Մնանելու ժամանակ այդ բոլորը գրել էի ես նորա ձապատին. նա բրամինապետ դարձավ իմ ազգեցութեամբ: Գրել էի նույնպես, որ նա ստանալու էր ձեր շանթերը Աթենասի ձեռքով, և այդ շանթերը, լափելով նորա փորոտիքը, պիտո է վախճան դնելն նորա անարժան բրամինապետութեան կյանքին: Անշափ են դորա չարագործութիւնքը. մի խոսքով այդ մարդը մի շարժական դահ և սատանայի և բոլոր դժոխքի զորութեան. նորերումս ձեռքերը ներկեց մի ծերունու արյունով...»

— Արամազդը կտրելով ձապատագրի հայտարարութիւնը, գովեց Աթենասի գործողութիւնը, և հրամայեց կիկլոպներին մի մեծ շանթ պատրաստել այդ թշուառականի օրը խափարեցնելու և Պլուտոնի թագավորութիւնը ուղարկելու համար:

— Այս միջոցին ամենայն բան աներևութացավ, թնդաց երկինքը, և ես, այս զրդդունից դարթելով, գտա ինձ մահճիս մեջ հանգստացած. կաթակը ջարդել էր այն մեծ գոմը, որ մեծ հայրս շինել էր, անտառի մոտ, լճի առաջև, մեծ արծաթ վատնելով: Դրո՞ւնքս թափվել էր գետի նման, մահիճ, վերմակ, սփռոց, ամենայն ինչ ջուր էր դարձած: Շատ մտածեցի այս երազի վերա, բայց խելքս բանի չը հասավ: Էֆիմերդեհ չունեի որ նայեի: Օրացույց ունեի, բայց երազի մասին բարի ու չար օրերը չը կային նշանակած, երևի թե դորա շինողը ևս մի թերահաւատ մարդ էր: Միայն մի խաչ է գրել հունիսի 27-ի առաջև, բայց այդ խաչը ցույց է տալիս արյուն թողնելու համար օրի լավութիւնը: Ճարս կտրվեցավ, վեր կացա, և չը նայելով եղանակի այսպիսի անհարմարութեանը, ահա գտնւում եմ քո մօտ:—Աստուծո սիրուն, նայիր մի էֆիմերդեն, տես, ինչ է ասում:

— «Ես արդեն ասացի քեզ, թե էֆիմերդե չունիմ, այդ պատճառով ևս չիմ կարող լցուցանել քո ցանկությունը: Միայն այսքան կարող եմ ասել քեզ, որ երազ ասացայլը հավատալու բան չէ. դու, ինչպես ասում ես, հրկնապատկել ես արագով շինած դեքոդտի չափը, արյունը թանձրացել է գլխիդ մեջ, իսկ ջրերդ հասուցանելով դրսի որոտմունքը և թնդյունը ուղեղիդ, սա գտանվել է մի ավելորդ ջերմության մեջ և պատճառել է այդ ցնորքը: Հանգստացիր: դա մի ֆնասակար բան չէ»:

Պ. Բեզգադեն սառտիկ հուսահատված իմ սառնութենից, վեր առավ գլխարկը և վերարկուն, և անձրևի գետորեն թափվելուն ուշադիր չը լինելով, գնաց:

Հիշատակարանիս ընթերցողներին թողում եմ իմաստասիրել, թե անկըթությունը մինչև որ տառիճան մոլորեցնում է մի մարդ: Դիցուք թե երազ էր տեսել, դորանից մի օգուտ կամ ֆնաս չկար յուրյան. շանթը ինքը չէր ուտողը, թող ըրամինապետը հոգս առներ, մանավանդ անձրևի տակ ընկնելով կարող էր տկարանալ ու կարոտել այնուհետև Հիպոկրատի շանթերին, որ փարատեին նորա ցավը:

Այսպիսի բաներ տեսանել կամ լսել շատ ցավելի է ինձ. արդյոք կը տա՞ն աստված մի օր, որ ես իմ սիրական ազգը տեսանի նանրահավատության, սնապաշտության և անկըթության բարբարոսական լծի տակից կատարելապես ազատված:

Նույն օրին երբ որ պատահել էր իմ և պ. Բեզգադեի հետ այստեղ հիշած խոսակցությունս, բարեկամիս մինը քաղաքական փոստայով ուղարկեց իմ մոտ մի օտանավորի պատճեմ, որ առանց ստորագրության ստացել էր Թիֆլիզից և որի բնագիրը մայիսի 15-ից ուղարկել էին մի լրագրի հրատարակողի: Կարդացի այդ ոտանավորը և երբ կամեի արտագրել նորան Հիշատակարանիս մեջ, հորեղբայրս ներս մտավ: Իմ հորեղբայրը իմ գլխին ցնեղորի նման մի բան է, շատ խիստ բարոյականության տեր մարդ է, ամենայն օր նայում է Հիշատակարանիս, որ մի անպատշաճ բան չը գրեմ: Թեպետ այդ ոտանավորը ուներ յուր մեջ անպատշաճությունք, բայց այնուամենայնիվ նորա հիմքը հշմարտություն էր: Ախտս, որ չը գիտեմ այդ ոտանավորի հեղինակը, եթե այդ պարոնը հնար տար ինձ, ես նորան կուղարկեի մի նամակ, որ հորեղբորիցս²⁴ ծածուկ շարադրել էի և շատ հավատացած եմ, որ կուրախանար այդ նամակի վերա:

Ծղմարիտը պիտո է ասել, սիրում եմ հին բաներ. ինչ պիտո է առնել, ամենայն մարդ ունի յուր համար մի սիրական բան. իմ սիրականը է հնության խուզարկությունքը, մանավանդ թե այդ բանը ունենա պատմական արժանավորություն: Այսօր ձեռքս ընկավ նորին կայսերական ձեռնու-

Թյան Եկատերինա երկրորդ ոռուսաց կայսերունու բարձրագույն հրովարտակի պատճենը, այն հրովարտակի, որ տրված է 1779 թվականի նոյեմբերի 14-ին արժանապատիվ Պետրոս Մարկոսյան արքեպիսկոպիտի^{*)} անունով, որ առաջնորդում էր զրիմեցի հայերին, երբ սոքա գաղթեցին Ղրիմից դեպի Դոն գետի ափը, Ազովից ոչ շատ հեռու և նոր քաղաք շինելով անվանեցին նորան Նախիջևան, Այդ բարձրագույն հրովարտակով մեծ կայսրունին բարհաճել է ցուցանել նոր Նախիջևանու հայոց ազգին զանազան առանձնաշնորհու թյունք, Շատերը նախիջևանցի հայերից անունով միայն գիտեն այդ հրովարտակը, ուստի կարծում եմ, որ կը ցանկանային կտրգալ որպես բնագրի հավատարիմ պատճենը, նույնպես և նորա ճիշդ թարգմանությունը մայրենի լեզվով։ Այս խորհրդով ամենահարկավոր բա-

Божією поспѣшествующею Милостию Мы, ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ, Императрица и Самодержица Всероссийская:

Московская, Кіевская, Владимірская, Новгородская, Царица Казанская, Царица Астраханская, Царица Сибирская, Государыня Псковская и Великая Княгиня Смоленская, Княгиня Эстляндская, Лифляндская, Корельская, Тверская, Югорская, Пермская, Вятская, Болгарская, и иныхъ, Государыня и Великая Княгиня Нова-Города Низовскія земли, Черниговская, Рязанская, Ростовская, Ярославская, Бѣлозерская, Удорская, Обдорская, Кондійская и всяя Сѣверныя страны, Повелительница и Государыня Иверскія земли, Карталинскихъ и Грузинскихъ Царей и Кабардинскія земли, Черкасскихъ и Горскихъ Князей и иныхъ Наслѣдная Государыня и Обладательница.

Вѣрнѣйшему Нашему Архимандриту Петру Марковому и всему обществу Крымскихъ Христіанъ Армянскаго закона всякаго званія всѣмъ вообще и каждому особу *Наше Императорское* милостивое слово.

Благонамѣренное всеобщее предпріятіе ваше да благословитъ десница Вышняго. Мы разсмотрѣвъ посланное къ Намъ отъ васъ изъ Бахчисарая отъ 16 Іюля прошедшаго года, общее и на доброй волѣ основанное прошеніе о избавленіи всѣхъ васъ отъ угрожаемаго ига и бѣдствія, принятіемъ въ вѣчное подданство Всероссийской Имперіи, соизволяемъ Мы не токмо принять всѣхъ васъ подъ Всемиловитѣйшій Нашъ покровъ и яко любезнѣйшихъ чадъ успокоить подъ онымъ доставить жизнь толико благоденственную, колико желаніе смертныхъ и безпрестанное Наше о томъ попеченіе простираться могутъ; слѣдуя сему соизволяемъ пользоваться вамъ въ Государствѣ Нашемъ

^{*)} Մի բերանացի ավանդություն, որ հասել է ինձ, և որի ստուգությանը չեմ կարող երաշխավոր լինել, ասում է, թե մի հայկական արեղա, նախանձելով Պետրոս վարդապետի շնորհին, որ գտել էր Եկատերինա կայսերունու առաջև բարձրագույն հրովարտակ ստանալով նորանից, այլև առաջնորդ կարգվելով գաղթական հայերի վերա, ղեկ է ափել և սպանել

ներից մինը համարեցի արձանագրել այդ հրովարտակի բուն պատճենը թարգմանությամբ հանդերձ, և հավատացած եմ, որ մեր ազգը Նախիջևանու մեջ, որին այս րոպեիս հիշեցնում եմ այն ամենայն մայրական գթասրտությունը ի տեր հանգուցյալ Եկատերինա երկրորդ կայսրուհւոյն, և ոռւսաց կայսրների ողորմությունքը ժամանակ առ ժամանակ առատացած Նախիջևանու վերա, վերստին օրհնելու է յուր հովանավորների հիշատակը, և, ամենայն երջանկությամբ լրացյալ, երկայն օրեր բարեմաղթելու է մեր ամենագթած Ալեքսանդր Նիկոլայեւիչ կայսեր, որովհետեւ սոցա շնորհքով ապրում է այսօր մեծ մոր—Ռուսսիայի հողի վերա, որպես յուր սեպհական տան մեջ, ազատ ամենայն նեղութիւնից։ Անձ այդ հրովարտակի հավատաքիմ պատճենը և նորա հարազատ թարգմանությունը։²⁶

Աստուծո հաջողեցուցիչ ողորմությամբ Մեք, Եկատերինա երկրորդ, Պալսեբուհի և Ինքնակալուհի ամենայն Ռուսաց,

Մոսկվայի, Կիեւի, Վլադիմիրու, Նովգորոդի, Արքայուհի Ղազանու, Արքայուհի Հաշտարխանու, Արքայուհի Սիբիրիայի, Թագուհի Պսկովյան և Մեծ Իշխանուհի Սմոլենսկյան, Իշխանուհի Էստլանդիու, Լիֆլանդիու, Կարելիայի, Տվերի, Յուգորի, Պերմի, Վյատսկի, Բուգարիայի և այլոց. Թագուհի և Մեծ Իշխանուհի Նիկոլյան Նովա-Գորոդի, Չերնիլովի, Բյաղանու, Դոստովի, Յարոսլավի, Բելոգորսկի, Ուգորսկի, Օդոբոսկի, Կոնգիսկի և բոլոր Հյուսիսային աշխարհի Հրամայող և Թագուհի Իբերական, Կարթալիյան և Վրացի Թագավորների և Կաբարդինյան աշխարհի վերա, այլ և Չերքասյան և Լեռնաբնակ Իշխանների և այլոց Ժառանգությամբ Թագուհի և Տիրակալ։

Մեր ամենահարազատ Արքիմանդրիտ Պետրոս Մարկոսյանին և բոլոր Հայադավան հասարակությանը Ղրիմի Փրիստոնյաների որեիցե կոչմամբ, ամենեցուն միասին և ամեն միին առանձին թող հասանի մեր կայսերակամ ողորմած ողջույնը։

Ձեր բարեխորհուրդ ընդհանուր ձեռնարկությունը թող օրհնե Բարձրելու աջը։ Մեք քննելով ձեզանից Մեզ ուղարկած ընդհանուր և հոժարակամ խնդիրը անցյալ տարու հուլիսի 16 թվականից Բաղչիսարայ քաղաքից, ձեզ վերահաս տառապանքի լծից և թշվառութենից ազատելու մասին, ընդունելով ձեզ համայն ոռւսաց տերության մշտնջենավոր հպատակության մեջ, բարեհաճում ենք Մեք ոչ թե միայն ընդունել ձեզ ամենեքանքդ Մեր ամենագթած հովանավորության տակ, և որպես ամենասիրելի զավակներ հանգստացնելով ձեզ նորա ներքո այնպիսի չափով երջանկացնել ձեր կյանքը ինչքան հասանելու էին մահկանացուների ցանկությունը և Մեր անընդհատ հովարարձությունը այդ մասին, այլ և թույլ ենք տալիս ձեզ Մեր Թագավորության մեջ վայելել ոչ թե միայն բոլոր իրավունքը և

է նորան։ Շնորհակալ կը լինեինք, եթե մեր նախիջևանցի բարեկամքը, ձերունի մարգերից հարց ու խնդր առնելով, մի սառույց տեղեկություն հասուցանեին մեզ այս իրողության մասին։²⁶

не токмо всѣми тѣми правами и преимуществами, каковыми все поданные Наши отъ Насъ и Предковъ нашихъ издревль наслаждаются, но сверхъ того указали Мы:

Первое. При настоящемъ переселеніи вашемъ въ Азовскую Губернію перевести изъ Крыма на иждивеніи Нашемъ все то имущество ваше, которое только перевезено быть можетъ; что изъ опредѣленной отъ Насъ суммы уже и исполнено.

Второе. Для удобнѣйшаго поселенія вашего отвѣсть въ Азовской Губерніи особенную отъ прочихъ селеній округу крѣпости Святаго Димитрія Ростовскаго, какъ границы оной съ Донскимъ войскомъ утверждены, оставляя изъ нея на крѣпостной выгонъ земли три тысячи десятинъ, да для рыбныхъ ловель тамошнымъ обывателямъ четвертую часть рѣки Дона, изъ того, сколько оной рѣки въ дачѣ той округи состоитъ, въ верхъ отъ устья рѣки Темерника, а въ случаѣ недостатка для селеній вашихъ тамъ земли, и въ Округъ крѣпости Азовской, гдѣ противъ техъ дачъ вашихъ рыбныя ловли, Всемилостивѣйше жалуемъ вѣчно въ пользу и выгоды всего общества безъ всякихъ въ казну Нашу податей.

Третье. По раздѣленіи на классы Государственныхъ жителей Всемилостивѣйше увольняемъ всѣхъ отъ Государственныхъ податей и службъ, какого бы званія оныя ни были, на десять лѣтъ, а по прошествіи онаго времени имѣютъ платить въ казну Нашу ежегодно купечество, с капиталовъ съ рубля по одному проценту, цеховые, также и мѣщанство, съ двора по два рубля, а уѣздные поселяне, и именнно земледѣльцы, коимъ полагается для каждаго до тридцати десятинъ, будутъ вносить съ каждой десятины въ годъ по пяти копѣекъ; не имущіе же снабдѣны будутъ изъ казны Нашей не только продовольствіемъ на первой годъ, но и на посѣвъ земли всякаго званія хлѣбными сѣменами, скотомъ и всѣмъ къ заведенію домоводственному принадлежащимъ, съ возвратомъ за все оное въ казну черезъ десять лѣтъ, а на построеніе имъ домовъ, лѣсъ и прочіе припасы отпустятся изъ казны безденежно; имущественные же на отведенныхъ имъ земляхъ имѣютъ строить дома, лавки, анбары, фабрики и все, что сами пожелаютъ, изъ собственного своего иждивенія, пользуясь всѣмъ обще навсѣгда отъ всякихъ постоевъ свободою, кромѣ тѣхъ случаевъ, когда воинскія команды мимо селеній вашихъ проходить должны; отъ отдачи же на войска рекрутъ увольняетесь вы вѣчно, развѣ кто самъ въ службу Нашу пожелаетъ.

առանձնաշնորհությունքը, որ Մեր համորեն հպատակքը Մեզանից և Մեր նախնիքից հնուց վայելում են, այլև բացի դորանից հրամայեցինք Մեք.

Առաջին. Ձեր ներկա տեղափոխության միջոցին դեպի Ազովյան գավառը, փոխադրել Ղրիմից Մեր ծախքով այն ձեր բոլոր գույքը, որ միայն փոխադրելի էր, որ և Մեզանից սահմանյալ արծաթապլիսովը արգեն հնարավոր է կացուցած:

Երկրորդ. Ձեր առավել հարմարավոր բնակության համար տալ ձեզ Ազովյան գավառի մեջ այն, մյուս բնակութեններից առանձնացած հողաբաժինը սուրբ Դիմիտրիյ Բոստովսկիու ամրոցին, ինչպես դորա սահմանքը դեպի Դոնուզ գործի բնակատեղին որոշված են. թողնելով դորանից ամրոցի համար, որպես արոտի դաշտ, երեք հազար դեսյատին հող. այլև ձկնորսության համար տեղացի բնակիչներին, քառորդ մասը Դոն գետի, այն բաժնից, ինչքան որ այն գետի սահմանից ընկնում էր այդ հողաբաժնի մեջ, դեպի վեր Թեմերնիկ գետի բերանից, Բայց եթե ձեր բնակութենների համար այնտեղ պակաս էր հողը, և Ազովյան ամրոցի սահմանումը, ուր ձեր շենքերի հանդեպ կային ձկնորսության տեղեր, ամենողորմ գթությամբ պարգևում ենք մշտնջենավոր ժամանակով բոլոր հասարակության օգտի և շահի համար առանց որևիցև հարկատվության դեպի Մեր գանձատունը:

Երրորդ. Թագավորության բնակիչները կարգերի վերա բաժանելուց հետո ամենողորմ գթությամբ ազատում ենք ամենեքյանք բոլոր Տերութենական հարկերից և պաշտոններից, որպիսի և լինեք ձեր կոչումը, տասն տարի ժամանակով. բայց այդ ժամանակի անցանելուց հետո, դուք պարտավոր եք վճարել Մեր գանձարանին տարուց տարի վաճառականքը յուրյանց արծաթապլիսից, ռուբլուց մի պրոցենտ, պատկանավորքը արվեստավորների բնկերությանը, որպես և քաղաքացիքը, ամենայն տնից երկու ռուբլի. բայց նահանգական բնակիչքը, հատկապես շինականքը, որոնց մարդագլուխ սահմանվում է երեսուն դեսյատին հող, վճարելու են ամենայն տարի յուրաքանչյուր դեսյատինի համար հինգ հինգ կոպեկ. բայց չունենողը կտանան Մեր գանձատնից ոչ թե միայն ապրուստ առաջին տարու համար, այլև սերմացանության համար, ամենայն տեսակ հացեղեն սերմեր, անասուն և ամենայն բան, որ հարկավոր էր տնտեսության համար և որ պարտական էին դարձուցանել գանձատանը տասն տարուց հետո. բայց տների շինության համար, փայտ և այլ հարկավորությունք կը տրվին գանձարանից առանց վճարի. իսկ ունենողքը կարող են նոցա տրված հողերի վերա շինել տներ, խանութներ, շտեմարաններ, գործարաններ և ամենայն բան, որ ցանկալի էր նոցա, յուրյանց ծախքով, ամենեքյան առհասարակ ազատ մնալով ամենայն իշխանատվութենից աստիճանավորների համար, բացի այն դիպվածներից, երբ որ զորքերի գունդեր անցանելու էին ձեր բնակութենների մոտից. իսկ զորք տալուց Տերությանը ազատում ենք ձեզ մշտնջենավոր ժամանակով, բացի ով որ ինքը կամք ունեւր մտնել Մեր ծառայության մեջ:

Четвертое. Архимандриту Петру Маркосову по смерть его Всемилоствѣйше препоручаемъ паству всѣхъ сихъ вышедшихъ съ нимъ изъ Крыма Армянъ, и позволяемъ имъ строить церкви и колокольни съ вольнымъ отправленіемъ во оныхъ по законамъ ихъ всѣхъ церковныхъ чиноположеній, и состоятъ Архимандриту и Армянскимъ Священникамъ въ единственной власти Армянскаго Патріарха, находящагося въ Араратскомъ Патріаршемъ монастырѣ.

Пятое. По заселеніи вами особаго города при урочищѣ Полу-денки съ названіемъ Нахичевана и съ дачею на выгонъ онаго двѣнадцати тысячъ десятинъ, повелѣваемъ учредить Магистратъ и въ немъ производить судъ и расправу по вашимъ правамъ и обыкновеніямъ выбираемыми изъ васъ же по жребію начальниками, коимъ и пользоваться чинами и жалованьемъ по штату Азовской Губерніи и быть подъ апелляціею Намѣстническаго Правленія, въ городѣ же и въ деревняхъ для защиты во всѣхъ нужныхъ случаяхъ опредѣлятся особые начальники изъ Россійскихъ, коимъ въ судопроизводство сихъ поселянъ не мѣшаясь, быть токмо охранителями и ихъ заступать.

Впрочемъ по вступленіи каждаго въ избираемый имъ родъ Государственныхъ жителей позволяемъ пользоваться вѣчно и потомственно всѣмъ тѣмъ, чѣмъ по общимъ Нашимъ узаконеніямъ каждой родъ Государственныхъ жителей пользуется, какъ-то: свободою торговлею внѣ и внутри Государства, и для вящей выгоды оныя позволяется строить изъ собственнаго вашего иждивенія купеческія мореходныя суда, разводить нужныя и полезныя фабрики, заводы и фруктовые сады, по разведеніи которыхъ всякія виноградныя вина въ селеніяхъ вашихъ малыми мѣрами, вывозимыя жъ во внутренніе Россіи города бочками продавать можете, Французскую же водку дѣлать каждому, но не вывозить внутрь Россіи, словомъ: всякаго званія промыслы распространять по собственной волѣ и достатку каждаго и всѣмъ тѣмъ подъ Самодержавнымъ Нашимъ Скипетромъ и Защитою законовъ наслаждаться.

Զօրքորդ. Արքեմանդրիտ Պետրոս Մարկոսյանին մինչև նորա մահը Գերագույն ողորմությամբ հանձնում ենք Մեք այս բոլոր, Ղրիմից նորա հետ դուրս եկած հայերի հոգևոր հոտը, և թույլ ենք տալիս նոցա եկեղեցիք ու դանդաղատունք շինել, ազատությամբ կատարելով նոցա մեջ յուրյանց օրենքի պես բոլոր եկեղեցական կարգերը, և Արքեմանդրիտը և Հայոց քահանայքը պիտո է ստորագրվին միայնակ իշխանության Հայոց Պատրիարքին, որ գտանվում է Արարատյան Պատրիարքական վանքումը:

Հիմնգերդ. Երբ որ դուք արդեն բնակություններ էիք հաստատել մի առանձին քաղաքում Պոլսեղենկա ասացյալ սահմանի մոտ, Նախիջևան անունով և ստացել էիք դորա հետ 12,000 դեսյատին հող, որպես արոտի դաշտ, հրամայում ենք ձեզ հաստատել Մագիստրատ և ամենեղ դատ ու վճիռ կատարել ձեր կանոններին*) և սովորության պես վիճակով ընտրված ձեզանից մեծավորներով, որ պիտո է վայելելին արժանավորություն և թոշակ Ազովյան դավառի սահմանադրության վերա, և գտանել Տեղակալական կառավարության բողոքաբանության (իշխանության) տակ, Իսկ քաղաքումը և դյուղերումը պաշտպանության համար կարգվելու են առաջին մեծավորներ Ռուսաց ազգից, որ չխառնվելով այս զաղթականների դատաստանական գործողութենների մեջ, ունենին միայն լինել նոցա պաշտպանքը և հովանավորքը:

Բայց երբ որ այս կամ այն անձը մտած էր յուրյանց ընտրած կարգը թագավորության մեջ բնակողների, թույլ ենք տալիս նորան վայելել մշտնջենավոր ժամանակով և ժառանգաբար այն ամենայն իրավունքը, որ Մեր ընդհանուր կարգադրութենների հիման վերա վայելում է ամենայն կարգ թագավորության մեջ բնակողների, որպես ազատ վաճառականություն թագավորութենից դուրս և նորա մեջ, նորա առավել օգտի համար թույլ է տրվում կառուցանել ձեր հատուկ ծախքով վաճառական ծովաբնաց նավեր, հիմնարկել հարկավոր և օգտակար ֆաբրիկայք, գործատներ և պտղաբեր այգիներ, որոնց հառաջանալուց հետո կարող եք ամենայն տեսակ խաղողի գինիք վաճառել փոքրիկ չափերով ձեր բնակություն հաստատած տեղերում, բայց դեպի Ռուսիայի նիւթքին քաղաքներ դուրս հանելով, կարող էիք տակառներով վաճառել. թույլ տրված է ամենայն մարդու պատրաստել Ֆրանսիական արագ, բայց ոչ դուրս տանել Ռուսիայի ներս, մի խոսքով ամենայն տեսակ վաստակասիրությունք տարածել ամեն միևն

* Նախիջևանի Մագիստրատը, պարզ քաղաքական գործերում, որպիսիք էին ժողովրդականք, ժառանգականք, վարվում է այլ օրենագրքով, որի քրեական և պատժապարտական մասները ահաբաժայն լինելով Տերութենական օրենքների մնացած են առանց ներգործության:

Ճնդում ենք մեր գիտնական բարեկամ թեոդորոս Եսայան իմաստամանից հարգել թեոլոգական ծանոթաբանությամբ այդ օրենագրքի մասին, որպես վայել էր նորա նման ուսումնական հայ պարոնի, որովհետև մեք քսան տարի հառաջ առնում ենք այդ օրենագրքը, և այն վայել է վերստին:

Всѣ сіи преимущества жалуя Мы торжественно и потомственно сему обществу на вѣчныя времена, для вѣщей силы своеручно подписали и Государственною Нашею печатью укрѣпить повелѣли. Дана въ Престольном Нашем градѣ Санктпетербургѣ лѣта отъ Рождества Христова 1779 Ноября 14 дня, Государствованія Нашего осьмага надесять года.

На подлинной подписано собственною Ея Императорскаго Величества рукою тако:

ЕКАТЕРИНА

Контросигнировалъ Вице-Канцлеръ Графъ Иванъ

ОСТЕРМАН

Այս առանձնաշնորհությունը վերաբերն հաստատված են այլ Բարձրագույն հրովարտվելով, որ պատշաճ համարելով արձանագրելի հիշատակարանի մեջ:

УКАЗЪ НАШЕМУ СЕНАТУ

Права и преимущества Нахичеванскому Армянскому обществу, Нашею Любезнѣйшею Родительницею, блаженной памяти, Императрицею *ЕКАТЕРИНОЮ II*, въ 1779 году дарованныя и въ грамотѣ изображенныя Всемиловитѣйше всему Нахичеванскому Армянскому обществу на вѣчныя времена утверждаемъ. Данъ 4 Генваря 1799 года.

На подлинномъ: ПАВЕЛЪ

Божіею поспѣшествующею милостію, Мы, *АЛЕКСАНДРЪ* Первый, Императоръ и Самодержецъ Всероссійскій: Московскій, Киевскій, Владимірскій, Новгородскій, Царь Казанскій, Царь Астраханскій, Царь Сибирскій, Царь Херсониса-Таврическаго, Государь Псковскій и Великій Князь Смоленскій, Литовскій, Волынский и Подольскій, Князь Эстляндскій, Лифляндскій, Курляндскій и Семигальскій, Самогидкий, Корельскій, Тверскій, Югорскій, Пермскій, Вятскій, Болгарскій и иных; Государь и Великій Князь Нова-города Низовскія земли, Черниговскій, Рязанскій, Полоцкій, Ростовскій, Ярославскій, Бѣлозерскій, Удорскій, Обдорскій, Кондійскій, Витебскій, Мстиславскій, и всея Сѣверныя страны Повелитель и Государь Иверскія, Карталинскія, Грузинскія и Кабардинскія земли; Черкасскихъ и Горскихъ Князей и иных наслѣдный Государь и Обладатель; Наслѣдник Норвежскій, Герцогъ Шлезвигъ-Голстинскій, Сторманскій, Дидмарсенскій и Ольденбургскій и Государь Еверскій, и прочая, и прочая, и прочая.

Новороссійской Губерніи города Нахичевана Армянское общество въ лицѣ Депутатовъ своихъ, Карапета Сагакова и Магардича

կամքի և կարողութեան համեմատ, և այս բոլորը ունիւք վաշելելու Մեր ինքնակալ գալիսոնի և օրինքների հովանավորութեան տակ:

Այս բոլոր առանձնաշնորհութիւնները տալով Մեք հանգիստարար և ժառանգաբար բոլոր հասարակութեանը մշտնջենալոր ժամանակով, առաւել հաստատութեան համար Մեր հատուկ ձեռքով ստորագրեցինք և Մեր Տեւութեանական կնքովը հրամայեցինք ամրացնել: Տված է Մեր Սանկտաւետերբուրգ Մայրաքաղաքում, Քրիստոսի Մննդից 1779 տարումը, նոյեմբերի 14-ին, բայց Մեր Թագավորութեան 18-երորդ տարումը:

Բնագրի վերա նորին Կայսերական Մեծութեան սեպհական ձեռքով ստորագրած է այսպես,

«Ե Կ Ա Տ Ե Ր Ի Ն Ա»

Հանգեալ նշանագրեց Վիցե-Կանցլեր Կոմս Իվան ՕՍՏԵՐՄԱՆ:

ՀՐԱՎԱՐՏԱԿ ՄԵՐ ՍԵՆԱՏԻՆ

Իբրավունքները և առանձնաշնորհութիւնները Նախիջևանի Հայոց հասարակութեան, Մեր Ամենասիրելի ծնողի, Երանելի հիշատակի Կայսրուհի ԵԿԱՏԵՐԻՆԱ Բ-ի ձեռքով, 1779 թվականի տրվածքը և պարգևաթղթի մեջ նշանակվածքը, Գերագույն ողորմութեամբ բոլոր Նախիջևանի Հայոց հասարակութեան վերա մշտնջենալոր ժամանակով հաստատուած ենք: Տրված է, հունվարի 4-ին 1799 թվականին:

Բնագրի վերա «ՊԱՎԵԼ»:

Աստուծո հաջողեցուցիչ ողորմութեամբ Մեք, Ալեքսանդր Առաջին, Կայսր և Ինքնակալ ամինայն Ռուսաց, Մոսկվայի, Կիեւի, Վլադիմիրու, Նովոռոդի, Արքա Ղազանու, Արքա Հաշտարխանու, Արքա Սիբիրիայի, Արքա Խերսոնիսա-Տավրիկա, Թագավոր Պսկովի և Մեծ Իշխան Սմոլենսկյան, Լիտուվյան, Վոլինյան և Պոդոլյան, Իշխան Էստլանդիու, Լիթւյանդիու, Կուրլանդիու, Սեմիգալիու, Սամոգիցիու, Կոբլիւայի, Տվերի, Յուզբուրի, Պերմի, Վլատսկի, Բուլղարիայի և այլոց. Թագավոր Մեծ Իշխան Նիզովյան Նովա-Գորոդի, Չերնիգովի, Բյազանու, Պոլոցկի, Բոստովի, Յարոսլավի, Բելոգորսկի, Ուգորսկի, Օրգորսկի, Կոնդիսկի, Վիտեբսկի, Մատիսլավու և բոլոր Հյուսիսային աշխարհին Հրամայող և Թագավոր Իբիրական, Կարթալինյան, Վրացի և Կաբարդինյան երկիրներին, Չերքասյան և Լեռնաբնակ Իշխանների և այլոց ժառանգութեամբ Թագավոր և Տեր ժառանգ Նորվեգիու, Դուքս Շլեզվիգ-Հոլստինյան, Մոորմանյան, Դիլմարսենյան և Օլդենբուրգյան և Թագավոր Եվերյան, և այլոց, և այլոց:

Նոր Ռուսսիական գավառի Նախիջևանի քաղաքի Հայոց հասարակութիւնը յուր Պատգամավոր Կարապետ Սահակյանի և Մկրտիչ Նազիրյանի

Назырова принесло Намъ Всеподданнѣйшее прошеніе, о подтвержденіи ихъ правъ и преимуществъ, дарованныхъ въ Бозе почивающими Великими Государями, Предками Нашими, и Мы Всемиловѣйше снисходя на сіе прошеніе, и въ ознаменованіе всегдашняго благоволенія Нашего, къ непоколебимой вѣрности и усердію Нахичеванскаго Армянскаго общества, всѣ права и преимущества оному присвоенныя и доселѣ безъ отмѣны существующія, поколику они сходны съ общими Государственными узаконеніями, признали за благо утвердить, и навсегда удостоверить; яко же симъ утверждаемъ, и удостоверяемъ во всей ихъ силѣ и неприкосновенности; во увѣреніе чего и сію Нашу подтвердительную жалованную грамоту, собственною рукою подписали, и укрепить ее Государственною печатью повелѣли. Дана въ Санктпетербургѣ въ тысячу восемь сотъ второго года Декабря двадесять перваго дня, Государствованія Нашего лѣто второе.

На подлинной собственной Его Императорскаго Величества рукою подписано тако:

АЛЕКСАНДРЪ

Государственный Канцлеръ Графъ Александръ ВОРОНЦОВЪ

Նախիջևան քաղաքը մինչև այսօր վայելում է այս իրավունքները և առանձնաշնորհությունքը. մինչև այսօր քաղաքական կառավարությունը գտանվում է հայ քաղաքագլխի և հայ դատավորների ձեռքում, որ վիճակով ընտրվում են հասարակության կամեցողությամբ, երեք տարի ժամանակով: Ոչինչ ավելի լավ կառավարություն չէր պիտո ցանկանալ հայերի համար, եթե այդ ընտրությունքը միշտ հառաջանային ուղ զենկով քաղաքի և հասարակության պիտույքին, եթե մասնավոր և անձնական բաները խափանարկու չլինեին ընդհանուր օգտին: Նախիջևանը գտանվում է Դոն գետի աջակողմյան ափում, մի բավական բարձր սարի վերա. ավստոս որ քաղաքի շինվածքը չեն սկսանվում խսկույն գետի ափից, դորա հակառակ գետեզրից կես վերստ ճանապարհ պիտո է կատարել մինչև քաղաքի սկիզբը: Պատմում են, թե կամեցած էին սկզբումը գետի ափից սկսանել քաղաքաշինությունը, և որպես թե փորձ արած էին մի քանի վարդիկ բնակություն հաստատելու գետի մոտ, բայց ավազակներից երկյուղը ստիպել էր նորանց հեռանալ այդ տեղից: Պիտո է կարծել, որ անհիմն է այդ պատճառը, որովհետև քաղաքի կենտրոնը, ուր գտանվում է Ավազ եկեղեցին, և գլխավոր հրապարակը, այլև սյուս հեկեղեցիների համարյա թե միաչափ հեռավորությունը կենտրոնից, առաջ չորս կողմով, ցույց են տալիս, որ քաղաքի հիմնարկությունը եղած է առանց ուշադիր լինելու այն օգուտներին, որ հառաջա-

ձեռքով տվեց Մեզ ամենահպատակագուշին խնդիր, նոցա իրավունքները և առանձնաշնորհությունքը, պարգևած ի Տեր հանգուցյալ Մեծ Թագավորների, Մեծ Նախնիների ձեռքով հաստատելու համար, և Մեք Գերագուշն ողորմությամբ ընդունելով այդ խնդիրը, և ցույց տալու համար Մեր մշտական բարենաճությունը դեպի Նախիջևանի Հայոց հասարակության անհողդողդ հավատարմությունը և ջերմեռանդությունը, որ սեպհականված էին այդ հասարակության և մինչև այժմ պահպանվում էին անփոփոխ, որքան ժամանակ դոքա համաձայն են Թագավորության ընդհանուր օրինադրութենների հետ, բարի ճանաչեցինք հաստատել և մշտնջենավոր ժամանակով հավատարմացնել, որպես և այս Հրովարտակով հաստատում ենք, և հավատարմացնում ենք այդ իրավունքների և առանձնաշնորհութենների զորությունը և անձեռնամերձ լինելը. որի հավատարմության համար Մեր այս վերստին շնորհած պարգևաթուղթը սեպհական ձեռքով ստորագրեցինք, և ամրացնել նորան Թագավորական կնքով հրամայեցինք: Տրված է Սանկտ-պետերբուրգ քաղաքում հազար ութն հարյուր երկու թվականին դեկտեմբերի քսան և մի երրորդ օրում, Մեր Թագավորության երկրորդ տարումը:

Բնագրի վերա նորին Կայսերական Մեծության սեպհական ձեռքով ստորագրված է այսպես,

Ա Ա Լ Ե Փ Ս Ա Ն Դ Ի:

Թագավորական Կանցլեր Կոմս Ալեքսանդր ՎՈՐՈՆՑՈՎ

Նալու էին գետի մոտավորութենից: Ինչպես և եղած լինել այս, միայն քաղաքը բավական գեղեցկաշեն է, տունները երոպական ճարտարապետությամբ, մանավանդ որ գտանվում էին քաղաքի կենտրոնում, համարյա թե բոլորը քարից ու աղյուսից շինած: Եկեղեցիքը, որ վեց հատ են թվով, հոյակապ և ամեննին նոր ճարտարապետության կանոններով, որոնցից Ավագը, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի անուանով, գտանվում է քաղաքի մեջ տեղը մի մեծ հրապարակի վերա: Մոտ տեղեր Նախիջևանի շրջակայքում չկան այդպիսի հոյակապ տաճարներ:

Մի ցավալի բան է, որ ոչ մի հոյակապ շինվածք չկա այդ քաղաքի մեջ, որ պատկաներ հասարակության և շինված լինել մի բարոյական խորհրդով, զորօրինակ թեատրոն, մատենադարան, ժողովարան և կլուբ: Ամենայն շինվածք մեծ թե փոքր, սեպհականություն են մասնավոր մարդերի: Քաղաքը ունի մի քանի խանութներ հին ժամանակներից շինած, որ վարձու է տալիս և որոնք բոլորովին ծերացած լինելով, այսօր, վաղը հույս ունին հանգստանալ բնության գոգումը: Գետի ափը մինչև նոր ժամանակներս չունեն մի հարմարավոր նավահանգիստ. մի քանի տարի է, որ քանի մի հարուստ մարդիկ շինելով ափտեղ գեղեցիկ ամբարներ և այլ շինվածք, այլև բավական մեծ ծախքով սարի հետնակողմը փորելով և նորա քար ու հողը շինութենների առաջնեությունը լցնելով բավական խոր մտան գետի մեջ,

և այս լցված հող ու քարը ջրի երեսից երկաթակապ հաստ գերաններով և փայտերով պատելով հառաջացուցին դանազան նավահանգիստը, որ մի գծի վերա լինելով այլև միմյանց մոտ, կազմում են այս բոլորիս մի բավական տարածուն նավահանգիստ: Սոցանից ամենափոքրովորը, թե աղյուսակերտ շտեմարաններով և թե այլ հոյակապ շինությամբ, պատկանում է ժառանգական պատվամեծար քաղաքացի և առաջին կարգի վաճառական Հայրապետյան եղբարք: Յավելյի է նույնպես գետի սակավաջուր լինելը հուլիս և օգոստոս ամիսների մեջ, կամ երբ երկար ժամանակ փչում էին արևելյան քամիները, որովհետև խափան է լինում մինչև անգամ միջակ նավերի ընթացքին:

Օդը այդ քաղաքի բավական լավ է և բավական մաքուր և չոր: չկան նորա մեջ այն անմաքությունքը, որ երևում են մոտակա քաղաքների մեջ, որպիսի է Ռոստովը: Ջուրը նույնպես քաղցրահամ և մաքուր, որ հուսում է մի ապառաժից, ոչ շատ հեռի գետի ափից քաղաքի հարավային արևելյան կողմից:

Քաղաքը մերկ է ծառաստանից. ոչ թե միայն չկան հրապարակական ճեմելիք կամ պարտեզը, այլև շատ սակավ կը գտանվի այնպիսի տուն, որ մի երկու ծառ ունենար յուր բակում: Թեև բոլոր բնակիչքը մեծ նեղության մեջ էին ցեխի երեսից, երբ սկսանում էին գարնանային և աշնանային անձրևները կամ ձյունհալը, այնուամենայնիվ դեռ ևս ոչ մինը քաղաքի դուրս ընտրված պարոններից հող չէ տարել քաղաքը սալահատակ առնելու մասին, թեև շատ հեշտ ճանապարհ ունեն, կանոն դնելով ամենայն քաղաք մտանոդ շինականների սայլերից պահանջել, մի սալ քար ներս բերել քաղաքը, ինչպես սովորություն էր Տափառնոզի մեջ: Եվ պիտո է ասել, որ այս ճանապարհով շատ շուտով հառաջ կը դնար բանը, որովհետև ամառները և մանավանդ աշունքին հաշիվ ու համար չունին այդ քաղաքը մտած սայլերը, ցորենով, սեխով, ձմերուկով, այլ ունդեղեններով և այլն և այլն:

Քաղաքը կամ նորա շրջակայքը չունին մի առանձին բերք, որ հատկապես նորան պատկանեին: Նոր ժամանակներումս լավում է, թե ձկնորսությունը Դոնի մեջ բավական հառաջագեմ է. այլև կարելի է հիշատակել այն, որ ամենայն տարի աշնան ժամանակ, մորթվում են այդ քաղաքում բյուրավոր ոչխարներ, որոնց ճարպը (նրազուց, сало) ուղարկվում է սահմանից դուրս: Շատ ժամանակ չէ, որ մի Ֆրանսիական ընկերություն ոտք է հաստատել Նախիջևանի մոտ, որի խորհուրդը է զանազան մսեղեն պաշարներ պատրաստել Եվրոպա ուղարկելու համար:

Քաղաքի բնակիչքը բոլորը հայք են, բուն հայկական ուղղափառ դավանությամբ, որոնց մեջ գտանվում է միայն մի հատ պապական հայ, որ հանգուցյալ ներսես կաթողիկոսը 1845 թվականի նոյեմբերի մեջ, կարգել էր ստորին եկեղեցական պաշտոնյաների և նորընծա քահանաների վերա վարժապետ, որ բարձր արբազան Մատթեոս վիճակավոր արքեպիսկոպոսի ձեռքով 1849 թվականին բոլորովին հեռացվեցավ այդ պաշտոնից, որպես զգուշալի մարդ²⁷:

Նախիջևանի բնակիչներին թիվը, բացի հինգ հայաբնակ շրջակա գեղերից, հասանում է մինչև 12.000: Կյանքը այդ քաղաքի մեջ միօրինակ է և ձանձրալի. կանայք և աղջիկները վարում են մի մնասակար և նստողական կյանք. դոցանից շատը զոհ է լինում բարակացած ասացյալ տկարությանը: Զարմանք չէ, Նախիջևանում, ինչպես նաև առհասարակ Ասիայի մեջ, ըստ մեծի մասին դործածական կերակուրքը են խմորեղեն, որ մեծապես դորացնելով զօրոտութիւն ասացյալ տկարությունը մանուկ մարդերի մեջ, սոցա պատանեկության հասկում, մինչ կերպարանագործվում էին կործքի և սեռական գործարանքը, մինչ արյունը առատությամբ վազում էր մարմնի դեպի այդ սահմանքը, արդեն մեծ հաջողությամբ ձեռնտու են լինում, որ բարակացավական բլրակները բաժանվեին արյունից և նստեին թոքերի կազմվածքի վերա: Բավական հաճախ երևում է այդտեղ պատանի աղջիկների և կին մարդերի մեջ օրիորդակաճ ասացյալ տկարությունը (chlorosis), և դորա հառաջանալու պատճառը ճանաչվում է նոցա նստողական կյանքը, որից պատճառվում է և արյունի անկարգ շրջանառությունը, և սա առիթ է լինում նույնպես բարակացավի երևելուն: Եվ մի օրիորդ, որ հալումաջ էր լինում, որ դեղնում էր և բավական հաճախ կանաչում, միթե ընկնում է բժշկի ձեռք, որ նայիլով տկարությանը մատուցարար նորան երկաթ և յոդ և այդ կերպով ազատեր ողորմելի աղջիկը ուտող և մաշող ցավից: Մի այդպիսի աղջկա բժշկություն, ո՛հ ցավում ենք խոստովանել, նախ և հառաջ կայանում է նորանում, որ խաչաձև ձեղքում են մի գլուխ սոխ, և յոթը կոտոր աղ դրած ձեղքվածքի մեջ դնում են գիշերը հիվանդի գլխի տակ, իսկ մյուս օրը ստիպելով հիվանդին մի կոտոր շաքար ծամել և երեք անգամ թքել այդ սոխի վերա, փաթաթում են սորան հիվանդի մի զգեստի կոտորով և ձգում են կամ խաչ ճանապարհի, կամ ավեր ջրաղացի, կամ բաղանիքի վերա, և կամ մի ջրի մոտ կամ մի քանի ծառ դտանված ձորի մեջ: Արդեն մեծ և հառաջադեմ հոգաբարձություն է մի այդպիսի աղջկա մոր կողմից, եթե սա հրավիրում էր մի խաբեբա պառավ և թեթև էր թափել տալիս արձնով* հիվանդի վերա, կամ գանչում էր մի խաբեբա և շարլատոն մարդ ախտաբժ բանալու կամ ուրբաթագիրք կարդալու համար:

Բժշկականությունը, շատ տխուր բաներ ունի պատմելու այդ քաղաքի մասին: Ինչպես ասիացի ազգերի մեջ, նույնպես և Նախիջևանի մեջ, բժշկությունը մինչև այժմ չէ ստացել յուր արժանավոր հարգը և կշիռը փողովբողի աչքումը: Մի հիվանդ մարդ շուտով կը հոժարի մի խաբեբայի, մի պառավի, կամ մի տգետ վորսավիրայի (բերբերի) ձեռքից ընդունել այնպիսի ճարեր, որ մահադեղ էին և ամենևին կորստաբեր, քան թե օրինավոր բժշկի:

* Նախիջևան և Ղրիմի քաղաքներում թեթև թափելու ասում են այն բանին, որ չափաւորութեամբ անվանվում է Վլադ Թափել: Այս բանի մանրամասն նկարագրությունը կը գտանել ընթերցողը պ. Նալբանդյանցի «Միսին ԽՈՍԷ, ՄՅՈՒՍԻՆ ՀԱՐՍՆ» աշխատության մեջ:²⁶

հիմնավոր և խելացի առողջարար դեղերը: Քաղաքի բնակիչներին մեծ մասը, իսկ գյուղացիք բոլորովին, հիվանդանալով, հանձնված են միմիայն բնութային բժշկարար ներգործությանը. եթե այսպես ևս լիներ, ճշմարիտ, մահացությունը չէր կարող այնքան շատ զայրանալ, բայց արի տես որ մի տգետ ուսմիկ, կամ հիմարությամբ, կամ յուր արծաթսիրության քաղցը լցուցանելու համար, օգուտ քաղելով առաջին մարդու առավել, քան թե ինքը հիմար լինելուց, մեռուցանում է խղճատանքը և համարձակվում է ցեխոտ կոշիկներով ոտք կոխել բժշկականության սրբադան սահմանի վերա, մի այդպիսի մարդ տալիս է հիվանդին այնպիսի դեղեր և այնպիսի նախնաբերով, որ առողջ մարդը ևս մեծապես վտանգվելու էր, թող թե հիվանդը:

Եվ այդ քաղաքի մեջ, տեղից վեր կացող մարդը բժիշկ է. դոցանից ուսանք թուղթ նայող են (գիր բացող, чернокнижник), ուսանք կարդալով բժշկող, ուսանք թիթև թափելով բժշկող, ուսանք դեքոքտ խմեցնող, և ուսանք, որ մի բավական պաշտոնական բան է յուրյանց կարծիքով—վարսավիրայք, տեղի անտեղի արյուն թողնելով և տղուկներ դնելով: Այդ քաղաքում երկար ժամանակ բժշկագործող բժշկականության վարդապիտ եզոր Իվանովիչ Տլաչեմ, մեր գլխական բարեկամը, պատմած է, թե ամենայն մայիս ամսում վարսավիրա Հովհաննեսի խանութի քումակում գտանված ահաբիհն փոսը լցվում է մարդու արյունով. այդպիսի փոսեր շատ կան, որ նույնպես դատարկ չէին մնում մարդկային արյունից: Ճշմարիտ. մայիսը որ եկավ, արդեն մի հարկավորութուն է ճանաչվում արյուն թողուլ: Հիվանդը թողնում է առողջանալու հուսով, իսկ առողջը գործ է դնում այդ, որպես առողջապահական հնար: Եվ մի մարդ առողջ թե հիվանդ, որ զնայել էր վարսավիրայի մոտ խորհուրդ հարցանելու, սորա նախկին առաջարկութունն է արյուն թողուլ, որովհետև այդ դիպվածում ստանալու էր քսան կամ քսանևհինգ կոպեկ արծաթ: Վարսավիրա ասած մարդը, մի տգետ ուսմիկ է, անուս և անխիթ, նա ոչինչ չգիտես, բայց հասարակ ժողովրդի աչքում լինում են վարսավիրայք, հրետիկ է մնում բժիշկը, շատ մեծ հարգ ու արժանավորութուն ունին: Վարսավիրայի փութը չէ, թող հիվանդը բարակացավ ունենա, թող միջողական տենդ (febris intermittens) ունենա, նա կը զարկե նշտրակը և այն ժամանակ միայն յուզոտ բամբակը կը դնե վիրաբերանի վերա, երբ պղնձի թասի մեջ հավաքվել էր մի երկու ֆունտ արյուն, երբ արյունի դույնը սկսել էր սպիտակիլ. նորա հոգը չէ, նա ամենևին տգետ է, որ արյունը առանց դորան ևս ջրացած լինելով, հասարակ տենդը փոխելու էր գեպի ջլային (feb. nervosa): Ո՞վ կարող է երաշխավոր լինել, որ մի փոքր սուղեմա ևս տալու չէր առավել շուտով բժշկելու համար....

Ասիացիք առհասարակ սովորություն ունին յուրյանց հոգաբարձության վերաբերյալ բաները երկար տարիներին մեջ ամենայն դանդաղությամբ գլուխ բերել, իսկ այլ մարդերից պահանջել, որ ամենայն բան կատարվեր իսկույն, որպես մի կախարդական զավաղանի զարկվածով: Եվ սաստիկ սրտնեղում են, եթե մի այդպիսի մարդ մի փոքր ուշացնում էր յուր և՛ աստարելի գործը, այսինքն ոչ թե իրողապես ուշացնում էր, այլ հանդար-

առեթյամբ կատարելով յուր գործը, ամենայն ապահովությամբ աշխատում էր հասանել նպատակին: Նախիջևանցիք սովոր են ըփշկմարդերից պահանջել ալպիսի շուտափուլթ գործողություն. նոքա անհավան են նույնպես, որ տված գեղերը հիվանդի առողջ մերձավորների ղգալիքի վերա չունին մի որոշ ազդեցություն. դոր օրինակ հոտ, համ, և այլն, և այլն կամ երբեմն նկատում են, որ մի սև շիշի միջից լցված սղիտակ ջուրը ծիրանագույն ներկում է արծաթի գրգալը կամ հետո սևացնում է ևս. այդպիսի դիպվածում, մանավանդ թե հիվանդը վախճանի, խնջքան ծակ մարգարեությունը են լինում,—աբժիկը դատապարտելի է, անխղճմտանք է, նորա համար թե մի մարդ մեռած, թե մի հավ սատակած. այդ խնջ դեղ է, միթե կարելի է այդպես կրակի նման առտիկ դեղ տալ, եթե արծաթը չէ դիմանում, սևանում է, ողորմած հոգու փորը և աղիքը խնջպես կարող էին չայրվիլ: Չկամի ամենևին մտածել, որ այդ ողորմած հոգու փորը և աղիքը արծաթ չէին, չկամի փորձել, որ փայտյա դրգալի մեջ տեսանելու չէր այդ գունափոխությունը: Իսկ երբեմն, որովհետև դեղերը շատ անգամ տրվում են մի, երկու կամ երեք ժամը մի անգամ մի սեղանի դրգալ,—«Բնջ պիտո է օգնե»—ասում է—հիվանդին այդ աննշան քանակությունը կամ եթե ամբողջ օրի մեջ նշանակած է մի հատադեղ (pilula): Ասիացու հատկական բնավորութեններից մինն է չափազանց լինել ամենայն բանի մեջ, մինչև անգամ և դեղերի մեջ. նա չը կամի հասկանալ, թե դեղերի օգտակարությունը և վնասակարությունը մեծ մասնով կախված է չափերից միայն: Մի դեղի մի երկու ցորենակշիռը փրկարար է մե հիվանդության մեջ, իսկ երեք կամ չորսը մահադեղ: Այսպիսի ասիական և անտեղի պատճառաբանությամբ բամբասում է այդ քաղաքի մեջ մեր գիտնական բարեկամ, խոհեմ և մարդասեր ըփշկ Ֆրանց Իվանովիչ Կեռեզկինը: Ինչ օգուտ, որ չէ ճանաչում ժողովուրդը նորա հարգը, խնջ օգուտ, որ չգիտե ժողովուրդը, թե խնայելով պիտո էր ներս բերել կաղմվածքի մեջ օտար մարմիններ, չգիտե, թե ամենայն դեղ որքան ևս օգտակար լիներ դա մի տկարությունը բժշկելու մեջ, այնուամենայնիվ վնասակար էր կաղմվածքին ընդհանրապես. չգիտե որ մի ցորենակշիռ ավելորդ դեղը խլում է կաղմվածքի կյանքի գուժարից սորա տասը ֆունտը: Եվ ավելի լավ է, ուղիղ ճանապարհով, երկու օր, երկու շաբաթ, կամ երկու ամիս հետո առողջանալ, քան թե վտանգավոր կերպով այդքան հառաջ: Պիտո էր իմանալ, որ ամենայն ցավի բժշկության մեջ, բնությունը գործակառար է շատ կերպով, և թե բնությունը երբեք չէ կարող ենթարկվիլ որևիցե ստիպանքի:

Նախիջևանի ժողովուրդը երկար ժամանակ Ղրիմում կենակից լինելով թաթարների հետ, վեր է առել նոցա շատ սովորությունքը, որ մինչև այսօր ևս պաշտում է որպես բուն ազգային սովորությունք: Բնակիչների ղգեստը, որ սկզբումը բոլորովին համաձայն էր թաթարի ձևերին, այժմ ենթարկված է մեծ փոփոխության: Այր մարդիկ ղգեստավորվում են համաբար թե երոպական ձևով, բայց կին մարդերի մեջ, մանավանդ պատավանդների մեջ, կան դեռ ևս բավական թաթարի ձևեր: Ամենագեղեցիկը և ամեն-

նալավը այդ սովորութեններից է այն, որ օրիորդքը ծածկում են յուրյանց գլխին բարխառայ կամ ատլասյա ոսկեղեն կամ արծաթեղեն ժապավենով շրջակարած և նույնպիսի փունջ կախած մի կողմից ֆես. ափսոս, որ այդ բանը վերջացնում են օր ըստ օրեւ: Հոգով չափ ցանկալի էր որ այդ գեղեցիկ սովորութիւնը այնքան հրկար մնար, որքան կարելի էր:

Ժողովրդի կենակցութիւնը թաթարի հետ, որպես և նորա ձևերը ընդունելը մեծ աղբեցութիւն է ունեցել և հայկական լեզվի վերա. Նախիջևանի լեզուն պատկանում է Տաճկաստանի բարբառին, թեև չունի մի քանի բառեր և մասնիկներ, որ գործածութեան մեջ էին Տաճկաստանի մեջ: Նախիջևանի լեզուն, որպես և ղրիմեցոց լեզուն, ունի յուր մեջ շատ և շատ թուրքի և թաթարի բառեր ու ոճեր, այնպես, որ այդ լեզուքը չիմացողը կը դժուարանա հասկանալ նախիջևանցուն, և այդ բառերը դործ են ամփում անխտիր որպես բուն ազգային բառեր: Նախիջևանի լեզուն—մանավանդ այս վերջին տասն տարու մեջ—ընկել է և այժմ ևս գտանվում է մի նոր ավերանքի տակ. եթե հառաջ հարյուր բառի մեջ երեսունը թուրքի ու թաթարի էր և մնացած յոթանասունը բուն հայկական, այժմ այդ յոթանասունից երեսունը կամ քառասունը փոխանակում են ուստի բառերով, այնպես, որ ներկա ժամանակումս նախիջևանցին խոսում է ուստիերեն և թաթարերեն, քան թե հայերեն, որովհետև հարյուր բառի մեջ հազիվ մնացել է երեսուն կամ քառասուն հայկական բառ: Ողբայի և արտասուելի բան, այն երիտասարդ մարդիկը, որ հարակցութիւն ունենին ուստիերի հետ, ամենայն կերպ աշխատում են յուրյանց հայերեն խոսակցութեան մեջ որքան կարելի է շատ դործ ածել ուստի բառեր:

Նոքա մտածում են, թե որքան այլանդակեն յուրյանց լեզուն օտարի բառերով, այնքան խելացի և բան հասկացող էին համարվելու, և այս պատճառով ամբողջ նախադասութիւնք շատ անգամ ուստի անդեմ բայիւրից, տաճիկ վերջավորութեններով կամ թաթարի բառեր հայկական վերջավորութեններով ծառայում են Նախիջևանի ժողովրդին որպես միտք բացահայտելու հնար: Այդ բարբառը մինչև այն աստիճան այլանդակված է, որ ոչինչ ազնիվ մտածութիւնք չէ կարելի դորանով բացաղբեր, որովհետև ժողովրդի կյանքը առնենին նյութական և ամենևին գործական լինելով, հետևաբար և նորա բարբառը չունի այն ձևերը, որովհետև չը կային այն մտածութիւնքը, որոնց համար հարկավոր լինելու ձև ու ոճ որոնելու Մի դիրք վեր աւելու և մտածութեամբ կարդալ և աշխատել օր ըստ օրեւ մաքրել լեզվախոսութիւնը, չլսված բան է նախիջևանցու համար, և մի հստակ խոսող մարդ յուր մաքրախոսութեամբը կարող էր տգետների համար լինել ծագրածութեան առարկա: Դեռ ևս չգիտեն մտածել, որ մի ազգ բաժանվում է մյուսից յուր լեզվով, և լեզուն է, որ գլխավորապես պահպանում է ազգութիւնը:

Նախիջևանի կյանքը ոգևորված է առհասարակ ասիական ընավորութեամբ: Ընկերական կյանք չէ երևում այդտեղ: Միմիայն ազգականը գնում է յուր ազգականի տուն: Դեռ ևս այր մարդիկը տառաջում են միմյանց

միողորմի մեջ, վաճառանոցում կամ դահլիճում։ Իսկ կանայք պիտո է տեսնեն միմյանց կամ եկեղեցու մեջ և կամ բաղանիքում։ Օրիորդների վերաբերման ևս չը կա, նոքա տարին մի անգամ ծաղկազարդի օրը գնում են եկեղեցի։ Իսկ այլ ժամանակ աստուծո տուն գնալը համարվում է կամ մեղք կամ ամոթ և կամ գոնե ընդդեմ բաների կարգին։

Նախիջևանցիք տարին մի անգամ ապրիլի 23-ին տեսնում են յուրյանց քաղաքի բազմութունը Սուրբ Դևոթի եկեղեցու մոտ։ այդ օրը, թաթարի բառով, անվանում են խղրեյեգ։ Քղրեյեգին, եկեղեցու պարսպի մոտումը շինվում են զանազան խանութներ և ժողովուրդը ամբողջ երեք օր ման է գալիս այդտեղ։ Շատ երիտասարդք ամբողջ ամիսներ սպասում են, որ խղրեյեգը գա, որպեսզի կարողանան հարսն որոնել յուրյանց համար։ Այստեղից ջուկ մնում է մի այլ ևս հաղորդակցության տեղ,—այդ Սուրբ Խաչն է։

Սուրբ Խաչի անունով վանքը գտնվում է Նախիջևանից յոթն վերասդուրսի հյուսիս հեռավորությամբ, մի բավական բարձր աշտարակի սարի վերա, վանքը հիմնված է հիշատակի արժանի Հովսեփ Արղությանց իշխանազն արքայի սկզբունի ձեռքով։ Նա հաստատած է այդտեղ երեքմե ուսումնարան և տպարան, որ կառավարվել են րուսական երկար ժամանակ մի թաղեոս վարդապետի ձեռքով, որ անուն եր ասացել Գրիգորեան (գիրք կուլ տվող)։ Մոտ իբր վաթսուս տղա Հովսեփ սրբազանը գաղթեցնելով Բեսարաբիայից, Մոլդավիայից և Վալախիայից բերել է Սուրբ Խաչ վանք և դրել է այնտեղ դպրոցի մեջ։ Թե Քրքան ժամանակ հարատեւել է այդ դպրոցը, չը կա այդ մասին մի գրավոր հիշատակարան։ Միայն այսքան հայտնի է, որ աշակերտներից ոչ մինը մի բան ուսած չեն այդ տեղ, որոնցից ոմանք քահանայացած են, և Հիշատակարանիս գրողը շատ անգամ խոսած է նոցա հետ։ Այժմ գուցե մի կամ երկու մարդ ծերունիք, մնացած լինին այդ աշակերտներից։ Տպարանը ոչիտո է մոտեւել, որ բավական օրինավոր բան եղած լինի, որովհետեւ մինչև այսօր ևս կան միքանի գրյանք, որ բավական մաքուր դուրս են եկած այդ տպարանից, որպիսիք են—Յիսուս Երդի, Ժամագիրք, Սողմուս, Աղօթամատոյց, Ողբ և հառաչանք Էջմիածնի և ուրիշք։ Թեպետ և Տիկմաքի անդրանիկ թարգմանությունը տպված է շատ անպիտան²⁹։

Վանքը ունի շատ պատվական աղբյուր և մի քանի ծառատունկ, որոնց ստվերների տակ օդ վայելելու համար նստում են Նախիջևանից եկավորքը։

Վանքի ամենաբազմամարդ օրը է վարդավառի կյուրակեն և երկուշաբթին։ հարյուրավոր գերդաստան գնում են քաղաքից և գեղերից, ոմանք վանքի պարսպի մեջ, ոմանք պարտեզումը նստում են յուրյանց շինած կտավեղեն տաղավարների տակ։ Վանքը, ինչպես ասացինք, գտնվում է սարի վերա, իսկ պարտեզը այդ սարի ոտքում մի տափարակ տեղի վերա, որ բաժանվում է սարից վանքի աղբյուրի առատ վտակով։ Վանքից մինչև ջրի սփը շինած է մի քարյա սանդուղք, որի վերա վարդավառի տոնին հրեւում են այր և կին մարդերի, զանազան հասակի բազմութուն, յուրյանց խոտարդեա զգեստներով, ասիական գնացքով և օտարախոս ձայներով։ Բացի

վարդավառից, ամառները, ամենայն կյուրակն, պատահում են այդտեղ տաճն, քսան գերդաստան, որ գնում են, ծառերի կանաչ արոտի վերա թեյ խմելու կամ խորոված ուտելու համար: Վանքի սարից որ ցած ես գնում գեպի աջ, վանքից կես վերստ հեռավորությամբ, կամ ավելի ես պահաս հանդիպում ես մի փոքրիկ աղբյուրի, որ ժողովրդից անվանվում է Աղբյուր գոլ³⁰ (առողջարար ջուր), այդ ջրով լվացվում են ամենայն ջերմասխտ ունեցող մարդ և յուրյանց հանդերձների կոտորից մի բան կապելով մոտապա ծառերի ճյուղերին հավատում են, թե բժշկվում էին: Աղբյուրը ստացել է առողջարար անունը այն պատճառով, որ տեսած էին նորա վերա լույս իջանելը: շատ կարելի բան:

Աղբյուրը գտնվում է վտակի մոտ, ամենեկին ճախինի մեջ, ուր բուսանում է եղեգն և ապրում են զանազան դեռուք և սողունք: այս շնչավորների մեծած մարմինների քրթիական վերլուծությունը, այլև ճախինը ինքն ըստ ինքյան կարող է պատճառել այն լույսը, որ հայտնի է անունովս նախնային գագ, կամ գերեզմանակամ մովսիսը, որ շատ անգամ երկվում է և նոր թաղած մեռելների գերեզմանների վերա, եթե խաղաղ էր եզանակը, եթե քամին չէր ցրվում այն գաղը, որ բաժանվելով մեռած մարմնից նստում էր գերեզմանի հողաբլուրի վերա:

Այն մարդուն կամ այն ժողովրդին, որին անհասկանալի են ընության օրենքները, սոցա բնական և աստվածագիր, պաշտոնապատարությունը անտարակույս պիտո է հրաշք թվին:

Նախիջևանի բնակիչքը մեծ մասնով վաճառականք են. արհեստասիրությունը շատ փոքր հանդես ունի այդ քաղաքի մեջ. պատճառ, եթե կար ես մի որևիցե արհեստ, և այն ասիական և անընդունելի մերձակա քաղաքների բնակիչներին, որ օտարազգի են և որ գնողք պիտի լինեին այդ արհեստավորների աշխատութեններին: Մշակությունը չքավոր մարդերի համար բավական օգտակար բան դարձավ վերջին ժամանակներում, երբ դեռի ափում ամբարներ ու նավահանգիստ շինվեցան, որովհետև մշակները ձեռքով լցվում էին ցորյան, ունդեղենք այն նավերի մեջ, որ մոտենում էին Նախիջևանին: Այս ևս հարկավոր է առանց հիշատակության չթողուլ, որ օրական մշակությունը երևում է միայն այդ մարդերի մեջ. իսկ աղքատ կանաչք, առավել լավ կը համարեն մուրացկանությամբ ապրել, քան թե ծառայել մի մարդու տան մեջ որպիս աղախին, և այս է պատճառը, որ Նախիջևանի մեջ ամենայն տեսակ ծառայությունը կատարվում են ուղև ծառաների և աղախիչների ձեռքով: Խնջպես կարելի է, որ հայ կինը, թեև հաց չուներ ուտելու, դնա և յուր երեսի ջրով ծառայել մի մարդու մոտ. աստված նորան երեք ավուր մահ տա, այդ բանը չտա:

Վաճառականությունը Նախիջևանի մեջ, որպիս ամենայն տեղ հայերի մեջ, չունի կրոնական բնավորություն: Ամենայն մարդ յուր համար առանձին, մինչև անգամ միևնույն գերդաստանների անդամք աշխատում են առանձին կերպով վարել յուրյանց առուտուրքը, և առանձնապես վալելի յուրյանց հարստությունը: Չկան այդտեղ վաճառական ընկերությունք,

մանավանդ հացեղեն ապրանքի, որով պարագողքը մեծ մասնով երևելի արծաթագլխի տեր են: Այդ վաճառականներից ոչ մինը չունի եվրոպայում յուր համար մի գործակալ, և այդ պատճառով ապրանքի գինը Նախիջևանի մեջ բարձրանում է և ցածրանում է նայելով ևրոպական վաճառական ընկերութենաներին և հաշվատներին, որ գտանվում են Նախիջևանից կես ժամ հեռավորությամբ Ռոստով քաղաքի մեջ: Պիտո է ասել, որ Նախիջևանը, յուր աշխարհագրական դրությամբ, արևմտյան եվրոպայի և հացաբեր Ռուսիայի մեջ, կենտրոնական տեղերից մինն է. և այդ քաղաքի ամբարներից կշտանում են շատ ևրոպական նավեր: Եթե այդքան մեծագույնը հացեղենքը անմիջապես ուղարկվեն եվրոպա, եթե մեր սիրելի ազգակիցքը Նախիջևանի մեջ, հաշվատուն կամ գործակալ մարդ պահեն գոնե միմիայն Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքի մեջ, այն ժամանակ նոցա շահաստացությունը կրկնապատկվելու էր անշուշտ: Եվ միմիայն հացը չէր, որ գնում էր եվրոպա, այլև երկաթ, յուղ և կաշի, որոնց առ ու տուրքին ծանոթ են Նախիջևանցիք:

Մի մարդ չէ կարող այս բաները առնել, բայց եթե հինգ տասն երեւելի հարուստը միանային և միաբան ուժով սկսեին գործ կատարել, այն ժամանակ նոցա հաշվատունքը Նախիջևանի և Մարսելի մեջ, առանց ամենայն տարակուսի, ոչ թե միայն պակաս լինելու չէին ևրոպական հաշվատներից, այլ մի փոքր ավելի ևս, որովհետև ևրոպական ընկերությունքը ևրկրորդ և երրորդ ձևերից ստանում էին ապրանքը, մինչդեռ հայը անմիջական միջնորդ էր լինելու ռուսաց երկրագործի և եվրոպայի մեջ: Եթե ևրոպացին, երրորդ ձևերից ստանալով մի տալրանք, որից արդեն քանի մարդիկ շահվել էին, ուրեմն հետևաբար և թանգացած էր ապրանքը, եթե սորան վաճառում է նա եվրոպայի մեջ և դարձյալ միլիոններ է վաստակում կարճ ժամանակի մեջ, ինչ պատճառով դորա անմիջական վաճառատունը չէ շահվելու կրկին անգամ ավելի:

Երկրագործություն ասացյալը, ամենևին եվրոպական կերպով, որ ավելի ճիշդ խոսելով, պիտո էր ոսկու հանք անվանել, անտես է արած բոլորովին այդ քաղաքի մեջ: Երկրագործության զանազան ճյուղերը, որպիսի են մեղվադարմանաբլուժն (пчеловодство) և շերամադարմանաբլուժն (шелководство) նույնպես բարձի թողի ևն արած: Ինչ ղեղեցիկ և պտղաբեր դաշտեր կան Նախիջևանի շրջակայքում, ուր կարելի էր միլիոնավոր փեթակներ պահել, որքան պարապ և ամայի թողած դաշտեր, որոնց վերա շատ փոքր արծաթով կարելի էր թուփի անտառներ գոյացնել շերամադարմանության համար, բայց ոչ ով սիրտ չունի մոտենալ բնության և փորելով նորա արգասիքը հանել և ստանալ նորա անսպառելի զանձատնից ոսկին և արծաթը: Երանի էր, եթե գոնե արվեստներ ծաղկեցուցած լինեին բնութենից հեռանալով, բայց և այդ չկա մեջ տեղում: Նախիջևանի մեջ չկա ոչ մի բանի դործարան, բացի աղյուս և կղմիտը շինելու ախոռներից և փոսերից, բացի կիր շինելու հնոցներից, ուրոնք, անհրաժեշտ բաներ լինելով շինվածքի համար երևում են հարկավորութաբ հառաջացուցած:

Չարմանալի բան. Մոսկվայի և Պետերբուրգի կամ այլ քաղաքների

մեջ, Ռուսսիայում, տալիս էր կամ ոչնչացնելի ճարտուր, մշակները, ապրուստը, բնակութեան վարձը, մի խոսքով ամենայն բան թանգ է քան թե Նախիջևանի մեջ. բայց այդ քաղաքներում պատրաստում են ստեղծարարական ճարտարներ և ուղարկելով, չստանալու ուրիշ տեղեր, այլ միայն հարավային և փոքր Ռուսսիա, շինում են միլիոններ. ինքը նախիջևանցիկն ընտրում է այդ ճարտար Նախիջևանի մեջ վճարելով յուրաքանչյուր ֆունտի համար 28, 29 կամ 30 կոպ. արծաթ: Բայց չկան մարդիկ, որ ընկերություն կազմելով բանային մի օրինավոր գործարար աշխատանքի համար: Ամենայն ինչ ձեռնառու է քրդերացիներն պատրաստությունը, և եթե ընկերությունը ամեն մի ֆունտը քսանհինգ կոպեկով ևս արձակեր, այնուամենայնիվ ստանալու էր մեծ օգուտ: Մասնավոր գրավելով բոլոր հարավային Ռուսսիայի մեջ այդ ճարտար վաճառականությունը ավելի դյուրագին վաճառելով, և ավելի մոտ լինելով այդ սահմանին:

Ինչ է պատճառը, որ չկա այս բաներից ոչ մինը, ինչ է պատճառը, որ ժողովուրդը միմյանցից բաժանված, փոխելոված չկամի ամենևին ունենալ մի որևիցե ընկերություն: Ինչո՞ւ այդպես հալածված է այդ քաղաքից ընկերասիրության հոգին, ինչո՞ւ նորա բնակիչներից շատերը պարտավոր են մի մեքենական վաճառականություն, որի հիմքը էր փոխառություն և փոխառություն: Հարստություն չկա այդ քաղաքի մեջ, — ո՛չ, որովհետև Նախիջևանի ժողովուրդը համեմատելով Ռուսսիայի եղբերական քաղաքացիներին հետ, միջին թվով, շատ վեր է և ձուլ յուր հարստության: Գլխավոր պատճառը քաղաքի հետ մնալուն է ժողովրդի անդաստիարակությունը և անթիվությունը, սորանից հառաջանում է անմիաբանությունը և այն պատերազմը, որ լույսը և ճշմարտությունը պիտի է ունենային խավարի և ստություն հետ:

Փառք ասուածո, Նախիջևանը ունի այսօր եթե ոչ շատ, գոնե մի քանի ընտիր որդիք, որ վաղուց ահա ազատված լինելով ասիական պղտոր տեսութեններից, և ամենայն կերպով ամենայն ջանք դրած ընելով քաղաքի և հասարակության օգտի համար, աշխատում էին մի փոքր բան հասկացնել այն, մինչև այժմ ասիական հոգու վայրենի և բարբարոս աղդեցության տակ մնացած պարոններին, որոնց անձնասիրությունը, շահասիրությունը, փառասիրությունը և խավարասիրությունը մեծ էր, քան թե նոցա հայությունը և ազգասիրությունը: Պարզ երևում է ահա սորանից, որ Նախիջևանի այդ ընտիր որդիքը պիտի մի բարոյական պատերազմ կատարեին խավարի, քեփտության, ստություն և բարբարոսական կամակորություն հետ: Հայտնի է և այն, որ ստությունը, ինչպես եղած է միշտ և կա այժմուս աշխարհի երեսին, պիտի է շատ հետևողներ ունենար, քան թե կարող էր ճշմարտությունը դառնել, որովհետև ստությունը, խաբարայությունը արծաթ ունի, նա կաշառքը ձեռքին նստած է պատրաստ, նա կարող է դորանով հաճոյանալ մարդերին և մի անցավոր և ունայն փառք ձգել, իսկ ճշմարտությունը չունի այդ նյութական նախամեծարությունը, նա մի վերին և գերասեծար առաքինություն է, նորա ճանապարհը նեղ է և փշոտ, նորա դրոշակը

կրողի վերա արձակում են մանավանդ ստույգ խավարատեսիլ զինվորքը յուրյանց նետերը և քարերը:

Մի անպատմելի ուրախություն է դալիս իմ վերա տեսանելով, որ ճշմարտությունը ու ազգասիրությունը և նախիջևանի մեջ ունին յուրյանց նահատակները, և այստեղ ստույգությունը և աղքատեցությունը հաղթվելու վերա են, և այս տեղ պիտի է խորտակվի խավարի ամբարտապանության եղջյուրը: Փուլթ չէ՛, որ այս ընդերս վատամարդիկ են դարձած այդ նահատակները խաժամուժ ամբոխի աչքում. փուլթ չէ՛, որ մի տեսարանական խաբեություն (оптическим обманом) մի քանի կարճատես մարդիկ կարծում էին տեսանել հաղթության պսակը խավարի ճակատի վերա. այդ երեակայական խաբեությունը (иллюзии) կը ցրվին և կը փարատվին, և այդ կարծեցած հաղթության պսակը խավարի ճակատի վերա, կը դառնա հավիտենական խայտառակության և արհամարհանքի գրոշմը (кле́ймо):

Թող ստույգությունը հաղարհներով գնե յուր կարծիքական և սուտ պարծանքը. ճշմարտությունը կիս կոպեկի գրչով և կես կոպեկի թանաքով կը թողու ապագայի դատապարտության և արհամարհանքին նորա եղկելի և թշվառ հիշատակը: Դորա հակառակ ճշմարտության զինվորների և նոցա առաջնորդի անունները, վառվառն աստղերի նման փայլելու են մշտնջենավոր ժամանակով, գալոց հայկական սերունդի աչքի առաջ, նորա ժամանակակից պատմության հորիզոնի վերա:

Չկա մարդկության պատմություն մեջ ժամանակ, որ ճշմարտության պաշտոնյայքը հանդիպած չլինեն ըզրմաղիմի տհաճութենների և ունախորժութենների. այս հիման վերա, չէ պիտո ամենևին զարմանալ, որ միևնույն բանը կրկնվում է և այսօր. բայց այն մարդը, որ անվանում էր յուրյան քրիստոնյա, պարտական է հետևել Քրիստոսի ճշմարտությանը, և նա է մարդը, որ արհամարհելով ամենայն ունայնություն, կտրիճի պես կանցանե այն նեղ և փշոտ ճանապարհից, դիմելու համար դեպի ճշմարտության կենդանարար աղբյուրը—Հիսուսի Քրիստոսի գոգը:

Աշխարհի երեսին, ճշմարտության պաշտոնյան միշտ հանդիպել է և հանդիպում է զանազան անախորժ և վշտացուցիչ բաների, բայց մանավանդ սղբալի է մի այդպիսի պաշտոնեի վիճակը մեր ազգի մեջ: Մեր սիրելի հայերը, որպես նաև ասիացիք այն խոսքը ընդունում են, որ դուրս էր գալիս բարեկամի կամ համախոհի բերանից: Մի հայ, որ չէր սիրում ինձ,—իմ անձնավորությունը,—չկամի ընդունել և իմ բերանով քարոզված ճշմարտությունը առանց մտածելու, թե ես, և իմ քարոզած ճշմարտությունը ջոկ ջոկ բաներ են, թե ճշմարտություն ասացալը սեպականություն չէ Պարկոսի, Կիրակոսի, այլ աստուծո, որին մասնակից կարող ենք լինել Հիսուսի Քրիստոսի ձեռքով: Այս շատ տխուր բան է, աստուծո ճշմարտությունը հալածվում է իմ թշնամիների ձեռքով, որովհետեւ իմ բերանով քարոզվել էր նա: Ահա այն մեծախորհուրդ, և որքան մեծախորհուրդ, նույնքան չարախորհուրդ պատճառը մի ազգի, մի քաղաքի, որպես և նախիջևանի հետ Ֆեալուս.—Այս բանը քաղաքի է մեր ազգի տունը, դա այն մրրիկն է, որ

ցրվել է հայոց աղգը աշխարհի չորս կողմը: Այս ախարը մի անբարոյականութ-
յուն է, և բնական հետևանք անդաստիարակության և անկրթության: Եթե
ուներցած էր Նախիջևանը մի աղջային, կամ ևրոպական բաղմակողմանի
ուսումնարան, որի խորհուրդը եղած լիներ պատրաստել կրթյալ և խելացի
քաղաքացիք, գիտուն և լուսավոր միաճառականք, բանագետ երկրագործք,
հմուտ բնագետք և այլն և այլն, այն ժամանակ այլ կը լիներ ճշմարտու-
թյան և նորա պաշտոնյաների միճակը Նախիջևանի մեջ: Միայն մի այդ-
պիսի ուսումնարանն է, որ կարող էր հաշտեցնել երկու հակառակող բաժին-
ները, ճշմարտություն քարոզելով նոցա, որ նվիրելով յուրյանց անձը սոու-
թյան և խավարի սպասավորությանը, քարածիգ և նետածիգ էին լինում դեպի
մյուս բաժինը, որի դրոշակի վերա լուսիղն տառերով դրած էր — «Ճշմար-
տություն»:

Այդ ուսումնարանի չլինելն է պատճառը, որ Նախիջևանի մեջ (ինչպես
նաև ուրիշ տեղերում հայերի մեջ) մի գալակ, թող լինի նա ամենահարուս-
տի որդի, աճում է և զարգանում է առանց ամենայն դաստիարակության և
կրթության, աշխարհի լուսավորութենից միանգամայն օտար: Մի այդպիսի
գալակի բուսական և կենդանական կյանքերը կերպարանագործվում են,
իսկ գլխավորը՝ բանական կյանքը, որով միայն պիտի զանազանվեր նա բու-
սականներից և շնչականներից, մնում է անկերպարան խավարի բարեխոյան
գերության մեջ, յուր ծնողի հավիտենական դատապարտության համար:
Այնտեղ, ուր չկա լուսավորության մի աղբյուր, ուր չկա տղաների և տղ-
ջիկների դաստիարակություն, ուր նյութականը և ժանգը հաղթահարել են
աննյութը և անապականը, ուր չէ քարոզվում ուսումնարանի ամբիոնից
սեր, ընկերսիրություն, ազատսիրություն, մարդասիրություն, առաքինու-
թյուն, աշխատություն, արիություն և այլն և այլն, ինչպես կարող են հա-
ռաջանալ այն բարի բարի բանքեր, որոնց չլինելու վերա մորմոզվելով հառաջ
եմ տանում իմ տխուր Հիշատակարանը, և որոնց միայնակ ծնողը ճանաչվում
էր բարեկարգ, և ճշմարտությամբ ոգևորյալ մի ուսումնարան:

Քանի որ այդ քաղաքի պատվելի և մեր սիրական հասարակությունը
չլինելու չէ մի հոյակապ բուն աղջային դպրոց ևրոպական կարգերով, ան-
միջապես ինքը հասարակությունը լինելով տեր և հոգաբարձու այդ աշ-
խարհական դպրոցին, առանց մեջ բերելու հոգեւոր մարդերի գործակցու-
թյունը, քանի որ կանգնեցնելու չէ մի այդպիսի աշտանակ լուսավորության,
քանի որ դոցա երեխայքը, յուրյանց անուանները հագելով հազ դրել ուսանե-
լով, պիտի գան ու դնան աշխարհից, քանի որ ևրոպական միժավայել
հոգևոր սեղանը պատրաստ դրած ու հայոց գալակը, հոգևոր սովից և քաղ-
ցից միանգամայն կիսամեծ ընկած, յուր խավար շրջակայքից պիտի նայի
այդ լուսավոր և առատ սեղանին, առանց վայելելու նորան, Նախիջևանի
դրությունը կը մնա այնպես, ինչպես որ կա: Բայց եթե ճիշդ խոսենք,
այդպես ևս չէ կարող մնալ, որովհետև բնությունը դադար չունի, նա գտնու-
վում է անդադար շարժողության մեջ, վոր է նորա կյանքը. աշխարհի երե-
սին երկու բան կա, — այդ, կամ ոչ. — հառաջ, կամ հետ. — լինել կամ չլինել: Այս

հիմքերի վերա հարկավորաբար պիտո է մտածել, որ եթե Նախիջևանը հոգաբարձու չլինի հառաջ զնալու համար, ուրեմն անտարակույս պիտի հետ զնա, և պիտի չքանան այնուհետև մեր բարի բարի հույսերը, որ ունեինք այդ քաղաքից:

Իհարկե լսելու եմ այն սովորական պատասխանը, թե մի այդպիսի ուսումնարան մշտնջենավորապես պահպանելու համար, հարկավոր է մեծ արծաթադուլոս, թե քաղաքի դանձարանը չունի այնքան արծաթ, որ կարողանալ դիմանալ այդ ծախքին: Դիտեմ, և ընդունում եմ, այդ ճշմարիտ է. բայց դորա ընդդեմ կա և ասելիք. եթե կամենա քաղաքը, եթե հոփարի ճանաչել ճշմարտությունը, և հետ զնկելով ամենայն կույր կամակորոթյուն սրբե յուր վերայից անմիաբանության և գփտության արատը, եթե նույն ճանապարհով ընթանա, որով զնում են նորա ընտիր ուղիքը, ճշմարտության և ազգասիրության քաջ նահատակները, այն ժամանակ կը գոյանա և այդ արծաթադուլոսը:

Քաղաքը յոթանասուն և հինգ տարի է, որ կա, դիցուք առաջին քսան և հինգ տարումը դժվար էր, բայց դոնե այս դարու սկզբից, եթե հոգաբարձություն արած լինեին մի արծաթադուլոս գոյացնելու համար, արդյոք, հիսուն տարու մեջ, մի քան հառաջացած կը լինեիր թե ոչ: Բայց այսպիսի հոգաբարձությունը ես բոլորովին անտես արած եմ տեսանում. և ոչ միայն այսչափ, այլև մինչև այսօր դեռ ևս հոգաբարձու չեն, Նախիջևանի լինելոց ուսումնարանի անունով, Հնդկաստանի մեջ թողած արծաթը ձեռք բերելու մասին, թեև հրատարակություն ևս եղավ դորա համար կալվածայի Ազգասիր օրագրի միջնորդությամբ:³¹ Ապա այս իրողությունը լինչպես պիտո է համաձայնեցնել այն պատասխանի հետ, թե ուսումնարանի չլինելը հետևանք էր արծաթադուլոսի չլինելուն:

Առողջ բանակցությունը թույլ չէ տալիս ընդունել Նախիջևանի այն գանգատը, թե չունի արծաթադուլոս, քաղաքի և ազգի այս և այն օգտակար գործը հառաջացնելու համար, որովհետև եղածների մասին անհող մնալով կորուսանում է յուր ձեռքից. նա մինչև այժմ չգիտե յուր ոչ հարստությունը և ոչ աղքատությունը, ոչ արդյունքը և ոչ ծախքը, որովհետև չկա միաբան գործակցություն մի ազգային բանի մեջ. ամենայն մարդ համարում է յուրյան մասնավոր, — նա ասում է, — իմ լինչ գործն է, թող ինչ կամին առնեն. առանց մտածելու թե — ով են այդ կամեցողքը և առնողքը, ոչ ապաքեն յուր նման անդամը հասարակության: Ահա այս կերպով, հասարակությունը կորուսանելով յուր ամբողջությունը, նորա միաբան ուժը բաժանվում է նախ և հառաջ երկու կամ երեք մեծ հատված. հետո, այդ հատվածի պատկանողքը ևս յուրյանց մասնավորի տեղ զննելով, թողնում են քաղաքի և հասարակության օգուտը երեսի վերա: Ամենայն անդամ հասարակության յուր տեղումը ունի յուր ձայնը և իրավունքը. արտոնությունքը և առանձնաշնորհությունքը չեն տրված միմիայն Մարկոսին, Կիրակոսին, որ ուրիշները չկարողանային մասնակից լինել. Նախիջևանի ամեն մի անդամը հավասարաչափ վայելում է այդ իրավունքները և արտո-

նությունքը և իրավունքը ունի ըողոքելու, եթե մի քանի մարդիկ հարստահարելով նորան կամենին ինքյանց միայն սեպհականել նորանց: Աղբի և հասարակության գործի մեջ, նորա անդամքը մասնավոր մարդիկ չեն, եթե դոքա մասնավորք են, եթե դոցա չէ վերաբերում այդ գործը, աղբի և հասարակության անունով, ուրեմն թվ է հասարակությունը, թվ է աղբը: Դուրս հակառակ ամեն մի բարոյական մարդու վերա պարտականություն կա, ազգային գործի անունը լսածի պես իսկույն մեջ մտանել և յուր կարողության և դորության չափ օգնական լինել այդ գործի: հառաջագիժությունը, խոսքով և գործով, ամենևին այն սրտով և այն ջրմուռանդությամբ, ինչպես կընթանար այն դիպվածում, եթե այդ գործը վերաբերվեր մասնավորապես յուրյան: Բայց եթե ճշմարիտը պիտո է խոստովանել, ուրեմն հասարակության և ընդհանուր բարու համար ավելի հարկավոր է քրտնել և աշխատել, քան թե յուր սեպհականի, որովհետև մի տնհիմն բան է մասնավորի երջանկությունը առանց ընդհանուրի և հասարակաց բարօրության: Նախիջևանը, մեր սիրելի Նախիջևանը, ամենայն կարեկցության արժանի Նախիջևանը տեսանելով այս բոլորիս յուր վիճակը, դժն պիտի բարձրներ ներկան գալոց ժամանակները ապահովելու համար. դժն այժմ պիտո է հոգաբարձու լինել մի արծաթագլուխ կանաչացնելու համար, մի լինելոց ուսումնարանի մասին, եթե ոչ այժմ, դժն ապագայումը. և միթե չէ կարելի սկսանել այժմ մի հիմնավոր հոգաբարձություն այդ բանի համար: Ինչո՞ւ պիտի հրաժարվին երեւելի հարուստները հիսուն մանկթ, միջակ հարուստները քսանհինգ մանկթ, իսկ հասարակ ժողովուրդը տասներկու մանկթ ամենայն տարի ազգային դանձանակը ձգելուց: Տարակույս չկա, որ հարուստ մարդը հարյուր արծաթ ևս կը համաձայնի ձգել. և դյուզադիք առգամ կարող են մասնակից լինել դորան: Միթե քաղաքը չէ կարող դոյադնել յուր լինելոց ուսումնարանի անունով արդյունքի աղբյուրներ, միթե յուր անշարժ կայքերից և քսան հազար դեսյատին հողի արդյունքից չէ կարող հազար մանկթ հետ ձգել տարին ուսումնարանի անունով, եթե այդ կայքերի և հողերի կառավարությունը տնօրինվեր հասարակության կամքով և զիտությամբ, այլև նորա օգտի համար: Միթե մի իմաստուն և ազգասեր քաղաքագլուխ խորհուրդ կատարելով քաղաքի գլխավորների և ամբողջ հասարակության հետ սահմանե այս կարգերը, ժողովուրդը պիտո է ընդգեմ դառնա: Ի՞նչ է ժողովրդի բեռը աղբի և հասարակության համար, որի ծանրության տակ հարստահարված լինելով, չկարողանար այս քաղցր լուծը հանձն առնուր: Ի՞նչ է պատճառը, որ Կոստանդնուպոլսի մեջ, և այն մարդիկ, որ Վանա կողմերից եկած էին բեռնակրություն առնելու համար, յաւաքանչյուրը այդ պանդխտական և մշակ մարդերից վճարում է ազգային դպրոցների, հիվանդանոցի, աղքատանոցի, անկեղանոցի օգտի և պահպանության համար տարին հինգ տասն մանկթ, չնայելով, որ մյուս կողմից Խատտի-Հյուււսյունի դուրս գալուց հետո, Տաճկաստանի լուծը ծանրացած էր նորա քրիստոնյա հպատակների վերա: Միթե Նախիջևանցու սրտից այնքան թռել է աստուծո երկյուղը և հեր, ազգասիրությունը և վերջապես

դավալահափրութիւնը (որ ամենայն անասունը ևս ունին), որ յուր քաղաքի մեջ նստած, վայելելով ամենայն ազատութիւն ամենայն նեղութեններէ, վայելելով, փառք աստուծո, ուստայ մարդասեր և օգոստափառ կայսրներէ շնորհքը, չէ պիտո հոժարի յուր զավակներէ կրթութեան և ապագա բարօրութեան համար, տարեկան մի բան վճարել ազգային դանձարանի ուսումնարանի անունով: Ոչ ոք այդպէս վատ կարծիք չունի նախիջևանի մասին, մասնավանդ տեսանելով որ լուսավորութեան սերը օր ըստ օրեւ արմատ արձակելու վերա է, թեև սակավ մարդերի մեջ: Ի՞նչ պիտո է առնել. պիտո է հուսալ, որ այդ սակավքը շատանան, միայն հարկավոր էր իսկույն սկսանել մի բարի գործի հիմնարկութիւնը, շինել մի առարկա, որ մոտ լիներ ժողովրդի հոգուն և սրտին, այնուհետև ամենայն կարող մարդ գանազան դիպվածներում չէր խնայելու յուր օգնութիւնը: Այն արծաթը, որ մի հայ մարդ պիտի ներս բերեր ազգային դանձարանը ուսումնարանի անունով, կորած չէր. նա տալիս է այդ գումարը յուր զավակին և նորա ժառանգներին մշտնջենավոր ծամանակով, դորանով ապահովում էր նա յուր զավակի կրթութիւնը և լուսավորութիւնը, ապա ուրեմն և նորա հրջանկութիւնը աշխարհի երեսին:

Բայց...ափսոս և հաղար ասիսոս, որ այս ասածներս մնալու են Հիշատակարանիս մեջ, առանց մասնակցութիւն գտանելու ընդհանուրի սրտի մեջ. ափսոս, որ սրտիս ցավը և կսկիծը, պատճառված իմ սիրելի ազգակիցների լուսավորութեան մասին անհոգութիւնից, պիտի գերեզման իջուցանեն ինձ: Թող այսօր լիներ այդ ուսումնարանը ոտքի վերա, էգուց գնայի ես զերկզման, դժնե փարատված կը լիներ սրտիս կսկիծը և խաղաղ հոգով, ուրախաբան կը հանգիպելի հրեշտակին, որ գալու էր, ինձ, իմ արարչի տայանը տանկու համար:

Այսպեղ շատ անգամ կրկնելով «ազգային ուսումնարան» խոսքը, թեև իսկույն վերաբերած ենք եվրոպական և բողոքականութեան որպիսութիւն հայտնող բառերը, այնուամենայնիւ ավելորդ չէր մի փոքր պարզ խոսել:

Ազգային ուսումնարան ասելով, չեմ հասկանում այնպիսի ուսումնարանը, որոնց մասին հրատարակում էր Մեղուն ուրախացած. այդպիսի բաները արժանի չեն և ուսումնարան անունը յուրյանց վերա կրելու: Օրակաշատների (խավարապաշտների) կարծիքով արդեն մի մեծ բան էր եթե մի արեղա կամ մի եպիսկոպոս, մի տիրացու նշանակում էր մի գլուղում վարժապետ, և հավաքում էր նորա մոտ մի քանի աշակերտք. ապա պատրաստ էին այդ օրակաշատները մինչև երկինք բարձրացնել մի այդպիսի գործողութիւն, առանց մտածելու թե ինքը այդ ողորմելի տիրացուն բացի գիշեր ցերեկ խնամարեցո՞ւնք՝ ապրեցո՞ւնք ասելով փրփրելուց այլ բան չգիտեր. ազգի համար եղած թե չեղած այդպիսի չնչին բաներ միևնույն են: Ամենայն ողջամիտ հայի հայտնի է, որ կամին ներկել խաժամուժ ամբոխի աչքը, թե ահա այս ինչ արեղա կամ այս ինչ եպիսկոպոս ազգասեր է, զպրոցներ է բաց անում, — ինչ ուսյալ մարդ է, — ապա նորա քարոզը, այնպես հրաշալի քարոզ ասաց ուսումնարանի և ազգասիրութեան վերա, որ ոչինչ չհասկացա, փառավորի

նա, իհարկե այդպես է հարկավոր, վաղուց այդպիսի մարդիկ պետք էին մեր ազգին....

Մեր ազգին հարկավոր են ճշմարտապես ազգի վերա մտածողք և ոչ թե այդպիսի սուտ ազդասերք, վորոնք ազգասիրության դիմակ ծածկելով երեսի վերա, երկաթի կոշիկները հագած, մաշկ են Հայաստանի քաղաքների և գյուղերի շնվածքը, սորան վատաբանելու, նորան պարսավելու, յուրյանց սուտ արժանավորությունը սուրբ թագմանիչների, Սահակի, Մեսրոպի և Նորենացու արժանավորութեններին նման ցույց տալու համար: Տեսած ենք այդպիսի սուտ ազդասերներից և այնպիսիքը, որ յուրյանց լեզվի քերականությունը անգամ չգիտեին, որ ծնած էին միմիայն խաբեբայության համար, և համարձակվում էին բազմության մեջ, ամենայն ամօթ ու պատկառանք հետ դրած, մեծ մեծ խոսել, թե հասուցած էին 400 աշակերտք:³²

Ովին են խաբում, թող դնան յուրյանց գյուղերումը պարծենան շինականների առաջև, բայց մի օրինավոր ընկերություն այդպիսի անամօթ լրբությունը կարող էր. միայն լուսյալ արհամարհանքով վարձատրել:

Մեր ասած ուսումնարանը, նման չէ այդ օրսկուրանտների ուսումնարանին. դոցա վարժապետքը, այն ողորմելի և թշվառ էակները աշխարհի երեսին, արժանի չէին ամենեկին առանց պատրաստության ոտք կոխել մեր խնդրած ուսումնարանի՝ շեմքի վերա: Այն ուսումնարանը, որ կարող էր լուսավորության ավազան դառնալ մեր ազգի համար, պիտո է ուսուցաներ յուր աշակերտներին, հայերեն, հունարեն, լատիներեն, ֆրանսիարեն, գերմաներեն և ռուսերեն, ընդհանուր պատմություն, ընդհանուր աշխարհագրություն, հայոց պատմություն, ռուսաց պատմություն, հնախոսություն, օրենսգիրտություն, վաճառականության ուսմունք, վաճառականության պատմություն, վիճակագրություն, մաթեմատիկա, ֆիզիկա, քիմիա, ընդհանուր բնական պատմություն, գյուղական անասնություն, մեքենականություն, կրոնագիրտություն, վայելչագրություն և նկարչություն: Ահա այն ուսումնարանը, որի լինելը ցանկալի և հոգով չափ փափագելի էր մեր ամենեկրիս սրտի համար:

Մի անփարատելի տխրություն է գալիս իմ վերա, երբ մտածում եմ, թե իմ ուրական հայր առաջնորդված լինելով մինչև այժմ օրսկուրանտների ձեռքով, կարգալով Հիշատակարանս—իմ միայնության և տխրության դավակը—ծիծաղելու էր իմ վերա, ծաղր առնելու ինձ, և դեռ ևս մի կարեկցություն ցույց տալով ասելու էր, ժխդճ մարդ, ի՞նչ բաներ է խոսում, ի՞նչ քարոզներ է տալիս, չգիտե որ մեր ականջը ընդունակ է լսելու միայն ոսկու և արծաթի ձայն, չէ իմանում որ մեր համար նա է օրինավոր ազդասերը, որ առանց մեղանից ալծաթ խնդրելու բացում էր ուսումնարաններ և դեռ ևս գովում էր մեզ, մեր աղքը, մեր նախնական ավանդությունքը, չգիտե որ մեր համար մինևույն է ուսումնարանի լինելը, կամ չլինելը, բայց թե առանց մեր ձեռնտվության, մի գյուղում, մի գոմի մեջ, երևում էր մի տիրացու ահագին դավադանը ձեռքին յուր աշակերտների ոսկերքը ջարդելու համար, և այդ տիրացուի առաջև կային նստած

մի քանի երեխայք այրեւնաբանները ձեռքերին, շատ ուրախ ենք և շատ շնորհակալ այն մարդուց, որ այդպիսի մեծ և երևելի հոգաբարձութիւն էր ցույց տվել մեր աղգինքս:

Ո՛վ նախախնամութիւն, եթե արդարև այսպես պիտի խոսի Հիշատակաւորանիս կարգացող հայր, ինչո՞ւ ապա վառեցիր բորբոքեցիր իմ մեջ մի ազգասիրութեան անշիջանելի կրակ, ինչո՞ւ այդպես անգթաբար պատժեցիր ինձ բորբոքելով այդ կրակը, մինչ նա, փոխանակ ջերմացնելու իմ սիրելի աղգակիցները պաղած սիրտը, խորովելու էր իմ ներսը: Նախախնամութիւն, խնայե ինձ... Նախախնամութիւն, խնայե իմ սիրական աղգին. նախախնամութիւն....

2

Օգոստոսի 23. Ոչինչ արժանի ուշադրութեան նորութիւն չեմ կարող արձանագրել Հիշատակարանիս մեջ, որովհետև չկան: Ասացի արժանի աշադրութեամբ, ապա թե ոչ այնպիսի չնչին գործողութիւնք, որպիսիք հրատարակվում են Հայաստանի Մեղուի մեջ, շատ անգամ խելացնոր մարդու արժանի լուրիկայով, ես անարժան եմ համարում ներս բերել Հիշատակարանիս մեջ, որովհետև ամոսոսում եմ ժամանակիս, որ պիտի կորուսանեի, ամոսոսում եմ ընթերցողներին ուշադրութեանը, որ դուր տեղը պիտի լարեն: Մինչև այժմ սուտ աղգասերներ լինելով տիրած է մի ուղղութիւն, ամենայն բան որ վերաբերում էր աղգին, համարել գովել և արժանի ուշադրութեան և այդ ճանապարհով որսալ աղգի բարյացակամութիւնը: Դորա հակառակ, իմ ուղղութիւնը այլ է բոլորովին—նշմարիտը ասել և կանգնել մեջ տեղում: Ազգը, եթե ունի բանականութիւն և հասկացողութիւն, ուրեմն կը ճանաչե ճշմարտութիւնը, ուրեմն և երկբայութիւն չկա նորա դեպի ինձ բարեկամութեան մասին, իսկ եթե չէ հասկանալու և առանց յուր օգուտը ճանաչելու պիտի բամբասե մի մարդ, որ աղգի համար ճշմարտութիւն էր քարոզում և այնուհետև դառնալու էր ինձ թշնամի, այդ ևս իմ փութը չէ. սլառաւ, այն փառք ու պատիւը և այն անարգանքն ու նախատինքն համարվում են վավերական և ուշադրութեան արժանի, որ հետևանք էին գիտակցութեան և ուղղախոհութեան: Իմ համար միևնույն է մի հիմար մարդու ինձ պատվիլը կամ անպատվիլը, որովհետև նա հիմար է. և ամօթ էր ինձ սպասել նորա դատաստանին:

Սորան և նորան սուտ սուտ դովասանութիւններ և տաղեր գրելով չկամիմ պղծել իմ գրելը և այդ անպարծանք հանդեսը թողում եմ սուտ ազգասիրների, օրսկուրանտների, եզլիտների և Մաքիավելու հոգով տողորված մարդերի գործակառարութեանը: Թող նորա, ինչպես մինչև այժմ և այսուհետև ևս, աշխատեն խաբել մեր ազգը և սուտ ու չնչին գովասանութեաններով ներկելով նորա աչքը, նորա հանցանքը դնեն նորա առաջ և որպես առաքինութիւն և հեռայնե ժողովուրդը ամենայն օր ճշմարիտ լուսավորութենից, և մինչև անգամ սորա վերա մտածելուց ևս, որ ավելի հեշտութեամբ և հաջողութեամբ կարողանան հաստատ պահել խավարի դժոխային

իշխանությունը մեր ցավելի և արտասուելի ազգի վերաւ ի՞նչ է այդ մարդերի տյապիսի ուղղության շարժառիթը, ի՞նչ է, որ այդպես հաստատ պահում է դոցա յուրյանց կամակորության մեջ, Բայց այս հարցմունքին ամենայն ստուգությամբ պատասխանելով, արդդոք բորբոքելու չէ՞ինք ոոցա զեպի մեզ առնելության փայլալները. ի՞նչ փուլթ. մի անհամ ասացինք, որ հիմարի դատաստանը անվավեր է, իսկ թե այդ հիմարության հետ միավորված էր մի կաղմվածքի մեջ և խաբեբայություն, տարակույս չկա, որ այդպիսիների խոսքը, կարծիքը, ցնորաբանությունքը ի՞նչ համար մի ժանգոտ կոպելի արժանավորություն չունին, ուրեմն պատասխանենք այդ հարցմունքին, որ շատ մարդ մեր ազգից կարող էր առաջարկել ինձ:

Այն շարժառիթը, որ ստիպում է սուտ աղգասերներին, նվիրելով յուրյանց անձը ստության սպասավորությանը, ամուր պահել խավարի թաղավորությունը մեր ազգի վերա, է դույն այդ օբսկուրանտների անձնապահությունը, փառասիրությունը և շահասիրությունը:

Աճճնապահությունը: Եթե այդ օբսկուրանտները մի տղայական, կամ ավելի լավ՝ պառավական ցնորամտությամբ համարում են յուրյանց տնձը մի բանի կարգում մեր ողբալի ազգի մեջ, և եթե մեր ազգը կամ գոնե նորա մեծ մասը անդատողական երեխայի պես կարծում է թե այդ սուտ աղգասերքը, օբսկուրանտները, եղվիտները և Մաքիավելու հոգով տոգորված մարդիկը մի բան են, մի նշանակութուն ունին որպես մարդ, մարդկեղեն աշխարհի մեջ, դորա պատճառը է, մեր ազգի անկրթությունը և լուսավորութենից դուրկ լինելը: Ազգը մնալով այս սարսափելի դրության մեջ, վերելում հիշված սուտ աղգասերքը և մյուսները մնալու են նույն հարաբերության մեջ զեպի մեր ազգը, որպիսում դտանվում են այժմ: Այսպե ի՞նչ ազգը լուսավորվի, նայի հետ և հառաջ. քննե յուր անցածը, ներկայն և դուշակե ապագան, այլ և հոգաբարձու լինի սորան բարվորելու համար, իսկույն այդ ըոպին, որպես մի ելքտրական հարվածով վերջնալու են մարդ լինելուց նորա խաբդախ, առաջնորդ ձևացած սուտ աղգասերքը և մյուսները:

Խավարի զավակները լավ գիտեն յուրյանց գլխին դալիքը, այդ պատճառով, միմիայն յուրյանց անձը պահպանելու համար, ստիպվում են որքան կարող էին թանձր ամպերով պատել ժողովրդի տեսությունը, չզարթնցնել նորան այն մահանման քնից, որով քնում է նա հազար տարիներով. դորա հակառակ, սուտ սուտ գովասանությունները օրորոցի երգի սեղ երգելով քնած ազգի ականջին, թանձրացնել նորա սարսափելի քունը:

Փռառսիրությունը: Այժմ հասարակ ժողովուրդը մատով ցույց է տալիս այդ պարոնների վերա, որպես մի երեխի գետնապանների վերա. պատճառ, դուրկ լինելով լուսավորութենից չէ կարող զանազանել սեր և ձերմակը, իսկ եթե վառվի ազգի առաջն պրոմեթեոսյան լուսավորության կրակը, այն ժամանակ անտարակույս տեսանելու է ազգը, թե այն մարդիկը, որոնց վերա նայելով զարմանում էր երբեմն, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ կամակոր ագետներ, գիշերի զավակներ և ստության սպասավորք. այդպիսի դիպվածում ոչ թե միայն ազգը ուրանալու էր նոցանից յուր հարգությունը,

այլև անարգելու, և խայտառակելով նոցա խարդախությունը հալածելու ևս։ Սուտ ազգասերքը, օբսկուրանտները, եզվիտները և Մաքիավելու հոգով խմորված մարդիկը լավ վերահասու են այս բանին, ուստի և ստիպված են, յուրյանց փառասիրության հարկը ազգից անընդհատ ստանալու համար, որքան կարելի է աշխատել հլու հպատակ պահել ազգը խավարի բարեկոնյան գերության մեջ։

Շահախորտքունը։ Սուտ ազգասերքը և մյուս նոցա ընկերքը, որոնց անունները քանի անգամ կրկնեցի, լավ գիտեն, որ ազգը ավելի շուտով կը ստանա մի գիրք, մի յրազիր, որ գովում էր նորան. փուլթ չէ, որ այդ սուտ, խարդախ և երեխայական գովասանությունը մահադեղ էր ազգին. փուլթ չէ, որ նա լսելով այդպիսի գովասանությունը համարելու էր յուրյան կատարյալ և անկարող ազգ, և հետևաբար անհոգ մնալու վերացնել յուր թերությունքը և լցուցանել յուր բազմադիմի կարոտությունքը։ Ապա եթե ազգը լուսավորվի և ինքը այնուհետև սկսի քերել յուր վերայից այն թերությունքը որպես դատապարտուելի բաներ, որ մինչև այժմ սուտ ազգասերքը և մյուսքը դույն այդ պակասությունքը գովել էին ազգին որպես կատարելությունք, հանցանքը ձևացուցել էին առաքինություն, այն ժամանակ, առանց ամենայն տարակուսի, այդ տեսակ ստախոս գրքերը և լրագիրքը ոչ թե միայն ընդունելություն դառնալու չէին աղգի կողմից, այլև դատապարտվելու, որ հրապարակում այրվելին դահճի ձեռքով, որպես հոգեսպան գործիք խավարի բռնակալության։

Մեր ազգը երկար ժամանակ, կամ ավելի ճիշդ և լավ ասելով սկզբից մինչև այսօր, դաստիարակվելով սուտ ազգասերների ուղղությամբ, առաջնորդվելով նոցա ձեռքով, արդարև այս բոլորիս բացարձակում է յուր խարդախ ազգասերների ձայնի արձագանքը։ Նա սովորել է լսել ամենայն օր գովասանություն, և այդ պատճառով այժմյան ժամանակումս, ճշմարտության ձայնը թվում է նորան որպես մի օտար աշխարհից եկած ձայն։ Այդ ձայնը հասանելով նորա ականջին վշտացնում է նորան, նա ասում է,—այս քնչ բան է, մեզ մինչև այժմ գովել են, պատվել են, այժմ մի քանի պատրոններ ըողորովին այլ ուղղությամբ վարվում են մեր հետ. ինչո՞ւ բացում են մեր պակասությունքը, ինչո՞ւ հրապարակում են մեր վերքերը... մեք տուղջ ենք, հիվանդ չենք, մեզ դեղ չէ հարկավոր, ունիմք զՄովսես և զՄարգարես, և կարոտ չենք այն պարոններին, որ ամենայն բոլոր ծակում են մեր սիրտը... Այս պատճառով, ճշմարտությունը հնչում է հայոց ազգի ականջին որպես ձայն բարբառ հանապատի, որպես մի քամի, որի ուստի դալը և ուր դնալը չկա մի նա հասկանալ Մյուս կողմից սուտ ազգասերք և մյուսները, արդարացնելով ազգի դանգատը, հավելացնում են դեռևս,—դուք քնչ զարմանալի մարդիկ եք, ինչո՞ւ ձեր արծաթով անարգանք դնում եք ձեր համար, եկեք մեր մոտ... ձեզ հարկավոր չէ նոցա դեղը... Թանգավին է, մեք ավելի դյուրին դնով մկնդեղ կը տանք ձեզ, այդ շատ լավ է, և ինչ հարկավոր է ձեզ կյանք և շարժողություն, դուք մեր ձեռքումը պիտո է լի-

նիք որպես մի լույս մեքենա, որպես մեռյալ դիակ. դուք կամք չունիք... ձեզ և հարկավոր չէ լեզու և բանականություն, մտածեցեք մեր խելքով...

Ահա մեր բոլորի ներկա գրությունը. այն սարսափելի խոցը, որ դարերով ճարակելով մեր ազգի հոգին և ժարմինը՝ աշխատում է վերջապես բոլորովին մեռուցանել նորան։ Եվ այդպիսի անկարգությունը եղել են և լինելու են միշտ անկիրթ ազգերի մեջ, որպես նաև մեր ազգի մեջ։ Ամենայն ժամանակ բաների նոր կարգը պատկերազմ ունի հին կարգի հետ, լույսը խավարի հետ, առաքինությունը մոլություն հետ, ճշմարտությունը ստույթյան հետ. այսպես է աշխարհի կարգը, այո, և նախախնամություն կամքը, որ ընտրյալքը երևին։

Ճշմարիտ և ստույգ մատենագրությունը մի հայելի է, որի մեջ ցուլանում է ազգի կյանքը։ Եվ որպես հարգի է այն հայելին, որ ճիշդ ցուլացնում էր յուր առաջն դրած առարկայի պատկերը, նույն չափով մի մատենագրություն, որի մեջ ստուգապես երևում էր ազգի կյանքը և պատկերը. սորա հակառակ, անպիտան է՝ եթե հայելին ուղիղ չէ և չէ ցուլացնում ստուգապես այն բանի պատկերը, որ ցույց էիր տվել, այսպես և մատենագրությունը։ Այդպիսի մի մատենագրություն, որի մեջ այբը քն է երևում, խալքեն այբ, շինովի և խարդախ մի մատենագրություն է, ստույթյան վարսագրով զիմակավորված մի անձնավորություն։ Ահա այդ մատենագրության մեջ վաստակում են հայոց ազգի սուտ ազգասերքը և մյուս նոցա ընկերքը, փառք և պարծանք դոցա։

Եվ մատենագրությունը, որ հարադատ մնալով ազգի կյանքին հառաջ է շարժվում այժմ մի քանի ճշմարտասեր և հեռատես պարոնների ձեռքով, հալածանքի տակ է ներկայումս. և այդ մատենագրության աշխատավորները վերա արձակվում են խավարի զինավորների խեցեղեն նետերը—լարակուռ աղեղներից։ Հուսահատության հետևանքը խելագարություն է, խալ խելագարի համար չկա կանոն, կամ պատշաճ, որովհետև խելք, բանականություն չկա։ Այս գրության մեջ են այժմ սուտ ազգասերքը տեսանելով, որ բուն ազգային հարադատ մատենագրությունը հառաջ է շարժվում, տեսանելով, որ նորա անխոնջ գործակատարքը արհամարհելով ամենայն արդելք և խափան, աշխատում են բանալ ողբի աչքը և գործնով հողի հետ հավասարեցնել սուտ ողբասերների և մյուսերի անունը և անպարծանք հիշատակը։ Հուսահատությունը կատաղեցնում է ճշմարտության հակառակորդքը, որովհետև ոչինչ արգել չէ ճշմարտությանը խորտակելու գլուխը խավար վիշապի, որ դարերով ծծել է մեր խղճալի ազգի արյունը, քամել է նորա վերջին ուժը և շինելով նորան մի մեռյալ դիակ, մի անշարժ և անկենդան էակ, զվարճանում է յուր հաղթությունը։

Այդ խավարատեսիլ գեղերի դավալները, կամելով ֆրասել ճշմարտության հրապարակական քարոզիչներին, դալթակություն որոգայթներ լաբեցին ազգին. ասացին գրով և բանիվ, «հեռի միայ ճշմարտության քարոզիչներից, որպես ազգի անարգողներից և չընդունել նոցա գիրը կամ բանը», բայց ազգի մեջ, փառք աստուծո, գոտնվեցան մարդիկ, որ սիրեցին ճշ-

մարտութիւնը և ընդունեցին նորան, թեև փոքր էր այդ մարդերի թիւը, այնուամենայնիւ ճշմարտության քարոզիչքը հերիքացան և յուրյանց գիրը կամ բանը չուղարկեցին այնպիսի մարդերի որ ամենեկն խնդրած չէին, ճիշդ պահելով մեր տիրոջ Գրիստոսի խրատը թե, «Մի արկանէք զմարդարիստ ձեր առաջի խողաց, զի մի առ ոտն կոխեսցեն».³³ և այս պատճառով ևս ազատ մնացին այն ծանր և անպատիվ աշխատութենից, որ օբսկուրանտները լրագիրը հանձնառու լինելով կատարել էր—լրագիր ուղարկել զանազան մարդերի որ խնդրած չէին, և մի քանի ամսից հետո հրապարակով, դույն այդ լրագրի միջնորդութեամբ արծաթ պահանջիւ։ Սաացին—«ճշմարտության քարոզիչների լիզուն, որով խոսում են կամ գրում են, անպիտան է և անհասկանալի», բայց ամենայն մարդ հասկացավ որ ընդունակութիւն և գործարան ունիւր հասկանալու և մտածելու, և այդ չարախոսութիւնը արգել չեղավ, որ մի քանի պարոններ յուրյանց լիզուն մաքրեին և կանոնի տակ դնեին հետեւելով ճշմարտության քարոզիչների ոճին։

Խավարասերքը, թեև ոչինչ չէն տեսնում, բայց շոշափելով հասկացան, որ ճշմարտության քարոզիչքը չեն մոռացել Կեսարի խոսքը *age quod agis*,* որ դադարելու չեն ներդրածելուց, մինչև որ բարձրանա հայկական մալյուտ հորիզոնի վերա լուսավորության արևը։

Եվ այս իրողութիւնը հեռի չէ այժմուս. սիրով բարյավ մնա արեցեք ձեր ծնող խավարի հետ, մաշյաղատիւ օբսկուրանտներ, շուտով ահա արևի ճառագայթքը նեղացնելու են ձեր աչքի լայնացած բլբլը, որ զուր տելը բանալով մեծ մակերևութ, աշխատում էին այդ թանձր խավարի մեջ լուսի շատ ճառագայթներ հալածելով բան տեսանել։ Գիտեմ, ծանր բան է զավակի և ծնողի միմյանցից բաժանվելը, բայց ինչ պիտո է առնել, բնության կանոնն է, որ զավակները թաղեն յուրյանց ծնողքը։

Սուտ ազգասերների սրտի մեծ ցավի համար հարկավոր եմ համարում ներս բերել Հիշատակարանիս մեջ այն դրյանքը, որ տպւնեցան և որ տպւում են ժողովրդական ընտրի լեզվով։

1) Հոգեպեն կերակուր հալոց երկխոսների համար։³⁴

2) Վարդապետութան կյոնի։³⁵

3) Հանգես մար հայախոսութեան, երկու մեծ հատոր։³⁶

4) Թալիառակոմ հրեա, (առաջին մեծ հատոր)։³⁷

5) Դիսուսի դր Շեվրեթ։³⁸

6) Պալլոս և Վիրգիլիա։³⁹

7) Միմին խոսք, մյուսին հաբսն։⁴⁰

8) Այբբեմարան հայկական լեզվի։⁴¹

Այս բոլոր դրյանքը, որոնցից շատերը դուրս եկած են և միայն երկուքը (Պալլոս և Վիրգիլիա և Միմին խոսք, մյուսին հաբսն) գտանվում են տպագրական մամուլի տակ,—կարող են հավատարիմ առհավատայա լինել ճշմարտության քարոզիչների ապագայում ևս անդուլ գործունեության մա-

*Արա, ինչ անում ես, այսինքն քո գործով զբաղվիր։ ԽՄՄ։

սինս եւ յայսպէս հայտնուած եւ անհա հրապարակով, որ ճշմարտութեան քա-
բողիչքը գործելու են անդադար, և չնայելով սուտ ազգասերների, օրսկու-
րանտների և մյուսների դարանագործութեանը, ոչ թի միայն շարունակե-
լու են Հյուսիսօտլանտիկ օրագիրը, այլև նոր նոր գրքեր ևս դուրս տալու եւ յայ-
գործունեութեանը մի ժամանակաւոր բան չէ, այսօր մեք ենք դորա հան-
գիստգիրքը, էգուց մեր աշակերտքը, ճշմարտութեան դրոշակի տակ նահա-
տակվիլ հանձնառու կտրիճ գինովորքը, որոնց թիւը աճում է ու դորանում
է օր օր:

Յնծացեք, սուտ աղգասերք, օրսկուրանտներ, եզվիտներ և Մաքիա-
վելու հոգով խմորված պարոններ, կատաղեցեք և փրփրացեք, և ձեր պար-
տաքները որ գրում եք, որքան առանց լոգիկայի գրեք, այնքան վատք
ու պատիվ է ձեզ, բայց ազահուցութեան մի արեք այդ պատիւ մեջ, մի փոքր
բաժին տվեցեք նորանից և ձեր միակնի նախագահներին... նոքա ևս թող
մասնակից լինին այդ հերոստրատոսյան պարծանքին, որովհետև մասնա-
կից էին ձեր գործին, և դուք աշխատում էիք ամբաստանելով ձեր ոտքերը
նոցա ձյութապատ ուսերի վերա:

Իսկ մեք կը փառավորենք ճշմարտութեանը, մինչև ի մահ կաշխա-
տինք դուրս վանել ստութեան և խաբեքայութեան դէր Հայաստանի նվի-
րական ավերակներից և կը հասանենք մեր հոգով չափ ցանկալի նախատկին,
որ է կանգնեցնել այդ նվիրական ավերակների մեջ դրոշակ, որի վերա ոս-
կեղեն տառերով գրած էր նշարտութեանը, իսկ ճշմարտութեանը էր ինքն
Հիսուս Բրիտոս, մեր փրկութեան միայնակ և անփոխանակելի միջնորդը,
որի բարեխոսութեանը անպակաս լինի ճշմարտասերների վերայից:

է:

Սեպտեմբերի 30: Ահա սկսահում է հոկտեմբերը. ցուրտ և խոնավ
եղանակները յուրյանց անախորժ քաղինքնով սկսեցին մայիլ սիրտը. եր-
կինքը տեսն թե լաց է լինում մարդու գլխին: Շատ անգամ դուրս եմ դա-
լիս դաշտ, բայց չկա այն ախորժ բերկրութեանը, որ զգում է մարդ ամառ-
նային ժամանակ, ծառերը յուրյանց խշխշոցով, կարծես լաց են լինում
յուրյանց տերեւթափութեանը. այն կանաչ ու թարմ տերեւները, որ մի երկու
ամիս հառաջ քաղցր հովանի էին մեր համար այրող արևի երեսից, այժմ
դեղնած ու թառամած թափվել են գետնի վերա ծառերի տակին, և շինա-
կանների անդործ, ոտաբորիկ և ըստ մեծի մասին մերկ տղայքը որոնում
են նոցա մեջ կողին, որ գեռես ընկած չէին հովաքողի ձեռքը: Աշունը,
մանավանդ թե հյուսիսում, մի շատ տխուր ժամանակ է. մարդը, նայելով
քնութեան վերա և տեսնելով, երբ որ սա փոքր առ փոքր հետ էր քար-
շում յուր կենսական գործութեանը և պատրաստվում էր մտանել քնի մեջ,
տխրում է, մահու պատկերը կամ թե մարդկային, կյանքի օրինակը որպէս
հայելու մեջ նկատելով թառամած տերեւների վեղա: Մարդ գտնուելով այն-
պիսի աշխարհում, ուր շրջապատող քնութեանը տրամադրում էր սիրտը և
հոգին զեպի մեղամաղձութեան, առավել կարոտ է մխիթարութեան, քան

թե այն մարդը, որի բնակութեան աշխարհում մշտականաչ գարունը ուրախութիւնն էր ցողում երկնքից:

Պիտի իմանալ, որ իմ կյանքը մի հյուսիսային գլոխի մեջ շատ միօրինակ է և միայն միութարութիւնն մնացել է ինձ մատենագրութիւնը, ես շատ ուրախանում եմ, եթե մի նշանավոր հյուր գալիս է իմ մոտ, որովհետեւ նորա գնալուց հետո իսկույն հարստանում է Հիշատակարանս, նույնպես ուրախանում եմ, եթե ստանում եմ իմ բարեկամներից նամակ և ծանոթութիւնը, որ զրադեցնելով ինձ, կարող էին ցրվել իմ տխրութեան ամպերը:

Բայց այս ևս կա, որ ես միայնակ չեմ վայելում իմ կյանքը բացի ձանձրոյթից և տխրութենից, որին չեմ ցանկանում հաղորդել իմ ընթերցողքը կամ բարեկամքը, և եթե մի նշանավոր բան տեսանեմ կամ լսեմ, իսկույն ձգում եմ Հիշատակարանիս մեջ, որ ուրիշները ևս կարգան ու տեղեկանան դորան:

Մոտ ժամանակներումս ստացած նամակներից կամ լուրերիցս, հետեւյալ բաները կարող եմ մեջ բերել:

Համար 1.

Սեպտեմբերի 18, 1858. Բեդոտկայե:

ՈՂՈՐՄԱԾ ՊԱՐՈՆ

ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ,

Քո երկարաժամանակյա լուսթիւնը, կարող էր ինձ առիթ տալ մտածելու թե տկարացած էիր, եթե մեք Հյուսիսամիայի մեջ չտեսանէի անդադար քո օրագրութեան թերթերի հատվածները: Ինչպես երևում է, շատ պարագած ես և ժամանակ չունիս. փութ չէ, թող սրտերս մոտ լինին միմյանց: Ես ինքս նույնպես Սամսոն գնացել էի մի ամիս ժամանակով իմ առևտրական գործերի համար. այդ էր ահա և իմ լուսթիւն պատճառը: Հուլիս ունիմ, որ այսուհետեւ կենդանանա մեր նամակակցութիւնը, մանավանդ հունվարից հետո, մինչ նավարկութիւնը համարյա թե անկարելի լինելով, հարկադրված կը լինիմ ամբողջ երեք ամիս փակված մնալ ալստեդ: Այդ միջոցին շատ բաներ ունիմ քեզ գրելու, անտարակույս կը ցնծացնեմ քո Հիշատակարանը, բայց այժմ ամենին ժամանակ չկա. հազիվ հազ շատ մոտ բարեկամներս գրվածքին կարողանում եմ պատասխանել: Ասածիս ապացույցը կը տեսանես իմ մի քանի նկատողութենից, պ. Իսահակյանցի պատասխանու վերա, ընդդէմ իմ առաջին նկատողութեանը, որ ուղարկելով քեզ խնդրում եմ հասուցանել Հյուսիսամիայի հրատարակողին: Հավատա ինձ, այնքան սիրելի եմ պ. Իսահակյանցին, որ երեկի առավոտ իմ բոլոր ժամանակը շոգենավի վերա պարագած էի նկատողութեամբք: Ինձ պիտո էր մի շաբաթով Անափա գնալ: A propos,* մտքովդ է այն Լինդ-

¹ Ի դեպ (Ֆր.): նմր.

ման անուկնով հաստատիր և զվարճախոս բժիշկը, որ 12 շիշ փարեջուր էր խմում օրը, որ անցյալ տարի տեսանք Մարիինը աղուժը, անցյալները պատահեցի նորան Տրապիզոնտի մեջ. ինչպես ուրախացանք տեսանելով միմյանց, կարծես թե գտանք մեր սրտի ազգականը:

Նա պատմեց ինձ, որ Մարիինը աղի քո տանուտիրոջ Սոֆիա դուստրը, որ Ֆորտոպիանոն այնպես քաղցր ածելով Տրավտոնի⁴² ուղեւորները զմայլեցնում էր քեզ, այս տարի հունվարին ամուսնանալով մի անգլիացի երկրաչափի հետ, գնացել է Հնդկաստան: Տես նախախնամության գործերը—անցյալ տարի ռւր էր, այժմ ուր, Հնդկաստանում, աշխարհի ծայրումը, ուր նորա ամուսինը ուղարկված է, անգլիական գործի հետ միասին որպես քաջ երկրաչափ: Գերմանիայի հանքային ջրերի բժշկական և բնագիտական ժողովը արքունի ծախքով ուղարկած է Լինզմանին Տաճկաստանի Բուսա քաղաքը, քննելու այնտեղի ջրերը. բայց ինչպես պատմեց նա, փորձերի հետևանքը շատ անմխիթար են, վերաբերությամբ դեպի նոցա գործադրությունը որոշյալ ցավերի մեջ. Լինզմանը հանգստանում է այժմ Տրապիզոնտում յուր երկար և ձանձրալի ճանապարհորդութենից, ասիական Տաճկաստանի մեջ. նա մտածում է դարնան բացվելովը Ռուսիա մտանել, կամի տեսանել և Էջմիածինը, և խնդրեց ինձանից, որ ես ուղեկից լինիմ նորան այս ճանապարհորդության մեջ: Տեսանեմ, ինչպես հարմար կը դա գործս, դուցե գնամ ևս, մեր Հայաստանի մոխրացած ավերակներին մի համբույր տալու: Առաջիմս ուրիշ արժանի ուշադրության բան չունիմ գրելու. սաստիկ վատտակած եմ. մնաս բարով: Խնդրեմ նաժակդ չսպակասեցնես ինձանից. ողջ եղիր:

Քո եղբայր
Ա. Խ. Շաքիբզ

Համար 2.

Պ. Շահբեգի մի քանի նկատողությունքը, Իսահակյանցի պատասխանով բերա: (Տես Մեղու Հայտատունի, համար 37, երես 291):

Զարմանալի բան. այնպիսի ժամանակի ենք հասել, որ բարի խորհուրդը ևս, որ տալիս էինք մի մարդու, ամենևին դեպի չարը գործ զրկելով չեն հասնում յուրյանց բուն նպատակին: Ներկա տարու ապրիլի 14 թվականից ուղարկել էի պ. Կ. Էմմանուելին մի հոգված, «Նկատողությունք պ. Իսահակյանցի Հրավիրակ հայրեցեալութւյնը մակագրով հոգվածի վերա», որ տպած էր Մեղուի 14 համարում, և այդ հոգվածի վերջումը (շուսիստափ[այ], մայիս, երես 385), եղբայրական խորհուրդ էի տվել պ. Իսահակյանցին, զբան գրելու ժամանակ չպատկանել այս և այն հակառակող բաժիններին. խոսել սառն հոգով, և հավատարիմ մնալով ճշմարտության կանոններին: Պ. Իսահակյանցը կարդալով իմ հոգվածը, փոխանակ շնորհակալություն մատուցանելու ինձ, որ հանձն առնելով կարդալ նորա

գրածը Մեղուի մեջ և ցույց տալով այդ գրվածքի թերութիւնը, ամենայն բարեմտությամբ աշխատել էի օգտակար լինել նորան, փոխանակ խոստովանելու յուր արտասովիլի դրութիւնը ուսման հանդիսում, հրաջք էր գործել դարձյալ Մեղուի 37 համարում: Բայց այդ հոգւածը գրելուց հառաջ, դրակահապիս բարյալ մնա է ասել լողիկային, որ առանց դորան ևս շատ սիրելի չէ օրսկուրանտներին: Ճշմարիտը պիտո է ասել, ես Մեղուի վերա չկամիմ ուշադրութիւն դարձուցանել, չկամիմ երբեք քննութեան տակ ձգել նորա թերթերը, որովհետեւ նա ցած է ամենայն կրիտիկայից, բայց պ. Իսահակյանցին առաջին անգամից շատ սիրեցի, և այժմ ևս սիրում եմ, ինչ պիտո է առնել, մարդ ենք, ունինք շատ թուլութիւնք. երբեմն սիրում ենք մի մարդ, առանց կարողանալու հաշիվ ու համար տալ մեզ, թե ինչո՞ւ համար սիրում էինք: Պ. Իսահակյանցին այդպես սիրելուցս մի քանի մարդիկ, չգիտեմ ինչ հիման վերա մինչև անգամ ասել էին, թե Շահբազը կամի պ. Իսահակյանցին կնքահայր շինել յուր երեխան մկրտելու ժամանակ. դրամանալի մտածութիւն, Ղզլարից Բեղուտկալն կնքահայր խնդրել: Բայց սոքա երկրորդական բաներ են, մանավանդ թե ընտանեկան. այժմ հարկավոր չէ դորա վերա խոսիլ. նկատենք պ. Իսահակյանցի հրաշագործութիւնը:

Նախ և հառաջ պ. Իսահակյանցը յուր հոգւածի ներածութեան մեջ խրախույս և քաջալերութիւն է տալիս Մեղուի հրատարակողին, որ նա աշխատի և եթե կարելի է ընդդէմ դառնա ճակատագրի ձեռքով Մեղուի համար պատրաստած օրհասին. բայց զուր է այս խրախույսը և քաջալերութիւնը. պատճառ, արդեն ամենայն մարդ, որ հազիվ հազ թե իմանում էր գրել, կարդալ, նայում է Մեղուի վերա, որպես մի ողորմելի և թշվառ գործի վերա մատենագրութեան ասպարիղում: Երկրորդ, պիտի ասել, որ պ. Իսահակյանցը փախչում է իմ առաջարկած հարցմունքին ուղղակի պատասխանելուց, երեւի թե ձեռք չէ տալիս նորան, և խառնափնդորելով խնդիրները, կարծում է յուր անձը արդարացուցած: Այդպես չէ. ես պահանջում եմ իմ հարցմունքի ճիշդ և որոշ պատասխանը, իսկ նորա ասածներին կը պատասխանեմ մեծ ուրախությամբ: Սոքա են իմ խնդիրները, որ հրատարակվեցան Հյուսիստիպայի հինգերորդ ամսատետրակում:

1) Յուրջ տալ ազգի գիտութեան և հառաջադիմութեան տունը... ցույց տալ երկու հայ, որ ազգի օգտի և հառաջադիմութեան մասին, խորհուրդ կատարած լինեն միասին:

2) Հայտնել այն պարոնների անվանքը, որ անարգելով և անպատիւլով հայոց ազգը, լրդովել էին պ. Իսահակյանցի հոգու խաղաղութիւնը, և պատճառ էին տւել նորան այնքան խոսելու, մինչև որ Մուղան Մասյաց գարեհանդիցը հարկադրվեւր զաղարեցնել նորա գոչիւնը:

Ես խնդրում եմ նորանից ցույց տալ ինձ ազգի գիտութեան և հառաջադիմութեան տունը. պատասխանի եմ ստանում, թե ռայտեղ ազգի անցյալ և ներկա բարօրութեան և լուսավորութեան պատմութիւնը գրելու տեղը չէ, և թե առանձին պիտի գրեմ: Ինչպիս է, սիրելի ընթերցող, պ.

Իսահակյանցի պատասխանը, հարցմունքին հարմար չէ՞, կամ, օրինավոր չէ՞. ասես, թե դանակով կտրել-ձգել է տնաքանդը, իմ պ. Իսահակյանցի սիրելու մի պատճառը, նորա այս սրամտությունն է—զարմանալի՞ սրամտություն: Պարոն ընթերցող, այսուհետև եթե պատահի որ ասիմ, թե հայերը մի հոյակապ համալսարան ունին. և եթե դուք պահանջեք ինձանից ցույց տալ այդ համալսարանը, իմացած եղիք, որ պիտի կրկնեմ պ. Իսահակյանցի պատասխանը,—թե այստեղ այդ բանի վերա գրելու տեղը չէ. բացի սուրբանից կը բողոքեմ ևս ձեր վերա, որ դուք նորություն կամիք ներս բերել մեր ազգի մեջ, ևրոպացոց պես ամենայն բանի համար ցույց տալ ապացույցներ և փաստեր: Ի՞նչ սովորություն է. մի բան էր, ասացի, գնաց, ինչ եք զգիս նստել, անհավատ մարդերի պես ապացույց պահանջելով. տեսված բան է հայերի մեջ օրինավոր, կապակից, հիմնավոր ապացույցներով խոսել, այսօր բանը կասեմ, և դուք պարտական եք հավատալ և ընդունել, ապացույցը հետո մեջ կը բերեմ, ուրիշները միլիոններ հավատում են միմյանց, դուք ինձ մի չոր ապացույց չեք հավատում.... Մեղում ձեզ երաշխավոր.... Պ. Իսահակյանցը Մեղում 14 համարում ասել էր, թե ճայն ժամանակ ազգը արժանի էր մեղադրության, եթե գիտության և հառաջագիտության տունը ավազակների այր շինած լիներ. նշանակում է, թե ազգի մեջ կա գիտության և հառաջագիտության տուն, և ազգը ավազակների այր չլինեցողով, արժանի չէ մեղադրության: Բայց ես չտեսանելով մի այդպիսի տուն հայկական անշնն անապատի մեջ, հարց արեցի պ. Իսահակյանցից, թե ո՞ր էր այդ տունը, որին պատասխանում է նա, թե ճայժմ ժամանակ չէ խոսելու, հետո կը գրեմ: Ի՞նչ պիտի գրեմ. ազգի անցյալ և ներկա բարօրության և լուսավորության պատմությունը, հետո նորա գործ է գրել այդպիսի բան. սխալվում է, եթե հույս ունի Մասյաց դարևանդի Մուգայի վերա: Թող հայտնի լինի պ. Իսահակյանցին, որ ազգը մեղադրվում է ոչ թե եղած տունը ավազակների այր շինելու համար, այլ մի այդպիսի տուն մինչև այժմ ամենևին չլինելու համար:

Պ. Իսահակյանցը թույլ է տալիս ինձ Անգլիա գնալ, հարուստ ընկերությունների անդամ դառնալ, թույնավաճառությամբ պարսպիլ և օգուտներ մի բաժինը ստանալ: Տեսանում եք, սիրելի ընթերցող, ինչպես բարի սիրտ ունի պարոնը. ամենևին խափան չէ իմ Անգլիա գնալուն: Հավատալով նորա բարեսրտության վերս կարծում եմ, որ եթե Ֆրանսիա և Ավստրիա ևս գնալու լինիմ, նույնպես կարող եմ երթալու հրամանագիր ստանալ պ. Իսահակյանցից: Ցնծած Շահբեգ, աշխարհի ամենախնդրված ճանապարհ դրաց է, պասպորտ տվողդ պատրաստ, ո՞ր օրիդ ես սպասում, ինչ ես փողում Բեդուտակիում: Աստուծո սիրուն ասացեք, ինչպես չսիրես այդպիսի մի մարդ. ճշմարիտ, եթե Ղզլարից դեպի Բեդուտակի երկաթի ճանապարհ լիներ, անպատճառ կնքահայր ևս կը շինեի նորան, մանավանդ բամբասողների սրտերը պատառելու համար: Բայց պ. Իսահակյանցի այս մեծահոգության ատաղև ասերես չմնալու համար, պիտու է նորան մի բարի խորհուրդ տալ. արդյոք ավելի օգտակար չէ՞ր պ. Իսահակյանցին և հայից

ազգին, եթե առաջինը թողնելով Ղզլարի մանկավարժութունը Եվրոպա գնար, և մտանհր այն տեղի դպրոցների մինի մեջ (տարակույս չկա որ աշակերտի պես) և զո՞նե այնքան բան ուսաներ, որ նորա մտածութիւնքը մարդավայել դառնային, և խոսելու ժամանակ դահճի պես չվարվեր լոգիկայի հետ: Տեսանենք այս բարի խորհուրդը ի՞նչ ազդեցութիւն կը գործե մուգաների բարեկամի վերա:

Ես ասել էի, թե Վազգը էապես անարգողքը չեն նոքա, որոնցից գանգատ ունի պ. Իսահակյանցը, որովհետեւ մերկացնում էին ազգի ծածուկ պահած վերքերը, վիրաբուժական դարմաններ մատուցանելով, այո՛, և բարոյական երկաթ ու կրակ գործ դնելով, այլ, այն սուտ ազգասերքը, որ խեղճ ողորմելի Մեղաւին լծել են մի սայլի և ինքյանք լցվելով մեջը հարկադրում են նորան ավելի մեծ ասպարեզ կատարել աշխարհի երեսին, հայկական լուսավորութեան մեջ, քան թե բնութիւնը կարողութիւն էր տվել Մեղաւին: Այդ սուտ ազգասերքը անարգում են ազգի անունը ամենայն կրոնացի մարդու առաջ, որովհետեւ այն մարդը, որ չէր խոստովանում յուր պակասութիւնքը, չունէր ուրեմն և սեպհական արժանավորութիւն և այլն:

Պ. Իսահակյանցը գրում է. «Պարոն, խելացի և գիտուն մարդը կը դատե յուր ազգը, բայց չի դատապարտի, նորա վերքերը կը տեսնի փաթաթելու, չէ թե արևուն ցույց տալու համար, թե որ ազգը պակասավոր լինելու համար անարգում են, թող նոքա որոնեն յուրյանց համար մի այլ անբիծ աշխարհ և այլն և այլն»:

Ես ասել էի, վերքերը բացում են վիրաբուժական դարմաններ մատուցանելով, այո՛, և բարոյական երկաթ ու կրակ գործ դնելով, բայց պ. Իսահակյանցին թվել է, որ ազգի վերքերը արևին են ցույց տալիս: Խիռուռքիայի մեջ այդպիսի բան չկա, բայց գուցե պ. Իսահակյանցը վիրաբուժութիւն բառը փոխանակ խիռուռքիա հասկանալու կարծում է թե գաստոռնոմիա է. արդարև այդ արվեստի մեջ շատ բան ցույց է տալիս արևին չորացնելու և ապուխտ շինելու համար. բայց դարձյալ վերքեր չէին, որ չորացնում են. գաստոռնոմիան գործ ունի առողջ անասունների հետ, ցալապար և վիրավոր անասունքը գաստոռնոմիային ևս հարկավոր չեն, մանավանդ որ բժշկական պոլիցիան սաստիկ արգելում է այդպիսի չարագործութիւն: Ես ասել էի, որ պ. Իսահակյանցի աչքումը միևնույն հարգ ու արժանավորութիւն ունին, թե ազգը և թե նորա պակասութիւնքը. ասածս դարձյալ ապացուցանում է այդ պարոնը ասելով, թե Վազգը պակասավոր լինելու համար անարգում են և այլն: Դու հազար անգամ ասա մի այդպիսի պարոնի, թե ազգը չեն անարգում, այլ դատապարտում են ազգի պակասութիւնքը. ազգը ինքը պակասութիւն չէ. այլ է ազգը, և այլ է ազգի պակասութիւնքը: Անարգելով ազգի պակասութիւնքը, ոչ թե միայն չես անարգում ազգը, ոչ թե դառնում ես նորան թշնամի, այլ բուն բարեկամ, ըստ որում ցանկացել էիր ազատված տեսանել նորան ամենայն

պակասութիւններէց: Եւ այդ պակասութիւնքը արժանի էին որ դատապարտուիին. այդ արատները կարոտ են սրբելու:

Բայց ինչ ասեմ ես այն մարդուն, որ չկամի հասկանալ թե Հայաստան բառը մի վերացականութիւն է ներկայումս, և կանադի մեղադրանքներով ասպարեզ է մտնում, թեև Հայաստանը չէ տվել ինձ կրթութիւն և դաստիարակութիւն, բայց իրավունք ունի մեր կողմից պահանջելու փուլթ և խնամք յուր վերաւ—Հայաստանը ոչինչ իրավունք չունի մեղանից բան պահանջելու, ասում եմ շեշտելով. թող նա հառաջ սերմանե, հետո հնձելու դուրս դաւ: Բայց մեք ինքնին, որպէս մարդ, պարտական ենք օգնական գտանվիլ մարդկութեանը, և որովհետև ընդհանուր մարդկութեան մեջ մտնում ենք մեր հայ մարդկութեամբ, որովհետև հայ մարդկութիւնը առավել մոտ է մեզ, այս պատճառով պարտականութիւն համարում ենք մեզ անփութ չլինել հայոց ազգի հառաջագիտութեան և լուսավորութեան մասին: Բայց որպէս մարդ և որպէս քրիստոնյա, մեք ենք, որ համարում ենք մեզ պարտական. իսկ այլ ոք չունի համարձակութիւն պարտական քարոզել մեր ազատ անձը: Եւ այս է մանավանդ բանը, որ մեք մեր ազատ կամքով, հասկանալով մարդու և մարդկութեան խորհուրդը, առանց բռնադատելու մի հարկադրական պահանջողութենից, ինքնին աշխատում ենք օգնական գտանվիլ հայ մարդկութեանը որպէս և ինչ կափով կարող էինք:

Ես երբեք չեմ անպատվել Հայաստանը ասելով, թե նա չունի այն, ինչ որ ստուգապէս չունի, և միտք չեմ ունեցել համազգիների սիրտը վիրավորելու, այլ մանավանդ, հանդես տալով այդ խնդրին, ցանկացել եմ զգալի կացուցանել մեր ազգին այդ նորա տարապայման կարոտութիւնը և հետ մնալը լուսավորութեան գործի մեջ:

Պ. Իսահակյանցը իմ միտքն է ձգում հինգերորդ դարը և ասում է, թե ճորճանացիների նման մտավարժ և լիահանձար մանուկները անհագ փափագով դիմեցին Աթենք, Ալեքսանդրիա, Բյուզանդիա, դեպի հունական դպրոցները, և թե այդ երանելիքը չեն ասել, որ պարտական չէին Հայաստանին, այլ շտապել են գալ Հայաստան լուսավորել և այլն և այլն: Յանկալի էր լսել պ. Իսահակյանցից, թե այդ բարի և օրհնյալ հիշատակի արժանի մարդիկը ինքամեք դիմեցին, թե ուրիշի ձեռքով և հոգաբարձութեամբ ուղարկվեցան, և այդ հոգաբարձութիւնը, որ կատարեց այն ժամանակ Հայաստանը Սահակի և Մեսրոպի ձեռքով, իբր 60 աշակերտ եվրոպա կամ Ալեքսանդրիա ուղարկելով, կարելի է որ մոռանային այդ աշակերտքը և ասեին—թե Հայաստանը չէր, որ դայակ վարձեց մեր համար:

Ինչպէս կարող էին նոքա պատճառ դնելով Հայաստանում համալսարան չլինելը ուրանալ Հայաստանի իրավունքը յուրյանց վերա, մինչ այդպիսի դպրոցի չլինելը ստիպել էր սուրբ Թարգմանիչներին աշակերտներ ուղարկել դեպի հունական դպրոցները, օր 'ի լեզու պոմօւալի և ստոյզ յօդաւալով մեմարոմիս վերաբանութեան,¹³ վերադառնալին Հայաստան և կանգնեցնեն ընդհանուր ազգի լուսավորութեան ավագան: Բայց թի որչափ

հաջողեցավ նոցա իրագործել յուրյանց գաղափարը, թե ինչ հանգամանքների մեջ ոտք կոխեցին Հայաստան, թէ ինչ ընդունելության պատահեցան և ինչպես կատարեցին յուրյանց ասպարեզը, իմ սիրտը չէ դիմանում մի առ մի նկարագրելու ես տեսանում եմ, որ պ. Իսահակյանցը ամենակին անտիղյակ է մեր մատենադրության պատմությանը: Խորհուրդ ենք տալիս օրինավոր կերպով կարգալ և հասկանալ Խորենացին, և եթե բնագիրը անհասկանալի է, փառք աստուծո, շուտով ռուսերենը ևս դուրս կը գա, պ. էմինի աշխատությամբ թարգմանված: Այդ թարգմանությունը կարող է պ. Իսահակյանցին և ուրիշներին հասկացուցանել Խորենացու հայոց պատմությունը, ըստ որում ներկայումս հայոց լուսավորությունը այն թշվառ գրություն մեջ է, որ ազգը ավելի շուտով կը հասկանա Խորենացին ռուսերեն, քան թե հայերեն: Խորհուրդ ենք տալիս նույնպես կարգալ Ղազար Փարպեցու նամակը գրած Մամիկոնյանց տիրոջ Վահանին, որովհետև այդ տեղից շատ բան է երևում:

Եթե հինգերորդ դարումը Սահակ և Մեսրոպ խնկելի թարգմանիչքը հոգաբարձու եղած չլինեին, և նոցա աշակերտքը ինքյանք գնացած լինեին Եվրոպա և Ալեքսանդրիա ուսանելու, այն ժամանակ նոքա ևս կարող էին ասել այն, ինչ որ ասում ենք այժմ մեք, ազգի հոգաբարձությամբ ոչ եթե գիտություն կաթն, այլև ոչ մի բաժակ լոկ ջուր խմած չլինելով:

Պ. Իսահակյանցը ասում է, թե «ես մեր մեծատունների և հոգևոր իշխանների սիրտը կարելիք խոցելուց հետո, ասում եմ,—թե նորա հետ խոսելու վերա ևս կասկած ունինք»: Զարմանք, որ պ. Իսահակյանցը խառնափնդորում է և չէ հայտնում, թե—սփի ում հետ խոսելու վերա է իմ կասկածը, և այդ բանի հետ ինչ հարակցություն ունի մեծատունների և հոգևոր իշխանների վիրավորությունը: Ես ասել էի և ասում եմ այժմ ևս, որ մեծ կասկած և երկրայություն ունիմ մուղաների խոսելու մասին պ. Իսահակյանցի հետ: Բայց նա, առանց լուծանելու իմ երկրայությունը, մեջ է բերում մեծատունների և հոգևոր իշխանների վիրավորությունը, ըստ ամենայնի անտեղի: Շատ հին, մաշված ու տրորված խորամանկություն է, որ գործ է դնում պ. Իսահակյանցը, կամենալով հաճոյանալ մեծատուններին և մյուսներին, և մեզ որպես թե վատամարդիկ շինելով: Բայց զուր է անհանգիստ լինում, իմ համար միևնույն է ազգության մեծատունների և իշխանների բարեկամությունը կամ թշնամությունը դեպի ինձ. ոչինչ հարակցություն չունիմ նոցա հետ, և եթե ինքը պ. Իսահակյանցը, որպես մանկավարժ, ստիպված է ասիական հին սովորությամբ ամենայն մարդու աղա,—աղա ասելով գլուխները յուղել և յուր անձը պահպանել, բարյավ վայելել յուր սովորությունը, չենք ազահում այդ աննախանձելի բաղդին:

Պ. Իսահակյանցը, կամենալով ցույց տալ յուր սրամտությունը, ասում է, թե կասկածավոր մարդու վիճակը կարող եմ տեսանել, իմ ողորմած պարոն Կոմս էմմանուելի հզգրիտ նկարագրութենից, և թե ինձ ևս դժբաղդարար տեսանում է այն կասկածավոր մարդերի կարգում, հավատացած լինելով, եթե պ. Կ. էմմանուելը իմանար, որ այդ ստորագրությամբ պիտի

առակվելը իմ կասկածավորը զրությունը, ամենևին գրեթե չէր այդ բանը: Եթե ես պ. Կ. էմմանուելի նկարագրած կասկածավոր և երկչոտ մարդը լինեի, չէի կարողանալու զրականապես խոսել այս կամ այն բաները պ. Իսահակյանցի հետ, և թե մի հաստատ բնավորությամբ մարդ, հավատ չընծայելով մի անհիմն բանի երկրային, նա չէ կարող ընկնել այն կատեգորիայի տակ, ուր գտանվում են կասկածավոր բնավորության տեր մարդիկը: Այլ է մի անհավատալի բանի վերա հիմնավորապես կասկածել, այլ է կերպարանջալ երկյուղ լինել, ինչպես ասել էր պ. Կոմս էմմանուելը: Եվ պ. Իսահակյանցը ինչ տեղից իմանում է պ. Կոմս էմմանուելի կարծիքը, մինչև անգամ նորա մտքից չանցած բաների մեջ. ուստի՞ դիտե, ցր նա չէր նկարագրելու կասկածավոր մարդերի վիճակը, եթե ես առակվելու լինեի դրանով, միթե այս ևս Մուզան է՝ ասել պ. Իսահակյանցին:

Ես հավատացած եմ, որ եթե պ. Կ. էմմանուելը մի պակասություն տեսանե իմ վերա, այնքան ազնիվ կը լինի, որ նախ և հառաջ ինքը կը հրապարակե նորան, ցանկանալով ավելի կատարելության մեջ տեսանել իմ արժանավորությունը. ես ևս անխնա կը պատժեմ պ. Կոմս էմմանուելի պակասությունը, եթե տեսանեմ, և հավաստի եմ, որ շնորհակալություն կը ստանամ նորանից:

Պ. Իսահակյանցը ասում է, թե չգիտե մի այնպիսի ազգային ավանդություն, որ պատմեր մեզ, թե Մասյաց ոտքուկը կա մի փոս դժոխք անվանված հնույմը. դժուար մեղավորը ես չեմ, ինչու չէ ուսանում, և Խորենացու ասածի նման լինում է—աշակերտ հեղգ առ ուսումն և փուլթ առ ի վարդապետել, նախ քան զտեսությունն աստվածաբան:⁴⁵ Պարոնը ասում է, «եթե կա ևս մի այդպիսի փոս, ապա ուրեմն Հայաստանը պատրաստել է նորան, յուր վսեմությունը և պարծանքը ուրացող մուրացկան որդոց համար»։ ևս հավելացնում եմ դժուար վերա և այս, թե—սուտ պարծեցող, աղքատ հպարտ, տգետ և կամակոր որդոց համար, որ միտ չդնելով յուրյանց հոգեկան չքավորության վերա, հրատարակում են յուրյանց անձը առատացած ամենայն բանով, տղայական մեծամտությամբ տգիտանալով յուրյանց սնանկությունը: Այդ փոսը յուր խավարովը, որ թագավորում է նորա մեջ, կարող է լավ ապարանքի տեղ ծառայել օբսկուրանտների համար, կարծեմ, որ պ. Իսահակյանցը ևս որպես օբսկուրանտների նիդակակից, կարողանա մի մութն անկյուն գտանել այդ տարտարոսի մեջ:

Զարմանք է, ինչպես չէ վախեցել պ. Իսահակյանցը, թե մի գուցե պ. Կ. էմմանուելի նկարագրած կասկածավոր մարդերի կարգը ընկՔ, որովհետեւ երկրայությամբ խոսում էր նախասացյալ փոսի վերա: Պ. Իսահակյանցը ասում է, թե չէ ասել, որ Մասիսը բնակարան է մուզանների. ասելը ինչպես կը լինի, կոտորենեթով, մինչ խոստովանում է, թե Մասյաց դարևանդից Մուզան դանչել է և դադարեցուցել է նորա գոչյունը,—նշանակում է, թե մուզայք կան Մասյաց դարևանդի վերա: Իսկ այն բանը, թե «Հայաստանը ունի յուր ծոցումը քնքուշ մուզայք, որոց անմահ հիշատակները անդադար ողբում են և կոծում են ազգիս փառք և պարծանքը ուրացող մարդկանց

գլուխը»։ Ես ամենեին չեմ հասկանում, թե ինչ կամի ասել, որովհետև նայելով քերականական կանոններին, ուրիշ խոսքերով միևնույն միտքը այսպես է դուրս գալիս, թե Վանմահ հիշատակները մուզաների, որ Հայաստանը ունի յուր ծոցումը, անդադար ողբում են և կոծում են ազգիս փառք և պարծանքը ուրացող մարդկանց գլուխը»։—Նշանակում է, Հայաստանի մուզաները չեն, որ ողբում են, այլ նոցա անմահ հիշատակները։ Այսպես չէ կարելի խոսել, որովհետև բուն անմտություն է։ Բայց արի տես, որ ես և իմ նման մարդիկ շատ, թող ասել և Հյուսիսափայլ կտրիճ և անխաղախ օրագիրը, առանց կարոտելու վերացական անունների գործակցությունը, առանց կարոտելու քնքուշ մուզաների գործակցությունը, ողբում ենք անդադար օբսկուրանտներին թշվառ գլուխը, և շատ կարելի է, որ մեր արտասուքից մի քանի կաթիլ բաժին հասած լինի և պ. Իսահակյանցի գլխին։

Ինչ որ վերաբերում է պ. Իսահակյանցի պեղագողայի մեջ ամենավերջին թույլությանը, ավելորդ է խոսել, որովհետև այդ պարոնը մի ասիական անմխիթար դպրոցում այրուբենք միայն ուսանելով կարող էր գուցե այրուբենք ևս ուսուցանել, բայց պեղագողան շատ կարծր բան է նորա գյուլբաթիլի ատամների համար։

Պ. Իսահակյանցը ասելով «երանի կը լիներ, որ և իմ բաղդը հաջողեր այդ հատալարաններումը մի հիմնավոր կրթություն առնելու»։ համաձայնում է իմ իստակ սրտից տված խորհրդին—մի բարեկարգ դպրոցում ստանալ մի հիմնավոր կրթություն, բայց երանի տալուց հետո իսկույն աշխատելով ծածկել յուր անկրթության մեղքը, շարունակում է ասիական կաժակորությունը։ —«բայց մի մեծ կորուստ չունիմ»։ հառաջ երանի տվեց, հետո, կորուստ չունի. որքն հավատանք։ Խեղճ մարդ. ինձ արեղա է կաթձուռ, որովհետև անտեղի մեջ բերելով Առաքելու ասածը. «Եթե զլեզուս մարդկան խօսիցիմ և զհրեշտակաց, և սէր ոչ ունիցիմ, եղէ ես իբրև զպղինձ, որ հնչէ, կամ իբրև զծնծղայս որ ղօղանջեն և այլն».⁴⁶ և թե «մի յուսմունս օտարոտիս և պէսպէսս դանդաշիք»,⁴⁷ կամենում է խելքիս նստեցնել, որ լուռ մնամ նորա անկրթության և տեսութենից հառաջ աստվածաբանության վերա։ Ո՛վ է ասել նորան, որ կրթություն ստանալով պիտո էր անպատճառ սերը կորուսանել, միթե կրթության հետևանքը անսիրելություն է. ամենայն մարդ կարող է պահպանել յուր մեջ այդ աստվածային մասնը, եթե ունի, կրթությունը և լուսավորությունը առավել աճեցնում են և կերպարանագործում են սերը։ Բայց ես տեսանելով, որ պ. Իսահակյանցը հոժարամիտ է շատ.... մարդերի հետ չարաչար գործ դնել սուրբ գիրքը, բոլորովին հրաժարվում եմ նորան իմ զավակի կնքահայր շինելու մտքից, որովհետև կնքահայր ասացյալը պիտի լավ իմանա և ողջմտությամբ վարդապետե սուրբ գիրքը. պատճառ, մկրտության ժամանակ, նա խոսում է և խոստանում է անրարբառ երեխայի փոխանակ. իսկ այն խոստմունքը, որ չէին հառաջանում գիտակցութենից, և սուրբ գիրքը, աստվածային բանը ողջմտությամբ հասկանալուց, ընդունելի չէ մկրտության ժամանակ, որովհետև եկեղեցական խորհուրդներից ոչ մինը չէ կատարվում մեքենաբար միայն։

Մի դարմանալի բան ևս ասում է պ. Իսահակյանցը, թե իմ քարոզու-
թյունը և նպատակը ամենևին համաձայն չէ իմ խոսքերին, ուրեմն իմ քա-
րոզությունը և նպատակը այլ բան են, և խոսքերս այլ, շատ բարի. ինչ տե-
ղից իմացավ պ. Իսահակյանցը իմ քարոզությունը և նպատակը, եթե ոչ իմ
խոսքերից, և թչ աղաքեն այդ իմ խոսքերից բաղկանում էր իմ քարոզու-
թյունը և նպատակը. այլապես չէ կարելի. պատճառ, ինչ խոսքեր կարող
էր գործ դնել մի մարդ, ամենևին թարմատար նշանակությամբ, որ դուրս
լինեին նորա միտք հասկացնող բառերից և որ չէին բացահայտում այդ մար-
դու նպատակը: Մի՞ գուցե պ. Իսահակյանցը պ. Դյուվալի կոմս Ֆենիքսի
նման¹⁸ ամենայն բան գուշակում է գործ դնելով Մեսմերի արվեստը: Մեղա,
մեղա, պ. Իսահակյանցը խոսում է Մասյաց քնքուշ մուղաների հետ, որոնց
համար պատմում են, թե շատ անգամ գլորվելով Մասիսի ձյունապատ գա-
գաթից և լանջից, սառուցի տեղ ծառայում են ծարավի մարդու համար,
որովհետև ասում են, թե այդ քնքուշ մարմինքը ձգվելով որևիցե ջրի մեջ
սաստիկ սառուցանում են նորան. երևի թե պ. Իսահակյանցը փոստով ստա-
նում է Մասյաց դարևանդից այդպիսի մուղայք և նոցանից իմանում է
ամենայն բան....

Պ. Իսահակյանցը անգիտանում է, թե իր պիսի դպրոցներ կամեի, որ
լինեին Հայաստանում, եթե Ներսիսյան ազգային փոքրիկ ուսուցմարանը
հավատարիմ չէ իմ սրտին իմ գիտե ինչ պատճառով և այլն: Ինչ որ վերա-
բերվում է իմ ցանկությանը և դպրոցների որպիսությանը, պ. Իսահակյանցը
կարող է կարդալ Հյուսիսային 8-երորդ համարում տպած պ. Կոմս Էմ-
մանուելի Հիշատակարանի մեջ, որովհետև այն պարունի խնդրած դպրոցները
նույնպես ցանկալի են ինձ, որպես և ամենայն ճշմարիտ ազգասիրի: Իսկ
Թիֆլիզի հոգևոր դպրոցը, որ հայտնի է անունովս Ներսիսյան (պտուղ ար-
տասվաց եփրեմ կաթողիկոսի ի Հաղպատ), չէ կարող երբեք մի ուրախու-
թյուն գոյացնել իմ մեջ, մինչև դա օրինավոր կերպով և իրավունքով ար-
ժանի լինի դպրոց անունը յուր վերա կրելու: Այժմյան ժամանակումս, թող
նորա ուրիշ բաղամասնյա թերությունքը, միմիայն այն ուղղությունը—
ամենայն բան ուսուցանել օտարի լեզվով, հերիք պատճառ է, որ ամենայն
հայի սիրտ օտարանա այդ դպրոցից և նայի նորա վերա, որպես մի խրովի-
լակի վերա: Կարծեմ որ այժմ կը հասկանա պ. Իսահակյանցը, թե որպիսի
դպրոց կամեի ևս իմ ազգի համար:

Պ. Իսահակյանցը վերավերվել է իմ ասելուցս մեծատունների մասին,
թե մարմին էին դարձած, և մեղադրում է թե ինչո՞ւ համար շատ լավերի
միջից, միմիայն մարմին դարձողները վերա մատով չեմ ցույց տվել. պատ-
ճառն այն է եղել, որ մեր մեծատուններից մարմին չդարձողները այնքան
փոքր են և աննշան, որ չեն մտանում ընդհանուրի կարգը, իսկ մյուսները
ընդհանրապես մարմին դարձած ենք ճանաչում, որովհետև հոգու համար
ոչինչ հոգաբարձություն չենք տեսնում նոցա կողմից, եվ պ. Իսահակյան-
ցից ջատագոված գործերը այդ մեծատունների, որ մեզ հայտնի չեն, այն
ժամանակ միայն կընդունենք, երբ պ. Իսահակյանցը օրինավոր վկայու-

Թյամբ կապացուցանի, ըստ որում երեխայական օդաբաղխությունը բանականության դատաստանի առաջև հարգ չունի: Պարոնը ասում է, «Ինչպես կարելի է անմիջապես և անտարբեր պախարակել և այնչ, չգիտեմ ինչ է հասկանում—անմիջապես ասելով, ես, որպես և ուրիշները, հասկանում եմ այդ խոսքով այն իդեան, որ հասկացվում է լատինական immediate կամ ուսաց непосредственно խոսքերով, ուրեմն մեծատունների մասին միջապես հարկավոր էր խոսք, через г. Исаакянца, что ли? չեմ հասկանում: Ամենևին վատ չէր լինելու պ. Իսահակյանցին, խոսելուց հառաջ մի փոքր մտածել ուսանել, որովհետև ամենևին անգետ լինելով մտածության, կարելի չէ խոսել և ոչ իսկ բան հասկացնել:

Պ. Իսահակյանցը հարցնում է. «Միեւրի, այդ ինչ ճամարտություն է, որ ձեզ համար խաղալիկ եք շինել անպատվելով դորա սուրբ անունը»: Զարմանք չէ, որ չէ ճանաչում ճամարտությունը, որովհետև սկզբից մինչև այսօր սուրը հաղորդություն չունի ճամարտության հետ, խավարը լուսի հետ. բայց ես ավելորդ չեմ համարում հայտնել, թե ճամարտությունը, որի դրոշակի տակ զինվորված է և իմ նվաստությունը, է աստուծո ճամարտությունը, անմասն ամենայն ստութենից, խարդախութենից, կեղծավորութենից և այլ այսպիսի արատներեց. է այն ճամարտությունը, որ Հիսուսի Կրիստոսի արյունով կնքվեցավ Գողգոթայի վերա, այն ճամարտությունը, որ հաճո չէ աշխարհին, այն ճամարտությունը, որին ասում են սուտ ազգասերքը և օրսկուրանտները, որոնց մեջ մի չար բաղդով տեսանում եմ այս րոպեիս և պ. Իսահակյանցը: Դա է այն ապառաժը, որի վերա ընկնողը կը փշրվի և թե փնքը մի բանի վերա ընկնի կը հոսե: Կարծեմ որ բավական որոշ նկարագրեցի խնդրած ճամարտության ինչությունը և բնավորությունը:

Նույնպես թող հայտնի լինի պ. Իսահակյանցին, որ ես նորա բուն հայագետ ասած մարդերեց չեմ կրած ոչ իրավացի և ոչ անիրավ նախատինք. գուցե այդ ևս Մասյաց մուգանները պատմել են պ. Իսահակյանցին, չգիտեմ. միայն եթե նորա քարոզած բուն հայագետքը,—մեր կարծիքով խավարի կուռքի ջերմեռանդն դաբիրայքը, փորձ փորձեն այդպիսի գործ կատարելու, այն ժամանակ կը լսեն յուրյանց ձայնի արձագանքը, ոչ եթե Մասյաց դարևանդից, այլ Բեդուտկալից—Պոնտոսի եզերքից, ինչպես ինքը պ. Իսահակյանցը փորձում է և կը փորձե դեռևս, եթե մոռանա յուր չափը:

Լերմոնտովի մարգարեին չեմ նմանեցուցել ես իմ անձը, այլ մեջ բերելով այդ օտանավորի հատվածը, կամեցել եմ միայն ցույց տալ պ. Իսահակյանցին, թե ճամարտությունը հալածվում է ստութենից, բայց ցավելին այս է, որ այդ օրինակը ևս հերիք եղած չէ պ. Իսահակյանցին:

Պ. Իսահակյանցը ասում է, թե մի քանի իմ նման, գուցե ես առավել գիտուն անձինք կարողացել էին իմ մարդկորեն սխալանքը լուսաբանել և ազգի վերաբերյալ թյուր կարծյաց և վրեպակաց ճյուղերը իմաստությամբ հապավել: Դարձյալ մի նոր զարմանք. պատճառ, առաջին անգամ հրապարակեցի իմ զրավոր վաստակը պ. Իսահակյանցի հոգվածի պատճառով, դո-

րանից հառաջ և ոչ մի տող բան տպած ու հրապարակած չունեի, որ պ. Իսահակյանցի խելոքները կարողանային իմ սխալանքը լուսաբանել. չգիտեմ ինչպես պիտո է հասկանալ այս բանը: Երևի թե պ. Իսահակյանցը երազում կատարված տեսել է այս իրողությունը, կամ, Մուղան ասել է Մասյաց դարևանդից Ղզլար վաղելով: Ինչպես մեծ խորհուրդ և ազդեցություն ունի շրջակայքը մարդու վերա. լսելով պ. Իսահակյանցի խոսքերը, թյուր կարծյաց և վերպակաց ճյուղերը իմաստությամբ հապավելը, իսկույն երևում է, որ այդ պարոնը բնակվում է այգիների մոտ և անդադար տեսանում է ճյուղերի կտրատվելը: Բայց մի խորհուրդ ասեմ պ. Իսահակյանցին, ես և իմ նման մարդիկ շատ հավատացած լինելով, որ չէ վերջանում չարը կըտրատելով միայն նորա ճյուղերը, աշխատում ենք արմատը կտրել այդ չարին, որ իսպառ չորանա: Բայց որովհետև պ. Իսահակյանցը յուր իդեանեքը առնում էր այգիներից, ուստի չէր կարող այնտեղ այսպիսի գործողություն տեսնել:

Շատ մեծահոգի մարդ է պ. Իսահակյանցը, մեծ շնորհ է ցույց տալիս ինձ ճառանց դիտողության թողնելով իմ անվերջանալի վեճը արեղանների հետ: Մինը հարցանե թե երբ վեճ է բացել Շահբեգը արեղանների հետ, չգիտեմ ինչ ունի պատասխանելու Ղզլարի մանկավարժը: Ես հերքելով նորա այն երեխայամիտ խոսքը, թե հանգամանքը բռնի խլել են Սորենացու բերանից նորա ողբը, կցորդել էի, թե ամենայն արդարություն արժանի էր, որ Սորենացին գրեր, որովհետև վերադառնալով Ալեքսանդրիայից տեսել էր Հայաստանի ամենայն բանը գլխիվայր, և, ապացուցանելու համար, թե Սորենացու այդ ողբ գրելը պտուղ չէր մի ըուպեական նեղսրտություն, մեջ էի բերել նորա նգովքը կաթողիկոսների վերա և Շարֆ կաթողիկոսաց⁴⁹ անունով աշխատությունը, որ ոչնչացուցած է երևում արեղանների ձեռքով: Բայց թե լավը կամի պ. Իսահակյանցը, Ղազար Փարպեցու Մամիկոնյանց տիրոջ Վահանին գրած նամակի երկու թերթերը ևս, վասն ի վերուստ են եղած դույն այդ արեղանների ձեռքով, որովհետև նոցա մասին, բայց ոչ նոցա օգտի համար խոսում էր այնտեղ Ղազարը, ինչպես երևում է նախընթաց և հետևյալ բաներից: Ես պատմել էի պ. Իսահակյանցին արեղանների անքրիստոնյա ընթացքը Մովսես Սորենացու խնկելի ոսկրների հետ, իսկ այժմ շոշափելի կերպով ցույց տալու համար, թե այդպիսի բան շատ մոտ էր արեղանների հասկացողությունը, թող պատմեմ այստեղ, որ երկու տարի սորանից հառաջ ասիական Տաճկաստանի մեջ, մի հայոց կախկողուս գերեզմանից փորել ու հանել է մի հայ քրիստոնեի ննջեցյալ մարմին և ձգել է շունների առաջ, պատճառելով թե այն մարդը ավետարանական էր եղած: Այս գործողությունը այնպիսի վատ տպավորություն գործել էր մինչև անգամ տաճիկների վերա, որ փաշան պաթառափայլ Դուռնից հրաման խնդրելով առանձին գերեզմանատուն նշանակեց ավետարանական հայերի համար, որ չէ ենթարկվում հայոց առաջնորդի իշխանությունը: Այս բանի մասին շատ խոսք և զրույց հառաջացավ այն ժամանակ երոպական և ուստ օրագիրների և լրագիրների մեջ. թողում եմ այն մեծ գայթակղությունը

մոտակա հայ ժողովրդին, որին մի չար բաղդով անձամբ անձին վկա եմ գտանված: Պ. Իսահակյանցը, այս տեսակ աքեղաներին անվանում է երանաշնորհ, բաղմերախտ և սրբազնագործ, և նոցա գործը, հիշատակ ճշմարիտ ազգասիրության, Իմ աշքումը այն մարդիկը, որ պարապում էին այսպիսի գործերով, ոչ թե միայն քրիստոնյա չեն, ոչ թե միայն քահանա, կամ եպիսկոպոս չեն, այլև, մարդ չեն: Վե՛յ և դատապարտություն դոցա հավիտենական: Եթե պ. Իսահակյանցի համար այդ, քաղաքական և եկեղեցական օրհնքներով, որպես սոսկալի սրբապղծություն, դատապարտված գործերը են հիշատակ ճշմարիտ ազգասիրության, եթե այդ գործակատարը են բազմերախտ, երանաշնորհ և սրբազնագործ, թող նոցա բարեխոսությունը անպակաս լինի պարոն Իսահակյանցի գլխից. հե՛տ մեղանից. քավ լիցի. անաթեմա:

Պ. Իսահակյանցը Խորենացու 4,000 տարեկան շինելու մեղքը ձգում է յուր վղից գրաշարի վիզը. խեղճ ողորմելի գրաշար, քանի քանի հեղինակի և գրողների մեղքը հանձն ես առնում և քավում ես դու, ինչ պիտո է առնել, երևի այդպես նախասահմանված է նոցա վիճակը: Պարոնը յուր ներկա հոգվածի վերջումը կամելով ցույց տալ յուր սրատկսությունը և մի մասնով արդարացնել 2,600 տարու փոքրիկ և աննշան սխալը, հրավիրում է ինձ կարդալ Հլաութափայլի 4 ամսատետրակի 338 երեսը, ուր, նորա ասելով, պ. Կոմս Էմմանուելը Մեղուի ապրիլի 19-ին դուրս եկած թերթը, կարդում է Մոսկվայի մեջ ապրիլի 20-ին: Ես բացի Հլաութափայլի վերոհիշյալ երեսը և տեսա, որ Կոմս Էմմանուելը ոչ թե չէ կարդացել Մեղու լրագիրը: Այլ ամենևին կամք ես չունի կարդալու, որովհետև պատասխանում է, պարոն Խ...ին, թե հիմարութենների կարդացող չէր, չնայելով, որ պ. Խ. գովում էր Մեղուն և նորա հրատարակող երևելի ուսումնականը (?). բայց թե պ. Իսահակյանցը, ինչպես է կարդացել, որ տեսել է այնպիսի բան և ուստի՞ գիտե, որ պ. Կոմս Էմմանուելը բնակվում է Մոսկվայում. ճշմարիտ, արժանի է զարմանալու: Միթե այդ ևս Մասյաց դարեանդից Մուզան է ասել պ. Իսահակյանցին: Ճշմարիտ, երջանիկ մարդ է պ. Իսահակյանցը, որ այդպիսի բարեկամություն ունի Մասյաց դարեանդի մուզանների հետ. բայց ավելի երջանիկ լինելու չէ՞ր արդյոք նա, եթե լոգիկան լիներ բարեկամ, քան թե մի վերացական էակ:

Թող բարյավ քնա պ. Իսահակյանցը, բայց մինչև ցվերստին տեսություն, որովհետև ես չեմ կարող բաժանվիլ նորանից. միանգամ սիրել եմ: Եվ ես մի վատ սովորություն ունիմ, որ եթե միանգամ սիրեմ, ասես մյուս անգամ բաժանվել լինե՞մ է. ինչ պիտո է առնել, գիտեմ, վատ սովորություն է, բայց միանգամ ենթարկվել եմ դորան, ճար չկա:

Ցավելին այս է, որ պարոն Իսահակյանցը յուր շրջանառությունը հինգ ամիսը միանգամ կատարող մոլորակներից է. շուտ շուտ չէ երևում. ապա եթե սխալվել եմ և կոմետը ընդունել եմ մոլորակի տեղ, որ եթե այս անգամ ցած զնա հորիզոնից, ու մյուս անգամ չերևի, այն ժամանակ վե՛յ քեզ Շահբեգ. շատ ցավերիդ վերա մի մեծ ցավ ես պիտի հավելանա:

Ս. Խ. Շահբեգ

Սեպտեմբերի 13, 1858, Պոլտավա:

ՊԱՐՈՆ ԿՈՄՍ ԷՄԻԱՆՈՒԵԼ,

Ինձ վաղուց հայտնի է, որ Հիշատակարան հս գրում և կը ցանկանայիր իմանալ որևիցև անսովոր բան: Այս երկու ամսուսը պատահելով մի քանի վաճառահանդեսների մեջ, տեսա մի թափառական զազանանոց, որի մուտքը արժեք կես մանեթ: Շուտով հատուցի և մտա, բայց ինչպես դարձացա վերահասու լինելով նորա տիրոջ խաբեբայությանը. դորա գազանանոցի կենդանիքը շինովի էին, որ շատ թե փոքր հայտնի երևում են առաջին անգամ աչք ձգելու ժամանակ:

Սաստիկ խայտառակութեններից մինը այն էր, որ ցույց տվեց մի թռչուն Կազվարի անունով, բայց ինչ կազվար, մի մեծ թռչունի վերա, որ հս որոշ չնկատեցի, որի մասին ոմանք արագիլ և ոմանք մարահավ ասացին, դրել է թաղիքից (քեչայից) շինած վահանի նման՝ բան, այլև շըրջապատելով փետուրներով և ներկելով ոտքերը, հավատացնում է, թե մանուկ կազվար է: Ինչպես կարելի է, որ արագիլը կամ մարահավը թեև ծածկված էին վահանի տակ, չհայտնեին յուրյանց ինչ լինելը: Կառավարությունը իմանալով այս խարդախությունը, դուրս վանեց վաճառահանդիսից: Լսած էի, թե Կեսարիայում էլ ներկում են, բայց արագիլից և մարահավից կազվար շինել, ծածկելով մի կուպխտ վահանի տակ, ճշմարիտ լսած չէի:

Ձեր Հիշատակարանը կարդացողներից մինը:

Ահա իմ ստացած ծանոթությունքս և նամակներս, բացի սորանից պիտի ասել, որ նորերումս հանդիպեցա պ. Բեգզադեին, որ նոր էր եկել մի այլ քաղաքից, բայց ինչպես վշտահար, վատած և ցավազարված: Հարցանում եմ.—Պարոն, ինչ է պատահել քեզ, մի գուցե հիվանդ էիր, որ ենթարկվի ես այդպիսի փոփոխության: Ինձ պատասխանում է. «Ես անհավատ մարդերի հետ գործ չունիմ. դու ծիծաղում ես իմ վերա»:

—Ինչ ծիծաղելու բան կա. ես քեզանից հարցանում եմ քո այդպիսի փոփոխության պատճառը...

«Միթե մոռացել ես իմ տեսած երազը»,—պատասխանեց պ. Բեգզադեն:

—Ձեռն մոռացել, բայց ինչ հարակցություն կա քո տկարանալու և այդ ցնորքի հետ:

«Ցնորք... ցնորք. բայց այդ բանը մաշում է իմ հոգին: Դորա հետ միացավ և այժմյան պոչավոր աստղի երևիլը. այդ ևս վատ բան է նշանակում, այնպես չէ՞»:

—Այնքան վատ, որքան քո տանից դուրս գնալով երևիլը փողոցի մեջ:

«Արի քո հետ խոսիր. ինչ մարդ ես. ինձ և այդ աստղը մի շինեցիր. խղճմտանք չունիս, աստուծուց չեմ վախենում. ես մի մեղավոր մարդ, բայց նա սուրբ...»

— Ինչից գիտես դու նորա սրբությունը:

«Եթե սուրբ չլինեիր, ինչ է շինում երկնքումը»:

— Քեզ հով է ասել, որ նա երկնքումն է. նա մեզանից շատ հեռի չէ, եթե համեմատենք տիեզերքի անչափելի տարածություն հետ:

«Դու ինչ կամիս ասան, ես էֆիմերդե դտա և նայեցի, շատ վատ վատ բան է խոսում այս և գալոց տարու համար»:

— Եվ այդ բաները ամենայն տամսերկու տարու մեջ միանգամ պիտի կրկնվին, այնպես չէ՞:

«Ինչպես»:

— Ինչ որ 1858-ի մասին գրում է, նույն բանը գրում է և 1870 թվականի համար, որովհետև ընդամենն 12 գլուխ է այդ ծակ մարգարեությունը:

«Թերահավատություն... Թերահավատություն... աստված քավյան գիս զմեղավորս... Աստված քավյան...»

Այսպիսի աղոթքներով հեռացավ ինձանից պ. Բեգզադեն. բայց այս անգամ, ինչպես տեսանում էք, շատ կակուղ վարվեցավ. բերան չբերեց յուր բեգզադեությունը կամ 3,000 մանեթի բանը:

Ես այդպես ես սպասում էի. այն մարդը, որ մի բանից այրվում է, վեր է թռչում, բայց չէ մնում վերելումը, իսկույն ցած է գալիս. այդպես ես քարկացող բեգզադենները, որոնք կամաց կամաց տեսանելով յուրյանց ընդգիմություն ունայնությունը, քարշում են պոչերը:

Ը

Նոր ստարի—Բեգզադեի նամակը—Տրովատորի բովոնդակությունը—Բեգզադեի ազգաբանությունը—Հայկական քեալտոմ Սոսկվայի մեջ—Սուրբ Մեսրոպի գերեզմանի այցելուի նամակը—Դամառ-Քարիպայի պահանջողության պատասխանը:

Անցավ տարին... անցավ, և մեք քո հետ, պատվելի ընթերցող, մի տարով ես ծերացանք... Նոր տարու առավոտը հազիվ լուսացած, և ահա նոր տարի շնորհավորողքը գլուխ կոտրելով չափում են փողոցները... Ես տկար կաղմվածքի տեղ մարդ լինելով, չեմ կարող մասնակից լինել այդ անխորհուրդ այցելութեններին, վառնորո, տանը նստած, առավել լավ եմ համարում մի փոքր մտածել քո հետ, պատվելի ընթերցող,—մտածել նոր տարու վերա: Պիտի ասես, ինչ մտածելու բան կա. նոր տարին, նոր տարի է, դա մի այնպիսի օր է, որ ուրախացնում է ամենների սիրտը: Այդպես չէ, այդ արտաքին ուրախության տակ, արդյոք հրճան տրտմությունք և վշտեր կան թաքնված:

Նոր տարին ինքնըստինքյան ուրախություն չէ և չէ կարող մեկ ու-

բախություն պատճառել, եթե չկային մեր մեջ ուրախացուցիչ նյութեր—
մեր բարի գործերը: Առհասարակ տոները բերում են յուրյանց հետ մի
պայմանավոր ուրախություն. այդ օրերում շատ վշտակիր մարդիկ հարկա-
դրվում են պատշաճից, ուրախության քող ձգել յուրյանց դառն կամ թթու
երեսի վերա. այդ օրերում ուրախ է ցույց տալիս յուրյան մեծատունը, որի
լեղին նշատավում էր ներսումը բարկութենից, թե ինչու համար ձեռքից
փախուցել է այս կամ այն օգտաբեր գործը. այդ օրերում ուրախանում է
և աղքատը, յուր վերջին դահեկանը դնելով սեղանի վերա ընտանիքի
և զավակների առաջ, առանց մտածելու, որ զալոց օրի համար չունեն հա-
ցի գին անգամ: Բայց մի ուրախություն, որի որպիսության և պատճառի
մասին չէինք կարող հաշիվ ու համար տալ մեզ, որ և Ֆոսֆորի նման մի
րոպե, մի ակնթարթ վառվելով, մյուս րոպեում թողնելու էր այրվածքը
յուր անպիտան հոտով—տխրություն և վիշտ, այդպիսի ուրախությունը
երեխայական է և անխել: Մեք երբեք իրավունք չունինք ուրախանալու
առանց օրինավոր պատճառների, և այդ պատճառը էին մեր գործերը:
Մինչև գործած չէինք այնպիսի գործեր, որոնց վերա արժան էր ուրախա-
նալ, մի սուտ և երեխայական ուրախություն, որով պիտի ուրախանայինք,
մեզ շատ ֆնասուկար կարող էր լինել, որովհետև մեր ձգտողությունը թու-
լանում է ուրախության ժամանակ. պատճառ, ուրախությունը հետևում է
լրութենից, իսկ լրությունը մահ է գորության և ձգտողության համար: Դո-
րա հակառակ, մեր գործունեությունը, ձգտողությունը, ուշժը և գորությունը
այնքան շատանում է, այնքան սաստկանում է, որքան շատանում են և
սաստկանում են կարիքը և հարկավորությունը: Այս ասածներիցս երևում
է ահա, որ նոր տարում ես, ինչպես մյուս այլ հանդիսավոր օրերում, իրա-
վունք ունի ուրախանալու այն մարդը, որ ուներ ստուգապես ուրախացու-
ցիչ գործեր: Ուրեմն, սիրելի ընթերցող, մեք քո հետ ասենք միմյանց եղ-
բայրաբար, թե ինչպես էին մեր գործերը անցյալ տարում. արդյոք ան-
պես, որ հանդիստ խղճմտանքով և պայծառ ճակատով կարող էինք ձեռ-
քերս սրտերիս վերա դրած վկայել, թե ինչ որ մեր խեղճ կտրում էր, թե
բարի է, կատարել ենք ինչքան մեր կարողությունը կը տաներ, մի բարի
գործի մասնակից լինելու, եղել ենք, թե սորա հակառակ, մեր սրտի և հո-
գու դատավորը, այս հանդիսավոր րոպեումս, մի քանի դատապարտող
խոսքեր ուներ մեզ ասելու: Արդյոք անցյալ տարում ճանաչե՞լ ենք մեզ,
թե մեղք ենք, ուրեմն և արժան էր ապրել և մարդկության համար, հրա-
ժարվելով եսական անձնասիրութենից:

Առանց այս բաները քննելու, նոր տարին նույնպիսի օր է, ինչպես
մեծ պահքի երկուշաբթին. օրի կանաչը և կարմիրը ոչ ոք չէ տեսել մինչև
այժմ: Եթե իմ մասին հարցանեք, ես կասեմ ձեզ, որ իմ կյանքը, սկսած
այն օրից, երբ հիշում եմ ինձ, մինչև ներկա րոպես, գտանվում է միօրի-
նակ տխրության մեջ. Ինձ ոչ մի բան չէ կարող ուրախություն պատճա-
ռել բացի նորանից, որ եղած էր կամ լինում էր մեր տարաբաղդ ազգի օգտի
համար. իմ անձնականը և ստացականը այն օրիցն եմ ես ուրացել, երբ աչ-

քըս՝ բանալով, բարոյագես նայել եմ մարդկութեան վերա: Այս պատճառով, որպէս իմ մասնավոր, ինձ միայն վերաբերելի վիշտը չէ կարող ավերել այն ուրախութիւնը, որ ուրախացել էի մի ազգային ուրախառիթ գործի վերա, նուէնպէս և անձնական ուրախութիւնը չէ կարող փարատել այն ազգային տխրութեան խավարատեսիլ թանձր ամպերը, որ շատ անգամ նստելով ծանրանում են սրտիս վերա:

Ո՛հ, ահա երեսուն նոր տարիք անցուցել եմ ես. նոցանից մինչև քսանը նուէնպէս ուրախացուցել են ինձ ինչպէս այժմ շատ մարդերի. բայց այս վերջին տասն նոր տարիքը, ինչ բաների վկա եմ եղել իմ հետ միասին, ինչ ողբալի և արտասովելի գործերի ականատես, որ գործվել էին մեր խնայելի ազգի մեջ: Ո՛րքան մարդիկ, մեզ ծանոթ ու անծանոթ ավարտել են յուրյանց երկրավոր կյանքը, քանի՜ բարեկամք սուգ և արտասուք կտակել են մեզ: Քանի՜ քանի՜ անգամ, ցավելու համար պատահել է մեզ տեսանել այնպիսի մարդիկ, որ անարգանք էին մարդկութեան, որ ցանկանում էին հասանել հերոսորդայան պարծանքի և հիշատակի, որ մտածում էին խայտառակութեան սանդղակների վերայով բարձրանալ մինչև անմահ փառքի սահմանքը: Տխուր տեսարաններ. այստեղ կեղծավորը, թափելով յուր մարդահաճութեան թմրեցուցիչ թույնը, մտածում է երես գտանել, անուն ժառանգել. այնտեղ, դողը և ավազակը սորան նորան ճաշերով և ընթրիքներով յուր մոտ քարշելով կազմում է մի ընկերութիւն յուր հետ, որպէսզի դուրս չմնա մարդկային ընկերութենից, որպէսզի այդ միայնութիւնը չպառնա նորան հանցանքի ցուցակ ամեն մի աչք ունեցող մարդու համար: Այլ տեղ, մարդիկ, վաղուց ահա հողիքը գրավ դրած սատանայի մոտ, մեռանելու ժամանակին յուրյանց անունը կտակում են աստղերին. զժուր աշխատանք: Մյուս տեղ, խելակորույս և խավարապաշտ մարդիկ փախչում են ճշմարտութենից, այնպիսի կամակոր և անձնաբռնադատ գորութեամբ, որպէս կը փախչեր մի ավազակ յուր մութն և խոնավ բանտից. այլ տեղ, լուսավորութեան և մարդկային ազատ մտածութեան թշնամիք, դարձնի գործարանք են բացում անտանելի ծանր շղթաներ պատրաստելու և, եթե կարելի է, բոլորովին խեղդելու մարդկային բանականութեան օրինավոր ազատ հոսանքը: Տեղ տեղ, բայց շատ փոքր, երևում են այլ մարդիկ, որ հոգիացած աստուծո շնչով և արձակած յուրյանց ձյունի պէս սպլտակ թևերը, թռչում են դեպի անմահութեան տաճարը... թռչում են վերևից, բարձրից, ոտքի տակ անասնելով այն բոլորը, որոնք յուրյանց նյութական ծանրութեան պատճառով, արդեն նյութոնի օրենքով կապված էին երկրագնդի կենտրոնի հետ...

Այսպիսի բաներ պատահում են տարու սկզբից մինչև նորա վերջը: Շատ անգամ լսվում են օդի մեջ, հարստահարված մարդերի ողբերը և հառաչանքը, նույն միջոցին և օդը հնչեցնում է հարստահարող բռնակալների ուրախական բացազանչութիւնքը: Հավիտենական ամոթի ժառանգ նոքա, որ հնչում են անգործ աշխարհից մի քանի արտասուքի կաթիլներ:

Ասես թե այս նոր ստորում ես առավել ուրախ եմ, քան թե անցած նոր տարիներում. պատճառ, նախընթաց տարին անխորհուրդ անցած չլի-

նելով մեր սիրական ազգի համար, մորը բարի բարի հույսեր խոստանում է մեզ: Անցյալ տարում դուրս ցայտեց առաջին անգամ հայերի համար Հյուսիսային փայտղարքունը յուր պայծառ ճառագայթքը, անցյալ տարում լայնարձակ ասպարեզ ստացավ ժողովրդական կենդանի խոսքը, որ է ազգի բարոյական կյանքը և հոգին: Անցյալ տարում երևեցավ մեր ազգի մեջ մի բանականության դատաստան. փառք և պարծանք նորա պաշտոնյաներին. այդ տարում խլրտվեցան մի քանի մտքեր, որոնք մեծ հույսեր տալիս են հայերի հառաջագիմության մասին:

Այն թանձր և խաղաղասերի ամպերը, որ դարերով ահա հավաքվելով և լեռնանալով պատել էին հայկական բարոյականության հորիզոնը, այսօր, Հյուսիսային ճառագայթների տակ, նկատում ենք փարթալած. անցան գիշերային մորիկները, և փիլիսոփայական ծանրաչափը (բարոյակառուցող) գուշակում է մի գեղեցիկ առավոտ: Այս բոլոր բաները վառում են սրտիս մեջ մի փոքրիկ լապտեր ուրախության, որ անշիջանելի կը մնա և լույս կը տա ինձ մինչև անգամ և այն խաղաղ օթեանի մեջ, ուր նախախրանամության տնտեսութեամբ պիտո է մնանք սպասելով հրեշտակապետի որոտընդոստ փողահարութեանը:

Պատվելի ընթերցող, ես քո մոտ չեկա նոր տարին շնորհավորելու, դորա փոխանակ մտածելով այս բաների վերա և ձգելով Հիշատակարանիս մեջ, ահա քեզ ես պատճառ եմ տալիս մտածելու, որ առավել օգտակար է քեզ, քան թե իմ երեքկուսկյան այցելատմասիլը, որ, անտարակույս քեզ տանը չգտանելով, թողնելու էի քո նախատեսյակում: Այս կարճ հառաջաբանութեամբ սկսանում եմ ահա իմ Հիշատակարանի տարեկան շրջանառությունը, որ հիվանդութեանս պատճառով քանի ամիս արդեն մնացած էր բարձի թողի:

Առաջին մարդու անունը, որին պիտի պատահեք Հիշատակարանիս մեջ, Բեզգադեն է: Բեզգադե չղարձավ, զլիսներիս փորձանք զարձավ, կարող եք ասել. ինչ պիտո է առնել, այսպիսի Բեզգադեների պարտական ենք ցույց տալ ամենայն մարդկային կարեկցություն, առանց զգվելու և հետ քարշվելու: Անցյալները դրում է ինձ մի այսպիսի նամակ:

«ՊԱՐՈՆ ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ,

«Շնորհավորեմ քո անբաղդությունը, որի վերա ուրախացել եմ խիստ ճշատ. աստված կյանք տա դուրա պատճառին: Փառք աստուծո, ազատվեցաւ ճշող ձեռքից, ազատվեցաւ քո Հիշատակարանից. մնաս բարով հավիտյան. աստված քեզ դատավոր:

Բեզգադի:

Ոչինչ բան իհարկե չեք կարող հասկանալ սորանից, պատվելի ընթերցող, որովհետեւ ես ես չհասկացա. պատճառ, ոչ մի անբաղդություն չէր պատահել, որ ինձ զիշտ պատճառելով կարողանար ուրախացնել այդ մարդկային նախատիմքը (այս է Բեզգադեի ճիշտ սահմանը), Բայց մի փոքր

համբերություն. կը հասկանաք կարգալով Հիշատակարանին հետեյալ տողերը, որովհետեւ ես ես հասկացաւ:

Մի քանի օր սորանից հառաջ, գալիս է իմ մօտ ծանոթներէիցս մինը, որին դուք չեք ճանաչուած, — վասնորո ձեր համար միևնույն է, եթե ես այդ իմ ծանոթը անվանեմ Գուլի-Շամամա, — և այսպէս գալով իմ մօտ պատմուծ է ինձ Գուլի-Շամաման, թե պ. Բեզզադեն, անչափ ուրախացել է լսելով, իբր թե հորեղբայրս պատվիրել է ինձ ներս չբերել Հիշատակարանիս մեջ պ. Բեզզադեն, կամ նորա գործերը:⁵⁰ Այդ իրողությունը ահա, պ. Բեզզադեն համարել է ինձ մի մեծ վատարադրություն, իսկ յուր համար մի ծայրացյալ երջանկություն:

Այսքան պիտի իմանալ, որ հորեղբայրս ինձ ոչինչ չէ ասել, որովհետեւ երբեք չեմ ներգործել նորա կամքի ընդդէմ. բայց պ. Բեզզադեն, իմանալով որ ես տկար մարդերի կողմից բաժնասանքի տակ եմ ձգել իմ անձը, եղբակացուցել է թե հն, այս է որ կա, Կոմս Էմմանուելի հորեղբայրը կը կապե նորա բերանը. — Հրամբերես, միայն քո ցանկությունն էր պակաս այդ բանի համար:

Սպասիր, պ. Բեզզադեն, ես քո դրանը կը չոքեմ մի օր, և ինչպէս նախ և հառաջ գորգս (խալիչա) կը փռեմ և վաղեղ (персидская ромашка) կը ցանեմ նորա չորս կողմը, որ միջատները չհամարձակվին կենդանի մնալ գորգերի վերա, թող թե անհանգիստ առնել ինձ յուրյանց եղջերային դաւանակալ խայթոցներով...

Բայց Գուլի-Շամաման չէր եկած իմ մօտ քսության համար, չէր եկած, որ պատմե պ. Բեզզադենի հիմարաբանությունը, նա մի բարի տղա է և բարի սրտով. նա եկել էր հարցանել ինձանից, թե քնչ բան է Տրովատոր ողբերգությունը, որի մասին կարդացել էր մի լրագրում, թե անդադար ձևացնում են թեստորոնական բեմի վերա: Ձեզ հայտնի կը լինի պ. Շահբեգի ինձ գրած նամակից, որ ես շատ սիրում եմ այդ ողբերգությունը, վասնորո մեծ ուրախությամբ պատասխանեցի Գուլի-Շամամային, թե այդ ողբերգությունը պ. Վերդի երաժշտի բոլոր երաժշտական գործերից պատվականն է:

— Բայց միտքը քնչ ե, — հարցանում է Գուլի-Շամաման:

«Մի կոմս», պատասխանում եմ, ժխտուկի վերա այրում է մի ժամանակ մի ցիգան կին, որպէս կախարդ և գող. այս կինը ունենում է մի դուստր Ազուլենա անունով: Մայրը կրակի մեջ այրվելու ժամանակ, մահվան դռնում գտնուում է և կտակում է Ազուլենային, վրեժխնդր լինել յուր մոր մահի համար. ողորմելի կնոջ վերջին խոսքերը լինում են վրեժ, վրեժ. ուստղ և մաշող կրակը կապում է նորա լեզուն...

Դուստրը կամենալով կատարել յուր մոր կտակը, գնում է մի օր կոմսի տուն և գողանում է օրորոցից նորա ուղին, որ տանի այրել կրակում և դուրանով հանե մոր վրեժը: Բայց այդ միջոցին Ազուլենայի զրկում լինում է յուր որդին, և այսպէս, երկու երեխայք գրկի մեջ գնում է և մոտենում խաբուկին. կամենում է ահա ձգել կոմսի զավակը կրակի մեջ, բայց նայելով

անմեղ երեխայի վերա, խղճահարվում է. դուքը հաղթահարում է վրիժակած հոգին: Հանկարծ պատկերանում է նորա աչքի առաջև նորա մայրը, որ խորովվելով կրակի վերա, բոցերով ամենևին շրջապատված մեռանում է ահա, և կյանքի վերջին շնչումը, այն սոսկալի մահու տառապանքի միջոցին, ողորմելի ձայնով բողոքում է դեպի յուր դուստրը, հանձնում է նորա յուր մահու վրիժառությունը... Աղուչենայի ականջին դարձյալ լսվում են մոր վերջին խոսքերը վրձծ, վրեժ: Խեղճ Աղուչենան համարյա թե խելակորոյս շտապում է այրել կրակի մեջ կոմսի որդին... մանուկը մի ընկած չքանում է բոցերի մեջ: Բայց ինչ հուսահատություն, ինչ ողբալի բան, երբ Աղուչենան զգաստանալով տեսնում է յուր մոտ դրած կոմսի դաժակը ողջ և առողջ, Աղուչենան խելագարության մեջ այրեց յուր սեպհական որդին: Ինչ պիտո է առնել, թշվառ Աղուչենան սնուցանում է կոմսի որդին յուր զավակի պես, անվանելով նորան Մանրիկո, և ոչ ոքի չէ հայտնում յուր գաղտնիքը:

Երիտասարդ տղա դառնալով Մանրիկոն, սիրահարվում է մի Լեոնորա առնունով օրիորդի վերա, որի վերա սիրահարված էր և կոմսի մյուս որդին: Երկու հակառակորդքը միանգամ հանդիպում են միմյանց Լեոնորայի ներկայությամբ, կոմսի որդին ահ է տալիս թե կը սպանե Մանրիկոյին, այն պատճառով, որ համարձակվել էր սիրահարվիլ մի օրիորդի վերա, որի հետ ինքը, երիտասարդ կոմսը միտք ուներ ամուսնանալու: Այս խոսքերը տեղիք են տալիս մենամարտության. քաջ և հաջողաշարժ Մանրիկոն բարձրացնում է սուրբը, որ սպանե յուր հակառակորդը, բայց մի ձայն վերևից դանչում է նորան. «խնայիր, խնայիր»:

Այդ ընկերց կոմսի որդին և Մանրիկոն դառնում են միմյանց թշնամի: Կոմսի որդին հրատարակում է մի սուտ համբավ, որպես թե մեռած էր Մանրիկոն, որ Լեոնորան հարկադրվի ամուսնանալ յուր հետ: Բայց օրիորդը ընտրում է կուսանաց վանք գնալ. այս բանը Մանրիկոյին հայտնում է մի նամակով նորա բարեկամներից մինը. նամակը ստանում է նա այն ժամանակ, երբ մայրը առաջին անգամ յուր կյանքումը պատմում էր Մանրիկոյին յուր և մոր դիտի անցքը: Մանրիկոն գնում է դեպի վանքը և տեսնում է, որ երիտասարդ կոմսը խոսում է Լեոնորայի հետ. այստեղ Մանրիկոն յուր բարեկամների օգնությամբ ցանուցիր է առնում կոմսի զինվորքը և ձեռք է բերում Լեոնորան: Կոմսը հավաքելով յուր բանակը, մտածում է պաշարել բոլորովին Մանրիկոյի բնակությունը և, խլելով Լեոնորան, սպանել Մանրիկոն:

Այս միջոցին Աղուչենան ընկնում է կոմսի զինվորների ձեռքը և հարց ու փորձի ենթարկվելով, որպես կասկածալոր ցիգան կին, կապվում է շղթա՞ններով. կոմսը շատ ուրախանում է իմանալով, որ Աղուչենան յուր հակառակորդի մայրն է: Երբ Աղուչենային շղթաներով կապած տանում են Մանրիկոյի տան առաջևից դեպի բանտ, որդին տեսնում է նորան և վազում է փրկել. բայց և ինքը ընկնում է թշնամու ձեռք և բանտ է դրվում:

մոր հետ միասին: Կոմսը վճռում է որդին գլխատել, իսկ մայրը այրել կրակի մեջ:

Լեոնորան իմանալով այս մոտակա մահու վտանգը, գնում է բանտի մոտ և ողբում է յուր սիրականի տարաբաղդությունը: Մանրիկոն բանտի աշտարակից հայտնում է նորան, թե ոչինչ մյուս փափագ չունի, բայց միայն յուր սիրականին մի հրաժարական ողջույն տալ: Հանկարծ բանտի մոտ դալիս է կոմսը. Լեոնորան խնդրում է ողորմություն, կոմսը հրաժարվում է փրկել որպես Մանրիկոն, նույնպես և նորա մայրը: Բայց երբ արշատ աղաչում է Լեոնորան, կոմսը ասում է, թե միայն սիրու գնով կարող էր Լեոնորան ստանալ նոցա փրկությունը: Լեոնորան երկբայում է... բայց մտածելով, թե յուր պատճառով պիտի մեռանին անբաղդ բանտարկածքը, հոժարում է:

Իսկույն գնում է նա բանտ և հայտնում է Մանրիկոյին նոցա ազատությունը. Մանրիկոն իմանալով ազատության պայմանը, մերժում է որպես այդ առաջարկությունը, նույնպես և Լեոնորան, լավ համարելով սեռանել, քան թե տեսանել յուր սիրականը երիտասարդ կոմսի գրկում: Լեոնորան աղաչում է չատել յուրյան: Այս բոլորը լսում է կոմսը բանտի մյուս սենեկից, և, ներս մտանելով այն սենյակը, ուր էին մայր ու որդի բանտարկվածքը, հրամայում է դահճին գլխատել Մանրիկոն:

Ազուլենան, ջլխատական ամբոխմունքից հետո թուլացած լինելով, քնած է այդ միջոցին. Մանրիկոն տանում են գլխատելու... Ջարթնում է Ազուլենան և չտեսանելով յուր որդին, աղաղակում է... Նորան ասում են, թե տարան Մանրիկոն գլխատելու. նա գանչում է կոմսին, դադարեցնել պատիժը, բայց կոմսը հայտնում է, թե ամենայն բան վերջացրած էր արդեն:

Այնուհետև ձայն է տալիս Ազուլենան, «իմացիր, կոմս, որ դա քո եղբայրն էր... իմ մոր վրեժը դուրս է եկած արդեն...»

Մինչդեռ ես պատմում էի այս բաները, Գուլի-Շամսիան աչքերը տնկած նայում էր երեսիս, ժամանակ առ ժամանակ բացագանչելով: Երբ ավարտեցի ես իմ պատմությունը, ասաց.— Ջարմանք բան, ինչպես կարողացել է Ազուլենան օտարի դավակը, մայրական գթով և խնամով սնուցանել յուր որդու պես. բայց ինչ... պատահում են այդպիսի բաներ...

«Ինչպես թե պատահում են. դա շատ հազվագյուտ կանացի սիրտ է, որ կարողացել է այդպիսի քնքշությամբ խնամարկել յուր թշնամու որդին», ասում եմ ես:

— Իսկ ես ասում եմ, որ կան այդպիսի օրինակներ, և չէ պիտո հեռի տեղերում որոնել. մեր մեջ ևս կա մի դորա նման բան:

«Ինչպես»:

— Դու գիտես պ. Բեզզադեի ազգաբանությունը:

«Ո՛ր տեղից պիտի իմանամ»:

— Լսիր ուրեմն. Բեզզադեի մոր հղության ժամանակ, նորա հայրը ութ ամսական հղի թողնում է յուր կինը և գնում է օտար աշխարհ,

խիստ պատվերներ տալով յուր կնոջը զգուշանալ յուր առողջութեանը, որ անփորձ ծնանի մանուկը: Որովհետև աշխարհի երևսին ամենայն բան լինում է մեր ցանկութեան հակառակ, և ինչ բան ավելի պահպանես, այն բանը ավելի վտանգների տակ է ընկնում, այս օրէնքի հիման վերա ևս տիկին Բեզգադին մի որդի ծնանելով, երկու օրից հետո խնդդում է նորան, անզգուշութեամբ քնելով նորա վերա մահճի մեջ: Ողբ, լաց, աղաղակ, բայց այդ բոլորը չէին կարող հարութեան տալ մեռած մանուկին: Մարդ ուղարկելով մանկաբարձի քամակից, հրավիրում է յուր մօտ և հայտնելով հասած թշվառութիւնը, աղաչում է նորան մի հնար գտանել, որով կարողանա պատվիլ յուր տղամարդի հանդիմանութեններէից: Մանկաբարձը խոստանում է գտանել այս բանի ճարը, և փաթաթելով մի կտավի մեջ մեռած մանուկը դեպուղիդ գնում է մի աղքատ թուրք կնոջ տուն, որ նույն օրին ազատվել էր ծննդական ցավից, երբ ծնել էր և տիկին Բեզգադին: Մանկաբարձը տալիս է նորան մեռած մանուկը և բավական շատ արծաթ, և առնելով նորա կենդանի զավակը տանում է տալիս է տիկին Բեզգադին, մեծ վարձ ստանալով այս հնարադիտութեան համար: Ոչ ոք չէ իմանում այս գաղտնիքը և տիկին Բեզգադին դարձանում է թուրքի զավակը, որպէս յուր որդին, անուն տալով նորան Բեզգադին:

Լսելով այս պատմութիւնը, ասում եմ Գուլի-Շամամային. «Ի՛նչ լավ պատահեց քո իմ մօտ գալը: Բեզգադեի ինձ նամակ գրելը, իսկ իմ նորա ազգաբանութիւնը իմանալը...»

Ինչեւեց, ուրիշ շատ խոսակցութեններից հետո, որ առ այժմս անպատշաճ եմ համարում ներս բերել Հիշատակարանիս մեջ, գնաց Գուլի-Շամաման:

Այժմ արձանագրեմ մի քանի նամակներ, որ ստացել եմ զանազան տեղերից և զանազան պարոններից:

ՊԱՐՈՆ ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ,

«Սրտի մեծ ուրախութեամբ հայտնում եմ ձեզ Մոսկվայի նորութեններից ամենապատվականը: Համալսարանի հայ ուսանողքը, առաջին անգամ Մոսկվայի մեջ առանձին թեատրոնական բեմի վերա կատարեցին մի եղբրերգական և մի կատակերգական խաղարկութիւնը: Այս բանը պատահեցավ հունվարի 27-ին հայկազն Միքայել Հարութիւնյան Ստեփանյանց մեծարգո պարոնի տանը: Մոսկվայի և եկվոր հայերից մօտ իբր երկու հարյուր մարդ, այր և կին, ներկա էին այդ հանդեսին, որոնցից ոմանք եկած էին մեքենաբար, լոկ հետաքրքրութեան համար, ոմանք հառաջուց նախապաշարված... և ոմանք մի ֆանատիկոսական անխորհուրդ ազգասիրութեամբ, դեռևս մտածելով թե մեծ շնորհ էր, մեծ բարերարութիւն էր ազգի համար, որ այդ պարոնը կամեցել էր ներկա գտնվիլ այդ հանդեսին... Այնտեղ էր և ձեր բարեկամ պ. Բեզգադին, որ քիթը բերանը թթվեցուցած, նստել էր ուրիշ շատերի կարգում: Շինած էր դահլճի ճակատում մի փոքրիկ, բայց նայելով հանգամանքներին և այլն և այլն, բավական հարմա-

րավոր բեմ: Ութն կամ տասն հոգի երաժիշտքը, թեատրոնական գործողութենից հառաջ, հնչեցուցին մեր ականջին «Պորտիչիու համր կամ Ֆենելլա» ողբերգության գեղեցիկ ներածությունը, որ Օբեռ երևելի երաժշտի գործն է. և ճշմարիտն ասեմ, երանի թե այդ ներածութենից հետո դուրս գնացած լինեի դահլճից, որովհետև վերջին բաները, ոչ էթե շարունակեցին այն ազնիվ տպավորութենների կարգը իմ հոգու վերա, այլ բոլորովին տակ ու վերև բերեցին իմ հոգին...

Պատմաբանական, չորս հատվածով եղերերգությունը Արիստակես¹ անվանված, ձևացնում էր Ներսես Մեծը (Պարթևը), որ գնացած Կոստանդնուպոլիս հունաց թեոդոս կայսրի մոտ խնդրում է ողորմել Հայաստանին և թագավոր դնել Արշակի որդի Պապը: Թեոդոսը թագ է կայում Պապին և յուր զորքով հանդերձ ուղարկում է Հայաստան. պատերազմ է լինում պարսիկների հետ. հաղթվում են սոքա և Պապը և Հայաստանը հանգստանալով, հետ են դառնում հունաց զորքը: Պապը նմանելով յուր հորը, սկսում է անպիտանությունք գործել: Սուրբ Ներսեսը հանդիմանում է նորան: Պապը բարկացած, բայց սուտ բարեկամ կեղծավորվելով, ճաշի հրավիրում է յուր մոտ Սուրբը և գեղում է նորան: Այս էր եղերերգության բովանդակությունը: Առհասարակ շատ թույլ բան և զուրկ ամենայն բանաստեղծական ճարտարութենից. ասես թե դուրս հեղինակը հարկադրանքով գրել է այդ գործը: Նա ամենայն տեղ, ամենայն բույս գանազան ազգասիրական խոսքերով աշխատում է վարագուրել դրամատիկական գործողության պակասությունը և չբավորությունը: Այս ևս պիտի ասել, որ եղերերգական խաղարկությունը կատարվեցավ ոչ այնպես, ինչպես գրած էր հեղինակը, այլ թեատրոնական հայտարարության մեջ ասվում է, թե մշակվել է այդ բանը պ. Փռզինյանցի ձեռքով. այս պատճառով չենք կարող որոշակի դատել, թե ում պատկանում են այդ անկատարությունքը, հեղինակին, թե մշակողին: Թեատրոնական բանախոսության լեզուն չէր այնքան ազնիվ և մշակված, ինչպես պիտի է և արժան է լիներ, որ ունենար դաստիարակիչ ազդեցություն ժողովրդի վերա:

Ո՛չ մի կին չերևեցավ բեմի վերա. այս ասելով չեմ մեղադրում եղերերգության հեղինակը կամ մշակողը, այլ կամիմ մատով ցույց տալ ազգի կյանքի վերա, մանավանդ թե ասիական աշխարհի մեջ, ուր կին մարդը զուրկ լինելով ամենայն իրավունքից ընկերական կենցաղավարության մեջ, իհարկե կարող չէր և թեատրոնի մեջ հանդես գալ իբրև գործ ու պաշտոն կատարող անձն: Անարդարություն կը լիներ պահանջել այստեղ հայերից այն բանը, որի համար Ասիայի մեջ բուսանիլու հողը ևս չէ եղած, այսինքն մարդկային ազատ գործականության հանդեսը: Երկար ու ձիգ քննություն արժանի խնդիր է այս, բայց թողնելով այլ ժամանակի, հառաջ տանեմ խոսակցությանս թելը:

Եթե քաջ վարժ լինեին ներգործող պարոնները, գուցե յուրյանց խաղարկությամբ մի փոքր կենդանացնեին այդ եղերերգությունը. բայց ինչ օգուտ, նոքա ունին յուրյանց պատճառները,— առաջին անգամն է, անփորձ

են... Բայց համեմատաբար և ներող աչքով նայելով, մտնավանդ ուղադրու-
թյուն դարձուցանելով հավաքված բազմության մեծ մասի հասկացողության
չափի ու աստիճանի վերա, կարելի է ասել, որ վատ չէր:

Ներերգության մեջ, հայոց դորքը, պարսից պատերազմից հետ դառ-
նալով, երգեց զիտնական Թևոդորոս Շապան Սատամյանցի «Սնդա՛ն այսօր
Հայաստան» երգը, որ մի ժամանակ երգված էր Նոր-Նախիջևանում, մինչ-
դեռ քաղաքական վարժատան մեջ պ. Սատամյանցը և պ. Տիգրանյանցը
քանի անգամ պատճառ տվեցին հայիրեն, մի բան տեսանելու կամ լսելու թե-
ատրոնական բեմից մայրենի լեզվով. բայց Մոսկվայում այդ երգը չերգվեցավ
այնպես, ինչպես նորա եղանակն էր, այլ պ. Վերտովսկու «Ах, подруженки,
как грустно!» երգի եղանակով: Մի բան ևս չէ պիտո թողուլ առանց ու-
շադրության. պ. Զիբլայիձե՝³² վրացի ուսանողը մասնակից լինելով թե-
ատրոնական գործողությանը հայերեն երգելու ժամանակ, յուր վերա դար-
ձուց մեր մասնավոր ուշադրությունը:

Կատակերգությունը «Վա՛յ իմ կորած հիսուն ասկի» անունով, մի քա-
նի նկարագիրք մեր Թիֆլիզեցի ժողովրդի կյանքից, պ. Ալադաթյանցի
գործը. բավական կենդանություն տվեց հայկական բնավորութիւններին:
Շնորհակալություն դորա հեղինակին: Թեև մի նպատակ կալ մի վճռողա-
կան կետ չունի այդ դործը, ուստի և մեք ավելի հարմար ենք տեսնում
նկարագիր անվանել նորան—картины քան թե водевиль: Այդ բանի մեջ
ներգործողքը շատ գեղեցիկ ներգործեցին, մասնավանդ ինքը հեղինակը,
ասես թե ծնած Կարապետ լինե՛ր... Մյուսները ևս խիստ լավ, բայց պե-
տերբուրգեցի աստիճանավորի պաշտոնը չափից դուրս անպիտանացուց պ.
Սատիսյանցը, որ եթե ներգործե՛ր չափի ու սահմանի մեջ, մի փոքր ավելի
գեղեցիկ տպավորություն կը թողուր մեր վերա:

Առհասարակ շնորհակալություն այդ ուսանողներին, նոցա գովանի ցան-
կության համար՝ թեատրոնական բեմից դաստիարակել ազգը: Երանի կը
լինե՛ր, որ Թիֆլիզի հայքը օրինավոր թեատրոնի մեջ ցանկանային տեսա-
նել յուրյանց մայրենի լեզվով խաղարկութիւններ, մասնավանդ ոչ մի տեղ
այնպես հարմար չէ հայկական թեատրոնի համար, որպես Թիֆլիզը:

Թեատրոնին ցերկա գտնվողներից մինը:

Ես շատ ուրախացա կարգալով այս նամակը. փուլթ չէ, որ առաջին ան-
գամ մի փոքր անհարթ է գնացել գործը, ուրիշ անգամ գուցե լավ լինի, և
պարոն ուսանողքը ավելի կրթեն և վարժեն յուրյանց անձը այդ հանդիսի
մեջ:

Եվ այսպես, սիրելի հայք, հառաջ, դեպի հառաջ. և մի հատ ավազը
կորած չէ սարի ահագին կաղմվածքի մեջ, ամենայն կայծ կարող է բոր-
բոքել մի կրակ՝ եթե ձեռնառու լինին հանգամանքների հարմարությունքը: Վ
Շատ գեղեցիկ կը լինե՛ր, որ մեր ազգակիցքը Մոսկվայի պես տեղում ցան-
կանային տարին մի քանի անգամ քանի մի բան տեսանել և լսել թեատ-

րոնական բեմից, այդ կը լինենր նոցա համար մի նոր դարկ, մի նոր շարժառիթ հառաջադիմության:

Մի այլ նամակից, որ ստացել եմ Օշականից, գրած գեկտեմբ. 27-ից «Սուրբ Մեսրոպի գերեզմանին այցելու» ստորագրությամբ, ղնում եմ այստեղ մի քանի պարբերությունք:

«ՊԱՐՈՆ ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ,

...Ով որ ազգի համար չէ ծներ, ազգի և եկեղեցու անդամ չէ. ազգին անդամ եղողը ազգի կենդանության համար պիտի գործե, ինչպես մարմնո անդամք. միայն աշխարհականք չեն ազգի անդամք, այլ և հոգեւորականք. ուստի և նոքա ևս ազգին համար գործելու պարտական: Բայց «այսպես չէ. ազգի ուսումնական զգացմանը համար նոքա չեն գործում. ազգագային մարմնո բարոյական կենդանությունը պահելու նոքա գործակից չեն լինում. Սաղմոսի գուրդաները այս մարմնույն կենդանություն չեն տալ. կա ուրեմն ազգին մեկ հասարակաց տուն, որ ազգի զգացմանը գործակից եղող հոգեւորականք այնտեղ ապաստանին բացի վանքերին, որ «պետի Հյուսիստիպյի մեղադրանաց տակ չի ընկնին և ընդհանուր հոգեւորականության մեջ չբաժանուին. եթե կա, վանքերը միայն են, ուր թեև «անգործակից ազգային մարմնո կենդանությանը, բայց ըստ որում այնտեղ «կը գտնեն սնունդ, վասն այսորիկ և գուրդաների մեջ պիտի մեռանին: Թե որ այս փաստով չի արդարանա, ինչպես որ չի պիտի արդարանա, «այն ժամանակը պիտի ասենք, որ վիճակները եղած հոգեւորականք, գործակից են ազգային լուսավորությանը,* իսկ վանքերինը հազիվ հազ առ ձևոն արդյամբ դիրենք կը կառավարեն և հոգեւորականության շարունակությունը կը պահեն, և եկեղեցվո կառավարության ղեկը ձեռքերնին ունին:

«Ո՛ր իշխանը քանի մի փաստական հոգեւորական իր հարստության «թեի տակն առավ պահեց, որ նա այն ժամանակ, իր անձնական հոգսից «ազատ լինելով ազգային բարոյական զգացմանը և մտավորական գիտության հառաջ զնալուն գործակից չեղավ: Մեր ազգը այսպես է, տալ չգիտե, պահանջել սորված է. չի ցաներ, հնձելը արդարությամբ կը պահանջե. ուրիշ տեղ ասածս այստեղ էլ կրկնեմ, վերտեղ մեր ազգի մեջ Մեսրոպը մի գուրս եկավ, որ գտած լիներ յուր համար մի Վռամշապուհ. մեր հաճուստ իշխաններն ոչ մինը Վռամշապուհ դառնալ չի ուզեր, բայց կուգեն «որ ամեն հոգեւորականք էլ Մեսրոպը դառնան: Չէ եղբայր. առանց Վռամշապուհներ ունենալու Մեսրոպներ չի ունենար մեր ազգը. թե որ իրանք «առանց Վռամշապուհ դառնալու կուգեն, որ մենք Մեսրոպը դառնանք, քա՛րեքար ընկնենք ազգը լուսավորելու, վերջապես Փարպեցու և Խորենացու

* Թե ինչ վիճակներում գտնված հոգեւորականներ ազգային լուսավորությանը գործակից են, այդ մեզ հայտնի չէ. կը ցանկանայինք լսել, թե շատ տեղեր դիմադրությունք այդ խոսքին վաղուց արդեն շտեմարանված կան հին տարիների Հիշատակարաններէս մեջ:

Ծան. 4. Էմիմեուելի

«նման մուրացկանութեան պարկը ուսերնիս ձգած Հայաստանն պիտի «փախչինք.—այս խոսքերը չեմ ասեր հոգևորականները պաշտպանելու, «այլ կուզեմ, որ Ձեր Հիշատակարանի մեջ գրվին»:

«Ես կը ցանկանայի որ ամին հոգևորականք, որոնք որ արեղայական «բառին տակ կ'պախարակվին, պատասխան տուային ամին իրենց վերա եղած «գրավոր բաժրասանքներին, ոչ որպէս վիճարանասեր կ'ամ խոտովահույզ ող- «վով, այլ իրենց փաստերը հառաջ բերելին արդարապէս, եթէ ունեին թեև «սոքա էլ շատ քիչ են, կ'ամ թէ երբեք չկան: Բայց լուություն կը պահեն և «լուություն պահելով իբր թէ կ'արհամարհեն իրենց վերա եղած խոսքերը- «բայց շատ կը սիրալին և աղագային այս լուությունը իրենց շատ թանգ «կը նստի»:

«Ավելի լավ էր պատասխան տալ և բաժրասանքի առիթները իրենց «վերայից վերցնել, քան թէ լուություն պահելով ազգի մեծի և փոքու «սիրտը առհասարակ իրենցից կտրել, որ աղագայի մեջը կը նշմարվի: «Վասնզի հիմա մեր ժողովուրդն էլ իննետասներորդ դարու մեջ կերթա, «բայց մեր հոգևորականաց դատողությունը դեռևս յոթնևտասներորդ դարու «ազգային հառաջադիմութեան վարդապետությունը կընդունի, որով ազգը «հոգևորականներն երկու դար հառաջ անցած կերթան. այսքան երկարու- «թեան մեջ արշավել, ազգի հեռեն հասնիլ չի կարելի, թէ որ հոգևորա- «կանք իրենց անգործությունը և դատողությունը չի փոխեն.—ինչպէս որ «քաջափորձ եմ, Տաճկաստանի մեր հոգևորականներն էլ այս դրութեան «մեջն են»:

«Արդո՞ւ բարեկամ, այս գրածներս կ'ամ այսպիսի բաներ, անպակաս «արեք Ձեր Հիշատակարանից, մինչև որ ազգերնուս աչքը բացվի. և ես «պիտի ուղարկեմ Ձեզ հետզհետեւ ազգային հանգամանաց շատ նյութեր...»

Սուրբ Մեսրոպի գերեզմանի այցելուի նամակը ձգելով Հիշատակարա- «նիս մեջ, կատարում եմ իմ պարտականությունը: Ինչպէս երևում է, այդ «անունի տակ վարագուրվում է մեզ անծանոթ մի հոգևոր անձն. ով կ'ամի «թող լինի նա, ես կատարեցի ահա նորա սրտի ցանկությունը, ըստ որում «նորա խոսքերից երևում է որ մի բարեհոգի, ազգասեր, այլև ճշմարտապէս «ազգի վերա սիրտ ցավեցնող մարդ է: Աստված տա, որ շատանան այսպիսի «հոգևոր անձինք և թէ ու թիկունք դառնան մեզ, որպէս և մեք նոցա:

Դարձյալ մի այլ նամակ ստացա պ. Գամառ-Քաթիպայից (Ս. Պետեր- «բուրգից) որ մեղադրում է ինձ, թէ ինչո՞ւ համար նորա ուղարկած մի «ոտանավորը չէ ընկել Հյուսիսամերիկայի մեջ, և թէ ինչո՞ւ մի գրավոր տեղե- «կություն չեմ տվել նորան չտպելու պատճառի մասին: Պիտի իմանալ, որ «ես Հյուսիսամերիկայի հրատարակողը չեմ, և ոչ նորա գլխավոր աշխատակիցը- «ես պատասխանատու եմ այն բաների մասին, որ պիտի ընկնեն Հիշատա- «կարանիս մեջ: Իսկ Հիշատակարան ձգել ամենայն բան, նույնպէս չեմ կա- «րող, ըստ որում, ինչպէս վաղուց հայտնել եմ ձեզ, պատվելի ընթերցողք,

մի հորեղբայր ունիմ, որ միշտ քննում է իմ բոլոր առանձնական գրվածքս անգամ:

Իմ անունով ուղարկված, բայց անմիջապես Հյուսիսատլանտիկ մեջ տրպ-վելու գրվածները ես ուղարկում եմ պ. Հրատարակողին, ինչպես պ. Գա-մառ-Քաթիպայի և մի քանի նոր ոտանավորքը, վերոհիշյալ նամակով ուղարկել էր ինձ. ավելի ոչինչ չեմ կարող առնել, իմ ձեռքում ոչինչ չկա: Իսկ ինչ որ վերաբերվում է Հիշատակարանիս, այո, այդ այլ բան է, այդ-տեղ ես իմ Հիշատակարանի անմիջական տերն եմ. միայն խնդրում եմ ամեն մի ժարդուց, որ խնայեն իմ Հիշատակարանը և բան ուղարկելու ժա-մանակ, աշխատեն այնպիսի բան ուղարկել, որ և յուրյանց, և ինձ և պատ-վելի ընթերցողներին ժամանակի դուր կորուստ չլինի:

✶

Հյուսիս—Շահբեգի գերությունը—Շամիլի խոսակցութունքը--Շահբեգի
երագը—Արևմուտք օրագիրը:

Հյուսիս... մի ցուրտ և անհամբույր աշխարհ. այդտեղ բնությունը զրկված է այն բոլոր վայելչութենից, որով փայլում են բարեխառն գոտի-ների տակ գտնված աշխարհները: Բոլոր արարածը, որոնց վիճակվել էր երևել աշխարհի հրեսին, այդ ցուրտ աշխարհի պայմանների տակ գոյանա-լով, կրում են յուրյանց ճակատի վերա աշխարհի որպիսության կնիքը: Հյուսիսային Սառուցյալ օվկիանոսը յուր խիստ շունչը փչում է մինչև շատ հեռի տեղեր և ամենայն արարած ենթարկվելով նորա ազդեցությանը, բնական օրենքներով ինքը յուր մեջ կենտրոնացած, ցուցակ է լինում մի ողորմելի վիճակի: Ինչ ասել է կենտրոնանալ յուր մեջ. Կտրել ամենայն հաղորդակցություն այն առարկաների հետ, որ շրջապատում էին մի արա-րած: Ինչու համար կտրել էթե չկտրվի այդ հարակցությունը, այնուհետև այդ արարածը պիտի խաղալիկ լինի շրջապատող բնության ձեռքում. իսկ եթե մի արարած կենդանանա յուր մեջ, ասել է թե, մատնում է յուր ան-ձը մի հավիտենական բանտարգելության:

Լավ է բանտում կենդանի մնալ, քան թե բանտից դուրս մեռանել:

Սխալ է. լավ է ազատության մեջ մեռանել, քան թե բանտում ապրել:

Ինչու համար:

Նորա համար, որ եթե զրկված էր մարդս ընկերութենից, եթե կտրե-վում է այն շղթայակալը, որ նախախնամությունը կազմել էր մարդու և նորա կազմվածքից դուրս գտնված առարկաների, մարդերի և նույնիսկ բնության հետ, մարդը վերջանում է մարդութենից:

Հյուսիսը մի տխուր աշխարհ է. նույն ինքը արեգակը, տեսանելով այդ աշխարհի անհամբույր բնավորությունը, տեսանելով նորա փոթորիկ-ներից խռովված թանձր և մառախլապատ ամպերը, հետ է քարշուժ յուր ոգևորիչ ճառագայթքը այդ աշխարհի վերայից երբեմն երբեմն հետաքրքրու-թյան համար նայելով նորա վերա: Բայց... ավաղ... այդ ինչ մեռելատիպ

գտնաթափություն է, որ բռնել է արևի երեսը. ինչո՞ւ տխուր է նա. նա, որ ուրիշ աշխարհներում փեսայի պես դուրս է ելանում ծովերի ծայրերից, յուր ոսկեղեն ճառագայթները ցրագցնելով կապույտ ալիքների վերա:

Հյուսիսում, դաշտերը ծածկված են հալիտենական ձյուններով. ծովերը գտնվում են սառցապատ բանտերի մեջ, Հյուսիսում, արջային շրջանակի տակ, բնակվում է ցրտաշունչ և դաժան Բորեասը, որ խլում է աղքատ շինականների տան ծածքը, որի զորությանը չեն կարող դիմանալ շատ անգամ հարյուրամյա կաղնիքը: Հյուսիսում, եթե հունիսի և հուլիսի մեջ, երկրի մակերևույթը թեթևանալով յուր սառն ծանրութենից, բուսուցանում է մի պարզ ծաղիկ, մյուս օր ահա Բորեասը յուր մահաշունչ ընկռային սառնությամբ կտրում է այդ ողորմելի բուսականի կյանքը:

Այդ ինչ ողբալի և տխուր աշխարհ է. միթե նախախնամությունը հավիտենական դատապարտություն է դրել դորա վերա:

Չէ. և եղանակները փոխվում են և ինքը երկրադուռը ենթարկվում է հեղափոխութիւնների, որի հետ անտարակույս կապակից էին նորա շրջապատի հեղափոխությունքը: Ջարմանալի ժամանակ է մեր ժամանակը. ասես թե այս փոփոխությունքը սկսված են արդեն, ասես թե մեզ էր պահված վկա գտանվիլ դորա սկզբին, ասես թե արևը մի փոքր փոքրացել է այս աշխարհի վերա. մի փոքր մեղմացած են երևում կործանական փոթորիկների դնացքը, և հարձակմունքը:

Ինչպես հայտնի է մեր ընթերցողներին, բաղդը վիճակել էր իմ համար հյուսիսում հաստատել մի բնակություն. և ահա գտնվում եմ ես մի հյուսիսային գյուղում, ութ ամիս ձմեռը փակված միայնակ և անմխիթար ողորմելի բնակության մեջ. իմ կոմսության ողբալի ավերակների վերա: Այդ տունը, ուր այժմ բնակվում եմ ես, և որ հրքեմն եղած է իմ պապերի բնակարանը, տեսել է շատ ցրտաշունչ փոթորիկներ. բայց այս ըուպիս նորա ճակատը փորձում է արևմտյան խոնավ և խառնափնդոր քամիների հարձակմունքը:

Մի քանի տարի է, որ ձմեռը այս կողմերում փոխել է յուր բնավորությունը. այստեղ ներկայումս փոխանակ չոր ցրտի թագավորում է մի խոնավ եղանակ, մարդու կաղմվածքը տրամադրող դեպի մի անտանելի լեվածատիսմուս: Ճշմարիտը պիտո է ասել, մեր համար, ըստ որում սովորած ենք, հյուսիսային բորեասից շատ վատ են արևմտյան խոնավությունքը. անտանելի էր մեր վիճակը ներկայումս, եթե չմխիթարվեինք հուսալով, որ բնության համար այդ մի փոխանցական միջոց էր կոչա խստութենից դեպի քաղցր մեղմություն:

Բայց այս մխիթարությունը հիմնված է չոր հույսի վերա. նա չէ՛ կարող փարատել իսկույն այն խավար և տխուր տպավորությունը, որ մի անպիտան եղանակ կարող էր հառաջացնել մի մելամաղձության անձնատուր հոգու մեջ:

Ինչ անսիրելի ներդաշնակություն. եղանակի անախորժություն, ֆիզիկական տկարություն, տան անպիտանություն, մելամաղձություն, հա-

վելացուր սորա վերա և մի տաղտկալի միայնություն, և ահա կը տեսանես ամենայն, որի մեջ, կամ որպես ապրում եմ հս:

Ահա այս վիճակի մեջ անցուցանելով օրերս, ամենայն օր մի քայլ մոտենալով գերեզմանի բերանին, աչքս դուռը նստած եմ, թե ով արդյոք շնորհ կը բերե իմ մոտ, կամ որ բարեկամս կը շտապե մխիթարել ինձ յուր նամակով:

Բարեկամ շատ ունիմ, որոնք միշտ պատրաստ են ինձ նամակ գրել, եթե ես ևս հանձն առնեմ նույնպես նույն գրել, բայց արի տես որ նոքա շատ են, իսկ ես միայն. ժամանակը փոքր, որ մինին գրես: Դարձյալ աստված կյանք տա պ. Շահբազին, որ չէ մոռանում ինձ, երեք ամիս է ոչինչ լուր չունեի նորանից, երեկ ստացա մի նամակ, որի բովանդակությունը արժանի լինելով հարցասիրության, արտագրում եմ բառ առ բառ.

Բեդուտկալե, 14 փետրվ., 1859 թ.

ՈՂՈՐՄԱՆ ՊԱՐՈՆ

ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ,

Խորհուրդ մարդկան, կամք աստուծո—ասում է առածը. սորա ճշմարտությունը ինձ ևս պատահեցավ փորձել, ինչպես շատերը փորձել են:

Վերջին նամակովս խոստացել էի քեզ, ցնծացնել քո Հիշատակարանը հունվարի մեջ, դանադան ուշադրության արժանի լուրեր և ծանոթություններ հասուցանելով քեզ. բայց, արի տես որ, այլապես է եղած նախախնամության կամքը, և ես այս բոլորս, հրեք ամսական լուսթենից հետո, հարկադրված եմ, փոխանակ զվարճալի բանների, ստորագրել քեզ այն տխուր անցքը, որ անցավ իմ գլխից: Այսպես ահա սկսանում եմ իմ պատմությունը, առանց ճարտար ներածությունների, և խոնարհաբար խնդրում եմ, որ դու և քո Հիշատակարանիդ սիրողըք առանձին ուշադրությամբ և մանավանդ համբերությամբ կարդան այս տողերը:

Երբ Սև ծովի նավարկությունը կապվեցավ, երբ ես մի փոքր թեթևացա իմ առևտրական անվերջանալի գործերից, մտածեցի ընթերցանություն և մատենագրության պարապել, բայց երանի թե կատարել էի սրտիւցանկությունը: Մինչ այս խորհրդի վերա էի, չըգիտեմ ինչ չար հոգի դժբախտ լինձ դուրս գալ Բեդուտկալից դեպի Կովկասու սարերը... Ինչ ծածկեմ պատճառը, մի փոքր արծաթի հաշիվ ունեի մի նայիրի հետ, որ ամենայն կամակորուքյամբ հետացնում էր, որպես հաշվատեսությունը, նույնպես և պարտքը վճարելը: Ի՛նչ պիտո է առնել, վաճառականություն է... ասացի, այս պարապության միջոցին գնամ նայիրի մոտ, գուցե մի բան կարողանամ շինել, գուցե մի բան ընկնի ձեռքս. և ճշարիտն ասեմ, եթի հասանեի նպատակիս, так и бытъ, была ни была, ինչպես ասում է ռուսը, այդ կորած ու դատնված արծաթի հաշվից պիտի բաժանորդ գրվեի Մասյաց աղավնու⁵³, Մեդուի⁵⁴ և ձափաղի⁵⁵,

Մինչդեռ ճանապարհում անցնում էի մի նեղ կիրճից, վերաս հարձակ-վեցան չորս զրահավորված արյուն-կղակ լեզգիներ. տեսանելով, թե իմ կող-մից ամենայն որևիցե ընդդիմություն կարող է ինձ մահ պատրաստել, իսկույն գինաթափ լինելով անձնատուր եղա... Լեզգիները կայեցին ձեռքս մի մազեղեն պարանով և սկսեցին հստաջ վարել: Երկար մտածութենից հետո, որոշեցի նայիրի անունը տալ, հուսալով, թե իմ այդպիսի մարդու հետ բարեկամ լինելը կարող է մի փոքր կշիռ տալ իմ անձին, թե կարող է մի փոքր մեղմել զերի վարողների կոշտ ընթացքը իմ հետ. բայց մի ասա, այդտեղ է եղած իմ մեծ տարարագրության սկիզբը:

— Խալիլ նայիր, — աղաղակեցին լեզգիները մեծապես, — նա, որ կամեր դավաճանել մեծ մարգարիի փոխանորդի կյանքը, և որ քանի ամիս սորանից հառաջ անարգ մահ ստացավ դահճի ձեռքից: Լավ ծանոթ ես ունեցել, վատ չէ, վատ չէ, մինչև այն աստիճան, որ այժմ առանց Շամիրի⁵⁶ հրամանին չենք կարող քեզ արձակել, թեև մի մարդ քո կշռով ոսկի տալու լիներ մեզ: «Ուրեմն ինձ պիտի տանեք...»

— Դեպուդիդ Շամիրի մոտ, — խոսքս կտրեցին լեզգիները:

Երկու օր երկու գիշեր ճանապարհ կատարելով, վերջապես մի ուրբաթ առավոտ, մինչդեռ նոր բաժանվում էր մութը լույսից, մտանք Շամիրի աթոռանիստ քաղաքը: Ինձ հանգստացուցին լեզգիները մի գոմի մեջ. փո-խանակ ժաշդին պարանին, ձեռքս անցուցին մի ծանր երկաթի շղթա և երկու զրահավորված մարդիկ վերաս պահապան կարգելով, ինքյանք ևս գնացին հանգստանալու:

Լեզվագիտությունը շատ լավ բան է. ապա ինչ կր լիներ իմ վիճակը, եթե ես չիմանայի նոցա լեզուն, եթե հսրկադրված լինեի միմիայն կովի նման նայել նոցա երեսին:

Այսպես ութ ժամը կը լիներ, մի պատանի գեղեցկադեմ և գեղեցկա-զգեստ մոտ եկավ գոմի դուռին և զանչեց ինձ Խալիլ նայիրի բարեկամի անունով: Երբ մոտեցա պատանուն, հրամայեց պահապաններին արձակել ձեռքիս շղթաները, ասելով, թե անարժան է, որ մարգարիի փոխանորդի աչքերը կապանք տեսանե. հետո ասաց ինձ, որ հետեմ յուրյան:

Նա տարավ ինձ Շամիրի բնակությունը:

Ինչ օվերորդ գլխացավ պատճառեմ նկարագրելով նորա քաղաքը կամ տունը, այլ բանի զորությունը միայն հասկացնելու համար կարճ ասեմ, որ ներս մտա մի բավական ընդարձակ սենյակ, մուքուր և զարդարած ուար-սից զորգերով և այլ ասիական կարասիքներով:

Սենեկի հյուսիսային պատի մոտ մի գեղեցիկ սոֆայի վերա նստած եր Շամիրը. նորա երկու կողմում նստած էին նույնպես երկու ծերունի նայիրներ: Պատանին, որ առաջնորդեց ինձ, ցույց տվեց աչքով երկու ծերունու մեջ տեղը նստած մարդու վերա, առանց ձայնի հասկացնելով, թե նա է հաճա Շամիրը:

Ես ողջունեցի խոնարհաբար և կանգնեցա նորա առաջև. երկու ծերու-նիքը ոտքից մինչև գլուխս չափեցին յուրյանց աչքերով:

«Ո՞վ ես դու», հարց արեց Շամիրը բալական քաղաքավարութեամբ: — Հայ եմ, — պատասխանեցի ես:

«Ինչո՞ւ համար ներկայացած ես ինձ»:

— Ես չգիտեմ պատճառը. ձեր մարդիկը բռնեցին ինձ ճանապարհի վերա և բերեցին այստեղ:

«Ո՞ր տեղից, ո՞ր էիր գնում»:

— Գալիս էի Ռուսսիայից, Բեգուտկալից, դեպի ձեր իշխանութեան սահմանը: Գուցե ձեզ հայտնի չլինի, բայց վկա է աստված խոսքիս ճշմարտութեանը, որ ձեր Խալիլ նալիը երկար ժամանակ յուր պարտքը չվճարելով, այլև ամենայն կաթալորութեամբ իմ հետ օրինավոր և հիմնավոր հաշիվ տեսանելուց փախչելով, պատճառ է հղել այս իմ վատարադուլութեանս:

«Վատարադուլութեան. միթե քո ներկայանալը ինձ, մեծ մարգարեի փոխանորդիս, վատարադուլութեան է. և դու, այս բոլորիս գտանվելով իմ ձեռքում, հանդգնում ես այդ խոսքը ասել»:

— Խնդրում եմ չբարկանալ իմ վերա, եթե ես չկամեցա կեղծավորվել ձեր առաջև. մեր կրոնը սաստիկ արգելում է այդ մեղքը: Ես միշտ վատարադուլութուն կը համարեմ ինձ, եթե որեկեղեցի գնով խլված էր իմ ազատութեանը: Մեր կրոնի արդյունքը — ազատութեանն է. և մեք պարծանքով նայելով այդ բանի վերա, չենք կարող ոչ մի բանի հետ փոխանակել նորան: Եթե թույլ կը տաք մի փոքր համարձակախոսել, ես տեսնում եմ, որ ազատութեանը զրկված է յուր սեպհական քաղաքացու իրավունքից ձեր սահմաններում... Անտարակույս, դեռևս վաղ էր պահանջել... Բայց դուք, որ համարվում եք ձեր ազգի մեջ, ձեր Մարգարեի փոխանորդ, աստուծո առաջև պարտական եք ընթացք տալ օրինապատշաճ ազատութեան:

«Մեղա, մեղա», ձայն տվեցին նալիբները քթերի տակից:

Ես կարծեցի, թե ահա լարեցի Արամազդի շանթը զեպուդիի գլխիս վերա:

— Հըմ... — արեց Շամիրը, — ձեր կրոնը կորստական լինելով, պիտո է անտարակույս և թյուր վարդապետութեան սկզբունք տնկեր ձեր մեջ: Ազատութեանը ստեղծել է աստված միմիայն հզոր մարդերի համար. մյուս անզոր մարդիկ զրկված են նորանից: Եվ խոյ է պատճառը, որ միները տիրողը են, իշխող և հրամայող, իսկ մյուսները ծառա, ստրուկ և հրամանաւկատար: Ամենայն գործողութեան, հասարակ և անզոր մարդերի կողմից ազատութեամբ հառաջացուցած, մեք ճանաչում ենք ապստամբութեան, իսկ ապստամբութեանը — պատժի արժանի հանցանք: Դու այնքան երկար կը մնաս այդ մոլորական հասկացողութեան մեջ, որքան ժամանակ հաստատ էիր քո քրիստոնեական կրոնի վերա. իսկ եթե կամենաս ընդունել, մեծ մարգարեի ձեռքով քարոզված ճշմարիտ հավատը, եթե հոգարիս մեր պես թլփատել քո մարմնի տնթլփատութեանը, այն ժամանակ իսկույն կը լուսավորվիս և կը մտնաս այն ազատութեանը, որ սկզբից մինչև այսօր պատճառ է եղել արյունհեղութեան, բանտի, հալածանքի, կապանքի, նոցա

համար, որ ընկել էին այդ յուրյանց չպատկանած իրավունքը ձեռք բերելու քամակից:

«Ո՞ղջ լինիս», պատասխանեցի ես. «եթե կարելի է, խնդրում եմ չխոսել կրոնի վերա. պատճառ, այդ բանը, շատ մոտ լինելով ամեն մի մարդու սրտի և հոգու, կարող է շատ անախորժ բանների տեղիք տալ: Ես խալիլ Նայիրի պատճառով ընկնելով քո մարդերի ձեռքը, երբեք հույս չունեի ձեզ տեսանելի. բայց մանավանդ չէի կարծում, որ տեսանելով ձեզ կարող էի այդպիսի տնաս խոսքեր լսել ձեզանից: Ես ունիմ բանականություն, ունիմ գիտակցություն, և ճանաչում եմ սևը և սպիտակը: Կրոնափոխությունը իմ ախորժակի հարմար բան չէ. և մանավանդ ներեցե՞ք տարապալման համարձակախոսությունս, ի՞նչ կարիք ունիմ ընդունելու ձեր կրոնը, որի կտակը գրված է մեր չիք նդովյալ Սարգիս Բուխարացու ձեռքով³⁷: Ես ունիմ և պաշտում եմ մի աջախիսի կրոն, որ լույս է և լույս է տալիս յուրյան պաշտողներին, որի հիմքը գրված է ազատության ապառաժի վերա, որ ոռոգված է Հիսուսի՝ Քրիստոսի արյունով: Ձեր կրոնի վարդապետությունը ազատության մասին, որ այժմ հայտնեցիք ինձ, ես ճանաչում եմ իշխանության չարաչար գործադրություն, այն անզոր մարդերի վերա, որ նախախնամությունը հանձնել էր մի հզորի, սորա սիրտը և խզմատանքը փորձելու համար»:

— Խեղճ մարդ,—ասաց Շամիլը կարեկցությամբ դուրսը շարժելով,—վկա է մարգարեի մոլուքը, որ մոլորված ես դու: Այն, որ լերգապատառ օրոնում եք և պաշտպանում եք դուք ազատության անունով, ձեր դատակնիքն է. պատճառ, ով չունի յուր ձեռքում մի իշխանության գավաղան, նույնի և ազատություն, և ազատությունը չափակից է գավաղանին, որքան մեծ և անխորտակելի է գավաղանը, նույնքան մեծ է և իշխանությունը: Դու լինելով խեղճ և անզոր մարդ, միմիայն ազատություն որոնելով արդեն, մեղանչում ես ընդդեմ այն հզորին, որի իշխանության տակ կայիք դու, և մեղանչելով այդպես դառնալով ես մահու պարտական:

«Ամենայն օրինավոր իշխանություն, որ աստուծուց է կարգված, ընդունում է և թույլ է տալիս օրինապատշաճ ազատություն: ձեր տեսությունը սխալ է»:

— Դու այժմ ամենայն բան տեսնում ես որպես հայելու մեջ, իսկ թե ընդունիս մեր կրոնը, այն ժամանակ դիմ հանդիման տեսանելով ամենայն բան, կը ճանաչես իմ քարոզության ճշմարտությունը:

«Ես արդեն ասացի ձեզ, որ ախորժակ չունեմ կրոնափոխ լինելու»:

— Կրոնափոխությունը մի պարարտ խորոված չէ, որ կուշտ փորով զժվար լիներ ուտել. դա ոչինչ բան չունի ախորժակի հետ, կամեցար և կատարեցիր. մի բոպիի գործ է:

«Մեք աջպես դաստիարակված չենք, որ կարողանայինք մի բոպեում փոխել մեր սրտի և հոգու վկայությունը. մեր համար շատ վատ է մահից, ճանաչելով և հասկանալով խաղաղը լույս ասել, իսկ լույսը խաղաղ»:

— Նշանակում է, շատ անօգուտ դաստիարակություն է ձեր ստացածը:

որ չէ թույլ տալիս ձեզ օգտի և ֆլաստի բանի մեջ ազատորեն փոխել ձեր սրտի և հոգու վկայութիւնը: Եվ դորանից հետո ասում եք, թե ազատութիւն հը ճանաչում, մինչդեռ չեք կարող ազատութիւն գործ դնել ձեր հասկացողութեան և վկայութեան վերա:

«Հասկացողութիւնը և սրտի վկայութիւնը խաղալիկ բաներ չեն, և մեր ազատութիւնը լավ ճանաչելուցն է, որ չենք ծառայացնում մեր հոգին այս և այն հարկադրող հանգամանքների, որ պաշտելով մեր անձին իրավացի ազատութիւնը չենք փոխում մեր ուղիղ կարծիքը»:

— Ուղիղ է թվում, որքան ժամանակ ունիս նորան, իսկ թե փոխես, իսկույն կը տեսանես նորա թերութիւնը: Մի կարճ բան իմ կյանքից պատմեմ քեզ օրինակի համար: Ես ծնած էի սուենաթ, բայց երեխայութեանց դաստիարակվելով շիաթներէ մոտ, սրտի վկայութեամբ ընդունել էի այդ վարդապետութիւնը: Ինձ թվում էր այն ժամանակ, թե դորանից ճշմարիտ, դորանից ուղիղ կրոն չկա աշխարհի երեսին: Ո՛րքան վեճ ունեցել եմ կրոնի մասին, որքան բան գրել եմ այդ առարկայի վերա, բայց երբ.... (քեզ հարկավոր չէ իմանալ այդ բանի մանրամասն հանգամանքը) վերստին ընդունեցի սուենաթի դավանութիւնը, անդէն առ նմին հասկացա, որ սխալված էի շիաթների կրոնը պաշտպանելով:

Այս միջոցին նախընտրից առավել ծերունին ասաց յուր ընկերին ցած ձայնով, որ ես, թեպետև մոտ էի կանգնած, բայց հաղիվ լսեցի, թե «Սորան նայի՛ր, ինչեր է խոսում. անծանոթ մարդ է գտել, քամիներ է փչում: Դա ո՛չ մի ժամանակ որդի չէ մուսուլման ծնողների, դա հրեի տղա է, և բաղդի բերելով ընկել է մեր կրոնի մեջ: Շիաթների դավանութիւնը ուրացավ ոչ այն պատճառով, որ ճանաչեց նորա մոլորականութիւնը, այլ պաշտելով այդ կրոնը, երբեք կարողանալու չէր տիրապետել այդ գահին, որի վերա նստել էին երբեմն մեծ մարգարեի հավատարիմքը: Այս պատվելիու կրոնափոխութիւնքը հետևանք է քաղաքական գաղափարների, և ո՛չ բուն կրոնական խորհրդով: Ովքն է խարում սա»:

— Ուրեմն,—պատասխանեցի ես Շամիլին,—եթե ձեր համար այդպես հեշտ է կրոնափոխութիւնը, էգուց կարող էիք ընդունել և բուդդականութիւնը. ինչպես տեսնում եմ ես (ներեցեք, որ համարձակվում եմ տեսանել, ըստ որում անգոր մարդ լինելով, դուք ասում եք, թե չունենի ոչինչ իրավունք), շատ թույլ է ձեր բարոյականութիւնը. և այդ վիճակում գտանվելով դուք, ընդունակ եք մինչև ձեր կյանքի վերջը փորձել աշխարհի երեսի բոլոր կրոնքը և դավանութիւնքը: Ասել է մի խոսքով, թե ոչինչ սուբբ բան չկա ձեր համար աշխարհի երեսին, այլ ամենայն ինչ խաղալիկ է ձեր հզոր ձեռքում:

Սրտապնդելով ասացի այս խոսքերը բռնակալին, մտածելով, եթե կը ֆլաստ ինձ, գլուխը քարը, թող ֆլաստ, ո՛չ ապաքին միանգամ պիտի մեռանիս, գոնե մինչդեռ ժամանակ ունիմ ձեռքումս ճշմարտութեան մուրճի հարվածը հասուցանեմ դորա ճակատին: Բայց Շամիլը այդ մտքի վերա չէր. նա իմ հետ վարվում էր ամենեին այնպես, որպես մի որսորդ յուր

որսի հետ, որի մասին հալատացած էր, թե ոչ մի կերպով չէր կարող ձեռքից դուրս գալ, և այս կերպով ապահոված լինելով իմ ներկայությունը, թույլ չտվեց յուր բարկությանը վառվիլ, բորբոքվիլ, թեև մի տհաճության ամպ, ասես թե փոթորկից հալածված, անցավ նորա հրեսի վերայով:

Ճշմարիտը պիտո է ասել, ես խիստ վարկեցա հանդիմանելով նորա անհաստատությունը կրոնի, կամ սրտի վկայության մեջ: Ինձ, որպես քրիստոնեի, պարտականություն էր ներողապես նայել նորա հանցանքի վերա. թողուլ նորա մեղքը, ըստ որում երեսայութենից ուսել էի խնդրել աստուծուց թողուլ իմ մեղքը, խոստանալով իմ կողմից թողուլ ուրիշներին: Բայց ալմադ... մարդկային թուլությունը շատ անգամ տիրապետում է նորա բանականության վերա. շատ անգամ պատահում է մեզ արտասուքի հեղեղներով լվանալ և անհետացնել մի ամբարտակի մնացորդը, որի կազմվելու ժամանակ դուրս էին թռել մեր աչքից ուրախության արտասուք. մոռանալ մի գործ, իհարկե զղիկով նորա անպիտանութենից, որի գործելու ժամանակը համարել էինք մեր կյանքի ամենաերջանիկ րոպեներին մինը:

Բայց ուր էին այս մտածությունքը այն ժամանակ, կրե երես առ երես կանգնած էի Շամիլի առաջև, որ տեղ մնացել էր իմ սառնարյուն դատողությունը, այն չափը, որով միայն ճշդապես կարելի է չափել որպես մի մարդու, նույնպես մի ազգի և ամբողջ մարդկության գործը: Կես մի Շամիլի անարդ կարծիքը աղատության և մեր կրոնի վերա, կես մի իմ ատելությունը դեպի նորա ստրկական կրոնը, դեպի նորա անձը, որպես դեպի մի բռնակալ և թշնամի Ռուսիայի, որի խաղաղ քաղաքացիներից մինը լինել վաղուց վիճակել էր ինձ նախախնամությունը—այս բոլորը միասին դրդեցին իմ հոգին և պատճառ տվեցին այդ խոսքերը խոսկու:

Շամիլը պատասխանեց ինձ.—Սուտ չէ՝ քո կարծիքը իմ հայացքի մասին կրոնի վերա, ես այնքան լայն հոգի և լայն սիրտ ունիմ, և այնպիսի բազմակողմանի մարդ եմ, որ կարող եմ ամենայն կրոն բովանդակել իմ մեջ:

«Ափսոս որ կես դար հառաջ չենք ծնած, ապա թե ոչ, դուք եղբայրս քրիստոնեական էնցիկլոպեդիստների կարգը, որոնք յուրյանց լայն հոգով, լայն սրտով և բազմակողմանի հայացքով վերջապես աստուծո սեղանի վերա դրեցին մի... և պաշտեցին, այս է բանականության աստվածը ասելով»⁵⁸ Բայց մեք այսպես շարունակելով մեր խոսակցությունը չմոտեցանք բուն խնդրին, որի մասին ինձ բերեցին ձեր առաջև, ես այսքան միայն ասում եմ, որ եթե դուք փոքրիշատե հարգում եք ձեր անձը, ապա ուրեմն առանց ամենայն վնասի ինձ պիտո է արձակեք դեպի իմ աշխարհը, որովհետև ամենայն իշխանություն չարաչար գործ դրված արժանի է դատապարտության: Դուք, որպես իշխան մի աշխարհի, ուր ամենայն բան խառնիխառն, անվարժ և անկանոն, ուր խավարասեր մաքեր ամենայն օր դատաւում եք, ձեր անքրիստոնյա գործերին և խորհուրդներին օղնական, կարող եք, իհարկե, պատրաստել ինձ շատ անախորժությունք, բայց այն ժամանակ աշխարհը կը նայի ձեր վերա, որպես մի խայտառակության դրոշմը

ձակատին սովադակի վերա, որ նստելով մի անցքում ձեռք է ձգում մարդիկ և վարվում է նույն հետ, ինչպես հրամայում էր նորա թշվառ հոգին և ամայացած սիրտը, որ անիրավաբար օգուտ քաղելով յուր պատահական դրուժենից չարաչար գործ էր գնում յուր ուշժը ձեռք ձգած մարդու վերա, որ կանգնած էր նորա առաջնա:

— Հը՛մ—արեց Շամիրը—դու ուրախ կը լինեիր, որ ես իմ ձեռքով առնեի քո դատաստանը, բայց ինչ հարկավորութիւն ունիմ անհավատի արյունով պղծել իմ ձեռքը: Տարակուս չկա, որ դու հանցավոր ես և մահու պարտական, որովհետեւ այս ծերունիների առաջն հանդուգն խոսքերով անարգեցիր ինձ, բայց ես քո դատաստանը կը հանձնեմ այն աշխարհի կառավարութեանը, որին հպատակ ես դու:

«Միայն թե արձակեցե՞ք ինձ այստեղից, այնուհետեւ ինչպես կամիք, և ես անչափ շնորհակալ կը լինիմ ձեզանից, եթիւ առիթ տաք ինձ գործ ունենալ իմ աշխարհի կառավարութեան հետ, որ անտարակուս բոլոր անգամ լավ հասկանում է մարդկութիւնը քան թե դուք»:

— Բայց մի մոռանար, որ ես մի մեծ մարդ եմ, և այնքան մեծ, որ ձեր կայսրը արժան է համարում իմ հետ պատերազմել: Իմ որդին Պետերբուրգում կը թված լինելով, ունի շատ մեծատուն բարեկամք. ինձ արժե միայն մի նամակ արձակել դեպի Պետերբուրգ, այնուհետեւ ավարտված էր քո ասպարեզը:

«Խնդրեմ, որ դուք եւս չմոռանաք, որ մեր կայսրը վարվում է ձեր հետ, որպէս մի բռնակալի հետ, որ տիրապետելով մի աշխարհի խոռովում էր դրացի ազգերի խաղաղութիւնը: Նա ոչ եթե հաղթութիւն կամի ստանալ ձեր վերա, այլ պատուհասել ձեզ, ըստ որում ձեր ժողովրդի անօրենութիւնքը հասած են մինչեւ երկինք: Դուք պարծենում եք կամ մեծ հուսա ունիք ձեր որդու մեծատուն բարեկամների վերա, բայց ես այդպիսի բարեկամների լինելութիւնը եւս ձգում եմ երկբայութեան տակ: Ձեր որդին գտել է յուր հետ խոսող միայն, որ քաղաքագետ մարդիկ լինելով մի կերպ վարվել են նորա հետ, բայց ներկա ժամանակուսի բարեկամ գտանել Պետերբուրգի մեջ, շատ կարծիքական մի բան է: Այս խոսքերը չեմ ասում ես այն պատճառով, որ արգելում ձեր գրութիւնը, ամենեւին ոչ. դուք կարող եք գրել իմ մասին ում կամիք, բայց այն մարդը, որին գրելու էիք, ձեր օրենքի ընդդէմ պահանջողութեններին լուծթյամբ միայն պատասխանելով, կանարգեւ ձեր կոչումը և անձը: Մեր կայսրը, որին հատուցել ենք մեր հպատակական երդումը, այնպիսի իշխան չէ, ինչպես դուք, որ միմիայն բարբարոսութեամբ կամիք ցույց տալ ձեր մեծութիւնը, դորա հակառակ, նա հայր է այն ազգերին, որոնց կառավարութեան ղեկը նախախնամութիւնը հավատացել էր նորան: Նորա սիրտը միշտ պատրաստ է կարեկից լինել յուր մի որեւիցե անբաղդացած հպատակին, վասնորոք բարի խորհուրդ տալիս եւ ձեզ արձակել ինձ առանց հրատարակելու մեր խոսակցութիւնը մեր կառավարութեանը, որովհետեւ դորա հետեւանքը միմիայն խայտառակութիւն էր ձեր համար:

Դուք կարող եք հասկանալ իմ ասածների ճշմարտությունը եթե փոքր մտածեք միայն: Ի՞նչ կասե՞ք, ձեր ազգը, ձեր ժողովուրդը, եթե տեսնեք, որ ձեր դատաւար մի անդոր մարդու վերա մնում է առանց մի չար հետեանքի նորա համար: Քիչ ապաքին ձեր ուշով և զորութիւնը, որի մասին մեծ կարծիք ունին տգետ մարդիկ, կերևի յուր վերին աստիճանի թուլությամբ և ոչնչությամբ:

Ո՞չ ապաքին մեր աշխարհի կառավարության մեջ գտանված մեծամեծքը, որ գուցե մի փոքր լավ կարծիք ունէին ձեր գլխի վերա, պիտի այժմ հասկանան ձեր անխելութիւնը, նայելով թե մինչև որ աստիճան հիմար և բարբարոսակոն են ձեր պահանջողութիւնը: Դուք տեսանում եք, որ ձեր ներկայութիւնը խափան չէ ինձ առանց վարագուրելու խոսել ճշմարտութիւնը, բայց որչափ խոսք և զրուց կը բարձրանան մի այլ աշխարհում, ուր, ոչ դուք, ոչ մինը և ոչ մյուսը կարող չէին փակել խոսողի բերանը. ուր խոսք ասացալոր համազոր է կրակի և սուրի: Այո, ձեր անունը այդ աշխարհի մեջ կը դառնա մի անարգության ցուցակ. և եթե կամենան մի ատելի և անպիտան մարդ անարգել, կանվանեն նորան ձեր անունով:

Այս խոսքերի վերա Շամիրը ընկավ մի փոքր մտածության մեջ. երեւում էր որ ասածներս նստում էին նորա խելքին: Նայիքները, որ նստած էին նորա մոտ, լսելով իմ խիստ խոսքերը, երբեմն երբեմն զարմացական «եւդաներով» շփում էին յուրյանց սպիտակ մորուքը: Խոսակցութիւնքը կտրուկեցան, և ես կանգնած սպասում էի լսել իմ դատակնիքը: Մտքումս դրել էի, թե անտարակույս մահը սպասում է ինձ Շամիրի շրթունքի տակ:

Բայց և այստեղ սխալվեցա. չգիտեմ ի՞նչ էր պատահել այդ մարդուն, երևի թե իմ հաստատ և խիստ խոսակցութիւնը հոգեբանաբար ներգործելով, թուլացուց նորա հոգին և մոռանալ տվեց մի ժամ յուր զորութիւնը և իշխանութիւնը: Պատահում են բոլորներ, երբ և բարբարոսը և ավաղակը թուլանում է, եթե հանկարծ և մեծ ուժով ներգործես նորա հոգու վերա: Այդպիսի դիպվածում ազդու հոգու խոսքերը, մինը մյուսի քամակից, կայծակի նման թափվելով դիմացը կանգնած մարդու վերա, ձգում են նորան մի կաշկանդված վիճակի մեջ: Ավաղակի հոգին մոռանում է մի բոլոր յուր պատահական դրութիւնը, մոռանում է օգուտ քաղել նորանից, որպես թե հաղթահարվելով այն ազդու հոգուց, որից զոդում է և սարսափում է. և ինքը, չնայելով որ մարդերի որսորդ էր, պակաս ուրախանալու չէր, եթե աղատվեր այդ հոգու ներկայութենից: Շատ անգամ մի մարդու միայն լուկ կերպարանքը մեծ ազդեցութիւն է գործում նորա առաջ և կանգնած մարդու վերա. մի հայացք կայծակի պես թռչում է, մտանում է նորա մեջ և, ասես թե, տեսանելով նորա հոգու ամենածածուկը, դիմաթափ է առնում նորան:

Խաբեւա մարդիկ այս հոգեբանական երևույթը մեկնում են շնչական մագնիսականությամբ, որի լինելութիւնը և ազդեցութիւնը դեռևս չէ ասացուցված և ընդգծւած է մինչև այժմ հայտնի բնական օրենքներին:

Ինչպես և եղած լինել, միայն բանը այս է, որ Շամիրը մի թրջված

կատվի նման վեր կացավ սոփայի վերայից և դուրս գնաց նայիրենների հետ, հրամայելով ինձ ևս ելանել նորա քամակից:

Երբ ոտքս դուրս կոխեցի շեմքից, երկու զրահավորված մարդիկ բռնեցին ինձ և դարձյալ տարան և փակեցին գոմի մեջ:

Այսպես անցավ իմ առաջին տեսութունը:

Առանց ամենայն այցելության, երկու շաբաթ մնացի գոմի մեջ: Ստանում էի մի շատ պարզ կերակուր. խմելիքս էր կորեկաջուր: Այդ երկու շաբաթական բանտարգելությունը, առաջին անգամ փորձական կերպով շոշափելի կացուց ինձ արդելական մարդու թշվառությունը. ազատության արժեքը ավելի վեր բարձրացավ իմ աչքում, և այդ օրից ուխտեցի վերջինս արյունս թափել ազատության անունի վերա:

Այդ միջոցը դարձավ իմ համար մի գեղեցիկ ուսման ժամանակ, այդտեղ ավելի հիմնավոր կերպով սկսեցի մտածել մի քանի փոխադասական խնդիրների վերա: Այդտեղ վերստին նվիրեցի իմ անձը, իմ կյանքը մարդկության օգտին. այդ միջոցին մանավանդ վեր բարձրացան դեպի երկինք իմ ջերմեանդ աղոթքի խոնկերը, և ամենաբարձրյալը գթացավ իմ վերա:

Մի երեկո, երկար մտածութեններից հետո քնեցա... Բնչ տեսակ երազներ, ինչ պատկերներ ներկայացան իմ հոգու առաջ: Բայց հարկավոր չէ այդ բաները գրել այստեղ, ով գիտե, մի գուցե Հիշատակարանիդ ընթերցողքը ասեն, թե մեք Շահբեգին մի մարդ էինք կարծում, բայց նա ևս գտառխոս պառավի նման երազներով է լցրել յուր նամակը:

Բայց գիտեմ, որ դու պիտի բարկանաս եթե չգրեմ, որովհետև կատարյալ գաղափար ստանալու չէիր այն տպավորութենների մասին, որ գործվել էին իմ վերա: Այս պաճառով իմ երազներից գլխավորը ստորագրում եմ այստեղ, բայց այն պայմանով, որ դու միայն կարդաս և Հիշատակարանիդ մեջ չերևի. բարեկամության անունով հարկադրվում ես կատարել այս իմ ցանկությունը, իմ պատվով ժողովրդի աչքումը պահելու համար*:

Եվ այսպես, երկար և տեսակ տեսակ մտածողութեններից հետո, քնեցա:

Ինձ թվեցավ, թե գտանվում եմ մի գեղեցիկ դաշտում, կանաչ արոտի վերա թեք ընկած մի ծառի տակ. առաջևիցս վազում էր մի քաղցր և պայծառ վտակ: Տեսա, որ դալիս է հեռվից մի երիտասարդ մարդ, երկաթահասակ և նիհար. տեսա, որ շատ վաստակած հազիվ հազ փոխում էր քայլերը. նա չնկատեց ինձ, որովհետև ծառը խափանարկու էր նորան ինձ տեսանելու: Թուլութենից համարյա թե վայր ընկնելով նստավ արոտի վերա:

* Այն բանը, որ ընդդեմ չէ հորեղբորս ճշգրտին և հասկացողությանը, անտարակույս ընդունելի է ժողովրդին, ըստ որում հորեղբայրս ունի լավ ճշգրտ և տեղ է խիստ բարոյակամություն: Բացի սորանից պ. Շահբեգի պարկեշտութենից հասալացած արգելանքը զրկանք ճանաչելով Հիշատակարանիս ընթերցողներին, արժան համարեցի ներս բերել Հիշատակարանիս մեջ նաև խորհրդավոր տեսիլը, հուսալով մեր բարեկամի ներողամտության վերա:

Նորա կերպարանքը տխուր, և, չնայելով նորա հրիտասարդությանը, արդեն խորշումը դրել էր նորա ճակատի վերա յուր կնիքը:

Հարցասիրությունը բռնադատեց ինձ մոտենալ այդ մարդուն. նորա մեղամաղձոտ կերպարանքի մեջ գտա ես մի համալիրություն: Ինձ թվեցավ, թե այդ մարդը շատ վշտերի ենթարկվելով, իրավունք էր ստացել որ ամենայն մարդ կարեկից լինի նորան:

Մոտեցա և ողջունում եմ: Նա փոխանակ իմ ողջունը ընդունելու, ղեպի երկինք վեր բարձրացրեց յուր նիհար ձեռքերը և վշտահար աչքերը, և ասաց.

«Աստված իմ, աստված իմ, այստեղ ևս հանգիստ չկա մարդերից, այստեղ ևս չեմ կարող մոռանալ ինձ շրջապատող բնությունը և վեր բարձրանալ մտքով ղեպի քեզ»:

Այս խոսքերը ասաց, առանց ուշադրություն դարձուցանելու իմ վերա, հետո, որպես թե կերպարանափոխ լինելով, շատ սառնությամբ ողջունեց ինձ: Սա ի՞նչ օտարոտի մի մարդ է, մտածեցի ես. արդյոք ի՞նչ է պատճառը, որ աշխարհից բոլորովին հուսահատվելով մխիթարություն է որոնում անապատում, միայնության մեջ:

— Խնդրեմ ներողություն, — ասացի ես, — եթե անպարկեշտությամբ վրդովեցի քո առանձնական ժամերի խորհրդականությունը. բայց ես չեմ մեղավոր, որ շտապեցի քո մոտ, դեռ նոր էի տեսել քեզ հեռվից և ահա սիրտս սաստիկ սկսեց բաբախել կուրծքիս մեջ: Դու բանաստեղծական կերպարանքը, քո տխուր հայացքը մոտ քարշեցին ինձ քեզ. իսկ թե ի՞նչ է քո մեջ այն, որ այդպես ներգործեց իմ վերա, չեմ կարող հաշիվ ու համար տալ ինձ:

Մի պարկեշտ փայտ խաղաց իմ անծանոթ հանդիպակացի շրթունքի վերա:

«Ես մի խեղճ մարդ եմ», ասաց նա, «և իմ մեջ բացի հիվանդութենից ոչինչ չկա: Դու գարմացնում ես ինձ պատմելով, որպես թե իմ ներկայությունը այդպիսի տապալրություն էր գործել քո վերա: Առաջին անգամ տեսնում եմ ես մի մարդ, որ այդպես քնքշությամբ խոսում էր իմ հետ: Մինչև այժմ բացի բամբասանքից, ըսութենից, ատելութենից և անիրավ հալածանքից ուրիշ ոչինչ չեմ տեսել ես մարդերից: Տե՛ր աստված, միթե վերջապես ծագել է գթության օրը»:

Վերջին խոսքերը ասելու ժամանակ դարձյալ վեր բարձրացրեց ձեռքերը և աչքերը, բայց սոքա արտասուքով փայլում էին այս անգամ:

— Միթե մարդերի անարդարությունը պատճառ է եղել, որ այդպես զգվել ես մարդերից. չէ՞ պիտո հուսահատվիլ, եթե մի բարի խորհրդի վերա ես, թող ամենակալ տերը լինի քեզ օգնական:

«Ամենակալ տերը, նա, որ քննում է մեր բոլորի գաղտնիքը, որի աչքը համարում է մեր աղիքի խորհուրդները, գիտե, որ ես լավություն և բարի եմ ցանկացել ամեն մի մարդու, գիտե, որ այդ իմ սուրբ և մաքուր ցանկությունը պատճառ է եղել իմ հալածանքին անիրավ և բռնակալ մարդերի կողմից»:

Վերջին խոսքերը, թե «անիրավ և բռնակալ մարդիկ հարստահարել են

նորան», դրդեցին իմ հոգին, թեև երազում չէի գտում, որ գտանվում եմ զերության մեջ, այլ այդ թշվառ վիճակի դառն տպավորութիւնը մի մասնով դեռևս անհետացած չէր իմ ուղեղից:

— Անիրավ և բռնակալ մարդերի կողմից—գանչեցի ես և արյունը գլխիս դարկեց.— ես քեզ ընկեր մինչև ի մահ. եկ խնդրենք այդ անիրավութեաների վերաբեր:

«Ես քրիստոնյա եմ». կորեց խոսքս իմ անծանոթ սիրելին. «ես չե պիտո մտածեմ վերժառության վերա: Միթե նա, որ մարդկության համար միտով խաչի վերա, վրեժխնդրի եղավ նոցանից, որ հասուցել էին նորան այդ անարգ մահը: Նա չէր, որ դեռևս հորից ներողութիւն էր խնդրում յուր չարաչարողներին»:

Մի սարսուռ զգացի ես լսելով այս խոսքերը, հետո, որպես թե մի եռացուցյալ ջուր թափեցին գլխիս վերա: Թշերս այրվում էին ամոթից, որպես կրակից:

«Ես ուխտավոր եմ թողուլ բոլորի մեղքը, և այդ ուխտը ամրացած է մի սարսափելի կնիքով—Գրիստոսի անպարտ արյունով», շարունակեց նա. «ես կարոտ եմ կարեկցության, ես հիվանդ եմ, և իմ հիվանդության պատճառը դուքս է իմ կազմվածքի միջից: Ցավը, որ տանջում է ինձ, դեռևս չէ ընկել և չէ՝ ես ընկնելու ոչ մի պատուողիւյի մեջ. բժշկութիւնը ճար չունի ընդդէմ այդ ցավին. նորան կարող է բժշկել միմիայն նա, որ ասաց, թե յուր անունով մահ չկա: Ես ունեի նորա կտակը, և ամէն օր և ամէն ժամ կարդալով նորան, ասես թե ժողանում էի իմ ցավերը, ասես թե, մի զովացուցիչ բալասան թափվում էր այդ կտակից իմ թարախոտ և փտած վերքերի վերա: Բայց նախանձոտ մարդիկ, այստեղից ոչ շատ հեռի, ահա այնտեղ (այս խոսքերը տեսելով ցուց տվեց մատով մոտակա ուռիների անտառը), խեցին իմ ձեռքից քայլ կտակը....»

Այստեղ հեկեկանքը և արտասուքը թույլ չտվեցին շարունակել նորան յուր խոսքերը: Մի փոքրից հետո, մի սպիտակ թաշկինակով սրբելով արտասուքը, փոխված և ողբալի ձայնով հառաջ տարաւ յուր պատմութիւնը.

«Ինձ ասացին այդ խողքը, թե մահաբեր կը լինի իմ համար այդ կտակը. ինձ ասացին, թե ես չեմ կարող հասկանալ նորան ինքս ինձանով, թե կարոտ է նա մեկնության, թե առանց առաջնորդի կը գայթակղվիմ և կը կորչիմ.... ավա՜ղ, որպես թե եզիպտական առեղծվածք կտակել էր մեզ նա, որ հերքելով ամենայն փարիսականութիւն, ամենայն խառնափնդորութիւն, արևի լուսի տակ ցուց էր տվել Իզիսի հրեան: Ասացին, թե ինձ հարկավոր է այլ ճար.... «Ո՛չ, ո՛չ», աղաղակում եմ ես:—Դու չգիտես,—պատասխանում եմ սրբապիղծքը,—դու մեր հոգաբարձության տակ լինելով պիտի լսես մեզ:

«Զկամիմ լսել, և ո՞վ դրել է ձեզ հոգաբարձու իմ վերա. միթե նախախնամութիւնը գայլին հոգաբարձու կը կարգի հեզ և անմեղ գառնիկների վերա, կամ բրետը տակառով մեղրի վերա.... հեռի ինձանից, դուք, գիշերադեմ մարդիկ, Բայց ակնաջղճող չեղավ իմ բողոքին. նորանցից մինը, հա-

մարյա թե բռնությամբ հափշտակելով իմ մոտ գտանված բոլոր արծաթը, փվեց ինձ ահա այս կապոցը ասելով, թե դորա մեջ կարող եմ գտանել իմ ցավի ձարը: Ո՛հ, թեև շատ արտասուք թափեցի բաժանվելով այն կտակից, բայց այնուամենայնիվ փոքր էր. նորա գրողը իմ արտասուքից շատ արյուն էր թափել այդ կտակը վավերացնելու համար»:

— Ի՞նչ կա այդ կապոցի մեջ,—հարց արեցի ես:

«Զգիտեմ», պատասխանեց խորհրդական ծանոթս և նետեց կապոցը իմ առաջն, նշանացի առնելով որ բանամ նորան: Երբ բացեցի, հվ խայտառակությանս, գտա կապոցի մեջ հին և պատառոտուն հանդերձներ հարյուր, հազար կարկատաններով. բացի նոցանից ուրիշ այլ ոչինչ:

— Տեսանում ես,—ասաց իմ հետ խոսողը թույլ ձայնով,—այդ հազար կարկատաններով կցկցած պառավական ձեռագործը փվեցին ինձ այն կտակի փոխանակ, որի գրողը և հեղինակը էր և այդ պառավների արարիչը:

Այստեղ չկարողացա դիմանալ, որ չարտասվեմ: Մյուս կողմից մի զմայլանք եկավ իմ սրտի վերա, տեսանելով, որ այդպիսի քնքուշ սրտի տեր էր այդ մարդը: Հետո խոսելով մի քանի մխիթարական խոսքեր, ասում եմ.

«Մեծ երջանկություն կը համարեմ ինձ, եթե կտրողանամ իմանալ, ովք՞ հետ շնորհել է ինձ բաղդը խոսակից լինելու:

— Ես հայ եմ,—պատասխանեց,—և ալելի ոչինչ: Եթե իմ մարդկությունը բավական չէ քո համար, որ կարեկից լինիս ինձ, թող՝ գոնե իմ հայրությունը շարժե քո սիրտը և հոգին: Ես որդի եմ մի անբաղդ ազգի, որ երբեմն ունեցել է յուր քաղաքականությունը, յուր հողը, օրենքը, սուրը և դրոշակը: Որ այս բոլորիս բեռից մինչև բեռն ցրված աշխարհի երեսին գտանվում է խղճալի վիճակի մեջ, գերի և ստրուկ խավար նախապաշարմունքների և ամենևին լանհոգ լուսավորության մասին: Զգիտեմ, թե ի՞նչ ազգից ես դու, բայց ով և լինեիր, մի՛ արհամարհիր իմ անձը, մի՛ անարգիր իմ ազգը այդ պակասութենների պատճառով, որովհետև նա է այն միակ առարկան, որ մոտ է իմ սրտին և հոգուն, որովհետև նորա արյունը շրջանառություն է կատարում իմ երակների մեջ, որովհետև գիշեր ցերեկ նորանով զբաղված է հոգիս: Յովի՛ր և ողբա՛ այդ աղքը, աղաչի՛ր դժած աստվածը նորա համար, և այդ քո բարեմտության փոխարեն կը վարձատրե՛ք ինձ նա, որ խոստացավ յուր անունով մի բաժակ ջուր մի աշակերտի տվողի վարձը ևս չմոռանալ:

Չկարողացա դիմանալ, որ այլևս խոսեր նա, արյունը աղստամբվեցավ երակներիս մեջ. փաթաթվեցա նորա վզին աղաղակելով, «Եվ ես հայ եմ, և ես հայ, մեր սիրական հայերին առ ի սրտե բարի կամեցող»:

Բայց այնպիսի կրքով և սաստկությամբ փաթաթվեցա նորա վզին և այնպես ողաղակեցի, որ իմ նույնիսկ ձայնից զարթելով քնից, չէի կարող հավատալ, թե գտանվում եմ բանտում գոմի մեջ, մի ապականյալ մսուրի մոտ:

Ձեռքիս շղթաները մերկացուցին աչքիս առաջն և կախարդական վարագույրը, և այդ շղթաների տխուր և միօրինակ ձայները զգացուցին ինձ, թե

երագում էի տեսել այս վերևում պատմած բաներս: Առավոտը վեր կացա տեղից հոգու մեծ զորությամբ, թեև բավական թույլ մարմնով:

Նույն օրը հրաման ստացա ներկայանալ Շամիլին:

Ինձ դարձյալ ընդունեց նույն սենեկի մեջ և մի քանի բառ խոսակցեց հետո, ասաց.

«Անցյալ օրվա խոսքերիցդ տեսա որ մոլորված ես դու. ցավում եմ քո վերա, դու կարող էիր ավելի պիտանի մարդ լինել և քեզ և քո ազգին, եթե ծառայելիք իմ մոտ»:

— Իմ ձեռք մոտ ծառայությունը ինչ հարակցություն կարող էր ունենալ իմ ազգի օգտի հետ:

«Հը՛մ....ես քեզ հնարներ կը տայի, որ ինձանից ուսած գաղափարքդ տարածեիր ձեր ազգի մեջ մեր լեզվով»:

— Ձեր լեզվով. հայերի համար ձեր լեզվով: Այդ ի՛նչ խելացնոր բան է. միթե հայք լեզու չունին:

«Անպիտան է նոցա լեզուն, անկիրթ և անմշակ. բայց մեր լեզուն կռի և կանոնավոր, և ամենայն լուսավոր միտք և գաղափար հասկացնելու հարմարավոր: Ի՛նչ ասեմ, հայերը մինչև այժմ դեռ կռիվ ունին յուրյանց մեջ, հին, եթե նոր ռամկական (jargon!) լեզվով պիտո էր գիրք շարագրել կամ օրագիր տպել: Եվ ո՞վքեր են կռվողքը, չկարծես հասարակ մարդիկ, այլ ուսումնականքը»:

— Դուք ի՛նչ տեղից գիտեք այդ բաները:

«Ես ամենայն բան գիտեմ»:

— Այդ գրողներից մինը ես ես եմ, որ կանգնած եմ ձեր առաջի:

«Ուրեմն դու ես պատերազմի մեջ ես այդ խնդիրների վերա»:

— Անտարակույս:

«Մոլորություն մոլորության վերա: Դուք որ ուսումնականքդ, որ կանելի է ասել, երկու և կես մարդ եք, եթե հաշտ չեք միմյանց հետ, դուք, որ պիտի օրինակ լինեիք ձեր ազգին, քարոզում եք բարոյականության ընդդեմը....»

— Ո՛վ է ասել ձեզ, թե մեք քարոզում ենք ընդդեմ բարոյականության, այդ մի ցած զրպարտություն է,—վեր առնցի ես:

«Ձեր վեճ ու կռիվը, որպես մի գայթակղեցուցիչ գործ, պատճառ է լինում անբարոյականության, թեև հատկապես քարոզած չլինեիք անբարոյականություն. դուք պիտի հաշտվեիք նախ և հառաջ, որ ազգը ես բաժին բաժին չլինեք»:

— Լույսը չէ կարող հաշտվիլ խավարի հետ, ճշմարտությունը մտուրթյան հետ, այդ վեճը և պատերազմը հարկավոր էր, որ մի օր հառաջանային մեր ազգի մեջ հարկավոր էր, որ լույսը և ճշմարտությունը ոտաբորիկ քշեին Հայաստանի ծխյալ ավերակներից խավարի և ստության չափ դեռ: Մեք, բուն այդ վեճի մեջ տեսանում ենք լուսավորության և խիստ բարոյականության սկիզբը: Միթե մի քայլափոխ չէ՞ դեպի լուսավորություն, եթե սորա պաշտպանքը հրատարակեն սորա իրավունքը յուրյանց ազգի այն բաժնի մեջ,

որոնց փռալիւ սիրելի էր խաւարը: Հաշտվելով մեք, պիտի վերջանար այդ քարոզութիւնը, պիտի խաւարը դարձայ տարածեր յուր մատախլապատ և մահադեմ վարագուշը մեր աղգի վերա. միթէ սուտ է խոսածս:

«Զոր ամենայն բանը հակառակ է. ես տեսնում եմ, որ քեզանից մարդ դարձողը չկա. տեսնում եմ, որ քեզանից օգուտ չկա ոչ Մոհամմէդին, ոչ Ալիուն և ոչ նաեւ Ալիշա— ֆաթիմային, անհետացիր իմ աշխարհից ինչ ճանապարհով որ եկար, միայն մի մուսնար Շամիլի մեծահոգութիւնը»:

Դուրս եկա նորա սենեկից, արձակեցին ձեռքիս շղթաները. երկու օրից հետո հասա Ռեդուտկալե, բոլորովին հիվանդ: Մոտ իբր քսան օր ընկած էի մահճի մեջ, և բանապետ բժիշկների հոգաբարձութիւնը կարողացան այնքան թեթեւացնել ինձ, որ հնար ստացա այս նամակը քեզ գրելու:

Ուրիշ ոչինչ նորութիւն չունիմ քեզ հայտնելու. լավում է միայն, որ մեր նորընտիր վեհափառ հայրապետը ապրիլի մեջ դալու է մեր կողմերը և գնալու էջմիածին:

Ողջ եղիր ամենայն հաջողութեամբ, ամենակալ տերը թող առաջնորդե ձեզ ձեր վտանգավոր ճանապարհորդութեան մեջ: Մնաս բարով մինչև ջմյուս նամակս:

Դո անխարդախ բարյացակամ

Ս. Խ. Շահբեգ

P. S. Լսում եմ, որ Փարիզում հրատարակվում է մի նոր աղգային օրագիր թե լրագիր «Արևմուտք» անունով,⁵⁹ և թե Մոսկվայի մեջ, կամ գուցե բոլոր Ռուսաստանի մեջ, այդ օրագրի գործակալ պիտի անվանվի պ. Նալբանդյանը: Ի՛նչ լավ կը լինի, զո՛նե հնար կունենայի ես ևս ստանալու, ուրիշները ևս նույնպէս. ըստ որում մտածում եմ, որ այդ գործը բավական արժանավոր բան լինի: Հրատարակողներից մինը պ. Յ. Ոսկան, ունի բանաստեղծական ճոխ քանքար:^{59a}

Շահբեգ

Այս նամակով կ'ընում եմ այս անգամի Հիշատակարարանս, ըստ որում բավական երկարացավ. մի գուցե ձանձրացնեմ ընթերցողքս, որ մինչև այժմ սիրել են իմ Հիշատակարանը, ուստի թողնում եմ այլ բաների մասին խոսել մինչև մի այլ հաջող րոպե:

Վ.

18/30 հունիսի 1859, Համբուրգ,

Հեսսեն-Համբուրգյան կոմսութեան նոր մայրաքաղաք:

Հիշատակարանի խոսակցութիւնք.— Շահբեգի նամակը.— Թիֆլիզու առաջնորդի ձեռնագիրը.— Երկրորդ հատորը.— Փարիզյան աղգային դպրոցը.— Հրեշտանկ Հայաստանի նոր օրագիրը.— Մուրադյան վարժարանի աղբիւր:

Այն օրից, երբ գրեցի երկրորդ Հիշատակարանիս վերջին տողերը (Հյուսիսափ[այլ] փետրվար. 1859), որքան ժամանակ անցավ և այդքան ժամանակում որքան երես դատարկ մնաց Հիշատակարանումս:

«Ո՛վ Հիշատակարան, դու, իմ առաջին և վերջին մխիթարություն, արդարամիտ և բարեգործ մարդերի սիրելի, իսկ հիվանդամիտների և չարագործների մահու չափ ատելի, ղեպի քեզ եմ դառնում և խնդրում եմ քո մեծահոգի ներողամտությունը, որ ինձ ևս չձգես քո մեջ, և, սուանց վերահասու լինելու իմ գրությանը, ծուլության դրոշմ չդնես իմ վերա: Ես քո համար երբեք ծուլացած չեմ: Միթե մոռացած, որ քո մի հատվածը (տպած Հյուսիսափ [ալ]), հուլիս, 1858) գրեցի մի ամառնոցում, ուր մի քանի բարեկամով գնացել էինք օդ վայելելու: Դնացի՞ հս նոցա հետ ման դալու և բնության ղեղեցիկ տեսարանքը վայելելու. ևս չէի, որ այն ջերմ եղանակում, ծառի տակ, մի փայտյա, շինականի աթոռի վերա նստած լցնում էի քո էջերը: Շատ հեռի հարկավոր չէ գնալ, քո վերջին հատվածը չգրեցի, մինչ գնում էի շոգեշարժ կառքով... և թե մտածում ես, թե Կոմս էմմանուելը երբևիցե կարող էր սառիլ քեզանից, շատ սխալվում ես»:

— Ի՛նչ պատճառով դու չաղպես սիրում ես ինձ,— հարցանում է Հիշատակարանը:

«Նորա համար, որ բովանդակում ես քո մեջ, ամեն մի հայ մարդու սրտի և հոգու մոտ բաներ, խնդիրներ, որ հարակցություն և ազդեցություն ունենին մեր ազգի կյանքի վերա»:

— Իմ համար ասում են, թե շատ բաներ ունիմ առակի ձևերով, և թե իմ բովանդակած բաների մասին նախընթաց սեղեկություն չունեցողը, կը դժվարանա շատ անգամ հասկանալ բանի գորությունը: Ճշմարիտ է այս: Ճշմարիտ է, որ ասում են, թե ես ներկարարի կարաս ունիմ և թե կենդանիք որ ընկել էին այդ կարասի մեջ, երևում են այնուհետև հասարակությանը ներկված և դժվարճանաչելի բրդով:

«Այո, կա այդ բանի մեջ ճշմարտություն. բայց դու զուգահեռաբար հառաջ գնալով ազգի կյանքի հետ, ամենայն առողջամտությամբ հարկադրված ես այդպես ընթանալ: Ճշմարտությունը, ավելի շուտով ըմբռնելի է լինում անդաստիարակ և ասիացի ազգերին. այդ վնաս չունի, միայն դու հառաջ դնալ կը գա օր, կը ծագե և քո համար այն արշալույսը, երբ քո ընթերցողքը կարող կը լինին նայել եգիպտական աստվածուհու երեսը առանց քողով ծածկելու նորան»:

— Այդ երբ է լինելու:

«Ինձ չէ տված գիտենալ ժամը և ժամանակը. ինձ տված է միայն գուշակել...»

— Դու մարգարե՞ ես, ի՛նչ ես, որ գուշակում ես:

«Ո՛հ, ես մարգարե չեմ և իմ ապագայի մասին գուշակությունը հիմքովում է անցած և ներկա իրողութենների և հանգամանքների վերա»:

Ահա այսպես. այնքան ձեռնհաս չեղա հառաջ վարել Հիշատակարանս, մինչև որ հանդիպեցա նորա մեղադրությանը:

Ջարմանալին այս է, որ Բեզգադեն ևս ձանձրացել է Հիշատակարանիս չերևելուց:

Երկար և անդադար ճանապարհորդությունքը Եվրոպայում, ամսօրյա

ժամանակով դեգերվիլը հանքային ջրերում, տկարության կատաղաբար զայրանալը և սորանից պատճառված աննկարագրելի ֆիզիկական թուլությունը համարյա թե զրկել էին ինձ կարողութենից զրիչ ձեռք վեր առնուլ: Մյուս կողմից բյուր նորանոր տպավորությունք պատերազմ բանալով ուղեգրիս մեջ աշխատում էին յուրաքանչյուրքը առաջին տեղը բռնել Հիշատակարանումս. բայց ես թողնում եմ նորանց, մինչև որ մի փոքր նստի նոցա ջերմությունը, որպեսզի սառն աչքով կարողանամ նկատել նորանց. մանավանդ որ այդ բաները համարյա թե հարակցություն չունին իմ նվիրական ազգային խնդիրների հետ: Ի՞նչ օգուտ ինձ լոնդոնի հսկայական կերպարանքից, ի՞նչ օգուտ Փարիզի փառավոր և զեղխ դեմքից, Բեռլինի և Դերմանիայի մտածող և փիլիսոփայական պատկերից, մինչև նոցա հետ միասին աչքիս առաջ և են գալիս ավերակ Հայաստանը, ցիրուցան ժողովուրդը, անդաստիարակ և նյութապաշտության հոգով գործականապես տաշված ազգի զավակները, անխորհուրդ և տղայական փառասիրությամբ հիվանդ, միակողմանի, ուսումնական անվանված պարոնները, որ թիթեռնակի պես թռթռում են ճրագի չորս կողմով, երբ սա երևում էր հայկական թանձր խավարով պատած խոնավ գետնափորի մեջ....

Ամեն մի զվարճալի տեսարան, ամեն մի կրթված ու բարեկարգ ազգ պատճառում էր իմ մեջ մի տրտում մտածություն, որ սիրիլի չէ հայերին, ըստ որում ծանր բան է անձնաքննությունը....մտածություն, դա բնական մտածություն, անվերջ մտածություն....

Այս և այն տեղից ստացած նամակներս ընկած են ցիր ու ցան, որոնց շատերը մինչև այսօր անպատասխանի, որովհետև չկար գրելու համար հարկավոր ուշժ:

Ձանձրությամբ մյուս կողմից, խեղճում էր. չկար մի մարդ, որ մոտ լիներ սրտիս, որի հետ ունենալի մի հասարակաց գաղափար: Շատ պատահեցա գեղեցիկ և պատվական հոգու տիր մարդերի, որոնք դարձան ինձ շատ լավ ծանոթ, բայց նոքա պարապում էին կամ յուրյանց ազգային գործերով կամ ընդհանուր մարդկության գործերով: Օրերը և շաբաթները վազում էին ջրի պես, բայց և ոչ մի խոսք այն բաների համար, որոնց մասին խոսելու ծարավը խեղճում էր ինձ. խոսք, որ մոտ էր իմ սրտին և հոգուն, որ վաղուց արդեն դարձել էր իմ կյանքը, իմ հոգին, իմ արյունը և ուղեղը: Վերջապես բարոյական ուշժը հաղթահարեց ֆիզիկական թուլությունը, գորացուց իմ ջղերը և ահա ձեռքիս մատերը կարողանում են գրիչ սեղմել յուրյանց մեջ:

Դադարեցավ կարմրագույն և ջերմ հեղանյութի շատրվանը, որ այնպիսի հորդությամբ դուրս էր զարկում թոքերիցս. և ես սկսեցի ազատ շունչ առնուլ:

Շուտ գրիչ, թանաք, թուղթ, և ահա պ. Շահրեզի նամակով բացում եմ Հիշատակարանիս գուռը:

ՊԱՏՎԱԿԱՆ ԵՂԲԱՅՐՍ

ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ

«Բեռլինից ապրիլի 12-ից գրած նամակդ, որով Քրիստոսի հորու-
թյունը շնորհավորելուց հետո պատմում էիր ինձ քո ճանապարհորդության
տախտեր պատճառը, ուտացա ամսուս 14-ին, և ահա գրում եմ պատասխանը,
առանց գիտելու թե ուր էիր այժմ, միմիայն հուսալով Վիսբադենի Բռաուն
ճանճանով բժշկի շնորհի վերա, որին ուղարկում եմ այս նամակը քեզ հա-
ճուցանելու համար, աշխարհի մոռացված ծայրից, մի խուլ տեղից, ինչ-
պես է Բեդուսկային: Վաղուց լուր չունեի քեզանից, վաղուց կամեի գրել
քեզ, բայց ուր և ինչպես, այս բանը փակում էր ճանապարհս. այժմ քո
նամակը հայտնեց ինձ հաղորդակցության հնարը և դու կարող ես մի քանի
ձայներ լսել մեր կողմից:

«Չկամիմ նամակս սկսանել նորանով, թե ողջ և առողջ էի. մաշված
ձե և, և նամակը բավական է գրողի կենդանությունը ապացուցանելու հա-
ճար: Չկամիմ դարձյալ մեջ բերել իմ առ ու տրական գործերիս ընթացքը,
թորովհետև նոքա ոչինչ հարակցություն չունին այն բանի հետ, որ վա-
ղուց սրբայած է իմ և քո համար:

«Սկսանում եմ նորանից, որ այս օրերումս ձեռքս հասավ Թիֆլիզի
«առաջնորդի ձանապորհորդության երկրորդ հատորը, տպած Թիֆլիզում
1858 ին»⁶⁰

«Շորա առաջին հատորը տեսած ես. ուստի ավելորդ է տեղեկություն
«տալ քեզ նորա մասին, թեև նորա սրբադրության պատմությունը բավա-
կան ծիծաղաշարժ բան է, մանավանդ նորանով, որ սրբադրությամբ ևս չէ.
«մաքրվել ռխալներից: Կամ բնագիրը մինչև այն աստիճան աղճատ էր, որ
«օրինավոր սրբադրությունը նորից գրելու աշխատության հետ հավասար
«լինելով, թեթև աչքով և առանց կատարյալ ուղղորդության նայել է սրբա-
«գրողը, կամ սն ևս արժանի հեղինակին արժանի սրբագրող է եղած. ինչ-
«պես: Այս երկրորդ հատորը, որ անտարակույս տեսած չես, հարկադրում
«է մի քանի բառ խոսել, մինչև որ դու ինքդ տեսանես և գրես մի օրինա-
«վոր քննություն»^{*}

«Ավելորդ է մի խոսք ևս ասել տպագրության անպիտանության մա-
«սին: Թիֆլիզը, որ այսօր Ռուսիայի առաջնակարգ քաղաքներից մինն է,
«դեռևս տպում է այնպես, ինչպես Գուգդեմբերգը փորձեց տպագրությունը
«առաջին անգամ, կամ, գուցե, ավելի տգեղ: Բայց այս նոր բան չէ. ինչ-
«պես մինչև այսօր Թիֆլիզում տպված գրքերը, նույնպես և պատվելի Մե-
«զոսի տպագրությունը կարող են ստուգել ասածս:

«Քեզ քաջ հայտնի լինելով, թե մինչև որտեղ տարածվում էր հեղի-

^{*} Այնքան զբեղե կան, այնքան խոսելից կան, որ ժամանակ կորուստանել մի այդ-
դիտի դիրք ցննելով, ամենևին կամք չունիմ. հայտնում եմ հրապարակով:

Ման. Կամս էմմա.

«նակի գիտութիւնը ոչ միայն ժարդկային ընդհանուր, այլև հայկական լեզվի մեջ, զարմանալու չես իհարկե, եթե ասեմ, թե այդ բովական հաս-տատու գիրքը շտեմարան է դանադան սխալներին:

«Այնտեղ, որքան կտախ, կարելի է գտանել ոճերի սխալ, հայկաբա-նության սխալ, բառերի գործադրութեան սխալ և վերջապէս ուղղախոսու-թեան և քերականական սխալ: Լեզուն բովական մոտ է միջին դարերի վեր-ջերում գրված հայկական գրքերին, երբ որ հայոց լեզուն սկսանում էր «ընկնել այն մեծ քնի մեջ, որ պիտի ընդհատվեր Սեբաստացի Մխիթարի «ձեռքով: Մի քանի բան եթե այլապէս է գրված, ուրեմն ոչ բուն հայաբար, «այլ օտարի հետեւելով, որպէս «ի հետևումն հրամանի» և այլն:

«Ժամանակ չունենի բոլոր գիրքը կարդալու. մոտ իբր 60 երես կար-գեացի շարունակ, փնայածը տեղ տեղ, ինչպէս պատահեցավ: Բայց ինչ որ «կարդացի, կատարյալ ուշադրութեամբ, այնպէս, որ կարող եմ մաքուր «խղճմտանքով հայտնել իմ կարծիքը:

«Գրքի բովանդակութիւնը և բնավորութիւնը նույն է, ինչ որ առաջին հատորի, Ժողով մակագրերի, որ կարելի է ասել, միմիայն անսխալ մասն «է այդ աշխատութեան, ըստ որում հեղինակը ոչինչ չէ հավելացուցել «յուրյանից: Բայց այն տեղերում, ուր հեղինակը յուր գտած արձանա-պարտութեանը և մակագիրքը մեջ բերելուց հետո սկսանում է ծանոթութիւն «տալ որեւից տեղի կամ քաղաքի պատմական, տեղագրական և բնական «մասնների վերա, կամեցել է ավելի որոշ ցույց տալ յուր անկախութիւնը, «և այն բանի մեջ է նորա առաջին և գլխավոր սխալը:

«Ձէ կարելի առանց ծիծաղելու կարդալ, մինչ հարգի հեղինակը յուր «կցկուտը հիշատակարանքը, որ բոլորովին խորհուրդ չունին պատմութեան համար, շիթում է պատմական հնախոսութեան հետ. երևի մտածում է, թե «յուր գործը պատկանում էր հնախոսութեան: Այդ կողմից հեշտութեամբ «կարելի է հանգստացնել նորան, որ ոչինչ հարակցութիւն չկա յուր աշ-խատութեան և պատմական հնախոսութեան մեջ, որ մի քար գտանելով, ոչ «եթե ողբում է հիշելով շինվածքի ամբողջութիւնը, որի կազմութեանը «պատկանում էր գտած քարը, այլ քննելով նորա վերայի և աննշմարելի «գծերը, մեկնում է այդ ժամանակի ճարտարագիտութեան և զեղեցկագի-տութեան հոգին և այլն:

«Բայց արդո հեղինակը, ամենևին ուշ չդարձուցանելով այս բաների «վերա, չտեսնելով յուր աշխատութեան թուլութիւնը, դեռ նվիրաբերու-թեան մեջ գրքի ճակատում գրում է «Ձի թէ ի սակաւատառ համալ գրա-ւմոց և ի կիսեղծ նոցունց գրոշմատիպ պատկերաց իմաստունք շահս մեծ «քաղեն ի լոյս աղօսալոյս մտաց պատմութեան, ապա որքան աւելի և առա-տաձեռն նիւթ մատակարարեսցի մերոյ պատմութեան, եթէ ոք աշխա-տութիւն յանձն առեալ անդու հետամուտ եղիցի ամենայն հանգամանօք «և ուշադրութեամբ անցուցանել ի դիր զամենայն դեռ կանգուն շինուածս «Նախնեաց և զաւերակա տաճարաց, վանօրէից, քաղաքաց, շինից, ամրո-ցաց, կամրջաց, բրդանց, աշտարակաց և նմանեաց»:

«Անխորհուրդ և սերտած բառերը, որ շարել է միմյանց քսմակից-«մինը հարցանել թե հայոց պատմութեանն ինչպիսիք պիտի պարզեր այդ «բուրգերի մակագիրը կամ ովին քանի պատարտագ տրվելու հիշատակարանը: Շէշոյց պատմութեան թերութիւնները զտանվել են նորա կշանքի մեջ և պատմութեան բաց մնացած կրեաները, ուր պիտի գրվին ազգի ընտանե սկան կշանքը, թաղավորների, նախարարների ընտանեկան կշանքերը, «պարզվելու չեն երեք իմանալով թե ով որքան գետին կամ կալվածք ընծա-«շել է այս կամ այն վանքին և թե վանքերի միաբանքը քանի պատա-«արագ խոստացել են նորան:

Շէշախոսութիւնը մի առանձին և հոյակապ գիտութիւն է. և հնա-«ստա լինել կարող է միայն այն մարդը, որ քաջ տեղյակ էր ընդհանուր պատմութեան, ընդհանուր օրենսգիտութեան, հին և նոր քաղաքական աշ-«խարհագրութեան: Գալառներ և աշխարհներ ստորագրող մարդը բացի այս գիտութեաներից պիտի քաջ ուսած լինի բոլոր բնական գիտութիւնները, ճշմարիտ և ժաթեմատիկական աշխարհագրութիւն: Նա յուր նկատողու-«թիւնքը պիտի արձանագրե, ծանրաչափը, ջերմաչափը և էլեքտրաչափը «ձեռքին, ամենայն ըրպէս փորձելով և զննելով: Այս ասածներէցս և ոչ «մինը օգնական և ձեռնառու չլինելով մեր կարգացած գրքի հեղինակին, «հարկավ նորա աշխատութիւնը պիտի նմաներ մի առասպելի, որ մի պա-«ստով կարող էր պատմել յուր թողններին ձեռնային երկար երկրորդներում, «առանց փաստերի և ապացուցներէ, միմիայն կույր հավատ պահանջելով «սողունների կողմից:

Եւ միջին սորանից ավելի է այն առասպելը, որ հեղինակը տալիս է «ազգին համարյա թե հալած յուրի տեղ, պատմելով թե մոնղոլները, երաշ-«տութեան ժամանակ, եթե կամենան, կարող են անձրե բերել: Հեղինակը «վկայ է բերում այս բնութեան ընդգեմ գործին յուր զգլարեցի հայ թարգ-«մանը և այլ արժանաւոր անձինք: Թող բոլոր անկիրթ և անգաստիարակ «մարդիկ վկայեն, բայց մի օրինավոր մարդու անվայի է այդպիսի անալի «և անհամ սուտեր ոչ թե տպագրութեամբ հրատարակել, այլ և բերանից «անգամ հանել: Ահա հեղինակի բուն խոսքերը (տես երես 438): «Մերկանան «զհանդերձս իւրեանց և սպիտակ կտաւ արկեալ գանձամբ կանգնին յեզր միոյ «վտակի,⁶¹ այնուհետեւ ի զուջս անկանին և բարձրանան և աղօթեն. ապա հետ «սկիսոյ կամ միոյ ժամուարշաւին ի բարձունս ի չորից կողմանց սեւթոյր ամպը, «զօրէն զօրաց հապճեպ ժողովելոց, և սկսանի տեղալ յորդահոս անձրես»:

«Աղբերի և ժողովրդների բարոյական կշանքի վերա արած նկատո-«ղութիւնքը ևս ուղիղ չեն. պատճառ, այդ քաների աղբյուրը ամենայն «խնամով պիտի է որոնել ազգային կշանքի հետ հարակից հանգամանքների «մեջ: Պախարակի մի սովորութիւն, որպէս ազգային ախտ, իրավունք չէ, «եթե այդ սովորութիւնը մտել է ազգի մեջ օտարից, որի հետ կենակից «էր մեր ազգը, կամ որի կապանքի տակ գտանվում էր ճնշված և՛ բարոյա-«պես և՛ քաղաքականապես: Այդպիսի սովորութիւնքը որպէս ընդհանրապես

ֆեասակար, կարելի է միայն խայտառակել, բայց ոչ որպես մի ախտ, որ «երևել էր որպես հետևանք ազգի սեպհական կյանքի և արյունի»:

«Այսպիսի անտեղի զրպարտություն մեր աստրախանեցի հայերի վերա-
զորած նշմարում ենք հեղինակի կողմից, կարդալով հետևյալ տողերը (տես
«երես 443»): «Մինն ի գլխաւոր շռայլութեանց է ամուսնակալացի տոնա-
«խմբութիւնն»,⁶² զոր մեծածախ կատարեն յամի ամի, նուիրելով և հոգևո-
«րականաց դառատ աջահամբոյր. ես բազմիցս ջանացայ ի խափանել զայն
«ֆեասակար սովորութիւն և կարէի ի սպառ խափանել, եթէ ներգործու-
«թիւն իմ լինէր ձեռնառու առաջնորդաց: Սերորէ Արքեպիսկոպոսն կամե-
«ցեալ էր խափանել զայն սովորութիւն, բայց վերջացեալ էր յիրոց նպատա-
«կաց, ըստ որում կատարեալ է ինքն յամի ամի զիւր տոնախմբութիւն, շա-
«րունակ կարգաւ ստանալով ի ժողովրդոց զառատ աջահամբոյրս, ուստի
«լոկ հրաման նորա առանց օրինակի եղեալ է անպատու»:

«Այստեղ բաժնասվում է Սերորե արքեպիսկոպոսը, որպես թե նա
«միայն էր հայոց հոգևորների մեջ, այսպես ընթացող. ինքը հեղինակը ես
«ուրիշ գաղափար չէ թողել մեղ յուր ընթացքով զանազան հայաբնակ
«տեղերում, ուր և մեք պատահած ենք երբեմն երբեմն.... բանը միայն տոն
«կատարելու վերա չէ.... և այդ հանցանքի կարգում չէ որևիցե վիճա-
«կից մարդու համար: Սովորության չխափանվելու պատճառ բերվում է
«Սերորեն. ինձ թվում է, որ արգո հեղինակը խառնափնդորում է բաների
«ժամանակը: Երբ հեղինակը, լրացյալ իրավունքներով, քննչի պաշտոնով
«գտանվում էր Աստրախան, Սերորեն վախճանած էր արդեն: Եվ չգիտենք,
«թե ո՞ր առաջնորդին է վերաբերում, որ ընդդիմություն է ցույց տվել,
«կամ թե գոնյա որին ձեռնառու է եղել հարդի հեղինակի 'ջանադրությունը
«խափանելու տոն կատարելը Աստրախանում: Այն ժամանակ, ինչքան ես
«հիշում եմ, առաջնորդ չունիւր Աստրախանը, պաշտոնը վարում էր Բար-
«սեղ եպիսկոպոսը Տեր Մարտիրոսյան, որ և շուտով զրկվեցավ յուր պաշ-
«տոնից հեղինակի առաջարկությամբ և դնաց էջմիածին: Ո՛հ, ինչքան
«նյութեր մեր ժամանակակից պատմության համար: Կոմս, հույս ունիմ, որ
«կը դա մի օր, երբ այդ բոլորը կերևին Հիշատակարանիդ մեջ սպիտակի
«վերա սևով դրոշմած»:

«Հեղինակի անփորձությունը բնագիտության մեջ շատ պարզ երևում
«է, մինչ խոսելով Բաքուի հրաբուխների մասին (տես «երես 407»), համա-
«րում է, թե մի ծծմբային օդ է վառվողը, կարծելով թե ամենայն օդ, որ
«վառվում է, հարկավ պիտի ծծումբ ունենա յուր մեջ. ինքը արգո հեղի-
«նակը վկայում է, թե հրաբուխների մոտակա տեղերում կան նավթի հան-
«քեր. եթե փոքրիշտոն ծանոթ լինեին նորան հանքաբանությունը և քի-
«միան, այն ժամանակ, գուցե առանց փորձի, անալոգիայով միայն կարող
«էր իմանալ, որ այդ վառվող օդը է ածխային բաղադրություն, որպիսի
«զագով լուսավորվում են այժմ ևրդական քաղաքները: Հեղինակից
«ծծմբային օդ կարծածը նավթի շոգիք են, իսկ նավթը պատկանում է ած-
«խային մարմիններին: Գարյա ածուխը, որ բավական խոր էր ընկած գետին

«կեղեակատի մեջ, և հետևաբար ենթարկված է ավելի բարձրաստիճան «ջերմութեան, լուծանվում է դեպի զանազան բաղադրութիւնք, որոնցից միւնը է նալթը: Սա, յուր բաժանված տեղից բարձրանում է որպէս շողի, «և պատահելով ջրերի (ուրեմն ավելի ցած աստիճանի ջերմութեան, որով- «հետեւ ավելի մոտ է երկրի մակարևութիւն), բնական օրենքներով ստանում է հեղուկ հատկութիւն և մասնավոր կշռով (УДЕЛЬНЫМ ВЕСОМ) թեթեւ լինելով քան թե ջուրը, հալաքվում է ջրերի երեսին, որից հառաջանում են «նալթի հորերը և լճերը: Բայց այն շողիքը, որ ճանապարհ ստացել էին «դեպի երկրի մակերևութը մի վուկանական ճեղքվածքի միջով, հանդի- «պելով ջրի կամ մի ավելի սառն շրջակայքի, հասնում են դեպի վեր շոգու «հատկութեամբ, և հերթք է մի լուցկի մոտեցնել այդ շոգուն, որ պայծառ «վառվելու: Իսկ թե այդ շողիքը հալաքվին մի անոթի մեջ, որ դրվել ավելի «ցած ջերմութեամբ շրջակայքում, եթե այդ անոթը շրջապատող օդը ավելի «ճնշել այդ անոթը, քան թե նորա մեջ դրանված օդի ձգական ուժը, այն «ժամանակ, անտարակույց, շողին կը լուծանվել դարձյալ դեպի հեղուկ «մարմին—նալթ: Այս համառոտ ծանոթաբանութիւնը սովորող հմ հա- «մարում ես, հավատացնելու համար արգո հեղինակին, թե ոչ ամենայն բան «ծծումը է, որ վառվում է, մանավանդ այն մեհենների միջի վառվածը: «Արդդոք գիտե՞ արգո հեղինակը (ինչ տեղից պիտի իմանա), թե ծծումը «վառվելու ժամանակ իւրիւր օդից երկու չափ թթվածին, բաղկացնում է «ծծմբաթթու (SO_2 сернистая кислота), որ սաստիկ ֆասակար լինելով «շնչառութեան, կարող է խեղդամահ սպանել և քուրմերը և ուխտաւորքը:

«Հեղինակը շատ տեղ օգերի մասին ևս հայտնում է յուր կարծիքը, «երբեմն լավ, երբեմն վատ և ֆասաւեր ասելով այս կամ այն տեղի օդը: «Այսպէս կարելի է օդ քննել և այդպիսի անհիմն խոսքերը ոչինչ դին և «արժեք չունին գիտութեան մեջ, որ պահանջում է փորձական ստուգադո- «ւթութիւն: Օդի օգտակարութիւնը և ֆասակարութիւնը քննվում է և սահ- «մանվում է նախ և հառաջ, տարու զանազան եղանակների մեջ քանի օրե- «քով ծանրաչափի և ջերմաչափի գործադրութեամբ, որպէսզի կարելի լինի «սահմանել օդի ճնշողութեան և ջերմութեան ընդհանուր և միջակ թիւը: «Երկրորդ, ելեքտրաչափով քննելով օդի ելեքտրականութեան չափը կամ որ- «պիսութիւնը, որ մեծ ազդեցութիւն ունենալով ջրերի վերա, հետևաբար «մեծ խորհուրդ ունի մարմնի շնչական կյանքի վերա, հատկապէս ներգոր- «ծելով շնչառութեան վերա և թոքերի միջնորդութեամբ հարակցութիւն «ունենալով նույնիսկ արյունի հետ, որ է աղբյուր կենդանութեան: Երրորդ, «քիմիաբար լուծանելով օդը, հասկանալու համար, թե ինչ գազերից էին բաղ- «կացած, արդդոք բնական կերպով ազդից և թթվածինից և սոցա հարաբերու- «թիւնը էր որպէս 21:79, թե այսպէս, կամ թե կային ուրիշ գազանման մար- «միններ: Արդդոք գիտե՞ արգո հեղինակը, որ թե 100 չափ օդի մեջ ավելի լինի «թթվածինը քան թե 21, նույնպէս ֆասակար էր առողջութեան, չափա- «աղանց միանալով ածխածինը արյունի հետ, որպէս և պակաս լինելով և թող- «նելով չալրված ածխածին արյունի մեջ, դորանից պիտի հառաջանար

«արյան թանձրություն, շնչառության ստիպանք և կարճություն: Զորքորդ, զքննվում է օդը, քննելով մի որոշած տեղի շրջակայքը և նոցա հատկությունքը և որակությունքը, որ անմիջապես աղդեցություն ունենին օդի վերա՝ գործորինակ անտառները, բուսականքը, լիճերը, ճահիճները և առհասարակ այն բաները, որոնցից ենթադրվում էր թե լինում է շատ արտաշնչություն, քիմիաբար լուծանելով այդ արտաշնչությունքը և քննելով զնորա բաղկացական տարիքը:

«Մի մարդ, որ չգիտեր ֆիզիոլոգիա, որ չգիտեր թե ինչ պաշտոն «ունի կատարելու օդը մեր շնչական կյանքի հարատևության մեջ, այն «վերոգրյալ բոլոր բաները ևս օրինավոր քննելով, չէ կարող սահմանել օդի «օգտակարությունը և ֆլսաստակարությունը դրականապես: Հարկավոր է, որ «այդ մարդը իմանա հառաջուց, թե ինչ տեսակ օդ ինչ բաղադրությամբ և «ինչ չափով տարերքի հարկավոր էր, առողջ մարմնի առողջությունը շա- «րունակ պահելու համար, որպեսզի յուր կատարած փորձերի արդյունքը «համեմատելով այս գաղափարի հետ, կարողանա դատել և վճռել օդի ֆլսա- «սակարությունը կամ օգտակարությունը:

«Հեղինակը, յուր գործի մեջ նոր ապացույց է տալիս մեղ յուր ան- «սահման իրավունքներին, որից օգուտ էր քաղում: Խոսելով Նոր-Նա- «խիշկանի վերա, խոսելով ևկեղեցիներում գտնված գրչադիրների մասին, «ասում է (տես երես 460): «Երբ ըստ որում արտագրեալ էր յիսկական ձեռագրէ Սրբոյն Սահակայ «միւրոյ թարգմանչիւ: Սուրբ Սահակի ձեռագրից օրինակված լինելը ար- «դարություն և իրավունք է համարվել, որ բոլորովին, մի այլ վիճակի «ևկեղեցու գույք սեպականովի հեղինակին: Եթե հեղինակը ժառանգական «ազգակցություն ևս ունենար Սուրբ Սահակի հետ, այնուամենայնիւ այդ «գրչադիրը չէր պատկանում նորան, ըստ որում ուրիշի աշխատությամբ էր «օրինակված, ուր ֆնաց որ հեղինակի և Սուրբ Սահակի մեջ կան 1400 տարի, «սարեւելք ու արեւմուտք, երկինք ու երկիր, սար ու ձոր... Այս նորանշան «իրավունքի օրինակը չենք տեսնում ոչ մի ներկա տերության օրինա- «գրութենաների մեջ, և ոչ իսկ հռովմեական օրենսդրության մեջ: Հարցասի- «րության արժանի մի ինդիք է այս, ուստի պիտի խնդրեմ եվրոպական «իրավաբաններից, որ տեղեկություն տան ինձ մի այսպիսի մարդկային «օրենքի մասին, թե գիտեն:

«Անշնչան և միանգամայն անխորհուրդ բաներ շատ մեծ բան են երե- «վում հեղինակին, և այս հետևում է նորանից, որ նեղ հայացք ունենալով «և ամենափոքրը հսկա է թվում: Խոսքս Նախիշկանի ուսումնարանի վերա «է: ահա հեղինակի բառերը (տես երես 462):

«Ուսուցմարանն Հայոց ի նորոյ⁶³ կառուցաւ աղիւսակերտ, եռայարկ և «բազմասենեակ, արդեամբք աղայ Մկրտչի՝ արդեն հանգուցելոյ, և ջանա- «սիրութեամբ աղայ Խաչատուրի Ղումաճեանց (որ գրել է Ղումգեանց), յորում «ոսասին բազմաթիւ աշակերտք զհայերէն և զուսկերէն»:

«Հեղինակը գրում է այս խոսքերը, մինչդեռ բոլոր Նախիշկանը դան-

«դատում է դպրոցի անպիտանութենից և մի օրինավոր մարդ չէ տալիս «յուր որդին այդ դպրոցը՝ Աշակերտքը, որոնց ընծայվում է գիտություն հայերենի և ռուսերենի, ոչինչ չգիտեն, հազիվ հազ կարդալ այդ լեզուներով և յուրյանց անունը գրել տառասխալ անգամ։ Նախիջևանի մեծ ան- «բաղդությունը է այդ ուսումնարանը, որի մասին գովությամբ խոսում է հեղինակը։

«Սենեակը լայնանիստը, որմունք բարձրաբերձ, այլ բարեկարգութիւն «ի նմին և ոչինչ», գրում էր քսան տարի հառաջ մի ուսումնական ազգային, «որ կարդալով այս տողերը, անտարակույս պիտի հիշէ յուր վնասական և «ողբալի դրությունը նախիջևանի մեջ, ուր գտանվում էր դաստիարակական «պաշտոնով»⁶⁴

«Արգո հեղինակը ողբում է վանքերի կործանությունը և ամայութ- «թյունը, բայց չենք լսում թե նոցա շինությունը, այժմյան ժամանակումս «ինչ խորհուրդ ունեն մարդկային հառաջագիծության համար։ Կար ժամա- «նակ, երբ մարդիկ ոգևորվում էին վանքերով և հոգևոր ասպետութենե- «րով։ Բայց չորս հինգ հարյուր տարի անցան նորանից հետո, և նոր պատ- «մությունը (16 դարուց) պատենշ է քաշել հին և նոր մարդկության մեջ։ «Միթե հեղինակը կը ցանկանա, որ մեր ազգը դուրս մնար այդ պատ- «ենելից....

«Հայերը ունին ափելի հիմնավոր և խորհրդավոր ողբալիք, թող դպրոց- «ների չլինելը կամ լինելության չլինելու հավասար վիճակը նյութ լինի «նոցա ողբերին և լացին։ Թող աշխատին դպրոց շինել, աշակերտ հասուցանել, «ազգը լուսավորել։ Վանքերի սազմոսերգությունքը հանդես չունին ազգային «լուսավորության մեջ։

«Արգո հեղինակը, ինչպես յուր թուրբ գրվածներում, նույնպես և մա- «նավանդ գրքի վերջաբանի մեջ, շատ որոշ և շոշափելի կերպով ցույց է «տալիս, թե ազգը, ազգի կյանքը, ազգի անցածը, ազգի ներկան, և այս- «պիսի ներկայի հետեւու ապագան, երբեք չէ եղած նորա համար ուսում- «նասիրության և փիլիսոփայական մտածության առարկա։ Թեպետ և պիտի «արդարությամբ խոստովանել, որ մի այսպիսի հիմնավոր քննություն և «հասկացողություն դժվար էր նորան առանց ձեռքում ունելու բաղդատող «կշիռը և չափը։

«Վերջաբանի մեջ (տես երես 503), խոսում է հեղինակը Հայաստանի «բերանից։ «Առ այժմ լիովին սփոփիւմ և զովարաք ցող հիւսիսոյ խառնեալ «ընդ հարաւային ցերմութեան՝ կամի զիս ծաղկազարդել, պտղաբերս առ- «ենել և օր աւուր վերածել ի լաւ անդր վիճակ»։

«Ի՞նչ կամի ասել սորանով, անհասկանալի է. հիմք և լոգիկա չկա.... «Այս ուրախական խոսքերը խոսելով մխիթարվելուց հետո, իսկույն փրս- «խում է բերանը (տես երես 504), և ահա նորա խոսքերը։

«Ի վերջոյ, եթէ Խորհնագին Մովսէս ողբոց իւրոց զհակառակն գտեալ «գրեսցէ, յայժմամ գոյ յոյս կենդանութեան մօրս թշուառացելոյ, ապա թէ «ո՛չ ընկղմեալ եմ և ընկղմիւմ ի թշուառութենէ ի թշուառութիւն և ի վշտաց

«Ի վիշտս, և ապա անվրէպ համբուրել ունիմ զմահ.— ասաց զայս ողբալին
«Հայաստան և իսկոյն լոեաց, քամելով յաշաց իւրոց զշիթս արտասուեաց»:

«Այս հակառակաբանությունքը ծագում են նորանից, որ հեղինակի
«գրվածքը խակ մտածության արդյունք լինելով, չունին զաղափարների
«ընդհանուր միություն: Հառաջ ասում է, թե Հայաստանը միութարվում է,
«աւրտասուքը սրբելու վերա է, հետո հուսահատվելով իսկույն խնդրում է
«չլինելը այն բաների, որ կային Մովսէս Խորենացու ողբի մեջ, և որ ազգը
«մի չար բաղդով հարցուրին երեսուն անցուցած է մինչև մեր օրերը:

«Ահա, հղբայր, մի նոր երևույթ, բուն հայկական, ասիական և ան-
«մխիթար դպրության մեջ. ահա այսպիսի գրվածք պիտի առաջնորդեն աղ-
«գին դեպի լուսավորություն: Բյուր անգամ ցավելի երևույթ:

«Ես ժամանակ չունեի կարդալ բոլոր դիրքը, ահա այստեղ նշանակած
«երեսներս միայն կարդացի, ֆաթեցածը հարկանցի թերթելով:

«Այժմ խոսեմ ուրիշ բաների մասին:

«Փարիզից ստացած նամակներս միմյանց քամակից հավաստում են,
«թե հարգի Ամբրոսիոս և Խորեն Գալֆայան վարդապետքը կամենում են
«մի նոր օրագիր հրատարակել, «Հրեշտակն Հայաստանի» անունով:⁶⁵

«Փարիզի հայկական դպրոցի մասին ստացած լուրերս շատ անմխի-
«թար են, և ինչպես պատմում են, վերատեսուչ վարդապետքը գտանվում
«են մեծ նեղության մեջ. Ասում են, թե դպրոցը ունի մոտ իբր քսան աշա-
«կերտ ընդամենը, որոնցից երկուքը ֆրանսիական ազգից: Ձայներ կան, թե
«ազգը Կոստանդնուպոլսի մեջ կամի շուտով բարվոքել Փարիզու մեր աղ-
«գային դպրոցի վիճակը, և թե վեհապատիվ նորընտիր հայրապետ—մեծ
«քահանա Մատթեոսը, Պոլսից ելանելու ժամանակ, երգմամբ չափ պատ-
«գվեր է տվել ազգին անօգնական չթողուլ դպրոցը, մինչև ինքը կարողանա
«օգնություն հասուցանել էջմիածնից:

«Եվ ահա, Փարիզի հայկական դպրոցը կապվեցավ էջմիածնյան աթոռի
«հետ:

«Կարծում եմ, որ լուս ավելի հիմնավոր տեղեկությունք ունենաս այս
«բաների մասին և հույս ունեմ երբեմն կարդալ քո Հիշատակարանի մեջ
«այս բոլորի մանրամասն նկարագրությունը: Առ այժմ ուրիշ հինչ գրելիք,
«սպասում եմ նամակիդ: Ողջ եղիր»:

ԲՈ Ս. ՇՈԽԻՔԳ

Այդ, ես պատահեցա. Փարիզում և հայկական Մուրադյան վարժարանին,
և նոցա մասին միտք ունիմ առանձնապես խոսել, մանավանդ այն խնդրի
վերա, թե արժանահիշատակ Մուրադը նվիրած լինելով մի ժառանգու-
թյուն ընդհանուր հայոց ազգի զավակների կրթության և դաստիարակու-
թյան համար, ինչու միայն որպես մի մասնավոր առանձնաշնորհություն
հասանում է այդ բոլորը պապական հայերին: Ինչո՞ւ համար ազգը լուռ ու
մուռնջ նստած, սառն հանդիսատես է այդ անիրավությանը և այն, ծայրա-
ցյալ անիրավության: Ազգի արժաթը ծախվում է, որ պապականությունը
առավել խոր տարրանա ազգի անմեղ զավակների սրտի մեջ, որոնց առա-

վոտ և երեկո աղոթք են կարդացնում, որ հայերը դարձ քան և դուրս գալով հերետիկոսութենից մտանեն պապի գիրկը և արժանի լինին փրկության։ Այս աղոթքը զրված է վննետիկյան Մխիթարյանց ձեռքով և որպես մի նոր և հավաստի նշան միաբանության հարազատ պապականության, ներկայացուցած է Վատիկանին և արժանի է եղած առանձին ինդուլգենցիայի։ Ազգը այսքան տարիներով լուծմ է և յուր լուծյամբ շատացնում է ազգի զավակներից պապականության գնացած զոհը Հյուրմուղների ձեռքով, որ սոքա կարողանան այգյախի ծանր դնով գնել կարգինալական գլխարկը։

Մեծ հույս ունինք վեհափառ Մատթեոս նորընտիր ծայրագույն պատրիարկ կաթողիկոսից, որ նա յուր հայրապետության սկզբումը դեռևս առաջը փակե այս բանիս, որ մեծ և մեծ ֆնասակարներից մինն է։

Չ.Ա.

Վերսայյ—Փարիզի Մուրադյան եվ ազգային՝ վարժարանքը—Ամբոսիոս եվ եռքն վարդապետ—Լամբարքինի Ներգաղնեկաբայութեան հայերն—ուրիշ գրքերի ձեռնարկութեամբ—հ. Ղեկմդ Ալիշանյանց (Նահապետ)—ճորտ Նվագմերը (Հյուրմուղ)—Գրիգոր վարդապետ Կապարանի Կարապետյան—Ընծա—Ընծայի ընդունելութեամբ—Ընդունելութեամբ—ընդհան մի քերք—Կարապետ վարդապետ Շահնագարյանց—Հին հայ եկեղեցիների տպագրութեամբ։ Շարհալուստեմ գրաց անունով—Արալյան տպարան—Փելիքս եվ Պավլինե—Ազգային երիտասարդ ֓արիզի մեջ—Արեվմուտ Կիսամաքից—Թյուրքիայում, հայ օրագրերի օրե օր շատանալու հայտարարութեամբ—Ցեսսոր Թյուրքիայում տպելի գրքերի եվ օրագրերի վերա։

Մի նոր քաղաք մտանելով ես ոչ միայն անարժան, այլև ամոթ եմ համարում փողոցներ չափել դատարկ նորաստեղծության պատճառով։ Ես չտեսած հավատում եմ, որ կայսրների, թագավորների և դուքսերի ապարանքները բոլոր մահկանացուների բնակարաններից ամենափառավորն են։ Այո, ես գնացի Բեռլինի մուզեոնը, Լոնդոնի կենդանաբանական պարտեզը, բրիտանական հռչակավոր մուզեոնը, Լոնդոնի համաշխարհական հանդիսարանը, բայց այդ դիպվածներում, գնալու խորհուրդս եղած է մի բան ուսանել։

Շեկսպիրը, անգլիական թեատրոնի պարծանքը և բանաստեղծական մեծ կախարհը, վաղուց զրկել էր իմ միջ մի ցանկություն Տորր և Վինդգորը տեսանելու, իսկ սորանց տեսանելուց հետո չէր կարելի չգնալ Վերսայյ, ուր քարերով դարձնվել է Ֆրանսիայի վիճակը։ Վերսայյ... այժմ հեշտ արտաբերելի բառ. բայց Լուդովիկոս տասնեչորսերորդի ժամանակ... Վերսայյը էր բոլոր հիլոպական թագավորների նախանձելու առարկան։ Վերսայյի ճոխությունը, նորա ֆանտաստիկական շոպյությունը, նորա պատշաճի գաղափարը երկար ժամանակ ազդեցություն են գործել հիլոպական պալատների վերա։

Ես տեսա այն ապարանքը, այն տները, ուր ապրում էր Ֆրանսիան. այո, Ֆրանսիան, որովհետև Վերսայյը էր այս գործական, բայց թեթևամիտ,

ազգի պարծանքը: Ֆրանսիացին մի նվիրական հպարտությամբ ցույց էր տալիս Վերսայլը օտարներին, կամելով ասել, թե անհ այն զոգավոր հայելին, որի կենդրոնում հավաքված են Ֆրանսիական փառքի, պարծանքի, հասկացողության և կարողության ճառագայթքը: Թեև դույն այդ պարծանքի առարկան, ժամանակներից հետո, դարձավ Ֆրանսիացուց համար մի խայտառակիչ վկայություն թագավորների ազդափնաս շռայլությանը. և հայտնի է, որ Ֆրանսիայի դրամական խնդիրները կարգի դնելու համար կաղմած ժողովից դուրս ցուցադավ ռեվոլյուցիայի բոցը:

Պալատի զարդարանքի, շռայլության և մյուս բոլորի արժեքը լիապես գնահատելու համար պիտո է հարյուր տարիներով հետ երևակայել յուր անձը, երբ ոչ այսչափ, ինչպես այժմ, ծաղկած էին գիտությունը և արվեստը: Այսպիսի դատաստանով մանավանդ կերելի Վերսայլի մեծությունը, չնայելով, որ այժմյան եվրոպական լուսի տակ քննելով ամենայն մարդ խոստովանում է զարմանալի: Վերսայլի պարտեզը զարդարած է հարյուրավոր գեղիցիկ մարմարեոնյա արձաններով, այնտեղ են բոլոր մարդերի և աստվածների արձանքը, որ պատկանում են հունական և հռոմեական հնություններին: Ժամանակը, անձրևի կաթիլները սևացրել են և մաշել են այդ հոյակապ արձանների վերին մակերևույթքը, այնպես որ այժմ կորուսանելով յուրյանց փայլը և ծաղկավեր դառնալով շարժում են տեսանողի կարեկցությունը: Մարմարեոնը չէ դիմանում ժամանակին.... Ժամանակը թագավորում է տիեզերքի վերա. նա և՛ անցողական է և՛ հավիտենական, նորս ատամները պիտի մաշեն մեզ ամեններին.... միայն մի բան, որ դիմանում էր ժամանակի հոսանքին, որի վերա չէր կարող ժամանակը նույն սղղեցությունը գործել, ինչ որ ուրիշ բաների վերա, այդ բանը.... էր ճշմարտությունը:

Այս, ժամանակի ազդեցության հեթարկված, արձանների մեջ կանգնած էր և մեր Արշակունի Տիգրանի արձանը,⁶⁶ մեծ հմտությամբ կատարված քանդակագործություն: Սառն մարմարեոնը հոգի է ստացել ճարտարագետ քանդակագործի ձեռքի տակ. և արձանի յուրաքանչյուր գծերից դուրս է երևում բուն հայության տիպը: Նորանից ոչ շատ հեռի կանգնած էր Միհրդատի արձանը:

Ես ներս մտա Վերսայլի այն բնակարանքը, ուր երբեմն եռ էր դալիս մի կյանք, թունավորված բյուր հրապույրներով.... Վերսայլը, արդարև մեծապես զանազանվում է Վինդգորից: Սա թողեց մեզ մի սարսափելի հիշատակ, յուր մեջ պատահած զարհուրելի գործերի, որոնց ամեն միևն յոթն հոգի է ստացել Շեկսպիրի արարչագործ դրչի տակ. բայց Վերսայլի հետ կապած է մի վերին աստիճանի շռայլության հիշատակ: Շռայլություն նյութական կողմից, շռայլություն հոգու, սիրու և այլ ախտերի, Վերսայլի օդը միշտ վարակված է եղած սիրու ախտով, Վերսայլի բնակիչքը և այցելուքը միշտ վերավորվել են դեպի սիրտը Աստղիկ որդու նետերից....

Այն ամալացած տները, որոնց մեջ մնացել են այժմ նոցա նախկին բնակիչների պատկերքը և կահ կարասիքը, այն կանացի և խորհրդական

առանձնարանքը... խուռն հորձանքով հիշեցնում են Լուդովիկոսները, Դյու-
բարրի, Մենթնոն և Փոմփադուր սիրուհիքը:

Ամեն մի սենյակ, ամեն մի հիշատակարան դարթեցնում էր իմ մտքի
մեջ ֆրանսիական մրրկալից պատմությունը. սկսած Լուդովիկոս տասնե-
չորսերորդից մինչև պոլիտիկական մեծ ավազակը⁶⁷ Ամբոյշ վեց ժամ ման
գալուց հետո երկեայացավ, բայց ես ուրշեցի գիշերել այնտեղ և նայել
Վերսալյի վերա գիշերի խոր և խորհրդական լուռթյան մեջ:

Կես գիշերն անցել էր: Մինչ ամենայն ոտք կտրվեցավ, մինչ ամենե-
քին ցերեկի ջերմութենից թուլացած անկողին մտան քնով զորացնելու
համար յուրյանց ուշժը, ես մտա Վերսալյի ծառաստանը: Պայծառ էր գի-
շերը. զովարար քամին մխրթարում էր արևից տանջված ծառերի տերևքը,
որ այժմ ավելի ուրախ և զվարթ խշխշում էին: Լուսինը ամենայն փառա-
հեղությամբ լողում էր կապույտ երկնքի վերա: Դեբեզմանակա՛ն լուռթյուն...
Բնակիչներից ամայացած պալատը, սարի վերայից, տխուր ճակատով նա-
յում էր յուր ոտքում գտանված լճերի և այժմ անջուր ավազանների վերա:
Այդ ժամերում բյուրավոր ճրագներով լուսավորած ապարանքը խավար էր
այժմ....

Հագար հիշատակներ և բյուր մտածությունք, ասես թե, պատերազմ
ռանքին ուղեղիս մեջ: Ես կոխում էի գետինը այն ծառերի տակ, ուր պալա-
տական տիկնիկները ժողովում էին ծնկաչոք ասպետների սիրու հավաստիքը:
Ես կանգնած էի մի այնպիսի տեղում, ուստի երևում էին գլխավոր պա-
լատը և մեծ ու փոքր Տրիանոնքը: Եվ եթե այն բուպին, հարյուրավոր
տարիներով, հետ գնար ժամանակը, եթե մտքիս և հիշատակիս մեջ կենդա-
նացած մարդերի մարմինքը ես կենդանանային, ապա ուրեմն պիտի տե-
սանեի անշուշտ թե ինչպես անբաղդ պոլոնիացի Մարիա Լեշչինսկին, զուրս
էր գալիս մեծ Տրիանոնից անտառի և գիշերի առանձնության մեջ ողբալու
յուր թշվառությունը. գիշերին, ծառերին և հովիերին բանալու յուր սիրտը:
Պիտի տեսանեի անշուշտ, թե ինչպես փոքր Տրիանոնի պատուհանում դըր-
վում էր թագավորի սիրականի ձեռքով խորհրդավոր ճրագը, և թե ինչպես
թույլ և մեղկ և կարդինալի ստրկացած Լուդովիկոս տասնեհինգերորդը
զուրս եր գալիս պալատից, ոգևորված միմիայն այդ խորհրդական ճրագի
լուսով....

«Հո՛ւ, հո՛ւ, հո՛ւ», ընդհատեց լուռթյունը ավերակների ժառանգը: Ես հետե-
վեցա ձայնին, տեսանելու Աթենասի նվիրակները: Նա թռել էր մի հոյակապ ար-
ձանի վերա, որ կանգնեցուցած էր քարաժայռի տակ, մի բոլորակաձև հրապա-
րակում: Նայեցա չորս կողմս, կամելով հասկանալ, թե ինչպես տեղ էր այդ
և ահա հիշեցի ցերեկը ինձ առաջնորդող սպասավորի պատմածը: Այդտեղ լի-
նում էին երբեմն երաժշտական նվագաժողովունք, որ կարգում էր Ֆրանսիա-
կան թագուհիներից ամենաթշվառը—Մարիա Անտուանետտան... Հիշատակը
այս անունի, մի կախարդական գավաղանի զարկվածքի պես զորգից ուղեղս:
Աչքիս երևեցան իսկույն ֆրանսիական պուպլիցիստները, Մարաթը, յուր
սպիտակ կեղծամով, որ խոստանում էր փրկել թագուհու կյանքը: Մի փոք-

բից հետո, ասես թե, տեսանում էի խուռն բաղմություն կատաղինների, ձայն, աղաղակ, խռովություն, էշաֆոտ, դահիհ և երկու կտրված ու արյունով շաղախված գունաթափ դրուխներ։ Սա ճանաչեցի Լուդովիկոս տասնև՝ վեցերորդը և Մարիա Անտուանետտան.... նոցա կտրված դրուխների հար և նման մոմեղենքը տեսած էի Լոնդոնում մաղամ Տյուսսոյի մոտ։

Ձէ պիտո մոռանալ, որ Վերսալի փալլոսությունը սկսեց շիկանալ այն ժամանակից, երբ Ֆրանսիական աղգի սիրտը ցրտացավ դեպի Լուդովիկոս տասնևչորսերորդը։ Այս ցրտությունը հավասար չափով աճում էր, որքան հ. Լաշեղ, թագավորի խոտովանահոր ազդեցությունը Լուդովիկոսի վերա։ Ասես թե աղգը զգում էր դորա հետեանքը և արդարև Լուդովիկոսը մեռավ հիսուսյան (եզվիտ, ճիզվիթ) դարձած։

Առավոտը վաղ վերադարձա Փարիզ։

Փարիզի մեջ կան երկու աղգային վարժարանք, մինը Մուրադյան, իսկ մյուսը Հայկական։ Առաջինը գտանվում է միսիթարյան միաբանության իշխանության տակ, և վարժարանի ներկա կառավարիչը է հ. Ղևոնդ Ալիշանյանը։ Վարժարանը գտանվում է Սենյի մյուս կողմում, քաղաքի ծայրում. բավական գեղեցիկ շինվածք, երկու հարկով, որի վերա կարելի է ժամանակով հավելաացնել և երրորդ հարկ, եթե միայն հիմքը կարող էր երաշխավոր լինել հավելվածի և ամբողջ շինվածքի ապահովությանը։ Գլխավոր շինության մեջ բովանդակվում են մատենադարանը և մի փոքրիկ հավաքույթ ֆիզիկական գործիքների, և հանքաբանական և կենդանաբանական օրինակների։ Այն տեղ են դարձյալ հյուրընդունարանը և կառավարչի և վերակացու կամ դաստիարակ կրոնավորների բնակարանքը։ Գլխավոր շինության աջ ու ձախ կողմից շինած են նույնպես բնակությունք, որոնցից մինի մեջ բովանդակվում են աշակերտների ննջարանքը, ամենայն աշակերտի համար առանձին, իսկ մյուսի մեջ դասատուները, երեք կարգ բաժանված։ Վարժարանը ունի և մի բավական գեղեցիկ և բավական ընդարձակ մատուռ։

Աշակերտքը այդ դպրոցի որդիք են հռովմեական դավանության հայերի. և բուն հայկական կամ ավետարանական հայերի զավակները տեղ չեն կարող գտանել այդ դպրոցի մեջ։ Ավելորդ է մի խոսք ևս ասել դպրոցի ուղղության բնավորությունը սահմանելու համար, ըստ որում աշխարհին հայտնի է այսօր, թե ինչ ասել է արևուստական դաստիարակություն. վարժապետքը մեծ մասնով են միսիթարյան արեղայք, մնացածքը մի երկու ֆրանսիացիք։ Արժանահավատ անձինք, որ շատ տարիներով բնակվում են Փարիզում, վկայեցին մեզ, թե ոչ մի աշակերտ, մինչև այժմ, Մուրադյան վարժարանի մեջ ստացած կրթությամբ չէ կարողացել մտանել որևիցե ֆրանսիական բարձրագույն ուսումնարան։ Եվ այսպես՝ Սամվել Մուրադի բարի խորհուրդը չէ կատարված և չէ կատարվում էսպես. սորա պատճառը դրած էր նորա նույնիսկ կտակի մեջ, որով նա լինելոց դպրոցի կառավարությունը հանձնում էր միսիթարյան արեղաների տնտեսությանը։ Եվ չգիտենք, թե ինչ է միսիթարյանց իրավունքը, որի վերա հիմնվելով ընդունում են միմիայն հռովմեական հայերի որդիքը, չնայելով կտակողի վերջին, ուրեմն և

նվիրական կամքին, որով ավանդում էր կտակը համարեմն Կոզմի օգտի համար: Ինձ պատահեցավ խոսք բանալ պատվելի կառավարչի հետ, թե կարճ էին արդյոք բուն հայոց որդիքը մասնակից լինել Մուրադյան շնորհին. ինձ պատասխանեց, թե այն պատահած անախորժութեններից հետո, որով կասկածելի էին երևել միևիպարյանք, որպես ստիպողք աշակերտներին ուրանալ յուրյանց բուն եկեղեցին, հարկ են համարել, խույս տալով հառաջանալու անախորժութեններից, չընդունել այլ ևս բուն հայոց որդիքը: Մեր կարծիքով, եթե մաքուր էր մեխիթարյանց խզմամասնքը (կաթ), չէ պիտո ապերախտ գտանվելին ընդդեմ բարերարին, չէ պիտո պապականությունը որպես մի պատենշ կանոնեցնելին աղքատ հայերի որբերի և հանգուցյալ Մուրադի շնորհի մեջ նոքա պիտո է կամակար հրավիրելին, որ բուն հայոց կողմից գտանվի վարժարանի մեջ կրոնական դաստիարակ: Նոքա չեն արել այս և չեն առնելու. ապա եթե հայոց ազգը հայտնե յուր իրավունքը մասնակից լինելու կտակին, օրենքը պիտի ստորասաքար պատասխանե հայերի օգտի համար: Եվ մեզ այնպես է թվում, որ մեր նորընտիր հայրապետը չթողու այս խնդիրը առանց ուշադրություն:

Ինձ պատմեցին Փարիզում, թե Մխիթարյան միաբանությունը, սորանից մի քանի տարի հառաջ, շինել է մի աղոթք, որ Մուրադյան տղայքը երգեն երեկո առավոտ: Աղոթքի բովանդակությունը է մի խնդիր առ աստված, որ բոլոր հայերը պապական դառնալով միանան պապական փարախի մեջ: Այդ աղոթքը ներկայացուցված է պապին և արժանացած է ինդուլգենցիայի: Շատ և շատ ցավեցա լսելով այս ոչ միայն տխուր այլ և զզվելի բանը, ոչ այն պատճառով, որ այս անբնական աղոթքով կարող էին նոքա բարկացնել անհիշաչար աստվածը, այլ նորա համար, որ աննեղ աշակերտների սիրտքը կարող էին վարակվել ֆանատիկոսական կույր ախտով, որի հետևանքը, ցավելի է ասել, եղած է և է կամավոր եղբայրատեցություն:

Ինձ շատ հարգելի է հայր Ղևոնդի անձը, այս պատճառով ևս թախանձելով խնդրեցի դադարեցնել այդ անբնական աղոթքը. բայց վերապատվելի հայրը ուրաջավ և աղոթքի գոյությունը անդամ: Նա ասաց ինձ թե գուցե որեկեց աղոթք եղած լինի դպրոցում հ. Ռափայել Թրյանցի կառավարության ժամանակ, բայց յուր օրում երբեք ոչ, և թե որոշ տեղեկություն ևս չունի Թրյանցի օրով եղած աղոթքի մասին: Մյուս կողմից այլ մարդիկ և երբեմն Մուրադյան վարժարանում գտանված աղքատի պատասխաթ, թերևս հոռվմանական դավանությունից, հաստատեցին մեզ, թե արդար և եղած է մի այդպիսի աղոթք Թրյանցի ժամանակ և թե մինչև այժմ ևս շարունակվում է: Ես չկարողացա այս երկու տեսակ խոսքերը հաշտեցնել միմյանց հետ, մնաց որ վիրստին (չիշատակարանիս միջնորդություն) խնդրեմ վերապատվելի հ. Ղևոնդից, շնորհ առնել դադարեցնել այդ վնասակար աղոթքը, եթե չկամին առիթ տալ զայնակցության, եթե չկամին բուրբուքել մի մեծ տարածանություն: Ազգի միությունը և ազգային անդամների ղեպի իրյար ունենալու եղբայրական և հարազատ արենակցություն սերը այնքան ծանր

կշիռ, այնքան մեծ արժեք ունի իմ աչքում, որ այդ բանի համար, թե ինչի
ասես պատրաստ եմ....

Զկարծեմ, որ անհայտ լինի Մխիթարյանց, թե պապականությունը
ուշացած է հայերի համար, և այդ խորհրդով կատարված աղոթքները
չեն անցանում մթնալուսից դեպի վեր:

Բուն աղգային անվանված վարժարանը գտնվում է քաղաքից դուրս,
Գրուբել ասացյալ արվարձանի վերջին փողոցում: Վարձով բնակած տունը
վարժարանի համար, անտարակույս, չունի այն հարմարությունը որ ունի
Մուրադյան վարժարանը, թեև միևնույն անհարմարության ենթարկված
են երկուքը ևս, այն է քաղաքից հեռավորությունը, որ ծանրացնելու էր
անտարակույս օրինավոր վարժապետների այցելության և ուսուցչության
գինը, և այս է մանավանդ պատճառը, որ շատ հասարակ մարդիկ դասատու
են այդ դպրոցներում: Աղգային վարժարանը բաղկանում է մի բավական
գեղեցիկ տնից, ուր գտնվում են արգո կառավարիչների բնակարանքը,
հյուրընդունարանը և մի սենյակ, ուր կատարվում է աստվածային պաշ-
տոնը: Տունը ունի մի բավական ընդարձակ պարտեզ աշակերտների և կառա-
վարիչների հանգստության համար, պարապ ժամերում: Բացի ասացյալ
տնից, նորա մոտ գտնվում են երկու փոքրիկ շինությունք, ուր բովան-
դակվում են դասատուները և աշակերտների ննջարանքը:

Ընդամենն տասն և յոթն աշակերտ գտա ես աղգային վարժարանում,
որ պարապում էին նախակթական պարզ առարկաներով, ինչպես նաև
Մուրադյան վարժարանի մեջ: Դպրոցը գտնվում է Ամբրոսիոս և Խորեն
հարգելի վարդապետների անմիջական տեսչության տակ, որոնցից յուրա-
քանչյուրքը դասատու են նույնպես մի քանի առարկայի: Դպրոցը բացված
է Սարգիս, Գարրիել և Ամբրոսիոս վարդապետների ձեռքով, երբ սոքա կտրը-
վեցան պապականության հետ հալոթեակցությունից. դպրոցի ծանրությունը
գտնվում է Կոստանդնուպոլսի հայերի ուսերի վերա: Որովհետև ընդգեմ է
առողջ բանականության որևիցե գործ սկսանել առանց մի հաստատ հիմք
ունենալու, այս պատճառով ևս աղգային դպրոցը, որպես արդյունք մի
պատահական կայծի, առանց որևիցե ապահովության, այս բովանդակ
գտնվում է նեղության մեջ դրամական մասին: Մեք Խուսսիայի հայերս
սովոր չենք այսպիսի գործ կատարել. բայց փորձերը, որ կատարվեցան քանի
և քանի անգամ Տաճկաստանի, Կոստանդնուպոլսի մեջ, հաստատում են,
թե մեր այնտեղ գտնված աղգայինքը շատ դյուրավառ են դեպի այսպիսի
գործեր, որ հետո շիջանում են շուտով չլինելով հնարք պահպանության: Պետք
էր մի փոքր ավելի շրջանկատ լինել այսպիսի ծանրակշիռ գործերում. պատ-
ճառ, մի քանի տարի ոտքի վերա պահել մի դպրոց և այնուհետև խափա-
նել արդեն, հայտնի և բավական զգալի ֆլեա է: Գուժարը արծաթի, որ գործ
էր դրված այդ քանի տարու համար, կարելի էր, ավելի շատ օգտի հուսով,
հիմնավորապես գործ դնել, մանավանդ որ դպրոցի պես բանը գոնե վեց
յոթն տարի ժամանակի է կարոտ, որ կարողանա ցույց տալ մի արդյունք,

մի պտուղ. իսկ եթե նա վակվում էր դեռևս մի անգամ չավարտած յուր ուսման շրջանը, ինչ օգուտ ազգին:

Փարիզյան ազգային վարժարանի պահպանելը կամ փակելը ներկայումս համարյա թե հասարակաց խոսակցության նյութ է Տաճկաստանում: Ոմանք համարում են օգտակար, իսկ ոմանք ուրանում են դրականապես այդ դպրոցի օգուտը. երկու կողմը ևս հառաջ են բերում զանազան համոզիչ և ճշմարտանման փաստեր: Մեր դրությունը այսպես է. ա) Դպրոց հարկավոր է հիմնել և պահպանել այնտեղ ուր է ազգը. բ) Դպրոցը հիմնելուց հառաջ ապահովել նորա մշտնջենավորությունը, որ ազատ մնա ամենայն պատահարների երեսից. գ) Դպրոցից հառաջ հոգաբարձություն գործել օրինավոր ազգային դաստիարակներ պատրաստելու համար. դ) Ազգային դպրոցը, աշխարհական լուսավորությունը չչփոթել կրոնի կամ կրոնավորների հետ. ե) Դպրոցի կառավարությունը հանձնել ուսումնական աշխարհական անձերի. զ) Մերժել հոգևոր վիճակից մարդերի իրավասությունը որեւիցե ազգային աշխարհական դպրոցի վերայից. է) Դպրոցը վարել ճիշդ եվրոպական ուղղությամբ. ը) Դպրոցի մեջ ավանդվելու ուսմունքը և գիտությունքը հառաջ վարել եվրոպական երկրորդ դասակարգի վարժարանների ընթացակցությամբ:

Օգուտը մի վարժարանի, որ հիմնված էր այլ կանոնների վերա, մեք ուրանում ենք դրականապես և ցավելով ազգի կողմից զուր տեղը գործ դրված արծաթի վերա, բողոքում ենք այն մարդերի ընդդեմ, որ զանազան առիթներից և ախտերից ստիպված համոզում էին ազգին ձեռք զարկել մի անհիմն գործի:

Արժանապատիվ Ամբրոսիոս և Ուորեն Գալֆայան վարդապետքը աշխատում են յուրյանց կարողության չափ դպրոցի վերա, ինքյանք մանավանդ ենթադրելով նեղութենների և ծանր ծանր պատասխանատվութենների, որ հառաջացան կամ հառաջանալու էին դպրոցի տնտեսական մասնում գտնված անկարգության պատճառով: Շատ և շատ ցավելի է նոցա վիճակը և ցանկալի էր, որ ազգը մի փոքր կարեկից լիներ նոցա, վճռելով նոցա ապագան և կորզելով այն վնասական դրության միջից, որի հորիզոնում արդեն իսկ երևում են հուսահատության անմխիթար ամպերը: Գործ կատարել, ուսուցանել, հեղինակություն կամ թարգմանություն առնել առանց հոգու և սրտի անդորրության, անհարին քան է, և եթե վերջին գորությունքը գործ դրված թերևս հնարավորվի, այնուամենայնիվ կարելի չէ հուսալ մի տիրապես պտղաբերություն:

Արժանապատիվ Ուորեն վարդապետը այս օրերումս դուրս տվեց Լա-մարթին ֆրանսիական բանաստեղծի *Les Harmonies* մակագրով տաղերգութենների հայ թարգմանությունը հին լեզվով:⁶⁸ Ազգային բանասիրքը, մինչև այժմ չկարողացան հասկացնել մեր բոլոր հեղինակներին թե մի հին և մեծած լեզու, որ կորուսել էր յուր իրավունքը ընկերական կյանքում, չէ կարող միջնորդ լինել կենդանի ժողովրդի մեջ գաղափարք ներս բերելու համար: Անտարակույս ավելի հեշտ է հին լեզվով թարգմանել, մանավանդ,

ոտանալորը, բայց միթե հեղինակի նստատեղը պիտի լինի հեշտ կերպով կատարել մի գործ, երբ այդ եղանակը անօգուտ էր ժողովրդին: Արդարև մեծ աշխատություն է հարգելի վարդապետի կողմից, ոտանալորով թարգմանել ոտանալորը, որ գրված էր օտար լեզվով և ցավում ենք, որ այդքան քրտինքով հառաջ եկած գործը մեռած է ազգի համար:

Մեք ցավում ենք մանավանդ արգո վարդապետի աշխատության քան թե այդ գործը մեր ազգին անհասկանալի մնալու վերա. հայր խորենին չէ հաջողվել ընտրությունը թարգմանելու գործի մեջ: Ավելորդ չէ մի քանի բառ խոսել այս մասին և ավելի բացահայտ կերպով ասել մեր կարծիքը:

Ոչ ոք չէ տաքակուտում, որ պ. Լամարթինը մինն է արժանավոր բանաստեղծներից և թե նորա գործերը արժանացած են լուսավորչալ աշխարհի համակրությանը, բայց Լամարթինի գործերը առաջին հարկավոր բաները չեն մի ազգի համար, որի մատենադրական չքավորությունը բարձրացած է մինչև ի Կոկյուսոն հայոց: Որևիցե անպատիարակ ժողովուրդ միշտ անձնատուր է գտանվում միստիկականության, այսպես և հայոց ազգի մեջ, որքան մինչև այժմ հաջողել է մեզ քննել նորա հոգեբանական կողմերը, շատ առատացած է միստիկականությունը, որ միշտ խափան և արգելք է լինում ճշգրիտ լուսավորության, վերացնելով, կորզելով մտքերը այս աշխարհից, ուր պահանջվում է գործունեություն և շարժողություն և ձգելով մի գաղտնածածուկ վերացականության մեջ, ուր դադարած էր ամենայն կյանք և շարժողություն, և ուր խոստովանված կյանքը էր մի անշարժություն և անզգայություն:

Լամարթինի *Les Harmonies* տաղերգութիւնների յուրաքանչյուր տողերից փչում է միստիկականություն, որ ոչ միայն օգտակար չէ, այլ շատ և շատ վնասակար է, եթե առողջ բանականությամբ աչքի տակ ձգենք մեր ազգի վիճակը: Մեզ հարկավոր է կյանք և շարժողություն, հարկավոր է հույս ունենալ մեր անձին և մեր ընկերի վերա, և առանց լքանելու և վերացական բաների թողնելու մեր մասին հոգաբարձությունը, մեր ձեռքով վարել մեր հողը: Միստիկականությունը սեպականություն է հուսահատ մարդերի. շատ անգամ երևելի մարդիկ անհաջող գտանվելով որևիցե նշանավոր գործերում, փոխում են յուրյանց մտքերի տրամադրությունը ամենևին անգիտակից: Ընալիս աղդեցություն և ընկնում են որոնել յուրյանց ցավի ճարը վերացականության մեջ: Այս մի հոգու բարոյական հիվանդություն է, որով վարակվելով կորուսանում են այնուհետև հույս և հավատը յուրյանց վերա, հանդիսացնում են մի ողորմելի պատկեր մտավորական մեռելության, մինչև զգացող մարդերի արտասուքը շարժել... Լամարթինի կյանքը անցած է և անցնում է այնպես, որ դժվար էր նորան չընկնել միստիկականության մեջ: Չարաչար խաբված է նա յուր կյանքում, խաբողը բնակվում է Տուբիլերիու, Լուվրի և Սեն-Կլու պալատներում, իսկ Լամարթինի համար պիտո է ողորմություն հավաքելին, որ ապրեր: Միթե ծանր չէր նորան ընդունել ապերախտ բունակալից 14000 ֆրանկ որպես

ողորմությունն,⁶⁹ Մեր ընթերցողներին կը մատուցանենք շուտով Համար-
թիւնի գանգատանքի թարգմանությունը, որով բողոքում է նա....⁷⁰

Այսպիսի հեղինակի գործը լինում է միշտ միատիկական, բայց մեր
աղպին հարկավոր է հեռի մնալ Մեզ օրինակ չէ այս դիպվածում եվրոպա-
ցին, նորա բարոյական և լուսավորության ոտքերը աղամանդից են շին-
ված և միատիկականությունը տեղ չէ գտանելու հասարակաց սրտի մեջ,
իսկ մեր ազգը կավելցնէ ոտքերով թավալգոր ընկած չարաչար կործանու-
թյան անդունդի մեջ, արդեն իսկ լցրել է խելապատակը այգպիսի գաղա-
փարներով. կրակի վերա կրակ հավելացնելը մոտենում է Հոմեոպատների
խելագար առածին *similia similibus curantur*,*

Համարթիւնի գործի հայ թարգմանության ճակատը զարդարած է մի
այսպիսի փոքրիկ պատկերով. Երևում է Արարատը, երկնքի վերա ծիածան
և աղափնին թռչում է դեպի տապանը, Երկու հրեշտակ, որոնցից մինի գըլ-
խի վերա աստղ և ձեռքում քնար ցույց է տալիս բանաստեղծության ոգին,
իսկ մյուսի գլխի վերա հրեղեն լեզու և աշո ձեռքում բռնած մի ջահ լու-
սավորում է Արարատը: Սորա տակ մի դափնյա պսակի մեջ գրած են հետե-
վյալ տառերը Ս. Գ. Ա. Խ: Այս բոլորը (պատկերը և տառերը) նշանակում
են, թե Սարգիս, Գաբրիել, Ամբրոսիոս և Խորեն վարդապետքը, յուրյանց
մեջ կենդրոնացնելով լուսավորությունը, լեզվագիտությունը և բանաստեղ-
ծությունը լուսավորում են խավարած Հայաստանը: Մեր համար ոչինչ ա-
վելի դժվար բան չկա, ոչինչ ավելի ծանր չգիտենք քան թե հետ պահել
մեր ծիծաղը մի այսպիսի տղայական և պատվամոլ գործից: Ճանկալի էր
իմանալ, ինչ է դոցա արածը, որ ապոթեոս են պահանջում մեզանից, դեռես
չորս միլլիոն ազգի երեսփոխան քարոզելով յուրյանց.*⁷¹ մեք բողոքում ենք:

Ամբրոսիոս և Խորեն վարդապետքը պարապում են այժմ ֆրանսիաբե-
նից հայերեն, հայերենից ֆրանսիաբեն ընդարձակ բառարանների վերա,⁷²
թարգմանել են ժողովրդական լեզվով Ֆենելոնի *Տելեմախ*,⁷³ որի կեսը ար-
դեն տպած պատկերազարդ և հոյակապ պ. Արամի տպարանում թողնում
են կիսակատար և այլ տպարանում նորուց պիտի սկսանեն տպել: Այս
անբնական գործողության ստույգ պատճառը մեք չկարողացանք հասկանալ:
Պատվելի թարգմանիչքը ասացին, թե ավելի դյուրագին կը լինի այլ տպա-
րանում նորուց տպել, քան թե պ. Արամի տպարանում սկսվածը շարունա-
կել: Երբ պատահեցավ ինձ հարցանել պ. Արամից այդպիսի թանկության
պատճառը, նա պատասխանեց, թե բոլորովին այլ պատճառով հրաժարվե-
ցան շարունակել սկսվածը, և այս է պատճառը, որ պատվելի թարգմա-
նիչքը հառաջ էին բերել տպագրապետին. թե նամակ են ստացած Հնդկաս-

* Նման գնմանս բուժել. նմանը նմանին բուժում է (լատ.) Խմբ.:

* Տես Հովելվուծի Խառնութիւն վերագրածի, էրես 86, ապա Փարիզ. 1858 թթեն
գուղնաբայը տմանք, բայց այս օրվան օրս չորս միլլիոն ազգի մը երեսփոխանք են ճան-
չեցված Գաղղիո կայսերանիսա մայրաքաղաքին մեջն: Մինչ իսպառ բողոքում ենք այս ինք-
նակոչ երեսփոխանության ընդդէմ, Արեւմտիի հետ միասին:

տանից, որով գրում էին թե ամոթ է վերապատվելի թարգմանիչներին բան տպել մի այնպիսի տպարանում, ուր տպվում էր Արևմուտքը: Ահա մի նոր գաղափար հայերի ասիական թանձր պղտորամտության. մինչև այս աստիճան մտքի և գաղափարի այլանդակություն. չդիտենք ինչ մտածել: Մնում է մեզ միայն զարմանալ թե ինչպես այդ այլանդակ և տմարդի գաղափար հղացողը կամ այդ խրատաբանության հետևողքը ապրում են միևնույն արեւի լուսի տակ, ինչպես ընակվում են միևնույն ռուրակի վերա. անդուսնելի կիրք:

Մուրադյան վարժարանի վերա խոսելով ասացինք, թե վերապատվելի հայր Ղևոնդ Ալիշանյանց վարդապետը գտանվում է Փարիզում, որպես կառավարիչ Մուրադյան վարժարանին: Այս արժանապատիվ անձը ծանոթ է հայոց ազգին մանավանդ Նահապետի անունով: Նորա Ավագ և փոքր Մասիս, Հայոց աշխարհիկ, Պլպուլն Ավարայրի տաղերգությունքը շերմացուցել են շատ սրտեր Նահապետի անունի վերա: Հ. Ղևոնդ Ալիշանյանցը յուր անունով և Նահապետ ստորագրությամբ հրատարակած կամ մինչև այժմ գեղես չտպված տաղերգությունքը տպել է առանձին, որպես Նվազ, Հայրունի մակագրով: Հին լեզվով գրվածների մեջ տեսանում ենք գործ դրված ամենայն ջանք և ձիգն մթնախոս լինելու, իսկ Նահապետի անունով գրվածքը թեև աշխարհաբառ, բայց շատ հաղթահարված հին լեզվից, և նմանել ցանկանալով մեծ Հայաստանի լեզվին, շատ անգամ մեջ խառնած այնպիսի տեղական բառեր, որ շատ սակավ էին գործ ածվում: Հ. Ղևոնդ Ալիշանյանցը ունի բանաստեղծական քանքար և այդ քանքարը կարող էր ավելի պարզ և վառ երևել, եթե արեղայական սեպեւոյր վերարկուն չլիներ խափանառիթ: Միևնույն կերպով ցավում ենք և խորեն վարդապետի վերա, քաջ գիտելով նոցա դրությունը և հայացքի, շատ անգամ գուցե ակամա, սահմանքը: Շատ և շատ երախտապարտ կը կացուցանեն մեզ ծերունի Նահապետը, և խոստանում ենք, որ Հայաստանի լուսնակը յուր շողը կը կաթն նորա գերեզմանաքարի վերա, եթե յուր այսուհետև երգելիքը հրգե ավելի հասկանալի (հասարակ ժողովրդի համար) լեզվով: Արժանապատիվ խորեն վարդապետը խոստացել է մեզ այս, յուր կողմից, ուստի և ավելորդ ենք համարում վերստին խնդրելով ձանձրություն պատճառել:

Չէ կարելի մի երկու խոսք չասել Փարիզում գտանված մի ծերունի պապական հոր մասին: Նորա վերտառությունը այսպես է. Գրիգոր վարդապետ Կապարաճի Կարապետյան, համախոհ Մխիթարյանց Վենետիկ: Այս վերջին բացահայտիչ խոսքերը, թերևս գրվում են այն մտքով, որ ընթերցողը իսկույն հասկանա, որ նա, թեպետ արդեն քառասուն տարու չափ բաժանված Մխիթարյան միաբանութենից, գտանվում է Փարիզում, որպես Փրանսիական քահանա, բայց այնուամենայնիվ միևնույն ուղղության և սկզբունքի տեր է, ինչպես Մխիթարյանք: Ուշ է զարթել այս ծերունու մեջ զբելու ցանկությունը և եղիշեն յուր խորին ծերության մեջ Փրանսիարեն տպելով, ձեռք է զարկել հրատարակելու մի այլ գիրք: Ի՜նչ այս գիրքը մինչև այժմ հայերի մեջ տպված գրքերին չէ նմանում, նախ յուր բովան-

գաղությամբ և երկրորդ հրատարակելու կերպով, որից առկած է և գրքի մակադիրը Ընծո:

Շնորհակալ ենք պատվելի ծերունուց, որ պատվասիրեց մեզ ընծաներով, բայց ճշմարտության հարգը չենք կարող ուրանալ, մեզ ոչինչ ընծալով չէ կարելի կաշառել, Ընծա անունով գիրքը, թող որ երկու հառաջաբան և մի վերջաբան ունի, սակայն շատ աղքատ է յուր բովանդակությամբ: Գլխավոր խորհուրդը Ընծայի է հորդորել հայերը դեպի միաբանություն. բայց այս միաբանությունը արգո ծերունու գրչի տակից երբեմն երևում է կրոնական մաքով, որ հայերը ընդունեն պապականություն, իսկ երբեմն քաղաքական մտքով, որ հայերը.... և այլն և այլն: Արգո հեղինակը նույն հորդորը տալիս է և հուճեբերին և հրեաներին և վերջապես պատվիրում է հայերին ամենին չխոսել այդ մասին: Եթե վտանգավոր չէ տպագրության միջնորդությամբ տարածել մի գաղափար, մի՞թե նորա մասին խոսելը է ավելի վտանգավոր, և այդպիսի դիպվածում ձր կողմից է վտանգը: Ո՛հ, մեք երբեք վախենալու չէինք այդ վտանգից, եթե.... և եթե.... վերջապես եթե զրված լինեինք այլ հանգամանքի մեջ քան թե գտանվում ենք:

Սորանից քանի տարիներով հառաջ բարձրացած կրոնական-սխալատիկյան վեճերի պատճառով, Մխիթարյան միաբանությունը ուղղակի կամ անմիջապես հրառարակեց քանի մի տետրակներ և հոդվածներ, որոնց թեպետ և պատասխանվեցավ, բայց Ընծայի վիճակը այլապես էր վճռել ճակատագրի: Շնորհակալ ենք Ընծայից, որ առիթ տվեց կարդալու «Ընդունելութուն Ընծայի» անունով գիրքը, որի յուրաքանչյուր տողերից դուրս է նայում մի ճոխ կատակերգական քանքար: Այդ գրքի հեղինակը որպես շատերին, նույնպես և մեզ անհայտ է, ըստ որում թագուցել է յուր անձը թոռնակ կրկրկյան շինովի անունի տակ¹³, Գրքի բովանդակությանը, ինչո՞ւ գիրքն եւս ասում, հառաջաբանը, կամ ավելի լավ, գրքի ճակատում զրած պատկերը «սկիզբն և վերջ ընդունելության» ստորագրով շարժում են մի անգովանալի ծիծաղ:

Այդ գրքի մեջ երևում է Ընծան որպես մի անօրինակ բան. նա գործում է հրաշքներ, նորան ցանկանում են ստանալ, ամենայն տեղից հառաջանում են թղթակցությունք, որոնց մեջ երևում է և ճիշդ նկարագրվում է Ընծայի հոգին: Շատ և շատ անցքերից և նեղութենից հետո, որ կրել էր հեղինակը, զարթնում է քնից յուր մոր ձեռքով, ըստ որում այդ բոլոր անցքերը պատահած էին հրազում: Ընծայի ընդունելության վերջին երեսները արժանի են ուշադրության, ըստ որում ցան ու ցիր բոլոր գրքի մեջ տարածված մտքերը ամփոփված են այնտեղ, վասնորոք ավելորդ չեմ համարում ներս բերել Հիշատակարանիս մեջ:

«...Վերջապես առինք ու կարդացինք», գրում է հեղինակը (Ընդունելութուն Ընծայի, երես 123):

Յերկու Հառաջաբան, յոթը հոգված, Վերջաբան մըն ալ ետեւեն. որը «1812-ին տպված, որը 1840-ին, որ մեկն ալ օրագրաց ու ժողովոց մեջ արագին կարդացված, ուրիշ բան չը կա.... Ասոնց ամենուն տակը Համալսոն

«Միթաքաբեմնց վիճետկոյ ստորագրված, հեղինակին ունեցած և չունեցած
«անուններն ալ ետեհն կարգաւ շարված: Այսպիսի նորակերպ տողի մը
«նշանակութեանն ի միտ առնելը մեր կարողութենն վեր ըլլալը կը խոստո-
«պանինք. վասն զի, հիթե Մխիթարյանց միտքը գրքին պատասխանատու-
«թեանն իրենց վրան առնելով ըստ սովորութեան (լուսթյամբ) ա՛յ ալ ան-
«գցալ ըսել էր, և կամ թե այս անունը փոխ տալով Հեղինակը պատասխա-
«նատու կեցընելեն և հարկ եղած ատենն անոր վրա ցընդած ածականը
«դնելեն ետե, անկիտ մեզեն շատեմց ի վեր գատված է ըսելով, դարձալ
«նույն ա՛յ ալ անցալմ ըսել էր նե, ինչո՞ւ համար կը թողուն զՀեղինակ,
«որ անհամաձայն և անխոհեմ կերպով կենն՝ ըսի, կըսեմ և ըսեմ չեմ դա-
«դարիք, ուրիշ տեղ մ'ալ՝ գրեցի և կը գրեմ կ'ըսեմ, իսկ եթե մինակ հեղի-
«նակն էր պատասխանատուն, ի՞նչ հարկաւորութեան կար այդ Մխիթա-
«րյան պատկանելի անունը՝ հանդգնութեամբ մեջ բերել ու անոր բարոյա-
«պան պատիճն աղտեղել: Մխիթարյանց ու համախոհ ընկերին անել և պտու-
«տավոր ճամբուն եթե քիչ մը մոտենանք դատելու համար, մենք ալ պի-
«տի կորսվինք. թող որ հեղինակը կամ վախեն և կամ տկարութենն առջի
«քաջութեանը մոռնալով ինքը զինքը Մխիթարյանց զորավոր անվամբը
«պատասպարեր ու պատասխանատուութեան հրաժարականն ելեր ի սկզբանե
«տվեր է. ասոր ի՞նչ ըսենք, ի՞նչպես հասկընանք, հասկնանք ալ նե, որի՞
«պոչեն ըմբռնենք. այսպիսի գրքի մը կատակն ուրիշ ի՞նչ պատասխան
«կրնայինք տալ: Դժեք, որ այդ գիրքը կարդալիք և հեղինակին ըսածին հա-
«մեմատ՝ անշուշտ ամեն տողերուն մեջը մեյմիկ իմաստ գտաք ու դատեցիք,
«ամենք ատոնց վրա ծաղրեն ուրիշ ի՞նչ կրնայինք ավելցնել: Գիրք մը, որ
«հայ, հույն, հրեա և այլն, ազգ չը թողուր՝ ամենուն ալ սրկեց ելի հուճա
«նաստե, այդ կուժը ձգէ մյուսն առ, և ասոր նման հազար ու մեկ խրատներ
«և սպառնալիք՝ հայերեն գրով հայերեն լեզվով խոսելեն ետե՝ Հետ բռնիցս
«ըսելով հայոց բերնին կղպանք մը կը դնե, որ այս բանին վրա օտար ազ-
«գաց հետ ամենակին չըխոսին. այսպիսի համախոհական դիրք մը՝ կատակն
«ուրիշ ինչի՞ արժան էր:

«Մխիթարյան համախոհ մը կելնե հոռվմեականութեան հրավիրող գրու-
«թեան մը կը հրատարակե և պոչը նեղի մտած ատենը՝ ես հռովմեակեմ
«հիայոց համար գրեցի կըսեմ: Հոռվմեական հայերը հոռվմեականութեան հրա-
«վիրող ծաղրալի գրութեան մը՝ կատակն ուրիշ ի՞նչ բանի արժան էր: Մխի-
«թարյան համախոհը հայոց վրա ամեն չարիք կը դնե, ու գրիչը Փարիզի
«հայոց վրա կը դարձնե և առակ չըթողուր իրենց կանչելեն ետե, անոր ալ
«գոհ չ'ըլլար կենն (իբրե կարեկից) էջմիածնա վարդապետի մը խնդրո մեջը
«կը մտնե ու զայթակղութեամբ բարձր վերջապես կարտասանե, քանի մը կետ
«հետե դնելն ալ չմոռնալով, Մուրադին կը հասնի: Պատասխաննիս ատոր

* Զգիտենք, թե պ. Թ. Կրկիկյանը, ինչ խորհրդով Մխիթարյան անունի վերա դե-
«նում է պատկանելի ածականը «պատկանելի»: Մխիթարյանց որ գործի համար վե-
«րագրվում է նոցա անունին այդ ծանրակշիռ խոսքը:

«Իրավ կամ սուտ ըլլալուն վրա չէ՛, այլ այնչափը լավ գիտենք, որ ժողովուրդը ամեն աստիճանով արտաքին են գայթակղելու, և անոր համար իրենց «արգիլք մը չէ՛ դրված»։ Բայց վարդապետին պարտքն է չգայթակղեցնել «գոյությունը», և իրեն այնպիսի հրաման հղած է, իսկ եթե մեք զՄխիթարեան համախոհ զատելու միտք ունենայինք, պիտի հարցնեինք իրեն։

«Նախ, մեր ընտանի խնդիրներուն մեջ մտնելու արտոնությունը ունեւո՞ր առած է։

«Երկրորդ, նույն արտոնությունը մեզ ալ կը տա, որ Մխիթարյան համախոհի մը Ղենիտիկեն փախուցած աղջկանը պատմությունը ընենք։

«Երրորդ, արտոնություն կը տա, որ այն աղջկանը համար վանքի «տպարանին» մեջը (մեծավորին և մյուս անդամներին ծածուկ) տպված «շինծու անցագրին» պատմությունն ընենք։

«Չորրորդ, արտոնություն կը տա, որ ատեն անցնելեն ետև, աղջկան «ոտքը» Լուսավարտի զպաժին պես կառավարութենն բռնվելուն, և անոր անցագրին ինչ կերպիւ տպվիլը հաստատվելն ետև... Մխիթարյանց շփոթ «ատենին» վճարած տուքանաց հաշվույն հետը անուրանալի պատմությունն ընենք։

«Հինգերորդ, արտոնություն կը տա, որ դատարկաշրջիկ և ծռաքայլ «Մխիթարյան համախոհի» մը տարիներով Փարիզի մեջ ըրած անառակու «թյունները» տեղերովն ու վկայություններովը ցույց տանք ու մտած ստը-«կին հաշիվն ու պատմությունը ընենք։

«Վեցերորդ, արտոնություն կը տա, որ Մխիթարյան համախոհի մը «երիտասարդութանը» ատենին երկու տեսակ հանդերձից նկարագրությունը «ընելն» ետև, մեկովը Ֆայադի, մյուսովը ալ Քաղաքի մեջ ունեցած նմանություն պատմությունն ընենք, ու այս օրվան ունեցած իր պատմվոք «և Առաջակա վիճակովը մերկանդամ աղգին առջը խաղաղակենք...»

«Յոթներորդ, արտոնություն կը տա, որ Պոլիսի Մխիթարյան համա-«խոհաց վրա քիչ մը խոսինք ու ազգայնոց կամացը դեմ և մեր աչաց առ-«ջեք տներուն մեջ ելնել մտնելով իրենց ըրած անզգամությունց մասնա-«նկարագրությունն ընենք։

«Բայց մենք այսպիսի խնդիրներու մեջ մտնելու և Մխիթարյան հա-«մախոհին օրինակովը ժողովրդյան մեջ գայթակղություն ձգելու միտք չու-«նինք։ Սիայն թե այս վերջիններուն համար գերապայծառ Հասունին* խը-«րատ կը տանք, (ան ալ իրեն կրոնակցաց օգտին համար) թե կամ յուր «իրավաստության տակը գտնվող քահանայքն (ըստ արևելյան սովորության) «ամուսնացնեն, կամ անոնց համար վանք շինեն ու երկաթյա լատուհաննե-«րուն առջեն ալ մեյմեկ գինվոր կայնեցընեն, և կամ ամենքը ժողովն Վե-«նետիկ զրկեն...»

* Գերապայծառ Հասուն ասելով, հասկանում է պապական հայերի պատրիարքը Կո-
տայնուպոլիսի մեջ։ Սա որպես փրփակաճառք թշնամի է մխիթարյանց, և մխիթարյանը
փառք ինչ ընդդիմություն ցույց տալուց հետո, խոնարհական և մեղադրական համակերպով,
թեքևս ընծաներով ստիպելու անոր սիրաբան առնուր
Կ. Կնմ.

«Բայց ինչո՞ւ մեր նստատեղին շեղելով ուխտերնուս դեմ ըրինք, մեր զգրության հիմը և միտքը դատել կամ սլատասխան տալ չէր, այլ միայն ձկատակել զհամախոհս Մխիթարյանց. ուրեմն շարունակենք մեր խոսքը:

«Անանուն Փիփե Մարիճայի մը զավակ ելալ տուտրակ մը հանեց, ու թրով անուն և ածականադարդ չարիք չը թողուց աղբին վրա դրալ, մենք ալ զհամախոհս մարդիկ կարծելով, ելանք ինք զինքնիս (եթե ոչ անուշուշ-թխած, գետ իրաված) բանավոր կերպով պաշտպանեցինք և բացեալ ի բաց «միտքեցինք այն անարժան հայհոյությունքը որ իրենց սքեմին և տպա-բրանի մամուլներուն տակեն ելած էին. հիմա նույնը նորոգող և Ընծայի հնադուստով դռներնիս նորեն չալող կաշի-երես համախոհը կատակեն ուրիշ «ինչ պատվո արժանի էր:

«Ասոնց ամենը մեկ դի:

«Համախոհաց ծիծաղելի աստվածաբանության առանց մատչելու (որն «որ արհեստնիս չէ», մոտենալու միտք ալ չունինք) լուսավորչական հայերս թրուր անգամ ըսինք. թե մեք դժբաղին անմեղ անձ, մանավանդ հայրենա-սեր մարդ մը կը ճանաչենք, ան էր, որ իր աղագային աղատությունը պա-հել ուղեց, անոր ուղիներուն և ի գործ դնելուն պատճառով է, որ մինչև հի-ւսմա հայոց ազգը կանգուն կեցած աշխրթիս մեջ, դո՛ւն ընկճալ աղգաց թիւը «կը համարվի. ըսինք նաև, թե մեք, լուսավորչականքս, ոչ միայն հոռիմեա-«կանության պատրաստ չենք, այլ և պապին անունը մեղի հիշած առեմ-«ենիդ վրանիս այնպիսի սարսափ մը կը գա, որ, շատ անգամ, ամիսներով ալ հիվանդ կ'ըլլանք....Մեր ըսածները չը լսելու զարնող համախոհին Ըն-ծան, ինչպիսի կրնայինք ընդունել եթե ոչ կատակով:

«Դիտենք, որ հանուն Բաբկենի վերի գրած հիշատակություննիս, «Մխիթարյան համախոհաց իրավունք պիտի տա ամեն ջիւղ աստվածա-բանությանց թերթերը նորեն գործնելու և մեր մոլորության տարեգրացը «վերջի հատորներն ընդարձակելու. բայց մենք ոչ այն կողմերն ենք և ոչ «իրենց տրամաբանությանցը մտիկ ընելու գլուխ ունինք: Մեղի պետք եղածն «ու աղագային իրավունքնիս այն է, որ Բաբկեն իր ատենին երևելի հայրա-«ստիտն էր և տասնը հինգ միլիոն ժողովուրդի կը տիրեր, այնպիսի ժողո-«վուրդի մը, որ սրտերնին իրենց հայրապետին ամբ, միշտ արյուննին «թափելու պատրաստ էին: Այսպիսի հայրապետ մը, երբ որ իմացալ թե «հայոց եկեղեցին ուրիշներեն կ'արհամարհիլ, լուսավորչաց ավանդությունքն «աղեկ մը բռնելուն ու իրենց կռիվներով քվի ձգած Սահմանադրությունը «չ'ընդունելուն համար, ան ալ իր նախորդաց ճամբուն մեջը գտնվելուն «իրավամբ, ելալ բանադրեց զարհամարհողս. և աղեկ ըրալ, իրավամբ ըրալ. «այն ատենին համար իր պարտքն էր. չ'ընել նե, շատերուն պիտ աղգատայց «կ'ըլլար և դժուրքը կ'երթար....

«Մխիթարյան համախոհք ասոր ըսելիք ունին. իրենց պապը, սա ժա-«մանակիս, միլիոն մը հովատարիմ ժողովուրդ ունի նե, թող հաստատեն, «որ զրիչնիս կոտորենք ու մեկ դի ձգենք....Երկայն բարակ մատնի պետք «չէ. համախոհք, պրեք, քահանաներն ալ մեջը գրեք....չը լեցա՞վ....կես միլ-

«Լիոն ան չեղավ... վաճ ձեր թշվառությանը... այդպես ըլլալը շատոնց գիտե՜-
սինք. այսու ամենայնիվ այս օրվան օրս կը դնե կը վերցնե Հայաստանյայց
հայրապետ մը անկեց ինչ վար տեղ ունեի: Արդարեւ, կատակեն ուրիշ բա-
ւնի արժանաւորութիւն մը չունիք եղեր:

«Հայոց եկեղեցին Բարեկենիւն ըրածը տարվե տարի նորոգելեն շատոնց
հաղորեցաւ, իսկ Մխիթարյան համախոհաց սեաների վարագուրը տարին
տասներկու ամիս քաշված, մտիկ ընելով դուխնիս դղում դարձավ... քա-
ջութիւնը Մխիթարյան համախոհացը չէ, բայց հանցանքը հայոցն է, որ
քանի մը Տիտայական տրամաբանութենե վախնալով, կապված մընացին
«ու հերձված անունը միշտ մերժեցին. ինչ կա այդ հերձված անունին վրա,
«ե ինչ ըսել է, որ այդ չափ խրատեր են ու չը կրցին» օր մը ոտքի վրա
«ենելով ըսել թե, այլ», երբովմե եմք անոցմե, որք եկեղեցիցիս կ'արեւմա-
րեմե, ի՜նչ անպատուօրյուն կա այդ անվամբ մեզ... եթե այսպես ըսեն, գու-
ցե իրենց պարծանքն մըն ալ կ'ըլլար այն անունը, որով ոչ միայն զՄխի-
թարյան համախոհս թափալդոր բերած ու անիւ անդնդոց մեջը ձգած և ի
թշնամյաց անդառնալի կերպով հեռացած կ'ըլլային, այլ և Եվրոպան ալ ա-
ռաւել որոշ կերպով և ըստ ամենայնի գատ ու առանձին ազգ մը կը ձանչ-
ւնար զիրենք:

«Հիմա դժւն ըսե, սրամիտ ընթերցող, այս մտքով շողալ ազգդ,
հռովմեականության հրավիրող անձանց սկզբառահնչուէն մեջ պէ՛տե՛ղ մը
«խելք կա...»

«Կատակեն ալ ուրիշ արժեք ունին:

«Մխիթարյան համախոհաց հաղար անգամ գործքով ալ ցույց տված
«էինք, որ մեք, թե լուսավորչական, թե հռովմեական և թե ավետարանա-
ական հայքս մեկ սերունդե, մեկ ընտանիքե և եղբայր ենք, միւր երակնե-
րուն արյունը մեկ տեղե կը բլխի և անոր անվամբը կը կանչվինք, զիրար
«ձգելու և զիրար ատելու միտք չ'ունենալնիս, դեռ քսան չորս ժամ չեղավ
«որ հրատարակեցինք և ըսինք, թե մեք ձեզի գործիք ըլլան և եղբայրնիս
«ուրանալին կամ սպանելեն դադարեցանք և ուխտ ըրինք այսուհետե ձեր
«ծիծաղելի վեճերուն զո՜հ չ'ըլլալու, վասնորո չինք ուղիւ, որ Մխիթա-
րյանց համախոհներն երևին որ և իցե կերպով մեր ազգայնոց ներքին սերն
«ատելության, կապակցութիւնը բաժանման և խաղաղութիւնը խռովու-
«թյան փոխելու պատճառ ըլլան. այսպիսի բանավոր և պատկառելի բողոք-
«սնուս ընդդիմութիւն ընող Մխիթարյան համախոհը կրնայինք կատակեն
«զատ ուրիշ բանով մը պատուել:

«Թող ընթերցողը Ընծայի հոգվածներն իրարու վրա դիզե ու խալկինի
«մը մեջ դնե և ամենավարպետ քիմիագետի մը ձեռնտությամբ զտե, թե
«որ երիտասարդ բանասիրի մը ներքին համոզմամբը մերժված հռովմեական
«պարզեր չեմն նե, կատակնիս ետ կ'առնենք... զնա, Մխիթարյան համախոհ,
«զնա, ներքին համոզմամբ 29 երրորդ երեսի վերջին հինգ տողերը կարդա...»^{*}

^{*} Ներքին համագումր, տպած 1883. Նոյեան ազաջուտ տպարանում, էրես 29. «Առ աը-
պած գրքերդ, քեզ թող ըլլա, վաճիքդ մեջ պահե զանոնք որ ուրիշի մը ընծա ընես Պապին

«ան թող ըլլա քեզի պատասխան, եթե ոչ այսուհետև քո արժեքդ կատակ է, Վիթթարյան համախոհք».

«Ողորդեմք Ընծայի՛ն չէ՛, վասն զի այն պատիժն անոր ընկու միտք շուռնէ՛ք, և ուխտովք կը խնդրենք, որ անոր նման քանի մը հատ գրքեր Վուրս հանք, որպէս զի ձեր ծիծաղելի դրութիւնը բոլոր ազգն աղիկ մը շիմանա և արժեքնիդ ճանչնա: Բայց ձեզի վերջին խրատ ըլլա ըսելիքնիս, և «երանք թե կարենայինք օգտել: Մեք Հայկա զավակներս համոզված և մտքերնիս հաստատ դրած ենք, թե մեր ամեն թշվառութեանցը միակ և «առաջին և վերջին պատճառ դուք (և ձեզի նման ազգատյաց, թե լուսա-
«վորչական, թե հովմեական և թե հունական քահանայք) եղած եք, դուք
«եք Հայաստանն ավերակ դարձնողը, դո՛ւք եք միլիոնավոր ժողովրդոց
«անհետ ըլլալուն պատճառը. դուք եք Հայկա անմեղ զավակներուն կտենն
«ու առջևն ընկնողը, որ գետերուն, սարերուն և գայլերուն բերանը բոլոր
«հազարներով ձգելն ետև, մընացածներն ալ իրենց մարցը գրկին հափը-
«տակեցիք ու անոնց արտասովալից և սրտապատառ աղիւսանացը ձայներուն
«աւանջնիդ ու սրտերնիդ խփելով, տարիք ձեր փառասեր ակնկալութեանց
«էրբը փոխարնն, դժոխավորովոց ձեռքը գրաւ ձգեցիք...»

«Դ՛ուք եք, որ երևելի և Անբընույթ ծաղրալի խնդիրներով ազգը ճգա-
«ւտոր հանեցիք ու ընտանյաց մեջ հուր, սուր, բաժանում և ատելութեան
«ձգելն ետև աղգութիւննիս մահճան և դերեղմանաց դռները հասուցիք:
«Դ՛ուք եք նաև, որ մինչև ցայսօր չը կշտացաք մեր արյունը ծծելն...»

«Ձեզ ասեմ, հով համախոհք և գիշատիչք Հայկան սեռին. անմեղաց
«արյան շոգին աստուծո կենդանւոյն առջևն ելած, բնակութեան ձեր ավե-
«րակ լիցի ըսելու վրա է... Բայց մինչև այն ատենը, կատակն զատ ուրիշ
«բանի մի սպասեք. վասն զի անկեց ալ ուրիշ արժեք մը չունիք»:

Շնորհակալ ենք պ. Կրկուկյանից և մանաւանդ ուրախ ենք նորա
«կատակերգական քանքարի վերա, բայց չենք կարող չասել, թե այն շրջա-
«նակը, որի մեջ հրեցնում է նա ընթերցողներին յուր տաղանտը, ամենե-
«ւին անարժան է նորան: Հոգով չափ ցանկանում ենք, որ արդո հեղինակը
«յուր մտքի ծնունդը ափիլի պատշաճավոր զգեստով հանդես հանն երբեմն
«մեր ընթերցասերներին առաջն:

Ընծայի հեղինակը, սաստիկ սրտնեղած պ. Կրկուկյանի ընդունելու-
«թեան վերա, հրատարակել է մի փոքրիկ թերթ, որպէս մերժողական պա-
«տասխանի. բայց այդ թերթի յուրաքանչյուր տողերից դուրս է նայում մի
«ծերացած զորութիւն, որ յուր մանկութեան ժամանակ ևս չէ հատկացած
«մի պնդութեամբ. ամենազորավոր պատասխանին, որ լսում ենք ծերունի
«հոր բերանից, այս է, պապայան եղիր, որ խալոս: Լսեցինք, թե այս թերթը

կողմն, մենք քեզմեն շնորհակալ ենք, ու հռովմեակումս պարզի կարող չենք: Արդարև այս
«խոսքերը լսելուց հետո Միթթարյան համախոհի վերստին ընծա առնելը մեք ևս ճանաչում ենք
«վերին աստիճանի անհամութեան: Եվ այսօրիս ընծան, համաձայն ենք պ. Կրկուկյանիցին,
«որ կատակից ավելի ուրիշ բանի արժանի չէ:

Կ. Էմմ.

ևս ընդունել է յուր արժանի պատասխանը, բայց մեզ չհաջողեցավ տեսանել և ընթերցանուլ:

Խոսելով այսքան հոգևոր վիճակից մարդերի վերա, հարկ համարում ենք հանդես հանել Հիշատակարանիս մեջ արդո Շահնազարյանց Կարապետ վարդապետը, Թիֆլիսի թեմական տոների երեմիական նախագահ տոնակալը, որ գտանվում է այժմ Փարիզում: Քանի մի տարի սորանից հառաջ բարձրացած մրրիկը խլից նորան յուր տեղից և բավական միջոց պտուտելով ձեռք վերջապես Ծրանսիայի մայրաքաղաքի մեջ:

Արդո վարդապետը ձևք է զարկած, մինչև այժմ չտպւլած հայոց հին հեղինակների գործերը յուր ծանոթաբանությամբ և մեկնաբանությամբ ապելու: Այս գործերը տպւում են Շար Հայ մատենադրոց մականգրությամբ և բաժանվում են նոցա, որոնք հառաջուց գրված էին այս հրատարակության բաժանորդ: Լուում ենք, թե տասն և չորս հատոր պիտի լինի բոլոր հրատարակութունը:

Որպես հնության հիշատակարան պատվելի է մեզ այս հրատարակությունը և այն ազգային դպրությամբ պարագլուխների համար. թող արգտապարտը հաճի ընդունել մեր շնորհակալությունը: Ինչ որ վերաբերվում է տպագրողի սեպհական ծանոթութեններին, մեք գտանվում ենք մեծ տարակուսի մեջ, և անտարակույս մի օր ազգային կրիտիկոսքը կը դատեն այդ բաները, ավելի գտելով և մաքրելով, ինչ որ դեռևս մնացած էր խառն և շփոթ: Արդո վարդապետը, այս բաները տպւում է յուր առանձին տպարանում: Խոսելով տպարանի վերա, պարտականություն ենք համարում մեզ լուռ չմնալ պ. Զանիկ Արամյանի տպարանի մասին:

Պ. Զանիկ Արամյանը, Նիկոլիդիա քաղաքից, երկար ժամանակ Փարիզ բնակվելով և տպագրական արվեստի հմտանալով, բավական հարստացուցել է յուր հայկական տպարանը բազմատեսակ տառերով: Այդ տպարանի մեջ գործածական տառերը սովորաբար են նոր ոճով շինվածք. թեպետ և ոչ բոլորովին կատարյալ, ճարտարության մասին: Բայց պ. Արամյանի փուլթը և ջանքը, այլև պատրաստականությունը ընդունելու ամեն մի բարեմիտ խորհուրդ, յուր տպարանից այս կամ այն թերությունը վերացուցանելու համար, արդարև վկայում է, թե մինչև որ աստիճան աշխատում է նա ծաղկեցնել հայկական դրատպությունը Եվրոպայի խորհրդավոր մայրաքաղաքներից մինի մեջ:

Պ. Արամյանը վաճառում է յուր տպարանից թե մայրեր և թե ձուլյալ տառեր և ցուցակը այդպիսի տառերի վաղուց հրատարակած է մի առանձին մեծ թերթի վերա: Մեծ հաճությամբ հաջողեցավ մեզ լսել պ. Արամյանից, թե նա շուտով պատրաստվում է առնել մի հրատարակություն, թե ամենայն ուղարկված ձեռագիր կարելի է տպել նորա տպարանում և այդ կարելությունը հիմնված է միայն մի պայմանի վերա. ինչ պայման է այդ. որ ընդդեմ չլինի տպելի բանը ֆրանսիական քաղաքականությանը: Այս պայմանը շատ հեշտ հանձնառական է, մասնավոր որ հայք հարակցություն չունենալով ֆրանսիականի հետ, ինչպես ուրիշ կա-

ռավարութեաններէ հետ, ուրիմն և նոցա օգուտը կապուած չէ մի ֆլասի հետ, որ պիտի վերաբերվիր ֆրանսիական կառավարութեան: Շնորհակալութեան պ. Արամյանին, և առավել շնորհակալ կը լինինք, եթե բոլորովին ազատութեն և անկախաբար լցուցանե յուր խոստմունքը: Ազատ դրատպութեանը մեծ քայլափոխ է դեպի հառաջդիմութեան. և ամենայն մարդ, որ կարող էր որևիցե կերպով, ընթացք տալ ազատութեան, արժանի և արժանի է մեծ շնորհակալութեան:

Մեր ներկայութեամբ դուրս եկաւ այդ տպարանից մի զիրք Փելիքս և Պավլինե պ. Թորոսյանի ձեռքով իտալական բնագրից թարգմանուած: Բացի շնորհակալութենից ուրիշ բան չունինք ասելու պարոն թարգմանողին. ներողամիտ աչքով նայում ենք թե լեզվի և թե թարգմանութեան թերութեաններէ վերա, հարգելով նորա ազնիւ ձգտողութեանը, յուր ձեռքից եկածի չափ հարստացնելու մեր ժողովրդական աղքատին դպրութեանը: Բայց չէ կարելի մի քանի խոսք չասել այն մասին, թե հեղինակը այդ գործի, դուր տեղը աշխատել է մի քանի բան այլապես փոխելով. ավելի լավ էր բառ առ բառ օրինակել Բեռնարդեն դը Սան-Պիեռի Պավլու և Վիրգիլեն, քան թե նույն բանը բայց ավելի անշուք կերպարանքով հանդես հանել որպես մի նորութեան. գոհեալ ավելի հաճութեամբ կը կարդայինք դորան: Ամենայն մարդ, որ կարդացած էր Պավլու և Վիրգիլեն անունով Բեռնարդեն դը Սան-Պիեռի գործը, Փելիքս և Պավլինեն մեջ պիտի տեսանե մի կույր նմանողական ձգտողութեան. ոչ թե միայն գաղափարքը միևնույն, այլ և շատ անգամ խոսակցութեան նյութը ևս: Այստեղ ևս երևում են երկու անբաղդ գերդաստանք, երկու աղքատ ու անմեղ սիրահարը և վախճանը գործի, մի փոքր այլապես ընթացք տալու համար, կատարուած ավելի կոպիտ և անբնական կերպով:

Այդ գործը (բնագիրը) չունի ոչինչ մատենագրական արժանավորութեան: Աղահում ենք մեր եղբայրակիցքը, թարգմանութեան ժամանակ ուշ դարձուցանել այն բանի վերա, որ բնագիրը ունենա մի հաստահիմն արժանավորութեան:

Մեք ուրախ ենք, որ ամենայն տեղ հայերի մեջ երևում է այժմ փոքրիշատե շարժողութեան, ազգը և ազգութեանը ասես թե կամաց կամաց դառնալու են հասարակաց խոսակցութեան նյութ. բայց միւր ցանկութեանը այն է, որ այդ առարկայի վերա ամուլ շատախոսութեամբ չհերքեանան:

Շատ փոքր է Փարիզում գտանուած հայերի թիւը, բայց այս փոքրի մեջ երևում է ազգայնութեանը ավելի շատ, քան թե այլ բազմահայ քաղաքներում, ուր շատ անգամ ձգել է մեղ բաղդը: Փարիզում գտանուած է քանքարափոր պ. Ս. Ոսկանյան ուսումնական ազգայինը, որ քանի մի ժամանակ սորանից հառաջ հրատարակելով Արևելք անուն օրագիր (խափանուած մի հայ ճիւղիթի դարանագործութեամբ, ամսթ և խալտառակութեան այդ սեահոգի անպիտանին) այժմ հրատարակում է Արևմուտք անունով կիսամսագիրը:

Ազգային արգո և պատվելի եղբայրակիցք պ. Թյուսյուզյան, պ. Դյա-

Թիւլյան և այլք հոգաբարձու լինելով բոլոր տպագրութեան ծանրութեանը, հրաւիրած են պ. Ոսկանյանին հանձն առնուլ միայն շարադրելը: Ազնիւ հայը զոհելով յուր ժամանակը կամակար ընդունում է այս հրավերը և ահա Արևմուտքը երևում է հայերի աչքին: Մեք գիտենք մի ազատախոս հեղինակի վիճակը անկիրթ աղղի մեջ. այդպիսի հեղինակը ոչ թե միայն պիտի կուրծք մաշի, աչքի լույսը թափի սղգին նոր դադափարք տալու համար, այլև պիտի տանի այն սև սև բամբասանքներին, որ անխորհուրդ խաղաբասերքը անշուշտ ուղղելու էին մի այդպիսի հեղինակի վերա: Ասիացին չէ կարող մերկանդամ տեսանել ճշմարտութեանը. Իդիսը պիտի քողով ծածկվի միշտ եղկատացու աչքից. այս պատճառով ևս տեսանում ենք զանազան խլրտուներ և խշամական հարձակմունք Արևմուտքի թե հիմնադրերի և թե շարագրողի ջանքը և աշխատանքը ունայնացնելու համար: Զգիտենք, թե մինչև երբ պիտի հարատևե հայ-ճիզվիթների ազդեցութեանը մեր ազգի վերա... Ո՛հ, օրերով, ամիսներով և տարիներով ողբալու նյութ:

Մեք մի առանձին հոգվածով մասնավորապես կը խոսենք Արևմուտքի վերա և մի երկու բան մեջ կը բերենք Արևմուտքից այդ հոգվածի մեջ, մեր ընթերցողներին մի փոքր ճաշակ տալու համար: Այժմ այսքան թող հերիք լինի ծանուցանել, որ այդ օրագիրը հրատարակվում է ամիսը երկու անգամ, յուրաքանչյուր համարը բաղկանում է մի քառածալ թերթից, տարեկան գինը Փարիզում է հինգ մանեթ, Մոսկվայի մեջ վեց մանեթ, իսկ Ռուսսիայի այլ քաղաքների համար յոթն և կես մանեթ: Ցանկացողքը ստանալ այս օրագիրը կարող են յուրյանց խնդիրը պատկանյալ արժաթով հանդերձ հասուցանել կամ պ. Նազարյանցին կամ պ. Նալբանդյանցին: Հյուսիսափայլը հանձնառու է Արևմուտքի գործակալութեանը Ռուսսիայի մեջ:

Արևմուտքի ազնիւ հրատարակողը և հիմնադիրքը թող հաճին ընդունել մեր առ ի սրտե հրապարակական շնորհակալութեանը, որոնց ցանկանում ենք նույնպես ամենայն հաջողութեան և հառաջադիմութեան:

Հիմնադրերից մինը, ինչպես ասացի, պ. Թյուսյուզյան արգո երիտասարդը Փարիզում վաճառականութեան և երկրագործութեան դպրոցների մեջ ավարտելով յուր ուսման ընթացքը, պտրապում է ներկայումս առևտրական գործողութեամբ: Այս պարոնը ընկերանալով պ. Գռելյ (Gréllé) ֆրանսիացու հետ կատարում է վաճառական աշխարհում մեծակշիռ գործեր: Այս երկու ընկերակիցքը ունին վաճառական տներ Փարիզում և Կոստանդնուպոլսում: Բառասուն տարուց ավելի տևում է Գռելյի վաճառական տունը և շահած է բոլոր Եվրոպայի և Ամերիկայի վաճառական տների հավատը:

Ազգային վաճառականը ուրեիցե կարող են ամենայն պահովութեամբ գործ կատարել այս տան հետ. մանավանդ նախիջևանցոց օգտակար էր այս տունը, որին գործակից էր մի ազգասեր հայ: Եթե շատ ցորյան կամ այլ ապրանք ուղարկվելու լինի Եվրոպա Մարսելի վերայով, այդպիսի դիպվածում պ. Թյուսյուզյանը և պ. Գռելյը պատրաստ են մի առանձին տուն բանալ Մարսելյում: Ահապատիկ պ. Թյուսյուզյանի հասցեն:

Ամենայն հոգով ցանկանում ենք, որ մեր ազգային եղբայրակիցներին մեջ բացվին զանազան կապակցությունք: Մի բարոյական կապակցություն, մի բարոյական ընկերություն ավելի հիմնավոր է և հաստատ, հիմն հարակից լինին նորան այնպիսի հանգամանք, որ ազգյուր էին և նյութական շահաստացություն. այս խնդրին կարող է կատարելապես պատասխանել առևտրական կապակցությունը: Ես միանգամ Հիշատակարանիս մեջ (158 օգոստ. Հյոյսիստփոյ) 5.[ամար] 8) խոսելով Նախիջևանի հացի, յուղի և երկաթի վաճառականություն մասին, հայտնել էի իմ խորին ցավակցությունը այն բանի վերա, որ նախիջևանացի արգո վաճառականք անսխալական հաշվարկություն չունենալով Եվրոպայի հետ հարկադրված են հնազանդվիլ Եվրոպական վաճառական տներին, որ դտանվում են Ռոստով և Նախիջևան քաղաքների մեջ: Ինչպես մեզ քաջ հայտնի է, պ. Թյուսյուզյան ազգայինը պատրաստ է բանալու ամենայն տեսակ հարակցությունք և յուր հետ գործ կատարել կամեցողներին միշտ հայտնել ապրանքի գները և հարկավորութենների քանակությունքը: Մանավանդ հարմարություն կա մեր հայ վաճառականներին, որ կարող են հայ լեզվով թղթակցիլ, մինչդեռ օտար տներին հետ գործ ունենալու ժամանակ պիտի նեղություն կրեին լեզվի կողմից: Այդպիսի վաճառականքը պ. Թյուսյուզյանցի հետ առաջին անգամ ծանոթացնելու և ավելի մանրամասն լուրեր և ծանոթությունք, առևտրական գործողութենների վերաբերյալ, տալու համար պատրաստ է կոմս էմմանուելին, եթե խնդրեն նորա միջնորդությունը:

Ազգային խնդիրներով պարապող և ազգի վիճակին ուշադիր եղող մարդը չէ կարող չտեսանել, որ հայերի մեջ ևս օրե օր առավել շատ դուրս երևելու վերա են օրագիրք, լրագիրք կամ այլ բանասիրական հանդեսք: Թյուրքիայի հայ օրագիրքը կամ լրագիրքը համարյա թե ամենայն ամիս հրատարակում են այս կամ այն, հրատարակվիլու նոր օրագրի հայտարարությունք: Այժմ, ցավելով խոստովանում ենք, որ շատ անգամ այդպիսի օրագիրք հազիվ թե տեսած հրապարակի լույսը և ահա շիջանում են ասուպների նման, մի տխուր հիշատակ թողնելով մեզ յուրյանց մի քանի համարը: Օրագրերի այսպիսի անհաստատությունքը չէ պիտո հանցանք համարել հրատարակողներին. մեր ազգի մեջ, ինչպես վերևում ասացինք, օրինավոր մատենագիրք կամ օրագրի հեղինակը պատերազմ ունի ոչ միայն ազգի դարերով կարծրացած նախապաշարմունքի հետ, այլ և իրավաբաշտների հետ. և ոչ միայն այսչափ. փառք և պարծծք մեզ հայերիս, նաև հայկական ճիզվիթների հետ, որոնց պոլիտիկային ընդդեմ է ամենայն ճշմարտություն, որի հետևանքը լինելու չէր մի օգուտ ճիզվիթներին:

Թյուրքիայում մինչև այժմ ազատ էր գրատպությունը, բայց այժմ լուր մեք, որ ամենայն ազգից կարգված են ցենզորք (քննիչք) և, ինչպես պատմում են, մեր ազգից կարգված պարոնը առավել խիստ վարվում է հեղինակների հետ, քան թե պահանջում էր Թյուրքիայի խարխալալ կառավարությունը: Այստեղ երևում է մոլի եռանդը... մեք բողոքում ենք

այդպիսի քննիչներին ընդդեմ, և խնդրում ենք, ուշագիւր լինելով մեր ան-
բաղդացած ազգի վիճակին, տեղիք չտալ անձնական կրքերի և ախտերի,
երբ որ պիտո էր կատարել յուր պաշտոնը:

Ուր չկա մտքի և բանականութեան ազատութիւն, այնտեղ կա հո-
գու ստրկութիւն, իսկ ուր ստրկութիւն, այնտեղ չկա կյանք: Հայոց ազգը
առանց նորան ևս քաղաքականապէս մեռած է ներկայումս. մի վերանորո-
գութիւն, մի բարոյական վերածննդութիւն եթէ կարելի էր երբեքից հու-
սալ, ապա ուրեմն պիտի լինի այն ճշգրիտ և ստույգ լուսավորութեան միջ-
նորդութեամբ: Լուսավորութիւնն է միակ հնարը միմյանցից բաժանված
և շատ անգամ, կրքերի և ախտերի խաղալիկ դառնալով, իրյար հետ թշնա-
մացած ազգային անդամքը միմյանց հետ անքակտելի կապակցելու և ազ-
գային մարմնի ամբողջութիւնը դուրս երևցնելու համար: Լուսավորութիւնն
է այն աստվածային շունչը, որ աշտարակի օրերից բաժանվածքը միավո-
րուժ է դնել մի կապ եղբայրակցութեան և սրտակցութեան. նա է այն
աստվածային հուրը, որ ջերմացնում է ամենայն սառն սիրտ և պտղաբեր
է գործում ամենայն ամուլ և անժին հողի:

Բայց լուսավորութիւն ստուգապէս, լավ միտք առնելով այս մեծա-
խորհուրդ բառիս նշանակութիւնը, առանց թույլ տալու յուրաքանչյուր
մարդու ազատորեն խոստովանել յուր սրտի վկայութիւնը, մեք ճանաչում
ենք կորստաբեր իմաստակութիւն, առաջնորդված ճիշդիթական հոգով:—
Կեցցէ ԱՅՍՈՒԹՅՈՒՆ:

Ազատ աստվածն այն օրից,
երբ հաճեցավ շունչ փչել,
իմ հողանյութ շինվածքին
Կենդանութիւն պարգեւել.
Ես անբարբառ մի մանուկ
Երկու ձեռքս պարզեցի,
Եվ իմ անգոր թևերով
Ապատութիւնն գրկեցի:

Մինչ գիշերը անհանգիստ
Օրորոցում կապկապած
Լալիս էի անդադար,
Մորս քունը խանդարած,
Քնդրում էի նորանից
Բազուկներս արձակել.
Ես այն օրից ուխտեցի
Ազատութիւնը սիրել:

Թոթով լեզվիս մինչ կապերը
Արձակվեցան, բացվեցան,
Մինչ ծնողքս իմ ձայնից
Քնդացին ու բերկրեցան,

Նախկին խոսքն որ ասացի,
Չէր հայր, կամ մայր, կամ այլ ինչ,
Ազատությունն, դուրս թռավ
Իմ մանկական բերանից:

«Ազատություն», ինձ կրկնեց
Հակատագիրը վերևից.

«Ազատությունն դու զինվոր
Կամիս գրվիլ այս օրից:
Ո՛հ, փշոտ է ճանապարհդ,
Դեզ շատ փորձանք կը սպասե.

Ազատություն սիրողին
Այս աշխարհը խիստ նեղ է»:

—Ազատություն,—դռնեցի,—
Թող որոտա իմ գլխին
Փայլակ, կայծակ, հուր, երկաթ,
Թող դավ դնե թշնամին,
Ես մինչ ի մահ, կախաղան,
Մինչև անարգ մահու սյուն,
Պիտի գոռամ, պիտ կրկնեմ
Անդադար. ազատություն:⁷⁴

ԺԲ

Ներածություն—Բեզգադեի յոթն հրաշալիքը—Խառն լուրեր—Մի աբեղայի
Ֆեմատիկիսություն:

Թող ինչ կամին խոսեն, բայց Բեզգադեն համը տարալ: Հիշատակա-
րանս պարտական է նորա հրաշագործությունքը պատմել: Այնպիսի գործեր,
որպիսիք օր ու ցերեկով գործվում են Բեզգադեի ձեռքով, եթե նյութ չլի-
նին հրապարակախոսության, եթե այդպիսի անքրիստոնյա և անբարոյա-
կան մարդիկ զպրության ձեռքով չպատուհասվին, բանականությունը, ար-
դարությունը մեղ—գրողներին—կը դատապարտե:

Մեք հրավիրում ենք բոլոր հայոց վաճառականքը ուշադրությամբ
կարդալ այս տողերը և ամենայն արդարությամբ դատաստան կատարել:
Եթե այդ դատաստանի մեջ լինի այնքան բարեխղճություն, այնքան ար-
դարամտություն, որքան կա մեր առնելու պատմության մեջ, ապա ուրեմն
Հիշատակարանս կը հասանի յուր նպատակին և ես կատարած կը լինիմ իմ
խորհրդավոր պարտականությունը:

Թող չսրտնեղին տղայաբար այն մարդիկը, որոնց ծանր է տեսանել
բաց աչքով որևիցե պակասություն մեր ազգի անդամները վերա. առողջ
բանականությունը պահանջում է հանդես հանել զորանց և խայտառակել
և դատապարտել, որպեսզի օրի օր վերանան և անհետանան այդպիսի բար-
բարոս գործողությունք:

Թող, նույնպես, Բեգզադեի նման մարդիկ չուրախանան, թե ինքյանք— աղատ մնալով, առիթ ունեին ղվարճանալու, տեսանելով Բեգզադեի բողբոջութիւնը, այլ դուրս փոխանակ թող մաքրեն խղճմտանքները և մի փոքր մտածեն, լավ են արդյոք այն գործերը, որոնց մասին դատապարտւում է Բեգզադեն. արդյոք չունիին ինքյանք ևս այդպիսի գործեր, արդյոք ապականւած չէ՞ին նույնպիսի կամ ևս ավելի վատթար կեղտերով: Հիշատակաւորանիս աչքերը բաց են և ականջները սուր... Բարովք է յուր անձը մաքրել, քան թե բարկանալ այն մարդու վերա, որ տեսանելով ապականութիւնը, ասում է հայտնի թե ապականւած ես:

Տարակույս չկա, մեր ազգի հիվանդութիւնը դարաւոր է. այն ապականութիւնը, որով նա պղծել է յուր հայութեան անունը, մեծ հնարների են կարոտ, որ սրբւիկին, բայց մեք մեր կարողութեան չափ պարտական ենք սպասաւորել այս սուրբ պաշտոնին: Մեր համար ազգութիւնը և ամբողջ ազգի կատարելութեան դադափարը այնքան ծանր կշիռ ունի, որ դորան պահպանելու և օգնելու մտքով պատրաստ ենք ամենայն զոհաբերութեան, ինչ որ միայն կարող էր մի մատենագիր մարդ: Այս բաների մեջ ոչինչ են մեր աչքում մի քանի կռապաշտ հայերի պատկասիրութիւնը և անձնասիրութիւնը, ուստի մաքուր խղճմտանքով և ձեռքբեր սրտերիս վե՛ւա դրած, ոչ միայն զոհում ենք նորանց, այլ որպէս քաղցեալան սերմից հառաջացած ծնունդներ քարին ենք դարկում:

Շատ լավ գիտենք, որ մեք այս պատճառով ատելի ենք կացուցանում մեր անձը, և այս է պատճառը, որ Հյուսիսփայլը փուշ է շատերի աչքին, բայց միշտ մտածում ենք, թե պատախանատու ենք աստուծո առաջ, պատասխանատու խղճմտանքի և առողջ գատողութեան առաջ:

Եթե մեր խորհուրդը լիներ գնալ օգտի և շահաստացութեան քամակից, եթե մեր ցանկութիւնը լիներ սուրբ համարել ամենայն հնար, որ ձեռնատու էր թե մեզ սերելի կացուցանելու ազգին և թե Հյուսիսփայլի ճանապարհը հարթելու, այն ժամանակ, իհարկեմ մեք ևս կը զոհեինք ազգի օգուտը մեր շահին, մեք ևս կեղծավորութիւնը կը շինեինք մի հաղթակիր գործիք: Բայց թող հեռի մնան այդ դժոխային հնարքը, նոքա սեպհական են օրսկուրանտներին և ճիզվիթներին, որոնց հետ չունինք մասն և բաժին: Եվ ոչ միայն այսպիսի, այլև չենք ցանկանում, որ այդ գիւլախորհուրդ մարդիկը գովեն մեզ, մեր դործը, մեր ուղղութիւնը, ըստ որում մեք ինքնին պիտի կասկածելի երևեինք մեր աչքին:

Ազգի տնդաստանի մեջ հինգ ցորենաբույս չկա, բայց փուշ և որմ քուրաւոր. աղաչում ենք ամենակալ տերը սրտացալ գործավորներ ուղարկել, որ խնամով խելին այդ փուշերը, որպեսզի ագնիւլ բույսերը հնար ստանալին աճելու և զորանալու: Ժամանակ է, որ հայերը դուրս գան երեխայութենից և մի փոքր այրութիւն ստանան, սովորեն դատել և ճանաչել սեք և սպիտակը. մինչև այժմ նոքա դատել են միայն գինու և պանրի արժանավորութիւնը: Ժամանակ է որ մի փոքր մտածել ուսանին, որովհետև մինչև այժմ դատանվել են նույն դրութեան մեջ, ինչ վիճակում էր նաբու-

գողոնոսորը երազից հետո. «Եւ բանն վերացաւ յինէն», ասում էր նա մարգարեին:»⁷⁵

Ամաչում ենք, մի օտար մարդու առաջն, երբ պատմելով մեզ մեր ազգի անարտությունը, նյութականությունը և երկխայական դատողությունը, խնդրում են պատասխանել, թե ինչ աղբյուրից հառաջանում էին դոքա և թե կարելի՞ է արդյոք մինչև այդ աստիճան անարգել յուր անձը: Մեզ շատ անգամ բռնադատում են կարմրել և ամաչել, բայց մեր հոգով չափ սիրելի հայերը չկամին, կըրայրաբար խոսելով նոցա հետ, խնդրեինք վերացնել այն տգեղությունը, որոնց համար ամոթապարտվում էինք օտարների առաջն:

Մեր ազգի խոցերը և ցավերը քաջ հայտնի են մեզ, բայց ինքը ազգը չկամի խոստովանել յուր հիվանդությունը, նա փախչում է բժշկից, նա կարծում է, թե թագուցանելով փտած և ապականված վերքերը ընկերի աչքից, կարող էր պարտակել յուր ողորմելի դրությունը. այդ վերքերը ճաբակում են նորա հոգին, և այս պատճառով ևս հայը մարմնով միայն ապրում է առողջ:

Մի քանի թեթևամիտ օրագրերի և լրագրերի խելացնոր կարծիքներ և գաղափարք հասանում են մեր ականջին, բայց դոքա կոտրած դանդակի ձայնից ավելի չունին ուրիշ արժանավորություն: Մեք ծիծաղում ենք զոցա վերա, բայց այդ ծիծաղը արտասուքից դառն է մեր համար, ըստ որում այդ բաները գործվում են մեր ազգի մեջ:

Այդ երեխայամիտ օրագիրքը և լրագիրքը մինչև այժմ ուխտ են դրել բամբասել մեզ և մեր ասածի հակառակը պնդել, մինչև այն աստիճան մոլորության հասանելով, որ եթե Հյուսիսաֆայի մեջ գրվի, թե տառված կա, նոքա պատրաստ են և այդ ուերանալ: Մի քանի հոգեւորների կողմից նշովքի շանթեր ևս տեսանում ենք դեպի մեզ արձակված, բայց այդպիսի շանթերը փութով շիջանողք են և վաղուց արդեն կորուսել են մարդկեղեն աշխարհում յուրյանց գաղտնածածուկ խորհուրդը:

Մեր սիրտը լցված է արյունով. մեք այստեղ չենք ծառայում մեր ախտերին, ինչպես մի քանի գիշերադեմ մարդիկ հայհոյեցին մեզ, այլ սպասավորում ենք ազգի օգտին. գուցե մեղավոր ենք նորանով, որ մեր աչքի առաջն են հայոց ազգի համար, սորանից հարյուր տարի հետո դաւոց օրերը...

Հրավիրում ենք կեղծավորները լարել յուրյանց գործարանքը և արգարացնել բեզդադեի գործերը, որ պիտի նկարագրենք և որոնց համար ուրիշ հարմարավոր անուն չգտանելով անվանեցինք «Բեզդադեի յոթն հրաշալիքը»:

Առաջին, Բեզդադեն, մի մեծ քաղաքում ունենալով մի վաճառանոց, առել էր յուր մոտ մի պատվական երկտասարդ, տարեկան վարձ տալով նորան և խանութի բոլոր ապրանքը հաշվով հանձնելով. Երկտասարդը, ինչպես վերևում գրածներիցս պարզ երևում է, ընկեր չէր, ուրեմն և ոչ բաժանորդ Բեզդադեի շահին կամ ֆուսին, նա պարտական էր վաճառած ապ-

րանքի արծաթը և մնացած ապրանքը ցույց տալ Բեզգադեին նույն հաշիվով, ինչ հաշիվով ստացել էր:

Մի քանի տարի ծառայում է այս երիտասարդը, խանութի ապրանքները օրն օր սկսանում են հատմանիլ, այս պատճառով ևս տեսակի պակասութենից առուտուրը սկսանում է թուլանալ: Արի երիտասարդը նկատում է այս բանը և ֆնասի ճանապարհը փակելու համար գրում է Բեզգադեին նոր ապրանք ուղարկելու Բեզգադեն, սկզբումը այսօր էգուց ասելով, վերջապես բոլորովին լուռ է մնում: Երիտասարդը գրում է, աղաղակում է, տալիներով, բայց լսող չկա. գրում է նա և շատ անգամ, եթե չէ կամենում Բեզգադեն նոր ապրանք հասուցանել, որպեսզի կամ ինքը գնա այդ քաղաքը կամ մի այլ մարդու հանձնե հաշիվ: և ապրանքը ստանալ յուրյանից և գործը ավարտել:

Բեզգադեն, երկար ժամանակ այս աղաչանքին ևս ականջ չդնելով, թողնում է երիտասարդը վերջին հուսահատության մեջ: Մի օր, երբ սաստիկ զայրացել էր Բեզգադեին մարդ զրկելու ծարավը (տարու մեջ 365 անգամ դարձնում է նորանում այս կիրքը) 1118 վերստ ճանապարհ կատարելով հանկարծ երևում է այն քաղաքի մեջ, ուր էր նորա վաճառանոցը կամ գանգատավոր գործակատար երիտասարդը: Սա սկսում է իսկույն հաշիվ տալ: Օրինակի համար ասենք թե երիտասարդի ձեռքը հանձնել էր Բեզգադեն 30,000 մանեթի ապրանք. գործակատարը ժամանակ առ ժամանակ հասուցել է Բեզգադեին 25,000 մանեթ: Ներկա ցույց է տալիս 10,000 մանեթի ապրանք, հաշիվելով այն գնով, ինչ գնով Բեզգադեն հանձնել էր երիտասարդին: Քայց Բեզգադեն մի մանեթով երիտասարդին տված ապրանքը հետ չէ ընդունում մի մանեթի տեղ, այլ հաշիվում է 75 կոպեկով, պատճառելով թե հնացած էին: Երիտասարդը պատասխանում է. «պարոն, թե նոր է թե հին է, ահա քո ինձ տված ապրանքը, ես չեմ կերել. չեմ վատնել, այլ որքան վաճառել եմ, նոցա բոլորի արծաթը քեզ հասուցանելով և այն քսան հազարին հինգ հազար ևս շահ հանելով, ուստի արժան է որ մնացած ապրանքը հետ առնուս նույն գնով, ինչ գնով ես քեզանից ստացել էի: Եթե սի մանեթի բանը պիտո է 75 կոպեկով հետ տալ, պակաս մնացած 25 կոպեկը ճրտեղից պիտի դուրս գա»:

— Քո վարձից,—շուտով պատասխանում է Բեզգադեն:

«Իմ ոռճիկը հերիք չէ այդ պակասը լցուցանելու համար», կցորդում է երիտասարդը հեզնությամբ:

— Մնացածի համար մուրհակ կը տաս,—ասում է Բեզգադեն:

«Ես այսքան տարի ծառայեմ, քեզ այնքան շահ ցույց տամ, հերիք չէր այս, ոչինչ վարձ չառնում, այլև պարտակման մնամ, այս որ աշխարհի կամ ինչ կրոնից թույլ տրված գործ է», հարցանում է երիտասարդը:

— Ես փիլիսոփա չեմ,—պատասխանում է Բեզգադեն թաբակը քաշելուց հետո տուփի կողքին դարկելով.—Ապրանքը հնացած է և այժմ չէ արժու մի մանեթ:

Այս կերպով ևս վերջացնում է Բեզգադեն յուր հաշիվը. մնացորդ ապ-

րանքը հետ է ընդունում ցած գնով, չէ տալիս երիտասարդի վարձը և սպա-
կաս մնացած արծաթի փոխարեն առնում է մուրհակ։ Երիտասարդը չէ կա-
մենում դատաստան մտանել, քաջ իմացած լինելով Բեզդադեի սովորու-
թյունը, որ ծառայողի 100 մանևթ վարձը կտրելու և յուր անխիղճ կամքը
առաջ տանելու համար, պատրաստ է 1000 մանևթ կաշառք տալով, դա-
տաստանը թյուրելու։

Այս դործողութենից հետո, մի քանի մարդիկ տեսանում են Բեզդա-
դեին, որ նա, քաղաքի նշանավոր փողոցի մեջ, յուր վաճառանոցի առաջև,
օր ու ցերեկով, գիշերադեպստը հագած ման է գալիս մի հրեայի հետ, աշ-
խատելով խաբել, կամենալով մի մուշտակ գնել նորանից։

Երկրորդ, Բեզդադեն սովորություն ունի ապրանք ուղարկել մի մեծ
քաղաք, երբ վաճառի հանդես էր լինում այնտեղ։ Մի այլ վաճառական
պարոն, որ նույնպես պարապում էր այդ առևտուրով, գնում է Բեզդադեի
մոտ և առում է, որ եթե այդ անդամը Բեզդադեն հոժարի մարդ և ապ-
րանք չուղարկել այդ վաճառահանդեսը, ինքը պարոնը պատրաստ է մի քա-
նի ամիս ժամանակով գնել Բեզդադեից մոտ իրը 15,000 մանևթի ապրանք,
հարյուրին 10 շահով։ Բեզդադեն համաձայնում է, տալիս է ապրանքը և
ստանում է պարոնից կանոնավոր մուրհակ։ Երբ գնող պարոնը յուր ապ-
րանքի հետ միասին հեռացած էր քաղաքից, դեպի վաճառահանդեսը, Բեզ-
դադեն մյուս օրը գնում է վաճառափողոցը (биржа) և այնտեղ խոսում է
այսպես։

— Մի մարդ, որ ինձ հիմար անվանե, իրավունք ունի։

«Ինչ պատճառով», հարցանում են վաճառականք։

— Այս ինչ պարոնի այսքան արծաթի ապրանք հավատացի. բայց,
թե նորան վաճառած, թե ծովը ձգած միևնույն է։ Ո՛վ մի կոպեկ կը տա
այժմ նորա մուրհակներին։

«Ինչու այդպես կոտրում եք այն պարոնի անունը, նա ոչ ոքի ար-
ծաթ կերած չէ, ոչինչ խարդախություն արած չէ», ասում են մարդիկ։

— Խոսքս այն չէ,—պատասխանում է Բեզդադեն,—արեւ է կամ չէ
արեւ. այլ այսքան միայն գիտեմ, որ արծաթս կորած է։

Այս բանի մեջ Բեզդադեի խորհուրդը այն էր, որ այն պարոնի անունը
կոտրվի վաճառանոցում, որ հավատարմությունը կորուսանելով չկարողանա
շարունակել յուր առևտրական դործողությունքը, որպեսզի ասպարեզը մնա
միմիայն Բեզդադեին։

Մի փոքր ժամանակից հետո վերադառնում է վաճառահանդեսից պար-
տական պարոնը և իմանալով Բեզդադեի արած տմարդությունը, իսկույն
ժամանակից հառաջ վճարում է յուր պարտքը Բեզդադեին, մտածելով թե
այսպիսի ազնվությամբ կարող էր հանել յուր վրեժը և խայտառակել Բեզ-
դադեի ստախոսությունը և անբարոյականությունը։

Բայց ինչ բանով արդյոք կարելի է ամաչեցնել Բեզդադեին. աստուծո
ստեղծած նյութական և իմացական քաների մեջ չկա մի այնպիսի բան, որ

կարողանար նորան ամաչեցնել: Բեզգադեի հրեսը վաղուց դարձել է շինականի տրեխ:

Ներքորդ, Բեզգադեն ուներ մի սիրական գործակատար, որ վերջին ժամանակներում շինել էր յուր հետ մասնավոր ընկեր: (Այս գործակատարի և Բեզգադեի շատ վաղ ժամանակներից սկսած, իրյարու մեջ ունեցած հարաբերության ժասին, չար լեզուներ խոսած են շատ կեղտոտ բաներ...): Ինչ և իցի: Ահա այդ գործակատարին նշանում է մի օրիորդի հետ: Մարդիկ, տեսանելով, որ Բեզգադեն մեծ ուշադրություն և խնամք է ցույց տալիս հարսնացու օրիորդի վերա, զարմանում են: Բայց այդ զարմանքը հասանում է մինչև ի սարսափ, երբ մի անգամ մի սլատավոր մարդ, տեսանելով հարսնացու օրիորդը, մինչդեռ ման էր գալիս Բեզգադեի կառքով, ասում է Բեզգադեին:

«Այս ինչ պատիվ է, որ ցույց ես տալիս գործակատարիդ հարսնացուին. կառքերով բաներով...»

— Հը՛մ, դեռ ես չեմ հասկացել,—պատասխանում է Բեզգադեն,—գիտե՞ս թե ինչ խորհրդով առնում եմ ես այդ բաները:

«Որտեղից պիտի իմանամ»:

— Ինչ քաջ հայտնի է իմ գործակատարի նյութական կարողությունը,— շարունակում է Բեզգադեն:—Լավ գիտես, որ նա կարողանալու չէ կառք պահել յուր կնոջ համար, այս պատճառով ես սովորեցնում եմ հարսնացուն կառքերի և այլ այսպիսի շոայլութենների, որ ամուսնութենից հետո նույն բանը պահանջի յուր ամուսնուց: Տարակույս չկա, որ նորա ամուսինը կարողանալու չէ առնել այդ բաները, ուստի պիտի բորբոքվի նոցա մեջ անմիաբանության և գետնության բոցը... այդտեղ ունիմ ես իմ խորհուրդը... Ամուսինը չկարողանալով կատարել յուր կնոջ կամքը, անշուշտ կորուսանելու է յուր հարգը նորա աչքում... Ինձ հարկավոր է այդ, ես... դեռ ես կը ծիծաղեմ նոցա երկուքի վերա ես:

Չորրորդ, Բեզգադեն, բարեբարության սնունդով, յուր մնացորդ և փրտած ապրանքը, որ եթե վաճառելու լիներ, անշուշտ յուրաքանչյուր մանեթից 40 կոպեկ պիտի ֆլուսվել, տալիս է յուր սիրական գործակատարին, որի մասին վիրակում հիշեցինք, անվանելով նորան անկախ վաճառական: Եվ այսպես, 60 կոպեկանոց բանը մի մանեթի տեղ տալով առնում է խեղճ մարդուց 33,000 մանեթի թուրհակ, որի զորությամբ պարտական է մնում հատուցանել այդ զուամարը:

Գտնվում են մարդիկ, որ հարցանում են Բեզգադեից, թե ինչպես այդքան արծաթ հավատացիր, մինչդեռ խանութը ես քո անունով չէի: Ծիծաղում է Բեզգադեն և ասում է, դուք գաղափար ես չունիք վաճառականության վերա. եթե ես խանութը նորա անունով չչինեի, նա երբեք կարողանալու չէր վճարել ինձ պայմանյալ արծաթը:

— Այդ ինչպես,—հարցանում են մարդիկ:

«Շատ հասարակ կերպով», պատասխանում է Բեզգադեն:

«Նա որպես անկախ մարդ և այդքան ապրանքի տեղ երևելով վաճառ-

ռականների մեջ, կարող է հավատարմություն ստանալ: Այս հավատարմությամբ դնելով նա օտարազդիներից հետզհետե զանազան ապրանք և վաճառելով նորանց, կարողություն կը ստանա վճարել ինձ իմ 33,000 մանեթը, օտարներին մնալով 55,000 մանեթ պարտական:

— Բայց այդ օտարքը, ինչպես ապա պիտի ստանան յուրյոնցը, քո մարդ-շինած գործակատարից:

«Բանդը ունի շատ սենյակներ»...

— Բայց այդ անխղճություն է քո կողմից. այդքան տարի ծառայելու վարձը...

Շնոցա ծնունդը չորանա, նոքա իմ տունն են քանգելը, ասելով լցնում է քիթը թաքակով և գլխին քարշելով գլխարկը հեռանում է խոսողներից, որ մի այլ անօրեննություն հղանա:

Հինգերորդ, Բեզգադեն մի անգամ հրավիրում է մի մարդ անդամ շինել մի ընկերության, որ կազմել էին Բեզգադեն և այլ նորա համախոհ մարդիկ: Պարոնը հարցանում է,— ինչ ընկերություն է այդ, աղգային բաների վերա խորհելու, թի...

«Ձէ՛», ընդհատում է խոսքը Բեզգադեն, «մեր ընկերությունը բամբասանքի ընկերություն է: Մեք հավաքվում ենք, որ սորան բամբասենք, նորան հայոցներ, մյուսին դավ դնենք, սորա տունը քանգենք, մյուսին գլխակոր վայր ձգենք»...

— Աստված աղատե այդպիսի դիվական ընկերութենից,— ասելով հեռանում է բարեպաշտ հայը:

Վեցերորդ, Բեզգադեն պատվիրում է յուր մի գործակատարին, որ նույնպես՝ շատ տարիներով ծառայում էր, բերել տալ յուր քեռորդին Բեզգադեի խանութի մեջ ծառայելու համար: Գործակատարը գրում է և պատանին հայտնվում է Նիժնի-Նովգորոդի վաճառահանգեսը: Մի փոքր ժամանակից տղան հիվանդանում է և այդ պատճառով ևս Բեզգադեն սկսում է ծուռ աչքով նայել ողորմելու վերա:

Հայհոյանք, թուք ու մուր և այլ անասելի և անխելք խոսքեր թափվում են Բեզգադեի կողմից աղքատ պատանու վերա: Բանը այնտեղ է հասնում, որ Բեզգադեն ասում է, թե չկամեր ունենալ նորան յուր խանութի մեջ: Տղան աղաղակում է, եթե չկամիս իմ ծառայությունը, ուրեմն իմ տեղը ուղարկիր ինձ: Այս խոսքերի վերա Բեզգադեն ևս առավել բարկանում է: Այս միջոցին տղայի մայրը ուղարկում է յուր որդուն Բեզգադեի անունի վերա 30 մանեթ արծաթ, մի վերարկու գնելու համար: Բայց Բեզգադեն պահում է արծաթը յուր մոտ: Երբ որ դրականապես ասել էր պատանուն թե չկամեր ունենալ նորան յուր խանութի մեջ, այլև հրաժարվում էր հետ յուր տեղը ուղարկելուց, աղան բոլորովին անօգնական մնալով կամենում է գնալ պոլիցմեյստերի մոտ գանգատելու: (Բեզգադեն բնակվում էր պոլիցմեյստերի տան դեմ ու դեմ): Բեզգադեն լսելով տղայի ապառնալիքը, սկսում է ջարդել ողորմելի տղայի քիթը բերանը, դժոխային խոսքեր դուրս ժայթքելով բերանից. պոլիցմեյստերը պատահանից տեսանում է

է այս հանդեսը: Տղան գնում է գանգատ: Պոլիցմէյստերը գանչում է Բեգ-
զադէն և ասում է, թե կամ հետդ տար քո ծառան, կամ յուր տեղը ուղար-
կիր նորան: Բեգզադէն պատասխանում է, թե չէր կարող գողը և ավաղակը
ընդունիլ յուր մոտ ծառայութեան համար, և թե այդ տղայի ցեղը տանով
տեղով գող են: Այս ասելով հանում է ծոցից մի նամակ տղայի մոր բե-
րանից յուր որդու վերա, որով, որպէս թե ուղարկում էր վերոհիշյալ 30
մանիթը և ասում էր թե գողացած արծաթ էր:

Տղան հերքում է բոլորովին այս զրպարտութիւնը և քննութիւնը
ստուգում է, որ այդ նամակը շինովի էր և խարդախած Բեգզադէի ձեռքով:
Պոլիցմէյստերը ասում է Բեգզադէին, թե լավ չէ նորա ընթացքը ծառայի
հետ և թե այդպիսի խարդախութիւնք կարող են մեծ անպատվութիւնք
ձեռեցանել: Այսպիսի խոսքերով համոզում է Բեգզադէին, որ կամ հետը
տանի տղան կամ ճանապարհի արծաթ տա մինչև Կովկաս: Բեգզադէն խոս-
տանում է հետը տանել:

Տղան ընկնում է հիվանդանոց, աղքատութիւնը հասանում է մինչև
ի կատաղութիւն: Մի քանի օրից հետո գալիս է Բեգզադէն տղայի մոտ և
տալով նորան 5 մանիթ ասում է, թե կարգադրութիւն էր արել նորա մա-
սին: Երբ տղան մի փոքր հանդարտել էր, Բեգզադէն տալիս է ուրիշներին
հետևյալ պատվերները:

Գանչում է յուր գործակատարը, այսինքն տղայի քեռին, և ասում է,
որ չհամարձակվի ուղարկել տղան դեպի յուր վաճառանոցը, կամ դեպի յուր
աշխարհը: Եթե որևիցե կարեկցութիւն ցույց տալով, գործակատարը խնամ
տաներ տղային, այնուհետև Բեգզադէն տալու չէր գործակատարին պատ-
կանած 2000 մանիթը, որ գտանվում էր Բեգզադէի մոտ: Գանչում է յուր
ապրանքի համար վարձված սայլորդները, նոցա ևս պատվիրում է, որ չհամար-
ձակվին ապրանքների հետ վերառնուլ տղան և հնար տալ Մ... քաղաքը
հասանելու: Իսկ թե սայլորդքը համարձակվեին կարեկցել ողորմելի տղային,
Բեգզադէն սպառնում է ոչ մի կողմի վարձ չտալ սայլորդներին ապրանքը
բերելու համար:

Այս բաներից հետո գնում է Բեգզադէն:

Տղան հաւատացած է, թե շուտով ինքը ևս գնալու էր դեպի այնտեղ,
որը դտանվելու էր յուր պարոնը:

Բեգզադէի գնալուց մի երկու օր հետո, գալիս է տղայի մոտ սորա
քեռին (այսինքն Բեգզադէի գործակատարը), և հայտնելով, թե երկու օրից
հետո պիտո է միասին ճանապարհ ընկնելին դեպի Մ... հարցանում է տղայից,
թե չունե՞ր արդոք երկու մանիթի մանր արծաթ: Տղան ասում է թե ունի
միայն մի հինգ մանիթանոց թղթադրամ, որ ստացել էր պարոնից:

— Փուլթ չէ,—պատասխանում է գործակատարը,—միևնույն է, էգուց
կը տամ: Այժմ ինձ հարկավոր է այս չնչին արծաթը այն պատճառով, որ
բնակարանս հեռի է և չկամի մյուս անգամ գնալ այնտեղ այդքան արծա-
թի քամակից:

Տղան հանում է և տալիս է յուր բոլոր ունեցածը: Գործակատարը

ստանում է և դեպուդիդ զնալով յուր բնակարանը, ուր պատրաստ սպասում էր նորա սուրհանդակի կառքը, նստում է... և կառքը հառաջ է շարժվում ամենայն գորությամբ:

Երկու օրից հետո իմանում է խեղճ պատանին թե խաբվել էր յուր քեռուց: Լաց է լինում, ողբում է, բայց ինչ ճար, մնում է միայն այս դաժանական անդթության ընդդեմ դեպի երկինք բողոքել:

Մի քանի բարեսիրտ հայեր խղճալով այս անօգնական տղայի վերա, ժողովում են մի քանի մանեթ և ճանապարհ են ձգում նորան դեպի այն քաղաքը, ուր էր Բեզգադեն:

Յոթներորդ, Բեզգադեն Մ... հասանելուց հետո, մի քանի օրից հայտնվում է հաճոյակատար գործակատարը և խնդրում է տալ ինքյան յուր 2000 մանեթը: Բեզգադեն, որ ինքը խոստովանել էր թե գործակատարը ուներ 2000 մանեթ, այժմ սկսում է քրքրել յուր սատանայի պոչով գրված մատյանները, երբեմն դուրսը քորելով, և երբեմն մի պտղունց թարակ քիթը լցնելով, ասում է թե գործակատարը ոչ թե միայն 2000 մանեթ, այլ 2076 մանեթ է ստացել, ուրեմն դեռ նա պարտական էր Բեզգադեին 76 մանեթ: Գործակատարը աղաղակում է այս անիրավության ընդդեմ, բայց լսող չկա: Բեզգադեի սովորական կանոնն է այս: Երկար ու ձիգ խոսակցութենից հետո, գործակատարը տեսանելով, որ ավելորդ էր վիճել Բեզգադեի հետ, հանձն է առնում վճարել 76 մանեթը, ուստի և խնդրում է յուր անցաթուղթը: Բեզգադեն պատասխանում է,—մինչև 76 մանեթը չբերես, քեզ անցաթուղթ չկա:

Ինչ երկար գլխացավություն առնենք ընթերցողներին, գործակատարը գնում է, մուշտակը և այլ բաները գրավ դնելով ճարում է 76 մանեթ արծաթ: Եվ սեցնելով Բեզգադեին ստանում է անցաթուղթը: Այսպես վարձատրվում է գործակատարի ոչ միայն այնքան տարիների ծառայությունը, այլև այն դազանական անդթությունը, որ Բեզգադեին հաճոյանալու համար, ցույց տվեց յուր քեռորդուն խելով նորա ձեռքից Բեզգադեի տված 5 մանեթը:

Եթե, ինչպես հույս ունինք, մի տեսակ մարդերի օրագիրքը կամ լրագիրքը արդարացնեն Բեզգադեի յոթն հրաշալիքը, այն ժամանակ սուրբ պարտականություն կը համարենք դնել նոցա առաջև Բեզգադեի ամբողջ և լիակատար վարքագրությունը (биография) նորա գործած քառասուն հրաշքների պատմությամբ հանդերձ, որոնց յուրաքանչյուրքը յուր ժամանակին ընկած են օրագրությանս մեջ: Հիշատակարանքս հատված են այդ ընդհանուր և մանրամասն օրագրութենից, ուր ամենայն օր թվով և համարով գրում եմ տեսածս և լսածս:

Բայց հերիք է առ այժմ, չըջենք մեր երեսը այդպիսի մառախլապատ կերպարանքից և աղաչենք ամենակալ տերը, որ մաքրե հայկական մոլախոտալ անդաստանը:

Արդյոք պուսնց մեր կողմից ջանքի և հոգաբարձության, առանց զո-

հարեւության և անդուլ աշխատութեան, տերը կառնէր այդ գործը անմիջապէս:

Տիրոջ առաջն զատապարտված է ծուլութիւնը և անհոգութիւնը. մեք ինքնին պարտական ենք նախ գործ սկսանել և ապա խնդրել տիրոջ հաջողութիւնը:

Առաջին գործը է դպրոցների հիմնարկութիւնը, այս է մեր առաջին և վերջին ճանապարհը փրկութեան:

Էջմիածնի մեջ պիտի հիմնվի՞ արդո՞ք մի օրինավոր դպրոց, մինչև այժմ լուր չունինք:

Թիֆլիսի հոգևոր դպրոցը պիտի բարեկարգվի՞ արդո՞ք, նույնպէս չընդիտենք:

Աստրախանի, նոր բացված հոգևոր դպրոցը, որքան մեզ հայտնի եղավ գորա ուսման առաջարկութիւնը, շատ աննշան է. հարկավոր է զորացնել, բայց ասում են թե առաջնորդը չունի այն ազատութիւնը գերագույն իշխանութենից, որից օգուտ են քաղում ուրիշները թերևս չարաչար գործ դնելով յուրյանց իշխանութիւնը: Աստրախանի առաջնորդ սրբազան Մատթեոս թեմակալ արքեպիսկոպոսի բարեմտութիւնը և ազգասիրութիւնը հայտնի է ոչ միայն մեզ, այլև բոլոր ժողովուրդներին, որոնց առաջնորդած է. ուստի և ստիպված ենք դպրոցի աննշանավորութեան պատճառը վերադրել հնարների և կարողութեան սակավութեանը, քան թե մեծապատիւ սրբազան արքեպիսկոպոսի զանցառութեանը: Երանի թե մեր բոլոր հոգեւորները սիրտը այնքան ցավեր ազգի վերա, որքան Մատթեոս սրբազանի սիրտը:

Մի քանի օր սորանից հառաջ ստացած նամակը մի նոր ապացոյց տալիս է մեզ մեր արեղանների ֆանատիկոսութեան մասին:

«Գահանայի մինն», գրում էր բարեկամս, Շչգիտեմ ինչ կերպով ստանում է եղած Փարիզի Արևմուտք օրագիրը: Մի անգամ ներս է մտնում «նորա տուն մի արեղա»: Հառաջուց պիտի ծանոթաբանել, որ արեղա ասածդ «միշտ վեր է համարում յուրյան քան թե աշխարհական քահանան և այս պատճառով շատ կոշտ են վարվում քահանաների հետ, ամենայն ըոպե իշխանութիւն գործ դնելով նոցա վերա: A propos. մի անգամ հարցուցին «մի արեղայից թե ինչ է նոցա իրավասութիւնը քահանաների վերա, ինչպիսի բարձր են քան թե քահանայք, և ինչո՞ւ համար շատ անգամ անգթաբար վարվում են քահանաների հետ: Արեղան պատասխանեց, թե ինքյանք «վանքի մեջ չլրուր ուտելով և սաղմոս ասելով հոգեմաշ են լինում, իսկ «քահանայք միշտ ժողովրդի մեջ, ամուսինի և ընտանիքի տեր, վայելում են աշխարհի վայելչութիւնը:

«Արեղան տեսանելով, որ քահանան կարդում է մի բան, հարցանում է «թե ինչ էր կարդացածը: Գահանան պատասխանում է «Արևմուտք» օրագիր»:

«— Դու ինչպէս համարձակվում ես կարդալ այն բանը, որ ես նշովել եմ:

«Ի՛նչ նզովելու բան կա այստեղ. ճշմարտություն, մի՞թե դուք նզովում եք ճշմարտու...»

«— Ձայնդ կտրիր,—ասելով դուրս է գնում արեղան և սլաշտոնակա՞ն «թղթով զրկում է նորան յուր ծուխից և ուղարկում է մի այլ քաղաք, որի «ժողովրդի թե սակավությունը և թե աղքատությունը պատիժ պիտի համար-վեր քահանային»:

«Խեղճ քահանան հոգսից և նեղութենից հիվանդանալով մեռանում է «յուր աքսորի մեջ»:

Մեք շուտով մանրամասն կը խոսենք Արևմուտքի մասին:

Հասարակարար խոսվածք ազգից վերաբերյալ—պ. Շահրեգի և պ. Տիրա-տուրյանի ճամփաները—Վեհափառ կաթողիկոսի պատկերը:

Ազգության հաստարանը և լծակը է հասարակ ժողովուրդը: Մի ազգ, թող որքան կամի, հարուստ լինի երևելի մարդերով, այնուամենայնիվ այդ ազգի ազգության մեքենան շարժվում է հասարակ ժողովրդի վերա. սա է այդ մեքենայի առանցքը, լծակը և հաստարանը:

Ազգի մեջ երևեցած մեծատունների, իշխանավորների բարօրությունները չեն կարող ասվել ազգային երջանկություն, եթե մասնակից չէ դորան հասարակ ժողովուրդը: Հասարակ ժողովրդի երջանկությունը պիտի երևի նորա ընտանեկան և տնտեսական ապահովության մեջ, նորա խղճատան-քի և բանականության ազատության մեջ: Մասնավոր մարդիկ, շա՞տ անգամ, ոչ թե միայն չեն կորուսել յուրյանց բարօրությունը, երբ նոցա ազգը ենթարկվել է մի թշվառ հեղափոխության, այլ մանավանդ օգուտ են քաղել դորանից և առավել ապահովել են յուրյանց բարեկենդանու-թյունը:

Երբեք խոսելով ազգի վերա, միշտ մեր աչքի առաջն ունինք հայոց հասարակ ժողովուրդը, և ազգ ասելով չենք իմանում այն մի քանի մար-դիկը, որ արծաթի սանդուղով վեր էին բարձրացել ազգի մակերևութից, այլ այն խեղճ և կարեկցության արժանի ժողովուրդը, որի վերա ծանրա-ցել է ազգային ապարդղության հետևանքը: Անմխիթար տխրություն է ձգել միշտ իմ սրտի վերա մտածությունը, թե աշխարհի երեսին դտանված ամենայն ազգի մեջ հասարակ ժողովուրդը ենթարկվում է ավելի ծանր զրկողութենների և տառապանքի, մինչ խորտակված էր նորա ազգության մեքենան, քան թե մասնավոր մարդիկ, այդ, մեծատունը և մատնիչը. սորա հակառակ, ամենափոքր երջանկությունը վայելում է հասարակ ժողովուրդը, մինչև անգամ, երբ ներգործում էր ազգության մեքենան, քան թե մասնա-վոր մարդիկ, որ դուրս գալով հասարակաց շրջանից, բարձրացել էին սորա հորիզոնից:

Այս բանի պատճառները քննել և բերել Հիշատակարանիս մեջ, չունինք համարձակություն: Հարկադրվում ենք այսքան միայն ասել, որ հին բար-

յական աշխարհի և հին լեկքերի դրությունքը չէին կարող այլ հետեանք գուրս դնել:

Աղգային շինությունը, բնական կերպով, պիտի հառաջանա ցածից— հիմքից. այդ հիմքը է հասարակ ժողովուրդը: Այն մարդը, որ սիրում է աղգը, որ նվիրում է յուր անձը աղգի բարոյական սպասավորության, պարտական է ծառայել ոչ աղգի կուռքերին, այլ, հասարակ ժողովրդի օգտին: Հասարակ ժողովրդից կազմվում է աղգության մեքենան. լուսավոր մարդիկ կարող են, և պարտական են միայն ուղղություն, զարկ և ընթացք տալ այդ մեքենային:

Մեր աղգության մեքենան ջարդված է:

Անմտություն էր, եթե մտածեինք դարկ տալ մեքենային, մինչ նա խորտակված, և նորա գործարանքը ցիրուցան և ժանգոտած, չունեի այն ամբողջությունը և կազմությունը, որ կարողանար շարժվել և վործ կատարել: Աղգության մեքենայի—հասարակ ժողովրդի վերանորոգությունը հնաբավոր է միայն, գիտակցություն տնկելով նորա մեջ: Իսկ գիտակցությունը բղխում է լուսավորութենից:

Լուսավորություն. ահա մի մեծ և հոյակապ խնդիր, որ աղգի կարողքը և ուսումնականքը պարտական են լուծանել. չկա աշխարհի երեսին մի այնպիսի բան, որ անարկու լինի խավարից. սա մի զարհուրելի վարագույր է, որի տակ իրավունք ունին մարդիկ և մահ ենթադրել: Աղգը լուսավորելու գաղափարը այն ժամանակ միայն կարող է իրագործվել, երբ հիմնած ու պահպանված էին բուն աղգային դպրոցներ, որոնց մեջ պիտի լսվեր հայկական խոսքը, ուր հայոց բառերով պիտի ներս մտանեին աղգի զավակները մեջ զանազան լուսավոր գաղափարք: Աղգային չենք ճանաչում այն դպրոցը, ուր հրամայվում է խոսել ռուսերեն, ֆրանսիարեն, սակավ երբեմն եսյերեն:

Թող շարժվին գերեզմանի մեջ մեր Արամ նահապետի ոսկերքը...

Իրավունք ունի եղած հայ բանասերը, մինչ սորանից քանի տարի հառաջ գրում էր հետևյալ տողերը, նվիրված Արամ նահապետի սուրբ հիշատակին:

«Քեզ քո սիրական հայրենի բարբառ
Զգում է անուշ այս խնկի բուրվառ:
Հավիտենական քո օթևանից
Այս խնկի բուրումը ընկալ նորանից,
Մաղթե նորան կյանք որպես նահապետ,
Սիրական լեզվիդ իբրև արքուն տեր:

Նա նոր է զարթել

Դարավոր քնից,

Հին փոշին նոր է

Թափել վերայից:

Դո օրից այսօր քանի՜ դար անցավ,
 Սիրական լեզուդ ինչ օրեր տեսավ,
 Քանի՜ հալածանք, քանի՜ նեղություն.
 Եթե օտարից, դեռ այնքան ցավ չէր...
 Նույնիսկ մեր եղբարք թշնամի էին
 Այն նվիրական քո սուրբ ավանդին:

Բայց արդ բարձրացավ
 Հնության փոշուց,
 Հաղթանակ կանգնեց
 Սիրական լեզուդ:

.

Օրհնիր, նահապետ, օրհնիր, սիրական,
 Քո սուրբ այս լեզու, ազգասիր Արամ:

Թող ծաղկի, աճե,
 Թող պտուղ բերե,
 Սուրբ հիշատակիդ
 Նոր փառք պատրաստե:⁷⁶

Դպրոցի ազգայնությունը կախված չէ աշակերտների և վարժապետների
 լուկ հայութենից. լեզուն է, որ միմիայն կարող է այդ վերնագիրը դնել դպրո-
 ցի ճակատին: Անհիմն և ամենայն ընդունելության անարժան պատճառ է,
 թե օտար լեզուներ խոսեցնելով ազգի զավակներին, պիտի վարժեցնեին
 նորանց այդ լեզուների մեջ: առաջին հարկավոր բանը չէ, որ ազգի զավակը
 ուսանի օտար լեզուներ. դրա հակառակ, պարտական է նա քաջանալ յուր
 լեզվի մեջ: Հայերը դեռ խոսել չգիտեն, թող ուրեմն հայ մանուկը, նախ և
 հառաջ որպես հայի զավակ, ուսանի յուր սեպական լեզուն և յապա
 օտարին:

Ազգությունը հառաջ է, քան թե ընդհանուր մարդկությունը, և ամե-
 նայն մարդ յուր ազգությամբ մտանում է ընդհանուր մարդկության մեջ: Սուտ
 է այն լուսավորությունը, որ պիտի լինի օտարի լեզվով. սորա վկայող դառն
 փորձեր շատ անգամ կատարել է մարդկությունը: Ազգի հոգին և ազգի
 սիրտը կարող են յուրյանց հատկությունը և որակությունը մաքուր պահել
 միմիայն կերպարանագործվելով ազգային լեզվի ազդեցության տակ. այս
 ճշմարտությունն ուրացողը, ուրացող է ազգության:

Պարոյի օգուտը պիտի հետևի նորա ռեզոլյուցիոյ. առանց խղճի և մտքի ազատութեան չկա լուսավորութիւն:

Ազգի դպրոցը է այն դործարանը, այն արգանդը, որ հղանում է ազգի զաւոյց սերունդը. ինչպես բնական աշխարհի մեջ ծնածը պահում է յուր ծնողի տիպը և բնական որակութիւնքը, այնպես և աշակերտը կրում է յուր վերա դպրոցի դրոշմը: Կառավարիչքը կամ դաստիարակքը դպրոցներէ, որ, չպահպանելով ազգի օգուտը, չարաչար էին դործ դնում յուրյանց պաշտոնատարութիւնը, հանցավոր են լինում ազգի առաջի, և այս հանցանքի գաղափարը միմիայն կարող է բացառել այս զարհուրելի բառը ազգասպանութիւն: Եթէ դպրոցի խորհուրդը և նպատակը համաձայն չէ ազգի էական օգուտներին, եթէ նա մի մեքենա է, հայի զավակի մեջ օտարութիւն պատկաստելու, լավ է մանուկներին տգետ հայ մնալ, քան թէ դառնալ թերափորթ չհայ:

Բայց մեր ազգի դրութիւնը այնպես է, որ նա չէ կարող յուր ներկա ալերանքի մեջ պատրաստել այնպիսի դպրոցք, որ կարող էին տիեզերական կրթութիւն տալ ազգի զավակներին. սոքա հարկ և հարկ պիտի դիմեն օտարի դպրոցը և այնտեղ ուսանին: Այո, այս իրողութիւնն է, բայց ազգային դպրոցները պարտական են բանալ մանուկներէ միտքը, պէնդ տնկել նոցա մեջ ազգութեան սերմը, վառել նոցա սրտում հայութեան կրակը. մի խոքով, կատարել այն ընտանեկան պարտականութիւնը, որ ծնողք պիտի կատարեն յուրյանց ազգի օգտի համար, և որ մնացած է երեսի վերա ընտանեկան դաստիարակութիւն չլինելուց մեր մեջ:

Ընտանեկան կամ մայրենի դաստիարակութեան մեջ է ազգի ապագայի սերմը. բայց մեր-ազգի մայրերը տալիս են ազգին կեղեկով միայն հայ զավակներ:

Հայ կանայք, ձեր պես չէին ձեր մայրերը, նոցա սիրտը զարկում էր ազգութեան համար. ազգին հասած հարվածներին քաջութեամբ մասնակից կողան նոքա, յուրյանց ամուսինների հետ միասին: Նոքա չորացան ազգի օգուտները, նոքա աշխուժութիւն ցույց տվեցին յուրյանց կանացի կերպարանքի տակ և երեք չկամեցան, որ նայեին նոցա վերա, որպես մի խաղալիկի, կամ, որպես մի հագնված զուգված պաճուճապատանքի վերա: Հինգերորդ դարում, երբ հայոց ընտիր որդիքը զոհ գնացին պարսկական վիշապին, նոցա մայրերը, կանայքը, քույրերը և դստերը պակաս չերեւցան այն քաջերից, որ ազգի պահպանութեան համար քաջութեամբ ընկան պատերազմի դաշտում: Նոքա մոռացան յուրյանց կանացի տկարութիւնը, յուրյանց փափկասունդ կյանքը, դուրս եկան յուրյանց փառահեղ բնակարաններից և պարզ երկնքի տակ, դետնի վերա տարածվելով չարչարակից դաշտիցան առաքինի զինվորներին: Խնքանք հողացին յուրյանց պիտույքը և աղախիներէից չպաշտ-վեցան. մարդ չկար նոցա ձեռքին ջուր ածող կամ այն պարզ կերակուրը եփող, որով ապրում էին: Յուրյանց ձեռքի արվեստով կերակրվեցան նոքա և տերութենից նշանակված ռոճիկը ամբողջ հասուցին յուրյանց կտրիչ տղամարդերին: Փոշոտվեցան և ծխոտվեցան սենյակները և առագաստները

նորահարսերի, և սարդի ոստայն պատեց նոցա նախկին շքեղութիւնս վերա-
Շատ ձմեռներ անցան, շատ զարուհներ եկան, նոցա հետ միասին և զար-
նան ծիծեռնակներ, բայց նոցա տղամարդիկը հետ չդարձան. նոքա յու-
րանց աշխուժեցան Նախատինք չհամարեցին ինքյանց, այլ մանավանդ
պարծանք, առաքինի ժուժկալութեամբ հարսնաձուլով երկնաւոր անմահ
փեսային: Այսպէս էին մեր հին մայրերը և ըուլորերը, այսպէս էին մեր կա-
նայքը, բայց ինչ ֆառց այն օրից.....

Հայ կանայք, ձեր հետ է այսօր իմ խոսքը. ազգի վերանորոգութեանը
և փրկութեանը լուկ երազ է, եթե փտած էր այդ ազգի ընտանեկան կյանքը:
Տերութեանը բաղկանում է ընտանիքներից և սոցա որակութեանը ոչ թե
միայն ցոլանում է կառավարութեան վերա, այլ մեծապէս պատճառ է նորա
ապահովութեան կամ կործանութեան:

Մեր ընտանեկան կյանքը նման է մի կյանքի, որ միայն կարելի էր
անցուցանել պանդոկներում: Մեր ընտանիքների մեջ լաված խոսքերը են
կերակրի, հանդերձի, դրոսանքի և այլ զվարճութիւնների խոսքեր, և շատ
անգամ այս տղայական բաները հերքե պատճառ են լինում ընտանիքների
կարծեցյալ երջանկութեանը ևս խանգարելու: Ո՛ր է այն ընտանիքը, կամ
ալիւրի լավ, այն մայրը, որ մոր պէս խոսում էր յուր զավակների հետ.
մեք չտեսանք դեռեւ, և չտեսնելու պատճառը այն է, որ մեր կանայք կորու-
սել են յուրյանց խորհուրդը: Մայրը պիտի ուսուցանէ յուր զավակներին
ազգային լեզուն, մայրը պիտի տնկէ տղայական սրտերի մեջ ազգութեան
սերմը այնպիսի խնամով և հոգաբարձութեամբ, որ հյուսիսի ցրտաբեր
մրրիկը կամ հարավի աշունը տոթը չկարողանային չորացնել նորանից ծնե-
լու բույսը: Զավակների մայրը է գերդաստանի մայր, իսկ գերդաստանների
մայրերը ազգի մայրն են: Բայց ի՞նչպէս են մեր ազգի մայրերը ներկա-
յումս, արդոք յուրյանց կյանքի մեջ մի օր, մի ժամ, մի վայրկյան մտա-
ծում են յուրյանց զավակների մասին բարոյապէս, մեք պատասխանում
ենք, ո՛չ:

Նոքա դեռ նոր աշխարհ բերած մանուկը, ըստ մեծի մասին, հանձնում
են օտարազգի դայակների, հայի զավակը աճում է օտարի կաթով, օտարի
լեզուն և հոգին ներս է մտանում նորա մեջ այն կաթի հետ, որ սուրբ չէ
մեզ: Հայ տիկինը ամօթ է համարում ինքյան ծիծ տալ յուր զավակին.
ինչպէս կարելի է, որ նա երեխայի պատճառով հետ ֆա խրախճաններից,
պարահանդեսներից և դիմակահանդեսներից. թող երեխան աճէ ուրիշի հո-
գաբարձութեամբ, եթե հայ չլինի, դո՛ւն մարդ կը լինի, եթե հայի կրօնը
չիմանա, գոնե ուրիշի կիմանա: Մեր շրթունքը աշխուժում են այս խոսքերը
կրկնելու ժամանակ, և զայրացած ամօթապարտւում ենք մեր խղճմտանքի
առաջ, մտածելով, թի մինչև որ աստիճան ավերանքի և բարոյական զեղ-
խութեան ընդունակ են դարձել մեր կանայքը:

Ալիւրդ էր մի խոսք ևս ասել մայրաքաղաքներում գտնւած հայ
կանանց մասին. նոքա վաղ ուրեմն կորած են մեր համար, կորած են և
նոցա զավակները: Նոցա հայութեանը գուցե երեւում է նորանից, որ տա-

րին մի քանի անգամ գնում են հայոց եկեղեցի և մինչև անգամ խոստովանութիւնը ևս կատարում են օտարի լեզվով: Մեք վերջացրել ենք մեր հաշիվը նոցա հետ. թողնում ենք, որ նոքա լողան յուրյանց քրիստոնիսների մեջ, մոլորութեան մի վեմից, մյուս ապառաժին դարկվելով, այլ իրավունք չենք համարում երես թեքել բոլոր հայոց ազգի կին մարդերից, որոնցից դեռևս հույս ունինք, և սոցա վերա սաստիկ զարկում է մեր սիրտը:

Հայ կանայք, անցան այն ժամանակները, երբ մարդիկ նայում էին կանանց վերա, որպես սարուկների վերա: Անցան այն ժամանակները, երբ կանայք համարվում էին որպես մի ալլաւնք, ինչ, կահ, կարասիք, գնելու կամ վաճառելու բան. անցան և հետ գալու չեն մյուս անգամ այն ժամանակները, երբ օրենք տվողները նայում էին կանանց վերա, որպես մի ծննդաբար դործարանի վերա, որ զինվոր էր պատրաստում հայրենիքի համար: Անցան այն ժամանակները, երբ կանայք համարվում էին երբեմն սատունա և երբեմն հրեշտակ. այժմ, այս մարդասեր դարում, լուսավորյալ աշխարհը նայում է կանանց վերա, որպես մարդու վերա: Նա ճանաչել է այժմ այն մեծ և խորախորհուրդ պաշտոնը, որ վիճակել էր աստված կանանց ազգին լցուցանելու:

Հայ կանայք, դուք որչափ ևս նոր ժամանակների ծնունդ, այնուամենայնիվ դուստր կամ թոռներ եք այն մեծահոգի և խնկելի քաջ արմենուհիների, որոնց մասին մի փոքր վերևում խոսեցինք. մեծ և անմերժելի պարտականութիւն կա ձեր վերա նմանել նոցա և հասկանալ ձեր խորհուրդը: Դուք ստեղծված չեք, որ միմիայն հագվիք, ուտեք, խմեք և քնեք, այլ պարտական եք մայրութիւն առնել և ձեր հայութիւնը երեկոցնել ձեր զավակների մեջ. մեք անմահ ենք մեր զավակներով, ինչպես մեր նախնիքը կենդանի են մեղանով: Հիշեցե՛ք ձեր ազգութիւնը, ձեր զավակների գալոց օրերը, հիշեցե՛ք ձեր հին մայրերի քաջածնեքը և աշխատեցե՛ք հայեր տալ մեզ, ինչպես ձեր նախնի մայրերը աշխատում էին: Ձեր ցանկութենից և աշխատութենից կախվում է ծաղկեցնել և փառավորել այն, որ հազարների արյունով և բլուրների արտասուքով պահվել է մինչև այժմ. նույնպես ձեր ծուլութենից, անհոգութենից և չհայութենից է կախվում, որ ունայնաճան մեր հորերի և մորերի քաջածնեքը և մեք բոլորեքյան անհայտանանք, որպես մի կաթիլ ջուր ահագին ծովի մեջ:

Հայ կանայք, մեր ազգը ավերվել է այժմ, նորան պիտո է վերանորոգել. նա թմբել է մի խոր քնով, նորան պիտո է զարթեցնել. բայց այս երկու դիպվածում ևս ամենայն ջանք և աշխատութիւնը դուր կերթան, եթե դուք չմերկանաք ձեր վերայից անհոգութեան դատաւարտելի քողը, եթե դուք չհագնեք հայութիւնը, ոչ որպես քրիստոնիս, այլ որպես գույն ձեր մարմնին, որ ոչինչ բան չէր կարող քերել հանել ձեր վերայից:

Ամենայն ուսումն և գիտութիւն, դպրոցներում ավանդված, ուշացած են և դժվարով կը ներգործեն ձեր զավակների վերա, եթե նոքա ստացած չէին ձեզանից մի ընդունական դաստիարակութիւն:

Ձեռք պահանջում ձեզանից այն ընտանեկան դաստիարակութիւնը,

որ պահանջելի էր եվրոպացի կանանցից. առ ժամս, մինչև մեր աղգի նոր մայրերը, հերիք է մեզ և շատ շնորհակալ կը լինինք, եթե դուք ձեր հայկական խտակ կաթի հետ տաք ձեր զավակներին նախ, մեր լեզուն, երկրորդ, հոգով և սրտով հայութուն, և երրորդ, անձնագործ սեր դեպի ազգութունը, դեպի մեր ազատ կրոնը:

Աշխարհը հառաջ է գնում, վերստին ծաղկում են թառամած ազգութունք, և մեզ արժան է անհոգ չլինել այն պարծանքի մասին, որ սահմանված է հայությանը, մարդկության մեջ: Հայերը պարտական են լուսավորվիլ և գործիք լինել նախախնամության ձեռքում, ասիական ազգերի մեջ լուսավորութուն տարածելու:

Հայ կանայք, մինչև այժմ ձեր աղջիկների մասին ձեր հոգաբարձութունը այն է եղել միայն, որ պահեք, մեծացնեք, պայծառ և փառավոր դեռատներով զարդարեք և կորսեալի և քրինոլինի հարուստ պաշարներով, օր հառաջ ամուսնացնեք նորանց որքան կարելի է մի հարուստ մարդու հետ: Շատ այն է եղել, որ ուշադրութուն դարձուցած չեք փեսայացուի հասակի, բարոյականության, խելքի և բանականության վերա, թողունք, որ շատ անգամ ձեր աղջիկը ոչ թե միայն չէ սիրել յուր փեսայացուն, այլ և տեսանել չէ կամեցել այն հարուստ, բայց անհավանելի փեսայացուի երեսը: Այս չէր ձեր մայրենի պարտականությունը. դուք ձեր աղջիկներից պիտի նոր մայրեր պատրաստեք գալոց սերունդի համար. դուք ձեր աղջիկների մեջ պարտական եք տնկել և սնուցանել ազգության տունը և ծնողական սուրբ իրավունքներով պարտք դնել նոցա վերա նույնը ավելի աճեցուցած տալ յուրանց զավակներին: Տղաների մասին ևս ավելի լավ չէ եղել ձեր հոգաբարձությունը. նոքա աղգի և ազգության անունը անգամ չլսած ձեզանից, դուքս են եկել նյութականության ծառայելու: Դուք պարտական եք նոր հայրեր պատրաստել նոցանից և ազգությունը, լեզուն և կրոնը հանձնել նոցա, որպես մի սրբազան և անկողողպտիլի ավանդ, կտակելով, որ տասնապատիկ շահեցուցած հետ տան այդ նվիրական ավանդը յուրյանց զավակներին:

Հայ կանայք, մեր աղգը մինչև այժմ ապրել է ողորմելի խեղճության մեջ. նա մոխիր է կերել հացի տեղ և նորա խմելիքը խառնված է եղած արտասուքով: Բռնակալության մուրճերը այնպես սաստիկ ջարդել են մեր աղգը, որ մինչև այսօր չէ կարողանում զգաստանալ յուր ուշաթափ վիճակից, քննել յուր անձը, քննել յուր անցածը, յուր ներկան և հոգալ ապագայի մասին: Այս է գլխավոր պատճառը, որ ամենայն թշվառ վիճակ տանելի է եղել մեր խեղճ և քարուքանդ աղգին. նա երկար ժամանակ սովորելով աղապիսի դառն բաժակների, մոռացել է ավելի լավը որոնելու գաղափարը: Ներկայումս, աշխարհի լուսավորությունը օրե օր թուլացնում է ստրուկ ազգերի կերած ծեծերի սաստկությունը. այս դարու մարդասեր հոգին դարմանում է նոցա վերքերը և բռնելով ցանկացողի ձեռքից հանում է ցեխից և ապականութենից դեպի վեր, դեպի մի երջանիկ կյանք:

Մեր աղգը վաղուց մոռացել է ցանկանալ. այո, նա ունեցել է և ունի

այս զգացողութիւնը, բայց միմիայն արծաթի և ոսկու. վերաբերութեամբ, դորա հակառակ մի բարոյական պարծանքի գաղափար, մի ընդհանուր ազգային շինութեան գաղափար նորա մտքով ևս չէ անցել: Մեզ մնում է ցանկանալ այդ աստվածատուր գաղափարին. իսկ թե չհաջողի մեզ իրագործել, այն ժամանակ մեզ հաջորդը պատրաստել և ուխտելով նորով առնել, որ նոքա աշխատեն իրագործել այն, անդդուելի հոգով և ցանկութեամբ, ինչպես երբեմն Մովսէս ցանկանում էր հանել աստուծո ժողովուրդը ավետայց երկիրը:

Հայ կանայք, դուք, ինչպես և բոլոր արարածք, մահկանացու եք, ձեզ հիշատակ չեն, ձեզ փառք չեն ձեր փայլուն գոհարները կամ ուռած քրինոլիները. ձեր պարծանքը և հիշատակը են ձեր զավակները: Նոցա ձեռքով և նոցա արժանավորութեամբ պիտի փառավորվին և անմահանան ձեր անունները. սորա հակառակ, նոցա անարժանութեամբ պիտի մեռանին և ոչնչանան:

Երանի՛ր թե լսելի լինել ձեզ իմ ձայնը, երանի՛ր թե մի քանի գոհ փրկելին իմ այս արտասովախառն խոսքերը. իբրեւ պիտի մխրթարվեի ես. հույսիս արեւը մի գրկաշափ ավելի պիտի բարձրանար ազգային փրկութեան հորիզոնի վերա:

Բայց ներկայումս, կրկնում ենք, մինչդեռ չկա դեռևս մեջտեղում ընտանեկան կամ մայրենի դաստիարակութիւն, այս պատճառով ազգային դպրոցը պարտական են կատարել այս պաշտոնը քնքուշ խնամով:

Մեր ազգին հարկավոր է ընդհանուր լուսավորութիւն, որպեսզի ազգը գիտակցութիւն ստանա. այս կամ այն մասնավոր գիտութիւնը չունին այն խորհուրդը, ինչպես մտածում են ոմանք: Հայոց ազգը շատ տեղ գրել կարողալ չգիտե, շատ տեղ կորած է մինչև անգամ և լեզուն. այս պատճառների հիման վերա, առաջին փուլով պիտի լինի ճախ և հառաջ կենդանացնել մայրենի լեզուն, ազգի զավակների սրտի, հոգու և բերանի մեջ, անհետացնել մեր միջից թուրքերին, մոլոքովանները, վրացերենը կամ ուրիշները, որ բռնել են ազգային լեզվի տեղը: Հայաստանի բոլոր գյուղերում և քաղաքներում հաստատել պարզ դպրոցներ, որոնց պաշտոնը էր լեզու և գիր ուսուցանել ազգի զավակներին: Այնպիսի գեղերում, ուր ժողովրդի չքավորութիւնը արգելադրի է այս գաղափարի իրագործութեանը⁷⁷

Անգլիայի պես հզոր և լուսավոր տերութեան մեջ, գյուղական քահանան զրկվում է յուր ծուխից, եթե հանկարծ մի տղա կամ աղջիկ երևեր նորա ժողովրդի մեջ, որ գրել կարողալ չգիտեր: Քահանան ունի յուր ծուխի ցուցակը, նա գիտե, թե որ գերդաստանի մեջ քանի զավակ կա, և եթե ծնողը չկամենան յուր ժամանակին ուղարկել յուրյանց զավակը քահանային, սա իրավունք ունի դատավորի ձեռքով պահանջել:

Անտարակույս, միմիայն հայոց լեզու ուսանիլը մի մեծ բան չէ, և դորանով դեռ ազգը չլուսավորեցինք, եթե հասանեինք ևս այդ նպատակին, բայց դա այն առաջին աստիճանն է լուսավորութեան սանդուղքի, որի

վերա չկոխած, չէ կարելի հետեւյալները կոխել: Մեր ազդի մեջ ոչինչ չկա, ամենայն բան հարկաւոր է նորից սկսանել. բայց թող չվհատվին փոքրոգի մարդիկ, թե բան չլինելով, այժմէն իսկ կորած էին հայերը, ոչ. նոքա կորած չեն, այլ միայն գտանվում են մի այնպիսի չար ճանապարհի վերա, որի վերջը կորուստ է:

Մարդկությունը մի խմորված վիճակի մեջ գտանվում է ներկայումս, մարդկության մեջ երևում է մեծ գործունեություն, մեծ շարժողություն. և այն ազգը, որ չկամեր ինքնուրույնաբար շարժվիլ և գործ կատարել, կուլ կերթա մի ուրիշ ափիկ գործունյա և խելացի ազգության. ասացինք, ով ահանջ ունի, թող լսի:

Մի կողմից քահանաներից պահանջելով ազգի զավակներին գրել կարդալ ուսուցանել, մյուս կողմից անհրաժեշտ են ազգային օրինավոր դպրոցների հիմնարկութիւնք: Բայց այս բոլորն ինչպես կարող են հիմնվիլ այդ դպրոցքը, մինչ ոչ արծաթազլուխ կա և ոչ վարժապետք: Այս ևս մի ահալոր խնդիր է, որի լուծումը որքան դժվարին և անհնարին է երևում շատերին, դորա հակառակ մեզ շատ հեշտ: Այստեղ հարկավոր է ազգի կամքը. եթե սա չէ մեռել կամ չէ դադարել ներգործելուց, և արծաթը կը կանաչի և դաստիարակներ կերևեն: Տարակուս չկա, որ այսպիսի դիպվածներում հարկավոր են վճռական հնարներ. կիսակտուր հնարները ոչ թե միայն չեն հասուցանում այս նպատակին, այլ մեծապես ֆուսսակար են և նյութական և՛ բարոյական կողմից:

Շատ անգամ բերանացի և նամակներով խոսած ենք զանազան մարդերի հետ մի ընդհանուր ազգային արծաթազլուխ գոյացնելու գաղափարի մասին. բայց մի այլ բան մեջ ընկնելով խափանառիթ է եղել այս խնդրի մշակությանը: Ի՞նչ էր այդ այլ բանը. այն, որ մեք չգիտենք դեռևս մեր ազգի քանակությունը ստուգապես: Այս բանի մասին ևս խոսքեր կան մեր մեջ և ճաշակ տալու համար մեր ընթերցողներին, թե ինչ բարեխղճությամբ աշխատում էին մի քանի երիտասարդք այս խնդրի վերա, մեջ եմ բերում մեր բարեկամներիցս մինի նամակը, որի բովանդակությունը հարգելի է մեզ. թե խնդրի վսեմության և թե այդ խնդիրը լուծանելու մասին դուրին ճանապարհներ մեջ բերելու համար: Ահա այդ նամակի բացարձակ պատճենը:

30
18 մարտի 1860, Ռեդուքիտի

ՍԻՐԵԼԻ ԵՂՎԱՅՐՍ

ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ,

Քո վերջին նամակը, փետրվ. 1/13-ից, ինձ ավելի զարմացրեց, քան թե համոզեց: Դու իմ առաջարկութենների ընդդեմ գրում ես ինձ, թե անհնար է այժմ գլուխ բերել իմ խնդրած բանը, այսինքն կազմել մի մատյան, ուր պիտի երևեր երկրիս վերա եղած հայերի ստույգ թիվը ներկայումս, և թե

որքան որ աշխարհում բնակւում է: Ես չգիտեմ, ինչ բան կար սորանից թիթեմ: Դո ասածը, թե հարկավոր է, որ մի քանի մարդիկ դուրս գային ու ճանապարհորդեին ամեն աշխարհ, ուր գտանվում էր հայոց ազգ և այնտեղ ամենայն ճշգրտութամբ արձանագրեին, ոչ միայն բնակիչների թիվը, այլև մի քանի վիճակագրական և տեղագրական ծանոթությունք, ես ընդունում եմ այո, և սրտով համատուժ եմ, որ անարդյուն լինելու չէր մեր ուսումնական ազգայիններին, մինչև հայոց մոռացված գեղերի և քաղաքների մեջ ներս մտանիլը: Բայց առանց այդ ճանապարհորդության ևս կարող ենք մեր ներկա խնդիրը լուծանել, այսինքն իմանալ ազգի ստույգ քանակությունը:

Կատարյալ իրավունք եմ տալիս քո գաղափարին, թե թվի հետ հարկավոր էին և մի քանի վիճակագրական և տեղագրական ծանոթությունք, որպեսզի, եթե ժամանակով հոգ տարվիլու լինի ազգին, իմանան հոգացողքը, թե որտեղ ինչ էր պակաս կամ ավելորդ. տեղագրությունը նույնպես հարկավոր է, վոր հոգացողքը կարողանան լսության երևոյթներին հարմարել յուրյանց գաղափարը, որ պիտի ծառայի ժողովրդին որպես աղբյուր նյութական շահաստացության: Ըստ որում մեր ազգին, ուսման և լուսավորության հետքից հարկավոր է տալ և կանոնավոր տնտեսական, գյուղական և վաճառական գիտությունք, որպեսզի հաստատ հիմքերի վերա կանգնի նորա թե երկրագործությունը և թե վաճառականությունը: Բայց արի տես, որ մեծի քամակից գնալով, կարող ենք և փոքրը կորուսանել: Ով է մեզանից ճանապարհ ընկնողը սարից սար և քարից քար, թե ինչ է, պիտի օգնեն այս խնդրի լուծմանը, որ ուսումնականը մեր մեջ վիճակված է այնպիսի նյութական ապահովության, որ կարողանար այսպիսի զոհ բերել ազգին: Հայք չունին ակադեմիա, ուսումնական ճանապարհորդը դուրս ուղարկելու համար: Ավելորդ է ասելը, որ ներկայումս ազգի կարողքը լսել ևս չկամին մի աչքպիսի բան, ուստի մոռնում եմ, թե առաջմաս պիտո էր ազգի թվովը միայն շատանալ, որ հեշտ, գրավոր ճանապարհով միայն, կարելի է հոգալ:

Տարակույս չկա, որ կը դարձանտոս և թեթևամտություն կը համարես, երբ որ կը կարդաս եեշտ նախապարհով խոսքը, բայց այն ժամանակ հիշիր, որ հայերը ունին և պահպանում են դեռևս մի կրոնական միություն, հիշիր, որ ամենայն տեղ կան քահանայք և պատկանում են մի վիճակի, մի իշխանության, այսինքն ենթադրյալ են մի ևպիսկոպոսի. եպիսկոպոսքը գտանվում են մասնավոր պատրիարքների, կամ Սսու և Աղթամարի կաթողիկոսների իրավասության տակ. իսկ բոլորը միասին ունին և ճանաչում են մի հոգևոր գլուխ, որի օրինավոր հրամանները միշտ ընդունելի եղած են, ընդունելի են, և պիտի լինին հոգևոր դասուն: Կարծեմ, որ այժմ հասկացար միտքս:

Գոհնե մի անգամ կը վերանային տարակուսությունքը և կարող մնալու չէինք այնուհետև օտարների վկայությանը:

Ո՛րքան մեծ ամոթ է մեզ, մեր ազգին ընդհանրապես, որ մեք չգի-

տենք մեր թիվը, որքանությունը և վիճակը և հարկադրված ենք սուտ ու մուտ ծանոթությունք մուրալ այս կամ այն օտար հեղինակից կամ ճանապարհորդից, մանավանդ երբ այդ վկայությունքը, լինելով շատ անհամեմատ միմյանց հետ, չունին իրավունք մեղանից կատարյալ հավատ պահանջելու:

Այս վերջին օրերումս, մի քանի մարդ, չգիտեմ ինչ նպատակով, աշխատում են փոքր ցույց տալ հայերի թիվը. այսինքն 3—4 միլիոն, մինչև մեր կարծիքով պիտի լինի 4—5 կամ հինգ միլիոնից փոքր պակաս: Հայտնի բան է մեծ բազմությունը գտանվում է Տաճկաստան: Մինչ Սամսոն զնալու համար անցանում էի Սինոպից, պատահեցա մի տաճկաց պաշտոնեի, որ ծառայում էր տեղական փաշայի մոտ, և որ պատմեց ինձ, թե տաճկի կառավարությունը դիվանական կերպով համարում է յուր հպատակ հայերը 3,800,000: Սորա վերա շատ չանցավ, ձեռքս ընկավ էդմոն Շերթիս ֆրանսիացու գիրքը, ուր հայոց թիվը բարձրանում է մինչև 3,900,000, որոնցից, ասում է հեղինակը, 400,000 բնակվում են եվրոպական Տաճկաստանում, իսկ մնացյալ երեք միլիոն հինգ հարյուր հազարը ասիական Տաճկաստանի մեջ:

Համաձայնիք ինքդ, թե ինչպես կարելի է ազգի հառաջադիմության վերա խոսել, ազգի վերանորոգության վերա մտածել, առանց ճիշդ տեղեկություն ունենալու ազգի վերա, նորա որքանության և վիճակի մասին: Մինչև այժմ, մեք, խոսելով այս բաների վերա, համարյա թե խարխալել ենք մի խավար գեոնափորի մեջ, իսկ երբ երևան հանվին վերողբյալ տեղեկությունքը, այն ժամանակ կարելի է ավելի դրական կերպով խոսել, հարմարվելով ազգի քանակության հետ, նորա նյութական և բարոյական կարողության հետ:

Մնաս բարով, մինչև ցմյուս նամակս,

Քո Սերովրե Շահբեգ

Իերելով այս նամակը Հիշատակարանիս մեջ, կատարում եմ այն բարոյական պարտականությունը, որ մեր պատվելի թղթակիցը դնում էր մեր վերա, և հոգով չափ ցանկանում եմ, որ մի բարի հետևանք ունենա այս հրատարակությունը, մեր ազգի վերաբերությամբ:

Այս միջոցներում ստացած նամակներիս մեջ նույնպես նշանավոր է մի նամակ, որ ստացա պ. Մեսրոպ Տիրատուրյանի ստորագրությամբ:⁷⁹ Այս արգո անձը մեզ անծանոթ է գլխովին, և գուցե թե ստորագրությունը ևս լինի մի շինովի անուն, ըստ որում նամակի մեջ չէր գրում ամսաթիվը կամ քաղաքի տեղը: Նամակի պահարանի վերա երևում էր. 17 փետր. 1860, Թիֆլիս:

Մեք շատ ուրախ ենք այսպիսի թղթակիցներին վերա և եթե կամենան, կարող են ծածկած միակ հասարակութենից, երևելով բոլորովին այլ զգեստով. միայն խնդրում ենք, որ մեզ հասուցած տպելիքը հարմարեցուցած լինին

* Réformes en Turquie par Edmond Gher-tier, Paris, 1858.⁷⁹

ազգի էական օգուտներն հետ: Ահալասիկ վերոգրյալ նախկին բառացի պատճենը:

ԱՐԳՈ ՊԱՐՈՆ,

ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒՆԷԼ,

Տարակույս չկա, որ մարդկության պատմության մեջ, ոչ մի ժամանակ, այնպես ռասայիկ և որոշակի երևեցած չեն ազգությունները, ինչպես ներկայումս: Ազգությունը ասես թե դարձել է մի ամենօրյա հաց, առանց որին չէր կարելի ապրել. մի ելեքտրականության պես բան, որ փայլակի շուտությունը տարածվում է զանազան ազգության անդամների մեջ: Այս քանի խոսքը ընկնում է և մեր ազգի մեջ և մեղանում լավում են ձայներ և մեր մեջ սկսում է բարախել մի կենդանի սիրտ:

Արդարև, հայոց ազգը, այնքան բարոյական և նյութական դարավոր ավերանքից հետո, չէր կարող խկույն հասկանալ ազգությունը և պողաբեր շինել նորան, այս մեր հասարակաց վատաբաղդությունն է, բայց դրան նայելով հրաժարվել դործունեությունից, մեր կարծիքով ասել է անձնասպան լինել:

Ահա այս պատճառներից ստիպված և ես իջանում եմ հայկական դպրության ասպարեզ, և ես կամիմ մի երկու քար դնել այնտեղ, որի վերադուցն թե բարձրանա մի օր հայ ազգության շինվածք:

Ներս մտանելով այս գործի մեջ գուցե շարժում էի ձեր հարցասիրությունը, թե արդյոք ինչ պարոյի և ինչ փիլիսոփայության հետևող եմ: Առանց դատողության չեմ ընդունում ոչ Գանթը և ոչ Հեգելը. նախ, որ իմ մտածությունը և խորհիլու ազատությունը չկամիմ երբեք ստրկացնել այդ փիլիսոփաների իշխանությունը, առողջ փիլիսոփայության առաջին ընդդեմ դործ համարելով ազատության կորուստը. երկրորդ, փիլիսոփայությունը մի կենդանի, շարժուն և համորեն մարդկության սեպհական բան լինելով, ուսանում եմ ներկայումս, ազգերի ժամանակակից պատմությունները և երևույթներից: Այսքան ծանոթությունը հերիք համարելով իմ հայացքի և սկզբունքի մասին, շարունակում եմ խոսքս, թե մեր ազգությունը դորացնելու և ազգության գաղափարը հասարակաց դարձնելու համար, ամենամեծ և զորավոր հնարներից մինն է նաև ազգային պատմության ուսումը:

Մինչև այժմ մեր ազգը չունի մի օրինավոր պատմություն, մի այնպիսի գործ, որ արժանի լիներ և դիմանար եվրոպական քննության հրափորձությանը: Ձանց եմ առնում հիշել այստեղ, պատմության անունով, ժեր մեջ ման եկած գրքերի թերությունը և խակությունը, զանց եմ առնում նույնպես հոչակել հառաջանալի օգուտը մի օրինավոր պատմության երևելուց. այս վերջինս շատ հասկանալի լինելով, զուր տեղը պիտի ժամանակ կորուսած լինեի. այլ հարկավոր եմ համարում մի երկու խոսք ասել այն մասին, թե ինչ բաներ հարկավոր էին ազգին նախ և հառաջ, որ

հետո ազգի ուսումնականքը կարող լինեին ազգային պատմություն գրելու ձեռք զարկել:

1. Մեր ազգային մատենագրության վերաբերյալ գրվածք, որ ցեղա-
կեր և հարյուրավոր տարեկան մագաղաթների մեջ փառում են վանքերի
կամ այս ու այն մատենարանի անկյուններում, ձգել տպագրական մամուլի
տակ և այս ճանապարհով դարձուցանել նորանց հասարակաց ժառանգու-
թյուն:

2. Այն գործերը, որոնց անունները միայն հասել են մեզ, իսկ ին-
քանք կամ ստուգելի կորած են ձախողակի, կամ թաղված փոշիների և
փլատակների տակ, պատշաճավոր հոգողությամբ որոնել: Անտարակույս,
եթե տասնից հինգը դուրս գա, այն ևս մեծ բան է:

3. Հավաքել և տպել այն բոլոր կցկտուր հիշատակարանքը, որ արե-
ղայք կամ այլ մարդիկ սովոր էին գրքերի քամակներում գրել և մեք կար-
ծում ենք, թե էջմիածնի, Աղթամարի և Սուռ կաթողիկոսական մատենա-
րանների գրքերը հարուստ լինին այսպիսի հիշատակարաններով: Սոցա
պաշտոնը պատմության մեջ այն է, որ շատ անգամ կարող են վկա լինել
ժամանակագրության մի երևելի անցքի, որ անցել էր ազգի մեջ և որի
թվականը գուցե թե կորած էր կամ ճիշդ չէր:

Ծինչև որ այս բաները հղած չէին, հայոց ուսումնականի գրած պատ-
մությունը հույն բանը կը լինի, ինչ որ մինչև այժմ հղած է և ինչ որ մի
օտար եվրոպացի գրել է, կամ կարող էր գրել, ըստ որում չկային պարզ
և նոր աղբյուրը:

Լուռ մնալ մի այլ հարկավոր բանի մասին ևս չենք կարող: Մեր
ազգի ուսումնականներին հայտնի է որ մեր գպրությունը և լեզվի հիշա-
տակարանքը սկսանում են չորրորդ դարուց, այսինքն Լուսավորչից, որի
Հեմախտպատում գիրքը սկիզբն դնում է քրիստոնեական հայոց մատենա-
գրության:

Բայց հայոց տերությունը Հայկի ձեռքով հիմնվեցավ Բրիտոսից
2107 տարի հառաջ, ուրեմն 2428 տարի նախ քան Լուսավորչիչը: Նորանից
հետո Պարույր Նահապետի թագ կապելով Բրիտոսից 749, ուրեմն Լուսա-
վորչից 1070 տարի հառաջ անցավ օրինավոր թագավորության կարգ:
Բրիտոսից 149, ուրեմն Լուսավորչից 470 տարի հառաջ վերանորոգվեցավ
հայոց տերությունը և այնուհետև սկսավ Հայաստանը ծաղկել և բարեկարգ-
վել: Այդ, մինչև Վաղարշակը չեն եղել հիշատակարանք կամ գրվածք, եթե
լինեին, նա կարոտելու չէր Նինովի գիվանին, բայց Վաղարշակի հիմք
դնելով և նորա օրինակով պիտո է մտածել, որ մեր ազգի մեջ ևս մի բան
մտած էր պարսիկ, ասորի կամ հույն գրերով:

Ինչ որ կար չկար, թե արքունական և թե մեհենական գրվածք կամ
մատյանք, որ պատկանում էին հայոց ազգի հեթանոսական կյանքին, Լու-
սավորչի ձեռքով դատապարտույցան դեպի կորուստ, դեպի կրակ առանց
ամենևին խնայելու, կորան կործանվեցան և այն գեղեցիկ արձանները որ
այսօր կարող էին հասկացնել մեզ հայոց ազգի եղած ճարտարագիտության

չափ ու կշիռը, և քրիստոնեութունը մի անհայտութեան պարիսպ քաշեց մեր քրիստոնեական և անցած հեթանոսական կյանքերի մեջ:

Այս պատճառներով ահա, մեզ հայտնի չին շատ բաներ, չգիտենք մինչև անգամ թե ինչպիսի էր մեր հայկաբանութեան ձև ու ոճը քրիստոնեութենից հառաջ, որովհետև քրիստոնեական ժամանակների հայկաբանութեանը ստրկացած է հունականին ոչ բառացի, այլ տառացի մտքով, եթե կարելի է այսպիսի ասել, և այս բանը կերևի պարզ, եթե օրինավոր կերպով քննութեան տակ դրվի մեր Աստվածաշնչի թարգմանութիւնը:

Անմահ և հրկնային հիշատակի արժանավոր խորհնացիքն տալիս է մեզ մի քանի հիշատակարանք. այդ խնկիլի ծերունին լսեցնում է մեզ մի քանի տող բան Գոյթան երգիչներից, նա ցույց է տալիս մեզ փոքր թե շատ այն տեղերը, ուր պիտո էր մտածել, թե կենդրոնացած էին մեր դպրութեանը և կրոնը, կամիմ ասել, այն մեհյանները, որ դտանվում էին Աշտիշատ, Արտաշատ, Տարոն և այլ տեղեր:

Շատ ազգեր, յուրյանց հեթանոսութեան ժամանակ, սովոր էին յուրյանց մեռելների հետ թաղել զանազան հիշատակարանք, դրամներ, ոսկեղեն և արծաթեղեն դարձեր, կամ թե ուրիշ այնպիսի բաներ, որ գալոց օրերում լույս կարող էին տալ պատմութեան. միթե չէ կարելի մտածել, որ հայք ևս ունեցած լինեին այս սովորութիւնը: Գուցե թե եղած ևս լինի այս հայերի մեջ, բայց սոցա անուսումնասիրութիւնը, որի մասին ինքը խորհնացիքն բողոքում է, հառաջ է քան թե այլ ամենայն սովորութիւն: Խուսափորչից հարյուրավոր տարիներ հետո կանգնեցան Բագրատունյաց և Ռուրիկյան թագավորութիւնները, չեմ ասում Արշակունյաց թագավորութեան շարունակութիւնը ևս, որովհետև հետո, բայց և այս պայծառ օրերը հայերի անցել են առանց մի ծառայութիւն ցույց տալու ազգին քրքրելով և մշակելով հեթանոսական հնութիւնը կամ նորա մնացած և կամ կորած հիշատակաբանքը:

Այո, հնախոս գիտութիւնը ավելի ծաղկած է այսօր և ավելի շատ դործեր է կատարում, քան թե ստրանից հինգ հարյուր տարի հառաջ, և արծաթը, ոսկին կամ, այլ անփուռ բաներ, եթե կային մեր մեռելների վերա, գուցե մնացին և մինչև այժմ, բայց բանը այս է, որ մեր մեջ ուշժ չմնաց ներկայումս այդ բաները փորելու և քրքրելու, չնայելով այն վերին աստիճանի կարողութեան, որ զգում է մեր պատմութիւնը, որի շատ երեսները դատարկ են, եթե ևրոպականի ակնոցով նայենք այդ պատմութեան վերա:

Նամակիս խորհուրդը այն է, որ խնդրեմ Զեղանից, Հիշատակարանիդ միջնորդութեամբ, առաջարկել մի խնդիր—միթե չէ կարելի մի ընկերութիւն կազմել մեր ազգի անդամների մեջ, այսպիսի անունով. «Հայոց պատմութեան և հնութեան ընկերութիւն» այնպիսի, որ անգամ լինելու ցանկութիւն ունեցող հայր վճարե ամենայն տարի երեք մանեթ արծաթ, մինչև որ ընկերութեան դանձարանը ուշժ առնու և կաշոդանա ինքնորեն դործ կատարել, առանց վերստին ծանրաբեռնելու յուր պատվելի անդամքը: Եւ մտածում

եմ, որ Տաճկաստանի հայերի մեջ ևս կը լինին հաղարավոր մարդիկ, որ ուրախությամբ սրտի կը ցանկանային մասնակից լինել մի այդպիսի ընկերութեան: Ի՞նչ կարծիքը այնպես է, որ և Ռուսսիայի հայք հետ մնալու չէին այս բանից, ըստ որում պատմութեան չի նկատուի արդեն զգուժ եւ շատերը:

Եվ քնն ծանրութիւն էր հայոց ազգի անդամների համար տարին երեք արծաթ վճարել, որ ներկայումս Տաճկաստանի հաշիվով ասել է 54 դոլար: Ի՞նչ սակով եւ այն մարդիկ, որ ուշ ռուսներն ամենայն թեթեւութեամբ վճարել այս քանակութիւնը արծաթի, եւ դարձյալ չեմ տարակուսում, եթե միայն ընկերութիւնը հաստատուի անխարդախ հիմքերի վերայ:

Ընկերութեան խորհուրդը կը լինի յուր գոյացուցած արծաթով ամենայն խնամով և հոգաբարձութեամբ հոգալ այն բոլորը, ինչ որ պատմութեան համար անհրաժեշտ էին, որպէս աղբյուրներ կամ նյութեր, օրինակի համար:

1. Ընկերութիւնը կը հոգար հին ձեռագիրները տպագրութիւնը, հայտնի բան է, հանձնելով բանագետ և ուսումնական մարդերի քննել և համեմատել այդ ձեռագիրքը ուրիշ օրինակների հետ և այլն և այլն:

2. Կը որոնեն ամենայն տեղ ազգի մեջ, թե յուր անդամների և թե հատուկ այս բանին նվիրված առաքյալների ձեռքով, այն բոլոր գործերը, որոնց անունը միայն մեզ հասած լինելով գիտենք:

3. Կը հալածեն դանազան տեղերից ազգային պատմութեան, կամ ժամանակագրութեան վերաբերյալ հիշատակներ և լույս կը հանեն նորանց տպագրութեամբ:

4. Կը փորեն և կը քրքրեն այն տեղերը, ուր կարծիք կային, թե պիտի լինին հեթանոս հայերի մեռածների մնացորդքը:

5. Գտնված հնութիւնքը, օրինավոր և ուսումնական քննութեամբ կը հրատարակեն համորեն ազգի գիտութեան համար:

6. Բոլոր, կամ, կարելի եղածի չափ նյութեր պատրաստելուց հետո մարդիկ կընտրեն ազգային և եկեղեցական պատմութիւնքը գրելու:

7. Բոլոր ուսումնական անդամների հաճութեամբ և հավանութեամբ ընդունված և քննութեան գիմացած, նոր գրված պատմութիւնը հայոց կը տպեն երկու գլխավոր հայերեն բարբառներով—Ռուսսիայի և Թյուրքիայի:

8. Այս տպված պատմութիւնքը պատշաճավոր խնամով, հազարավոր օրինակներով ձրի կը բաժանեն ազգի աղքատ և չքավոր մարդերին, հարուստ մարդերից միայն ստանալով դրքի նյութական արժեքը, որ ընկերութեան կարողութիւնը չթուլանա ուրիշ այլ ազգային գործերի համար: Եվ այլ այսպիսի բաներ, որ չգրեցի և որ առողջ դատողութիւնը ինքնին հասկացնում է: Հայտնի բան է, եթե ընկերութիւնը կազմվի, նա պիտի ունենա մի կանոն, որով պիտի առաջնորդվի յուր բոլոր գործողութեան մեջ:

Կոճա, խնդրեմ, այս նամակը հրատարակելով Հիշատակաբանիդ մեջ,

մոտենալի կացուցանել նորան մեր ազգի անդամներին, որոնց չեմ կարող ամեն միւնին առանձին առանձին նամակ գրել, թող որ շատերի հետ ծանոթություն եւ չունիմ, ըստ որում ընկերական հոգին վազուց թռած է մեր աչքից։ Աստուծո մի նոր շնորհը կը լինի մեր վերա, եթե այսուհետեւ գեթ, աշխարհի լուսավորությունը մի փոքր ազդեցություն գործելով միաբանեցնե հայերը մի ազգօգուտ ամենահարկավոր գործի մեջ։

Հավատարիմ առնելով Ձեզ իմ անդրժեկի բարեկամությունը, ֆնամ եւ այլն

Մեսրոպ Տիրատուրյան։

Շնորհակալ ենք մեր անծանոթ բարեկամից, նորա այս գովելի զաղափարի մասին, և չենք կարող չուրախանալ հայ մարդու բերանից լսելով այսպիսի խոսքեր։ Օրհնյալ է աստված։

Պարոն Տիրատուրյանի առաջարկած խնդիրը շատ մեծ հարգ ունի մեր աչքում. համաձայն ենք նորա թե գաղափարին և թե այդ գաղափարը իրագործելու կերպերին և հնարներին։

Պարոն Տիրատուրյանի նամակով կառի այս անգամ վերջացնել Հեղատակարանս. բայց մի այլ նամակ, մի բարեկամից, տալիս է մեզ հետեյալ լուրը, որի մասին չենք կարող զանց առնել։

«Պարոն Հովհաննես Տեր Գարրիելյան Պատկանյանցը, վիմագրությամբ «տպելով մեր վեհափառ կաթողիկոսի պատկերը, համեմատ լուսանկար «օրինակին, որ ստացվել էր Կոստանդնուպոլսից, շնորհ է գտել մատուցա՝ ճնելու նոցին կայսերական մեծութեններին, թագավոր կայսեր և թագուհի «կայսրուհուն, այլև նորին կայսերական բարձրության, թագավոր ժառանգի տերության։

«Թագավոր կայսրը շատ հաճությամբ ընդունելով այս ընծան, պար՝ զգեւ է ճարտարագետ պ. Պատկանյանցին մի գեղեցիկ ռոլլիանտա մա՝ ճտանի, իսկ թագավոր ժառանգը շնորհել է դրամական վարձատրություն։

Պարտականություն համարելով մեզ հրատարակել այս իրողությունը, չենք կարող չհավելացնել, որ այս կայսերական պարգևը և հաճությունը, եթե մի մասնով պիտի վերաբերվին ճարտարագետ վիճագրողին, մյուս և ավելի մեծ մասնով այն հարգությանը, որ ուսաց թագավոր կայսրը ունի զեպի ամենայն հայոց վեհափառ կաթողիկոսը։

Վ.Ղ.

Պ. Ձերբեկանցի հայեօլթյունքը.—Պ. Խուզարարչունցի գիրքը.—Պ. Բարկենյունցի նամակը.—Սկայորդու տարածած լուրերը.—Հյուսիսափայլը և Հիշատակարանս—Կ. Պոլսի հայոց և հուսաց պատրիարքների փոփոխությունքը։

§ 1. Մեզ գրում են, թե ինչու համար լուս ֆնացինք կարգավով Տեր Մանգինյանցի Մեղուի մեջ (համար 13) պ. Ձերբեկանցի հայեօլթյունքը,⁸⁹

որ ամենայն առատությամբ թափում էր Հյուսիսօսփայլի թե հրատարակողի և թե նորա գործակիցների վերա:

§ 2. Մեզ գրում են, թե ինչ պատճառով մինչև այժմ մի քանի բառ չխոսեցինք պ. Խուզարաշիկի «Обозрение Армении»⁸¹ մակագրով գործի վերա, -մինչդեռ շատ նյութ կար այնտեղ Հիշատակարանիս համար:

§ 3. Մեզ գրում են, թե հր. դանդաղության պատճառով չմերժեցինք լուրերը, որ ձառագողից հետո (հոկտեմբերի 17-ին) ծնած Սկայորդին քանի մի անգամ հրատարակեց տեր Մանգիսյանցի Մեղուի մեջ, որպիս թե Հյուսիսօսփայլը խափանվելու էր, որպես թե մեք հեռանալով հրատարակողի գործակցութենից, դադարել էինք աշխատելուց. և թե ինչու մինչև այժմ չհայտնեցինք մեր երկարատև լուսթյան պատճառը:

§ 4. Մեզ գրում են, թե ինչու համար Հիշատակարանս կամ Հյուսիսօսփայլը, չէ նվիրում այնքան ուշադրություն բուն ազգային խնդիրներին, որքան լցնում է յուր էջերը կամ ընդհանուր լուսավորության վերաբերյալ բաներով, կամ շատ և շատ հարևանցի քերվելով ազգային խնդիրներին մոտից:⁸²

Այս չորս խնդիրքը հասել են մեզ բազմաթիվ նամակներով. թեպետև թե ի սրտե պատրաստ էինք հարգել մեր անվամբիտ թղթակիցքը, պատասխանելով նոցա հարցմունքին, բայց Ֆիդիկական անկարելությունը, առանձին պատասխանել այդ բոլորին, հաղթահարում է մեզ և հարկադրում է դիմել դեպի մոմուլի օգնությունը: Այս պատճառով ևս որոշեցինք Հիշատակարանիս միջնորդությամբ խոսել, ուր մաքուր լեզվաբանությամբ հանդես հանել մեր պատճառները և կիրպարանագործել մեր հայացքը, որ ունենինք այս առաջարկած խնդիրներին մասին:

§ 1. Պ. Ջերքեղյանցին հարգություն ցույց տված պիտի լինեինք, պատասխանելով նորա գրվածին. բայց մեք կարող չէինք հարգել մի մարդ, որ պարսավ էր գրում փոխանակ կրիտիկայի և մի գործ քննելու տեղ անդուռն բերանով հայհոյում էր այդ գործի հեղինակը: Եթե նորա գրածը լիներ մի այնպիսի բան, որի օրինակը տեսված լիներ որևիցե քաղաքակրթյալ ազգի դպրության մեջ, անշուշտ կը հարկադրվեինք պատասխանել. բայց պ. Ջերքեղյանցի գրվածի մեջ բացի անասութիւնից հայհոյութենից բան չգտանք, ուստի և հարկ եղավ լուսթյամբ մերժել, որ պատասխանելով, մի դուռնի մեք ևս ընկերանայինք արժանի գրվածի արժանի հեղինակին:

Եվ ինչ հարկ կար պատասխանելու մի գրվածի, մինչդեռ հասարակաց կարծիքը դատապարտեց նորա հեղինակը: Ճշմարիտը խոսելով, մեք անշուշտ ուրիշխացանք տեսանելով մի այդպիսի թե զրոյին և թե հրատարակողին արժանի հոգված: Պարոնը, շատ ժամանակից սկսած, լրացյալ և անթերի իմաստություն վաճառելով մի տեսակ մարդերի, մանավանդ պանդոկներին անկյուններում, կարծիք էր տարածել ամբողջ մեջ, յուր գերածայրյալ լուսավորության մասին: Հնարը, որով իդ. Ջերքեղյանցը կարողացել էր ներկել անդաստիարակ և անկիրթ ուսուցանելի աչքեր, հղած էին նորա անհազ չարախոսությունքը, այս կամ այն պարունի վերա, հրա-

առարակելով սորանց տգետ և տռաթուր կոխկիւք յուր բարձրագույն գիտության ոտքի տակ:

Այս բանին մեծապես օգնել էր նաև այն սոփեստական քննությունը ուսանց լեզվով հայ Քերականութեան վերա, որ պ. Չերքեզյանցը հրատարակել էր,⁸⁵ ցույց տալու համար յուր գիտությունը հայկական լեզվի մեջ: Մի քանի բաղմագեմ, կամ, ավելի լավ է ասել, անդամ մարդիկ, փոքր էր անացել, որ կիսաաւթմանքի կարգը դասին այդ քննության հեղինակը:^{*} Դոցա մեջ էր գտանվել և մեր բարեկամներից մինը, որ 1853 թվականից սկսած, շատ անգամ գովելով մեզ այդ անզուգական գիտականը, հորդորում էր մեզ մոտենալ դորան. բայց մեք, վաղուց արդեն հասկացած լինելով մեր բարեկամի գովասանած մարդու որպիսությունը, հրաժարվելով հրաժարվել էինք այդ բարեկամի առաջարկութենից, միևնույն ժամանակ, չկարողանալով թաքուցանել մեր սրտի ցավը, մեր սիրելի բարեկամի պարզմտության և շնորհալիության մասին:⁸⁴

Ինչևիցե. պ. Չերքեզյանցը ահա այսպիսի կերպերով, հիմնելով յուր փառքի կոթողը վերահիշյալ մարդերի ուսերի վերա, ավելի քան թե քան առաջ մեջ չէր դադարում հողմ արածելուց: Պ. Չերքեզյանցը յուր բոլոր կյանքում միշտ գտանվել է վարագուրի քամակում և յուր հսկայական գիտության ապացույցքը զրափորական կերպով բերած դրած չէ հանդիսի մեջ, որ հասարակությունը կարող լինեք բան հասկանալ և չհավատալ աշուհեան և ար լեզուների խոսածին, թե զատարկ տակառ մեծ ձայն է առաջ:

Պարոնը մինչև այժմ երկու առիթ բան դրած մարդ չէ. համբերում էր....

Վերջապես «հատել է նորա համբերությունը», պիտո էր տպագրությամբ հայոցի. եթե այդպիսի ծայրագույն իմաստասիրության համար արծաթ ևս վճարող չլինի.... գոնե, մի քանի տարի ժամանակով, դարձյալ կապանով յուր գիտության համբավը, որ սկսել էր արդեն գունաթափվել:

— Ի՛նչ կըլլա եղբի:

* Պ. Էմինի Քերականութեանը, որի վերա դրված էր վերևում ասված քննությունը, այնպիսի մի գործ չէր, որի թերութիւնները ցույց աւելու համար հարկ լինեք քննություն գրել: Ի՛նքե պ. Էմինը երբեք չէ համարել այդ գործը սխալներից ազատ: Գիտաբար ուղղորդական արժանին այն է (իհարկե, եթե հավատանք չաւ լեզուների խոսածին), որ այդ քննության հեղինակը եղել է ոչ պ. Չերքեզյանցը, այլ Սալմասթյան Միլայիլ Եպիսկոպոսը, որ, անձնական թշնամության պատճառով պ. Էմինի հետ, շարադրել է այդ քննությունը և տվել է պ. Չերքեզյանցին առևտրին թարգմանելու, շնորհիւով նորան գրվածքի տակ «Астраханский армянин» ստորագրելու իրավունքը, որպես վարձ աշխատակցան:

Մեր համար, ով և լինեք դորա հեղինակը, այդ քննության մեջ տեսնում ենք միայն միակամանի իմաստակութիւնը—недантизм, գուրի, կրթականի վերաբերյալ, ամենայն արժանազանութենից: Թողնում ենք առանց աշարհության այն անպատշաճութիւնը, ար հայերեն գործի վերա գրել են առևտրին. ինչպես և իսկ, մեր կողմից արգելք չկա առ դործի պ. Չերքեզյանցին սեպհական համարվելուն, որովհետեւ շատ մոտավորութիւն կա ուղղության մասին, որ վերևում հասկացուցինք: Է՛հ, ի՛նչ հարկավոր է հին բաները քրքրել....

«Բայց, արգյոք, այդ գրվածովը հասավ գրողը, յուր նպատակին, կարողացավ բժշկել մի քանի սրտի խոցվածք»:

— Արհեստավորը, կատարելով յուրյան ապսպարված գործը, կարոտություն չունի մտանել այն խնդրի մեջ, թե քնչ չափով պիտանի էր այդ գործը ապսպարողին: Նորանից խնդրում են կոշիկ, նա կարում է. մանավանդ եթե ապսպարողը ևս, յուր կողմից, երբեք մտածել չէ այն բաների արժանավորության վերա, որ գործակատարը հանձն էր առել պատրաստել:

«П. р. б. м., оплата той же монетой».

— Անտաքակիւս:

«Արժանավոր հատուցումն»:

Մեք կտրում ենք այս մասնավոր խոսակցության թելը, որ, մի տան անկյունում, երկու մարդու միջ կար: Մեք դառնում ենք դեպի հասարակությունը, որի համար, գոնե արտաքին ձևով, տպվել եր այդ գործը. մեք կամինք այստեղ նկատել դորա հետեանքը վերաբերությամբ դեպի հեղինակը:

Հասարակությունը միաբերան մերժեց այդ հայհոյությունը, այլև հալածեց հեղինակի գլխից այն կախարդական լուսակամարի երևութը, որի մեջ մի քանի մարդերի աչքում պատկերանում էր պարոնը: Հասարակությունը իրավունք տվեց այն բոլոր մարդերին, որ երբեիցե բամբասված էին պ. Չերքեզյանից. հասարակությունը ստուգապես ճանաչեց այժմ նորան յուր գրվածից: Վարագույրը հետ քարշվեցավ և հերոսը գտանվում է թատրոնաբեմի վերա. ով կը համարձակվի բերան բանալ. խոստովանի՞ս և հավատամ:

Չենք կարող ուրանալ, որ այդ գրվածը հավանելի էր եղել մի թեթևամիտ պառավի, որ երբեմն մի քանի կեղծավոր մարդերի բերանով համեմատվել էր Հոմերոսի և Միլտոնի հետ. (հրպիսի սրբապղծություն). բայց միթե ստույգ չէ առածը «նման զնմանն սիրէ»: Դարձյալ պիտո է ասենք, ճշմարտության պարծանքի համար, որ այդ պառավը, յուր վայր ի վերո խոսակցության պատուհասը ընդունեց մի կտրիճ բանասերից, մի բազմության մեջ, մինչև որ անվանված Հոմերոսը ինքը ուրախությամբ ընտրեց Չաքարիադի ինքամասյա լուսթյունը:

Չենք ուրանում, նույնպես, որ պ. Չերքեզյանի գործը շատ և շատ հաճելի էր եղել մի այլ երկակնեցաղ պարոնի, որ թեև ասում էր գործի հեղինակը, բայց ավելի մեծ առեկություն ունենալով դեպի Հյուսիսամերիկի գործակատարը, այնքան ուրախացել էր, որ մինչև անգամ ոգևորվել էր... Բայց զարմանում ենք, թե ինչպես «Կոտրած ոտքով կովի» անմահ տաղերգուն⁸⁵, մի տաղ չէ ասել պ. Չերքեզյանցի հիշյալ հակայական քաջագործության վերա:

Մեղուի 13 երորդ թերթը հրատարակվելուց հետո, մեք բավական միջոց քննեցինք այն աղավորությունը, որ այդ գրվածը արեց հասարակության վերա. և տեսանելով, որ ժողովուրդը ղզվելով մերժեց և դատապարտեց, մեք հասանք մեր վճռական նպատակին:

Մեր սիրտը և հոգին վկայում է մեզ մեր դործի արդարութունը: Այս վկայութիւնը հերիք մխիթարութիւն է մեզ և անսպառելի աղբյուր մինչև ի մահ գործականութեան:

Մինչև այսօր չենք նայած ուշադրութեան անարժան արգելափակումներին վերա. այսուհետև ևս նայողը չենք, կտրելով մեր ճանապարհը հայկական քարերի և փուշերի մեջ:

Նախատինք համարելու էինք մեզ Մեղուի և Նորա համախոհներին գովեստը, եթե դոքա մի օր սխալվելով տալու լինեին մեզ, նախատինք համարում ենք ներկայումս և պիտի համարենք ապագայում, ըստ որում չենք կարող մեր անձը չանարդել, թույլ տալով մեզ ընդունել այդպիսի գովեստներ: Մեծ ուրախութիւն է, որ այդպիսի մարդիկ հայհոյում են մեզ. և ներկայումս շատերը բացերև տեսանում են Հլուծիոափայլի և Մեղուի ուղղութիւնները:

Տհած չենք, տեսանելով սև բռնաբասանքի գունդերը մեր վերա հարձակված: Հայհոյութիւնքը, որ բղխում են հայ սրտերից և դուրս են երեւում հայ մամուլներից, մեք համեմատում ենք այն նեխած շարավի հետ, որ այսքան դարերով հալածվել է հայկական հիվանդ կազմվածքի մեջ: Մարդասեր վիրաբույժը տեղիք չունի բարկանալու, եթե մի մահաոթ խոց կամ ուռույց կտրելու ժամանակ, արյուն ու թարախ էր զարկում այնտեղից Նորա երեսին: Վիրաբուժի խորհուրդն է դուրս բերել հիվանդի կազմվածքից այդ ապականութիւնները:

Իջանելով հայ դպրութեան ասպարեղը, մեք գիտեինք, որ դարավոր տգիտութիւնը պատիրաղմ պիտի հայտնե գիտութեանը, որին լինելով մի լթկ սպասավոր, ծրհնեցինք և ընդունեցինք այդ պատերազմը:

Անհնարին էր, որ ուրիշ ազգերի մեջ պատահածը չպատահեր և մեր մեջ. այս բոպեում անչափելի է մեր ուրախութիւնը, ըստ որում հայութիւնը մի քայլափոխ արել է արդեն:

Թշնամութիւնքը չունին այն գորութիւնը, որ կարողանային մոլորեցնել մեզ, մեր ուխտյալ ճանապարհից. մեր աստղը քարշում է մեզ դեպի այդ խորհրդական ճանապարհի ելքը և մեք հետևում ենք այդ ճակատադրական ձգտողութեանը:

Երանի էր մեզ, եթե ունենայինք խելացի հակառակորդ. բայց, որպէս հայ, զրկված ենք, ներկայումս, այդ պարծանքից:

Չկամինք առավել խոսել պ. Չերքեզյանի գրվածի պատճառով. այլապէս, դեպի չարը պիտի գործ դրած լինեինք ընթերցող հասարակութեան համբերութիւնը, ձանձրացնելով նորա սիրտը մեր ավելի երկար դադարելով մի անխորհուրդ ունայնաբանութեան վերա, որ յուր սրտի հավելվածից, բաշխել էր պարոնը Մեղուի հասարակութեանը:

Հաջողութիւն մաղթելով Չերքեզյանից, պ. Նազարյանցի պատճառով գրելու գրքի մեջ,⁸⁶ գառնում ենք դեպի երկրորդ խնդիրը, որ արել էին մեզանից:

§ 2. Երբ առաջին անգամ դուրս երևեցավ պ. Սուգարաշիի գիրքը, մեք հարկադրվեցանք կտրղալ նորան ակամա. ակամա կարդում էինք, հառաջուց ճանաչած լինելով պարոնի թե հայագիտություն և թե այլ բաների մասին ունեցած տեղեկություն չափը. Եվ մեր ընթերցանություն հետևանքը հաստատեց մեզ, որ իրավունք ունենինք չկարդալու հոժարություն մե և անորոժանքով մի այդպիսի գրված: Մի փոքր ներքև, կը հայտնվի ընթերցողներին մեր իրավունքը:

Մեր դավանությունը, հայոց ազգի ամբողջական ապահովության վերաբերություն մը, այսպես է, թե ազգը պիտի յուր գոյությունը պահպանե յուր եկեղեցու միջնորդությամբ: Համաշխարհական հեղափոխությունների մեջ, եկեղեցու ինքնուրույնությունը եղիլ է և մեր ազգի ապահովություն գրավականը: Մեք միշտ ուրախություն մը ենք հիշել, որ հայոց ազգը յուր հիշատակի արժանավոր Բաբկեն, Աբրահամ և այլ կաթողիկոսների ձեռքով, մերժել է մի այլ եկեղեցու իրավասություն յուր վերա, ըստ որում դորա բարոյական ազդեցությունը պիտի վտանգեր ազգությունը: Հայոց ազգի ներկա սերունդը (բացի մի քանի ակտացած մարդերից), կատարյալ իրավունք է տալիս այդ մարդերին, որ պահպանելով յուրյանց եկեղեցու անկախությունը, պահպանեցին ազգի գոյությունը, և մեր համար սուրբ են նոցա հիշատակը: Այս երախտագիտական ղեցսմունքի չափով որ ցույց էր տալիս յուր խնկելի և տոնելի բարերարներին, հայոց ազգը արհամարհություն ունի դեպի այն մարդիկ, որ կամ անձնական օգտի, կամ երկյուղի, կամ այլ հարակցություն պատճառով օտարի հետ խախտեցին երանելի նախնայց ուխտը, նահեցեցին մեր ազգի և նորա եկեղեցու ինքնուրույն գործականությունը: Չգր⁸⁷ անունի սկզբնատառը դարավոր ժամանակներից սկսած գլխիվայր է դրում ազգը և այդ հերոսորատյան պարծանքը ուխտադրութենի մեք պիտի կոտակենք մեր դավաններին:

9. Սուգարաշիի գրվածի հոգին հարկադրում էր մեզ պաշտել մի ամենևին լուծություն, թույլ տալով, որ ինքնըստինքյան թանձրանա դորա վերա ժամանակի հավիտենական զատապարտությունը: Ավելորդ էր նաև ընդդեմ գինվորվիլ մի աշխատության, որ յուր ջնշին կարծիքները ևս, կամ այս ու այն տեղից (օրագրերից և լրագրերից) մուրացած տեղեկությունքը և հայացքը հաստատելու համար, աղճատում էր պատմական իրողությունքը և զրպարտում էր այնպիսի մարդիկ մեր երանելի հայրապետներից, որոց և ոչ կոշիկների խրացը արժանի էր լուծանել: Այդպիսի աշխատության հատուցումը է մի սառն արհամարհություն, որ լիամասն կերպով ընդունեց ազգից:

Շատ ժամանակ է, որ մեք ստացել էինք մեր թղթակիցներից մի քանի արդարացի նկատողությունք այդ գործի վերա. չտպեցինք նոցանից և ոչ մինը և ապիլու ևս չէինք, եթե, ինչպես Հիշատակարանիս սկզբումը ասացինք, բազմաթիվ նամակներ անհանգիստ արած չլինեին մեզ: Մի քանի տողից հետո կը դնենք այդ նկատողություններից մինը, որ ստացել ենք

նամակի ձևով և որ ունենր արյալիսի ատորագրություն «Աբրահամ Դիոսկորոսյան Բարկենյանց»:⁸⁸

Պ. Բարկենյանցի նամակը, կարող է մի փոքր ճաշակ տալ մեր ընթերցողներին, թե որպիսի բան էր պ. Խուդաբաշվի գիրքը:

Մեր կողմից (բացի ծանոթութեններից), ուրիշ բան չենք հավելացնում այդ նամակի վերա, այլ միայն խնդրում ենք արգո ժողովագրից, որ խնայելով յուր ութսունամյա հասակին, հանդիստ տա յուր անձին և ազատ թողու բռնաբարութենից հայոց եկեղեցին, որ երբեք՝ չէ խնդրել պարոնի փաստաբանությունը և այսուհետև ևս կամք չունի խնդրել:

Ձենք կարծում թե պ. Խուդաբաշվի ցանկությունը իդած լինի ընկնել հայ մատենագրերի կարգը. եթե այդպես լիներ, ապա նորա աշխատությունքը պիտի լինեին հայերեն և հարկավորապես այլ կերպարանքով և այլ հոգով. թողնում ենք, որ ներկայումս, մի փոքր ավելի բան հարկավոր է հայ մատենագրին, քան թե ունենր պ. Խուդաբաշվը:

Հույս ունինք, որ խաղաղ հոգով կը լսե մեր գրածը պ. Խուդաբաշվը, ըստ որում, ինչպես մի ժամանակ առող էին արել թյուրքիայի հայերը, «արտաքին թշնամոնք չէ, այլ ներքին համոզումն»:⁸⁹ Հույս ունինք, թեև զպրության Դոն Քիշոդները կը դադարեն մի օր յուրյանց ասպիտական քաջագործութեններից, ինչպես Սերվանտեսի հերոսը դադարեցավ, և այս մեր ակնկալությունը, անշուշտ, հառաջանում է և ֆիզիկական և բարոյական պատճառներից:

Մհենկի 16, հայոց 1309 թ., Դվինի ավերակներում:

Արգո պարոն

ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ

Եթէ զանաբժանն ըստ պիտոյիցն ոչ
յանդիմանես, մի լինիւր վարդապետ»:⁹⁰

Եզնիկ

Երկար ժամանակ մտատանջությամբ հարչաբովուրց հետո, որոշեցի գրել Ձեզ այս նամակը, և սրտիս ցավը թափելով մի փոքր ազատ շունչ առնել:

Իհարկե պիտի հարցանես, թե այս ինչ մարդ է, որ բոլորովին անծանոթ լինելով ինձ, արդեն նամակի սկզբիցը վարվում է որպիսի մի մոտ բարեկամ, որպես մի վաղեմի ծանոթ: Այո, եվրոպացիք, ինքյանք ավելի քաղաքավարի լինելով, իրավունք ունին ուրիշներից ևս ձիշդ քաղաքավարություն պահանջելու. բայց մեք, ասիացիք, զուրկ ենք այդպիսի բարակ բաներից. մեր մեջ ասիական կոպտության հետ թագավորում է հին նահապետական հոգին—պարզությամբ դիմել զեպի մի մարդ և առանց վարագույրների հայտնել սրտի խորհուրդը:

Թողունք այս ևս, ևս հայ եմ, Դուք ևս հայ եք, մի՞թե այս անունը

չունի յուր մեջ այն ուշքը, որ երկու այդպիսի անունով մարդիկ, թեև հազարավոր մղոններով միմյանցից հեռի, մոտեցնեն միմյանց գիթ սրտով և հոգով։ Մթթն իմ և Ձեր հայությունը զբավական չեն մեր մտերմության, ինչ եմ ասում ես, մեք պիտի ավելի լինենք, քան թե մտերիմ, ըստ որում մեք եղբարք ենք, ըստ որում մեր երկուքի արյունը ևս մի աղբյուրից է։ Ես կարծում եմ, որ այս բոլորը իրավունք են տալիս ինձ ընտանեկար վարվիլ Ձեր հետ, գրելով մի, գուցե երկարախոս, նամակ, ես հույս ունեմ, որ Դուք բաց գրկով կընդունիք Ձեր հեռավոր եղբայրը և մասնակից կը լինիք այն տխրության, որով շրջապատված է հոգիս ներկա րոպեում։

Ձկարծեք, թե իմ տխրությունը հառաջանում էր մի մասնավոր, կամ, անձնական ցավի, կամ վտանգի պատճառով։ Քա՛վ լիցի։ Ես մի անհամ մարդ պիտի լինեի, որ սեպհական ինձ վերաբերյալ բանի համար անհանգիստ առնեի մի ուրիշ եղբայր։ տխրությանս աղբյուրն է մեր արտասովելի աղբը։

Ո՛հ, որքան թշվառությունք, որ մինը մյուսի քամակից հաջորդում են, մեր անմիաբանութենից և միմյանց դավաճանելուց։ այժ, մի մասնով այս ևս կարելի է ասել, որ Վսեր հայրերը աղոթ կիրան, իսկ մեր ատամները հարվեցանա։ Բայց այսպիսի վտանգավոր դրության մեջ, մինչ մեր անիմը կանգնած է յուր դարձակետի վերա, որ վազե կամ դեպի փրկություն, կամ դեպի հավիտենական կորուստ, այսպիսի մի խորհրդավոր ժամանակամիջոցում, երբ նախախնամությունը կշռում է և չափում է ազգերը, կը վայելե՞ մեզ նոր ի նորոք քրքրել հին կրոնական վեճերի քուրան, որին այնքան զոհ տվեց Հայաստանը մինչև այսօր։ Մեր աչքով տեսանում ենք ուրիշ թառամած ազգերի վերստին ծաղկիլը, ճնշված և չորաբեկ սրտերի նոր դրությամբ զվարթանալը և ընդարձակվիլը, այդ բաները լինում են մեր քթի տակ, բայց մեք կրոնական վեճերը քրքրելուց ավելի բան չունինք։ Այդ քուրայի մոխիրը և գազախը հերիք է որքան կուրացուցել է մեզ, լվանա՞նք մի փոքր մեր աչքերը և դադարենք գիթ այսուհետև կուրության գազանին զոհ գնալուց։

Աղետալի անցքեր, որ պատահում են ամենայն օր մեր կողմերում, հատկապես այս կրոնական վեճերի պատճառով, շատ մեծ շարժառիթք են որ նստիս ու լաս, մինչև որ թաղման գերեզմանդ լցվի աչքեզ արտասուքով։ Ինչարկե ազգային օրագրերից, գոնե հարյուրից մինը, իմանում եք և գիտեք, խոսք չկա, որ մի թշվառ բան է այս։ Բայց մեք, այս կողմերում, խալվա ժողովուրդի բնականից, գուցե մի փոքր ներողության ևս հանդիպինք, հայտնի բան է, շատ չնչին ներողության, եթե աչքի տակ ձգվին բոլոր մեզ շրջապատող պայմանքը։

Իսկ ինչ ասենք, մինչդեռ Դուք ևս լինելով Եվրոպայի մեջ, ազատ չեք այս թշվառութենից։ Խնչպես ներենք Ձեր աշխարհում ընակվող մեր եղբայրներին, որոնք այսպիսի լուսավորյալ ժամանակում, բան ու գործ թողած, ընկնում են այդ վեճերի քամակից։ Օտարոտի են Ձեզ իմ խոսքերը, այնպես չէ՞։ պարզեմ, որ հասկանաք։

Այս միջոցներումս ձեռքս ընկալ մի ռուսաց լեզվով գիրք, այսպիսի մակագրով „Обозрение Армении“ А.Худабашева. Մեծ հաճությամբ նայեցա վերնագրին, բայց երբ սխեցի կարդալ, արդեն հառաջաբանը, ասես թե, ապտակ իջեցուց երեսիս. հարկ չկա ասել, որ բոլոր գիրքը կարդալը հալածար էր կից ընդունելու:

Թողունք առանց ուշադրութեան այլ սխալները, որովք շատ փարթամ է պ. Խուդաբաշևի գիրքը. պատճառ, ուղղել այդ բոլորը, մեջ բերելով նորա աղճատարանությունը և օրինավոր կարգով հերքելով նորա բոլոր սխալական դադափարքը, պիտի հարկադրվինք մի նոր գիրք գրել, երկու անգամ մեծ պ. Խուդաբաշևի գրքից (պարոնի գործը չարժե այսպիսի աշխատութեան). Թողունք որ պարոնը եվթեն Բոռեի աշխարհագրութենից օգուտ եմ քաղել ասելով, հասկանում է եղած յուր բառ առ բառ թարգմանելը. Թողունք պ. Խուդաբաշևի ծուռ և սխալական հայացքը ազգային պատմութեան մեջ երևեցած իրողութենների վերա, բայց ինչպես լուռ մնանք, համար դե՞ր պես պապանձված, կամ ինչպես չբողոքենք այն զրուարտութենների ընդդեմ, որ պարոնը ժողովում է մեր երանիքի և սուրբ նախահարց գլխին, որպիսիք էին սուրբ Պարթևը, սուրբ Մովսես Խորենացին և սուրբ Ներսես Շնորհալին, որոնց անունը խնկվում է հայկական եկեղեցու մեջ, և որոնց գերեզմանի հողը համբուրելի են մեզ:

Ինչպես չհարցանենք պ. Խուդաբաշևից, թե Խորենացու դր բանը իրավունք է տվել նորան, որ նա Խորենացին անվանե քեթելամիտ¹⁾ Խորենացին, մեր պատմութեան հայրը, յուր ժամանակի անգուգական փրկիստիան, ազգի հայածր մինչև ի մահ աշխատողը և այն խոհեմ, ծանր, խեղացի և իմաստուն ձերուհին, մի թեթևամիտ հռչակել, և այն օտար լեզվով, մինչ եվրոպական գիտությունը ընդունել է նորան և օրինավոր քրննություն անելով հատուցել է արժանի վարձը: Ո՛չ ապաքեն առավել, քան թե թեթևամիտ է նա, որ այսպիսի անհիմն և անտեղի կարծիք ունի այն երկնաքաղաքացի ձերունու վերա:

Առաջին անգամ լսելով այս բանը պ. Խուդաբաշևից, բնավ չտարակուսեցանք կարծել, որ պարոնը, կամ, ամենևին չէ կարդացել Խորենացին, կամ թե չէ հասկանում նորա գրվածքը: Մի փոքր ազելի ընթերցանությունը, պ. Խուդաբաշևի գրքի, հավաստեց մեզ և հրկրորդ կարծիքը:

Առաջին կարծիքը, նորանով, որ պարոնը ապացուցանել կամելով, Հայաստանում, մոզական կրոնի, այսինքն կրակապաշտութեան, թագավորայ կրոն լինելը, ևս րե վկայություն մեջ է բերում Խորենացու հոգաբարձութեամբ մեզ հասած ազգային երգի կրոնը, Վահագնի մասին, և հայոց լեզվի մեջ ղենդական խոսքերի երևելը: Խորենացին կարդացողը, եթե օրինավոր կարդացել էր, պիտի անշուշտ տեսներ, որ հայերը տիրապես կռապաշտ են եղած և Վահագնի երգը ցույց է տալիս, ինչպես այդ պատմությունը ևս վկայում է, որ ազգը Վահագնին ևս անցուցել է յուր դուքսաների կարգը

և պաշտել է: Բացի սորանից, այ. Պուգալաշեվը գենդական խոսքերի անունը հիշելով և նորանց ապացույց բերելով հայոց կրակապաշտության, ապացուցանում է լուսավորյալ աշխարհի առաջև, որ բնավ իսկ գաղափար չունի, թե ինչ ասել է հնդկահվորդական լեզուներ. կատարելապես ապացուցանում է, որ անտեղյակ է այդ լեզուների ծագման և կերպարանագործության ընդհանուր պատմությանը:

Երկրորդ կարծիքը, այսինքն Պորենացու գրվածքը չհասկանալը (թեպետ հարկավոր ևս չէր այս բանի համար ապացույց ներս բերել), նորանով, որ նույն այդ հառաջ բերած «Երկնէր երկին և երկիր» ամենին հայտնի երգը թարգմանում է այսպես:

„Зачинало небо, начинала земля, также точно как и море пурпуровое.

„Терзали муки зачатия и красный тростник;

„Из вершинок его вырывался дым и вскоре показывалось пламя.

„Из пламени этого исходил юноша с русыми власами.

„Плзмя обняло кудри его и прядало около его бороды;

„Очи его и веки были два солнца“* (Երևո 83).

Այսպիսի բաներ հաղարավոր ունինք նկատած այդ գրքի մեջ, որ ինքն ըստ ինքյան ոչ այլ ինչ է, բայց միայն ժողովածու տեղի և անտեղի, հուժ և խակ նյութերի, որ առանց ընտրության, առանց կարգի, այս ու այն տեղից հավաքել է և տպելով խոշոր տառերով այլև ցանցառ տողերով կադմել է մի հաստիկ գիրք, որպեսզի տեսանողը գոնե երևութին նայելով, հոժարի վճարել որոշած գինը:

Բայց մեք այդ բաների վերա խոսելու միտք չունինք, լռելթյունը համարելով ամենաարդար դատապարտություն այդպիսի պակաս և անկազմ

1 Պ. Էմինի թարգմանությունը մեզ ավելի մոտ է թվում բնագրին, ուստի և գնում ենք այստեղ, որ ընթերցողը համեմատեն նորան պ. Պուգալաշեվի թարգմանության հետ:

„В муках рождения находились небо и земля;

В муках рождения лежало и пурпуровое море;

Море разрешилось красненьким тростником;

Из горлышка тростника выходил дым,

Из горлышка тростника выходило пламя;

Из пламени выбегал юноша,

У него были огонь-волосы

Борода была из пламени,

А очи словно два солнышка“.⁹⁰

Տմ. *Ист. Арм.* Моисей Хоренского, перевод г. Эмина, стр. 70, Թե պ. Պուգալաշեվը ինչպես է հասկանում Պորենացուն և առհասարակ նորա հայագիտությունը ցույց տալու համար, գնում ենք այստեղ մի պարբերություն, մեր բարեկամներից մինի գրած նամակից:

«Պ. Պուգալաշեվը ըրբորում է պ. Էմինի Պորենացու թարգմանությունը և յուր կարծիքով «մի աններելի սխալ է գտել «оскопить скопцов». հայերենում գրած է «խզել գներքի»:

«Պ. Պուգալաշեվը հանդիպողին ցույց է տալիս այս բանը, նորա հետ միասին և մի կտոր

ծնունդների համար... Բայց աստուծո սիրու համար ասացեք, ինչպես թողունք հետևյալ տղերքը. «Ներսեսի մահուց հետո գրված է հայոց եկեղեցու ընդհանրականից բաժանվելու կորստական սկիզբը. Ներսեսի հաջորդ Սահակը, ջերմեռանդությամբ պաշտպանելով ոչ այնքան եկեղեցու օգուտը, որքան յուր անձնական արտոնությունը և իրավունքը, չկամեցավ այլ ևս «Կեսարիա դիմել, յուր կաթողիկոսական իշխանություն հաստատություն աստանալու համար, և այլն և այլն»» (հրես 105):

Այստեղ հիշված Ներսեսը և Սահակը են մեծ Պարթևները, բուն Լուսավորչի ցեղից, որոնց հիշատակը հանդիսավեհություն տոնում է մեր եկեղեցին, որոնցից սուրբ Սահակին ճանաչում է հայոց ազգը մեծ պատճառ յուր լուսավորության, այլ և հիմնադիր թարգմանության սուրբ գրքի Զգիտենք ինչ մտածել պ. Խուդաբաշվի խղճատանքի մասին, որ չէ կրկնելով մեծ սուրբի այսպիսի անմեղանքի մարդու վերա, կարծիք տարածելով մեծ սուրբի մասին, որպես թե նա, ոչ այնքան եկեղեցու օգուտը, որքան յուր անձնականը պաշտպանելու մտքով չէ դիմել դեպի Կեսարիա:

Եթե, արգարե, սուրբ Սահակի օրով լինեի դադարեցուցած մեր կաթողիկոսների ձեռնադրությունը Կեսարիայում, այն ժամանակ ևս, սուրբ Սահակի վարքը, որքան մեղ հայտնի է, տեղիք չէր տալիս մտածելու, թե այդ առաքինի հոգին, եկեղեցու և ազգի հսմար կենդանի նահատակը, երբեք եկեղեցու կարող էր յուր անձնականը գերադաս համարել եկեղեցական օգուտից:

Այդ երանելի և սուրբ կաթողիկոսները երբ և ուր ցույց են տվել անձնական օգուտի կամ փառասիրության ծարավ. խեղճերը ազգի օգուտի համար անդադար նեղություն, հալածանքի մեջ տարուբերվելով, մինչև անգամ յուրյանց մարմնավոր պիտույքի մասին նեղություն կրելով, նեղություն և ցավ հալածանքից, աքսորից, սովից, նեղություն և ցավ սուտ բարեկամներից և դուրժաններից. այդ հոգիացած առաքինի մարդերից ոմանք ծեծի

«Թուղթ—այդ նորա կարծիքն է: Ինչ է պ. Խուդաբաշվի կարծիքը. թե «խզել զնեքքինիս յազգէն յայնմանէ», նշանակում է հեռացնել նեքքինիք այն ազգից. ահա նորա բուն խոսքերը որ ասում է բարեկամական ոճով:

«Какже, братец, оскопить скопцов, человек после известной операции становится скопцем, ведь нельзя повторить этой операции; здесь г. Эмин не только не понял оригинала, но даже согрешил против логики. «*խզել զնեքքինիս յազգէն յայնմանէ*» նշանակում է удалить скопцов от этого народа».

«Գ. Խուդաբաշվին պատասխանում են, թե հայոց լեզվով «*խզել զնեքքինիս*» նշանակում է նեքքինացուցանել. ցույց են տալիս այդ ոճի գործածությունը և չօգնանք կաթողիկոսի մեջ, վերջապես ցույց են տալիս բառարանի մեջ: Գ. Խուդաբաշվը այս բոլորը «*Թուլլ ապացույց*» է համարում յուր կարծիքի հերքելու համար, մանավանդ յուր բառարանը «*ապառ օրից դադարել է բառարանի հավատարմից, Դիննք թե պ. Խուդաբաշվը կատարյալ իրավունք ունի յուր բառարանին չհավատալու, բայց մի՞թե երկհատոր Հայկազնյան բառարանը ևս արժեք չունի նորա աչքում: Որքան ևս բառարանի այդ Վենետիկի բառարանը, լայնաբերանի ղեռնորա մեջ չառանք «Աշակ» տես «Օշակ»։ «Օշակ» տես «Աշակ» և «այլն, և այլն և այլն, ինչպես տեսանում ենք պ. Խուդաբաշվի բառարանում»⁹¹*

Ման. Կ. էմման.

տակ հոգին փչելով (մի խրտվիլակ թագավորի հրամանով),⁹² ոմանք մի պիղծ թագավորի ձեռքով թունավորվելով,⁹³ ոմանք կապած ձեռք ու գոտով այս կամ այն բռնակալի դուռը տարվելով բերվելով և շղթաների մեջ յուրյանց անարատ հոգիները արձակելով, և այս բոլոր տառապանքը, վիշտերը և վիրջապես մահու բաժակը ազգի անուշիով, ազգի լավության և եկեղեցու հաստատության համար, մինչև տակը խմելով, պիտի համարվին յուրյանց օգուտը, անձնական իրավունքը դերադասողը: Համորեն հայոց ազգի անուշով բողոքում ենք պ. Խուզարաշիվի ընդդեմ:

Ուշադրության արժանի է և այն, որ պ. Խուզարաշիվը մեղանշելով սուրբ Սահակի անձին ընդդեմ, ինչպես վերևում ասացինք, մեծապես մեղանշում է և պատմության ընդդեմ, յուր կամեցածի պես աղճատելով իրողությունքը:

Լսենք մի փոքր մեր Հովհաննես պատմաբան կաթողիկոսի խոսքերը, որ պատմելով արևելքի առանձին առանձին պատրիարքութենների հիմնարկությունքը և հաստատությունքը, շարունակում է. «Սոցա նման և «մեր Արշակ թագավորը և հայոց նախարարությունքը, համարձակություն ստանալով, պատրիարք կացուցին հայոց ազգի վերա մեծ ներսեսը. ինչպես արժան էր, իրավախոս պատճառ մեջ բերելով մեր Բարթողիմեոս և «Թագդեոս սուրբ առաքյալքը, որ տիրոջից վիճակվեցան հայերին, որպես «քարոզք և ավետարանիչք, որոնց և նշխարված ոսկերքը կան մեր մեջ և «որոնց աթուղ ստացավ կենդանի մարտիրոս Գրիգորիոսը և այլն և այլն»:^{*}

Այս ծանրակշիռ վկայությունը հերիք է ապացուցանելու համար, ազգային և եկեղեցական պատմության անտեղյակ պ. Խուզարաշիվին, թե հայոց ազգի ինքնուրույն կաթողիկոսությունը սուրբ Սահակից շատ հառաջ, դեռ մեծ ներսես Պարթևի կաթողիկոսության սկզբումը հաստատված լինելով, և մինչև սուրբ Սահակը, Չահակ, Զավին, Ասպուրակես, առաքինի կաթողիկոսքը, ինքնուրույն արար կաթողիկոսություն արած լինելով, սուրբ Սահակը պատճառ չունի կեսարիա դիմելու, թեև պարոնը չէ ուղարկում նորան կեսարիա, հրատարակելով նորան անձնական շահասիրությամբ վարակված մարդ:

Ինչպես թողումք պ. Խուզարաշիվին ասել, թե «հայոց եկեղեցու ընդհանրականի հաղորդութենից բաժանմանը հարակից եղան կորստական հեռուանք ազգի բարօրության վերաբերությամբ: Բաժանվելով ասորոց եկեղեցուց,^{**} որպեսզի կախողություն չունենա նորա հոգևոր իշխանութենից,

^{*} «Ըստ սմին սակի ապա և մերն թագաւոր Արշակ և նախարարութիւնք Հայոց համարձակութիւն առեալ, կացուցին ի պատրիարքութիւն տանա Թորգոմայ զմեծն Ներսէս, «փաստս իրաւախորհն ըստ արժանին ի մէջ առեալ զուրը առաքեալսն մեր. զԲարթողիմեոս և զԹագդէոս, որք Առքանազանս ազին վիճակեցան ի Տեառնէ քարոզք և աւետարանիչք. և նշխարեալ ոսկերք նոցա կան ի միջի մերում, զորոց և զաթոռն իսկ ընկալաւ կենդանի մարտիրոսն Գրիգորիոս» (Տեա. Հովհ. կաթ. տպ. ի Մոսկվա, երևս 28—29):

^{**} «Զգիտենք, թե հայոց եկեղեցին երբ կախումն է ունեցել ասորոց եկեղեցուց, որ գորանից ազատվելու համար հարկ լինի բաժանվել ասորիներից: Բացի սորանից պ. Խուզարաշիվի ասածից դուրս է զալիս, թե հայերը հառաջ ասորոց եկեղեցուց են բաժանվել

«Իսկ այժմ կտրելով յուր հաղորդությունը հուշներից և բոլոր Արևմտյան եկեղեցիներին, որ քայն ժամանակ ընդհանրական եկեղեցու հետ մի էին, հայերը զրկվեցան օգնականներից և պաշտպաններից, որ միմիայն կարող էին պաշտպանել նորանց կրակապաշտ պարսկի նեղութեններից»։ (Տես երես 110)։

Պ. Նուդարաշեվը, այս տողերը գրելով, ապացուցանում է մեզ, թե ազգի հոգին և հասկացողությունը քաղաքականության կամ կրոնի մասին, երբեք նյութ չէ եղել նորա մտածության։ Բոլոր հայոց պատմության մեջ, պ. Նուդարաշեվը, ոչ մի տեղում, չէ կարող ցույց տալ մեզ, որ հայերը յուրյանց կրոնը, կամ, դավանությունը զոհ բերած լինեին յուրյանց քաղաքականության կամ մի այլ ապահովության։

Նորա լավ էին հասկանում, որ կրոն ասացյալը, դավանությունն ասացյալը, խղճմանքի բան լինելով, բնավ վերաբերություն չունեն օտար կամ դրացի ազգերի։ Հայերը խիստ լավ գիտեին, որ յուրյանց կրոնը կամ դավանությունը վնասակար չէր նոցա, որ կամ դրացի էին Հայաստանին, կամ տիրապետել էին նորան։ Հայերը գիտեին, որ այդ օտար դրացու կամ հարստահարողի փուլթը այն չէր, որ հայերը հասանելու չէին փրկության, պատկանելով մի ինքնուրույն ազատ և անկախ եկեղեցու։ Հայերը գիտեին, որ այդ օտար պիտությունները, ձեռք տալով նորա կրոնին կամ դավանությանը, կամենում էին վեր առնուլ այն որոշող պատը, որ բաժանում էր միմյանցից այդ ազգերը, որպեսզի հեշտ լինի նոցա այնուհետև կուլ տալ խեղճ Հայաստանի որդիքը։ Այս բաների գիտութենից հետևում է մեր պատմության մեջ այն իրողությունը, որ հայերը սուր են ցույց տալիս կրոնի կամ դավանության դաշինքներին փոփոխությունն առաջարկողին։ Այս պատճառով մեծ խորհուրդ է ունեցել եկեղեցին հայոց անցած գնացած կյանքի մեջ։

և հետո հունաց եկեղեցուց։ Արդյոք այս բանը դիմանում է կրիտիկական պատմությանը, կը տևանենք իսկույն։

ա. Հայոց եկեղեցին, կամ նորա հոգևոր դասը, երբեք կաթողություն ունեցած չէ ասորոց եկեղեցուց կամ նորա հոգևոր իրավասութենից, ուստի և ոչ երբեք ապստամբած և հեռացած, ինչպես կամի ցույց տալ մեզ պ. Նուդարաշեվը։

բ. Բուն ասորիք, այսինքն նորա, որ մեր հետ միասին երեք ժողովք ընդունելով մնացին (և ոչ նոքա որք տահեցան դեպի նեստորականություն) մինչև այժմ ընդունում են հայոց եկեղեցու հաղորդությունը. սորան իբրև կենդանի ապացույց կարող է լինել այն, որ շատ անգամ նոցա քահանայք կամ եպիսկոպոսները բուն իսկ էջմիածնի մեջ պատարագած են, որպես նաև մեր օրերում Թիֆլիզի մեջ հանգուցյալ Ներսես կաթողիկոսի ներկայությամբ։

Գ. Նուդարաշեվը չէ կարող ապացուցանել մեզ սոցա ընդդիմ։

Գիտելի է դարձյալ, որ հայերը բաժանվեցան հուշներից Գաղկեդոնյան ժողովի ժամանակ և դուրս այդ ժողովի պատճառով. արդյոք իրավունք ունեն, կամ ոչ չափով, թող պատասխանեն մեզ ազգային ուսումնականք։

Գաղկեդոնի ժողովից հառաջ, եղած էր եփեսոսի ժողովը, որը դատապարտվեցավ նեստորը 431—433 թվականների մեջ։ Նա ունեն շատ կողմնակից հաղիսկողաններ, որպես

Ավելորդ մի բան էր ասել և հաստատել, որ Բյուզանդական կայսրու-
թյունը, յուր փառած սկզբունքով, երբեք չէ կարողացել, այլև չէ կամեցել
մի հիմնավոր և շարունակ դաշնակցութիւն պահպանել Հայաստանի հետ:
Կտոր փուլը եղած դեպքերը ևս ապացուցել են, արդեն վաղուց, որ Հայաս-
տանին օգնելու մտքով չէր, այլ, իրեւ մի որոգայթ խորամանկ քաղաքա-
կան խորհրդով:

Ո՛ր մինը կարդաս. «Հայոց հոգևորականութիւնը, որ հասկացել էր
«այս բաժանման (հայոց և հունաց) կորստական մի բան լինելը, յուր հոգու
«մեջ սաստիկ ցանկանում էր միավորվիլ և խաղաղութիւն առնել (հունաց
«հետ), ծածուկ արտասովելով սխալական վարդապետութեան և ախտավոր
«ձգողութեան այսքան դառն պտուղները»: (Նրես 114, բառակամ քարգմա-
նութիւն):

Այս բաները վերաբերվում են Ներսես երրորդի ժամանակակից անց-
քերին: Ո՛ր հայը, որ փոքր ի շատե կարգալ գրել գիտեր, չէ տեսանելու
պ. Խոզարաշվի սխալանքը պատմութեան ընդդէմ: Ներսես երրորդի օրով,
բոլոր ազգը պահանջեց կաթողիկոսից, որ սա անխախտելի պահե ազգային
եկեղեցու անկախութիւնը և ինքնուրույնութիւնը, երբ հունաց Կոստան-
դին կայսրը գրգռվելով յուր, հայոց մեջ դատնված զորքերից, պահանջեց, որ
հայոց եկեղեցին միանա հունաց եկեղեցու հետ: Հայք, յուրյանց կաթողի-
կոսով և ազգային եպիսկոպոսների ժողովով, նամակ գրեցին կայսրին և
հայտնելով, թե հայերը շատ և անուանելի նեղութենների հաւերերիով,
մեռանելով, նահատակվելով պարսից ձեռքով և ի վերա այնք ամենայնի
անխախտ պահելով յուրյանց կրօնը և դավանութիւնը չին կարող ընդունել

Թեոդորեա, Իբա և Հովհան եպիսկոպոս Անտիոքի: Այս Հովհանը, որ Նիսիսի ժողովի ընդ-
դէմ մի փոքրիկ ժողով կազմելով, արդարացուցել էր Նեստորը և նշովել էր Կյուրեղ Աղեք-
սանդրիւ պատրիարքը, յուր համախոհ ընկերներով, հունական հոգևոր և քաղաքական իշխա-
նութեան ձեռքով դատապարտվելով, դուրս ձգվեցավ հունական եկեղեցու հաղորդութենից:
Բայց երբ այս դատապարտյալը տեսան, որ Նեստորը բնկավ անկանգնելի և նորա թշնամիք
զորացան, ինքյանք ևս հարկադրվեցան արտաքին ձեռով հաշտվել Կյուրեղի հետ և հաղորդվել
հունական եկեղեցուն: Հունական եկեղեցին ներեց նորանց և ընդունեց:

Երբ 451 թվականին, Նիսիսի ժողովից քսան տարի հետո, սկսվեցավ Փաղիկոնի
ժողովը, որի մեջ ներկա գահավորդների թիւը երկու երեք անգամ շատ էր քան թե առաջին,
երկրորդ և երրորդ ժողովներում վերոգրյալ Հովհան Անտիոքացին, Թեոդորեա և Իբասը
յուր մյուս ընկերներով նույնպէս հրավիրվեցան նստելու այդ ժողովի մեջ, Բայց որովհետեւ
այն բոլոր աշխարհների բնակիչներին հայտնի էին այս մարդիկը, որպէս աշակերտք և հետե-
վադ Նեստորի, որովհետեւ գիտեին սոցա Կյուրեղի նշովելը և Նեստորի արգարացնելը,
յուրյանց մասնավոր ժողովով, որ կազմել էին մի պանդոկի մեջ, որովհետեւ գիտեին, որ
այս մարդիկը թիրեռ վախից, կամ, հացից չղրկվելու խորհրդով հաշտվել էին հունական եկե-
ղեցու հետ, այս պատճառով հայք, վրացիք, ասորիք, և հայպեք բոլորքեցին, որ այդ մար-
դիկը աթոռ չստանան Փաղիկոնի ժողովի մեջ: Հռոմի Լեոն առաջին պապը չընդունեց
այս բողոքը և հուսալով յուր անմիջանկէպէս իշխանութեան վերա, այլև համախոհ գտան-
վելով հունաց եպիսկոպոսներին հետ, հաստատեց, որ այդ մարդիկը աթոռ ոտանան Փաղ-
իկոնյան ժողովում: Երբ բողոքող ազգերը տեսան, որ յուրյանց արդարացի առաջարկու-
թեանը մերժվեցավ, պատասխանեցին թե ինքյան չկամին մասնակից լինել մի այնպիսի

կայսրի առաջարկութիւնը: Այս բանի մանրամասն պատմութիւնը դտանում
ենք Սերեոս կալիսկոպոսի Պատմութեան մեջ,⁹³ ուր պահլած է և վերեւում
հիշված նամակի պատճենը:

Բայց երբ Կոստանդին կայսրը բաղձաթիւ դորքով խաղաց Հայաս-
տանի վերա, որ հպատակեցնէ յուրյան, և երբ Դիւին քաղաքում բնակվե-
ցավ կաթողիկոսի տանը, հրամայեց յուր հոգևոր գասուն քարոզել հայոց
եկեղեցու մեջ Դադիկեդոնյան ժողովը և պատարաւել, ուր ներսեսը յուր
կալիսկոպոսներով հանդերձ ստիպվեցավ հաղորդվիլ:

Սակայն պիտո է ասել, որ դուէն այդ հաղորդութեան օրում, մի
կալիսկոպոս չհաղորդվեցավ և դուրս գնալով բեմից ծածկվեցավ ամբոխի
մեջ. և երբ կայսրը դանչեց նորան և հանդիմանեց, նա ուրիշ այլ բաների
մեջ պատասխանեց և այս, թե ինքը ներսեսը հակառակ է հունական հաղոր-
դութեան: Կայսրից փոքր հանդիմանութիւն չլսեց ներսեսը այս բանի մա-
սին: Իսկ երբ, թեև ակամա կաթողիկոսը հաղորդվեցավ հունական խորհրդ-
դին, այն ժամանակ մեծ շշուշ ընկավ ազգի մեջ, մինչև որ ներսեսը հար-
կադրվեցավ փախչել դնալ յուր հայրենի գավառը: Այն ժամանակ ազգը
Հովհաննես Մանասկերտցի վարդապետին հանձնեց աթոռի տեղապահութիւնը,
որ ազգային հոգևորների ժողովով 651 թվականին, նշովեց Մանասկերտի
մեջ Քաղկեդոնյան ժողովը:

Ժողովի, ուր պիտի դատավոր նստին դատապարտվածքը, և այս պատճառով ևս ոչ գնացին
ոչ տեսաւ:

Մեք անհիմն կարծիք ենք համարում այն, որ նորերումս տարածվում է, թե հայք,
Վարդանանց պատերազմի պատճառով, չկարողանալով անձամբ անձին գնալ այդ ժողովը,
հետևաբար ևս, անտեղյակ լինելով ժողովի իսկական և էական դրութեններին, հրաժարվել
են ընդունելուց: Մեզ երևում է, որ այս կարծիքը հաստատված է շատ խախտա հիմքերի
վերա, մանավանդ պարծանք չէ մեզ չըմեղ լինել ժողովը չդնալու համար: Այլևորդ է մեզ
հիշել այստեղ ժողովի անցքերը, Դիոսկորոսի ժանդարմներից պաշարվիլը, այն բարձրաձայն
բողբոջները և սովմուկները, որ տերութեան քաղաքապահ զորքի օգնութեամբ շիջուցին:
Այլևորդ է հիշել հունաց կայսրների այս ժողովը անվավեր համարելը, չընդունելը և նդո-
վելը ինչպես նաև վկայում է մեր Հովհաննես կաթողիկոսը: Այլևորդ համարում ենք նույն-
պես Հռոմի Փնիքս երկրորդ պապի Բյուզանդիան Ձինոն կայսրը և նորա հրովարտակը
նդովելը, որ զրված են Բաղկեդոնյան ժողովը անվավեր համարելու համար. բայց այս
միայն հարկավոր ենք համարում հիշատակել, որ հայք, վերոգրյալ պատճառներից և անց-
քերից հետո, չէին կարող, առանց յուրյանց անձը, յուրյանց ազգը և յուրյանց եկեղեցին
անարգելու, ընդունել Բաղկեդոնյան ժողովը: Մեք խնդրում ենք պ. Սուդաբաշվից կարդալ
և ուսումնասիրել ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւնը. այս մասին կարող է նորան
մեծապես օգտակար լինել ուրիշ հեղինակների հետ և Բարոնիոս, եկեղեցական պատմու-
թեան հեղինակը, (բնագիրը լատիներեն է, բայց կա նորա և Փրոսպերական թարգմանու-
թիւնը):

Այո, դեռևս շատ բաներ կարող էինք հանդես հանել պ. Սուդաբաշվի ընդդեմ և
նորա գաղափարների սխալականութիւնները ավելի մերկանում ցուցանել, բայց հույս ունինք,
որ ընթերցողը կը հերքեանան այս փորձով ևս, մանավանդ եթե հիշեն, որ մեր դրութիւնը
հրաժարական է և պաշտպանողական միայն, հարձակողական դրութիւնը ինքյան է գրա-
վել պ. Սուդաբաշվը...

Ծան. Բաբեկմյանցի

Աղգային պատմիչները վկայելով այսպես է եղել բանի ընթացքը. իսկ այսպիսի, երկյուղի համար, ըոպեական ընդունելությունը միթե նման չէ Վարդանանց մոգությունն ընդունելուն և միթե կարելի է մտածել, և արդյոք թիւշ է տալիս լոգիկան եղբակացնել, թե հայք, վերստին (իսկույն) մերժելով այդ հաղորդությունը, ցավին յուրյանց բաժանվելու վերաւ Շթե պիտի ցավեն, նշանակում է հոգով և սրտով ընդունել էին, իսկ թե ընդունել էին, ինչ հարկ կար վերստին բաժանվելու:

Զգիտենք, թե ինչ աղբյուրից գիտեմք. Սուղարաշելը, որպես թե հոգեվորականությունը ծարավում էր միսքանություն, և սրտի խորքում արտասվում էր հերձվածի դուռն ուտուղների վերաւ Իբրե վկայություն, այս բանին, կարող է արդյոք պարոնը հառաջ բերել մեզ մի պատմական իրողություն: Բայց մինչև նորա այս առաջարկությունը ընդունելը կամ մերժելը, թող ներվի մեզ կարծել, թե պ. Սուղարաշելը ուրիշ տեսակ չէ իմանում այս բաներս, այլ միայն յուր երեակայական զորությունը, որ ինչքան ևս հանդես ունենա ըսնաստեղծության մեջ, պատմական գործերում զրկված է ամենայն արժեքից:

Դարձյալ պ. Սուղարաշելը գրում է, թե և կարելի էր, հետո, մտալից ճանաչելով ճշմարտությունը, ընդունել Բաղկեդոնյան ժողովի սահմանադրությունը, ինչպես վրացիք ընդունեցին. բայց, ձախողակի, հայերը միացին միևնույն սխալ դատողության մեջ» (Երես 184), այսինքն մերժեցին Բաղկեդոնյան ժողովը:

Պարտականություն համարում ենք հրապարակով հայտնել անարվեստ կոմպիլատորին, թե մեք, քննելով և քրքրելով հայոց պատմության թերթերը, ոչ մի տեղում չենք գտնում բուն աղբի կամ նորա հոգեկրականության մեջ միավորության ձգտողություն. իսկ զորան հակառակ միտումն, ամենայն քայլափոխում, մինչև որ Լամբրոնացին հարկադրվեցաւ չափավորություն քարոզել, որովհետև եկեղեցու անկախությունը պաշտպանելու և օտարից հեռանալու զգացողությունը բարձրացել էր մինչև թշնամության աստիճան:

Որքան խոսք ու ժողովք եղած են միավորության խնդրի մասին, այդ բոլորը միշտ պատահել են նախ, հույների առաջարկությանը և երկրորդ, աղբի անիշխանության կամ մի այնպիսի ժամանակ, երբ Բյուզանդիոնը մեծ ազդեցություն ուներ Հայաստանի վերաւ Իբրե ապացույցը մեր այս մասին ասածներին, դնում ենք պ. Սուղարաշելի առաջև մեր փոքր ուսումնասիրել այդ հեղինակությունը: Հույս ունիք որ այդպիսի ուսումնասիրությունը ավելի մխիթարական կը լինի նորան յուր երեկոյացյալ հասակում, քան թե նոր ապած գործի պես աշխատութենների հրատարակելը, որ բանի տեղ չանցանելուց հետո, անվանալի մեղադրության պատճառ են լինում, քանի որ հայոց տառը պիտի կարգացվի:

Անհայտ չէ հայերից, որ սուրբ Ներսես Շնորհալու ժամանակ, ինչպես նաև նորա եղբոր Գրիգոր կաթողիկոսի ժամանակ, հունաց Մանվել կայսրը

շատ և շատ ցանկանալով հայոց եկեղեցու հունաց հետ միավորության, բացել էր մի շարունակ դավանաբանական դրագրություն այս առարկայի վերա, ուղարկելով ուրիշների հետ Թեորիանոս անունով իմաստասիրությամբ հռչակված հույն արեղսն, որ սա բերանացի խոսե Շնորհալու հետ և կարգի դնե միավորության խնդիրը:

Այս բաների մասին, որպես պատմական գրավոր հիշատակարան մեք միմիայն Ընդիմոթակամ գիրքը⁹⁶ ունինք, իսկ նորանից ավելի ոչինչ, այս պատճառով ևս այդ անցքերի պատմության վերա նայում ենք այն չափով և այն հայացքով, ինչ չափով և ինչ հայացքով ավանդվում են այնտեղ:

Պ. Պուգարաշիվը, որպես ստույգ պատմություն ընդունելով մի հունական գիրք, նորա ոռու թարգմանութենից, որ ունի ինքը, և ուր որպես թե գրված էին Շնորհալու և Թեորիանոս արեղայի խոսակցությունքը, յուր ներկա աշխատության մեջ նկարագրում է ներսեա Շնորհալին, որպես մի երկդիմի մարդ, յուր աղբը խարոդ, հունական օդուտը պաշտող և ավելի հույն քան թե հայ: Բացի սորանից, մի քանի բաներ, որ վերաբերվում էին մեր եկեղեցու հատկական բնավորության, որ մինչև այսօր պաշտվում են, և որ պ. Պուգարաշիվի սրտի մեծ ցավի համար պիտի մինչև վերջը պաշտվին, պարոնը ճանաչում է «կարոտ ուղղության»:

Ահա նորա խոսքերը. «Որովհետև այն բաները, որ մեղադրանք էին համարվել հայերին, ոչ բոլորը միօրինակ նշանավոր էին. և մի քանի մեղադրության պատճառներ ներսեա յուր նամակների մեջ հրատարակել էր Բողոքողին սուտ, այն ժամանակ Թեորիանոսը ուղադրություն դարձուց այն բաների վերա, որ ավելի մեծ էին նորա աչքում և որ իրավի կապրատ էին ուղղության, որպես Ա. Հիսուսի Քրիստոսի բնության, կամքի և ճնշողորոշության վարդապետությունը. Բ. Քրիստոսի ծննդյան և մկրտության մի օր տոնելը. Դ. Սուրբ աստվածի մեջ խաչեցար վտան մեր հավիպցնելը «և Դ. Դրոշմի խորհրդի մեջ մզյալ յուզերի գործադրությունը». երես 222:

Ահա այս չորս բաները պ. Պուգարաշիվը ևս Թեորիանոսի հետ համաձայն կարոտ է ճանաչում ուղղության:

Փոքր է այս, բայց և հետևյալքը:

«Երբ, այս կերպով, քննվեցան անհամաձայնության նշանավոր խնդիրները, և ողջից զլիավորը, որ բովանդակում էր յուր մեջ Քրիստոսի երկու բնության կամքերի և ներգործութենների վարդապետությունը, ընդունեց կաթողիկոսը (ներսեա Շնորհալին), իսկ ծեսերի զանազանությունքը մեծ մասով ճանաչվեցան հեշտությամբ ուղղվելիք: Ներսեա խոստացավ, ուղղափառ եկեղեցու հետ միանալու համար, ամենայն նախ գործ դնել: Այս օրից, առում էր նա, կը սկսեմ գրել բոլոր հայոց եպիսկոպոսներին և ղեպի ժողով կը հրավիրեմ մօրեմց այս գործի համար և, երբ նախ հավաքվին, կառուցարկեմ նոցա լայն բոլոր վիշապայությունք, որոնց վերա մտածում են հայերը հաստատել յուրյանց վարդապետությունք, նույնպես, և քաջույց տվածները. և սկզբում ինձ ցույց կը տամ հայոց կողմում, հետո, «փոքր առ փոքր, աստիճան առ աստիճան, և զգուշությամբ կը սկսեմ բա-

«նալ նոցա յաւրանց մօլորութեանքը, մեկադրելով նորանց և Հովհաննէս «կաթողիկոսի գրվածներով: Մի խոսքով, ես հաւց կը լինիմ և հուլաների հաւմար, կամ ավելի լավ, կաշխոտեմ ճշմարտութեան համար, հայերի քնդդեմ, «և հաւս ունիմ, որ իմ ոչխարքը կը լսեն իմ ձայնին և տլն և այլն և այլն», երես 282:

«Այս բոլորը ավարտելուց հետո», շարունակում է պ. Խուդաբաշեվը, «Ներսեսը միայն մնալով Թեորիանոսի հետ, արտասուքը աչքերում, հանձնեց նորան խնդրել Թագաւորից, որ Կոնստանդնուպոլսի մեջ, յուրյանց «խոստովանութիւնը հաստատվելուց հետո, հրամայե պատրիարքին... խաչը «ձեռին օրհնել հայոց ազգը, որ այսքան ժամանակ դուրս էր մնացել եկեղեցուց, և հետո աղոթք առնել մօլորութեան մեջ (այսինքն հունաց դավանութիւնը չընդունելով) «մեռածների համար, որ աստիճաններ նոցա անգիտութեան մեղքը:

«Հրաժարական ողջույն տալով Թեորիանոսին (1170 թվականի դեկտեմբերի մեջ), Ներսեսը հանձնեց նորան երկու նամակ կայսեր անունով, «մինը ծածուկ, իսկ մյուսը հայտնի: Առաջին (այսինքն ծածուկ*) նամակի «մեջ նա ուղղակի ցույց էր տալիս յուր առ ի սրտե ցանկութիւնը ուղեղափառ եկեղեցու հետ միաւորվելու, և վկայում էր, թե, հավասար առաջին երեք ընդհանրական ժողովների, ընդունում է Դադիկեդոնյան ժողովը: «Իսկ մյուս նամակում (հայտնի նամակում) նա աշխատում էր միայն մի «փոքր մեղմել զանազանութիւնքը հայերի և հուլաների մեջ, թե ծեսերի «և թե հավատի վարդապետութեան»: Երես 233—234:

Կոնս, չափեցեք այս անխաղաղութիւնքը, որ չափով և կամք, բայց մեք ընդունել այսպիսի բաներ չենք կարող: Այս բոլորը հրատարակում ենք անարգ գրադարութեամբ Ներսես Շնորհալու վերա, և ոչ մի վկայութեամբ չհաստատվելիք:

Թեորիանոսի Շնորհալու հետ խոսակցութիւնը բովանդակող գիրքը, որ պ. Խուդաբաշեվը ընդունում է որպէս պատգամ սրբութեան, և որի վերա հիմնվելով հայերի և օտարների առաջև, սեպնում է Ներսես Շնորհալին, գիտութիւնը չէ կարող ընդունել: Այդ դեռ ապացույց չէ, եթե ոչ մի տեղում չեղած և ոչ մի ուրիշ վկայութեամբ հաստատված բանը, երևում է Թեորիանոսի գրքի մեջ: Ինչպիսի կարելի է ընդունել այն խոսքերը, որպէս սեպական խոսքեր Շնորհալու, որի հոգին և ուղղութիւնը քաջ հայտնի են մեզ բոլորովին այլ կողմից, նույնիսկ Շնորհալու ընդհանրական թղթերից, հոգեշարժ շարականներից կամ այլ աշխատութեաններից:

Մեք բողոքում ենք այն խոսքերի ընդդեմ, որ Թեորիանոսը կամայաբար դնում է Շնորհալու բերանը, մերժում ենք, որպէս մերկ սուտ, նորա արտասվելի պաղատելը Թեորիանոսին և հայիրը մօլորված ճանաչելը, մեր-

* Այդ ծածուկ նամակը մեք մերժում ենք և չենք սխալվում ազգը մեր հետ կարծելով:

ժուժմ ենք սաստկությամբ նորան վերագրված երկդիմի բնավորությունը, մերժում ենք և ծածուկ նամակի գրությունը կամ գոյությունը:

Ազգի և աղագային եղեղեցու անունով խնդրում ենք բոլոր հայկական սրագրերից և լրագրերից, բոլոր գրչավոր և բանագետ մարդերից, հրապարակով հայանել յուրյանց կարծիքը այս մասին, որպեսզի այսպիսի այլանդակ դադարաբար չհամարձակվեն մյուս անգամ մարմին առնուլ և երեսլ ազգի մեջ:

Կհմս, Դուք պարտական ենք ազգի բոլորը ընդդէմ այս բաների հրատարակել, եթե այդպիսիք Ձեր անունով ուղարկվին:*

Հյուսիստալայլը, որպես մի բարոյական դրծարան, սլարտական է պաշտպանել յուր ազգը և եկեղեցին:

Հերիք է, արտասուքը խեղդում են խոսքերս կոկորդիս մեջ. աչքերս ընդունակ են այժմ առավել լալու քան թե գիր գրելու. վերջացնում եմ նամակս և ցանկություն չունիմ մյուս անգամ ձեռք առնուլ այդ գիրքը: Ես այս օրից մոռանում եմ հավիտյան որպես գիրքը նույնպես և նորա հեղինակը:

Փոքրիշատի տեղեկություն տալ ազգին այդ գրքի վնասակար ուղղության մասին, անմերժելի պարտականություն համարեցինք մեզ, առավելը թողնելով ուրիշներին:

Հուս ունիմ, որ այս նամակս տեղ կը գտանե Ձեր Հիշատակարանի մեջ. իսկ ես միամ և այլն...

Աբրահամ Դիոսկորոսյան Բաբեկեյանց

Տարակույս չկա, որ կարդալով այս նամակը կը հասկանան ընթերցողը մեր դրությունը, թե ինչու մինչև այժմ լռեցինք և լռել ենք պ. Սուգաբաշեվի չնաշխարհիկ ժողովածուի ընդդէմ: Ինչ խոսեինք դորա վերա. դիցուք թե պ. Սուգաբաշեվը ձանձրույթից ստիպված, ձեռք է զարկում այդպիսի բաների, կամ ավելի ճիշդ խոսելով, ուրիշներին աշխատեցնում է այդպիսի եզրկտական գործի վերա, բայց մեք ինչպես կարողանանք կարգավոր քննության տակ ձգել մի գործ, որ հառաջաբանից մինչև վերջը պատկերացնում է մի անկարգություն, մի զարհուրելի խոսոս, որպիսի հագիվ թե եղած է տեղեղերի արարչագործութենից հառաջ:

Լսվում է, թե պ. Սուգաբաշեվը ձեռք է զարկել այժմ Վրաց պատմություն գրելու. բարի ճանապարհ. եթե կամի, այդ գործը ավարտելուց հետո, թող պարապի Բուխայի ընտանեկան կյանքի նկարագրությամբ... միայն թե հեռի պահե յուր հեղինակական քանքարը հայոց ազգից:

Ազգը կարոտ չէ նորան և երբեք խնդրած չէ նորա փաստաբանությունը. պարոնը, ինքնակամ, յուր սենեկի անկյուններում աստվածաբան դառնալով, մեջ է մտանում կրոնական խնդիրների և ծծաղելի է կացու-

* Ինչ չափով, կամ ինչքան հնարավոր էր մեզ հանդես տալ ազգի օգտի կամ նորա պաշտպանության համար եղած բողոքներին, միշտ պատրաստ ենք և պիտի լինինք, Ծան. Կ. էմմ.

ցանուժ որպիս հայոց աղգը, նույնպէս յուր տարժանիւի աշխատութեան արդիւնքը:

Սորանից ավելի բան չունինք ասելու. և ցաւում ենք շատ, որ իբրեւ հիշատակագիր, մի փոքր մերկանդամ հարկադրվեցանք ցույց տալ պ. Խոսէաբաշիվին ճշմարտութեան երեսը, գուցե թերեւս դրդեցնով նորա սեպհական կարծիքը յուր (օգտակար տնվանած) գործի մասին:

Այժմ դառնանք դեպի երրորդ խնդիրը:

§ 3. Սկայորդու տարածած լուրերը⁹⁶ ավելորդ էինք համարել մերժել. պատճառ, մեզ քաջ հայտնի էր նորա հրատարակած համալսիրի ստուշթյունը. գիտեինք, որ Հյուսիստփայլը դադարելու չէր ներգործելուց. գիտեինք, որ մեք ինչպէս հառաջ, այժմ ևս գործակից էինք այս հրատարակութեան: Ընթերցող հասարակութիւնը տեսանելով Հյուսիստփայլը, տեսանելով մեր գործակցութիւնը, կարող է վկայել մեր ասածի ստուգութեանը:

Թշնամութիւնը և կատաղի նախանձը հարկադրել էին Սկայորդուն ցանկանալ թե Հյուսիստփայլի վերջանալուն և թե մեր հրատարակելուն այդ օրագրի գործակցութենից: Շատ անգամ սաստիկ ցանկութիւնքը ձգում են մարդս մի ջլային թուլութեան միջ, շատ անգամ դառնացանք, մանավանդ մի այդպիսի խեղճ վիճակում, պատկերացնում է մի վայրկյան հիւսնդին աչքին այն ամենայն բանը կատարված, որոնց փափագով ցանկանում էր նա:

Մեզ գիտեինք, որ մի այդպիսի ողբալի վիճակում գրել է Սկայորդին յուր վսեմական նամակները դեպի Մեղուց, այս պատճառով ևս ավելորդ համարեցինք մի երկու բառ խոսել, մանավանդ ցանկանում էինք, որ մի փոքր հարատեւ նորա ուրախութիւնը, ըստ որում եսականութիւն համարում էինք լուծանել նորան: Թող եթե կամի այսուհետեւ ևս հրապարակե այդպիսի լուրեր, մեք արգելք չենք. և հերավի ինչ այլ պաշտոն ունեք նա, բացի սորանից, կատարելու:

Մեղա, նա ինքը յուր անձը ձգել է այժմ կրիտիկոսների կարգը, քննելով Գոմառ-Քաթիպայի եզրվայոսի առակները:⁹⁷ Այս բանում ևս չէ կարելի չտեսանել նորա պարկեշտութիւնը, յուր ասպարեզը սկսանելով կես մատնաչափ մի գրքից. մանավանդ քննութեան արժանի առաջին բանը համարելով հանդես հանել տպագրութեան սխալները:

Ամենայն հաջողութիւն ցանկանում ենք պարոնին, այս նոր ասպարեզի մեջ, և հավատում ենք, որ նորա ջանքը կը պսակվի, կատարելագործելով, եթե ոչ հայ հեղինակների աշխատութիւնքը, գոնե հայատիոյ մամուլների գրաշարութիւնը:

Մեր երկարատեւ լուրթյան մասին, այսքան միայն արժան ենք համարում ասել, որ դա մի կամայական բան չէր:

Մեք միշտ Հյուսիստփայլի հետ ենք եղել և կը մնանք. Հյուսիստփայլի դավանութիւնը է և մեր սրտի խոստովանութիւնը: Եվ եթե պատահի մեզ, ո՞վ գիտե, ճանապարհորդութեամբ, կամ այլ զանազան մեղանից չկախ-

ված պատճառներով ավելի երկար լուռ մնալ, այնուամենայնիվ անբաժան ենք Հյուսիսափայլից, և Հիշատակարանը պիտի երևի նորա մեջ: Բացակայության ժամանակ, ճանապարհորդության փոշիների միջից ևս կաշխատենք լսելի կացուցանել մեր ձայնը ընթերցող հասարակության, որքան և որչափ հնարավոր կը լինի, մի այդպիսի վիճակի մեջ գտանվող մարդու, գործ կատարել:

Աշխատենք պատասխան տալ և հետևյալ խնդրին:

§ 4. Հյուսիսափայլը, կամ, Հիշատակարանս, կարելի էղածի չափ պարտում են աղգային բաներով և միշտ պիտի պարասին, այն չափով, ինչ չափով կարող է մի փոքրիկ հասարակություն գործակատար գտանվի: Մեք խնդրում ենք այն մարդերից, որ թիթև աչքով նայում են մի շարունակ հրատարակության վերա, իջանել հայկական գաղության ասպարիզը և դուրսով ոչ միայն լցուցանել մեր պակաս թողածը, այլև փորձել աշխատությունը: Պահանջել շատ հեշտ է. բայց ամենայն պահանջողություն պիտի լինի բանական գաղափարով:

Ավելորդ ենք համարում ասել թե ոչ ոք իրավունք չունի բռնադատել ուրիշի սրտի վկայությունը. Հյուսիսափայլի ուղղությունը հայտնի է արդեն, նա մինչև վերջը հաստատ պիտի մնա յուր ուղղության մեջ, պարտական չհամարելով յուր անձը ուղղությունը դարձուցանելու անկյունաքոս ճարտասանների իմաստակության վերա:

Ազգի էական օգուտներին զոհել ենք և պիտի զոհենք ամենայն բան. դատասխանելու չենք արտնջանքին, որ ժամանակ առ ժամանակ բարձրանում են այսպիսի չնչին զոհերի պատճառով: Դորա հակառակ շնորհակալ կը լինինք, եթե մի բանասեր ցույց տա մեր միասը ազգի ընդհանրությանը և նորա ասպագա ճակատագրին:

Ազգի լուսավորության և հասկացողության աստիճանը, այլև այն շրջապատը, որի մեջ կանք մեք, վաղուց արդեն հարկադրել են մեզ հայկական գաղությանը տալ այն ակնարկական ուղղությունը, որ երբեմն հայտնի էր Ֆրանսիայում անուշովս, *Littérature allusionelle*.*

Շատ ժամանակ չէ, որ ասել էինք, թե ազգության տունկը, ինքնուրույն գործականության աղբյուրը է գիտակցությունը. իսկ գիտակցությունը դուրս է բղխում լուսավորութենից, և թե օրադրքը մի կողմից պարտական են պահել յուրյանց ազգայնության նեղ շրջանակը, մյուս կողմից չէ պիտո նոցա ձեռքից թողուլ ընդհանուր լուսավորության լայն ասպարիզը: Մեր կարծիքով, առաջինը առանց երկրորդին երբեք հաջողություն չէ գտանելու և քաղաքակրթության պողպատ սկզբունքը մեք պարտական ենք որոնել երկրորդի մեջ:

Ճշմարիտ է և այն, որ շատ բան ևս չէ կախվում օրագրի հրատարակողից կամ նորա գործակիցներից. երկիրը շատ անգամ բուսուցանում է

* Ակնարկող, ակնորկ (намек) անող գրականություն է ևս:

դալար ծիւեր, բայց և շատ անգամ հյուսիսի ցուրտը պողեցնում է նորանց արևադարից հառաջ...⁹⁸

Նայելով մեր ներկա վիճակին, մեր մխիթարությունը պիտի որոնենք անդադար գործականության մեջ. շարժողությունը, ինչ կերպով էլ որ զստանվի մարդկության մեջ, օրհնած է, որովհետև հողի կա նորա մեջ, որովհետև-կյանք ունի:

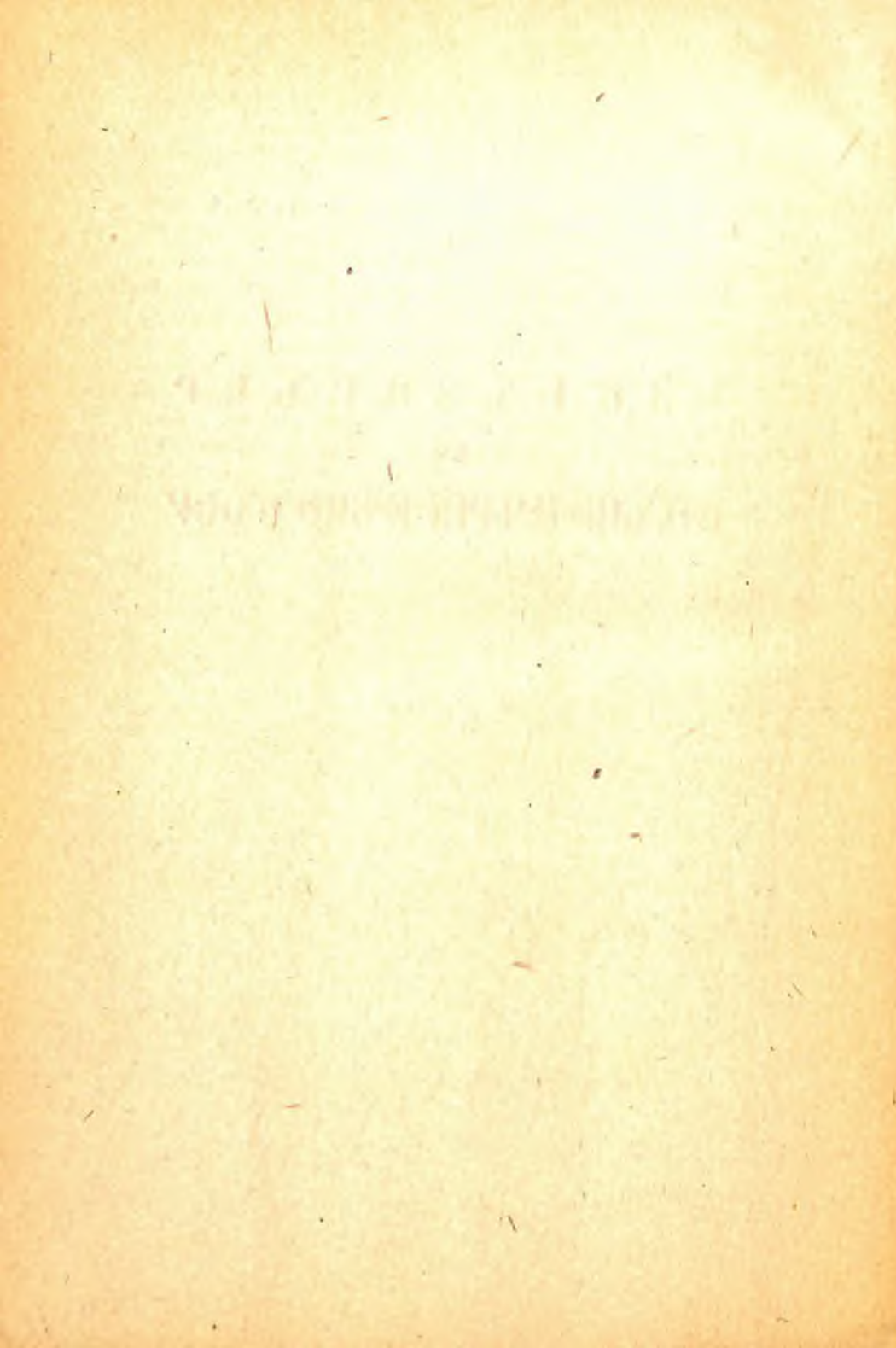
Ավարտելով մեր խոսքը, այն չորս խնդիրներն մասին, որ ևս ցած էին մեզանից, չենք կարող չհայտնել մեր դավը, այն պատճառով, որ չենք կարող այս անգամս ուրիշ բաների վերա խոսել, ըստ որում առանց նոցա ևս բավական ձգվեցաւ բանի ընթացքը: Բայց և այնպես կարելի չէր դանց առնել և չհայտնել Կոստանդնուպոլսի ամենապատիւ սրբազան Գեորգ արքեպիսկոպոսի պատրիարքական աթոռից իջանելը և նորա փոխանակ Բրուսսայի առաջնորդ ամենապատիւ սրբազան Սարգիս արքեպիսկոպոսի պատրիարքական դավադան ընդունելը:

Սորանից մի քանի շաբաթ հառաջ, մասնավոր նամակներ տեղեկություն էին տալիս մեզ, թե պատրիարքական դավադանը կրկնորդ անգամ պիտի հանձնվի ամենապատիւ Հակոբոս սրբազան արքեպիսկոպոսին. բայց ազգի քվեարկությունը չճշմարտեց մեր թղթակցի կարծիքը: Հունաց պատրիարքը նույնպես փոխված է:

Կ Ո Մ Ե Ն Տ Ա Ր Ն Ե Ր

ԵՎ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1845—1850

Նալբանդյանի «Ժաժանակ», «Մի այլ յաստեղս լուսաճաճանչս Ուրանիս սիգասցի», «Հիմարաց՝ ուսման վրա ունեցած կարծիքը» և «Հերքումն յիմարական կարծեաց, զոր անմիտք ունին ի վերայ ուսման» բանաստեղծությունները, որ մենք գետնիցում ենք «1845—1850» թ. թ. տակ, հեղինակի դրչի առաջին երախայրերն են, նրա առաջին տպագրված բանաստեղծությունները։ Բանաստեղծի այդ անդրաճիկ երկերի ձեռագրերը չեն պահպանված, ուստի և առանձին-առանձին դժվար է ճշտել դրանց գրության ժամանակը։ Նալբանդյանի զրական դործունեության սկզբնական շրջանի մասին եղած գրավոր հիշատակությունները երեւում է, որ նա գրել սկսել է շատ վաղ, դրեթե պատանեկական հասակից։ Ինչպես նրա կենսագիրը և բարեկամ Միքայել Տեր-Գրիգորյանն է հիշատակում, Գարբիել Պատկանյանը առկալին դպրոցում է նկատում իր սանի բանաստեղծական քանքարը։ «Փայանսն, տեսնելով իր աշակերտի աշխույժ քնավորությունը, սրամտությունը, ուշ դարձուց նորա վերա և ամենայն ջերմեռանդությամբ ու սիրով պարպեցավ հետը»։ Ուշագրավ է, որ Նալբանդյանի առաջին բանաստեղծություններից վերոհիշյալ չորսը հրատարակեց ինքը Պատկանյանը իր խմբագրած «Արարատ» շաբաթաթերթում։ Պատկանյանի ձեռագիր «Հիշատակարան»-ից տեղեկանում ենք, որ Նալբանդյանը այս չորս բանաստեղծություններից մեկը գրել է 1845 թ. Տարաբախտարքար Պատկանյանը բանաստեղծության վերնագիրը չի հիշատակում, ուստի ստուգադեմ դժվար է ասել, թե խոսքը որ բանաստեղծության մասին է։

Հայտնի է, որ 1844 թ. Ներսես Աշտարակեցին Նոր-Նախիջևանի վրայով էլմիածին է գնում։ Նախիջևանում նա կանգ է առնում միջոնի օրով, փրկում Գարբիել Պատկանյանի դպրոցը, ուր լսմորվում էին հականերսիսյանական մտքեր, Պատկանյանին աքսորում Թիֆլիս և նրա փոխարեն ուսուցիչ կարգում դավանությամբ կաթոլիկ Մկրտիչ Իգենյան վարժապետին։ Այս նոր դպրոցը միայն քահանայացուներ էր պատրաստելու։ Նալբանդյանին ևս վերհանվում է իր ուսումը շարունակելու համար հաճախել այդ ընծայարանը։ Սակայն շատ շուտով, մի երկու անգամ հաճախելուց հետո՝ նկատելով ուսուցչի տգիտությունը և դպրոցի սխալաստիկ ուղղությունը, նա հրաժարվում է ասելով՝ Թե ես ձեր սովորեցուցածը որդեի վաղուց սովորել էմ, և առավել մանրամասնաբար քան թե դուք դաս եք տալիս, ունիք նոր բան սովորեցնելու, սովորեցուցեք, ևս պատրաստ եմ ուրախությամբ սովորելու։ Զայց եթե չունիք, տպա ուրեմն խնդրեմ արձակեցեք ինձ»։ Միշտապալ վերջանում է նրանով, որ Նալբանդյանը վկաների ներկայությամբ հրապարակալիք քննություն է տալիս, ալելի ճիշտ՝ մրցում է իր վարժապետի հետ, և կատարելապես ապացուցում նգնյանի տգիտությունը։ Այդ մրցության վկաներից մեկը Գարբիել Պատկանյանին ուղղած իր նամակում հայտնում է, որ պատանի Նալբանդյանը թե քերականության, թե պատմության, թե աշխարհագրության մեջ ալելի քաջ հանդիսացավ, քան Մկրտիչ նգնյանը։ Մրցությունը նրանով է ավարտվում, որ առաջարկվում է նգնյանին և Նալբանդյանին գրատախտակ-

¹ «Ազատ Գարգեցալ գրած Թուրքի, թարգմանություն և բացատրությունը Մ. Նալբանդյանց, Մ. Պետերբուրգ, 1868, էջ VI»

² Ibid., էջ VII»

ների վրա մի բան գրել: «Մինչև նգենյանը երկու տող գրեց, Նալբանդյանը ոտանավոր գրեց և լեցուց զրատախտակը. զա այն էր, որ զու «Արարատ»-ի մեջ տպել էլիս,—գրում է Պատկանյանի նամակագիրը¹:

«Արարատ»-ում տպագրված այս չորս բանաստեղծությունները Միքայել Նալբանդյանի լուսավորական մտքի առաջին ծիծեռնակներն են: Դրանք պայափար են տալիս բանաստեղծի լիզվի, կուտուրայի և զրկական գործունեության ամենավաղ շրջանի մասին:

ԾԱՆՈԹԱԴՐՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

«ԱՄԱՌԱՌԱԿ»

Առաջին անգամ տպագրվել է Դարբինի քհն. Պատկանյանի «Արարատ»-ի 1851 թ հունվարի 27-ի համարում, «Միքայել Նալբանդանց, յաշակերտութենէ Տեառն Գաբ. Պատկանեան ի Նոր Նախիջևան» ստորագրությամբ:

Մի՛ այլ յասեղս յուսանա՛նացս Ուրանիս սկզբացի

Առաջին անգամ տպագրվել է Պատկանյանի «Արարատ»-ի 1851 թ. մարտի 17-ի համարում, «Միքայել Նալբանդանց, յաշակերտութենէ Տ. Գ. Պ.» Նոր Նախիջևան» ստորագրությամբ:

Հիմարաց՝ ուսման վրս ունեցած կարծիք

Այս և հաջորդ բանաստեղծությունների համար ստեղծագործական խթան է հանդիսացել, ինչպես երևում է, Ա. Դ. Կանտեմիրի առաջին սատիրան («К уму своему»), որին երիտասարդ Նալբանդյանը կարող էր ծանոթ լինել զպրոցական նստարանից: Առաջին անգամ տպագրվել է Պատկանյանի «Արարատ»-ի 1851 թ. ապրիլի 21-ի համարում, «Միքայել Նալբանդանց, աշակերտ Տեառն Գաբ. Պատկանյան ի Նոր Նախիջևան» ստորագրությամբ:

Հերբումն յիմարական կարծեաց, զոր անմիտ ունին ի վերայ ուսման

Առաջին անգամ տպագրվել է Պատկանյանի «Արարատ»-ի 1851 թ. ապրիլի 28-ի համարում, «Միքայել Ղ. Նալբանդանց, յաշակերտութենէ Տեառն Դարբինի Պատկանեան ի Նոր Նախիջևան» ստորագրությամբ: Հավանորեն վրիպել է հրատարակիչները աչքից, քանի որ չի մտել «Երկեր»-ի մեջ:

1851—1855

Սոսևով Միքայել Նալբանդյանի աշակերտական այն շարադրություն մասին, որով նա փայլուն քննություն է տվել Եզենյանի զպրոցում ներսեւ կաթողիկոսի ներկայությամբ, նրա բարեկամ և առաջին կենսագիր Միքայել Տեր-Դրեղորյանը ավելացնում է. «Հեռանալով փոքր ինչ մեր առարկայից, այս տեղեկությունն էլ հարկավոր կը համարեմ հաղորդել մեր հայրենակիցներին: Նալբանդյանցը իր կենդանության ժամանակ քանիցս ասել է մեզ—և այդ նորա մոտ բարեկամներին էլ լավ հայտնի էլ—թե մի օր տված է եղել հ. Աղափիրյանցին ոտանավորները տետրակ, որ վերջինս առել տարել է իր հետ և այնուհետև էլ չէ վերադարձուցել հեղինակին. իսկ Նալբանդյանցը իր կողմից, բանի տեղ չդնելով այդ ոտանավորները, ազնվորդ էր համարել պահանջել նորանից: Մեզ շատ ցանկալի էր իմանալ թե արդյո՞ք ինչ տեսակ ոտանավորներ են այդ վերահշխած տետրակի մեջ ըստանդակած ոտանավորները²:

Իրոք, ինչ տետրակ է եղել այդ և ինչպիսի բանաստեղծություններ է ըստանդակել

¹ Տե՛ս Դրական Թանգարան, № 190/1.

² Տե՛ս «Ղազար Փարսկեցու գրած Թուղթը», Թարգմանություն և լրացատրություն Մ. Նալբանդյանից, ՍՊԲ, 1868, էջ VIII:

Այս հարցերի ուղղակի և անհիշեալ պատասխանը, ցավոք սրտի, Նալբանդյանի կենսագիրները մոտ չենք հանդիպում, ուստի մնում է որ ուշադրութեամբ ի մի հավաքենք այն բոլոր տեղեկութիւններն ու հիշատակումները, որոնք վերաբերում են այս տետրին կամ կարող են օգնել յուսարանելու նշանում տեղ գտած ոտանավորների ինչ լինելը:

Համոզեալ գրականական ել պատմական—ի երկրորդ գրքում (1889) խմբագիրը, ի շարս այլ դրոժերի, զետեղում է նաև Նալբանդյանի ութ անտիպ բանաստեղծութիւնները և երկու արձակ գրվածք, որոնց առթիւ նա հետևյալն է ասում. «Հանդեսի սույն համարի սկզբում մենք զետեղել ենք հանգուցյալ Մ. Նալբանդյանի մի քանի անտիպ ոտանավորները՝ հանելով նրա ձեռագրից. իսկ հետևյալ անգամ լույս կընծայենք մնացայնքը: Այստեղ դնում ենք և այն հառաջարկը, որ հեղինակը կցել է յուր բանաստեղծութիւններին» և այլն: Անհասկած է, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է մեր հեղինակի բանաստեղծութիւններին ինչ-որ ժողովածվի կամ տետրի, որից հրատարակիչը հրատարակել է այս ութ ոտանավորները, մնացածները տղազրութիւնը թողնելով հաջորդ գրքին: Այս խոստումը Բարխուդարյանը իրոք որ կատարում է. նույն Համոյնի երրորդ գրքում (1890) լույս են տեսնում Նալբանդյանի նոր անտիպ բանաստեղծութիւնները, թվով յոթ հատ: Որ զբանցով տեւորում կամ ժողովածվում ամփոփված բանաստեղծութիւնները չէին սպառվում, երևում է հենց Բարխուդարյանի ծանոթութիւնից: Խոսելով «Սոս և Վարդիթեր»-ի կրիտիկայի հատվածի հրատարակութեան մասին, նա շարունակում է. «Ինչ վերաբերում է բանաստեղծութիւններին, որոնց մի մասը Վ գրքում զետեղեցինք, մի մասը այժմ, իսկ մնացյալը IV գրքում կլինի, պետք է ասած»... և այլն¹: Բարխուդարյանից այն էլ ենք իմանում, որ նա այդ բանաստեղծութիւնների ձեռագիրը ստացած է եղել Հակոբ Բողդանյանից:

Եթե բանաստեղծութիւնները նույն տետրն է, որի մասին խոսք եղավ վերևում, ապա ինչպես է ընկել Հակոբ Բողդանյանի ձեռքը, երբ տետրը, ինչպես երևում է Նալբանդյանի գրած հառաջարանից, ընծայված է Հարութիւն քնն. Գեորգիյանին: Այս հարցի պատասխանը մենք ստանում ենք Ն. Քարամյանի փորձիկ բանասիրական հոդվածից: Պարզվում է, որ 1895 թվին, Խրիմյան Հայրիկի նոր-Նախիջևան եղած ժամանակ, Հակոբ Բողդանյանը նրան է նվիրում Միքայել Նալբանդյանի ձեռքով գրած մի փորձիկ ութածալ (80) տետր: Այդ ձեռագիրը 1884 թվականին գտնված է եղել տեղի Հարութիւն Գեորգիյանի թղթերի մեջ: «Ձեռագիրս բովանդակութիւնն է,—կարդում ենք Քարամյանի հոդվածում,—նախ մի նամակ աս տեղի Հարութիւն քանանի, ուր խոսում է նոր հայերենի իրավունքների մասին. նամակի վերջը հանձնում է յուր բարեկամին հետևյալ բանաստեղծութիւնները, որոնց նա կոչում է «նոր լեզվի տղայութիւն հասակի հիշատակարանք», հույս ունենալով, որ տեղի Հարութիւնն անկորուստ կը պահե այդ հիշատակարանները և կորստի չի մատնի: Ինչպես այդ հեղինակն է օրել յուր այլ երկերի վերաբերութեամբ»²: Այնուհետև Քարամյանը բերում է բանաստեղծութիւնները ցանկը, առաջին տողերի հիշատակումով, որին կանգնադառնանք ստորև:

Քարամյանի հաղորդումը՝ Նալբանդյանի բանաստեղծութիւնները տետրը Խրիմյանին նվիրելու մասին հաստատում է նաև Բողդանյանի լրեն վկայութեամբ Մ. Բերեբրյանին ուղղած մի նամակում նա գրում է. «Միք. Նալբանդյանի ձեռագիր տետրակ մոտս էր, հիշում ես. հաճախ տետրակը մատուցի վեհափառին իշմիածնի թանգարանի համար: Նրբ լսեց Նալբանդյանի անունը, չափազանց ուրախացավ. «Ապրիս, որդի, ասաց. այս բան լավ կազմել կը տամ ու կը պահեմ, ինքս ալ այսօր կը նստիմ կը կարդամ»։—Նշանավոր բաներ չկան այս տետրակի մեջ, նկատեցի ես—«Փոռթի չէ, անոր միկ գրվածք արդեն բավական է. դիտեմ «Աղատն Աստված այն օրից» և այլն: Նալբանդյանի գրվածք ավելի գեղարվեստական են, քան թե Պատկանյանի. հա, այս վերջինին իմաստ, նյութ շատ լավ է, բայց գրվածք և լեզուն չոր է»³:

Որ իրոք, Գեորգիյանի նվիրած տետրն է, որ Հ. Բողդանյանի միջոցով հասել է Խրի-

1 Տե՛ս «Համոյե...» III, 1890, էջ 322:

2 Տե՛ս «Արարս», 1896, № 1, էջ 17:

3 Տե՛ս Գրական Թանգարան, Միշտ Բերեբրյանի արխիվը, № 80:

մյաճին, այդ անկասկած է: Հաջորդ, 1897 թվին լույս տեսած Ե. Շահադիդի աշխատութեան մեջ մենք կարդում ենք. «Բանաստեղծությունների այդ հավաքածուն այժմ պատկանում է Նոր-Նախիջևանի Ս. Հախիմիյան դպրոցի ուսուցիչ Ժ. Հակոբ Բաղդանյանին, որին անցել է հանգուցյալ Տեր-Հարություն Գեորգիյան քահանայի որդեգրով»:

Վերջերս, հանդուցյալ քահանայի Իվ. Բեղլարովի հրատարակած նյութերը գալիս են մասամբ լրացնելու մեր ունեղած տեղեկությունն այս հարցի մասին Պարզվում է, որ այդ նույն տետրը Մ. Բարխուդարյանին հասնելուց առաջ դառնվելիս է հղել ճաշատուր Քաշուկ-Հովհաննիսյանի մոտ, որ առաջինն է մտահոգվել այդ քահանապետությունները լույս աշխարհ հանելու հարցով: Դժբախտաբար Քուշուկ-Հովհաննիսյանի վարձն անհաջող է անցել և «Արագած»-ին ուղարկած բանաստեղծությունները արգելվել են գրաքննության կողմից: Այստեղից համենայն դեպս այն է հայտնի դառնում, որ Հակոբ Բաղդանյանը այդ տետրը մինչև Բարխուդարյանին հանձնելը տված է հղել Քուշուկ-Հովհաննիսյանին՝ հրատարակելու համար: Բարխուդարյանի արխիվում գտնված Բաղդանյանի ստորև բերվող նամակը վերջնականապես հաստատում է այդ:

«Հարգելի բարեկամ,

Ձեր ամսույս 25-ից գրած նամակն ստացա և համաձայն Ձեր գրութեան՝ դիմեցի մի նամակով պ. Պաշտուրե Հովհաննիսյանին, որ Միքայել Նալբանդյանի ձեռագիր տետրակը Ձեզ հանձնե: Անչափ ուրախ կլինեի, եթե Ձեզ վերջապես հաջողվեր ստանալ այդ տետրակը և «Հանդիսիդ» մեջ լույս տեսնել: Եթե կարողացաք ձեռք բերել վերոհիշյալ տետրակը, կբխուրեի, ետ արտագրութեան, ձեռագիրը ուղարկել ինձ:

Մնամ հարգանքով՝

1888 թ. 30 օգոստոսի
Նոր-Նախիջևան»³

Հ. Բաղդանյան

Հարց է առաջ գալիս. իսկ ի՞նչ եղավ Գրիգոր Աղափիրյանի մոտ գտնված տետրը, Նալբանդյանի բնծայականից երևում է, որ նա մինչև 1855 թ. գրած կամ թարգմանած բանաստեղծությունները միայն մի տետրում է ամփոփել, Գեորգիյանին նվիրած տետրում, հետևաբար անհավանական է կարծել, թե Աղափիրյանի մոտ գտնվածը մի այլ տետր է, քովանդակութեամբ տարբեր, ուրիշ ժամանակ գրած: Ասել է թե Մ. Տեր-Գրիգորյանի հաղորդումը թուրքականություն պետք է համարվի:

Այսպես է Նալբանդյանի բանաստեղծությունների այս տետրի համառոտ պատմությունը: Ձեռագիրն է վերջո հասել է Թրիմյանին, իսկ թե ի՞նչ է եղել Թրիմյանի մահից հետո, հայտնի չէ: Այդ կորստով մենք զրկված կլինեինք Նալբանդյանի առաջին ամբողջական ժողովածվից, եթե միայն Գրական Թանգարանում, Մկրտիչ Բարխուդարյանի տըրքիվում, չգտնվեր դրա մի արտագրված օրինակը: Դա 21 տարբեր չափսի թերթերից բաղկացած մի տետր է, թերթերը միմյանցից պոկված, անկանոն դասավորությամբ, զրկած կապույտ թանաքով: Տետրը ծայրե ծայր լցված է թանաքի և մատախ նշումներով, ուղղումներով, վանկերի քանակն արտահայտող թվերով, կարծիք թանաքի շնչումներով: Տետրի յուրաքանչյուր թերթի ներքևից՝ աջ անկյունում կարծիք կամ սե թանաքով գրված է ռուսերեն մի մի վանկ, որ հաջորդաբար դասավորելով ստացվում է «Цензор Патканов» մականգրությունը: Ուսումնասիրելի կողքին հաճախ կարելի է նկատել սե մատիտով կատարված ռուսերեն նշում՝ не хуже. առաջաբանից հետո, առաջին բանաստեղծության վերևում մատիտով գրված է «***»-ի երևույթնաբանական բանաստեղծություններից, Տետրն ամփոփում է 17 բանաստեղծություն և սկզբից մի դիմումն ուղղված Հարություն քհն. Գեորգիյանին: Նամակի տակ գրված է՝ Մ. Նալբանդյան:

¹ Ե. Շահադիդ, «Մ. Նալբանդյանց», 1897, էջ 66:

² Տե՛ս «Արշավ», 1940, էջ 68:

³ Գրական Թանգարան, Մ. Բարխուդարյանի արխիվը, № 49:

Նախընթացից ելնելով, դժվար չէ ասել, թե ինչպես պետք է ստեղծված լինի այդ արատադրութունը, Բաբելոնացիքը չէր կտրող Նալբանդյանի իրեն ձեռագրերը, որ մի թանկագին նշխարք էր, երկուր պահել կամ զբաղենիչին ուղարկել: Պետք էր արատադրել տալ, մի օրինակ ունենալու համար, և նա, իհարկե, այդպես էլ վարվել է: Ձեռագիրը Բաբելոնացիքինը չէ, ուրեմն նա ուրիշին է հանձնարարել տղ: Կատարված ուղղումները, պետք է կարծել, իրենն են և զբաղենիչինը:

Գա՛նք այժմ ամենակարևորին, տետրի ըովանդակած բանաստեղծություններին և նրանց տեքստերի կնճռոտ հարցին:

Ինչպես վերն ասվեց, Քարամյանն առաջինն է հիշատակում տետրի ըովանդակած բանաստեղծությունները ցանկը. ըստ այդ ցանկի, բանաստեղծությունները թիվը քսանհինգ է, չհաշված նրան վերադրված՝ կրոնական ողով հորինված մի կիսատ տաղ: Նույն թիվն է տալիս նաև Ե. Շահաղիզը. «Դա մի 22 թերթից բաղկացած փոքրագիր տետրակ է, որ յուր մեջ պարունակում է 25 ոտանավոր, որոնցից չորսը թարգմանութուն են, իսկ 21-ը ինքնուրույն բանաստեղծութուն: Թարգմանած ոտանավորներն են Լեւոնտովի՝ «Վեհ» «Ուտ Պալեստինու», «Մարգարե», և Պուշկինի՝ «Չերեքիկ իւրզը»՝ Քարամյանի բերած գտնիւմ թարգմանությունների թիվը հինգ է, ըստ այս ղեկարւմ դա էական չէ: Ուրեմն հաստատուին կարելի է ասել, որ տետրը բաղկացած է եղել մի առաջարանից և քսանհինգ ինքնուրույն ու թարգմանական բանաստեղծություններից: Ինչպես վերն հիշատակեցիք, զբաղեցի 15-ը տպագրված հն Բաբելոնացիքին «Համդեւ գրականական և պատմական»-ի երկու գրքում:՝

Ի՞նչ բանաստեղծություններ են եղել այդ անհայտ տաս բանաստեղծությունները: Քարամյանի ցանկից հանում ենք զբաղեց վերնագրերը՝ Դրանք են՝ «Մարգարե», «Պալեստինու ուտ», «Ձիւղիկայի քննություն», «Ատալած», «Վեհ», «Հոգեվարք», «Աբաբա», «Նվեր Ամիրյանի», «18 փետրվարի 1855» և «Նաբան»: Բարեբախտաբար, այս բոլոր տաս բանաստեղծություններն էլ կան Բաբելոնացիքին արխիվում գտնված ձեռագրում, հետևաբար մենք ունենք Նալբանդյանի ինքնագիր տետրում պարունակված բոլոր բանաստեղծությունները վերականգնելու լրիվ հնարավորութուն: Մակայն հարազատ կլինի արդյոք այդ վերականգնումը տեքստոլոգիական իմաստով:

Ինչպես վերն ասվեց, Բաբելոնացիքին մոտ գտնված տետրը պարունակում է միայն 17 բանաստեղծութուն: Համեմատությունը «Համդեւ»-ում տպված բանաստեղծությունների և Քարամյանի բերած ցանկի հետ պարզում է հետևյալը. տետրից տպկատու են ութ բանաստեղծություն, և զբաղե հենց այն ութ բանաստեղծություններն են, որոնք Բաբելոնացիքինը տպագրել է իր հանդեսի երկրորդ (1889) գրքում:՝ Մնում են ընդամենը յոթ բանաստեղծություն, որ կան տետրում և տպված են «Համդեւ»-ում. Կանգ առնենք այդ յոթ բանաստեղծությունները վրա, քանի որ զբաղե համեմատությունն է, որ պետք է պարզի, թե ինչպես են հասել մեզ այդ գործերը: Վերցնենք Տետրի հենց առաջին՝ «Մուսայից Մուսային» բանաստեղծության առաջին երկու քառյակները.

Մուսա գողտրիկ, շարժիւր անուշ,
Հար յոթնադի բնարը,
Հնչն, ինչպես հնչում էիր
Ապողոնի ձեռումը:
Երբ Հայր Աստվածը բարկացած
Նորան քնց Զանթահար.

1 Ե. Շահաղիզ, «Մ. Ղ. Նալբանդյան», 1897, էջ 65:

2 Դրանցից մեկը, «Դաբանամուտ» խորագրով, նախօրոք ապոված է եղել Միք. Մի-սնասարյանի «Քնար Հայկական»-ում (էջ 203):

3 Այսպեղից, ի միջի այլոց, կարելի է հետևել, որ Տետրը արատադրված է այդ գիրքը լույս տեսնելուց հետո, երբ, բնակչանարը, զբաղե օրինակն ունենալու կարիքն այլևս չի զգացվել:

Դու աստվածները Պարնասից
Ցած բերեցիր հովվաց պար:

«Հանդեպ»-ում տպված է.

Մուսա, դուրսիկ, շարժիլ աճույշ,
Հար յոթնադի ընարը,
Հնչե, ինչպես հնչում էիր
Ապոլոնի ձեռումը:
Հայր Աստվածը երբ բարկացած
Նորան քըշեց շանթահար,
Դու Պառնասի աստվածները
Ցած բերեցիր հովվաց պար:

Ընթերցողը նկատում է, որ տաղաչափական աեսակետից «Հանդեպ»-ի տեքստն ուղի-
ւի կանոնավոր է. երկրորդ քառյակի առաջին և երրորդ տողերն ալատեղ յամբական պար-
զոտնյա 8 վանկանի տողեր են, հետևաբար ավելի ութմիկ, քան նախորդը: Տարբեր է նաև
Պառնաս բառի գրությունը:

Բերենք «Չերեզի» երգչ-ի առաջին ութնյակը.

Գետը գնում է կատաղած
Ու խռոված հորձանքով.
Սարերի միջում հողնած
Քնեց զինվորը գիշերով,
Թեկնը տված նիզակին,
Որ Աթենասն էր տվել.
Զինվոր, մի քնիլ խավարում,
Զնչեն կա մոտումդ գարթուն:

«Հանդեպ»-ում տպված է.

Գետը վաղում է կատաղած
Ու խռոված հորձանքով.
Սարերի մեջ ահա հողնած
Քնեց զինվորը գիշերով,
Թեկն տվեց նա պսպրատե
Ծուր նիզակին պսպրուն.
Զինվոր, մի քնիլ դու մութ ժամին,
Մոտող չնչեն կա դարթուն:

Այսպիսի տարբերություններ են նկատվում նաև մյուս հինգ քանաստեղծություն-
ների մեջ անխտիր, ըստ որում առաջին տպավորությունն այն է, որ «Հանդեպ»-ում տպա-
գրված ոտանավորներն ավելի սահուն են ընթերցվում, առավել հղկված են, քան Տետրում
եղածները:

Ինչպես բացատրել այս հանգամանքը: Բարխուդարյանի հանձնարարությամբ ար-
տագրողը չէր կարող որևէ փոփոխություն մտցնել ձեռագրի մեջ (և այն էլ թուլացնելու,
ավելի անհարթ դարձնելու իմաստով): Միանգամայն տրամաբանական է ենթադրել ճիշտ
հակառակը, որ Բարխուդարյանն ինքն է կատարել այդ փոփոխությունը հարադատորեն
արտագրված անքտալի վրա՝ հղկելու, սահուն դարձնելու գիտավորությամբ: Որովհետև այս
ենթադրված անքտալի վրա է դառնալու կարևոր մի հետևության, ուստի հարկ է ամենից առաջ
հաստատապես համոզվել դրանում:

Վերը հիշատակեցինք, որ Տետրի վրա կան փոփոխություններ, մշակության հետքեր:
Բերենք մի օրինակ «Գարնանամուտ» ոտանավորից:

Երբ հեղձկ մոտեցար
Մասիւի դաշտերին,
Բքածին ամպերը
Տարազիր գնացին.
Հին լեռը բացեց
/ Յուր թափուտ կուրծքը,
/ Բեզ կանաչ դիպաւ
/ Փռեց հովիտը,
Սիրահար սոխակն
/ Յուր վարդի հետքից
/ Վաղեց Արարատ
/ Եինեց լուր-բուռնը .

Հ Ա Ն Ի Ե Ս

Երբ հեզ մոտեցար
Մասսի դաշտերին,
Բքածին ամպերն
Տարազիր գնացին.
Յուր թափուտ կուրծքը
Հին լեռը բացեց,
Բեզ կանաչ դիպաւ
Հովիտը փռեց,
Սիրահար սոխակն
Յուր վարդի հետքից
Արարատ վաղեց,
Յուր բուռն շինեց:

Սրանց համեմատութիւնը կասկածի տեղ չի թողնում, որ, իրոք, «Հանդես»-ի տեքստը մշակված, փոփոխված է Տետրի ուղղումների հիման վրա, բայց մենք մի լրացուցիչ ազատեցն էլ ունենք: Ասացինք, որ Գարամյանը բանաստեղծութիւնների վերնագրերի հետ բերում է և առաջին տեքստը: Տեսնենք այս բանաստեղծութիւնն առաջին տողը. Գարամյանի մոտ, այսինքն՝ Նալբանդյանի ինքնագիր տետրում՝ «Բեզ բարով զվարթունք... Բարեկուգաբանի մոտ եղած տետրում՝ «Բեզ բարով, զվարթունք...» «Հանդես»-ում՝ «Առուգահա-սակ»... Պարզ է, որ արտագրողը հարազատ է մնացել բանաստեղծին և փոփոխութիւնը կատարել է հրատարակչի: Պետք է ասել, որ Բարեկուգաբանին ինքն էլ անուղղակի կերպով խոստովանել է այդ: Սուս և Վարդիթերի՝ Կրտիկայի առթիւ գրած ծանոթագրութիւն մեջ, բանաստեղծութիւնների վերաբերող հատվածում, նա գրում է (բերում ենք այս անգամ ամբողջութեամբ). «Ինչ վերաբերում է բանաստեղծութիւններին, որոնց մի մասը II գրքում գետնից է, մի մասը աշմ, իսկ մնացյալը IV գրքում կլինի*, պետք է ասած, որ դրանց «Գարնան մուտք», որքան մեզ հայտնի է, ավելի փոփոխված կերպով սպառված է հանդ. Մ. Միանաթրյանի «Բնար հայկական»-ում: Մեր ընդգծած ավելի փոփոխված՝ բառերը վերջնականապես փարատում են ամեն կասկած: Մկրտիչ Բարեկուգաբանը Նալբանդյանի բանաստեղծութիւնները հրապարակել է վերափոխած, խմբագրած և այդ արել է այն դի-տավորութեամբ, որպեսզի ավելի ողորկ, սահուն ներկայացնի այն գործերը, որոնք իրենց տակ Նալբանդյանի անունն էին կրելու:

* «Հանդես»-ի ոչ IV, ոչ էլ հետագա գրքերից որևէ մեկում Նալբանդյանի տետրի մնացած բանաստեղծութիւնները լույս չտեսան:

Մի անգամ որ ընդունցի՞նք, թե Տևորի տեքստն ավելի հարադատ է Նալբանդյանին, քան «Հանդես»-ինը, ուրի՛նչ չենք կարող խուսափել սրանից բնականորեն քիող հետևությունից, պետք է առաջ հնանք և պարզորոշ պատասխան տանք այն հարցին, թե, հետևաբար, դրանցից որը պետք է հիմք ընդունվի գլխական հրատարակության համար: Չնայած այն բանին, որ Պարխուդարյանի հրատարակած, իսկ այնուհետև «Երկեր»-ում գտնված այդ բանաստեղծություններն ավելի հարթ են, կոկ և դյուրընթեռնելի, չնայած նրան, որ այդ բանաստեղծությունները մտել են գրականության մեջ, ավանդության իրավունք ձեռք բերել, այնուամենայնիվ պետք է այսուհետև հիմք ընդունվի ոչ թե «Հանդես»-ի տեքստը, որ օտար ձևերով է անցել այլ Տևորինը, որ հարադատ է հեղինակին, քան որ մեզ համար դերպասակին և արժեքավորը հենց այն է: Ինչ Նալբանդյանի իր իսկ գրչով է գրված: Եթե երկար ժամանակ մեր կրասիկները բնագրիները հրատարակելները իրավունք են համարել ազատ վարվել դրանց հետ՝ կրճատել որոշ մասեր, կտրել, անջատել անավարտ վերջավորությունները, կոկել անմշակ տեքստերը, ապա մենք չպետք է նման վերաբերմունքն արդարացնենք, ինչ գլխավորությամբ էլ կատարված լինի դա:

Այս հրատարակությամբ առաջին անգամ տրվում է Նալբանդյանի բանաստեղծությունների Տևորի վերականգնված տեքստը, հիմք ընդունելով Բարխուդարյանի արխիվում գտնված ձեռագիրը. Տևորը լրացվում է «Հանդես»-ի II գրքում ապված ութ բանաստեղծություններով և դասավորվում «Արարես»-ում տպված ցանկի համապատասխան:

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ձեռնագիր երգ

Թարգմանություն է «Кавказский пленник» պոեմից (Черкесская песня): Առաջին անգամ տպագրվել է Հանդես գրականական և պատմական-ի III գրքում (1890): «Հանդես»-ի խմբագրությունը բանաստեղծությունը տպագրել է հիմնովին վերամշակած: Բանաստեղծության բնագիրն ունի համեմատաբար անմշակ լեզու և ձև, որից պետք է ենթադրել, որ այն Նալբանդյանի ստեղծագործության վաղ շրջանի փորձերից մեկն է:

Կյանք

Առաջին անգամ տպագրվել է Հանդես գրականական և պատմական-ի III գրքում: Բանաստեղծությունների «Տևոր»-ում 68-րդ տողից ձեռագիրն ընդհատվում է՝ թերթերի պակաս լինելու պատճառով. շարունակությունը ապրիլ ենք Հանդես-ի տեքստի հիման վրա:

Մուսայից Մուսայիկ

Առաջին անգամ տպագրվել է Հանդես գրականական և պատմական-ի III գրքում:

Վազոդ Զրիկ

Առաջին անգամ տպագրվել է Հանդես գրականական և պատմական-ի III գրքում: Քանի որ «Տևոր»-ում այս բանաստեղծությունը պակասում է, ուստի հրատարակում ենք Հանդես-ի տեքստի հիման վրա:

Ուսամոդ Լե՛ մեծասուն

Առաջին անգամ տպագրվել է Հանդես գրականական և պատմական-ի III գրքում, դրեթե առանց փոփոխության: «Արար»-ում լույս տեսած բանաստեղծություններից երկրորդը:

9. «Արբավ»-ում՝ «Մեղում», որ վերլպակի պահպանում է:

11. «Արշավ»-ում՝ «Ուսամոդ»:

16. «Արբավ»-ում՝ «Փոսած»:

29. Ձեռագրում՝ «Որբի», որ սխալ է:

36. «Արշավ»-ում՝ «Հունին»:

Մատուցում

(«Անցան օրերս տխրութենով»)

Այս և երկու այլ բանաստեղծություն, նույն խորագրով, առաջին անգամ տպագրվել են «Հաճեա զրականական և պատմական»-ի II զրբում մի ընդհանուր՝ «Մատուցումներ» (I, II, III) վերնագրի տակ։ «Արատառ»-ում տպագրված «Փշրանք Միջ» նախնականի բանաստեղծությունները հողվածից իմանում ենք, որ զրբնք եղել են 3 առանձին բանաստեղծություն, գրված տարբեր ժամանակներում։ Այս հրատարակության մեջ այդ բանաստեղծությունները տրվում են առանձին-առանձին։

«Արեւիկ»-ում (1940, № 3, էջ 73) այս և մյուս երկու բանաստեղծությունները հրատարակված են «Արձապանք»-ի առանձնատրյակի հիման վրա, որի համար, հավանորեն, հիմք է ծառայել կամ ի. Գուշուկ-Հովհաննիսյանի արտագրությունը կամ թե հեղինակի ձեռագիրը։ Այլընթեքները, այս հրատարակության բաղադրությունը, էական չեն, մի հանգամանք, որ դարձյալ հաստատում է մեր ձեռքի տակ եղած «Տետր»-ի հարազատ լինելը «Հաճեա»-ում հրատարակված և մի որոշ իմաստով օրինականացված տեքստի համեմատությամբ։

5. «Արեւիկ»-ում՝ «աստված»;
6. «Արեւիկ»-ում՝ «նորանց»;
11. «Արշակ»-ում՝ «Անապատում»;
15. «Արեւիկ»-ում՝ չիք «զազանք»;
17. «Արեւիկ»-ում՝ «սատույցապատ»;
76. «Արեւիկ»-ում՝ «գոռից»;
82. «Արեւիկ»-ում՝ «թռթռան»;
87. «Արշակ»-ում՝ «խնայել»:

Մարգարե

Լեւոնտոզի «Пророк» բանաստեղծության թարգմանությունն է։ Առաջին անգամ տպագրվել է «Արեւիկ»-ում (1940, № 3)։

27. «Արեւիկ»-ում «խեղճ» բառի փոխարեն՝ «խնչպես»։

Մատուցում

(«Ախ փոքրոզի մարդ հողածին...»)

Տես վեցերորդ բանաստեղծության ծանոթագրությունը։

Պալեստինու ոռ

Լեւոնտոզի «Ветка Палестины» բանաստեղծության թարգմանությունն է, նախնականի ստեղծագործության նախնական փոքրերից մեկը։ տպագրվում է առաջին անգամ

7. Ձեռագրում՝ «լավին», որ ակնհայտի սխալ է։
19. Ձեռագրում՝ «ընկած»։

Մատուցում

(«Պատուհանում նստած միայն...»)

Տես վեցերորդ բանաստեղծության ծանոթագրությունը։

Քանտոսեղծ

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հաճեա զրականական եւ պատմական»-ի II զրբում (1880)։ Դանի որ «Տետր»-ում այս ոտանավորը պակասում է, ուստի հրատարակում ենք

«Հանդես»-ի հիման վրա: Հեղինակը նշում է, որ նմանություն է: Կարելի է ենթադրել, որ այդ նմանության աղբյուրներն են Պուշկինի «Поэт» և «Поэту» բանաստեղծությունները:

Ֆիզիկայի ֆնետություն

Ուսանողական տարիների երգիծական բանաստեղծություններից: Տպագրվում է առաջին անգամ:

Օհարի գերեզմանի վերա

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես գրականական»-ի II գրքում: Քանի որ «Տետր»-ում չկա, ուստի հրատարակվում է «Հանդես»-ի հիման վրա:

Առավոտ

Տպագրվում է առաջին անգամ: Բարամյանը սխալմամբ սա համարում է թարգմանություն: Հերմոստովից:

ՍԼՆ

Հերմոստովի «Спор» բանաստեղծության թարգմանությունն է: Տպագրվում է առաջին անգամ:

2. Բնագրում՝ Շատ սարը, որ նույն էլբրուսն է:

30. Բնագրի հետևյալ չորս տողը բաց է թողնված:

Խառնություն

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես գրականական»-ի III գրքում: Երկրորդ անգամ, թերևս անկախ «Հանդես»-ից, «Լուսն»-ում (1904, № 3, էջ 146): Այդ է հնթադրել տալիս խմբագրության հետևյալ ծանոթագրությունը: «Այս բանաստեղծությունը մենք ստացանք ողբադրված Ներսիսյանի որդի մեծապատիվ պ. Ռուբենից և ամենայն հավանականությամբ պատկանում է հրատարակախոս Միք. Նալբանդյանի ղրչին»: Ուշագրավ է, որ այս հրատարակությունը ոչ մի աղբյուրից չունի: Հավանորեն, Ռ. Հովհաննիսյանի ձեռքին մի արտագրություն է եղել հենց հեղինակի ձեռագրից և Ար. Հովհաննիսյանին է ուղարկվել հրատարակության համար:

Հոգեվարժ

Դրված է Նիկոլայ I-ի մահվան առթիվ: Տպագրվում է առաջին անգամ: Ուշագրավ է, որ վերահիշյալ առիթով բանաստեղծություն է գրել նաև Դորրոյուերովը: «Ода на смерть Николая I» (հմտ. Н. А. Добролюбов, «Стихотворения», Ленинград, 1941, էջ 37):

Արբան

Ուսանողական տարիներին գրած գրական շարժերից: Տպագրվում է առաջին անգամ:

Նվեր Ամիրյանի

Ուսանողական տարիների երգիծական բանաստեղծություններից: Տպագրվում է առաջին անգամ:

Վեցերոգը—մի՛ ցեռ

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես գրականական»-ի II գրքում: «Տետր»-ից պակասող ութ բանաստեղծություններից մեկն է, ուստի տպագրվում է ըստ «Հանդես»-ի:

Հույս

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես գրականական»-ի II գրքում: «Տետր»-ից պակասող ութ բանաստեղծություններից մեկն է: Տպագրվում է ըստ «Հանդես»-ի:

Տես 17-րդ բանաստեղծութիան ծանոթագրութիւնը: Տպագրվում է առաջին անգամ:

ԼՈՒՐԱՆԸ

Ուստողական տարիներէ ընթացող ժողովուրդի, տպագրվում է առաջին անգամ:

ԴԻԱՐՈՒՄԻ ՄՈՒՏ

Առաջին անգամ տպագրվել է 1868 թվին «Բնար հայկական»-ում՝ «Գարնանամուտ» վերնագրով: «Հանդես»-ում այս բանաստեղծութիւնը տպագրվել է այն փոփոխութիւններով, որ կատարել է Բարիուղարյանը, Դրանք մեծ մասամբ լեզվական խմբագրութեան են: Բոլորովին տարբեր են Միք. Միսնարյանի կատարած փոփոխութիւնները: Այնտեղ տպագրվածը համարյա թե ամբողջութեամբ համապատասխանում է «Տեսը»-ի տեքստին, բայց նախագրքին տան փոխարեն ապկած է.

Ուրեմն կանգնիր
Մի հավերժ արձան,
Որ քո գալուստը
Հիշվի հավիտյան:
Տուր դու Հայերին,
Ընտիր Հովվապետ,
Հայկական Հոռին
Անքուն անխոնջ դետ:

Հենց այստեղ Մ. Միսնարյանը կցում է հետևյալ ծանոթագրութիւնը. «Այժմյան վեճերին նայելով, որ Օսմանյան տերութեան ընտելոյ մեր եղբայրք մեջ ծագել են կաթուղիկոսական խնդրքի մասին, այս երգը հարմարում է շատ Առանց երեսպաշտութեան խոսելով, համարձակվում ենք մեր ընդդիմութիւնը հայտնել այն մեր ազգայնոց դեմ, որոնք կամենում են էջմիածնա կաթուղիկոսութիւնից, — մյուս նոր կաթուղիկոսութիւն հաստատել Օսմանյան տերութեան մեջ, որով Ռուսաց կառավարութեան բնավ ֆնտս չեն տալու, այլ ընդհակառակն, ինչ վատ հետևանքներ որ ելանն այդպիսի շարժողութիւնից, բոլորը Հայն պեսք է ուտեն և այլն: Պարզ է, որ այդ ավելացած տուներ պատկանում է Մ. Միսնարյանին, որ զբանով, օրվա հրատապ հարցերի կապակցութեամբ, ցանկացել է օգտագործել նախնայանի հեղինակութիւնը: Միսնարյանը՝ շէսկիճի Գասբարի փոխարեն գրել է «Գոմա էմմանուել», իսկ Բարիուղարյանը դարձրել է «Ասկիճի Գասպար»:

ՃԱՄԱՐՏՈՒՅՐԱՆԸ

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես գրականական եվ պատմական»-ի III գրքում:

1856—1865

Նալբանդյանի մեզ հասած առանձին բանաստեղծութիւնների թիվը հասնում է քնդամենը հիսուներեք: Դրանցից նրա ստեղծագործական ամենարեղձնավոր շրջանին (1856—1865) վերաբերում է ոչ ավելի քան ըսանմեկ բանաստեղծութիւն, որ, իհարկե, Հայկական լեզու է: Պեսք է ենթադրել, որ այս տարիներին հորինած բազմաթիվ Հայկաժողովուրդներ ոչնչացել են կամ մեր ձեռքը չեն հասել: Այս ըսանմեկ բանաստեղծութիւններից էլ տասներկուսն են տպագրվել հեղինակի կենդանութեան ժամանակ, տասը՝ «Հայկական»-ում և երկուսը՝ Սուրբազանի «Մեղվում»: Ահա հյուսիսափայլյան շրջանի այս մեկ տասնյակ բանաստեղծութիւններով է հենց, որ հոչակվում է Կոմա էմմանուելը:

Այս ըսանմեկ բանաստեղծութիւններից, զմբախտաբար, միայն երեքի ձեռագրերն են մեզ հասել («Մի քորով!», «Ո՛հ, սեփական», «Անցած օրերի»), այն էլ որպէս սևագրութիւն: Չնայած դրան, «Հայկական»-ում և «Մեղվում» տպագրված բանաստեղծութիւնների տեքստերը երկմտանք չեն առաջացնում, քանի որ մեծ մասամբ հրատարակված են հեղինակի

Նախի հսկողութեամբ: Որևէ տարակուսանք չեն կարող առաջացնել Նաև «Մամիկոնյան» Մեծ Վահանի պատասխանը և «էլիէնք» բանաստեղծութիւնները, լույս տեսած 1888 թ. «Բնար» հաշվաւեմը-ում: Միջայեւ Միանսարյանը պետք է որ դրանք հրատարակած լինէ իր բարեկամի ձեռագրերից: Ինչ որ երկրպագութիւն են առաջացնում, այդ Ձեռագած չորս բանաստեղծութիւններն են՝ «Սուրբ Մեսրոպի տոնին», «Կնդուկ պոչատի և Նորա Սանդի մկրտութիւնը», «Հենրիկոս Թովմաս Բոքլի հիշատակին» և «Ժ. Ժ. Ռուսոյի հիշատակին»:

Ինչն է հիմք տալիս այդպիսի մի վերապահութեան:

Նալբանդյանի արեւիվում պահպանվել են նաև «Սուրբ Մեսրոպի տոնին» և «Կնդուկ պոչատի և Նորա Սանդի մկրտութիւնը» բանաստեղծութիւնները ձեռագրերը: Դրանց և տպագրւածների մէջ տարբերութիւնն այնքան է մեծ, որ եմքադրել է տալիս, թէ սեպագրութիւններ են և պետք է որ անպայման ունեցած լինին իրենց մշակված օրինակները: Այդպես էլ վարվել ենք, հիմք ընդունելով «Համդիւս»-ի տեքստը և ձեռագրերը տալով ծանոթարձութիւններում: Բայց և բանաստեղծութիւնների տետրի վերլուծութիւնից երևաց, որ «Հանդես»-ում լույս տեսած բանաստեղծութիւնների մեծ մասը տպված են խմբագրութեաների: Մեկ անգամ որ կասկածի տակ առնվեց Համդիւս-ի հրատարակած տեքստը, բնականաբար այդ կասկածը պետք է տարածվի և այս չորս բանաստեղծութիւնները վրա: Միաժամանակ հասկանալի է, որ միայն այս վարկածի վրա հենվելով չէր կարելի դնել նետը տպագրւածը, մանավանդ որ մյուս երկուսի մասին մենք ոչինչ չգիտենք: Անաթ է ինչու այդ բանաստեղծութիւնները հրատարակում ենք անփոփոխ, մտքով պատասխանատւութիւնը թողնելով «Համդիւս»-ի խմբագիր Մկրտիչ Բարսեղարյանի վրա:

Բանաստեղծութիւնների հետազոտութեանը առաջ է քաշում մի էնդեր, որ սերտորեն կապված է Նալբանդյանի՝ որպէս բանաստեղծի ինքնուրույնութեան հարցին: Նրա մի շարք հաջողված բանաստեղծութիւնների թարգմանութեան լինելու փաստը վաղուց է հայտնի բանասիրութեամբ: Դրանց թիվը, այս շրջանում գրված գործերի մէջ, հասնում է երեքի («Վայր ընկնող աստղեր», «Աղբառ կինը», «Ներազ»), իսկ ընդամենը՝ յոթի: Այդ թիվը այժմ պետք է մեծացվի ևս մեկով. դա «Առօրյա աշխարհն» է, որի հեղինակն է ուսն պոետ Բենեդիկտովը:

Սակայն ինչ որ արժանի է հարցադրութեան, հետևյալն է. սպառնում են, արդյոք, դրանով այն չափածո գործերը, որոնք փոխադրութիւններ են ուսն կամ օտարազգի հեղինակներից: Այս հարցին պետք է բացասական պատասխան տրվի: Հնարավոր է միանգամայն, որ հետագա մանրագնին ու համառ պրպտուծները երևան հանեն այդ կարգի ուրիշ գործեր ևս: Այդպիսի բանաստեղծութիւններ կարող են լինել, օրինակ, «Նուսինը», որ բանաստեղծին մտերիմ Միանսարյանը համարել է փոխադրութեան ուսերենից, «Աստվածք», որ բանաստեղծութիւնների տետրի «Արարաց»-ում տպված ցանկում հիշատակված է (թեքստ սխալմամբ) թարգմանութեան Լերմոնովից և այլն: Այս հանգամանքը առիթ է տվել ուսն ասելու, թէ «Միք. Նալբանդյանի բոլոր ոտանավորները թարգմանութիւններ են վաթսուհակաւ թգկականների «Современник»-ում լույս տեսած ուսերեն ոտանավորների»¹: Բժախնդր բանասիրական որոնումները ապագայում մեծացնելով թարգմանութիւնների ցանկը, դրանով էլ օտովեր չեն նետելու Նալբանդյան-բանաստեղծի անվան ու հեղինակութեան վրա:

Ժամանակակցի վերորերյալ դիտողութեանը Նալբանդյանի մասին զուրկ չէր, ինչպէս, որոշ հիմքից: Միայն էր սակայն, անիրավացի այդ դիտողութեանը միայն Նալբանդյանին ուղղելով, Վաթսուհակաւ թգկականների շատ գործիչներ և գրողներ կարող են, ավելի կամ պակաս չափով, այդ հանդիմանութեան արժանանալ: Հայտնի է, որ մի ամբողջ շարք ստեղծագործութիւններ այս շրջանից (և ոչ միայն այս շրջանից), ստեղծագործութիւններ, որոնք հաստատուն տեղ են բռնել մեր գրականութեան պատմութեան մէջ, թարգմանութիւններ են: Իսկ այդ զարմանալի չէ բնավ, Հասարակական և հոգեւոր կյանքի կազմավոր-

¹ Տե՛ս «Նոր-Ղար», 1902, № 15:

ման այդ ժամանակամիջոցում զրական այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են նմանութամբ գրելը, որևէ աղբյուր կամ հեղինակ լայնորեն օգտագործելը, նրանց փոխադրելը՝ առանց անվան հիշատակութան, սովորական մի բան էր. դա տաքսանդի պակասութան հայտարար չէր համարվում, չէր դիտվում որպես բանագործություն այս բառի արդիական իմաստով, հետևաբար և խստորեն չէր դատապարտվում, Ոչ էլ սա զուտ հայկական իրականություն, նրա հետաձուցությունն արդյունք կարող է համարվել:

Սակայն անկասկածաբար չէլ նախնային նկատմամբ չէր կարելի նման մեղադրանք առաջադրել: Բանն այն է, որ այն ժամանակ թարգմանություն տեղափոխելու յուրահատուկ առումն և իմաստ է տրվել, չափազանց մոտ մեր հասկացած փոխադրություն բառին: Թարգմանիչը կաշկանդված չի զգացել իրեն հեղինակի լուսնացրած չափի, գործածած պատկերների ու մետաֆորների և նույնիսկ կառուցվածքի շրջանակում: Մեր լուսավորիչ գրողները համար օրով հարառապ զբաղվել էր ոչ թե հարազատ, ճշմարիտ թարգմանություն տալ, պահպանելով հեղինակի ոգին ու կյանքը, ստղծել ու չափել, այլ հարմարեցնել նոր միջավայրին, այսպես ասած՝ հայացքներ, Որոշման ազդեցությամբ զբաղեցրել է այն, թե կարգալու ինչ նյութ է տրվում ընթերցողին ու լսողին, բան այն, թե ով է տվողը: Այսպիսով, թարգմանիչն իր իրավունքներով հեղինակին հավասար էր համարվում, մի տեսակ՝ հարակից հեղինակ:

Այս ստակետից ահա նախնային լուսնաստեղծությունները կարելի է բաժանել երեք խմբի. անվերապահորեն ինքնուրույն գործեր, փոխադրություններ և թարգմանություններ:

Տեսնենք ամենից առաջ թարգմանությունները:

Այս խմբին պատկանող բանաստեղծություններից են, օրինակ, Բերանձեի «Լայր ընկնող աստղեր»-ը և «Աղբյուր կինը», որ նախնայինը թարգմանել է, առաջինը՝ հավանորեն ուսուցիչ Կոնյալիսի կատարած թարգմանությունից և Երկրորդը՝ Լեոնիդ Կոնյալիսի թարգմանությունից, Համոզվելու համար այն բանում, որ նույնիսկ այս գործերը հարազատ թարգմանություններ չեն, լավական է ծանոթանալ զբանց, որ տվյալ դեպքում օրիգինալը դեռ ևս կատարում, քանի որ դժվար էր ասել, թե Կոնյալիսի իմաստները այդ ժամանակ ի վիճակի է եղել օգտվել Ֆրանսերենից կամ թե այդ պահերին ձեռքի տակ է ունեցել Բերանձեի՝ Ֆրանսերեն լեզվով: Արդ, ինչ ենք տեսնում, նախնայինը ոչ միայն փոփոխել է զբանց չափը, ավելացրել տների ու տողերի քանակը, այլև փոփոխություն է կատարել բովանդակության տեսակետից, այն է՝ մի կողմ թողնելով բնագրի ազգային կոլորիտը՝ հին ոճով ասած՝ յուրաքանչյուր է, մի խորքով ինքնուրույն է զգացել իրեն այնպես, ինչպես իզգաբ, եթե իրենք լինեք նաև մտահոգացումը: Նույնը կարելի է ասել նաև Բենեդիկտովի «Առօրյա աշխարհ»-ի, Պուշկինի «Չեղբերի երգ»-ի, Լերմոնտովի «Մարգարե»-ի, «Պալեստինա»-ի և «Վեհ»-ի մասին:

Փոխադրության իսկական նմուշ է Հայնի «Երեք»-ը: Նախնայինն այն կատարել է ուսուցիչից, Մ. Միխայլովի թարգմանությունից: Որ մեր հեղինակը միանգամայն ազատ է զգացել իրեն, երևում է այն բանից, որ նրա մոտ այս գործը 20 տողով ավելի է: Այդ հինգ տունը պատկանում է նախնայինի գրչին: Այստեղ մեզ, բնականաբար, չի հետաքրքրում այն, թե խստորեն դատած, որքան հաջող է կատարված այդ լրացումը, օրգանական է թե ոչ, ուժեղացնել է զբանով բանաստեղծությունը, թե ընդհանրապես: Այս հարցը լուսավորիչ նախնայինին չէր էլ կարող հետաքրքրել: Բայց հենց այդ լրացումը իրավունք է տալիս ասելու, որ մեր հեղինակը բնավ էլ զուրկ չէ եղել բանաստեղծական քանդակից և առանց դժվարության կարողացել է մարմնավորել մի գործ տալ, դուռն այն չափով ամբողջական, որ անծանոթ ընթերցողը երբեք այդ գործը երկու հեղինակի, այն էլ տարբեր ազգությունից պատկանող, չի վերագրել: Օգտագործելով Հայնի պոետական մտահոգացումը, Կոնյալիսի իմաստները տվել է մի իրի, որ թվում է թե հենց նրա գրչի տակից էլ դուրս եկած պետք է լինի, այսինքն՝ հայ բանաստեղծի ստեղծագործություն է:

Այս կարգի մի բանաստեղծություն է նաև «Բանաստեղծ», որ հեղինակը համարել է նմանություն: Գարեթի է կարծել, թե այդ նմանության աղբյուրն է Պուշկինի «Поэт»

և, մասամբ էլ, „Поэты“ բանաստեղծությունները, Վերջնելով երկուսի հիմքում ընկած իդեան, Նալբանդյանը փաստորեն տվել է մի նոր գործ (այդ է ասում մանավանդ վերջին տունը), մի գործ, որ մատ ու հարազատ է վերը հիշած բանաստեղծություններին, բայց նույնը չէ:

Փոխառության այդ երևույթը նկատում ենք նաև նրա արձակ գործերում: Ինչպես ցույց է տրված Սատանայի պաշտոնական մեծ հանդես-ի մեր կոմենտարում, այդ երկի շատ հատվածներ ու տողեր հանդիմանում են Նալբանդյանի սեփական գրչի գործ, իսկ վերջին երկու գլուխն արդեն ամբողջովին նրանն է: Բայց դրանից էլ ավելի զգալի է այն փոփոխությունը, որին ենթարկվել է երկը գաղափարական տեսակետից:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ Նալբանդյանի թարգմանությունները ըստ էության փոխադրություններ են, իսկ նրա փոխադրությունները՝ նմանության գրված գործեր: Ինչ վերաբերում է Ձեռագած բանաստեղծություններին, որոնք և կաղաթում են նրա պոետական ստեղծագործության հաստատուն մասը. ապա դրանք, ինչպես վերև ասացինք, անփերապահորեն ինքնուրույն գործեր են: Եվ եթե ընթերցողը կհանդիպի մեզ մոտ՝ մեծ մասամբ ենթադրության վրա հիմնված այնպիսի հիշատակումներ, թե նրա լուսալացի ազնվեքան երգ-ի համար ստեղծագործական խթան է հանդիսացել Մերկանախնիի «Մապրիի հասկահավաքը» կամ «Կնդուկ պոչատի և նորա Սանդուխի մկրտությունը» ուսանավորի համար՝ Ստ. Ոսկանի «Գարբիկը», կամ թե՛ «Հիմարաց» ուսման վերա ունեցած կարծիքը՝ երգիծական բանաստեղծություն համար՝ Կանտեմիրի առաջին սատիրան և այլն, ապա չպետք է դրանց ավելի նշանակություն տա, քան որ նրանք ունեն: Այդ և նման կարգի փաստերը ամենափոքր չափով անգամ չեն կարող ստվեր գցել Նալբանդյանի ինքնուրույնության վրա: Դա բնականոն և միանգամայն օրինական մի բան է ամեն մի արվեստագետի համար, անկախ նրա ապրած ժամանակից, մեծությունից և հանճարից: Եթե այդ կարգի որոշումները որևէ արժեք ունեն, ապա միայն այն տեսակետից, որ պարզում են կամ ընդլայնում մեր ունեցած գիտելիքը հեղինակի գրական ծանոթության, կուլտուրական կապի, իդեալական հարակցության սահմանների մասին միայն և ոչինչ ավելի:

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Hy xopomo!

Այս բանաստեղծության մասին եղած գրական տառջին հիշատակությունը պատկանում է Մինաս Բերբերյանին («Լուսն», 1902, № 2, էջ 168), որը և ճաշակ տալու համար բերել է առաջին ութ տողը: Առաջին անգամ տպագրվել է «Անտիպ» երկեր-ում, Հրատարակվում է ըստ ձեռագրի, որ պահպանվում է Գրական Թանգարանում, հեղինակի արխիվում: Վերնագրի դիմաց Բերբերյանի ձեռքով գրված է. «Միջ. Նալբանդեանցի, իւր նոր Մոսկվա եկած տարին, 1856—1857 թ.»։ Երգիծաբանական այս ուսանավորը ոչ միայն կենսագրական, այլև հասարակական նշանակություն ունի. Նալբանդյանը ծագողը է տիրող հարաբերությունները, հայ արտոնյալ դասի ռեակցիոն ներկայացուցիչներին և արանց կամուկատարներին:

1. Տերտերը Հուլիսյանը ընն Դեռքեյանն է, որ մտերիմ էր Նալբանդյանին և որի մոտ վերջինս ազատ գնալ գալ ունեւր:

3. Աղա զատան կամ աղան Լազարյան ձեմարանի հոգաբարձու Հովհաննես Լազարեն է:

13. Молодой человек-ը ինքը Նալբանդյանն է:

16. Գիտի որդին, հավանորեն՝ Ռաֆայել Կիստյան, Նոր-Նախիջևանցի, որ ուսել էր Լազարյան ձեմարանում և ապրում էր Մոսկվայում:

21. Սրբադանը Մատթեոս եպիսկոպոս Վեհապետյանն է:

81. Կաթուղիկոսը Ներսես Աշտարակեցին է:

83. Սարգիս Զալալյանը:

103. Զմյուռնացի Մանե մագիստրոս Մսերյանը:

ՌԻ, սեյնյակ

Սեպտեմբր, առանց վերնագրի. հրատարակվում է ըստ ձեռագրի, որի լուսանկար պատճենը պահպանվում է Գրական Թանգարանում, հեղինակի արխիվում: Առաջին անգամ հրատարակվում է «Պայքար» տպագրվել է «Անտիպ երկեր»-ում:

Անցած օրերի

Սեպտեմբր, առանց վերնագրի. հրատարակվում է ըստ ձեռագրի, որի լուսանկար պատճենը պահպանվում է Գրական Թանգարանում, հեղինակի արխիվում: Առաջին անգամ հրատարակվել է «Պայքար» գրական շարաթաթերթի 1923 թ. № 12—13-ում:

Վայր ընկնող առաջեր

Բերանժեի «Les étoiles qui filent» բանաստեղծության փոխադրությունը, որ Նալբանդյանը կատարել է ուսերենից: Ուժ թարգմանությունն է նկատի ունեցել նա: Ձեռքի առի շունենալով հարկ եղած նյութերը, մենք չկարողացանք պարզել այդ հարցը: Հիմնական թվականների երկրորդ կեսից ուսական հասարակությունը հնարավորություն ունեցած ծանոթանալու ֆրանսիական հուլակավոր երգչին բազմաթիվ թարգմանություններով, լույս տեսած պարբերականներում (առավելապես՝ «Современник»-ում) և առանձին գրքերով: Այսպես, Վասիլի Կուրոչկինի վարպետ թարգմանությամբ այդ երգերը մինչև 1858 թ. լույս տեսան երկու հրատարակությամբ («Песни Беранже», СПб). նույն թվականին նույն խորագրով լույս տեսավ նաև մի երկրորդ (խառը) ժողովածու, որի մեջ տեղ են գտել Բերանժեի 16 երգերը Կուրոչկինի և Լենսկու թարգմանությամբ: Պետք է ենթադրել, որ Նալբանդյանը կարող է ձեռքի տակ ունեցած լինել ինչպես Լենսկու թարգմանությունը («Современник», 1857, т. LXVI էջ 13), նույնպես և Կուրոչկինի թարգմանությունը («Песни Беранже», առաջին հրատարակությամբ): Վերջինը մեզ ավելի հաճանական է թվում, քանի որ Նալբանդյանի գործածած չափը շատ է հեռու Լենսկու գործածած չափից: Որոշակի և ուժ թարգմանությունից էլ օգտված լինի, մի բան պարզ է, որ նա միանգամայն ազատ է զգացել իրեն և ավելի է ավելի փոխադրություն, քան թարգմանությունը: Առաջին անգամ ապագրվել է «Հյուսիսսափալ»-ի 1858 թ. № 2-ում, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ:

Ազգաս կիմր

Բերանժեի «La pauvre femme» բանաստեղծության փոխադրությունը, որ Նալբանդյանը կատարել է Դ. Լենսկու կատարած ուսերեն թարգմանությունից (անս «Современник», 1857, т. LXVI, էջ 14): Նման նախորդ բանաստեղծության ծանոթագրությունը: Առաջին անգամ ապագրվել է «Հյուսիսսափալ»-ի 1858 թ. № 3-ում, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ:

Հայ մարդու հայրենիք

Առաջին անգամ ապագրվել է «Հյուսիսսափալ»-ի 1858 թ. № 3-ում, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ:

Լուսին

Բանաստեղծի մաս բարեկամ Մ. Միսնարյանի «Փնար հայկական»-ում հիշված է արվեստ թարգմանություն ուսերենից, որ մենք չկարողացանք պարզել: Առաջին անգամ ապագրվել է «Հյուսիսսափալ»-ի 1858 թ. № 4-ում, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ:

Առօրյա աշխատի

Փոխադրութեան Վ. Գ. Բենեդիկտովի «Что шумишь?» բանաստեղծութեան, լույս տեսած «Новые стихотворения» ժողովածուում (1857), Այս զրբի մասին զրած իր գրախոսականում («Современник» 1858, № 1, էջ 51) Դորբոյուբովը գրում է. «Повторяем: тут поэзии нет и следа (что, впрочем, читатель и сам видит); но мысли превосходны. Кто бы и как бы их ни высказал в России в настоящее время,—всякий заслуживает приветов и благодарности»: Արդյոք հենց այս սեջնեղեան էլ առիթ չի հանդիսացել Նալբանդյանին թարգմանելու բանաստեղծութիւնը: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիս-ստիսլայ»-ի 1858 թ. № 5-ում, Կոմս էմմանուել ստորագրութեամբ:

Առաջադրութիւն

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսստիսլայ»-ի 1858 թ. № 9-ում, Կոմս էմմանուել ստորագրութեամբ:

Մտազ

Հայերիի Հայնեի այս բանաստեղծութեան փոխադրութիւնը Նալբանդյանը կատարել է ռուսերենից, Մ. Ի. Միխայլովի թարգմանութիւնից, տպւած «Современник»-ում (1858, № 3, էջ 114), ապա լույս տեսած նաև առանձին զրբով («Песни Гейне», в переводе М. Л. Михайлова, СПб., 1858): Բանաստեղծութեան վերջին հինգ տունը (սկսած 93 տողից) ավելացրել է ինքը Նալբանդյանը: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսստիսլայ»-ի 1858 թ. № 11-ում, Կոմս էմմանուել ստորագրութեամբ:

Ապոլոնին

Բանաստեղծութեան տակ նշանակված է. Էմս, 1859, Մայիս 31: Առաջին անգամ տպագրվել է «Մեղու»-ի 1861 թ. № 148-ում, Կոմս էմմանուել ստորագրութեամբ:

11—12. Ակնարկում է իր «Մուսայից մուսային» բանաստեղծութիւնը:

Իսալացի աղջկա երգը

Այս երգի համար հալանորեն ստեղծադրածալան խթան է հանդիսացել իտալական պոետ Լ. Մերկանտինիի «Սալարիի հասկահաւաքը» հռչակալուր բանաստեղծութիւնը, որ վերածվել է ժողովրդական լեգենդի: Նալբանդյանը զրան կարող է ծանոթացած լինել Գերցեի միջոցով. վերջինս այդ բանաստեղծութեան բնագիրը, ռուսերեն արձակ թարգմանութեան հետ միասին, բերում է իր «Былое и бытие» աշխատութեան 37-րդ գլխում, տպված առաջին անգամ «Полная версия»-ի 1859 թ. № 5-ում: Նալբանդյանի բանաստեղծութիւնը առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսստիսլայ»-ի 1861 թ. № 11-ում «Իտալացի աղջկա երգ 1859 թվականից» վերնագրով, Կոմս էմմանուել ստորագրութեամբ, այնուհետև՝ «Իտալացի աղջկա խորագրով» «Մեղու»-ի 1861 թ. № 147-ում:

Մոնկուքան օրեք

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսստիսլայ»-ի 1860 թ. № 7-ում, Կոմս էմմանուել ստորագրութեամբ, այնուհետև՝ «Մեղու»-ի 1860 թ. № 107-ում:

41. Ակնարկում է Գաբրիել վրդ. Այվազովսկուն, որ այդ տարիներին ապրում էր Թեոդոսիայում:

Օճական

Հալանորեն զրված է 1861 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին, Օճականում կամ Էջմիածնում: Առաջին անգամ տպագրվել է «Մեղու»-ի 1861 թ. № 117-ում, Կոմս էմմանուել ստորագրութեամբ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսափայլ»-ի 1884 թ. № 3-ում, Փառախոտ ծո-
յակյանց տառագրութեամբ:

Մեկուեքեպա—Հարություն Սըվաճյանի գրական կեղծանունը:

Սուրբ Մեհրոպիի հոգին

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես գրականական և պատմական»-ի VI (1895) գրքում (էջ 247—8), որից և արտատպւում է: Այն սակավաթիվ բանաստեղծություններից մեկը, որի ձեռագիրը պահպանվում է հեղինակի արխիվում. դա 35×21 չափսի մի թերթ է, մեջտեղից վերից վար երբեմն ծավալած, որի մի երեսում գրված է այս և «Պոչատ Գարբիկն է գալիս» բանաստեղծությունները, մյուս երեսում՝ Բոկլի «Անգլիայի Բողոքականությունը» նախադրանքի կատարած թարգմանության մեղ հասած Ֆրագմենտը, Թեթի ձախ կողմը գրված է թանաքով, աջ կողմը՝ մատիտով: Որովհետև թանաքով գրվածը հե-
տագայում ուղղված է մատիտով, ուստի պետք է ենթադրել, որ վերջինս գրված է հետո,
որպես մի տեսակ լրացում: Թանաքով գրվածը վերջանում է

Այսօր տոնն է մեր Մեհրոպի

Ուրաջողը, ծունկ չորեցիք

«որեքով» Ինչպես երևում է, հեղինակին այս չի բավարարել, և նա փորձել է այլ կերպ
վերջացնել, որ սակայն անմշակ է և անհաջող, բացի վերջին քառյակից: Ամբողջ բանա-
ստեղծությունն այս պատկերն ունի.

Մովսես թեև օրենք տվեց,

Բայց գիրը կար շատ առաջ,

Մեհրոպ ազգերին գիր տվեց,

<Ո՞վ մեծ. Մովսես խաշնարած:

Բնով, Մեհրոպը հայր դպրութեան

Հայրց ազգի> չէ՝ սա ստույգ հովիվ քաջ.

<Չարժե՞ նա մի խաշնարած>

Այն <և սա> քանզի արանում է

Բայց հայ <ոց> ազգի գառները

Սորա հոտը լուսակից է,

Ո՞ւր մնում Հոթորինը:

Գոտեպնդած Մեծ Գարթեի

Սահակի հետ միասին,

Աշխարհ ծնան ի սուրբ հոգի,

Մահ, մի մոտեցիր սուրբին:

Նա հանգչում է Օշականի

<Առասպարի>

Եկեղեցու խորանում,

Նա անմահ է և վերջ չունի

Որքան հայ մարդն է կարգում:

Մի քանի ծթուած ուղեղներ

Հանդգնեցան>

Ոմանք, ծթուած իմաստականը,

Հայրց ազգի ուրաջող,

Արին նամաղուլ բեհաբներ

<Իբր Մեհրոպի հաջորդող

Սեբաստացի> որպես ստույգ հերձվածող:

Իբր Մեհրոպ պարտական է:

Սըվազգի Միթարին.

«Հացեկացին սկսել է,
 Քայց կատարել սըվսացին»:
 Ըսխին յաշիր դու տյդ չքի,
 Տես ինչ մեծ մեծ է բըղում.
 Հողո գլխիդ, ձեր քր զործի
 Համար տյդպես եք խոսում:
 < Էլ կարծում եք թե աշխարհում
 Վեննացուց գատ մարդ չկա
 < Մարհս > մեր Մեսրոպի նաև կատուն >
 Ըհ, Մեսրոպի < նաև > օտակած կատուն
 < Քեզ > ձեզ մի ախպիսի գարը տա,
 Որ մուկի պես Վատիկանի
 Մանեք ծակերն ահաբեկ:
 Այսօր տոնն է < մեր > < սուրբ > մեր Մեսրոպի,
 Ուրացողը, ծունկ չորեցեք:
 Նա չէ տալիս բնավ բեզ հարկ,
 < Նա մի միայն հանգչում է
 Բքխտոսական [?] սեղանի տակ >
 Քանի աշխարհում մարդ կա
 < Նա հանգչում է սեղանի տակ >
 Նա չէ ընկնում սոսկ մարդոց կարգ
 Գլուխդ < . . . > առ կորիւր
 Այն լուսեղեն խաչըն վառ վառ
 Էջմիածնից Օշական
 Դազադի վրա բռնած պար
 < Հրեշտակների < . . . >
 Տեսանելի ողջ մարդկության
 Գնում էր
 Տվեց հայոց մեծ նշան
 Եվ Մեսրոպի աստղերից վեր
 Դրեց անուն հրաշափառ,
 Թող դան երթան բյուր բյուր դարեր
 < Նա պիտ ցոյա . . . >
 Նա հավիտյան բոցավառ:

Ձեռագրի և տպագրվածի մեջ եղած տարբերությունը ցույց է տալիս, որ մենք զործ աւ-
 նենք այդ բանաստեղծության սեպագրության հետ: Պետք է ենթադրել, որ հրատարակչի
 ձեռքին եղել է որս՝ հեղինակի կողմից արտագրած և մշակած օրինակը: Բանաստեղծու-
 թյան գրության թիվը հավանորեն 1863-ն է: Դրա համար հիմք է ծառայում այն, որ բու-
 նաստեղծությունը գրված է այն թերթի վրա, որի վրա կատարված է Բակի զրբի թարգ-
 մանությունը, իսկ վերջինս պետք է որ տեղի ունեցած լինի 1863 թ.:

7. «Համդես»-ում՝ «Լուսակիլն»: ուղղում ենք ըստ ձեռագրի:

8. Յոթոր. «աներ Մովսիսի», հովիվ իշխան կամ ըուրմ Մադիանացոց, ել. Գ. 1. Դ.

18. ԺԸ:

28. Հացեկացին Մաշտոցն է, Սըվագին՝ Մխիթար Սեբաստացին:

Կնգուկ պոչառի եվ Գորա Սանձոյի մկրտությունը

Երգիծական այս բանաստեղծության դրության համար թերևս առիթ է հանդիսացել
 Սա. Ոսկանի «Գաբրիկ»-ը, Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես գրականության և պատմա-
 կան» VI (1895) զրբում (էջ 249—50), որից և արտատպվում է: Գրական Թանգարանում,

հեղինակի «Երկիրում, պահպանված է նաև ձեռագիրը, որ սեպագրությամբ է (սեն նաև նախորդ բանաստեղծություն ծանոթությունը) և այս պատկերն ունի.

Պոչատ Գարրիկն է գալիս

Ճամփա տուր է՝ մեր տղա,

< Տես ինչ < >

Այ տնաբանդ, խաղալիս

Տես ինչդես է պար գալիս

Դու միշտ նորան տեսնելիս >

«Հետն էլ համ է քաշ տալիս».

< Չունի՞ նա Սանչո Պանսա >

Աստված, ճիշդ Սանչո Պանսա:

— Ասա, հաճի Կարապետ

Մեր են կիտվել այդ հիմարք

Ուզում են կովել մեր հենտ,

Ահ, խիստգար աստատմբը:

Ուզում են որ < թուղ > մի < թղթով > խախտի

Դորանց դժոխք ուղարկեմ

< Կամ > բե նզովքի շանթերով

Բավարանում քանդարկեմ:

«Աման, տեր իմ < . . . >

Տեր իմ լոնայն հոգևոր

Մի տալ պատիժ խիստ սաստիկ.

Մեթե չկա մարմնավոր

< Մի ալլ փոքրիկ հնար >

Մի ուրիշ հնար փոքրիկ

Կա, կա հաճի Կարապետ

Ո՛հ, աստղա դեռ չէ թեքվել { . . . }

4. Սանչո Պանսա. Սերվանտեսի «Դոն-Քիսոտ» հաշակավոր գործի երկերորդ կենսաբանական հերթը, Դոն-Քիշոտի ծառան և զինակիցը:

19. Ակնարկում է Գարրիկի Այվազովսկու գաղափար կտպերը «ստեղծանական օրգանների հետ»: Հմմտ. «Երկերի լիակատար ժողովածու», III, էջ 31.

Հենրիկոս Թովի հիշատակին

Ձեռագիրը չի պահպանված: Դրուժյան ժամանակը չի կարող լինել 1862-ից շուտ և 1865-ից ուշ, որից հետո նա դադարում է ստեղծագործելուց: Համանական է, որ գրված է «Անգլիայի փաղափարությունը պատմությունը» գրքի առաջին թարգմանության թարմ աղավորության տակ, այն է՝ 1863 թ.: Առաջին անգամ տպագրվել է «Համդես գրականական եկ պատմական»-ի VI (1893) գրքում (էջ 244—5), որից և առատապակում է:

29. «Համդես»-ում, ինչպես և «Երկեր»-ի առաջին հատորում, «Հոռ...», որ անիմաստ է. մենք ուղղում ենք «Հոռ...»:

57—8. Բոկլը մեռավ դեպի Արևելք կատարած ճանապարհորդության ընթացքում, Դամասկոս քաղաքում, 1862 թ. մայիսի 26-ին և այդտեղ էլ թաղվեց:

Ժ. Ժ. Ռուստոյի հիշատակին

Ձեռագիրը չի պահպանված: Դրված է Ռուստոյի մահվան (1778) ութսունյոթերորդ տարում, այն է՝ 1865 թ., «Կարոպալովսկի բերդում, կամ Պետերբուրգում. Առաջին անգամ տպագրվել է «Համդես գրականական եկ պատմական»-ի VI (1893) գրքում (էջ 242—3), որից և առատապակում է:

Այս բանաստեղծութիւնը Ռ. Պատկանյանի հայտնի «Վարդան Մամիկոնյանի երգած» պարողիան է, գրված, հավանորեն, Պետրոպոլիսի բերդում, առաջին ընթերցման ազդեցութեան տակ (1862—64 թ. թ.): Ձեռագիրը չի պահպանված: Առաջին անգամ տպագրվել է Մ. Մխանատրյանի «Բնար հայկական»-ում (1868):

Այս և հաջորդ պարողիաներով Նալբանդյանը ծագում է Պատկանյանի՝ ազգային ազատագրական հարցի լուծման վերաբերյալ ունեցած վերացական, ոչ պատմական, հեռավաճարը և սխալ տեսակետը: Հայ ազգը ընդունելով որպէս միաստար մի դանդաղ, Պատկանյանը նրա ազատագրումը դիտում է որպէս ինքնամիտքի, ներքին մի գործ, մեկուսացված համառոտական զեմոկրատական շարժումները:

35. Ակնարկում է Այվազովսկու, այդ «աստվածներտր առաջնորդի և հոգեհարազատ հոր», նշանակման առթիվ Ռ. Պատկանյանի 1857 թ. նոյեմբերին Պետերբուրգում արտասանած ողջույնի բանախոսութիւնը, որ հրապարակվեց «Մայայց ազգայն» մէջ (1858 թ., էջ 48):

Հիշեմք

Ռ. Պատկանյանի «Հայկ և լեռներն մոռանանք, եղբարք» բանաստեղծութեան պարողիան է, գրված հավանորեն Պետրոպոլիսի բերդում, 1862—64 թ.թ.: Ձեռագիրը չի պահպանված: Առաջին անգամ տպագրվել է Մ. Մխանատրյանի «Բնար Հայկական»-ում (1868):

Կ Ա Յ Պ Ա Կ

«Կայսակ»-ը Նալբանդյանի քիչ հայտնի գործերից մէկն է. տպագրվել է ձեռագրի հիման վրա՝ «Բանբեր գրականության եկ առկետի» Բ. գրքում (Ս. Պետերբուրգ, 1904 թ., էջ 205—207): Հրատարակիչը գրվածքին կցել է մի ծանօթագրութիւն, որից և բաղում ենք հետևյալ համառոտ տեղեկութիւնը:

«Ստորև զետեղում ենք Մ. Նալբանդյանի անտիպ գրվածքներից մէկը, որ հեղինակված է բանտի մէջ: Չորս խուլ պատի մենավոր տաղտուկից զեմ միակ սփոփանքն ընթերցանութիւնն ու զրիչն էր: Բարեկամները բանտարկյալին կարգալու գրքեր էին դրում, որ հետ էք դարձնում երբեմն ինչ-ինչ գրութիւն հետ միասին: Պ. Կ. Եղյանցն էլ մի անգամ դրկած է եղել Սերովբե վարժապետ Տեր-Պետրոսյանի «Ճաղեր»-ը: Ահա այս գրքուկում, որ սիրով ընձեռնեց մեզ Պ. Եղյանցը, Նալբանդյանը դրել է երեք կտոր բան: Թղթի պակասութեան թե ուրիշ պատճառով գրված է «Ճաղեր»-ի լուսանցքում և տողերի միջև Առաջին գրվածքը բռնում է 3—18 էջը. մյուսը՝ 90—92 և վերջինը՝ 88—80, գրված հակառակ ուղղութեամբ: Ձեռագիրը խիստ եղծված է, որովհետև մատիտով է գրված և մեծ զժժարութեամբ է կարդացվում: Այլից գյուրընթեռնելի վերջինն է, որ և հրատարակում ենք: Սա չափական զրուիթիւն է, բաղկացած 136 քառյակներից, և թվադրած հեղինակի ձեռքով, 1—137, ուր ընդհատվում է գրվածքը և մնում թերի»:

Նկատենք ամենից առաջ, որ խոսքն այստեղ վերաբերում է Սերովբե վարժապետ Պատկանյանի (հոր անունը՝ տեր-Պետրոս) ոտանավորների գրքուկին, որ «Երգ» խորագրով լույս էր տեսել Մոսկվայում 1857 թ.: Դա անարվեստ ոտանավորներն էին՝ հավաքածու էր, բաղկացած կրօնական տաղերից և բաղաձայնանքներից: Եթե նույնիսկ երգարանը անծանոթ լիներ Նալբանդյանին, ապա զարձալ չէր կարող բաղաձայնել նրան, կարճել նրա ծանր և տաղտուկ ժամերը. միակ ուշագրավ գործը, լուրջ և առնական այն բանաստեղծութիւնն է, որ հրատարակելի կողմից զետեղված է այդ երգարանում, որպեսզի հաղթանակը զոհան նրա զեմ գրած պատասխանը, բայց այդ բանաստեղծութիւնն էլ պատկանում է... Չմոռնալուց ինչպէս Մարգարի գրչին էականը, սահայն, այն է, որ տեսրում չկա պատմական թեմայով որևէ գործ, որ հիշեցնի մեզ «Կայսակ»-ի ժամանակը, այս կամ այն կերպ առնչվի այդ պոեմին կամ մյուս տված Նալբանդյանին՝ ստեղծելու այն: Այսպիսով, պոեմը Սերովբե վարժապետի տաղերի էջերի վրա և տողերի արանքում գրած լինելը, զժժարաբար, զեռնա չի ոգնում պարզելու նրա գրութեան շարժառիթը: Չունենալով ձեռքի առկա «Երգ»-ի

այն օրինակը որի վրա գրել է Նալբանդյանը, այդ ընդհանրապես, կարծում ենք, անկարելի է պարզել:

Ամբողջ պոեմն ազատ սիրո մի հիմն է, որ բացառիկ ուժգին է, անմիջական և հմայիչ այն պատճառով, որ հիմնված չէ ինչ-որ կողմնակի նկատառումների վրա: Բոլոր տեսակի հաղիմները, որ բխում են սոցիալական և դասային տարբերությունից, սպանում են իսկական սերը,—այս է ահա պոեմի հիմնական իդեան:

Պոեմը, ինչպես վերն ասվեց, անավարտ է: Ինչպես պետք է ավարտվեր այն, եթե շարունակվեր, և արդյոք կիսատ թողնելու փաստը որևէ բան չի նշանակում: Դժվար չէ կռահել, որ կեղծ Կայսակը իր դժբախտ մոր պատմությունը հենց իր հորն է պատմում: Պետք է ենթադրել, որ հենց այդ վախճանն է կեղծ պատճառը, որ արգելել է Նալբանդյանին մինչև վերջ հասցնել պատմությունը, թեև շատ քիչ բան էր մնում ասելու: Ուշագիշտ ընթերցողը մտովի կարող է շարունակել պոեմը, եթե անհրաժեշտ է իր որդուն, ներկայացնում է իշխանների ու առևանդ կրող երկրասասարդի մեջ ճանաչում է իր որդուն, ներկայացնում է իշխաններին ու ժողովրդին և ի վերջո հռչակում նրան իրեն հաղորդ, Հենց այսպիսի սովորական արկածային վախճանն է թերևս, որ չի ըստվարել Նալբանդյանին, հավանական է, որ նա այլ լուծում գտներ պոեմի համար, եթե սրեկ արժեք տար իր գործին և ավելորդ չհամարեր զբաղվել նրա մշակությամբ:

Պոեմը, ամբողջ 136 տուն կամ 544 տող, որքան էլ անհավանական թվա, գրված է մի շնչով: Այստեղ ակնհայտ է դարձել Նալբանդյանի ստեղծագործական հախուռն թափը, մտքի և երևակայության անօրինակ թռիչքը:

Սակայն Բանիրի հրատարակչի ուշադրությունը գրավել է միայն մի մոմենտ. «Հռչակավոր հայ գործիչ այս երկը, որ մի պոեմ է, գեղարվեստական առանձին արժեք չունի. բայց նշանավոր է նրանով, որ ցույց է տալիս, թե որպիսի հեշտություններ էր գրում Նալբանդյանը: Արագ և դյուրին գրելն անշուշտ նշան է խոշոր գրական ձերբի. ոչ միշտ անհրաժեշտ՝ բայց անպայման արժանավոր հատկանիշ տաղանդի: Ամբողջ գործը գրված է միանգամից, առանց սրբագրություն և գրեթե առանց ջնջելու»:

Ենչուր ղենելով արագագրության վրա, որն անշուշտ տաղանդի արժանավոր հատկանիշներից մեկն է, հրատարակչին անտեսել է ամենակարևորը՝ պոեմի գեղարվեստական արժանիքները: Իսկական է հիշատակել թեկուզ սյուժեի նետաբերական կառուցվածքը, սիրող սրտով և ուժեղ կամքով օժտված հերոսուհու ինքնատիպ ու զբաղիչ խաղաղությունը, գործող անձանց և միջավայրի բանաստեղծական նկարագիրը, պոեմի գունագեղ պատկերավորությունը և վերջապես ազատ, անկաշխանք լեզուն, որ ավելի մաքուր է գրաբարյան ձեերից և ավելի աշխարհիկ, կենդանի ու հարուստ, քան թե մեր հեղինակի որևէ այլ գեղարվեստական գործի լեզու,—այս բոլորն այնքան ակնհայտ են, որ մեզ իրավունք չի տալիս «Կայսակ»-ը դասելու Նալբանդյանի լավագույն գործերի շարքում:

ՄԱՆՈՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

10. Նկատի ունենալով, որ ձեռագրի վրա Բաղյակները հեղինակի կողմից թվագրված են 1—137, ուր և ընդհատվում է գրվածքը, մենք կատարեցինք սույնից թվարկումը՝ պահպանելով միաժամանակ հեղինակին:

458. «Բանքեր»-ում կարգացված է [ընկն]ելու:

466. «Հայկահայ» բառից հետո հեղինակը փակագծի մեջ գրել է՝ «խոսք»:

467. «Բանքերի» խմբագրել «գառնել» բառին առել է միջակ փակագծերի մեջ, ասել է թե ձեռագրում դրանք չեն եղել:

513. ...«ուր էլ որ նա ինձ առնի» բառերը «Բանքերի» խմբագրին են:

Ա Ղ Յ Մ Ի Ք

Տպագրվում է ըստ Ե. Շահադիզի հրատարակության, որ կցված է նրա «Խորեն աբ. Գալաթյանը եվ Նալբանդյանի «Աղյակներ»-ը աշխատությանը» լույս տեսած նախ «ՀԱՄԱՆ»-յում (1903 թ. № 2, 3, 4, 5, 6) և ապա անփոփոխ հրատարակված առանձին գրքով (Թիֆլիս,

1904 թ.) Զրկված իրենելով հեղինակի ձեռագրերը և ունենալով միայն այս հրատարակութունը, որ, հակառակ տերստի բացառիկ խրթնության, կատարված է ծայրահեղ անփութք և անխնամ,—մենք մեծ դժվարութուններով հանդիպեցինք նրա պատրաստման գործում։ Նախաձեռնողի շատ տողեր և արտահայտութիւններ «Ազգամիջ»-ից դժվար վերծանելի են կամ նույնիսկ ընդլրդիւն անվերծանելի։ Այնպիսով արդ տողերի ճշտման և կետադրության վերականգնման մեջ մեզ օգնել են գոկտ. Լ. Տեր-Մինասյանը և ապա՝ ակադեմիկոս Հ. Աճառյանը։

Դալով սրա չափած թարգմանութիւնը, պետք է ասել հետեւյալը. «Ազգամիջ»-ի ծանր, արհեստական լեզուն, բանաստեղծական սեղմ, պատկերավոր սենքն ու արտահայտութիւնները, այլև հեղինակի շեշտված աղատ տոնը անհնար են դարձնում նրա ճշգրիտ և միամտմանակ համարժեք թարգմանութիւնը։ Բայց հենց դրա համար էլ պետք էր որևէ թարգմանութիւն տալ՝ արձակ կամ չափածո։ Այս թարգմանութիւնը զետեղելով, մենք ցանկացել ենք միայն օգնել ընթերցողին մոտավոր գաղափար կազմելու երկի էություն մասին, որից հետո համեմատաբար հեշտ կլինի դիմել գրաբարին։ Թարգմանիչը տեղ-տեղ հոսացել է բնագրի տողերից ու պատկերներից, բանաստեղծութիւններում երբեմն փոխել է չափը, բայց ընդհանուր առմամբ ձգտել է առավել չափով հարադատ մնալ հեղինակին։

«Ազգամիջ»-ի մասին առաջին անգամ հիշատակում է Աղայանի «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքեր» հիշողութիւններին մեջ, որ լույս տեսավ 1893 թ.։ Այստեղից ընթերցողները տեսնելու են, որ Նալբանդյանի անտիպ գրվածքներից նշանավոր էր «Արեւմտի Արամ» պոեմը, զբղծած ընտիր գրաբարով, որ «գլխի ի դուռն բերան էր արել Մ. Բուդաղյանցը և ասում էր շատ տեղի։ Միայն 1900 թվին է, որ հրատարակչի ձեռքն է ընկնում մի օրինակ այդ գործից. դա արտադրված է եղել հաշտարեսանցի Յաղոբյան Տեր-Հարութիւն քահանայի ձեռքում գտնված օրինակից, որը և, հավանորեն, եղել է Նալբանդյանի սեփական ձեռագիր օրինակը, թեև հեղինակի անուն-ազգանունը, գրութիւն թվականի հետ միասին, քերված է եղել ձեռագրի վրայից։

«Ազգամիջ»-ը, ինչպես և Նալբանդյանի դործերի մի զգալի մասը, բնավ էլ որևէ հետքերի մղումն արդյունք չէ 1863 թվին լույս տեսավ խորեն վարդապետ Գալֆայանի բանաստեղծութիւնների ժողովածուն «Արդեմիջ» խորագրով։ Պետրոպոլիսի բերդում նստած Նալբանդյանը, որ կարդում էր անվերջ ու անհադ, կարդում այն ամենը, ինչ ձեռքն էր ընկնում, «Արդեմիջ»-ին ծանոթանում է հենց լույս տեսած տարին։ Գալֆայանը, որպես հասարակական դեմք և որպես տաղերգու, վաղուց էր հայտնի Նալբանդյանին։ Կոմս Լիմանովը իր Հիշատակարաններից մեկում (տես այս հատորը էջ 427) խիստ բացասաբար է արտահայտվում նրա՝ Լամբարտինից կատարած թարգմանութիւնների մասին։ Ֆրանսիական պոետի ստեղծագործութիւն անլուսային, միստիկական բնույթը և նրա թարգմանչի գրաբարը օրգանապես խորթ էին նոր, ռեալիստական գրականութիւն, Վատագով Նալբանդյանին։ Գալֆայանը գտնվում էր մեր հրապարակասիր գաղափարական հակառակորդների բանակում, բնավ էլ երկրորդական դեմք չլինելով այնտեղ։

«Արդեմիջ»-ը շատ էր «նշանակալից», որպեսզի Նալբանդյանը կարողանար լուսթյան մատնել այն։ Անմիջ սերն ներշնչված գողտրիկ ոտանավորներու՝ այդ ժողովածուն, ինչպես բնութագրում է մեծ երգիծաբան Պարոնյանը, հյուսված էր այնպիսի մի խրթին գրաբարով, որի մեջ կործան էր մարդկային ամեն մի կենդանի հույզ, Բովանդակութիւն և ձևի ազդակող աններգաշնակութիւնը կոծկելու համար հեղինակը գործի առաջաբանում պարզաբանում է իր երգած սիրտ բնույթը, համարելով այն «մաքուր», «բոլորակաւ», Շրջահայաց ընթերցողին, սակայն, առաջին իսկ հայացքից երևում է, որ «բոլորակաւ» սերն այստեղ մի շղարշ է, որի տակ ծածկվելով նա ցանկացել է արտահայտել իր մարմնական հակումները։ Կասկածելի չափազանցութիւններով զովեղծված այդ իդեալական սերը միայն մատնում էր հեղինակի անբնական հակումները։

Կարգավոր «Արդեմիջ»-ի կեղծ ամօթխած սերային երգերը, որոնք համարյա միշտ անհատներին փոխվում էին կոնց մարմնի հեղատարակական զովատանքներ, Նալբանդյանը գրում է մի շարք՝ արգեն բացորոշ էրոտիկ բնույթի պարողիաներ։ Այս շարքի մեջ

առանձնակի տեղ է զբաղում «Արկարծը նախահօրն» պոեմը որ ամբողջականացնում է նյութը և հիմնական հարցը՝ մարդկային և վերացականի պայքարը փոխողում է տեսական, փիլիսոփայական հողի վրա, որքան այդ հնարավոր է մի սատիրական գրվածքում, և որ ամենակարևորն է, լուծում է այն արմատադեմ:

Վերցնելով կրոնական այնպիսի մի թիմա, ինչպիսին մարդու առաջին պատվիրանազանցութունն է, նալրանդանը տվել է իր ժամանակի համար միանգամայն խիղախ մեկնարկում: Նա ծաղրում է եկեղեցու կողմից սրբազորված այն քաղաքը, ըստ որի Ադամը մեղք գործեց՝ ճանաչելով եկալի կանաչխուսթյունը, Բայց նալրանդանին՝ դեպի քրիստոնեական կրոնի հիմնական զոգմաներից մեկն ունեցած ժխտական վերաբերմունքը դուրս է գալիս այս հարցի սահմաններից և վերաբերում բնդհանրապես կրոնին: Որակայն զրանով նրա արժեքը չի սահմանափակվում: Պոեմը, ինչպես և բանաստեղծութունները, չնայած խրթին դրաբարին (մի բան, որ նա արել է զուտ պոեմիկական նկատառումներով՝ «Վարդենի»-ի ներքին հակասութունը ավելի ևս շեշտած լինելու համար), ունի նաև բարձր գեղարվեստականութուն: հիշատակենք թեկուզ լիարյուն ոճայլից, մշտութունը հուսորը, վառ նկարագրությունը, տեղ-տեղ հանդուգած պատկերապարտությունը, «Աղյուսի»-ը նալրանդան-բանաստեղծի փայլուն և բազմակողմանի տաղանդի լավագույն արտադրանքներից մեկն է:

Նալրանդանի մահից հետո նրա բարեկամները համարձակվեցին տպագրության հանձնել «Աղյուսի»-ը: Մեծ ուղուցիտները զբաղան ժառանգության մնացորդները հետապնդումից ազատելու համար պահվում էին կրկնակի փականքի տակ: Նրա ձեռագիրը օրինակի վրայից, ինչպես ասվեց, քերված է եղել անգամ հեղինակի անուն-ազգանունը, և պոեմը տարածվել է միայն գաղտնի ճանապարհով: Այսպիսով, «Աղյուսի»-ը չհասավ իր կոնկրետ նպատակին: «Վարդենի»-ի հեղինակը մնաց անպատասխան, իսկ երբ տարիներ հետո լույս տեսավ այդ պատասխանը, Գալֆայանի փրուն համբավից միայն մի զժգույն հետք էր մնացել: Սակայն այդ չէր նշանակում, թե որն է չափով հնացել էր նաև պոեմը: Ազիտացիոն այդ երկը ղեռ խոշոր դեր ուներ կատարելու: ապացույցներից մեկը այն անսթղբ, բացահայտ թշնամական էր, որով ընդունվեց այս գործի հրապարակումը լիբերալ-բուրժուական մամուլի կողմից: Գրական լայն, դեմոկրատական շրջաններում, ընդհակառակը, այն ջերմ ընդունելութուն գտավ: Ղազարոս Աղայանը հիացմունքով է արտահայտվում այս գործի մասին: Վերհիշելով իր նշանավոր հանդիպումները մեծահուն ուսուցիտների հետ և խոսելով «Արկարծը Աղամա» պոեմի մասին, նա գրում է. «Դա մի շատ հրաշալի բանաստեղծութուն է, նկարագրում է բնականի կոիվը անբնականի դեմ: Աղամը վիճում է հրեշտակի հետ, որ թույլ չի տալիս նրան սիրելու եկալին: Հրաշալի էր մանավանդ սիրահարված Աղամի և եկալի գեղեցկության նկարագրերը: Նալրանդանից տարանջր, մտավոր զարգացումը, լեզվի հարստութունը անհամեմատ բարձր էր և: Պատկանյանից...» (Ղազարոս Աղայան, «Եմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», Թիֆլիս, 1893, էջ 76—77):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Փորձում ենք վերականգնել «Աղյուսի»-ի իսկական անվանաթերթը՝ ըստ հրատարակիչ Ն. Շահաղիզի նկարագրության: Միքայել Նալրանդանց բառերը ձեռագրի վրա քերված են եղել ինչ-որ մեկի կողմից, ուստի և արտադրողն ավելացրել է՝ «Փորձ հանգուցալ Միքայել Նալրանդանից, բանաստեղծության մեջ, ընդդեմ Վարդենիք անվամբ գրքույկին, Խորեն Գալֆայան, Թեոդոսիա»:

2 «Մեր քահանաներն ամենեկին էլ այն չեն, ինչ կարծում է սնտհավատ ժողովուրդը: Մեր պլուրահավատությունն է նրանց գիտության հիմքը: Մեզ չհանդուգեց քրոնի թե Վրթերի որ գործից են առնված այս խոսքերը:

3 «Աստուծոյան» առաջին գրքի առաջին տողերը. «Je forme une entreprise qui neut jamais d'exemple, et qui n'aura point d'imitateur. Je veux montrer à mis semblables un homme dans toute la vérité de la nature, et cet homme, ce sera moi» («Ես ձեռնարկում եմ մի գործի, որն իր նմանը բնավ չի ունեցել և որը երբևէ ընդօրինակող

չգիտի ունենալ եւ ուզում եմ իմ նմաններին զույգ տալ մի մարդ՝ իր բնական ողջ ճշմարտությամբ, և այդ մարդը ես կլինեմ)» Տե՛ս „Les Confessions“, par J. J. Rousseau. Paris 1864, p. 1, որը և ձեռքի տակ է ունեցել Նալբանդյանը:

4 Բերում ենք նախադասութիւնն ամբողջապես. „Si le livre est mauvais, j'en suis plus obligé de le reconnaître: je ne veux pas passer pour meilleur que je ne suis“ (սեթի գիրքը վատ է, ես ավելի եմ ստիպված այդ ընդունելու. ես չեմ ուզում համարվել ավելի լավ, քան ես): Տե՛ս „La Nouvelle Héloïse“, par J. J. Rousseau, Paris, 1862, p. 1, որը և ձեռքի տակ է ունեցել Նալբանդյանը:

5 Այս էպիգրաֆը վերցված է Բերանսեի հայտնի „A mes amis devenus ministres“ բանաստեղծութիւնից: Բերում ենք առաջին ութնյակը.

Non, mes amis, non, je ne veux rien être;
Semez ailleurs places titres et croix.
Non, pour les cours Dieu ne m'a pas fait naître:
Oiseau craintif je suis la glu des rois.
Que me faut-il? maîtresse à fine taille,
Petit repas et joyeux entretien.
De mon berceau près de bénir la paille,
En me créant Dieu m'a dit: Ne sois rien.
(Ո՛չ, բարեկամներս, ո՛չ, ոչինչ չեմ ուզում լինել,
Այլ տեղեր սիռնեցե՛ք տիրոջներ ու խաչեր:
Ո՛չ, աստված ինձ արքունիքների համար չի ստեղծել.
Մի վախկոտ թռչնակ՝ վախշում եմ՝ արքաներից.
Ի՞նչ է ինձ պետք, թե ոչ մի նրբերան սերուհի,
Պարզ ընթրելք՝ գինով և զվարճալի զրույց:
Իմ օրորոցի մոտ խշտակա օրհնելիս,
Ինձ ստեղծելով աստված ասաց.—Ո՛չինչ մի լինիր):

6 Յե՛ս Ա. Թոգ. Ժ. 11:

7 Պարոդիա է «Վարդենի»-ի առաջին երգի (էջ 5):

8 Գրված է որդես պատասխան-պարոդիա Գալֆայանի նույնանուն զործի (էջ 60):

9 Գրված է համանորեն «Հրեշտակն աղօթից» ոտանավորի կապակցությամբ (էջ 75):

9 ա
«Երկնային Իիանա, դիցունդդ արծաթափայլ,
Ես կհնաղանդեմ քեզ»:

Շեքսպիր, «Պերիկլես, Տյուրասի իշխան»

10 Պարոդիա է Գալֆայանի «Հանգիստ» անունով բանաստեղծության (էջ 333):

11 Կոկիսոն (Նունարեն՝ Կերսի) — ջաղաք Կապրիզովկայում, Ալյուս դետի ակունք-ներում, ուր բնակվում էին գլխավորապես հայեր և հույներ:

12 Պարոդիա է՝ ուղղված Գալֆայան-բանաստեղծի վրա:

13 Պարոդիա է Գալֆայանի նույնանուն բանաստեղծության (էջ 277):

14
Այո, սերն իրոք մի լույս է երկնից
Անմահ կրակից այս մի կայծ վսեմ
Զվարթնոց մասնակից տրված ալլահից՝
Վերացնելու մեր խղճերը նսեմ:

էպիգրաֆը վերցված է Բայրոնի «Դյավոլը»-ի վերջին մի երգից:

15

...Նրա հոգու տարիքը

Այնքան բարի էր, որ բնութիւնը

Կարող էր ելնել ասել ողջ աշխարհին —

Սա մարդ էր:

Շեքսպիր, «Հուլիուս Կեսար»:

ՍԱՏԱՆԱՅԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՀԱՆԴԵՍԸ

«Սատանայի պատեմական մեծ հանդեսը» այստեղանում է Նալբանդյանի այն երկերի թվին, որոնք թարգմանություն լինելով հանգերձ՝ կրում են նրա ինքնատիպության խոր կնիքը։ Նալբանդի է, որ նրա թարգմանություններն ընդհանրապես, քաջատու թյուն չկազմելով տիրապետող կանոնից, աչրի են ընկնում մեծ ազատությանը ոչ միայն օբիզկնալի լեզվի, այլև իդեսների և պատկերների փոխադրության մեջ։ Ըստ էության օս մոտ է՝ «ազելի» նրա ինքնուրույն գործերին, քան նույնիսկ այդ կարգի թարգմանություններին։ Իրապես այն «ոս» իր ժամանակին ոչ անհայտ ժուռնալիստ Օ. Ի. Սենկովսկու «Болышай օսхот ց օսатаны» ֆելյետոնի փոխադրությունն է։ Սենկովսկու այս գործն առաջին անգամ լույս տեսավ 1833 թ. «НОВОСЕЛЫ» գրական ժողովածվում, իսկ այնուհետև մտավ նրա երկերի հետմահյան հրատարակության առաջին հատորի մեջ։ Հավանական է, որ հենց այս հրատարակությունն էլ ձեռքի տակ է ունեցել Կոմ Էմմանուելը։

«Болышай օսхот ց օսатаны» սատիրան իր հերթին ինքնուրույն ստեղծագործության արդյունք չէր, այլ Օնորե դե Բալզակի «La comédie du diable» գործի վերամշակումը։ Մանթի իր, արդյոք, Նալբանդյանը Բալզակի աշխատությունը—գեղարվեստապես որևէ բան ասելու Դրականորեն կարելի է ոչ ոչ միայն այն, որ նրան անհայտ չէր կարող լինել այդ տաղանդավոր սատիրայի գեղարվեստական մասհագցումը ֆրանսիական հաշվավոր գրողին պատկանելու փառքը։

Ինչպիսիք է նրա հայերեն թարգմանության ժանրակրկիտ համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Նալբանդյանը լիակատար ազատություն է վաբել վերցրած նյութի հետ։ «Սատանայի պատեմական մեծ հանդես»-ի շատ հատվածներ ու տողեր հանդիսանում են Նալբանդյանի սեփական զրչի գործ, իսկ վերջին երկու գլուխն արդեն ամբողջապես նրանն են։ Սակայն դրանից ավելի կարևոր է այն փոփոխությունը, որին ենթարկվել է երկը իդեսական տեսակետից։ Նոր հոտեմետությանը և զեպի հատարական կյանքն արհամարհան ժողովրդ համակամ Ֆելյետոնը Նալբանդյանի մոտ վերածվել է մի փայլուն քաղաքական պոմ պոմիլիստ՝ ուղղված տարղջապես պահպանողականության ասչր ընդդդ ներկայացուցիչների դեմ։ Նալբանդյանի հիշատակած քաղաքական իրադարձությունների խողոր մասը վերաբերում է ոչ թե երևանական թվականներին, ինչպես Սենկովսկու մոտ է, այլ հետագա շրջանին, առանձնապես 1848—1858 թվականներին։ Սենկովսկին իրենից չէր նկատագրում է երեսնական թվականներին գրական արտադրանքը։ Նալբանդյանը նույնն անում է 50—60-ական թվականներին և այն էլ՝ աղգային—պահպանողական բանակի գրական պրոդուկցիայի վերաբերյալ։ Չբավականանալով այդ փոփոխություններով, նա, ինչպես վերն ասվեց, ավելացրել է վերջին երկու գլուխը և ստեղծել հնդկական ժայռագույն Բրամբեյի տիպը, որն ամենաուժեղն է բալոր տիպերից։ Որ այդ տիպով նա պատկերել է ներսես կաթողիկոսին, այդ մասին այսօր երկու կարծիք լինել չի կարող, թեև հաստատորեն կարելի է ասել, որ դա հայտնի է եղել նաև Նալբանդյանի ժամանակակիցներին։ Այսպիսով, Նալբանդյանի օպտիրական հարձակումները կրում են այստեղ ամբողջապես քաղաքական ընդդիմ։ Ամենայն պարզությամբ կարելի է ցույց տալ Մանրյանի, Այվազովսկու և ներսես V-ի պատկերները, ըստ որում դրանք ներկայացված են ոչ թե որպես անձնական թվանմանք, այլ որպես քաղաքական հովանավորներ։

Աշխատության ձեռագիրը չի գտնվում։ Հրատարակվում է ըստ Արգար Հովհաննիսյանի «Փոքած»-ում (1881, գիրք V-VI) յույս տեսած օրինակի։ Այնտեղ ենք հնարավորության չափ ազատել այն աղավաղումներից և սխալներից, որոնցով լույս է տեսել «Փոքած»-ում։ Այդ աշխատանքի ընթացքում օգտագործված է նաև Սենկովսկու գործը հետևյալ հրատարակությամբ. «Собрание сочинений» Сенковского (Барона Брамбеуса), том первый, СПб 1858.

Նեոազրի, գրության ժամանակի և տպագրության պատմության վերաբերյալ հարցերի համար բնական է հանդիսանում հրատարակչի այն ծանոթությունը, որ կցված է «Սատանայի պատեմական մեծ հանդես»-ին։

«Հրատարակելով այս հոդվածը, որ մոռեցումս մեր ձեռքն ընկավ մեր բարեկամներից մեկի շնորհիվ, հարկավոր ենք համարում ավելացնել, որ նույնիսկ Նալբանդյանի ձեռքով է գրած և տեղ-տեղ սրբագրած է (!) Նաղարայանիցը: Հավանական է որ յուր ժամանակը լույս չէ տեսել «հեղինակից և խմբագրութունից անկախ պատճառներով»: Ակնարկությունը ներքև վերաբերում են ժամանակակից անցքերի և անձանց՝ Մխիթարյանի, Մսերին, Այվազյանին, Սարգիս եպիսկոպոսին և վերջապես Ներսես կաթողիկոսին: Շատ հարձակողական ուղղություն ունի կաթողիկոսյան նկատմամբ, որ այն ժամանակ Փրանսիայի պաշտպանությամբ ապահովում էր երկպառակություն ձգել ազգի մեջ, որսավոր հայերին յուր թակարդը: Երջանիկ ենք, որ մեզ հաջողվեցավ կորուստից աղատել մեր ամենահամակերպի հեղինակի այս դործը»:

Այստեղից առաջին անգամ հայտնի է դառնում, որ Նալբանդյանի ձեռագիրը մինչև խմբագրի բարեկամի միջոցով «Փարս»-ին հասնելը գտնվել է Նաղարայանի ձեռքում, որը նա տեղ-տեղ նույնիսկ սրբագրել է: Կարողացել է «Փարս»-ն աղատվել այդ սրբագրությունից և որքանով, այժմ դժվար է ստել: Մի բան միայն պարզ է, որ նրա հրատարակիչը ցանկություն է ունեցել ըստ հրատարակչին վերականգնել Նալբանդյանի տեքստը:

Ձեռագրի՝ Նաղարայանի մոտ եղած լինելու փաստից պետք է հղրակացնել, որ «Սոսանայի պաշտոնական մեծ հանդես»-ը նախատեսված է եղել «Հյուսիսափայլ»-ի համար: Ար. Հովհաննիսյանը ճիշտ է մատնանշում չտպագրվելու պատճառը: Տեքստի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ոչ մի սրբագրում չէր կարող փրկել զրությունը և որ դժվար թե այդ վիճակում Նաղարայան ցենզուրայի հասցրած լինի: Ամենից հավանականն այն է, որ «Հյուսիսափայլ»-ի խմբագիրն ինքը դժգոհ է մնացել Նալբանդյանի գործից և սրբագրությամբ էլ ոչ մի արդյունքի չհասնելով, սի կողմ է դրել այն: Այսպիսի վերաբերմունքը բնավ էլ չէր կարող ինչ-որ անսպասելի բան լինել Նալբանդյանի համար: Կոմս էմմանուելը «Հիստորիկալ»-ում մեկ անգամ չէ, որ գանգատվել է «հերերդո-րից», համարելով նրան մի երկրորդ ցենզոր իր գլխին: Արդեն հայտնի փաստերն իսկ քավական համոզիչ կերպով խոսում են այն մասին, որ Նալբանդյանի մի բանի պատրաստ, խմբագրությանը հանձնած հոդվածներ լույս չեն տեսել Նաղարայանի ծայրահեղ զգուշության հետևանքով:

Այս նույն ծանոթության, ինչպես և սատիրայի լեզվի հիման վրա էլ կարելի է մոտավորապես որոշել զրության ժամանակը: Ամենայն հավանականությամբ դա պետք է գրված լինի 1858 թ. վերջերին կամ 1859 թ. սկզբներին: Այս ենթադրության համար ամենից ավելի հիմք է ծառայում «Հիստորիկալ»-ի այն մասը, ուր Բեզդադեն «պատմում է իր երազը հնդկական բրամինների մասին (տես այս հատորը, էջ 335): Հայ կղերի բարձրաստիճան անձերին հնդկական բրամինների տիրոջ սո՛վյուսիսափայլ»-ում ծաղրելուց հետո երևի Նալբանդյանը միտք է հղանում ամբողջացնել այդ տիպը Ներսես կաթողիկոսի մեջ, որ և անում է «Սոսանայի պաշտոնական մեծ հանդես»-ում:

Նալբանդյանի սատիրայի տպագրությունը, ինչպես և սույսերի էր, թշնամաբար ընդունվեց պահպանողական քննադատության կողմից: Առաջին գրախոսականը, լույս տեսած հենց նույն թվականին «Փարոս Հայաստանի» հանդեսում, պատկանում է կղերական բանակի հնազույն պարագլուխներից մեկի՝ Զարեայր Մսերյանի գրչին: Գրախոսը հարձակվում է խմբագրի վրա այն բանի համար, որ սա փրկել է Նալբանդյանի այդ գործը վերահաս կորուստից: «Բավական է ի միտ բերել,—գրում է Մսերյանը,—այդ վերոհիշյալ ամենահամակերպի հեղինակի» գործունեությունը Ներսես կաթողիկոսի կենաց վերջին ամիսներին մեջ՝ երջանահիշատակ Հայրապետի անունը և պատվով կոտրելու համար, նորա ուրախությունը և խնդրությունը Ներսես կաթողիկոսի մահվան լուրը ստացված ժամանակին, խնջությամբ, որ կատարեց Մատթեոս Վեհապետյան արքեպիսկոպոսը յուր արքայականի հետ (որոնց պառագլուխ էր Նալբանդյանը), նույն երջանահիշատակ Հայրապետի մահվան առթիվ... Այն մարդիկ, որք հակառակ էին Ներսես կաթողիկոսին և որք թշնամաբար ընթացան նորա հետ՝ Քրջան կարող են համակերպի լինել, կվճռե պատմությունը...» («Փարոս Հայաստան», 1881, սեպտ.—հոկտ. տետր Ե., էջ 14): Նույն ոգով տարիներ հետո ելույթ ունեցավ նաև

Մինաս Բերբերյանը՝ նա ևս հարձակվեց «Փորձ»-ի վրա, աշխատելով «Սասնաճայի պառնակ»-կան մեծ հանդես»-ի «Թարգմանություն լինելու փաստով (որ երևի հայտնի չէր մինչ այդ) սառը ջուր լցնել նալրանդյանի ձեռագիրը կորսածից փրկելու համար իրեն երջանիկ համարող խմբագրի գլխին»։ Բերբերյանը հնարավոր է համարում արդարացնել Սենկովսկու պլագիատը, որովհետև նա «Փրանսիական հեղինակությունը յուրադնացրել է», այսինքն տվել է յուր ժամանակի ուսաց կյանքի և գրականության ոգին, փաստերը։ «Երժ-բարեստար»,—չարունակում է մեր քննադատը,—Միր. Նալրանդյանն էլ այդ արած չէ և միակ տեղը (բացի ոտանավորից), որ պատկանում է մեր հայ հեղինակին, հետևյալն է. «Սափարի թագավորը սկսեց տակառ խռնել, լավ պարսիմաթ որոնելով, նորա բաղդին հանդիպեցան ձեռքին Իգնատիոս Փափագյանի եկեղեցական պատմությունը, եվրոպա լրագրի 1856 թ. հունվարի առաջին թերթը, հայերեն զբված Օսմանյան պատմության վերջին թերթերից մի քանիսը, որ առանց հեղինակի գիտությանը հավելացուցել էին տեղ աստանայի հրամանով»։ Միմիայն այս կտորն է, որ Նալրանդյանից ժամանակակից ազգային իրականության մասին է խոսում, Ֆացյալում «Սատանայի հանդեսը» ոչ մի տոնչություն չունի հայոց կյանքի հետ և թե խմբագրության և թե ուրիշների աշխատանքը՝ գտնելու և տեսնելու գրվածքի մեջ ակնարկություններ Մանրի, կաթողիկոսի, Այվաղյանի և այլոց մասին—գուր է» («Նոր-Փար», 1902 թ., № 15)։ Բռնված լինելով ղեմավորապես գրողի բոլոր կարևոր գործերն ամեն կերպ արժեքավերելու կամ, համեմայն դեպս, անվտանգ դարձնելու ցանկությամբ, ավյալ դեպքում Բերբերյանը հասնում է մինչև այնտեղ, որ կեղծում է բացարձակապես, թյուրիմացության մեջ զցելով ընթերցողին։ Թեկուզ մակերեսային համեմատության դեպքում նա չէր կարող նկատած չլինել վերջին՝ Նալրանդյանի կողմից ավելացված գլուխները, Ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ ամենից ավելի հենց դրանք էին, որ առիպել էին գրիչ վերցնել և անսթեք հայտարարել այն գործը, որին հավասար քաղաքական սատիրա մենք քիչ ենք ձանաչում մեր գրականության մեջ։

ԾԱՆՈթԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Սատանայի կերած «պարսիմատը» եղել է մի գիրք, որի լրիվ վերագրելը հեռավայր է. «Հրամանգ Բրեսնեկանց հաշտոյ ըստ ուղղափառ Խառնուրեան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, աշխատաթիւրութեամբ Մանրայ Վարժապետի Դրիգորեան Զմիւռնացւոյ. ի Մոսկուա, 1850»։

2 Տես «Մեկնութիւն Երթոյ աւետարանի տեսնոց մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որ ըստ Մատթեոսի։ Արարացեալ և շարդրեցեալ ի Միթարայ Վարժապետի Սեբաստացւոյ Աբրահամը կոչեցեալ... յամի տեսնոց 1737, ի Վենետիկ»։

3 «Եվրոպա», պահպանողական լրագիր, որ Միթարայի միաբանության հրատարակությամբ լույս էր տեսնում Վիեննայում 1847—1863 թ. թ. Ընթացքում։ Մեզ չհաջողվեց գտնել Նալրանդյանի հիշատակած համարը։ Չնայած դրան, այնուամենայնիվ ճշտում ենք թվականը։ Ըստ «Փորձ»-ում հրատարակած տեքստի, դա 1856 թ. հունվարի առաջին թերթն է, որ սխալ է։ Հեղինակի ձեռագիր «Յաղագս հոյակապ մատենագրութեան հատ»-ի մեջ երկու անգամ հիշատակված է այդ լրագրի 1853 թ. հունվար 20-ի համարը։

4 Ակնարկում է Դաբրիել Այվազովսկու «Պատմութիւն օսմանյան պետութեան» եռա-տոր աշխատությունը, որ լույս է տեսել Վենետիկում, 1841 թ.։

5 Հավանորեն՝ Սարգիս վրդ. Զալալյան։

6 Կարծում ենք, որ ճիշտ է այս գեմյամը, և ոչ թե գեններ, ինչպես հանդիպեցինք վերը, 194-րդ էջում։ Գետք է ենթադրել, որ «Փորձ» խմբագրատանն է այս բառը դառնել գեննեց, բայցիք քանի որ խմբագրությունը հետևողականորեն և մինչև վերջ չի կատարել փոփոխությունը, ուստի և ստացվել է գրության երկու ձև։ Բայց առայժմ աս ենթադրություն է. ինչպես բացատրել ենք խմբագրական առաջաբանում, նման դեպքերում մենք թողել ենք այնպես, ինչպես որ կա, հաշվի առնելով, որ իրեն՝ հեղինակին էլ հաճուկ է միևնույն բառի տարբեր գրություն հենց միևնույն երկում։

6 Անիաբերում է ազգային ազատագրական այն ազատամբությունը Հնդկաստանում (1857—1859), որ հայտնի է պատմության մեջ Միպայների ազատամբություն անունով: Ազատամբությունն ուղղված էր անգլիական կառավարության նվաճողական քաղաքականության դեմ, որը չբավականանալով տերիտորիաների գրավումով, քառասական և հինասական թվականներին սկսեց ավելի ակտիվ քաղաքականություն վարել, օգտագործելով ամեն տարի, որպեսզի ոչնչացնի տեղական անկախ կամ կիսա-անկախ պետությունները և միացնի նրանց, որոնք անմիջականորեն ենթարկվում էին նրա շահագործմանը:

7 Բաղմադիլստեղ կամ բոլմեդիստեղ—եղվիտ-վանականների գլխական կազմակերպություն, որ զբաղվում էր կաթոլիկ սերերին վերաբերող հնազույն տեքստերի հրատարակությամբ:

8 Հիսուսյան կաթ (եղվիտեղ) — մարտնչող կաթոլիկական հոգևորական օրդեն, որ հիմնադրվեց 1639 թ. Իգնատիոս Լոյոլայի կողմից որպես գլխավոր զենք ռեֆորմացիայի դեմ: Այս մասին տես նաև Միք. Նալբանդյանի «Հիսուսյան» աշխատությունը (Երևան, II):

9 Նալբանդյանն այստեղ հիշատակում է Ֆրանսիական 1818 թ. ռեյուցիայի այն շրջանը, որ Մարքսը բնորոշեց իբրև ռեյուցիայի նախաբան: Ռեյուցիան սկսվեց փետրվարի 23—24-ի արյունահեղ ընդհարումով, որից հետո հայտարարվեց ժամանակավոր կառավարություն Այդ կառավարության մեջ տեղ գտան այն բոլոր տարրերը, որոնք նախապատասխել կամ որոշել էին ռեյուցիան, սկսած դինաստիական օպոզիցիայից մինչև «թերալ-դեմոկրատական բանվորությունը» Պատմական այդ շրջանին նվիրված իբ հանձնաժողովի աշխատության մեջ Մարքսն հետևյալ կերպ է բնութագրում Փետրվարյան ռեյուցիան. «Փետրվարյան օրերն սկզբնապես նպատակ ունեին ընթացական մի ռեֆորմ ձեռք բերել, որով պետք է ընդարձակվեր քաղաքական արտոնություններ ռենեցողների շրջանը հենց իրեն, անփականատեղի դասակարգի մեջ և պետք է ասպավին ֆինանսական արխիտոկրատիայի բացառիկ իշխանությունը: Բայց երբ ըստ իսկական ընդհարման հասավ, երբ ժողովրդավարական բարեկազմների վրա ելավ, երբ Ազգային Դավադրան իրեն պատկզ պահեց, զորքը ոչ մի լուրջ դիմադրություն ցույց չտվեց և թագավորը թողեց փախալ,—այն ժամանակ կարծես թե ինքն ըստ ինքյան հասկանալի դարձավ, որ հանրապետություն պետք է լինի: Կուսակցությունները ամեն ինչն իր մտքով էր բացատրում այն: Պրաքտիկատեղ, որ զենքը ձեռքին նվաճել էր այն, իր կնիքը դրեց նրա վրա և հռչակեց այն իբրև սոցիալական համարձակում: Այդպիսով նշվում էր ժամանակակից հեղափոխության ընդհանուր բովանդակությունը, որն ամենատարօրինակ հակառակության մեջ էր գտնվում այն ամենի հետ, ինչ որ կարող էր անմիջական, իսկույն իրականացվել առկա նյութով, մասսայի ձեռք բերած կրթական աստիճանով, ավելի հանգամանքների և հարաբերությունների ղեկավարում: Մյուս կողմից՝ փետրվարյան հեղափոխություն մեջ գործակցող մնացած բոլոր տարրերը պահանջները ճանաչվեցին՝ առյուծի բաժինն արամադրելով նրանց կառավարության մեջ: Այդ պատճառով էլ ոչ այն այլ շրջանում մինչ չենք դանում մի ավելի խայտարեղ տառնուրդ այս ու այն կողմ թռչող ֆրազների և իրական անապահովության ու անօգնականության, ավելի մեծ խանգավառության մոգորված նորմալությունների ձգտումների և հին բուսինայի ավելի հիմնավոր իշխանության, ամբողջ հասարակության ավելի շատ երեւթական համեմադրություն և նրա տարրերի ավելի խորին օտարացման մեմանց հանդեպ: (Վ. Մարքս, «Լուի Բոնապարտի Բրյուսելի տառնուրդ», Պետհրատ, 1931 թ., էջ 18 և շար.):»

Այստեղից տեսնում ենք, թե մեծ դեմոկրատ հրապարակախոսը հիմնականում ինչպես ճիշտ էր ըմբռնում պատմական այդ ղեկավարի բնույթը: Իդուր չէր նա սարկավազով գրում, թե արյունահեղ մարտերի արդյունքն եղավ այն, որ «թագավորը հայտարարվեց աբեա, իսկ ժողովրդը թագավոր...»

10 Անիաբեր վերաբերում է Բելգիային և Հոլանդիային: Առաջինին Նալբանդյանն անվանում է «անասուն», որովհետեւ, ինչպես հայտնի է, մինչև 1830 թ. Բելգիան զբղված էր ազգային ինքնուրույնությունից և գտնվում էր Հոլանդիայի գերիշխանության տակ:

11 Ծոռը 1830 թ. ազգային ռեյուցիան այն շարժումների մասին է, որոնք ավարտվեցին նրանով, որ արդյունապես զարգացած Բելգիան ազատագրվեց Հոլանդիայի գերիշխանությունից:

խառնութիւնից և 1831 թ. հայտարարվեց անկախ պետութիւն: Նույն թվականին հռոմ-
ապոստոլական զորքը, 60.000 զինվորով, անսպասելիորեն ներխուժեց Բելգիա, գրավեց Դաւոսը,
Լուվենը և սպառնաց Բրյուսելին: Ֆրանսիայի և Անգլիայի օգնութեամբ Բելգիան կարողա-
ցավ հետ մղել հալառակորդին և վերջնականապես ապահովել իր անկախութիւնը:

12 Խոսքը լինական 1830—1831 թ. թ. սպառամբութիւն մասին է: Ապստամբու-
թիւնը կրում էր շլախտայական բնույթ և չգրավեց գյուղացիական մասսաներին: Զինված
ռազմերի զլուխ կանգնեցին տառանջովոյ գնեներալները, որոնք չկարողացան զործադրել հա-
ձակողական տակտիկա: Ապստամբութիւնը ճնշվեց դաժանորեն:

13 Լիւս օրերի «Ալգոստին» — գերմանական հին ժողովրդական պարբեր (վախ):

14 Հալառորեն խոսքը կարբոնարների՝ ակուլցցիոն-դեմոկրատական գաղտնի ընկերու-
թյան մասին է: Այդ ընկերութիւնն առաջացավ Իտալիայում XIX դարի սկզբին և պայքա-
րում էր ֆրանսիական գերիշխանութեան, ապա և Բուրբոններին դեմագոգիզմի դեմ նեպոլում—
հանուն դեմոկրատական կարգերի և Իտալիայի միավորման: Արտոլուտիզմի վերականգնու-
մից հետո կարբոնարներին կազմակերպութիւնը ջախջախվեց:

15 Անկարկում է չի՞նական հայտնի Ճապոնիայի ռեուլցիոն (1850—1864), որ առաջ
էր եկել գյուղացիութեան՝ մի կողմից ֆեոդալական և առևտրա-վաշխառական ու մյուս
կողմից օտարերկրյա, գլխավորապես անգլիական, կապիտալի կրկնակի շահագործման հե-
տևանքով: Ապստամբութիւնը լայն ծավալ ընդունեց և ոտքի հանեց չին աշխատավորութեան
ամենալայն շերտերին ընդդէմ օտարերկրյա կապիտալի, որ ձգտում էր առաջին հերթին
օփիումի առևտրի լեգալիզացիայի, հյուպատոսներին դատելու իրավասութեան, օտարերկ-
րացի առևտրականներին համար մի շարք նախահանգիստներէջ օգտվելու իրավունքի և այլն:

16 Անկարկում է իտալացի ռուլցիոններ Ֆելիչե Ռոլլինի (1819—1838) 1858 թ.
հունվարի 14-ին կատարած անհաջող մահափորձը Նապոլեոն III-ի դէմ, որին նա համարում
էր եվրոպական ռեակցիայի հենարանը:

17 Օրագրութեան ոստիկանի—Բուրանդուսի տիպը կերտելիս Նալբանդյանն ի Նկատի
է ունեցել Գաբրիել Ալվազովսկուն, որի Ֆեոդոսիայում հրատարակվող «Մուսյայա ալալին»-ն
հենց աստիճայում հիշված «Ստախուսից ստախուս» լրագիրն է:

18 Նալբանդյանի մոտ գրված է՝ «Պետք է. այդպէս է եղբայր», որ անհիշատակ թարգ-
մանութիւն է: Ռուսներենում ասված է. «Полно, так ли братец?» (տես հիշատակած
աշխատութիւնը, էջ 411):

19 Այս հատվածի իմաստը նրա անիմաստ և անկապ լինելու մեջ է:

20 Այս հատվածը «Փարձ»-ում խառնված է. դուրս է մնացել չորրորդ կարգը: Սեն-
կաթիլու մոտ կարդում ենք. «Первый класс назван мною журналистами движения, второй журналистами сопротивления, третий журналистами уклонения, четвертый журналистами возвращения, пятый именуется среднею серединою» (տես հիշատակած
աշխատութիւնը, էջ 413—414):

21 «Յողակն ի ճախր յայր ամբուռ,

Խոչիւն դուռել ի յամբ անկուռ,

Սաղպի արեկ՝ թընդամբ տըրոփ

Ձեռ գիր ըռումը՝ ազդու ի յոփ:

(Անհուն օդի մեջ ճախրել ցանկացողը,

Եվ ամպերում աղմուկ հարուցանողը—

Արագորեն կըզահալի՞ մեծ թնդյունով,

Ինչպես ծանր ոռումը սաստկապես ընկնում է փոսի մեջ):

Ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանի ծանոթութեամբ՝ անճաշակ և խրթին գրաբարի մի
նմուշ, բռնված Սաեփանոս վարդապետ Աղոնցի «ճարտարապետութիւն» գրքից, 1775,
էջ 57: Նալբանդյանը սրանով ծաղրում է գրականութեան դեպքերի գրաբարամոլութիւնը
(տես հաջորդ, 22-րդ ծանոթագրութիւնը):

22 Գրականութեան դեպքերի նախատիպը Մսեր Մսերյանն է. ներքևում ակնարկ
կա նրա հրատարակած «Ճախաղ» ամսագրի մասին:

23 Աւետո-դա-Փե (իսպ. Aulo de Fe) — այսպես էին կոչում իսպանիայում և Պորտուգալիայում այն դատաւարութիւնները, որոնց հետեւում էին ինկվիզիցիայի կողմէն խառնակ դատաւարութիւնների մահապատիժները:

24 Հստ առասպելի, Քամը Նոյի երկրորդ որդին էր, Քանանը՝ Քամի չորրորդ որդին, իսկ Նեբրովթը՝ Քամի թոռը:

25 Հնդկական ծայրագոյն բրամինի նախատիպը հանդիսանում է Ներսէս կաթողիկոսը:

26 Խոսքը վերաբերում է Ողոս և Ողիբա բույրերի մասին եղած առակին. տես «Մարգարէութիւն եգեկեեկի», գլ. ԻԴ:

27 «Փարձ»-ում այս անունը տպւած է այսպէս՝ պ. Նահ ա ետս. մեր կարծիքով այն պետք է լրացնել դուրս մնացած երկու տուներով, որից հետո կատարվի Նաւեափետս և ոռոգափութելով, ինչպես այդ արվում է անագրամում, կարդալ Ստեփաննոս, Հաւանորեն դա հենց նույն Ստեփաննոս Ստեփանյանն է, հետագայում Խ. Ստեփանն, որի երկու ձեռագիրը ոռոգափութները վերջերս հայտնաբերվեցին Մսերի արխիվում: Դրանցից մեկն ուղղված է Նալբանդյանի դեմ, որպես պատասխան սրտ. «Ны хорошо!» երգիծաբանական բանաստեղծութեան, իսկ մյուսը՝ Նալբանդյանին պաշտպանող Դեոկիչեյան քահանայի դեմ:

ՄԵՌԵԼԱՆԱՐՑՈՒՎ

«Մեռելափառուկը», — Նալբանդյանի մեզ հասած միակ վիպական ստեղծագործութեանը, որ, զփայտաբար, անավարտ է մնացել — տաղին անգամ տպագրվել է «Հաւսիտափալ»-ի 1859 թ. օգոստոս, սեպտեմբեր և հոկտեմբեր լամանտետրակներում: Հետագայում այն նույն նութիմ արտատպվել է հեղինակի «Երկեր»-ի առատովյան հրատարակութեան ուտալին հատորում: Ե՛րբ է գրվել վեպը, ինչո՞ւ է թերի մնացել, ինչպես է ոչնչացել ձեռագիրը, — հարցեր են սրանք, որոնք պետք է մնան անպատասխան: Վերոգրյալ երկտողից բացի ուրիշ ոչինչ հայտնի չէ բանասիրութեանը Նալբանդյանի այս երկի մասին:

Քանի որ գործն անավարտ է յիշատի և ընականաբար մի կողմ է մնում ֆարուլայի, տիպերի և դրանց հետ կապված այլ հարցերի մանրամասն ըննութիւնը: Նույնիսկ զլեռավոր, ամբողջ ստեղծագործութեանը միացնող թեմայի մասին զփայտ է խոսել. որոշ չէ, թե սյուժետային երեք զծերից որը պետք է դառնար գերիշխող: Վեպի վերնագրից այն է երեւում, որ հիմնական գործողութիւնը դառնալու էր Շաքարյանի, մեռելահարցութեամբ, դիտգուշակութեամբ տարված այդ «մտավորականի» շուրջը, մինչդեռ իրոք գլխավոր, առաջատար կերպարը կոմս Էմմանուէլն է, որ ըլլոր ավյալներն ուներ առաջին խորհող տիպը, Չափկու, Պնչորդին, հիւտովի հայկական երկնամակը դառնալու գրականութեան մեջ, Տպագրված հատվածը, հավանորեն, վեպի մի մասն է միայն, քանի որ այստեղ՝ գործող անձանց բարդ խմբավորման պայմաններում՝ գուգահեռ ինտրիգների զարգացումը դեռ չի հասցված բախման: Ընթերցողի համար միանգամայն անհասկանալի է մնում, թե ինչ կապ ունի, օրինակ, Հոգնաթանյանը վեպի մյուս պերսոնաժներին հետ: Այս ցրվածութիւնը, միջանցիկ գործողութեան այս բացակայութիւնը, թերեւ ապագա վեպի ամենախոցելի կտրմը լինեմ, մի արատ, որ զփայտ թե հեղինակին հաշիւով եր հաղթարարել, երբ առաջին գլուխները տպված էին արդեն, եվ արդյոք հենց սա էլ պատճառ չեղա՞վ, որ վեպը թերի մնա:

Հնարավոր է, ինտրիգ, որ դրա հետ միասին այլ հանգամանքներ էլ դեռ խաղացած լինեն: «Մեռելափառուկ»-ը առաջին վեպն է մեր գրականութեան մեջ, որ ուսուխտական թանձր գույններով երևան էր բերում հայ բուրժուազիայի և նրա ինտելիգենցիայի ապօրյա կյանքն իր բոլոր հոռի կողմերով: Անգամ այս պայմաններում, երբ մենք համարյա ոչ մի օժանդակ նյութ չունենք մեր ձեռքի տակ, հնարավոր է, կոհնոմներ կարգով ինտրիգ, ցույց տալ վեպի որոշ նախատիպերի, մանավանդ որ դրանք ընչ են ենթարկված գրական մշակման: Եթե մի կողմ թողնենք կոմս Էմմանուէլին, որ ինքը հեղինակն է, ապա գրական տեսակետից վեպում պատկերված հերոսներից ամենահետաքրքրականը թերեւ Հոգնաթանյանն է, Մաթիսյանի

պատկերի այդ առաջին ուղեգրից: Դա մի վաճառական է, որ բնությունը շարժող և կառավարող միակ ուժը համարում է արծաթը, այն մարդկանցից մեկը, որոնք դեռևս զարմառում են, թե ինչպես աստված ստեղծել է աշխարհը առանց մի օգտի ակնկալության: Նա ոչ միայն տգետ է, այլև լուսավորության երդվյալ թշնամի, ոչ միայն բարոյական որևէ սկզբունքից զուրկ, այլև խիստ պատվավոր մի անձի անուն վայելող: Նրա ժխտությունները սահման չի ճանաչում. հասկանալի կլինեն, եթե նա հաշվի առնի որևիչ կերպով, լայն նա անմիջապես դրամի է վերածում նաև իր բերածը տարած ամեն մի պատահաբան: Նա կտրում է սպասավորի չորս ամսվա վարձը, շատ համարելով ճուշտիսկ նրա օրվա կերածը, խաբում է ոչ միայն գնորդներին, այլև կառավարությանը, հիվանդանոցների համար տված կլայնիկին խառնելով նվազ արժեք ունեցող արձիճ, և այս բոլորը, թվում է, նրա համար, որպեսզի բարեկեցիկ կյանք վարի ինքը, բախտավորեցնի իր հարազատներին, բայց անա չօգտվածանյալը պատճառ է դառնում նաև իր դստեր թշվառություն, որովհետև նրան այդ վիճակից դուրս բերելու համար պետք կլինի նյութական որոշ փեսայ կերել: Ժամանակակից պոստպոստական մոմուլն այդ անախտակ ճանաչեց նորնախիջկանցի, բայց մոսկվայաբնակ, հայտնի հայ վաճառական Չոֆանյանին: Նալրանդյանը, — գրում է Ա. Երեցյանը, — ասելով իրեն ունեք պ. իմ... վաճառականի դեմ, և անա այս պարոնը դառնում է Կոմս Էմմանուելի հիշատակարանների ծաղրելու և հայտնելու նյութը: Նույնը և հանգուցյալ Մսիս Մագիսարոսի վերաբերությամբ, նույնը պ. իմ... հորուստ ընտանիքի վերաբերությամբ և այլն: Երեցյանի ակնարկած Ա. հարուստ ընտանիքի Չոֆանյան ընտանիքն էր, որին, ըստ ռուսական սովորության, կոչում էին Անանով: Գուցե թե Չոֆանյանյանի այս բնօրինակը միջոցներ է ձեռք առել Նալրանդյանի դեմ դեռևս չշարժված փայլալուստի թարմ մասսոստրակը ձեռքին, և վերջը ընդհատվել է արտաքին ճնշման տակ: Երբ մի քանի տարի հետո Գարբիել Տեր-Չոֆանյանի «Տեր-Սարգսի» մասին նա գրում էր, «ափսոս և հաղորդ ափսոս, հեղինակից կամ չլուստափայլից կախում չունեցող պոստպոստական ընդհատվեցավ, քանի որ կապվեց մի պարագետավորի անունի հետ, որ շատ կարելի է թե անաշոքության էլ պատճառ դարձավ», — իր «Մեռելիքացուցի»-ի համանուն վիճակը չէր հիշում արդյոք: «Մեռելիքացուցի» մեզ հիշեցնում է Գերցենի «Իմ վեպերը» և Չերնիշևսկու «Իմ անգլի»-ն: Ընդհանուրը սրտեց մեջ այն է, որ երբեք էլ պատկանում են հրապարակախոսական վեպի ժանրին: Այս հանգամանքով պետք է բացատրվի սյուժեի ինքնատիպ կառուցվածքը: Գործողությունը հաճախ կանգ է առնում, տեղի տալով ընդարձակ և երկարաշունչ դատողություններին, մի կողմ է շրջվում, մոռացնել տալով ֆաբուլան: Զբաղականալով դրամով, հեղինակը հաճախ մանրամասն մեջբերում է կատարված գտնազան գիտական հարցերի կապակցությամբ, դիմում է լայնարձակ ծանոթություններին, որոնք ինքնուրույն բացառիկ արժեք ունենալով հանդերձ՝ ընթերցողին կտրում են երկից: Ամեն մի այլ գրողի մոտ սյուժեի այս անկապությունը, գործողության միությունը բացակայությունը կարող էր դիտվել իբրև գեղարվեստական «թերություն»: Սակայն բանն այն է, որ Նալրանդյանը չի էլ ձգտել սովորական իմաստով սյուժեիսյուժեի արձակի ստեղծման: Նրա համար, վերջին հաշվով պատմվածքները չըջանում են, քանի որ խաղաղում էր անկաշկանդ խոսել բազմապիսի և բազմամասն այն հարցերի վերաբերյալ, որոնք նրան զբաղեցնում, որոնցով նա ապրում էր: Նրա արձակը պետք է քննել ինքնակառույն, հրապարակախոսական վեպին հատուկ օրենքներով: Նրանում քիչ են գեղարվեստական «հարաբերություն», իսկ այնտեղ էլ ուր կան, խրատորեն ենթարկված են հեղինակի լուրված գործող մտքին: Նալրանդյանի տաղանդի հիմքը հրապարակախոսությունն է. նրա գեղարվեստական բանքարը ենթարկված, ստորադասված է հասարակական նոր հարաբերությունների համար մղվող գոտեմարտին, նոր գաղափարների ու հասկացողությունների քարոզին, այն սմենի քննադատության ու մերժմանը, ինչ այս կամ այն կերպ ճնշում, ստորացնում, անվանարկում է մարդուն: Կոմս Էմմանուելը, վեպի կենտրոնական դեմքը, գաղափարաբան լինելով «հանդերձ» իրական և կենդանի է այն ստանձան, որ իրենով ծածկում է բոլորին: Նույնիսկ համամասն կերպարների համաժամանակությամբ վերցրած՝ նա չի ձուլվում նրանց: Դա Գերցենի Բեռլինը չի, որ, ընդունված դիպուկ արտահայտությամբ, իր միջավայրում ստիպված դառավ մի տեսակ «խելոք անհար-

կազմութիւնն: Դա մի եկեղեցի, գործունյա, անհաշա բնավորութիւն է, որ կյանքի իմաս-
աւը պայքարի մեջ է գտնուում: Անգամ գերեզմանատան տեսարանում, ուր նա զրույց է ու-
նենում ժամհու թագավորութեան սպասաւորին: Հետ, որտեղ թվում է թե՛ կյանքի և մահու,
առօրյայի և հավերժականի փխթափայտական հարցը միայն կարող է զրադեցնել ինտելեկ-
տուալ ամփոփել հարուստ աշխարհ ունեցող մի մարդու, ինչպիսին Գոմս էմմանուէլն է, նա
առիթը բաց չի թողնում ցույց տալու հոգևոր կառավարութեան՝ ժողովրդի համար ծանր
բեռ լինելը:

Նալբանդյանի «Մեռնախաղաղ» վեպի մասին կարելի է ասել այն, ինչ ասել է Գեր-
ցենի «Ո՛վ է մեղավոր» վեպի վերաբերյալ Բելինսկին, նրա արժեքը «ոչ թե ստեղծագոր-
ծութեան, ոչ թե գեղարվեստականութեան մեջ է, այլ խորապես զգացված, լիովին զխակց-
ված ու մշակված մտքերի: Այդ մտքի հզորութիւնը՝ նրա տաղանդի գլխավոր ուժն է»:

Ծ Ա Ն Ո թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ը Ր

1 Կունցով կամ Կունցովո—պատմական հուշարձաններով հարուստ մի գյուղ Մոսկ-
վայի մարզում:

2 Նալբանդյանի պեկոնիմներին մեկը «Հիւստակտրան»-ում, Շահբեգ ստորագրու-
թյամբ նա հողածնեք ունի նաև «Հյուսիսափայլ»-ում և «Մեղվում»:

3 «Քաղաքական, բանասիրական և առևտրական» լրագիր, որ հրատարակվում էր
Թիֆլիզում 1858—1862 թ. թ. Ստեփաննոս. քնն. Մանդինյանցի, իսկ այնուհետև, մինչև 1888 թ.
Պետրոս Սիմոնյանցի խմբագրութեամբ: Մանդինյանցի «Մար և միշտ ի նկատի
ունի Նալբանդյանը», ունեք կղերական-պահպանողական ուղղութիւն և թշնամի էր «Հյուսիս-
սփայլ»-ին: Այս մասին ավելի մանրամասն տես «Հիւստակտրանի» 2-րդ ծանոթագրութիւնը:

4 Օսմանյան ոսկեդրամ, որ պարունակում է իր մեջ չորս լիրա (—80. 60կ. ոսկւ.
ոսկեդրամով). բառացի՝ չորսը մեկնոյ:

5 Համպտրին նկատի ունի 1847 թ. խորեան, որ մեծ տարածում ստացավ Անդր-
կովկասում և այլուր, այդ թվում և հեղինակի հայրենի քաղաքում—Նոր-Նախիջևանում:
Այդ համաճարակի ժամանակ էր, որ հիվանդացավ և ինքը, երիտասարդ Նալբանդյանը,
որին ապաքինեց մեծ դժվարութեամբ:

6 «Լուս զվարթը» հոգևոր երգ է, որ երգում են շաքաթ օրերը երեկոյան ժամեր-
գութեան ժամանակ Մեծ պատի օրերին այս երգը ոչ թե երգում, այլ արտասանում են:
7 Հմտ. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիթեոսայ, երրորդ տպագրութիւն,
Վաղարշապատ, 1896, էջ 87: Այնուհետև ուղղված է Սարգիս Ջալալյանի և Դարբինի Այվա-
զովսկու դեմ: Դեմիքն Օղլին այտեղ, թերևս, ինքը Նալբանդյանն է, որ առաջ գրվել է
նաև Դարբինյան:

8 Այս երգը տպագրված է «Ազատեցի» մեջ (1847. թ., № 102, էջ 238) Հ. Կ. ստորա-
գրութեամբ: Նալբանդյանն ուսում է առնում անգամ, որովհետև այն «Օրհներգութիւն
ազգային» խորագրով գետեղված կար նաև Գամառ-Քաթիկայի «Ազգային կրթարան»-ում
(էջ 167):

9 Շաքաթաթերթ «քաղաքական, տնտեսական, բնական և բարոյական գիտելիք».
հրատարակվում էր Կալիպոյում, 1845—1848 թ. թ. ընթացքում, Մեսրոպ Թադիկայանի
խմբագրութեամբ:

10 «Քաղաքական, բանասիրական և առևտրական» օրագիր, որ հրատարակվում էր
1840—1887 թ. թ. ընթացքում Ղուկաս Պալազարյանի (իսկ նրա մահից հետո՝ Հարու-
թիւն Սըփաճյանի) խմբագրութեամբ:

11 Տես Գրովտիոս, ձմարտութիւն քրիստոսական հաւատ: Ի լատին է ի հայ ած
Մեսրոպ Դաւիթեան Թադիկայանց կարեցի, սարկաւաղ սրբոյ էջմիածնի. Կալիպոյ, 1829:

12 Այդ ութ միտքաններն էին՝ Բզնունյանց Սիմեոն արքեպիսկոպոսը, Արզիկնից

Գրեգոր արքեպիսկոպոսը, Տեր-Մարուգյանց Նիկողայոս եպիսկոպոսը, Ղրիմցի Հովհաննես վարդապետը, Տաթևացի Դևրդ վարդապետը, Արարատյանց Ստեփաննոս վարդապետը, Շահ-խաթունյանց Հովհաննես վարդապետը և Շահազիզյանց Մարտիրոս վարդապետը, Դրանք բոլորն էլ, կաթողիկոսի կամբով, 1834 թ. ամառը արտոլիցիին զանազան տեղեր (Հիմաթ. Պրեսիանդեր Երեցեանց, «Ամեհայն» հայոց կարողիկոսությունը և Կովկասի հայք, մասն Բ., Թեֆլիզ, 1895, էջ 165, 227 և շար.) :

13. Տես Մեսրոպեան Այրեհնարան, առ ի պէտս դպրոցաց. ընդ հովանեաւ Ամենափրկչեան Աթոռոյ որ ի Նոր Զուգայ. Կալկաթա, 1840:

14. Տես Նաթ. դաստիարակութեան օրինդաց, ըստ խնդրոյ Պարոն Յովսէփայ Աղաբէգեան: Կալկաթա, 1847:

15. Տես ճանապարհորդութիւն Մեսրոպիայ Դ. Թաղիդեանց Վ. Ա. Սարկաւազի սրբոյ էջմիածնի ի Հայս. Հատոր Առաջին. տպագրեալ արդեամբ Ազգի մերոյ ի սփիւտս Հնդկաց. ի Հայրապետութեան Տեառն Տեառն Ներսիսի ազգասիրի՝ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, Կալկաթա. 1847.

16. Տես Պատմութիւն Պարսից յօրադրէ Մեսրոպայ Դ. Թաղիդեանց Վ. Ա. Սարկաւազի Ս. էջմիածնի արդեամբ և ծախիւք Պարոն Յովհաննիսի Սարգսեան Օսմանացեայ, ի Հայրապետութեան Տեառն Տեառն Ներսիսի կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, յԱռաջնորդութեան Նոր Զուգայ Տեառն Յովհաննու Սուրէնեանց Արքեպիսկոպոսի և Ասպետի. Հատոր Ա. ի Կալկաթա, 1846:

17. Տես Սոս և Սոնդիպի. արար Մ. Դ. Թաղիդեանց Վ. Ա. Սարկաւազ Սրբոյ էջմիածնի, Կալկաթա, 1847.

18. Տես Վէպ Վարսենկանց սկայաւիւոյ Աղուանից. ի հնութեանց հայրենեաց փոխեաց յարդի ոճ և գիր ազգիս Մեսրոպայ Դ. Թաղիդեանց Վ. Ա. Սարկաւազ Սրբոյ էջմիածնի, Կալկաթա, 1847.

19. *Տես Child's first attempt at English and Armenian Composition.* Calcutta: Printed at Bishops' College press, 1840:

Մեսրոպեան շարադրէի հալ եվ անգղիական լեզուաց, ի պէտս դպրոցաց. ընդ հովանեաւ Ամենափրկչեան Աթոռոյ Նոր Զուգայ, ի գործատան Եպիսկոպոսական ձեմարանի. Կալկաթա, 1840:

20. Տես Զուարեալստ տաւախի Պարսից, Թարգմանեալ հանդերձ յաւելուածովք ի Մ. Դ. Թաղիդեանց, Կալկաթա, 1846:

21. Տես Մեսրոպեան տաւախաւ մանկանց. տպագրեալ ծախիւք Տիկին Շուշանայ Մ. Դ. Թաղիդեան, ի պէտս Սուրբ Սանդուխտ դպրոցի իւրոյ: ի Հայրապետութեան Տեառն Տեառն Ներսիսի ազգասիրի՝ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց. Կալկաթա, 1847:

22. Տես Վէպ Վարդգիսի Տն. Տուեաց. ի հնութեանց հայրենեաց դարձաբանեաց յարդի ոճ և գիր ազգիս Մեսրոպայ Դ. Թաղիդեանց, Վ. Ա. սարկաւազ Սրբոյ էջմիածնի, Կալկաթա, 1846:

23. Տես Իրցաբանութիւն, արար Մեսրոպի Դաւթեան Թաղիդեանց սարկաւազ սրբոյ էջմիածնի, 1830:

24. Տես. Պագետիւն, պատկեալ ըբթած Գերապետով Տեառն Ռիշինալայն Երեան Եպիսկոպոսի Կալկաթայ. ի հայ ած Մեսրոպայ Դաւթեան Թաղիդեանց, սարկաւազ սրբոյ էջմիածնի, Կալկաթա, 1830.

25. *Տես History of ancient India, from the earliest ages to the invasion of the Mohamedans: compiled from the best authorities. By the Rev. Mesrop David Taliatin, A. M. Deacon of the Armenian Church. Calcutta, Bishop's College press. MDCCCXLI*
Պատմութիւն հին Հնդկաստանի յանդիշտաւ դարուց անտի՝ ցարձակումն Մահմեդականաց, ըստ ավանդելոյ մատենագրաց այլ և այլ ազգաց, Նուիրեաց ի պատիւ Հայոց ազգին Մեսրոպի Դաւթեան Թաղիդեանց Վ. Ա. Սարկաւազ Ս. էջմիածնի, Կալկաթա, 1841:

26. Այս վեպի առաջին հատորը, Նալբանդյանի Թարգմանութեամբ, լուս է տեսել Մոսկվայում, 1837 թ.:

27. «Պարսիչիւռ համր կամ Գեներալ» ֆրանսիական նշանավոր կոմպոզիտոր Դանիել Օբերի (1782—1871) օպերան:

28. Բաղդասար Պալֆայի կամ, ավելի ձիշտ, Բաղդասար զպրի երգերը տպագրվել են «Տալարան փորթիկ» խորագրով: Նախանդյանի ժամանակ Տաղարանն ունեցել էր արգեն. երեք հրատարակություն. 1723, 1734 և 1768 թ. թ., բոլորն էլ լույս տեսած Կ. Պոլսում:

29. Տես Աւետարան ըստ Ղուկասու, Ժ. 25:

30. Տես Աղայիմ եղբարան հայոց, ծաղկաբաղ հին և նոր դործածական ամեն պարունակության երգերու կամ տաղերու, այրուրենի կարգով. աշխատասիրյաց Դամառ-Քաթիպա, Ս. Պ. Բուրգ, 1856:

31. Դժվար է որոշակի ասել, թե Թեոդոսյայի Օրիորդաց վարժարանից բացի էլի ինչպիսի դպրոցներ նկատի ունենք. Նալբանդյանը այս տողերը գրելիս: Ինչպես ինքն էլ հիշատակում է, դրանք նախնական ձեռնարկումներ էին այդ ուղղությամբ և շատ հեռու կատարյալ լինելուց: Այդ տիպի դպրոցներ աչքի առաջ ունենք նաև Պերճ Պողոսյանը, երբ գրում էր իր մեմուարներում. «Այդ ժամանակ (1859 թ. Ն. Մ.) Թիֆլիզում հայ ազգական դպրոցի գալույթյունը ամենքին ծաղրելի էր թվում. կար ИСТИНУ-ը, որ ձեռնհաս էր միայն աղնավականներին և արտոնություններին: Երեսնյան վաճիթի թաղումը հինգ-տասը աղջատ աղջկանց համար այսպես անվանած Մամիկոնյանցի և Մարկոսյանցի վարժարաններ, բայց և դրանք անհետացան. հրեշավոր բան էր թվում ավելի զարգացած օտարազգիներին, թող թե հայերին, աղջկանց ուսումը»: (Տես «Հուլետ», տեքստը, ներածությունը և ծանոթագրությունները պատրաստեց Խորեն Սարգսյան, Արմֆանի հրատ., Երևան, 1940, էջ 52):

32. Պարբերության շարունակությունը հանված է, ամենայն հավանականությամբ, գրաքննության կողմից կամ խմբագրի կողմից՝ գրաքննական նկատառումներով:

33. Տես Կուսման. Ա. Սայաթ-Նովա. լույս դրած աշխատասիրութիւնով Դեոդոսյան Աիվերկան, Մոսկվա. 1852:

34. Տես Ջանազան երգ, հանգուցեալ Աղամայ Երեւանցւոյ, Աղբար մականուանելոյ ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Յովհաննիսեանց երեւանցի, Մոսկվա, 1855:

35. Տես Ջանազան երգ, պարուն Վովհաննես Կարապետեան Աղբար Շիրին մականուանելոյ, ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Յովհաննիսեան երեւանցի, Մոսկվա 1856:

36. Հայադարակախոսին մոտ ծանոթ Միրայիկ Միանասրյանի կազմած «Բնար հայկական»-ում այս բանաստեղծությունը զետեղված է որպես Նալբանդյանի կողմից կատարված թարգմանություն: Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե որ հեղինակից է կատարված թարգմանությունը:

37. Բանասիրական ամսագիր, որ հրատարակվում էր Մոսկվայում Մսեր մագիստրոս Մսերյանցի և նրա որդի Ջարմար Մսերյանցի կողմից 1858—1862 թ. թ. ընթացքում: Պահպանողական մի օրգան, որ հենց առաջին օրից ծայրահեղ թշնամական դիրք բռնեց «Հյուսիսափայլ»-ի հանդեպ: Այս մասին ավելի հանդամանաբեռն տես «Հիշատակարանի» 55 ծանոթագրությունը:

38. Նալբանդյանի բանաստեղծությունն է. տես Բանաստեղծությունների բաժնում:

39. Բեզգադեի մասին տես Հիշատակարանի 18-րդ ծանոթագրությունը:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Նալբանդյանի «Իբեսակարանը» հաջորդաբար տպագրված է «Հյուսիսափայլ» ամսագրի 1858 թ. №№ 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 1859 թ. №№ 1, 2, 8, 9, 11 և 1860 թ. №№ 5, 6-ում և նույնությամբ արտատպված «Երկիր»-ի առաջին հատորում Որոշ կարևոր հատվածներ, «Կոմս էմմանուելի օրագրության հիշատակարանն» խորագրով, արտատպեց Սրվաճյանի «Մեղու»-ն (1860, № № 86, 101 և 109): Հեղինակի ձեռագիրը չի պահպանվում:

«Հիշատակարանը» գրական տեսակետից ամբողջական մի երկ լինելով (բավական է նկատել, որ որոշ խնդիրներ, երևույթներ կամ անուններ նա վերադառնում է մի քանի անգամ, իսկ, օրինակ, Բեզգադեն ընթերցողի տեսողությունից չի հեռանում համարյա մինչև վերջին հիշատակարանը), — այնուամենայնիվ շոշափած հարցերի բազմազանությամբ,

հասարակական կյանքի բազմապիսի երևույթների ընդգրկմամբ իր նմանը չունի և չմիայն Նալբանդյանի սոսկածագործության, այլև իր ժամանակի ամբողջ հայ գրականության մեջ:

Անցյալ դարի վաթսուհակաթիվականներին ասպարեզ եկած գաղափարական հոսանքները ազդանշանում էին դասակարգային պայքարի նոր էտապը հայ հասարակական կյանքում: Եթե պահպանողականները ներկայացնում էին կղերի և կալվածատեր-աղալուսթյան քաղաքական շահերը, ապա իրերեղծները հայ երիտասարդ բուրժուազիայի քաղաքական ներկայացուցիչներն էին: Այդ շրջանում խոշոր ակտիվություն էր ցուցաբերում նաև ռազմա-նախնի գեներալատական ինտելիգենցիան, որի սոցիալական հենարանը գյուղացիությունն էր և քաղաքի աշխատավորությունը՝ Եթև Մեկու շայաստամին», «Ճալափուլ», «Լափափաղալ-նին» հետադիմական բանակի օրդաններն էին, ապա «Հյուսիսափայլի» շուրջը համախմբված էին ընդհանուր առաջադիմական ճակատ կազմող տարրերը: Երկու հոսանքների միջև տեղի ունեցած այդ պայքարը իր ժամանակի ոչ մի գործում այնքան վառ և բազմակողմանի չի արտահայտվել, որքան Նալբանդյանի «Հիշատակարան»-ում:

Արշավանք սկսելով կղերա-ֆեոդալական բանակի դեմ, հրապարակախոսը մի կողմից քննադատական կրակի տակ է առնում այդ բանակի կղերամոլությունը, գաղափարաբուրժուանքը, կեղծ ազգասիրությունը, համալուծությունը և այլն,—մյուս կողմից քաղաքում առաջադիմական հոսանքի իր դրական ծրագիրը, ամենուրեք առաջ քաշելով և պաշտպանելով եվրոպական լուսավորության, աշխարհաբար լեզվի և նոր գրականության դատը: Որպեսզի իր խոսքը առավելագույն չափով կենդանի և տպավորիչ դարձնի, Նալբանդյանը ղիմում է գրական բոլոր ձևերին. նրա «Հիշատակարան»-ում ամեն ինչ կարելի է գտնել. նկարագրություն, թղթակցություն, զրույց, խորհրդածություն, հրապարակախոսություն, քննադատություն, ռեցենզիա, փաստաթուղթ, բանաստեղծություն և այլն և այլն: Նալբանդյանն ստեղծում է իր ոճը—իր ժամանակի առաջավոր գրականության փայլուն ոճը: «Ամսյի սկզբին»—զրույց է հրապարակախոսի բարեկամ Միքայել Տեր-Պրիգորյանը,—ամեն բաժանորդ անհամբերությամբ սպասում էր Հյուսիսափայլի նոր համարը դուրս գալուն, որ կարդա Կոմս Էմանուելի (Նալբ.) հիշատակարանը կամ մյուս հոգեմածները: Նալբանդյանի աշխարհի ժողովրդականությունը ստանալը հասկանալի կը լինի մեզ, և եթե միտք դնենք նրա գրվածքների նյութին և բովանդակությանը և գործածած գյուրմզեքերի լեզվին»:

Տարբախտաբար, ինչպես վերև էլ ասվեց, «Հիշատակարանի» ձեռագիրը հրապարակախոսի թղթերի մեջ պահպանված չէ, ուստի դժվար է որոշել, թե խմբագիրն ինչպիսի փոփոխություններ և կրճատումներ է կատարել: Նալբանդյանի ակնարկություններից երկուսում է, որ «Հիշատակարանը» ենթարկվում էր կրկնակի զբաղենություն: Այդ նկատի ունենալով, երբ գրում էր. «Էմսի հորեղբայրն իմ գլխին ցնցողորեն նման էր բան է, շատ խլատ բարոյականություն տես մարդ է, ամենայն օր նստում է Հիշատակարանին, որ մի անպարտաճառ չգրեմ: Սա վկայում է, որ շատ բան հանված է «Հիշատակարան»-ից և կամ այդ նկատառմով հեղինակը շատ բան գրել չի առել. կասկածից վեր է, որ Նալբանդյանը, ամսագիրը վաճառել չենթարկելու համար, «մեղմում էր» իր բարեկամի քաղաքական սուր պահանջներն ու համարձակ քննադատությունը: Չնայած այս հանգամանքին, «Հիշատակարանը» իր ժամանակի հասարակական մտքի իսկական հանրագիտարանն է:

«Հիշատակարան»-ում շոշափած հիմնական հարցերից մեկը, որին նա վերադառնում է նորից ու նորից, կրթության և դաստիարակության հարցն է: Առաջին անգամ հանգամանորեն երրորդ գլխում խոսելով այդ մասին, նա շարադրում է իր լուսավորական և փիլիսոփայական հայացքները: Մարդը, նրա կարծիքով, հասարակական միջավայրի արդյունք է: Ինչպես որ բնական պայմանների ազդեցության տակ փոխվում են բույսերն ու կենդանիները, ճիշտ այդպես էլ հասարակական միջավայրի ազդեցությամբ փոխվում են մարդիկ: Մարդու առաքելի կամ վառթար լինելը կախված է շրջապատից, դաստիարակությունից. կրթությունից: Հանգելով այս եզրակացության, Նալբանդյանը, սակայն, որպես լուսավորիչ, վճռական նշանակություն է տալիս կրթության և դաստիարակության, չնկատելով, որ

զբաճեց նույնպէս հասարակական պայմանների արդյունք են: Վրասափորութիւնը—անհմ մարդու խորհուրդը,—գրում է նա Այս խորհրդով է նա հանդէս գալիս «Հյուսիսփայլ»-ում, այս է նրա սկզբունքը ավելի շրջանում:

Նախիջևանի եկեղեցական դոմարների բազմակնճիւ հարցը քննելիս լինի, թե կալկաթյան հայերի կտակած փողերի մասին գրելիս,—Նալբանդյանը միայն մի նպատակ է հետապնդում—բաց անել եվրոպական տիպի մի դպրոց, այնպիսի մի ուսումնարան, որ պետք է նշանակելից դեր խաղար հայերի ազգային լուսավորութեան զործում: Նա պահանջում է կրթական գործը առնել հոգեւորականութեան ձեռքից. ազգային լուսավորութեան համար անհրաժեշտ կարէր դպրոցը կարող է տալ միայն այն ժամանակ, երբ լինի աշխարհիկ և ժողովրդական բառիս լայն իմաստով:

Այս տեսակետից հսկայական դեր ունեն կատարելու և մամուլը «Հիւսասակարան» հենց առաջին թերթիկներից բանավիճելով ուսակցիոն պարբերականների հետ, նա միաժամանակ զարգացնում է իր տեսակետը մամուլի բարձր և անփոխարինելի դերի մասին ընդհանուր լուսավորութեան բնագավառում: Ազգային կղերական թերթերի նկոյցը Նալբանդյանը համարում է մահապէղ ժողովրդի համար, ուստի և դրան հակադրում է «Հյուսիսփայլ» համաբաժակ և առնական քարոզը. միայն վերջինս էր ժողովրդին առաջնորդում դեպի իսկական լուսավորութիւնը: Նալբանդյանի հակառակորդները շատ լավ գիտակցում էին, որ «Հյուսիսփայլ» քննադատութիւնը դուրս էր գալիս լիզլի և դպրութեան շուրջ սկսված բանավիճի շրջանակներից և ընդունում ակնհայտ քաղաքական պայքարի ընդլայն: Այսպիս, օրինակ, «Մեզու Հայաստանին» մեղադրում է Նալբանդյանին այն բանի համար, որ սա «կարենք խոցում էր» հայ մեծատունների և հոգեւոր իշխանների սիրտը:

«Հիւսասակարան» էջերում տպագրելով այնպիսի մտազգլած մի դոկումենտ, ինչպիսին էր Եկատերինա կայսրուհու՝ Նոր-Նախիջևան քաղաքին և մերձակա գյուղերին շնորհած արտոնութիւնների հրովարտական, հրապարակախոսը ցույց է տալիս, որ հայ մեծատունները ժողովրդից խել են անգամ այն պոչաւտ արտոնութիւնները, որ քաղաքական նկատառումներով տրված էին նրան: Նա խրախուսում է ժողովրդին պայքարել իր իրավունքների համար. վերականգնել հասարակական ժողովները, որ հատուկ կոնդակով տրեղվել էին Արդութեան կաթողիկոսի կողմից, ընդլայնել ընտրական իրավունքը, ընտրական ժողովներին հավասարապէս մասնակից դարձնել և՛ քաղաքացիներին, ուրանց անհրաժեշտ անհանարվում էին ամեն քայլափոխում:

Նալբանդյանն աճում, հասակ է առնում ընթերցողի աչքի առաջ. նրա ամեն մի նոր հիշատակարանը մի քայլով առաջ է նախորդից ոչ միայն զբաղված խնդիրների հաստատութեամբ, այլև դրանց լուծումով: Սկսելով Բեզգադին տղիտութիւնից ու սնտիպապաշտութիւնից, արդիականութեան այն կրթած քարոզից, հանուն որի քիչ է մնում մոռացութեան տրվի անցյալ կուտուրայի դերը, սկսելով, վերջապէս, լուսավորութեան ընդհանուր բնույթ կրող պահանջներից, նա զալիս հասնում է հայ վաճառականի տիպի գեղարվեստական ընդհանրացման, այն բանին, որ մի երկու էջում տալիս է քննական պատմութեան ոտեղծելու ամբողջական մի ծրարի, հասնում է այն մարին, որ ընդհանուր վերածննդի, հասարակական և սոցիալական հարցերի արմատական լուծման համար ամենից առաջ հարկաւոր է ազգային զիտակցութիւնը: Բայց ի՞նչ է ազգահասկացողութիւնը Նալբանդյանի համար «Ազգութեան հաստատար և լծակը է հասարակ ժողովրդը...» այս խոսքերով է սկսում նա իր նախավերջին հիշատակարանը: Այս արդեն մի նոր էտապ է Նալբանդյանի լուսավորական-դեմոկրատական հայացքների զարգացման մեջ, «Միտառութիւն» երգի տեսական, հրապարակախոսական արտահայտութիւնը: Այս դադարաւորով «Հիւսասակարան» անմիջապէս կապվում է «Երկու տողի», սբա միջոցով էլ՝ «Երկրագործութեան» հետ:

1. Եթե սա մտացածին մի տնվան սկզբնատու չէ, ապա մեզ այդ անձնավորութիւնն անհայտ է:

2. «Հլուսիսաւիայ»-ի հենց միայն առաջին ամատեւութեամբ բաժանուի էր, որպէսզի «Մեղու Հայաստանին» թշնամական դիրք բռնէր նրա հանդեպ, ամառը ռազմական շարժումներէն համարեալ ազգակործան, աշխարհաբարի քարոզը մեկնաբանելով որպէս հարձակում ընդհանրապէս հայ լիզովի վրա, ազգային պաշտպանութիւններէ նրա համարձակ ընդադատութիւնը ներկայացնելով որպէս ազգի վատաբանում, ժողովրդին ուղղած վերածնունդի միջոցը անհնելով ազգային միասնութեան խախտում և երկպառակութեան սերմանում: Մտնդինյան քահանան փորձեց հայրանասիրութեան հրավեր կարգաւ Հլուսիսաւիայ»-ի խմբագրի և նրա գլխավոր աշխատակցի գլխին, իր թղթակցից Մովսէս Խահակյանի բերանով քարոզելով սիրո միասնութիւն և համատեղ աշխատանք ազգային հառաջագործութեան համար: «...Եթե մենք ազգասեր ենք,—գրում է Խահակյանը,—Եթե հայրենասիրութիւնը պարծանք ենք համարում, չասեմ թող ազգի պաշտպանութիւնը ծածկենք, չտեսնեմ ազգի տղիտեութիւնը հառաջագործութիւն քարոզենք. չտեսնեմ ազգի կորուստը գլուխ համբաւենք, այլ խնայենք մեր լիզուն, խնայենք ազգը, խնայենք հայրենիքը, ազգը իդրո չվատաբանենք. եթե լույս ենք ազգի, եթե աչք ենք հայրենայաց, յուրաքանչյուր մեր վստմութիւնը գործ դնենք, սիրո միասնութիւն կազմենք, ազգային հառաջագործութեան համար նորանոր գյուտեր հնարենք, ազգը դառնալունչ օղերի բռնութիւնից պաշտպանելու և պատուարեկն համար, ամուր պարիսպ և ապակին լինինք. միասնական խնքը մեղանից սեծտմութեան հոգին, ետեւիտունը, իմը և քոնը ի բաց մենք ենք մեր հոգի սննդակից, իմենք ազգասիր մեծատանց ոտքը, օղնութիւն, ձեռնտգութիւն և նպատ խնդրենք, նորանոր ազգային դպրոցներ կառուցանելու, տղաքատուններ հաստատելու...» («Մեղու Հայաստան», 1858, № 14, էջ 110): «Հլուսիսաւիայ»-ը դեռ չէր հասցրել արձագանքելու, երբ լույս տեսավ Ստեփանոս Եան. Մտնդինյանցի «Մի քանի խոսք դերպատիւի Ստեփանոս տեր Նայան» նաղարանցի գրված մատյանների վերա՝ հոգվածը, որ մի որոշ չափով վերաբերում էր և Նայանդյանին («Մեղու Հայաստան», 1858, № 16, էջ 134—127): Այստեղ նա մի ակնարկ է նետում Նաղարանի բոլոր աշխատութիւններէ վրա, ապա անցնում է Հլուսիսաւիայ»-ին, նա այն կարծիքն է հայտնում, որ Նաղարանն ու Նայանդյանը դեմ են գրաբարին, դեմ են մեր հին դպրութեանը, արհամարհում են հայ գիտնականներին, անգնելով նրանց փառաւորի, անարգում են հայ ազգը, կոչելով մանուկ, արեգայամբ տն համարում ժամանակակից ուսումնական անձանց և՛ այլա՝ Մտնդինյանցի այս հոգվածին պատասխանեց Նայանդյանը՝ հրատարակողին՝ ուղղված մի նամակով (տես Հլուսիսաւիայ», 1858, № 4, էջ 334—337): Այս հոգվածի առթիւ տեղի ունեցած զրույցով է անա, որ սկսում է իր «Հլուսաւարան»-ը, լույս տեսած Հլուսիսաւիայ»-ի նույն համարում:

«Հլուսիսաւիայ»-ի և Մտնդինյանցի «Մեղու»-ի հետագա փոխաբանութիւնը ընթերցողին մոտավորապէս հայտնի դարձնելու նպատակով մենք կփորձենք այստեղ տուած ընկնել և մի թեթեւ ըրելիորաֆիկ աշխատանքի նեղ սահմաններից դուրս չնկող ակնաբերով տալ նրանց միջև տեղի ունեցած բանավեճի պատմութիւնը, բանավեճ, որ շուտով վերածվեց երկու հակամարտ հասարակական խմբակցութիւնների ներկայացնող օրգաններէ սկզբունքային և անհաշտ պայքարի:

Խահակյանի «Հրավիրակ հայրենասիրութեան» հոգվածը, ինչպէս վերը տեսանք, մի որոշ իմաստով ծրագրային էր, անա թե ինչու Նայանդյանը հարկ համարեց հետագայում հանդես գալ մի հիմնավոր քննութեամբ, որին ընթերցողը գեռ կհանդիպի («Հլուսիսաւիայ», 1858, № 5, էջ 378—385): Նայանդյանի այս քննադատութիւնը չմնաց անպատասխան. Խահակյանը հանդես եկավ մի ընդդիմադրութեամբ («Պատասխանի կրթիկային Շահեգի, որ ապով է Հլուսիսաւիայի 5-րդ ամատեւութեամբ երես 376» խորագրով), որ լույս տեսավ «Մեղու Հայաստանի»-ի 1858 թ. № 37-ում (էջ 291—294): Շահեգը գրան առարկեց Կոմս Լիմանուելին ուղղած մի նոր նամակով, լույս տեսած «Հլուսաւարանում», որ Նայանդյանի պոեմիկական փայլուն լէքերից մեկն է («Հլուսիսաւիայ», 1858, № 10, էջ 337—351):

Կարելի է ասել, զղաթցի ուսուցիչ Մովսէս Իսահականը անուն հանեց Նալբանդյանի և Նազարյանի դեմ գրած հողվածներով. հայ հասարակական մտքի պատմութեան մէջ նա համեմայն դեպք այս կապակցութեամբ միայն կարող է հիշվել: Մի Իսահակյան, հետագայում և մի Ջերբեգյան, դարձան «Միլիու»-ի զաղափարական աս. շները: Բայց մինչև վերջին նրա հանդես գալը «Հյուսիսափայլ»-ի դեմ զրիչ վերջերեց ունեւ Վահան Արամյան: Սմբատյանի ուղղած իր նամակներում («Մեղու. Հայաստան», 1858, № № 24, 25 և 35) նա քննութեան է առնում «Հյուսիսափայլ»-ի առաջին №-ը: Ընդհանուր մեղալորանքներ կարգալուց հետո նա անցնում է Նազարյանի այն մտքերի քննութեանը, թե «հայոց վաճառականութեան չէ խաբսխյալ ըստոյական հիմանց վերա», և թե «նոցա վաճառականութեան ոչ միայն անմասն է ամենայն պարծանքից, այլ և նախատինք է քան փառք հուկական անվան»: Զբաղականանալով սրանով, Նազարյանը հարձակում է հին մատենագրութեան վրա, գտնելով որ այն չուներ իր մէջ անունը, չուներ կենդանացնող նյութեր, մնաած է նույնպէս և հին լեզուն: Նալբանդյանի մասին Արամյանը ակնարկով է խոսում, կոչելով նրան «սոդգաստ և անհեռատես երեստարդ», որին խմբագիրը չպետք է թույլ տա «յուր օրագրի էջերումը սպորկելու»:

Այնուհետև գալիս է Մարգարյան Ղազարի ուշադրով հողվածը՝ «Պարոն Ստեփանոս Նազարյանցը և նորա գրավոր վաստակը» խորագրով («Մեղու. Հայաստան», 1858, № № 29 30 և 36): Պետք է ասել, որ հողվածագիրը հիմնական և անզին մի քանի դիտողութեաններ է անում Նազարյանի «Հոգեւոր կեանք» կոչված ալբոմնարանի մասին, ապացուցելով որ այն մանկավարժական չէ, նյութը խորթ է երեսխային, քանի որ «երկխան այն ժամանակ կհասկանա, երբ որ նորա զաղափարներին, նորա հասկացողութեանը և նորա անփորձութեանը հարմար խոսվին, ոչ միայն լեզվի նկատմամբ, այլև առարկային»: Անա այս ճշմարտութեան դեմ է, ասում է գրախոսը, որ մեղանշում է Նազարյանը, հողվածի երկրորդ ամսն ուղղված է վերջինիս լեզվաբանական սկզբունքի դեմ. նա գտնում է, որ Նազարյանի լեզուն արհեստական է, շինծու և որ այն չի լաւարժում ժողովրդի կենդանի, խոսակցական լեզվի վրա: «Մեր կարծիքով,—գրում է նա,—աշխարհաբաւ լեզվի խոսքեր, նյութը պիտի առնին կենդանի բառաբանից, որ է ժողովուրդը»: Նազարյանը փոխանակ ժողովրդի կենդանի լեզվից օրենքներ հանդուր նրա գրավոր լեզվի համար, ինքն է ստեղծում այդպիսի օրենքներ, որով և խանգարում է հայոց լեզուն: Ավելորդ է ասել, որ լուրջ և ներքին այս առարկութեանները չէին կարող վերաբերել Նալբանդյանին, որը Նազարյանի հետ տարածայնութեան մէջ էր նաև այս խնդրում:

1858 թ. № 48-ում լույս տեսավ Թովմաս Դավթյանի հողվածը ժողովրդական լեզվի մասին, ուղղված դարձալ «Հյուսիսափայլ»-ի և Նազարյանի դեմ: Ուշագրաւ է, որ այս հեղինակն ևս Նազարյանի լեզվի հիմնական արատը համարում է նրա արհեստական լինելը: Համադրելով Արամյանի և Նազարյանի լեզուները, հողվածագիրը Նախապատմութեանը տալիս է առաջինին: «Մեկի աղբյուրը աշխարհաբաւ գրելիս հիմքկա ժողովուրդն է, մյուսի աղբյուրը հայոց գրաբաւ բառաբանն է ու սկզական երեսակայութեանը, եղբարկալում է նա իրավացիորեն (էջ 381):

«Մեղու. Հայաստան»-ի 1859 թիվը բացվեց Ստ. Պալառանյանցի «Հյուսիսափայլ օրագրին 11-երորդ համարին մէջ տպված Պ. Նալբանդյանի նամակին վրա դիտողութեանը» հողվածով (№ 10, էջ 75—80): Դա Նալբանդյանի այն հոշակավոր նամակն էր, քիչ քննութեամբ զբաղվեց ոչ միայն էլմիածինը, այլև III բաժանմունքը և որ քիչ էր մնում պատահաւ հանդիսանար «Հյուսիսափայլ»-ի փակվելուն. Նալբանդյանը դրան պատասխանեց ընդարձակ, հինգ աղագրական թերթի հանող մի հողվածով, որ շարվեց «Հյուսիսափայլ»-ի համար, բայց արգելվեց զբաղնութեան կողմից (տես Ստ. Նազարյանի՝ Արեւ Միլիթարյանին գրած 1869 թ. մայիսի 11-ի նամակը. «Մուրճ», 1902, № 5, էջ 131): Այնքի հանգամանորեն այս հարցին բնութեցողը կարող է ծանոթանալ մեր հրատարակութեան II հատորում, այդ նամակի ուսումնասիրութեան մէջ:

Բանավիճային բնույթ կրող հաջորդ հողվածը (առանց ստորագրութեան) նվիրված էր դարձալ լեզվաբանական հարցերին. «Պարոն Նազարյանցի աշխարհաբաւ լեզվի վրա»:

(«Մեղու Հայաստանի», 1860, № 5, 6): Իդեան նույնն է, ինչ որ տեսանք նախորդ հոդված-
ներում. Նաղարյանի լեզվական հայացքը և շենքը գուրկ է հիմքից, քանի որ նա արհամար-
հում է ժողովրդական կենդանի լեզուն:

Մենք այստեղ կանգ չենք տանի Հովսեփի Չերեքոյանի պարսավանքով և հայհոյանքով
լի հոդվածի վրա («Մեղու Հայաստանի», 1860, № 13, էջ 98), հետագայում, այս գործի մեջ,
ընթերցողը կհանդիպի Նալբանդյանի մի քանի խոսքին, որից պարզ կդառնա դրա էությունը.
նկատենք միայն, որ դրան արձագանքեց նաև Նաղարյանը, «Հյուսիսսփայլ»-ի 1860 թ.
№ 7-ում տեղ տալով Սադա Ալեքսանդրյանցի զրվատանքով լի նամակին, որը հետագայում
նյութ տվեց բանասերներին կշռամբելու Նաղարյանին անհամեստության և ինքնազուլու-
թյան մեջ («Մեղուն» այդ նամակը համարում է իրեն՝ Նաղարյանի գրչի դրոժ. տես 1860
թվի № 52-ում դետեղված Հակոբ Միրզաբեկյանցի նամակը) և Պողոս Ղուկասյանի ընդարձակ
հոդվածին, որ սկզբնապես նախատեսված էր «Կռունկ»-ի համար («Հյուսիսսփայլ», 1860 թ.,
№ 12):

«Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1860 թ. № 19-ում լույս տեսավ ոմ. Հովհան Աբրահամ-
բեկյանցի նամակը «Մեկուս»-ի խմբագրին, որտեղ նա խոսում է «Հյուսիսսփայլ»-ում տպված
Սուլթանաշին «Հայոց ազգի լուսավորիչը» երգիծական գրվածքի, այդ կապակցությամբ և
Նալբանդյանի մասին, թեև միայն ընդհանուր ակնարկներով:

Ուշագրություն արժանի են և Սկայորդու հաղորդած լուրերը («Մեղու Հայաստանի»,
1860, № 24, 32 և 43), որոնց արձագանքում է և Կոսմա Էմմանուելը և որոնց կլեբադառնա՞նք
իրենց տեղերում, Զբավականանալով Նալբանդյանի հակիրճ պատասխանով, Նաղարյանը
հրատարակեց նաև իրեն ուղղած ոմ. Կիրակոս Մարգարյանի նամակը («Հյուսիսսփայլ»,
1860, № 8):

Վերջապես պետք է հիշատակել և Նալբանդյանի ու Նաղարյանի դեմ ուղղված պասկ-
վիլային նյութերը. այդպիսին է Ա. Արարատյանի «Կաշաբակ և Սոխակ» առակը, ուր, մեր կար-
ծիքով, Կաշաբակը ներկայացնում է Նալբանդյանին, իսկ Սոխակը՝ «Մեղուն»-ի խմբագրին
(1858, № 46) և Նաղարյանի դեմ ուղղված «Տեսիլ» անվանված պասկվիլը, որ պատկանում է
ոմ. Ղուկասյանի Պողոսյանի գրչին (1860, № 51):

Սրանք են, համառոտակի, «Մեղու Հայաստանի» օրագրում գետեղված այն նյութերը,
որոնք ուղղված են «Հյուսիսսփայլ»-ի և նրա գլխավոր աշխատակիցների դեմ կամ թե այս
կամ այն կերպ առնչվում են այն պայքարին, որ մյուս էին այս երկու պարբերականները:
Այդ պայքարում առաջին տեղը, անվերապահորեն, պատկանում էր Միքայել Նալբանդյանին,
նա էր այդ զրջամարտին տոն և ուղղություն տվողը, նա էր լինում միշտ նախահարձակ և
նրան էր մնում անպայման հաղթությունը Զարմանալի չէ ուրեմն, որ Նալբանդյանի հե-
ռանալուց հետո ամապրի քննադատական բաժինը բաց մնաց. հանձին Նալբանդյանի ա-
ռաջավոր դեմոկրատիայի այդ օրգանը ուներ միանգամայն բացառիկ մի քննադատ և հրա-
պարակախոս՝ «Մեղու Հայաստանի»-ն չէր կարելի «Հյուսիսսփայլ»-ին արժանի մի ախոյան
համարել, թեև, իհարկե, նա անհամեմատ ավելի է արժանի ուշագրության, քան իր երկու
զրչերարյունները՝ «Ճռափողը» և «Մասյաց Աղավնին»:

3 Սա, անկասկած, անուշադրության արդյունք է. Կոսմա Էմմանուելը չէր կարող ազ-
բիլի 19-ին թիֆլիսում տպված «Մեղու Հայաստանի»-ի № 16-ը Մոսկվայում կարգալ մյուս
օրը՝ ապրիլի 20-ին: «Մեղու Հայաստանի»-ի թղթակից Իսահակյանը այդ համարում է վրի-
պակ (1858, № 37, էջ 294):

4 Անհարկը վերաբերում է Ներսես Աշտարակեցուն, որի մոտ զրազիր էր եղել Սոե-
փանոս Մանդինյանը:

5 Մանդինյանցի այդ հոդվածին պատասխանեց միայն Նալբանդյանը՝ հրատարակո-
ղին ուղղած մի նամակով (տես «Հյուսիսսփայլ», 1858, № 4, էջ 334—337):

6 Անհարկում է Զմյուռնացի Սսեր Մսերյանին, որ կրում էր «աստվածաբանության
մագիստրոս» տիտղոսը, իր կազմած կրոնի դասազգրքերի համար ստացած Ներսես Աշտարա-
կեցուց:

7 Նաղարյանի «Լուսնի» նոր հայախառնությունը գործի քննադատության մեջ (տե՛ս «Հյուսիսսփայլ», 1858, № 1, էջ 73):

8 Տես Ղազար Փարպեցու Թուրքը (Միքայել Նալբանդյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատոր III, Արմֆանի հրատարակչություն, Երևան, 1940, էջ 238):

9 Այս անցքը, ընկ. Նր. Շահադիդի հաղորդածի համաձայն, պատահել է հենց Նալբանդյանի հետ. «քաղաքավարի մարդը» Մսեր Մսերյանն է, հյուրը գնացողները՝ Նալբանդյանը և Մովսես քհն. Ալամխանյանը:

10 «Կովկաս», քաղաքական և բանասիրական շաբաթաթերթ, գրաբար լեզվով, որ հրատարակվում էր Թիֆլիսում 1846—1847 թ. թ. Հակոբ Կարենյանի և Միքայել Պատկանյանի խմբագրությամբ:

11 «Արարատ», քաղաքական, առևտրական և բանասիրական շաբաթաթերթ, որ հրատարակվում էր Թիֆլիզում 1850—1851 թ. թ. Գարբրիել Պատկանյանի խմբագրությամբ: Այստեղ կն տպագրվել Նալբանդյանի առաջին բանաստեղծությունները:

12 «Նոր Բնուր Հայաստանի» ընդհանուր խորագրով Ոսկան Տեր-Հովհաննիսյանի և Զարմայր Մսերյանցի խմբագրությամբ լույս են տեսել՝

ա. Զանազան երգի, հանդուցեալ Աղամայ Երևանեցւոյ, Աղբար մականուանելոյ, ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Յովհաննիսեանց Երևանեցի, Մոսկվա, 1855:

բ. Զանազան երգի, պարոն Յովհաննիսի Կարապետեան Ալլադ Շիրին մականուանելոյ, ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Յովհաննիսեանց Երևանեցի, Մոսկվա, 1856:

գ. Զանազան երգի, պարոն Յովհաննիսի Շահրամանեանց Ներսնի մականուանելոյ, ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Յովհաննիսեանց Երևանեցի, Մոսկվա, 1856:

դ. Զանազան երգի, պ. Պետրոսի Տ. Յովսէփեան Մաղաթեանց Շամախեցւոյ Սէյնադ մականուանելոյ, յօգուտ ազգի ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տ. Գեորգեան Յովհաննիսեանց Երևանեցի, Մոսկվա, 1857:

ե. Երկսոսիրութիւնք ազգային երգաց, ի լոյս ընծայեաց յօգուտ համազգեաց Ոսկան Տ. Գեորգեան Յովհաննիսեանց Երևանեցի, արդեամբք պ. Յովսէփա Ստոռոսթատրեան Իգմիրեանց Ղրգլարեցւոյ, Մոսկվա, 1858:

զ. Զանազան երգի, պ. Պետրոսի Տ. Յովսէփեան Մաղաթեանց Շամախեցւոյ Սէյնադ մականուանելոյ, ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տ. Գեորգեան Յովհաննիսեանց Երևանեցի, Մոսկվա, 1859:

է. Երկսոսիրութիւնք ազգային երգաց, ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տեր-Գեորգեան Յովհաննիսեանց Երևանեցի, Մոսկվա, 1859:

13 Անշուշտ, նկատի ունի Պորենացու պատմած առասպելը Արտավազդի մահվան մասին (Պորենացի, Բ. ԿԱ), Հմմտ. նաև Մ. Արեղյան, «Հայ ժողովրդական առասպելներ» («Արարատ», 1900, էջ 305):

14 Լեբմոնտովի «Մարգարեի» մասին տես Բանաստեղծությունների բաժնում:

15 Մեզ չհասնողին ոչ «Ղազար Փարպեցու» Թուրք-ի 1853 թ. հրատարակության մեջ, ոչ էլ որևէ այլ տեղ հանդիպել Պորենացուն վերաբրյալ այսպիսի խորագրով աշխատության հիշատակությանը: Հավանական է, որ Նալբանդյանը շրթնվել է: Հովհաննես Դրասխանակերտցու համանուն աշխատությունը վերադրելով Պորենացուն:

16 Այս բանաստեղծությունը Բերանժեի «Ma grand'mère» երգի թարգմանությունն է, որ Նալբանդյանը, հավանորեն, կատարել է ռուսերենից:

17 Այստեղ հրատարակողը հետևյալ ծանոթությունն է տվել. «Հետևյալ ամաստեղականներից մինի մեջ կհրատարակենք պ. Շահբեգի դատողությունը մեր նկատողությամբ հանդերձ այդ դատողության վերա: Ինչու լույս չտեսավ Նալբանդյանի այս հոդվածը, դժվարանում ենք ասել»:

18 Այս անունը անշուշտ մոացածին է: Ում նկատի ունենալով դրա առկա հեղինակը, ասվում, նույնիսկ ենթադրաբար, դժվար է որևէ բան ասել. գրավոր ոչ մի փաստաթուղթ, ոչ մի հիշողություն ժամանակակիցներից չի մնացել այս մասին: «Հիշատակարան» այս թերթերում Բեգդադեն ընտելացված է որպես տգետ, խավարամոլ և անոտիապաշտ մի վաճա-

ռական, Հավանորեն, աշխուժորեն գծադրված այս կերպարը այնքան դուր է եկել «Հյուսիս-արևելք»-ի ընթերցողներին, որ Կոմս էմմանուելը հարկ է համարել նորից հանդես բերել նրան հետագա համարներում, ավելի ու ավելի կենդանացնելով այն, օժտելով նորաճող գծերով, դա խաբուրա, ստոր, անգույն մի սրկա է, որ կողոպտում է աջ ու ձախ ու հալածում, խտրություններ չդնելով միջոցների մեջ՝ Նալբանդյանը հասավ այն քանին, որ ստեղծեց հավարական մի տիպ, որի մեջ ընթերցողները կարող էին տեսնել իրենց ճանաչած կենդանի մարդկանց. դա ժամանակի բացասական տիպի գեղարվեստական ընդհանրացումն է:

19 Ակնարկում է «Հյուսիսարևելք»-ի լատինագրերին, որոնց թիվը տարվա վերջում հասավ 296-ի:

20 Այստեղ հրատարակվող հետևյալ ծանոթությունն է տվել. «Ղազան քաղաքումը հանդիպել է ինձ թախարհների ստանդ գտանել ոչ թե մի Գուբան, այլ Լրկու և Երեք զանազան տեսակ տպած. և իմ տեսած թախարհներից շատերը աղքատ մարդիկ էին, նախապանք, սայլապանք և այլն»:

21 Լոթեոս—լուսիկական բառի ժողովրդական աղճատված ձևը:

22 Ծառմասոն—Փրանկմասոն բառի աղճատված ձևը. մասոնականության հետևորդ:

23 Գիրսաս անվան տակ Նալբանդյանը նկատի ունի Սարգիս Զալալյանին: Ուշագրավ է, որ վերջինս 1867 թ. հունիսի 6-ին Գովկասյան փոխարքայի Գլխավոր Ղազնության պետին է ուղղում մի ընդարձակ դեկուցագիր, որտեղ, ի միջի այլոց, գրում է. «Մի կողմից տեսնելով, որ անհնարին է վարկաբեկել ինձ ժողովրդի աչքում, մյուս կողմից նկատելով հասարակության մեջ պատվավոր տեղ զբաղող անձանց նվիրվածությունը և կառավարության հատուկ ուշադրությունը դեպի ինձ, նրանք զայրացան և վախենալով, որ այդ լավ նշանների ազդեցություն տակ ես միշտ էլ ի վիճակի կլինեմ հակադրել նրանց դիտավորություններին, նրանք վերջապես վճռեցին ամենաանխիղճ արարքը գործել՝ ինձ բարոյագես սպանելու նպատակով և դրանով ստիպելու ինձ հեռանալ ասպարեզից և թողնել դպրոցը նրանց կամայականությանը. լուր տարածեցին, որ կառավարության հրամանով ես ձեռք եմ բարձրացրել Ներսիսի կյանքի վրա և առաջինը հանդգնել է այդ լուրը մամուլին հանձնել նույն Նալբանդյանի, այդ ժամանակ Մոսկվայում հրատարակվող «Հյուսիսարևելք» ամսաթերթում, բայց վախենալով արդարադատության հետադնդումներից, տեղափոխել է իմ անվան առաջին տառերը և Սարգիս փոխարեն գրել է «Գիրսաս», լսող բոլոր մասնավոր նամակներով ամենուրեք լուր է տվել, որ այդ հոգվածը ինձ է վերաբերում:» (Գրություն պատճեններ տես Նալբանդյանի արխիվում, Գրական Թանգարան, № 616/198, թերթ 7):

24 Հորդեղոր անվան տակ այստեղ, ինչպես և ամենուր, Նալբանդյանը նկատի ունի Նադարյանին:

25 Այս ավանդությունը հիմնավորող ոչ մի փաստ մեզ հայտնի չէ: Ընդհակառակը, պատմականորեն ճիշտ չէր կարող լինել սպանության հիմնական մոտիվը, այն է՝ իր առումով հրովարտակ ստանալը: Պետրոս Մարկոսյանը մեռավ 1779 թ. հունվարին, իսկ կայսրուհու նրա անունով տրված հրովարտակը ստացվեց միայն նույն թվի նոյեմբերին:

26 *Сън Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, часть I. Москва, 1893.* Նալբանդյանի անձնական գրադարանում պահպանվել են այս ակտերի հրեք սրահները, որոնցից առաջինը՝ հեղինակի նշումներով, մի բան, որ հիմք է ստելու ենթադրելու, թե հենց այդ օրինակն էլ՝ ձեռքի տակ է ունեցել նա 177 էջում, Եկատերինայի հրովարտակի վրա Նալբանդյանի գրքով գրված է «№ 1», իսկ վերջում՝ «տես երևա 196». այդ էջում Պավլիի հրովարտակի վրա՝ «№ 3»: Նալբանդյանի օգտագործած էջերը իրենց վրա կրում են աշխատանքի հետքեր. նրանք պղծված են (էջ 177—182), ունեն ուղղումներ և այլն:

27 Ակնարկում է իր երբեմնի ուսուցիչ, կաթոլիկ Մկրտիչ Եգեճյանին, որին Տեր-Փարբեկ Պատկանյանի փոխարեն Նոր-Նախիջևանում վարժապետ կարգեց Ներսես Առա-

բակցիներ, Եդենյանի դպրոցի հետ կապված միջադեպով էլ սկսում է մեր հրապարակախոսի հասարակական գործունեությունը

28 Այս վեպի մասին Նալբանդյանի կողմից արված առաջին հիշատակությունը, եթե նկատի չունենանք Հայրապետյանին 1857 թ. նոյեմբերի 7-ին դրած նամակը, հանդիպում ենք «Հյուսիսսփայլ»-ի 1858 թ. № 1-ում տպված նրա անդրանիկ հոդվածում: «Մեր «Մի-նին խոսք, մյուսին հարս» անունով այժմուս տալի տակ եղած գործի հառաջաբանություն մեջ, ուր խոսք է լինում բալիական երկար հին և նոր հայկական բարբառի վերա, ասած ենք, «Թե ղատ չէ անցանելուս որ ժողովուրդը աչքը այս և այն կողմը ձգածի պես պիտո է տեսանե նոր մատենագրության սլատկանած, մի գիրք և այլն»: Մեր ընդգծած բառերը ցույց են տալիս, որ 1857 թ-ի վերջին զիրքը տպարանում է եղել, թերևս պատրաստ, եթե հեղինակը թույլ է տվել նրանից մեջբերում կատարելու: «Հիշատակարան»-ի հետագա տետ-րերից մեկում հեղինակը, խոսելով «ժողովրդական ընտիր լեզվով» տպված և տպվող գրքերի մասին, հիշատակում է նաև իր «Միսին խոսք, մյուսին հարս» վեպը, Բայց «Հյուս-սիսսփայլ»-ի ընթերցողներն այդ վեպը չտեսան. դեռ ավելին, վեպը հիմնականում անհայտ մնաց նաև հետագա սերունդներին: Այդ պատճառով անա Նալբանդյանի կենսագիր Երվանդ Շահազիզը ավելորդ չհամարեց պատմել վեպի մոտավոր բովանդակությունը, որ լսել էր Գր. Սալթիկյանից: «Մի պարոն համաձայնում է յուր աղջկան կնություն տալ մի երիտա-սարդի, խոսքը կապում է, և երկտասարդը, Նախիջևանում ընդունված ուղորությունը, ուխտ է գնում ս. Կարապետ, որ վերադարձին հարսանյաց հանդեսը կատարե. բայց նորա ընացա-կայություն ժամանակ աղջկա հայրը զրժում է յուր խոսքը և ամուսնացնում է աղջկան մի Խրիշի հետ, ուրեմն լինում է «միսին խոսք, մյուսին հարս» (ն. Շահազիզ, «Միսին Լազու Դյան Նալբանդյան», Մոսկվա, 1897, էջ 65), Պետք է ասել, որ վեպին ծանոթ է եղել նաև Լեոնե Խր. Ռուսսիայ գրգվածությունը աշխատության մեջ խոսելով այս վեպի մասին, նա, ի միջի-կար, դեռ միակ արժեքավոր կողմը համարում էր այն, «որ նա տալիս էր կյանքի տեսա-րանք, ազդեցության պատկերներ» (էջ 166): Ո՞րտեղ էր տեսել և կարդացել Լեոնե վեպը: Հետադարձում դրած մի հոդվածում նա հետևյալ ծանոթություն է տալիս. «Այս վեպը այժմ միանգամայն հազվագյուտ է: Ինձ մոտ կա նրա, տարաբախտաբար, ոչ ամբողջական ար-տատպությունը չ. Գրուր «Մեղու»-ի մեջ» («Հորիզոն», 1916, № 72): Այն հանգամանքը, որ բանասերներից ոչ մեկը չի տեսել չի գրքը, հետադարձում, միանգամայն անտեղի կերպով, հիմք է տվել կասկածելու, թե այն երբևէ լույս է տեսել Այս կասկածը հիմնովին փարատ-վում է Ստեփանոս Նազարյանի մի հեղինակավոր վկայությամբ: Պատասխանելով Մկրտիչ Բարիուդարյանի այն նամակին, որով վերջինս խնդրում է իրեն ուղարկել Նալբանդյանի գրքի մի օրինակը, Նազարյանը գրում է. «Միսին խոսք, մյուսին հարս» ասած գործը հանգուցյալ Նալբանդյանի մինչև օրս կապած ու կաշկանդած մնացել է տպարանում, որով-հետև հեղինակը չէ ամենագով դորան հրապարակ տալ, ուրեմն և ստանալ կարելի չէ դորան: Ուրեմն վեպը տպագրվել է (Նազարյանը նույնիսկ հիշում է օրինակների քանակը՝ 300), թեև նրա մասին խոսողներից ոչ մեկը չի կարդացել այն առանձին գրքով, ինչպես և ոչ մեկը նրանցից, որ կարդացել է չի արտահայտվել Լեոնե, ինչպես ինքն է գրում (իսկ անք է ոչ մի հիմք չունենք այդ հավաստումը կասկածի տակ առնելու), կարդացել է վեպի արտատպությունը, այն էլ ոչ լրիվ:

Վերահրատարակելով Նալբանդյանի այս վեպը, «Մեղու»-ի խմբագիր Սըվաճյանը դրան կցել է մի բացատրական, որ վերջնում է այս խոսքերով. «Այս գրքույկը մենք ալ մեր Թերթին միջոցով նորեն իրատարակենք մաս առ մաս թե վերակենդանացնելու հա-մար անոր այս հիշատակն ալ, որովհետև վաղուց սպասած է այս գրքույկը (sic!) և թե անկե մեր ընթերցողաց ալ օգուտի համար» (տես «Մեղու», 1871, № 56): Իրոք Սըվաճյանը անտեղյակ էր վեպի տպագրության պատմությանը, թե այդ ասում էր, ելնելով այն բա-նից, որ հրապարակի վրա չկար այն, Ավելի հավանական է անշուշտ վերջինը, այլապես մինչ այժմ կատարված բոլոր պրպտումները, գտնելու վեպից թեկուզ մի օրինակ, ապար-դյուն չէին անցնի:

Անտեղյակ այս ամենին, «Գրական քերթ»-ի 1941 թ-ի № 10-ում վերահրա-

տարակեց այս արտատպութիւնէից մի հատված, կցելով դրան մի առանձին հոդված (ուր, ի դեպ, թառնաշփոթված են գրքին և նրա հրատարակութեանը վերաբերող կարևոր հարցերը), դրանով իսկ հիմք դնելով «Միմին խոսք, մյուսին հաղան» անհայտ վեպի երրորդ տպագրութեանը:

29 Նիշտակված տպարանը հիմնադրված է Ս. Խաչ վանքում 1789 թվականին: Հինգ տարվա ընթացքում, 1790—1795 թ. թ. ժամանակաշրջանում հրատարակված է 12 անուն գիրք: Ահա լրիվ ցուցակը.

ա. Ժամագիրք

բ. Սաղմոս

գ. Յիսուս որդի

դ. Ազոբամատոյց

ե. Ողբ և հառաչամբ էջմիածնի

զ. Պատմութիւն Տեղեմակի

է. Գրիտոնեկան վարդապետութիւն

ը. Դուռն սղոմութեամբ

թ. Ջուղայեցի բժիշկ Քալանթարեանի Ռժկաբան

ժ. Համառոտ բառարան տաճիկ-հայ

ժա. Յովհաննու Երզնկացւոյ Վիպասմութիւն գերկնային մարմնաց

ժբ. Կանոնադրութիւն Նախիջևանի հոգևոր դատարանի:

1796 թ. տպարանը տեղափոխվեց Հաղարխան (տես Ե. Շահազիզ, «Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը», 1801, էջ 47 և հետ):

30 Սաղլըգ-տու (թյուրքերեն՝ առողջարար ջուր)—աղբյուր Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքի մոտ: Հին ժամանակներից Նախիջևանցիք սովորութիւն են արել զնալ այդ աղբյուրը, լողանալ նորա մէջ, լվանալ հիվանդ և ցաված տեղերը և հնոստիներ փաթաթել նորա մոտ գտնված ծառերի ճյուղերին: (Ե. Շահազիզ, «Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը», էջ 18): Նույն հեղինակի վկայութեամբ, այս աղբյուրն ուխտի զնալու և ծառերի ճյուղերին հնոստիներ փաթաթելու սովորութիւնը նկարագրել է Նալբանդյանը իր «Միմին խոսք, մյուսին հաղան» վեպում:

31 Տես «Ողգասեր», 1847, № 60, էջ 61՝ Մասն հաղարխանի կտակը և հաջորդ համաժողով՝ Թաղիադյանի ծանոթութիւնը:

32 Ակնարկը վերաբերում է Ներսիսյան դպրոցին, որի մասին Նալբանդյանը խիստ բացասական կարծիք ուներ: Այս մասին ավելի մանրամասն տես երկրորդ հատորը, նրա «Հոռոմեական նամակը»:

33 Տես Աւետարան ըստ Մատթէոսի, է, 6:

34 Տես Ստեփանոս Նազարյանց, «Առաջին հագեղմ կերակուր հայոց երեսնամեթի համար», Մոսկվա, 1853:

35 Տես Ստեփանոս Նազարյանց, «Վարդապետարան կրօնի», Մոսկվա, 1853:

36 Տես Ստեփանոս Նազարյանց, «Համգեսյ ցոյ հոյախոսութեան», երկու հատոր, Մոսկվա, 1857:

37 Հիմեն Սյուլի «Թափառական հրեայի» Նալբանդյանի կատարած թարգմանութեան մասին ավելի հանգամանորեն տես V հատորը:

38 Կլեմմոս Բոբերաի «Էփուսիի գր Շեվրեղը» Նալբանդյանի թարգմանութեամբ առաջին անգամ լույս տեսավ «Հայաստափայլ»-ում, 1858 թ. № 2-ում, ապա և նույն թվին՝ առանձին գրքով:

39 Տես Բեռնարդեն դը Սան Գիեր, Պալլոս եվ Վիրգինիա, թարգմ. Ստեփանոս Նազարյանի, Մոսկվա, 1858: Վեպին կցված է Նազարյանի «Հնդկական խուղ» ոչ այնքան հայտնի պատմվածքը, Մինչ Նազարյանի թարգմանութիւնը այս վեպը հայերեն թարգմանվել և ազգագրվել է երեք անգամ՝ Մադրասում, Վենետիկում և Փարիզում: Վենետիկի հրատարակութիւնն աշխարհաբար էր, բայց Ստ. Նազարյանը բավարար չհամարելով այդ թարգմանութիւնը, նորից թարգմանեց բնագրից:

40 ՏՆս 28 ծանոթագրութիւնը:

41 ՏՆս Այրբեմարան հայկական լեզուի, աշխատութիւն Հովհաննու Բեբրեբեանց, Մոսկվա, 1858:

42 Իտալական նշանավոր կոմպոզիտոր Զուգեպպե Վերդիի օպերան, որ բարձր էր գնահատուած Նալբանդյանը: «Նս շատ եմ սիրում այդ ողբերգութիւնը, զբոսւմ է նա իր նամակներէց մեկում... Պ. Վերդի երաժշտի բոլոր երաժշտական դրժներէց պատկանան է: Նալբանդյանի խորհրդով նրա մտերիմ ընկեր Ն. Սահրադյանը թարգմանել է «Տրովատոր»-ը, որ լույս տեսաւ 1864 թ. Պետերբուրգում: Դրական թանգարանում պահպանվում է այդ գործի Նալբանդյանին ընծայաբերած օրինակը՝ Սահրադյանի մականգրութեամբ:

43 ՏՆս Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գիրք Գ., գլ. 61:

44 Այստեղ հրատարակողը հետևյալ ծանոթութիւնն է տվել. «Խորենացու Հայոց պատմութեան առևերեն թարգմանութիւնը սկսում է մինչև աշխատութեամբ, արդեն դուրս է եկած տպագրատանից և մտել է գրալաճառական խանութի մեջ: ՏՆս История Армении Моисея Хоренского. Перевел с армянского и объяснил Н. Эмил, Москва, 1858.

45 ՏՆս Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, գիրք Գ., գլ. 68:

46 ՏՆս Առ Կորնթացիս, ԺԳ, 1:

47 ՏՆս Երեմիա մարգ., ԺԳ, 9:

48 Մեզ չհաջողեց պարզել, թե Դյումայի բազմաթիվ վեպերից որի հերոսն է այս կոմս Ֆենիքսը:

49 ՏՆս 15 ծանոթագրութիւնը:

50 Հմմտ. 18 ծանոթագրութիւնը:

51 Այս ողբերգութիւնը պառականում է Սարգիս Վանանդեցու գրչին: Մոսկվայում բեմադրվել է Փուլինյանի մշակութեամբ:

52 Այս երկտասարդ վրացու ով լինելը անհայտ ցնաց մեղր

53 «Մատյոց Աղավնի», «Հնդեռասանօրեայ հանդէս ազգային կենցաղագետ և բաղաջական գիտելեաց», որ հրատարակվում էր նախ Փարիզում, 1855—1858, ապա Թեոդոսիայում, 1859—1865 թ. թ. ընթացքում, «Իրանիայում» հայերեն-ֆրանսերեն, Ռուսաստանում՝ հայերեն-ռուսերեն լեզուներով, Գաբրիել վրդ. Այվազովսկու խմբագրութեամբ և Ամբաստանու Խորեն Գալֆայանների ամենամոտ աշխատակցութեամբ: Ունենէ կղերա-պահպանողական ուղղութիւն և կատարել հակառակորդ էր «Հյուսիսափայլ»-ին:

54 ՏՆս 2 ծանոթագրութիւնը:

55 «Ճառագար», բանասիրական ամսագիր, որ հրատարակվում էր Մոսկվայում 1858—1862 թ. թ., Մսեր մագիստրոս Մսերյանի և Զարմար Մսերյանի խմբագրութեամբ: Ունենէ ռեակցիոն-կղերական ուղղութիւն, որի համար էլ «Հյուսիսափայլ»-ը անհաշտ և հետևողական պայքար էր մղում նրա դեմ իր ամբողջ գոյութեան ընթացքում:

«Ճառագար»-ում լույս տեսած բանավեճային առաջին հոդվածն ուղղված էր Նալբանդյանի դեմ: «Մի քանի խոսք այն անհայտ հեղինակի նամակի պատճառով որ տպված է ներկա տարվույս Հյուսիսափայլի առաջին տետրակի մեջ (էջ 74—77) մի հայկական լեզվով կատարված թատրոնական խաղարկութեան վերա», — այսպես էր այս հոդվածի վերնագիրը (տես «Ճառագար», 1859, էջ 142—145). հեղինակն էր Մոսկվայի համալսարանի ուսանող Մ. Պաղանճյանը: Նալբանդյանի փայլուն ունեցնողներ, որ իր առանձին տեղն է բռնում հայ թատրոնի պատմութեան մեջ, դուր չէր եկել «Ճառագար»-ի աշխատակցին, որովհետև այնտեղ քննադատութեան էր ենթարկված բեմադրված ողբերգութիւնը, սերոգները խաղը և այլն: Հոդվածը հուլիսեան տեղեկնցից էր, որքան և թույլ և թերեւս այդ պատճառով էլ անարձագանք ցնաց «Հյուսիսափայլ»-ի կողմից, երկրորդ հոդվածը, այս անգամ «Հյուսիսափայլ»-ի հրատարակչի դեմ, պատկանում էր Մսեր Մսերյանի գրչին: «Ձննութիւնը, հրատարակյալ գրվածոց Ստեփանոսի Նազարյանց, տողերի արևելյան լեզվագիտութեան» («Ճառագար», 1859, Ե, էջ 174—182 և ԺԱ, էջ 374—388): Այստեղ խմբագիրը բնութեան է տանում Նազարյանի «Վարդապետարան կրօնի» աշխատութիւնը և ճշում է ցույց տալ, որ «արևելյան լեզվագիտութեան տողերը» հենց այս վարդապետարանում շնորհիվ է հայ-լու-

ստվորչական եկեղեցուց. այսպես, օրինակ, Նազարյանի այն արտահայտութիւնը, թե հաժանական է, որ ուրիշ մոլորակների վրա ևս աստված բանական արարածներ, այսինքն մարդիկ ստեղծած լինի, սխալ է թվում զբախոսին. նա ցույց է տալիս, որ այդ տեսակետը հակասում է հենց այն վարդապետութեան, որի քարոզով հանդես է եկել Նազարյանը Նույն այդ տետրակում, «Հայկաղեյան տարեգիր» բաժնում է նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 10-րդ համարում տպւած Ստ. Պայասնյանի հոդվածի մասին, մի հոդված, որ արձագանք է հանդիսանում Նալբանդյանի հռչակավոր նամակին, տպւած «Հյուսիսափայլ»-ի № 11-ում: Այստեղ ձեռնադրւած ձեռք է մեկնում «Մեղու Հայաստան»-ին և հաստատում նրա խոսքը, գրելով. «Այս ամեն ասացվածքս ճշմարիտ էն. վասն զի մեր ժողովուրդին շատերն (որպէս աշոքս տեսած եմ և լսում եմ)՝ հույժ գայթակղկեցան «Հյուսիսափայլ» շնորհքով» և այլն (տես «Ճառագիւղ», 1859, Ե, էջ 189): Հաջորդ (2) տետրակում, նույն բաժնում («Հայկաղեյան տարեգիր») դարձյալ խոսք է լինում «Հյուսիսափայլ»-ի և նրա աշխատակիցների մասին, թեև Նալբանդյանի անունը չի հիշատակվում: Խմբագիրը քաղվածքներ է անում ոմն Քերովբե Աստվածատրյան Ասլանբեգից ստացած նամակից, որ բնակվում է, իբր թե, Սուխու-Պայեում (համտ. Նալբանդյանի հայտնի պեպիգրանիմը—Սերովբե Խաչատրյան Շահբեգ, Քուղութ-Կալեկից), ուր ընդհանրապէս պահարարվում է «Հյուսիսափայլ»-ի ընթացքը: «Այս օրագիրս առաջին ամսատետրակին սկսյալ՝ յուր ընթացքի հանգամանքը և նպատակը հայտնապես ցույց տվաւ, որ ըստ կարծյաց հրատարակողի այս է. Ազգի պահպութիւնը և անկրթութիւնը, և սորա կամ նորա տգետ և հիմար, կամ մոլի և ամբարիշտ լինելը հրապարակելով՝ լուսավորութեան դուռն բանալ» (տես «Ճառագիւղ», 2, էջ 222):

Ընթերցողին արդեն հայտնի է Շահբեգի և Իսահակյանի բանավեճը. ուշադրաւ է, որ Իսահակյանը նապատասխան չթողեց Շահբեգի երկրորդ հոդվածը, բայց այս անգամ հանդես գալով ոչ թե «Մեղու Հայաստան»-ի մեջ, այլ «Ճառագիւղ»-ում. հոդվածի վերնագիրն է՝ «Մ. Իսահակյանցի պատասխանին Շահբեգի նկատողութեանցը» (տես «Ճառագիւղ», 1860, տպւած է որպէս հավելւած 2 համարի):

«Հյուսիսափայլ»-ի և Նազարյանի (հասկանալի է՝ այդ թվում նաև Նալբանդյանի) հակառակորդների մեջ մի առանձին տեղ է բռնում «Ճառագիւղ»-ի աշխատակից Հովսեփ Զեբեգչյանը: Նրա առաջին հոդվածը՝ «Հերբուսի կարծյաց այնոցիկ որ քարոզում են թե պետք է վերանորոգութիւն (րեֆորմ) առնել Հայաստանայց եկեղեցումը» վերնագրով լույս տեսաւ նախ «Ճառագիւղ»-ի 1860 թ. Թ տետրակում (էջ 145 և շար.), ապա և առանձին բրոշյուրով, երկրորդը՝ «Մեկնութիւն մեկնութեան, որ տամե Նազարյանցը Հյուսիսափայլի 3 ամսատետրակումը Ալիստանցի անունով յուր անցյալ տարի գրած այնոց եկեղեցու րեֆորմին, 10 ամսատետրակումը՝ խորագրով՝ ամսագրի հաջորդ տարեթիւում («Ճառագիւղ», 1861, ԻԳ, էջ 367—379, ԻԴ, էջ 384—398): Այստեղ նա բացարձակ կերպով հայտարարում է, թե Նազարյանցը մի բողոքական միսիոներ է և նպատակ ունի «Հյուսիսափայլ»-ի և իր դպրոցի միջոցով հայերին կրոնափոխ անել Անուր այդ զրպարտանքին ցատկով պատասխանեց Նազարյանը մի նամակով, ուղղված Հովսեփ Զեբեգչյանին և ամբողջ հայ ազգին («Հյուսիսափայլ», 1861, Դ 9): Այս կարգի վերջին հոդվածներից մեկը պատկանում է ոմն Մարտիրոս Աղամյանցի գրչին («Պողոս Դուկասյանի «Մի քանի խոսք» վերնագրով հոդվածի դեմ», «Ճառագիւղ», 1861, ԺԼ, էջ 293—300, ԺԲ, էջ 310—316) և մյուսը Զարմայր Մսերյանցի գրչին («Դարձված բանից առ Սարգիս Տեր-Միքայելյան Վարչամյանց», «Ճառագիւղ», 1861, ԺԳ, էջ 217. շարունակութիւնը մեր ձեռքի տակ ունեցած օրինակում պակասում էր):

Բայց «Ճառագիւղ»-ը չսամանափակվեց բանավեճային կարգի այս հոդվածներով և ակնարկներով: Բանը հասաւ նույնիսկ անձնական վիրավորանքների: Այսպես, «Հյուսիսափայլ»-ի 1860 թ. № 11-ում տպվեց Սարգիս Տեր-Միքայելյան Վարչամյանցի նամակը՝ ուղղված Կոստ Էմմանուելին. այդտեղ նամակագիրը սուր քննադատութեան է ենթարկում «Ճառագիւղ»-ի լեզուն, ցույց տալով, որ դա ոչ գրաբար է, ոչ աղետարար, այլ մի աղճատված լեզու: Ի պատասխան այդ նկատողութեան «Ճառագիւղ»-ի խմբագիրը ոչինչ չգտաւ ասելու բացի նրանից, որ հորինեց հետևյալ քառյակը՝ ուղղված Նալբանդյանի և Նազարյանի դեմ.

Տիրացուի Շիրա-իւրավ,

Վարդապետի Քալա-իւնէ...

Յայս երկուքից թէ որն է լավ,

Ճաշկառուն բաշ ճանաչէ:

Աստվածաբանութեան մագիստրոսը չբավականացաւ սակայն այս փոքրիկ հայտնաբերութիւնով, այն ժամանակ, երբ Նալբանդյանը նստած էր Պետրոպոլիովսկի բերդում, նա իր ամսագրում գետնից բանասերների ուշադրութեանից վրիպած մի բանաստեղծութիւն՝ «Ներսէս վերջնադով, ոմն Մելիք Միսայել Հայկազնյանի», որը մի կեղտոտ պասկիլ է Նալբանդյանի դէմ, (սեպտեմբեր, 1861, թիւ էջ 276—280), իդուր չէր Նալբանդյանը ցավով բացականչում, թե իրենք զրկված էին նույնիսկ խելոք հակառակորդից:

56 Այս անվան տակ Նալբանդյանը հավանորեն նկատի ունի Ալադովսկուն «2 № Հիշատակարանն ինքնիկ կարդացիր,—գրում է նա Գրիգոր Սալթիկյանին 1859 մարտի 13-ին Վարսովիայից հասցեագրած նամակում,—քող պ. Շամիլը յուր հալի մայիլին մի հոգովոց տեսէ: Այդ դեպքում հալիլ մայիլն էլ Հարությունն ինքնիկյանն է:

57 Սարգիս Բուխարացի կամ Սարգիս Բխիրա, Արիանոսի աղանդին հետևող հայ կրոնավոր, Մինա անապատից: Ըստ ավանդութեան, սա ծանոթացրեց Մանմետին իր նոր ուսմունքի հետ: Հմտ. Պատմութիւն Հայոց արաբալ Կրեակոս վարդապետի Գանձակեցոյ, Թիֆլիս, 1909, էջ 55: Հմտ. Նահ. Միքայել Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, III, էջ 481:

58 Հմտ. Սոս և Վարդիթերի կրիտիկայի հետ, տես Միքայել Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, III, էջ 135:

59 Նալբանդյանը չբավականացաւ այս հայտարարութեամբ: Իր առաջին ճանապարհ-հորդութեան ընթացքում ի մոտո ծանոթանալով ամսագրին և նրա անվանի խմբագրին, նա ավելի ևս ջերմորեն արտահայտվեց «Արեւմտեմ»-ի մասին, բարձր գնահատելով նրա պրոգրեսիվ դերը: «Մեք մի առանձին հոդվածով մասնավորապես կը խոսենք Արեւմտեմի վերա»,—գրում է նա,—և մի երկու բան մեջ կըրենք Արեւմտեմից այդ հոդվածի մեջ, մեր ընթերցողներին մի փոքր ճաշակ տալու համար: Կատարեց, արդյոք, նա իր խոստումը, մեզ հայտնի չէ, այդպիսի մի հոդված լույս չտեսաւ: Թերեւս դրան խանգարեց ամսագրի անսպասելի ընդհատվելը («Արեւմտեմ»-ը նորից վերսկսեց հրատարակվել միայն չորս տարի հետո, 1864 թվին, այն էլ ոչ հաջողութեամբ, իսկ հաջորդ 1865-ին փակվեց ընդմիջւոյ): Նալբանդյանը չէր կարող չդիտել այդ որպես ռեակցիայի կողմից զեմոկրատական սղատ ամառուին հասցված զգալի հարված: «Զգիտենք, թե մինչև երբ պիտի հարատես հայ-ճիզվիթների ազդեցութեանը մեր ազգի վերա... Օ՛հ, օրերով, ամիսներով և տարիներով ողորալու նյութ», բացականչում է նա:

Նույնպիսի ջերմ վերաբերմունք ուներ նաև Ստեփան Ոսկանը իր հոշակավոր գրչեղբոր նկատմամբ: Նա «Արեւմտեմ»-ի 1859 թ. հունիսի 15-ի համարում «Հյուսիսափայլ»-ից արտատպեց Նալբանդյանի այն նամակը, որը հետադալում մեծ աղմուկ բարձրացրեց և առիթ հանդիսացաւ ռեակցիոն տարրերի ձեռքին հարձակում գործելու Նալբանդյանի վրա, ինչպես ամառում, բացահայտ կերպով, նույնպես և զադտնի ճանապարհներով: Դրանով «Արեւմտեմ»-ը ցույց էր տալիս, որ լիովին բաժանում էր «Հյուսիսափայլ»-ի տեսակետը հայկական ռեակցիայի և կղերականութեան նկատմամբ:

59ա Արտատպելով այս ամբողջ հատվածը, «Արեւմտեմ»-ի խմբագիրն իր օրագրի 1859 թ. № 10-ում, խմբագրի անվան առթիվ հետևյալ դիտարկութիւնն է անում. «Շնորհակալ ենք մեծապես Հյուսիսափայլին արգո և գիտուն հրատարակողներին, բայց կադաշենք որ հաճին ազդ անել թե Արեւմտեմից մինակ շարագիրն է պ. Ս. Ոսկանյանը Իզմիրքի և ոչ պ. Յ. Ոսկանը»:

60 Խոսքը Սարգիս վրդ. Զալայանի «Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան» աշխատութեան երկրորդ հատորի համարն է: Առաջինը լույս էր տեսել 1842 թ.:

61 Բնագրում՝ մերկանան զիսմդերծա իւրեանց եւ պատեալ զիւրեաւ զկտաւ սպիտակ՝ կանգնից յեղբ միայ վտակի և այլն, ինչպեա շարունակութեան մեջ է:

62 Բնագրում՝ Միմն ի գլխաւոր շոյալուրեանց է ամ ցւանակ ան անմարտութիւնն և այլն, ինչպեա շարունակութեան մեջ է:

63 Բնագրում՝ Ուսումնաւորն ի նորոյ և այլն, ինչպեա շարունակութեան մեջ է:

64 Մեզ չհաջողեց պարզել, թե ով է այս «ուսումնական» ազգայինը:

65 Դալֆայաններն այս անունով թերթ չկարողացան հրատարակել, Հալանորեն խոսքը նույն «Մասյաց Աղավնու» մասին է, որ նրանք 1859-ից վերահրատարակեցին Թեոֆոսիայում նույն անունով, բայց հայերեն-ռուսերեն լեզուներով:

66 Թվում է, թե Նալբանդյանն այստեղ թյուրիմացութեան մեջ է. հիշատակված արձանը չի կարող Տիգրանինը լինել (այդպիսի արձան մեզ անհայտ է): Հալանական է ավելի, որ խոսքը Տրդատի արձանի մասին է, որ իրոք այն ժամանակ գտնվել է Լուվրում: Անս թե ինչպեա է նկարագրում այն ականատեսներին մեկը. «Այս աղվոր անգրին Լուվրի մեջ կը գտնվի հիմա և Վեմբլու սը Միլո անուն հրաշալի և հոյակապ անդրին քիչ մը հեռու տեղ մը դրված է: Պատվանդանին վրա այս նշանագիրը կա՝ «Տրդատ Թագավոր Արմենիայի, թիվ 446» (Tiltade, roi d'Arménie, n° 446): Հասակով ըստական քարձը է ու սիրուն և հարկուզ դեմը մը ունի. մորուքը երկայն և զանգուհեր, քիթը քիչ մը մեծ, շուրթերը քմծիծաղ, թեւերը հաստարագուկ, ճիւղը լայն, մարմինը հաստ և դիրքը արիւ: Աջ ձեռքը գավազան մը կա և մարմինն վրա պարեգոտ մը որ մինչև ձուները կհասնի. պարեգոտին վրայն է երեք մատի հաստութեամբ զոտի մը կա ասեկ դաշույն մը կկախվի դեպի աշյակ կողմը: Ուսերը լայն վերարկուով մը ծածկյալ են, աշյակ ձեռքը անոր ծայրերը կամփոփն և կը լռեն: Վերարկուն լանջին վերի և աջ կողմը ճարմանդով մը կապյալ կը մնա: Սրունքն մինչև ճիւղերը տեսակ մը նեղ վարտիքով և հոռմեական կերպով հագված է. ոտքերու. հողաթափը երես չունի, հասակը մատերու վրա կաշիով փաթաթյալ է և վարտիքին կապերու հետ կը խառնվի: Գլխին վրա տեսակ մը գլուխ կա և անոր վրա կես-բոլոր պսակ մը մեջ տեղը նշանով մը. զլիւն մազերը դեպի պսակը կը դառնան և հյուսալ կերևան» (տես «Արեւիկե», 1855, էջ 227): Մատենադարանում պահվում է այս արձանի նկարը (գործ Փ. Թերլեմեզյանի):

67 Ակնարկում է Նապոլեոն Բոնապարտին:

68 Տես Դալմակի Լամարթինետ, Թարգմ. ի չափս հայկ. Խորեն վ. Դալֆայան, տե՛սուչ հայկ. վարժարանին, Փարիզ, տպագր. Արամեան, 1859:

69 Ակնարկը վերաբերում է Լուի Բոնապարտին:

70 Դժվոր է տեսլ, թե ինչ հանգամանքներ կրգելը հանդիսացան այս խոստումը կատարելու Մեզ նույնիսկ հայտնի չէ, Թարգմանել է ընդհանրապես Նալբանդյանն այդ հոգվածը, թե ոչ:

71 Տես Բառգիրք հայ-գաղղիարէն և գաղղիարէն-հայերէն, յօրինեաց Ամբրոսիոս Դալֆայան, Նախկին վերատեսուչ Հայկազեան Վարժարանին, Փարիզ, 1861:

72 Տես Տեխնալ, վիպասանութիւն Ֆելլըրոնի արքեպ. Գաղղիացւոյ, Թարգմ. Ամբրոսիոս վ. Դալֆայան, անգամ՝ Պատմական ձեմարանին Գաղղիոյ և Ասիակ. Ընկ. Փարիզու, պատկերազարդ, Փարիզ, 1860:

73 Ճանիկ Արամյանի աշխատութիւնն է՝ Վերնագիրն է՝ Ընդունելութիւն Ընծայի, սակով կը ծախուի, ձրի չի բաղուելի, Թ. Կրկնիկյանի, Փարիզ, տպագր. Արամյան, 1856: Նալբանդյանին, իհարկե, հայտնի էր հեղինակը:

74 Առաջին անգամ առանձին՝ «Ազատութիւն» խորագրով տպագրվեց «Մեզու»-ի 1860 թ. № 109-ում, առանց ստորագրութեան:

75 Տես Դանիէլ Թարգ. Բ, 5:

76 Հալանորեն, այս բանաստեղծութիւնը պատկանում է իրեն, Կոմս Էմմանուէլին, և այն ինչ-որ ճայ բանասերին վերագրելը զրոկան մի պրիոմ է, որ նա սիրում է զոր-ծածկն շիւթառակաւորութի մեջ: Այս է ականարկում նաև բանաստեղծութեան լեզուն: Երբորդ վեցնյակի առաջին չորս տողերը հանված են, թերեւ, զբաքնութեան կողմից:

77 Պարբերական շաբաթական թիւերը հեղինակի կողմից կետերով է տրված՝ հավանորեն գրաքննությունից խուսափելու համար:

78 Էդմոն Շերթիե, Ռեֆորմներ թյուրքիայում, Փարիզ, 1858:

79 Նալբանդյանի պոետիզմներից մեկը «Հիշատակարան»-ում:

80 Հովսեփ Չերքեզյանի այդ հոդվածը, խմբագրին ուղղած մի նամակի հետ, լույս է տեսել «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1860 թ. № 13-ում:

81 *Сен Обозрение Армении, в географическом, историческом и литературном отношениях, собрал и составил А. Худобашев, Санктпетербург, 1859:*

82 Պետք է դիտել, որ այս նկատողությունը գուրկ չէր հիմնելու «Հյուսիսարևելյան»-ը որով չափով կտրված էր հայկական իրականությունից, չէր նկատում հասարակական կյանքի շատ երևույթներ, որոնք իրենց քննությունն էին սպասում այդպիսի մի ծանրակշիռ որդանի կողմից: Այս բանում, իհարկե, ինչպես իրավամբ էլ նշում է Նալբանդյանը, խոշոր արգելք էր՝ հանդիսանում գրաքննությունը, սակայն պետք է ասել նաև, որ տեղերից ստացված շատ թղթակցություններ, նվիրված հասարակական կենսաթրթիւ հարցերի, չէին հրատարակվում հենց խմբագրի կողմից. Նաղարյանն այդ պատճառաբանում է նրանով, որ դրանցից «շատերի մեջ բանաստեղծությունը ցուցանում էր ամենևին մերկանդամ ճշմարտություն» («Հյուսիսարևելյան», 1859, № 7, էջ 568): 1859 թվից հետո, երբ Նալբանդյանն այլևս ամսագրի գլխավոր աշխատակիցը չէր, «Հյուսիսարևելյան»-ի կտրվածությունը կյանքից ավելի ևս ակնբայն դարձավ: Չնայած դրան, Նալբանդյանը հարկ է համարում պաշտպանել ամսագիրը հակառակորդներից, քանի որ բոլոր թերություններով հանդերձ դա ժամանակի միակ պրոգրեսիվ ժուռնալն էր (հմտ. Ն. Շահադիդ, «Դիվան Միլայեի Նալբանդյանի», էջ 160):

83 Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե որտեղ է տպագրվել Չերքեզյանի այս գրախոսությունը:

84 Հավանորեն նկատի ունի Ստ. Նաղարյանին, որի հետ ծանոթացել է 1853 թ.:

85 Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե ով է այս տաղերգուն:

86 Հովսեփ Չերքեզյանի այդ հոդվածը Նաղարյանի դեմ առաջին անգամ լույս տեսավ «Ճուսիադ»-ի 1860 թ. Թ տետրակում, «Հեղուկ կարծիք այնոցիկ, որ քարոզում են թե պետք է վերանորոգություն (րեֆորմ) առնել Հայաստանյայց եկեղեցումը» վերնագրով, ապա նաև առանձին բրոշյուրով:

87 Հայոց եկեղեցու պատմության մեջ Նզր Փառամնակերտացի կաթողիկոսի անունը անարգանքով է հիշվում այն լուսնի համար, որ նա մեղանչել է հայոց ուղղափառ եկեղեցու դեմ, քաղաքական նկատառումներով գիշում անելով քաղկեդոնականության հանդեպ, Կարնո ժողովում (632) ընդունելով Հերակլ թագավորի հավատո գիրը, որտեղ չէր նդովված Քաղկեդոնի ժողովը: Այդ անարգանքը հետագա պատմիչների, ինչպես և Նալբանդյանի մոտ արտահայտվել է նաև նրանով, որ նրա անվան սկզբնատառը գրվել է գլխիվայր:

88 Նալբանդյանի պոետիզմներից մեկը «Հիշատակարան»-ում: Ավերորդ չի լինի ասել, որ այդ անհայտ չէ եղել նաև ժամանակակիցներին: Այսպես, Պառչյանն իր հուշերում գրում է. «...«Հյուսիսարևելյան»-ի միայն վերջին երկու-երեք էջերի թերթիերն էին բացվում և Նալբանդյանցի «հիմա էմանուել», «Արբանյակ Գիտությունյան Բարեկիսյանց» և այլ կեղծանուն կրող զոգտերիկ հիշատակարաններն էին միմյանցից խլելով կարդացվում...» (Տես Պերճ Պոռչյան, «Հուշեր», տեքստը, ներածությունը և ծանոթագրությունները պատրաստեց Խորեն Սարգսյան, Նրևան, 1940, էջ 152):

89 Տես Նզրեկա վարդապետի Կողբացուց Եղծ աղանդոց, Թիֆլիզ, 1914, էջ 219:

90 Գրելով մեզ ավելի մոտ է թվում, խոսքերը, Նալբանդյանը՝ յոռուց է տվել, որ նա որոշ վերապահությամբ է մոտենում նաև էմինի թարգմանությունը, որն ավելի հաջող լինելով, քան Ուլուքաշյանինը, անթերի չէր: Այսպես, բնագրի «երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն» տողը էմինը թարգմանել է «Море разрезшило красненьким тростником», որ ճիշտ չէ, քանի որ ոչ թե ծովն է երկունքից ազատվում կարմիր եղեգնիկով, այլ երկունքը բռնել էր ծովում նաև կարմիր եղեգնիկին: (Հմտ. Մովսես Խորենացի, «Հայոց

պատմություն, քարգմանութիւն, ներածութիւն և ծանոթութիւններ ղօկտոր Ստ. Մուխասյանի, Պետհրատ, Երևան, 1940, էջ 276 և հետ.):

91 Տէս Աղեքսանդր Խուդաբաշյանց, Բառաբան ի հայկական լեզուէ ի ռուսաց բարբառ, հատ. Ա և Բ, Մոսկվա, 1838:

92 Ակնարկում է Պաղ Լալիսկոպոսի քարկոծվելը Արշակ Թագաւորի կողմից (Հմմտ. Մովսէս Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց», գիրք Գ, գլ. ԼԲ):

93 Ակնարկում է Ներսէս Մեծի թունաւորվելը Պապ Թագաւորի կողմից (Հմմտ. Մովսէս Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց», գիրք Գ, գլ. ԼԸ), որն ի դեպ, նորագոյն հետազոտողները (Պարագայան, Մալխասյան) չեն ընդունում:

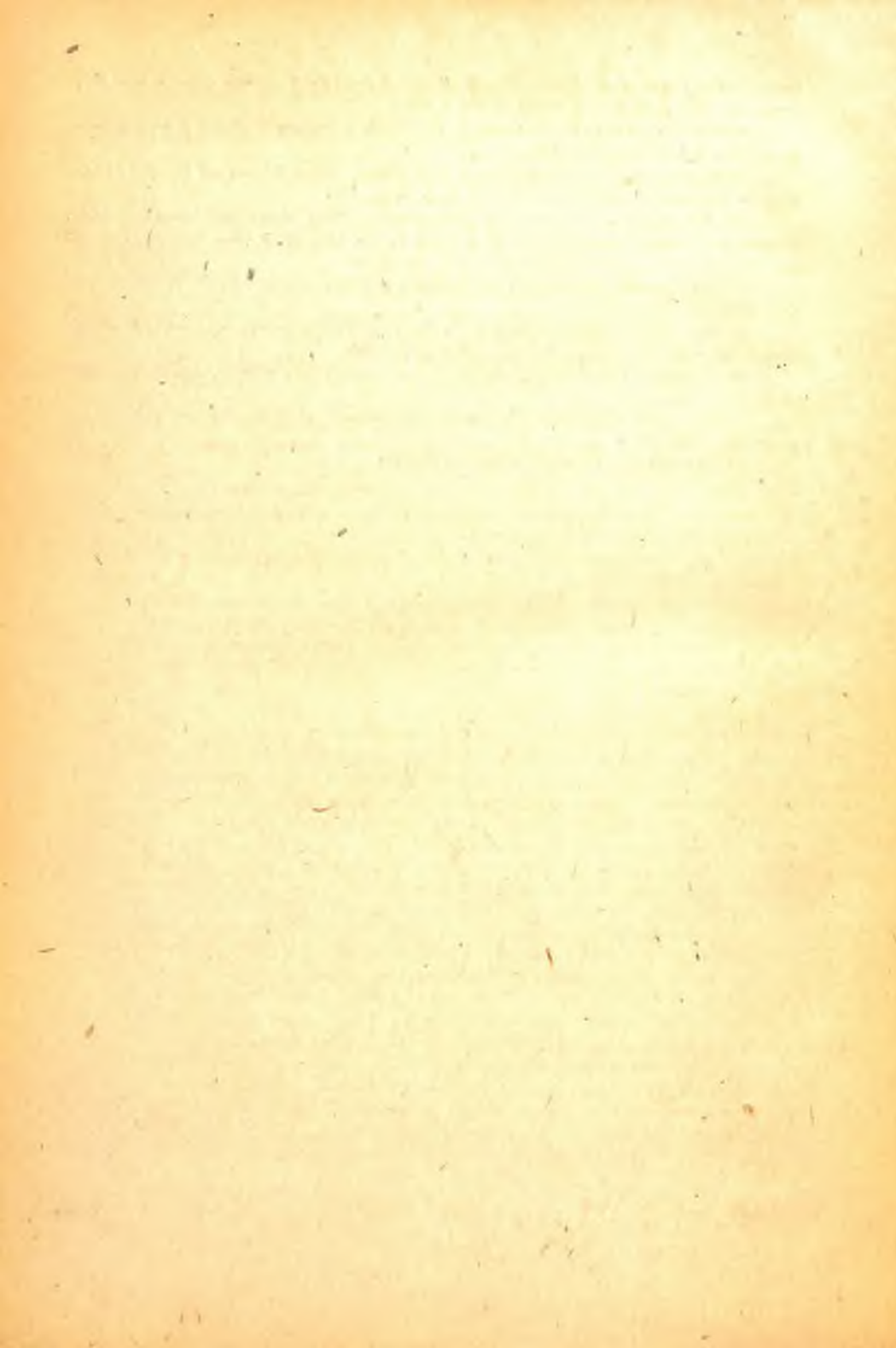
94 Տես Սերէոսի Եղիսկոպոսի պատմութիւն, չորրորդ տպագրութիւն, Արմֆան, Երևան, 1939, էջ 122 և հետ:

95 Տէս Գիբք որ կոչի Ընդհանրական, Արարեալ Օրբադնասուրբ Հայրապետին մերոյ՝ Տեառն Ներսէսի Շնորհալուոյ, Սանկտպետերբուրգ, 1788:

96 Սկայորդու (Ջարմայր Մսերյանի) այդ լուրերը տես «Մեղու Հայաստանի», 1860, № 12, 14, 17:

97 Սկայորդու (Ջարմայր Մսերյանի) հիշատակած քննութիւնը տես «Մեղու Հայաստանի», 1860, № 17:

98 Ակնարկում է ցարական գրաքննութիւնը:

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Աբովյան, Խաչատուր (1809—1848)—Ա. մասին Նալբանդյանը, դժբախտաբար, հնարավորություն չի ունեցել ինչպես հարկն է արտահայտվելու, բայց այն սակավաթիվ հատվածներն ու ակնարկներն էլ, որոնք ցրված են նրա աշխատություններում, հիմք են առելիս եղբակացնելու, որ նա առաջիններից մեկն էր մեր իրականության մեջ, որ գնահատեց Ա. զործի զարակազմիկ նշանակությունը։ Այսպես, Գևորգ Գեղամյանի մահվան առթիվ գրած իր հոդվածում Նալբանդյանը մեծ ավստոսանքով է խոսում նրա ուսուցչի, Ա. մասին, զարգացնելով այն միտքը, որ Ա. բացառիկ մի երևույթ էր իր ժամանակի համար և միաժամանակ այդ ժամանակի զոհը։ «Մեռելանքով» վերստին պաշտպանելով Ա. Ստեփան Ոսկանի քննադատությունից, «Վերք Հայաստանին», նախ, դիտում է եվրոպական առաջավոր զրահանության տեսակետից և ասում մի կողմ թողնելով վեպի մասնակի թերությունները (որոնց մասին, ի դեպ, նա հանգամանորեն արտահայտվում է նաև բերդում, իր ձեռքի տակ գտնված օրինակի լուսանցքներում), հեշտում այն «ազգային բանաստեղծության մի հարազատ գրչափար»։ Այս միտքը մի վերջին անգամ է և ավելի կատեգորիկ կերպով նա գնում է Սոս ել Վարդիբեք-ի մասին գրած կրիտիկայում։

Աբրահամ Ա. Աղբարանցի (607—615)—Այս կաթողիկոսի օրով եղավ վրաց եկեղեցու անջատումը հայ եկեղեցուց։ Իմանալով վրաց Կորյուն կաթողիկոսի օտարադավան և Գաղիկզունի ժողովի հետևորդ լինելը, Ա. կաթողիկոսը նրան հայտարարեց հեռված հայ եկեղեցուց և արգելեց հավատացյալներին որևէ առնչություն ունենալ օտարադավանների հետ։

Ալադարյան, Նիկողայոս (—1875)—հասարակական գործիչ, ծնվել է Թիֆլիզում. կրթությունն ստացել է տեղի գիմնազիայում, ասլա՝ Մոսկվայում։ Գայանյան օրերորդաց ուսումնարանի հիմնադիրներից մեկը։ Գրականության պատմության մեջ մտել է իր միակ «Վայ իմ կորած 50 ոսկի» կատակերգությանը, որ բեմադրվեց առաջին անգամ Մոսկվայում 1859 թ.։

Ալիբեկ (Ալիբեկյան) Ղեկունդ (1820—1901)—հայ ականավոր բանաստեղծ, բանասեր, պատմաբան, Մխիթարյան միսիոնարության վարդապետ։ Նալբանդյանը բարձր կարծիք է հայտնում Ա. մասին, նկատի ունենալով նրա միջին հայերենով գրած «Հայրենի» խորագրով բանաստեղծությունների շարքը։ Անձնապես ծանոթացել է նրա հետ Փարիզում, 1859 թ. և նրա մասին գրել «Հիշատակարան»-ում։

Այվազովսկի, Գաբրիել (1812—1880)—վարդապետ Ծնվել է Թեոդոսիայում, ուսանել մխիթարյանների մոտ 1856 թ. Մ. Թեոդորյանի և Ա. Գալֆայանի հետ դավանափոխ է լինում՝ դառնալով լուսավորչական։ 1855 թվից Փարիզում սկսում է հրատարակել «Մատյոց աղավնի» ամսագիրը։ 1857 թ. անցնում է Ռուսաստան։ Շուտով նա բարձրագույն հրամանով նշանակվում է Բեսարաբիայի և Նախիջևանի թեմակալ առաջնորդ, հաստատվում է Թեոդոսիայում և Հ. Խալիբյանի զրամական օժանդակությամբ բաց անում Խալիբյան դպրոցը, միաժամանակ շարունակելով հրատարակել «Մատյոց աղավնին»։ Զբաղվում էր զուգահեռաբար և գրական աշխատանքներով. նրա գործերից հայտնի են. «Պատմություն Ռուսաց» (1838), «Պատմություն Օսմանեան պետություն» (1841), «Միջակ վարդապետարան ուղղափառ եւսւսոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» (1858), որ արժանացավ Նալբանդյանի հատուկ քննությանը, «Նախակիրքան Բայբեք Լեզուի» (1860), «Բուխուլի Յովհաննու առաքիւն» (1870) և այլն։

Նալբանդյանի գաղափարական հակառակորդներից մեկը. տես, «Ներկերի լիակատար ժողովածու», հ. III, էջ 15 և շար.:

Ավգերյան, Մկրտիչ (1762—1854)—հայտնի գիտնական, Մխիթարյան միաբանության ակնապետի դեմքերից մեկը: Ունի բազմաթիվ աշխատություններ և թարգմանություններ, ինչպես «Բան զործնական», «Դեղ կեմայ», «Իսկզբը Մեծի երկուսկամբ», «Եվսեփիոսի Գրեկիկոն», «Կիլիկիայի յաղագր պատշանից», Յովնանեոս Օմեցեոյ համոհ», «Սեմեկայի սոսոհ» և այլն: «Նոր բառգիրք Հայկազգեամ»-ի երեք հեղինակներից մեկը: Պաշտպանել է հայերենի ծագման ավանդական տեսակետը, որի համար և արժանացել Նալբանդյանի սուր քննադատությանը:

Ավետիսյան, Թադևոս—Բասրացի, ուսել է Մարդասիրական ճեմարանում, ասլ-բում էր Կալիվթայում: Արարտյան ընկերության անդամ 1830 թ. Կալիվթայում լույս տեսավ Ա. Թարգմանությանը «Սան Պիլոտյ գաղղիացոյ անուսկոժուրին կամ Պապուս եվ Վերգինիա» աշխատությունը, 1846-ին՝ «Արամայիս, բարոյական ստեղծարանություն»-ը: Մ. Թադևոսյանի ամենամեծերից մարդկանցից մեկը, իսկ նրա մահից հետո՝ առաջին կենսագիրը. ուշագրավ այդ կենսագրությունը լույս տեսավ «Արեալույս Արարացյան» թերթում, 1858 թ.: Ա. նաև պատրաստել է տալիս Թադևոսյանի քարե հուշարձանը: Ա. մասին ամենաշեղծ տողեր ունի Նալբանդյանը իր «Մեռելահացուկ» վեպի այն ծանոթություն մեջ, որ նվիրված է Թադևոսյանին:

Արամյան, Հսմեկ (1820—1870)—արևմտահայ հայտնի հասարակական գործիչ: Ծնվել է Ներկմիդիայում 1846 թ. անցնելով Փարիզ, ձեռք է դարձրում տպարանական գործի, բաց անելով հայ տպարան և ձուլաբան, որ հետագայում մեծ համբավ է ձեռք բերում: Այստեղ էին տպվում Ստ. Ոսկանի «Արևելք» ու «Արեվմուսքը», այստեղ տպվեցին նաև Նալբանդյանի «Ներկու տղը» ու «Ներկագործությունը»: «Հյուսիսափայլ»-ի էջերից Նալբանդյանը մեծ զովասանքով է խոսում Ա. կիրառած «աղատ տպագրություն» սկզբունքի մասին:

Ջափազանց ուշագրավ գեմք է Ա. նաև արպես հրապարակախոս. նրա գրչին է պատկանում «Ընդունելություն Ընծայի» խորագրով այն փոքրիկ պամֆլետը, որի մեջ նա հանդես բերեց ճշմարիտ երգիծաբանի տաղանդ և արժանացավ Կոմս էմմանուելի անկեղծ հիացմունքին, հիշատակելով նրա կողմից ձիաճակատում և վարդան Մեծի «Պատմության» մասին գրած ուղեգրի մեջ: Նրա հիշատակության արժանի աշխատություններից են նաև «Դիսպոզիցիոն և վերայ տեղեկագրի կարգվելիսական համծնոժողովոյ» (1866), «Ռուսիա եվ ընդհանուր ժողով»-ից այն Կ. Պալիս (1866), «Զեյթունցի եվ լուսավորչական կայ» (1867) և այլն:

Բաբգեն Ա. Որմեսցի (1890—1916)—կաթողիկոս, պատմության մեջ հայտնի է 506 թվին Դվինում հրավիրած իր ժողովով, որտեղ վրաց, ադվանից և հայոց կաթողիկոսներն ու կրոնավորները մրժձայն որոշեցին նորովի նստադրականներին ու պարսիկ ազանդավորներին և՛ ամբողջապես մերժեցին Բաղկեղոնի ժողովը:

Բայրոն, Զորջ Դորդոն (1788—1822)—անգլիացի մեծ բանաստեղծ: Նալբանդյանի սիրած պոետներից և պատմական անձնավորություններից մեկը: Նա բարձր էր գնահատում հատկապես Բ. ժամանակությունը ճնշված աղզերի, մասնավորապես հույների ազգային-ազատագրական պատերազմին: Այս առթիվ է ահա, որ միջանի տեղ Նալբանդյանը վկայակոչում է Բայրոնին:

Բերեմեձ, Պիեռ-Ժան (1780—1857)—ֆրանսիական պոետ-երգիչ: Որպես մանր-բուրժուական ռեալիստ տրամադրությունների արտահայտիչ, Բ. մեծ ժողովրդականություն ձեռք բերեց վաթսուական թվականներին տուս ուղեղնին ինտելիգենցիայի շրջանում և չօգուտ Բ. ուժեղ պրոպագանդ էր անում «Современник»-ը, 1858 թ. երկու հրատարակություններ լույս տեսան իդոետի «Ներքեր» վ. հաբուշխին վարպետ թարգմանություններ:

Բ. քաղաքացիական լիբերական խոր և բարերար աղջեցություն է գործել Նալբանդյանի վրա: Հայնեի, Լերմոնտովի և Պուշկինի հետ միասին նա դառնում է մեծ հրապարակախոսի սիրելի և հարգատա բանաստեղծներից մեկը: «Հյուսիսափայլ»-ի 1858 թ. հենց առա-

Հին համարներում կոմս Խմանուելը գետեղից իր «Վայր ընկնող աստղերը» և «Աղբատ կիներ», որոնք թարգմանություններ էին Բ-ից, Բանաստեղծությունները բացառիկ հաջողություն ունեցան: «Հիշատակաբան»-ներից մեկում կոմս Խմանուելը թարգմանեց նաև նրա կենցաղային-սատիրական գործերից մեկը («Մեծ մայր»): Ք. անունը վերջին անգամ հանգիստում ենթ «Աղցմիս»-ում. սրա նշանավոր էպիգրամներից մեկը վերցված է հայտնի «A mes amis devenus ministres» բանաստեղծությունից:

Բոլլի, Հենրի Թոմաս (1821—1862)—անգլիական նշանավոր սոցիոլոգ, հեղինակ «Անգլիայի Իսլամականությունը պատմություն» հոշակավոր աշխատության, որ խոր աղբյուրություն գործեց նաև Նալբանդյանի վրա: Պետրոպոլիտիկ բերդում նա նույնիսկ փորձեց թարգմանել այդ գիրքը: Սուս ել Վարդիթեր—ի կրթիտիկայի մեջ նա «անմահ» է անվանում Բ. Նույն այդ ժամանակ էլ հավանաբար նա գրեց «Հենրիկոյ Թոմաս Բորլի հիշատակին» ներբողը:

Բոսկո, Լուրյոս—Հալանդերեն Նալբանդյանը նկատի ունի Բարոտումեո Բոսկոյին (1793—1862), իտալացի նշանավոր ֆոլիոսոփիկին, որ վաթսուհակն թվականներին կարող էր եղած լինել նաև ուսական մայրաքաղաքներում:

Վալժայան, Ամբրոսիո (1826—?)—վարդապետ, որ 1856 թ. թողեց կաթոլիկ եկեղեցին և լուսավորչականություն ընդունեց: Պատանավարում էր Փարիզի Հայկազյան վարժարանում և Գ. Այվազովսկու հետ լսասին խմբագրում «Մասյաց աղավնի» ամսաթերթը: Գրական աշխատություններից հիշատակելի են. «Առաքնոր անգլիաբեմ և հայերեն գրույստություն» (1855), «Առաքնոր գաղղիարեն ել ճայերեն գրույստություն» (1855), «Պատմություն եկեղեցի և ճոր ազգաց» (1849—1851), «Բաղդիր Հայ-Վաղղիարեն ել Գաղղիարեն—Հայերեն» (1872), իրագրություններից՝ «Տեկեմա» (1859), «Պող ել Վերցմեն» (1860): Նալբանդյանը առիթ ունեցավ ծանոթանալու Գ. հետ Փարիզում, 1859 թ.: կոմս Խմանուելը «Հիսուսական»-ում բնակատարար է արտահայտվում Գ. գրական գործունեության մասին, ըսյց խրախուսում նրա գյուղացական աշխատանքը:

Վալժայան, Լուրեն (հետադաշում՝ նաև Նար-Բեյ կամ Լուսինյան) (1831—1893)—վարդապետ, որ 1857 թ., հետևելով եղորը, թողեց կաթոլիկ եկեղեցին և լուսավորչականություն ընդունեց: Այվազովսկու Թեոդոսիա տեղափոխվելուց հետո պաշտոն ստանձնեց Նալբանդյան գյուղում, աշխատակցելով միաժամանակ «Մասյաց աղավնի» թերթին: Թուլություն ունենր զբաղվելու գրական խոսքազան աշխատանքներով. հիշատակելի են նրա «Դուսնակի Համարթինեայ» (1859), «Բաղդիր Յանգաց կամ Յանգարան» (1860), «Արեակ Բ.», որբերգություն (1861), «Ալափրանկա», կատակերգություն (1862), «Վարդենի» (1863) և այլն: Նալբանդյանը բացասական կարծիք ուներ ինչպես նրա թարգմանական, նույնպես և ստեղծագործական գործունեության մասին: Բերդում, «Վարդենի»-ի անմիջական պոդեցություն տակ էր, որ նա գրի առավ իր «Աղցմիս»-ը, որի սպանիչ երգիծանքը ուղղված է Գ.—բանաստեղծի դեմ:

Վոնիկյան, Հարություն (1818—1875)—Մոսկվայի հայ քահանա, Նալբանդյանի մտերիմ բարեկամներից մեկը: Ծնվել է Նոր-Նախիջևանում, ուսել Լազարյան ճեմարանում: Զափաղանց մոտ էր իր ուսուցիչ Հարություն Ալադարյանին, որի ողբերգական մահվան ակնատես է եղել նա: Գաղանական թվականներին վերջինին ձեռք է զարկում իրենցական կրթակի առակի հայերեն թարգմանություն, որ լույս է տեսնում Մոսկվայում, 1849 թ., «Ծաղկաբաղ յառակաց Բոնիդի, Տմիթրիեյի և Նեմիցիերի» խորագրով: 1852-ին հրատարակեց նրա «Ծամոսարքիմ յաղազս կենաց զորալիսի Պողոսի Մովսիսեան Մեղիքեանց» աշխատությունը: Մոսկվայում երիտասարդ Նալբանդյանը այնքան մտերմացավ Գ. հետ, որ 1855 թ. նրան ձոնեց ոտանավորների իր ձեռագիր ժողովածու:

Վեսոնկին, Ֆրանց Իվանովիչ—Բոլշի, Նոր-Նախիջևանի քաղաքային հիվանդանոցի գլխավոր կառավարիչը: Նալբանդյանը մեծ հասարակում ունի նրա մասին և անվանում է նրան «Մեր գլխահան բարեկամ»: Հավանորեն այդ բարեկամությունը ստեղծվել էր ուսմանը հարկադրվել հատկապես նրա՝ Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը ընդունվելուց հետո:

Եփրեմ Զորագեղի (1750—1835)—կաթողիկոս (1809—1830), Խոսափելով պարսից տերութեան բռնութիւններէն, 1822 թ. անցավ ռուսաց սահմանը և մտավ Շուշի, բայց քաղաքական նկատառումներով ընդունելութիւն չգտնելով Երմոլովի կողմից, ստիպւած եղավ հրաժարուիլ կաթողիկոսութիւնէն և հաստատուիլ Հաղպատի վանքում։ Ռուսպարսկական պատերազմից հետո հարմար դտնից, որ նա վերադառնա Էջմիածին, բայց հիվանդոտ և թուլ լիմբէ տեր է. այս անգամ էլ չարդարացրեց իր վրա զրկւած հույսերը։ Վերջնականապէս հրաժարուից 1830 թ.։

Էմին, Մկրտիչ (1815—1890)—աշխատող հայագետ, 1843 թվից Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր։ Հրատարակել է մի շարք հայ պատմիչների գործերը՝ դիտական ընդարձակ մեկնաբանութիւններով, ունի բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ (մեծ մասամբ ռուսերեն) հայ հին դրականութեան և ժողովրդական լատինայութեան վերաբերյալ։ Մեծ է նրա վաստակն առանձնապէս հայ պատմիչներին ռուսական դիտական աշխատելու ներկայացնելու գործում, որոնցից Որոնսդու, Վարդան Մեծի, Ստեփանոս Տարեմեցու թարգմանութիւնները իրենց արժեքը չեն կորցրել մինչև օրս էլ։ Նալբանդյանը է. հետադիմական, ոչ-պրոգրեսիվ տեսակետները քննադատում է զլսավորապէս Դադար Փարսեցու «Թուլքի» հրատարակութեան կապակցութեամբ։

Թադիսայան, Մեսրոպ (1803—1858)—բանաստեղծ, վկայասան, մանկավարժ։ Մեծ է նրա գրչութիւնը, սկզբնական կրթութիւնն ստացել է Էջմիածնի վանքում, 1824 թ. դնում է Հնդկաստան (Կալկաթա) և այնտեղ ավարտում Անգլիական հոգևոր ճեմարանը Հրճակքով է դիմաւորում Հայաստանի՝ Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ անցնելու լուրը և այնտեղ էլ գրում իր հռչակավոր նամակը՝ ուղղված երեսնիցներին 1831 թ., հայերենիցում աշխատելու ջերմ ցանկութեամբ բռնված, վերադառնում է Էջմիածին, սակայն շատ շուտով համոզուիլով որ անկարող է լավարարի հոգևորականութեան այդ միջավայրում իրագործել լուսավորական իր ծրագիրը, 1839 թ. կրկին վերադառնում է Կալկաթա։ Այստեղ նա 1845—1848 թ. թ. ընթացքում հրատարակում է «Ազգասեր» օրագիրը, դարձաւ լեզվով, 1848-ից՝ «Ազգասեր Արարատյան»-ը։ Ունեցել է բեղմնավոր գրական գործունեութիւն։ Նրա ինքնուրույն աշխատութիւններից ամենից ավելի հայտնի են՝ «Սօս ել Սօնդայի» (2847), «Ելեյ Վարսենկան» (2846), «Ճանապարհորդութիւն...ի Հայաստան» (2847), «Պատմութիւն Պարսից» (2846) և այլն։ Մեծաւ Շիրազում Նալբանդյանը առաջիններից մեկն էր, որ բարձր գնահատեց Թ. առաջադիմական, լուսավորական գործունեութիւնը, դնելով նրան Արդյանի կոչքին։

Թեոդորյան, Սարգիս (1783—1877)—վարդապետ, որ 1856 թ. թողեց կաթողիկոսութիւնը և մտավ լուսավորչական եկեղեցու հովանավորութեան տակ։ Նրա ջանքերով ստացվեցին հնդկահայ Սամվել Մուրադի կտակած գումարները և հիմնվեց Փարիզի Մուրադյան վարժարանը, որի տեսուչն էր նա։ Ձգտելով տիրանալ այդ պաշտոնին, նրա վանական ընկերներէն Գ. Այվազովսկին զբաղարեւ մի շարք նամակներ է գրում Վենետիկ Թ. հասցեին, որոնք և հիմք են դառնում միաբանութեան համար՝ հեռացնելու Թ. իր գրաված պաշտոնից և Այվազովսկուն նշանակելու վարժարանի տեսուչ։ Նալբանդյանը հրապարակեց այդ ամբաստանադրերը՝ ընդուն ճող-ում, մերկացնելով Այվազովսկու իսկական դիմքը, սեպ խրելով նրա և Թ. միջև։ Հեղինակ «Դաստիարակութիւն մանկանց» (1858), «Յաղագս վարդապետի քրատանց ել պարտուց» (1858)։

Թյուլոյուզյան, Հովհաննէս—վարիդաբնակ թյուրքահայ առևտրական։ Սովորել է Փարիզի առևտրական դպրոցում, ապա և երկրագործական ուսումնարանում։ Լսել է նաև շերտագործութեան դասընթաց, 1857 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսավ Թ. «Ստադիի իրվանդուլ»-ը կամ ուրբադիկը՝ աշխատութիւնը։ Մասնագիտական հողվածներով հանդես էր գալիս նաև ֆրանսիական թերթերում։ «Արեւիմուտ» թերթի հրատարակչներից մեկը։ Նալբանդյանը նրա հետ ծանոթացավ Փարիզում և իր ընթերցողներին ներկայացրեց «ազգասեր հայ» բառերով, որ մեծակշիւ գործեր էր կատարում առևտրական աշխարհում։

Թորոսյան, Դիգոր—հայտնի է սրա «Փելիս ել Պալիկեն» վեպի լուսաբերներից։ Կատարած թարգմանութիւնը՝ լույս տեսած Փարիզում 1859 թ., որի մասին խոսում է.

Նալբանդյանը «Հիշատակարան»-ում Աշխատութիւնը գտնվեց և Նալբանդյանի անձնական գրադարանում:

Իմիւրիճյան, Ղուկաս (1758—1833)—Մխիթարյան միաբանութեան նշանավոր դեմքերից, հայտնի գիտնական: Հեղինակ «Հնախօսարարն Հայաստանի», «Անտաղոսարարն հիմնադրատանի», «Գրքի սրբոց», «Աղօղարարի» և «Պարապատում» աշխատութիւնները: Եղել է խմբագիր «Տարեգրութիւն», «Եկամակ Ինքանդեմ», «Յիշատակարան» տարեգրիւնների:

Իսախանյան, Մովսէս—ժողովրդային սովորել է Ներսիսյան դպրոցում: Որպես ուսուցիչ լսուցիչ, պաշտօնավարում էր Դպրարում, իրաւագիտութեան գլխավորատեղի: Եթե Նալբանդյանը թերթիւն Անտի հայտնի հատկապես Նալբանդյանի հետ վարած պրոպագանդայի շնորհիւ է. Չեքրեղյանի, Ա. Պարապատյանի, Ս. Պարապատյանի և մյուսների հետ միասին ներկայացնում էր Ստ. քնն. Մանդիկյանի շուրջը համախմբված այն ինտելիգենցիան, որ կատարել պայքար էր մղում «Հայոսիտիւն»-ի, ևս առավել Միքայել Նալբանդյանի դեմ: Վերջինս ոչնչացնող բանավեճային հողվածները Ի. մասին տես «Հիշատակարան»-ում:

Լամարտի, Ալեքանդր (1790—1863)—Ֆրանսիական բանաստեղծ: 1859 թ. Որդին վրդ. Դալմատյանի գրաքար թարգմանութեամբ լույս տեսավ նրա «Les Harmonies» խորագրով բանաստեղծութիւնների ժողովածուն, որ խիստ քննադատութեան ենթարկվեց Նալբանդյանի կողմից: Լ. ինքնվիպուսակցիւմը, ժողովանդագայականութիւնը, կրօնամիտեական աշխարհայայցը ինչպես նոր, սեփականական գրականութեան բոլոր ներկայացուցիչների, նույնպես և Նալբանդյանի համար դարձնում էին նրա արկածները միանշանակաբար անընդունելի:

Լուսինոսով, Միխայիլ Գեորգի (1812—1871)—ուս. բանաստեղծ, Նալբանդյանի ամենատեղի գրողներից մեկը ուսական և համաշխարհային գրականութեան մեջ: Ինչպես երևում է Հարութիւն քնն. Գեորգիանին նվիրած ոտանավորները ձեռագիր ժողովածուից, որ առաջին անգամ ամբողջութեամբ և վերականգնված հրատարակվում է այս հատորում, Նալբանդյանը 1855 թ. թարգմանած է ունեցել Լ. Կրեք բանաստեղծութիւնը՝ «Վեճ», «Պարապատում» և «Մարգարէ»: Վերջին բանաստեղծութեան առաջին տողերը, ինչպես նկատելի է «Հիշատակարան»-ից, նա հետագայում թարգմանել է երկրորդ անգամ:

Լուսինոսով, Գեորգի (1779) (?)—վարդապետ, Վեճերի միաբաններից, Կ.պոլսեցի, որ հաստատվել էր Փարիզում: Առաջին գրական աշխատանքն է «Գիտարար սուս» (1811): 1844 թ. լույս ընծայեց Եղիշեի «Պատմութիւնը» Ֆրանսերեն թարգմանութեամբ: Նրա «Ընթաց, յորդոր միաբանութեան» (1855) փորձի գրքով Նալբանդյանի դարձավ ավելի խոնարհ կրթիկյանի (Ճանիկ Աբաբյան) «Ընդունելութիւնը» Ընթացի. սրամիտ պամֆլետով, որ և արժանացավ Կոմ. Եմմանուէլի անկեղծ գովասանքին «Հիշատակարան»-ում:

Լուսինոսով, Գեորգի—նոր-նախնայական, Մեծիւն էր Դարաստեղծարարում, սովորել Լազարյան հմտարանում: «Մուրալի Արարատ» ժողովածուում տեղ են գտել նաև Ն. աշակերտական վեց ոտանավորները, որոնք գաղափար են ստիլի նրա կուլտուրայի և որոշ շնորհի մասին: Հիշատակվում է հետագայում հորինված նրա «Ունդա այսօր Հայաստան» երգը, որ էր ժամանակին լայն ընդունելութիւն էր գտած եղել երիտասարդութեան մեջ Նոր-Նախնայականութեան ջրաղբում էր մանկավարժութեամբ: Ինչպես երևում է Նալբանդյանի՝ նրան տրված տիտղոսներից, վայելում էր ուսույթ և գիտնական մարդու համբավ:

Լուսինոսով, Ալեքսանդր—գրող, հասարակական գործիչ, Մեծիւն էր Դրեգորիոսովում, սովորել Մոսկվայի Լազարյան հմտարանում: Պաշտօնավարում էր Արտաքին գործոց նախարարութեան մեջ: Նրա ամենախոշոր գրական գործն է «Բաւարան ի հայկական լեզուն ի ուսուցիչ բարձր» երկհատորանոց աշխատութիւնը, որ լույս տեսավ 1838 թ.: Ունի նաև «Գիրք Գաղափարութեան Հայկազնայի լեզուն» (1838), Նալբանդյանը ոչնչացնող քննադատութեան ենթարկեց Ն. «Обозрение Армении в географическом, историческом и литературном отношении» (СПБ, 1859)՝ իրոք թույլ և կոմպլիմենտով աշխատութիւնը, կանգ առնելով, զլիխավորապէս, հայ եկեղեցական պատմութեան մի շարք կարգինալ խնդիրները վրա, որոնք ունին ակտուալ քաղաքական նշանակութիւն:

Հեգել, Գեորգ-Վիլհելմ-Ֆրիդրիխ (1770—1831) — նոր ժամանակի գերմանական մեծ իդեալիստ փիլիսոփա

Նալրանդյանը Հ. ուսմունքի էական կողմերին ծանոթացել է հովանորեն գեռես համայնարանական տարիներում՝ գլխավորապես Բեռլինից, Դերցհեյնի, Ջերնիշվեդեու և մյունխերի երկերի միջոցով, ինչպես և կարդալով իրեն՝ Հ. ին ուսեւրին թարգմանութեամբ, «Առանց դատողութեան չեմ ընդունում ոչ Բանթը և ոչ Հեգելը», գրում է նա «Էրգանսկա-րան»-ում, Գեոգորգիական այդ վերաբերմունքը դեպի Հ. ավելի ևս խորացավ և որոշակի դարձավ նրա՝ «Հեգելը եմ՝ ճորտ ժամանակը» աշխատութեան մեջ (Երկերի լիակատար ժողովածու, III), որ գրել է Պետրոպոլիովսկի բերդում, Հայմի նուշանունն աշխատութեան ուսեւրին թարգմանութեան կապակցութեամբ Այդտեղ նալրանդյանը, ընդունելով Հ. ուսմունքի առաջնորդական կողմը, այն է՝ դիալեկտիկական մեթոդը, միաժամանակ խիստ ըննադատում է այդ ուսմունքի ուսակցին՝ պահպանողական կողմը,

Հովհաննես VIII Կարբեցի (1761—1852)—կաթողիկոս (1831—1842), որ էր բացարձակ ապաշնորհութեամբ և զատապարտելի վարքով իր դեմ հանեց ոչ միայն ժամանակի պրոգրեսիվ տարրերին, այլև էլ միաժամին և Կովկասի բարձր աստիճանավարութեանը, բայց չնայած դրան՝ մնաց կաթողիկոսական դահի վրա:

Մանգիլյան, Սեփան (?—1876)—բահանա, «Մեզու Հայաստան» պահպանողական թերթի խմբագիր-հրատարակիչ 1858—1863 թ. թ. ընթացքում, Կրետ հակառակորդ էր «Հյուսիսափայլ»-ին և Նալրանդյանին:

Մարտոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցի (?—1865)—կաթողիկոս (1859—1865), հեղինակ միշտ բերդական-առտվածաբանական աշխատութիւնների, Տակտիկական նկատառումներով Նալրանդյանը նրա հետ որոշ չափով մերձեցավ 1860—1862 թ. թ., սակայն վերջում բացասական վերաբերմունք հանդէպ բերեց:

Մարկոսյան, Պետրոս (?—1879)—վարդապետ, Դրեմի լուսավորչական հայերի առաջնորդը, որի հետ բանակցութիւնների մեջ մտավ ուսաց կառավարութիւնը և որը էր վրա վերցրեց հայերի հայտնի դաղթը դեպի Ադովի ծովի ափերը 1778—79 թ. թ., Հակոտակ տաքածված այն ավանդութեան, որի մասին հիշատակում է Նալրանդյանը, հիվանդացած և մեռած ճանապարհին՝ չտեսնելով իր սկսած գործի ավարտը:

Մուրաթ, Մամվկ (1760—1816)—հնդկահայ հարուստ, որի կտակած մոտ 2 միլիոն ֆրանկ գումարով Փարիզում բացվեց Մուրաթյան վարժարանը Դպրոցը բացվեց Սարգիս վրդ. Թեոդորյանի ջանքերով, բայց գտնվում էր Մխիթարյան միաբանութեան իրավասութեան տակ և ընդունում միայն կաթոլիկ հայերի զավակներին: Նալրանդյանն իրավացի էր իր բողոքի մեջ, գրելով թէ դա հակասում է Մ. նվիրական կամքին: Կտակի մեջ ասված է. «ես իմ հուշադրումն մին որոց աղքատաց և տնանկաց հաշիւ ունեմ. իմ ստացուածքիցն մին հարիւր և յիսուն հազար հուն (հնդկական ոսկի, որ արժէր 9,32 ֆրանկ, Ն. Մ.) հանեն և տանեն նոյն հաշիւն. և յետ ասացեալ հարիւր յիսուն հազար հունն ասացեալ հաշիւն տանելէն, զոր ինչ որ ասացեալ հաշիւումն տալիքս գումարի՝ ասացալ գումարի բոլորն թողման ամ հայոց ազգի որք և աղքատ մանկանց դպրատուն շինութեան համար...» (Սարգիս վրդ. Թեոդորյան, Պատմութիւն Մուրաթեան վարժարանին, հատ. Ա, 1857, էջ 14):

Մխիթար Սեբա (1676—1749)—Սեբաստացի, Մխիթարյան միաբանութեան հիմնադիրը: Տես Նալրանդյանի «Մխիթար և մխիթարյան» ուսումնասիրութիւնը այս հրատարակութեան II հատորում:

Նապարտան, Սեփանոս (1812—1879)—հոյակապոր հրապարակախոս, գիտնական, «Հյուսիսափայլ» ամսագրի խմբագիր: Ծնվել է Թիֆլիզում, բահանայի ընտանիքում, ավագանի է Ներսիսյան դպրոցը, ապա Դուրպատի համալսարանի պատմա-լեզվադարական ֆակուլտետը: Որպես պրոֆեսոր պաշտոնավարել է Դուրպատի համալսարանում և Լոյզարյան ճեմարանում: 1869—1871 թ. թ. ընթացքում վարել է Թիֆլիզի Ներսիսյան դպրոցի տեսչի պաշտոնը: Մինչ-հուլիսափայլայան շրջանի նրա գրական աշխատութիւններից հայտնի են «Յալազս փորձական հոգեբանութեան նաղ» (1851), որ գրաբար գրված լինելով հանդերձ պաշտպանում է աշխարհաբարի դատը, և «Հսնդես Սոր եայախստութեան» (1857) երկհատորյա

ձեռնածավալ ընթերցարանը՝ Ն. -ի հրապարակախոսական բուն գործունեությունն սկսվում է 1858 թ., երբ Նալբանդյանի աշխատակցությունը սկսում է հրատարակել «Հյուսիսարևմտյան»-ը Շնորհիվ այդ հանդամանքի՝ ամսագիրը բացառիկ խոշոր դեր է կատարում հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ։ Նալբանդյանի անձնական բարեկամներին մեկը։

Մեծ է եղել Ն. ղեկը Նալբանդյանի հոգևոր կյանքի զարգացման գործում։ Մոսկովայում նրան հանդիպած առաջինն այն, որ իր կրթությանը, դիրքով և աշխատությանը միջին էր ընկնում։ Նույնիսկ ուսանական միջավայրում, — Ն. էր Նալբանդյանի ընկերակցության անդամ։ Նալբանդյանը չէր վախճում և հատկապես հայկական իրականությանը վերաբերող հարցերում է առաջ, որ անպայման նշանակալից է եղել Ն. աղեկությունը։ Հյուսիսարևմտյան շրջանի համատեղ գործունեության հայտնի Լիկամյակը (1858—1859) երեսն հանգի նրանց հայացքների ինչպես նույնությունը հասարակական կյանքի ու կուլտուրայի չափ հարցերում, նույնպես և տարբերությունը։ Ն. ներկայացնում էր հայկական լուսավորականության բուրժուական թևը, Նալբանդյանը՝ ուսուցիչական — դեմոկրատական։ Հեռանալով «Հյուսիսարևմտյան»-ից, Նալբանդյանը չէր եղել նրան, չկորովցի նրանից, հարկ համարեց հրապարակով պաշտպան կանգնել «Իրենց թախմի» այդ օրգանին, քանի որ նախորդ էությունում առաջ քաշված լուսավորության, ինքի, կրոնական ուսման միջոցով և այլ հարցերը դեռևս սպասում էին իրենց լուծման։

Ներսես Առաքելացի (1771—1857) — կաթողիկոս, XIX դ. հայ հասարակական մտքի ականավոր դեմքերից։ Աչքի ընկավ աշակերտ Դավիթ Եփրեմյանի կաթողիկոսների օրով, առաջին և՛ Վրաստանի և Աստրախանի թեմի առաջնորդության շրջանում։ 1826—1827 թ. թ. ամենաակտիվ մասնակցություն ունեցավ ուսուցարանական պատերազմին, հրատարակելով հայերի ուղղված մի շրջաբերական և ամեն կերպ աջակցելով ուսական բանակին, որի շնորհիվ և բացառիկ ներդրումներ ունեցավ իր մատուցած խոշոր ծառայությունների համար, նշանակվեց «Հայկական մարզի» ժամանակավոր վարչության անդամ, սակայն շատ չափացած քաղաքական նկատմունքներով ազատվեց իր պարտականություններից և նշանակվեց Նոր-Նախիջևանի ու Բուսարաբայի թեմի առաջնորդ։ Կաթողիկոս ընտրվեց 1845 թ. Ն. գործունեության այս շրջանը սակայն ոչինչ չափազանց նրա անվան վրա։ Նալբանդյանի հասարակական ասպարեզ իջնելու տարիներին Ն. վերջնականապես դարձել էր ժամանակի ամենապահպանողական գործիչներից մեկը։

Մանուկյան, Կարապետ (1810—1863) — վարդապետ, բանասեր և հրատարակիչ։ 1848 թ. նշանակվում է Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ, 1849-ին անցնում է Կ. Պոլիս, իսկ 1855-ին՝ Փարիզ, որտեղ հիմնում է տպարան և ձեռնարկում հայ պատմագիրների շարքը հրատարակելու գործին։ Նրա խմբագրությանը և ծանոթություններով լույս տեսան հետզհետե Վախրամ Բարսեղյան, Սմբատ պատմիչ, Մովսես Կաղանկատվացի, Ղևոնդ Պատմիչ, Սեփա-նոս Տարբեցի և այլն։ Կոմս Էմմանուելը գովասանքով է խոսում նրա հրատարակչական աշխատանքի մասին, բայց նրա սեփական ծանոթությունների վերաբերյալ իր տարակուսանք է հայտնում։ Ընդ որ վերաբերվում է տպագրողի սեպական ծանոթություններին, մեծ գտնություն է հնդ և մեծ տարակուսանք է տպարակության մեջ, և անտարակուսանք էր դասեր այդ բաները, ալիքի գտնելով և մաքրելով, ինչ որ դեռևս մնացած էր խառն և շփոթ։ Վարդանի «Հավաքումն պատմության» գրքի 1862 թ. հրատարակության տոթիվ գրած ռեցենզում նա համակրանքով է արտահայտվում նամանակաճի Շ. «Իսլամից քրդայն քննարկումն ու հերքումը» գործի մասին։ Հիշատակելի են նաև նրա «Երազի պատմությունն աշխարհի», որ նախօրոք լույս տեսավ Փրանսիայում (1856), ապա, հայերեն թարգմանությանը՝ «Կոնկլավում» (1863) և հետագայում՝ Մանուկյանի հրատարակած «Երկրագունդ» լրագրում (1863—1864)։

Շամալ (1798—1871) — Կովկասի լեռնական ժողովուրդների՝ ցարական Ռուսաստանի դեմ մղած մի շարք ապստամբությունների առաջնորդը։ Շ. կարճ ժամանակում հսկայական հեղինակություն ձեռք բերեց ապստամբությանը բռնված շրջաններում ինչպես իր անձնական խիզախության ու քաջության, նույնպես և ցուցաբերած ռազմական տաղանդի շնորհիվ։ Տասնամյակներ տևող այդ ապստամբությունը հիմնականում ճնշվեց 1859 թ., երբ ինքը Շ. գերի վերցվեց ուսական գործերի կողմից։

Շ. Կերպարի գգտադրծումը Նալբանդյանի մոտ այնպես, ինչպես այդ հանդիպում ենք Հիւսաօականքում—ում, ուսումնասիրութեան կարող հարց է։ Որ այդ անվան տակ նա նկատի է ունեցել Գարբիի վրդ. Այվազովսկուն, այդ մասին չի կարելի երկընայել։ 238 Քիշա-տակարանն իհարկե կարդացիր,—գրում է նա Գ. Սալթիկյանին 1859 թ. մարտի 21-ի նա-մակում,—թող պ. Շամիրը յուր խալիլ Նայիրին մի հոգոց ասե՛ւ։ Բայց ինչն է արդյոք դրդել Նալբանդյանին՝ ծաղրելու համար Այվազովսկու կրոնափոխութիւնը, որ այս դեպ-քում հետեւեց էր ոչ թե նրա կրոնական դավանանքի, ոչ թե ներքին համոզումի, որ, իհարկե, հարգելի կարող էր լինել, այլ քաղաքական նկատառումների—լուսնականների անվանի այդ առաջնորդին վեցնելու։ Թերևս այստեղ վճռական դեր է կատարել այն, որ Շ. նուշնոյս կրոնափոխ էր եղել. բացառապես քաղաքականութեամբ առաջնորդվելով՝ նա ընդունել էր շարի-աթը. առանց որի հնարավոր չէր ի մի հալաքել և իրեն ներթափել արևելյան Կովկասի բաժան-բաժան ցեղերին։ Սակայն նուշնոյսկ այդ դեպքում Շ. անստղծան չի կարող հանդի-ված համարվել։ Նոր դավանանք ընդունած Շ. ոչ մի դեպքում չէր կարող օրինակ հանդի-սանալ լուսավորչական ծնված, կաթողիկոսութուն ընդունած և կաթողիկոսութունից նորից լուսավորչական եկեղեցու դիրքն անցած Այվազովսկու համար, էլ չենք խոսում այն մասին, որ ընդհանրապես առած այս երկու անունների մեջ համանման աչինչ չկա։

Շեքսպիր, Վիլյամ (1564—1616)—անգլիացի հանճարեղ դրամատուրգ, որի երկընդունելից մեկն էր Նալբանդյանը։ Ինչպես երևում է Հիւսաօականք—ից, առաջին արտասանման ճանապարհորդութեան ժամանակ (1859) նա հատկապես այցելել է Տորըր և Վինդորը, Շ. անվան հետ կապված այդ քաղաքները և Մեռլինգի վեպում ուշադրով և խորմատ աշխատելու, որ տեղի է ունենում Կոմս Էմմանուելի և ծերունի հայ զերեղ-մանափորի միջև, հիշեցնել է տալիս Հալմիտո—ի համապատասխան տեսարանը։ Աղղվիք—ում նա օգտագործում է Շ. Վերվիլիս և Հոլմիտ Կետար գործերը, որպես էպիգրաֆ բերելով երկու հատված դրանցից։

Ռակոնյան (Ռակոն), Սեփան (1825—1901)—նշանավոր հրապարակախոս։ Ծնվել է Ջոյունիս քաղաքում 1846 թ. ուղեորվում է Փարիզ ուսումը շարունակելու և հենց նույն տարվանից դասախոսութիւններ լսում Սորբոնի համալսարանում։ Քաղաքական իր գործունեութիւնն սկսեց 1848 թ. փետրվարյան ռեուլուցիային զինված մասնակցութեւն ցույց տալով։ Հաջորդ 1849—ին ուսանողական ցույցին մասնակցելու համար բանտ նեւովեց, ուր մնաց 54 օր։ 1853—ին վերադարձավ Կ. Պոլիս, ապա և Ջոյունիս։ 1854 թ. նորից վե-րադարձավ Փարիզ և ամբողջովին նվիրվեց հայկական հրապարակախոսութեան։ 1855 թ. հու-լիսի 1-ից սկսեց և հրատարակել «Արեւիկե» պարբերականը, որ շուտով զարգացելով էւ 1859—ին նորից ձեռք է զարկում հայ հրապարակախոսութեան և այս անգամ սկսեց հրա-տարակել «Արեւմտեւոք», որ խոշոր դեր է խաղում մեր պարբերական մամուլի պատմու-թեան մեջ։ Մեռավ իր ծննդավայրում։

Նալբանդյանը բարձր է գնահատում Ռ. հրապարակախոսական գործունեութիւնը։ Կոմս Էմմանուելը «Քիշաօականքում—ում ողջունեց Արեւմտեւոքը, դրվատելով նրա խմբագրի գրական քաջալը։ Նրանց ավելի մոտեցրեց նամանավանդ Արեւմտեւոքը վարած խիստ պայքարը հեռաձայն կղերական աւերերի, մասնավորապես Այվազովսկու դեմ։ Նուշնոյսի բարձր կարծիք ունեւ իր հերթին Ռ. Նալբանդյանի մասին։ Արեւմտեւոքը իր էջերում սի-բով տեղ ավեց Նալբանդյանին, զետեղելով հատվածներ Կոմս Էմմանուելի փայլուն Հիւսա-օականք—ից։ Ինչպես երևում է ծոցառետրի նկատողութիւններից, Նալբանդյանն ակ-տիվ նամակագրութիւն ունեւ Ռ. հետ արտասահմանյան ուղևորութեան ընթացքում։ Մի հան-գամանք, որ խոսում է նրանց անձնական և դադափարական մոտիկութեան մասին։

Չամչյան, Միքայիլ (1738—1823)—Մխիթարյան միաբանութեան աչքի ընկնող գործիչներից մեկը, անվանի գիտնական։ Հայտնի է «Պատմութիւն հայոց», «Քերականութիւն հայոց», «Քերականութիւն Սաղմոսաց Դաւթի» և մի շարք ուրիշ աշխատութիւններով։ Ըր «Պատմութիւն հայոց» գրքում խոսելով Նոյի տարրեր վայրբում իշկանած որդիների ու նրանց սերունդների մասին, Զ. գրում է. «Եւ ամենեցուն նոցա էր

մի լեզու և մի բարբառ և որպէս հաւանական թուի, այն էր լեզու հայոց»։ Նալբանդյանը այս առիթով հեղինանքով է արտահայտվում 2., Ինճիճյանի, Ավգերյանի մասին։

Աբրահայան, Հովսէփ (1812—1863)—կղերական ժուռնալիստ։ Ծնվել է Աստուր-խանում, սովորել Լազարյան ձեմարանում, ավարտել Մոսկվայի համալսարանի պատմա-յեղագրական ֆակուլտետը։ Միջատակցում էր զլխավորապես ձմաւադ» և «Մեղու Հա-յաստան» պարբերականներին։ Տնտր առուն ձեռք բերեց հատկապես Նազարյանի և Նալ-բանդյանի դեմ դրած թուեռտ և խիստ չողովածներով։

Պաւսկանյան, Հովսէփ (1812—1863)—Պատկանյանի մեծ եղբայրը։ Ծնվել է Նոր-Նախիջևա-նում, սովորել Պետերբուրգի նկարչական Ակադեմիայում։ Ամուսնանալով ձիախոտի հարուստ գործարանատեր Ամիրջիլի ալուա բըրլ զստեր հետ, ձեռք է բերում զգալի կարողութիւն, որի շնորհիվ 1863 թ. գնում է ավերված մի տպարան, կարգավորում է և սկսում հայերեն զրբեր տպել, այդ թվում և «Պատմութիւն Մեծին Պետրոսի», «Հյուսիսը» և այլն։ 1864 թ. գոր-ծարանն հրդեհվում է և նա զրկվում ամեն հարստութիւնից։ Մոտ 1890-ին տեղափոխվում է Թիֆլիզ, շարունակելով պարագել նկարչութիւնը։ Մեռավ Սոֆիայում։

Պաւսկանյան, Ռափայել (1830—1892)—հայ մեծ բանաստեղծ։ Ծնվել է Նոր-Նա-խիջևանում, դրող, հրատարակիչ և մանկավարժ Գարբիել ըն. Պատկանյանի բնաանիքում։ Ավգերյանի կրթութիւնն ստացել է իր հոր մասնավոր դպրոցում, սովորել է Լազարյան ձեմարանում, Խորպատի համալսարանում և Պետերբուրգի համալսարանի արեւելյան բաժ-նում, որ և ավարտել է 1860 թ.։ 1855—57 թ. թ. ընթացքում, Գ. Բանանյանի և Մ. Թե-մուրյանի ընկերակցութիւնը և ուրիշների աշխատակցութիւնը հրատարակել է «Բամառ Գարիպալի բանաստեղծութիւններ», 1856-ին՝ «Ազգային օրգաւանը», 1857-ին՝ «Ռոքիմզն Պրոլոգո-ի թարգմանութիւնը, 1859-ին՝ «Եղովպալի առակներ», իսկ 1863-ին՝ «Պատմու-րիւն Մեծին Պետրոսի» և «Հայկաթ» լրագրերը։ Գարբեւականներից Վառնիկ-ի մեջ 1861—1862 թ. թ. հրատարակեց տասի չափ բանաստեղծութիւններ, այդ թվում և «Վարդան Մամիկոնյան» վիպասանութիւնը։

Պ. բացասական վերաբերմունքը դեպի «Հյուսիսափայլ»-ը թվում է թե այն հիմնական խնդիրն էր, որ իրենով որոշեց նաև նրա և Նալբանդյանի փոխհարաբերութիւնն հետագա շարժանքիւնը, իսկ վերջում արդեն՝ տուր բնութիւնը, Դժվար թե այդ բանի համար հիմք հանդիսացած լինի Նալբանդյանի ոգեհեղիւն Ռոքիմզնի «Թարգմանութիւն մասին, բանի որ զրանից առաջ էլ, ինչպես երևում է Պ. նամակներից, նա նպաստավոր կարծիք չի ու-նեցել Նազարյանի և Նալբանդյանի նոր ձեռնարկի մասին։ Ձնայած դրան, Պ. փորձ արեց ազգագրել իր որոշ բանաստեղծութիւնները «Հյուսիսափայլ»-ում՝ ուղարկելով դրանք Կամս Էմմանուէլին։ Վերջինիս մերժումը չէր կարող, իհարկե, չանդրադառնալ նրանց հարաբե-րութիւնների վրա Սակայն, ժամանակակից այս երկու նշանավոր դեմքերի հետագա գոր-ծունեութիւնը վերջնականապես ցույց տվեց նրանց միջև եղած սկզբունքային տարա-ձայնութիւնը. այն ժամանակ, երբ Պ. ազգային ազատագրական հարցը դիտում է ինքնաժ-գով, մեկուսացած կերպով, Նալբանդյանն այդ հարցը կապում է համառուական գեմոկրա-տական շարժման, բոլոր ճշմարտ գողովութիւնների ազգային ազատագրութիւն հետ։

Ջալալյան, Սարգիս (1810—1879)—եպիսկոպոս, հետագայում՝ աբղեղիսկոպոս։ Երկար տարիներ եղել է Ստանհի վանքի վանահայր։ 1842 թ. լույս ածածով նրա «Ճանա-պարհորդութիւն ի սնծն Հայաստան» աշխատութիւնն առաջին հատորը, որ իր վրա գրավեց ներսես Աղաարակեցու ուղադրութիւնը և ապահովեց նրա կղերական կարիքը։ 1851 և 1853 թ.թ. Ներսեսի կարգադրութիւնը լրագոր-քննիչ է նշանակվում ն. Նախիջևանում, որեւի և զլխավորում է Պատկանյանի և Նալբանդյանի դեմ ձեռնարկված հալածանքը։ 1855 թ. ձեռնարկեց եպիսկոպոս և կարգվեց Էջմիշիտի սինդոխ տեղում, իսկ 1857-ին նշա-նակվեց Թիֆլիզի թեմի առաջնորդ։ Իր ձեռք վերցնելով միաժամանակ Ներսիսյան զրպ-րացը, Ջ. մի անօրինակ հալածանք սկսեց ազատամիտ և լուսավորական բոլոր տարբերի մայրավանդ Շանյանի դեմ։ Կղերական ռեակցիայի այս մոլի ներկայացուցչի անունը Նալ-բանդյանի մաս հիշատակվում է Այգազովսկու և Ջամուռյանի հետ միասին։ Հալածվելով ու հետապնդվելով Ջ. և յուրայինների կողմից ինչպես Նախիջևանում, նույնպես և Մոսկ-

վալուժ, նալըանդյանը իր հրապարակախոսական գործունեության ընթացքում մի քանի անգամ առիթ է ունեցել բախվել նրա հետ, հարվածել կամ ծաղրել։ Ուշագրավ է այս առ-սակետից մասնավորապես «Հյուսիսբոսփայլ»-ի 1861 թ. № 10-ում տպված նրա «Հնոսվմեա-կան նամակը», որ ամբողջովին նվիրված է Ջ. գործունեությանը ներսիսյան դպրոցում։

Ռուսոս, Ժան Ժակ (1712—1778)—ֆրանսիական խոշորագույն գրող և մտա-ծող։ Երեխու տղա-ում նալըանդյանը ակնածանքով է արտասանում Ռ. անունը, որի ազա-տասիրական գաղափարները չափազանց մոտ և հարագատ՝ էին նրան։ Պետք է կարծել, որ Փարիզ եղած ժամանակ նա այցելել է մեծ մտածողի գերեզմանը և հետադառնալով Պետրո-պոլիսից բերդում գրած «Ժ. Ժ. Ռուսոսյի հիշատակին» բանաստեղծութիւնը, նա իր հար-գանքն է մատուցել ուսուցչի հիշատակին։ Նալըանդյանի անձնական գրադարանում պահ-պանվել են Ռ. «La nouvelle Héloïse» (1862), «Les Confessions» (1864) և այլ աշխատու-թյունները։

Սալլամբյան, Միխայիլ—բախկոպուս, որ երկար ժամանակ հին սերնդի մեջ վայե-լել է հայկաբանի և լեզվաբանի համբավ, ծնվել է Կոստանդնուպոլսում։ Ընդունելով լուսա-վորչականութիւն, անցնում է էջմիածին, որտեղ և միտք է հղանում հասկացող և բանա-ղետ միաբաններից (որոնց մեջ մտնելու էր և Պաշտուրի Արմաշյանը) մի միաբանութիւն հիմնել Սեանում, հայոց լեզվի, գրականութիւն և պատմութիւն ուսումնասիրութիւնը պա-րապելու։ Նախաձեռնութիւնը գլուխ չեկավ, և նա ի վերջո թողնելով էջմիածինը, անցավ Մոսկվա, Հազարյան ճեմարան։ Այստեղ երկար տարիներ դասավանդում էր հայկաբանու-թյուն, փերիսոփայութիւն և աստվածաբանութիւն։ Հնդկական կրօնի, լեզվի, ճարտասանու-թյան վերաբերյալ մի շարք դասադրքերի, որոնցից հիշատակելի են. «Հրամանք նարտառա-նութեան» (1836), «Համառոտութիւն փոքր բերականութեան» (1839), «Պատմութիւն Հայաստա-նեայց եկեղեցւոյ» (1840) և այլն։

Սալաթ-Նովա (1717—1795)—հայ մեծ բանաստեղծ։ Ուղղակի ասուլթներ Ս.-ն. մասին նալըանդյանը չունի, իսկ նրա միջանկյալ հիշատակումները հիմք չեն առ-լին սակելու, թե նա հարկ եղած չափով բարձր է գնահատել Ս.-ն. արժանիքը հայկական գործիչայի պատմութիւն մեջ։ Դժգոհ լինելով աղգային երգի, աղգային նրաժշտութիւն և բանաստեղծութիւն ընդհանուր որակից, նալըանդյանը չի բաժանում այն մարդկանց առ-սակետը, որոնք Սեյադի, Աղսմ Աղբարի, Շիրինի, այդ թվում և Ս.-ն. երգերը համարում են աղգային։ Նալըանդյանի կարծիքով թե՛ ձևի և թե՛ մանավանդ, «մտքի, բովանդակու-թյան, խորհրդի» տեսակետից այդ «անալի ոտանավորները» չեն կարող բուն աղգային համարվել։ Այստեղ, ինչպես երևում է, վճռական դեր է կատարել նալըանդյանի համար այդ երգերի լեզուն (թուրքերեն, պարսկերեն, կամ տեղական բարբառներով) և արևելյան, աշուղական ձևը։ Աննպաստ այս տպավորութիւնը, ինչպես երևում է՝ ունեցել է նաև ուրիշ աղբուր-ներ։ Հայտնի է, որ նա բացասական կարծիք ուներ Ոսկան Տեր-Հովհաննիսյանի հրատարա-կած «Նոսր Քիտք Հայաստանի» տեսարկների վրա, որոնց շարքին նա սխալմամբ դասում է և Ս.-ն.։ Որ նա իրոք հետադառնում մասամբ փոխել իր ձրածիքը Ս.-ն. վերաբերյալ, դո-նե այն չափով, որ առանձնացրեց վերը հիշատակած անուններից, թեև, դժբախտաբար, դարձյալ միայն լեզվի, բարբառի տեսակետից,—երևում է հետևյալ տողերից։ «Քո ուղարկած այս չնչին ոտանավորները (խոսքը Սեյադի երգերի մասին է՝ Ն. Մ.),—գրում է նա եղ-բոր 1863 թ. ապրիլի 12-ի նամակում,—գրված են ոչ թե մի որևէ դավառական բարեա-ռով բառի բուն միաստով, այլ որևէ բնավորութիւնից գուրկ աղճատված լեզվով։ Այնինչ Սալաթ-Նովայի երգարանը գրված է լրջորեն, բացառապես այն բարբառով, որ խոսում են՝ Վրաստանի հայերը»։ (Տես Ե. Շահադիզ, «Ինչպե՛ս Միխայիլ Նալըանդյանի», Երևան, 1932, էջ 274)։

Սյու, Էմիլ (1804—1857)—ֆրանսիական փիլասոս, որ համաշխարհային ա-նուն հանեց իր «Դադեմի Գալիզի» և «Թափառական Լիբա» գործերով։ Նալըանդյանը ձեռնարկեց ուսումնայ ընթերցողին ներկայացնել նրա «Թափառական Լիբան», բայց կարողացավ տպագրութիւն հանձնել միայն առաջին հատորը (1857), կցելով դրան ընդար-ձակ մի ուսումնասիրութիւն՝ եղվիաների մասին։

Վեհապետյան, Մարտին—(1796—1866)—արքեպիսկոպոս, Շամախու (1843—1847), Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիայի (1847—1857) և Աստարանի (1858—1866) Թեմերի ադաքնորդ, Նալբանդյանի մոտ բարեկամներից մեկը, մանավանդ նրա գործունեության առաջին շրջանում։ Վ. հասարակական գործունեությունը լայն ծավալ ստացավ հատկապես Նոր-Նախիջևանում։ Իր հետ ունենալով նախ զրազիր, ապա որպես քարաուլար պաշտոնավարող Նալբանդյանին, Վ. կարողացավ առանկարող դեր խաղալ Ներսես-Պարթևյան խմբակցության դեմ մղած համառ և երկարատև պայքարում, բացորոշ կերպով իր հովանավորություն տալ վերջինիս Նաղարյանին և Նալբանդյանին, ամեն կերպ օժանդակելով սրանց լուսավորական, զրական—հրատարակական գործունեությունը, աջակցելով մանավանդ «Հյուսիսափայլ»-ին։ Վ. շնորհիվ միայն Նալբանդյանը կարողացավ նախ խուսափել Ներսես Աղտարակեցու հետապնդումներից, ապա և հաստատվել Մոսկվայում։ 1866 թվին ընտրվեց կաթողիկոսական երկրորդ Թեմանուհ Մեռավ Ղզլարում։

Վոլքեր, Ֆրանուա Մարի-Առու (1694—1778)—ֆրանսիական հռչակավոր դրույ, բանաստեղծ, դրամատուրգ, պատմաբան, փիլիսոփա և հրապարակախոս։ Նալբանդյանը մեծաբուռ էր Վ. որպես մի մոսածողի, որ առաջին անգամ ոչնչացնող ընդհանուրության ենթարկեց ֆեոդալական դարավոր արտոնությունները, եկեղեցական սնահավատությունները, մանավանդ կաթողիկոսությունը և սրա անհանդուրժողականությունը։

Տեր-Հովհաննիսյան, Ոսկոմ—երևանցի, Նաղարյան հեմարանի հայոց լեզվի դասատու Նալբանդյանից ուսել, 1855 թ. Ջարմայր Մսերյանցի հետ ձեռք դարձեց զանազան երգարանների հրատարակության շնորհիվ։ Պնար Հայաստանի խորագրով, որից լույս տեսավ յոթ սլրակի Սրանցից «Երկասիրաբիւնք ազգային երգաց» պրակի մասին ընդարձակ ճանադատություն գրեց Նալբանդյանը, որ սակայն լույս չտեսավ։ Նալբանդյանի վերաբերմունքը դեպի Տ.-Հ. հրատարակչական գործունեությունը բացասական է։

Տիգրանյան, Մարգիտ—Նոր-Նախիջևանցի, կրթությունն ստացել է Մոսկվայի Լազարյան հեմարանում։ Ուսուցչություն է արել Նախիջևանի քաղաքային վարժապետության Առաջիններից մեկը, որի ջանքերով մայրենի լեզվով ներկայացումներ են կազմակերպվել Նոր-Նախիջևանում։ Նրա զրական աշխատանքներից հիշատակության արժանի է Ռասինի «Գորոզիայի» Թարգմանությունը, ընդարձակ և խիստ արժեքավոր մի ներածականով, լույս տեսած Մոսկվա, 1834 թվին։

Տկալեյ, Սգոր Իվանովիչ—բժշկականության դոկտոր, որ երկար տարիներ աշխատել է մեծ հեղինակություն էր վայելում Ռոստովում և Նախիջևանում։ Նալբանդյանը, հակառակ ժողովրդի մեջ տարածված Թերահավատության, բարձր կարծիք է հայտնում նրա մասին «Հիշատակարանում», կոչելով նրան «մեր գիտնական բարեկամ»։

Փափուզյան, Իգնատիոս (1765—1852)—արքեպիսկոպոս, եկեղեցական պատմագիր։ Ծնվել է Կ. Պոլսում, ուսել Մխիթարյան միաբանության մեջ, 1838 թ. ձեռնադրվում է Տարոնի եպիսկոպոս։ Վախճանվեց Հոսմում։ Նրա աշխատություններից հիշատակելի են. «Հանգանակ հաւատք» (1807), «Պատգովիսաքանութեան Սուրբ Աստուածածնին» (1818, 1860), «Հաւաւղիքիւ աւսմախարաւ» (1830), բայց հատկապես «Պատմութիւն եկեղեցական» (1848), որ մի քանի անգամ հիշատակվում է Նալբանդյանի կողմից։

Փուլիկյան, Նիկողայոս—Մոսկվայի կայսերական համալսարանի ուսանող, հեմադարում բժիշկ։ Թիֆլիզում ակտիվ մասնակցություն է ունենում կուլտուրական-զրական կյանքին։ Նրա զբիւն է պատկանում «Երաւ Դադ» կոմիդիան (Տփլիս, 1867), որով նա պատվավոր տեղ բռնեց Սոսդուկյանի նախորդների մեջ։ Փ. մշակութային էր, որ Մոսկվայում առաջին անգամ բեմադրվեց Մարգիտ Վանանդեցու «Արքիսակես» ողբերգությունը։

Օրբո, Դանիել Բրանուա Մարի (1782—1871)—ֆրանսիական կոմպոզիտոր, հաւանի հատկապես իր կոմիկական օպերաներով։ Հռչակ ստացավ «Ֆենիլլա» կամ «Պարսի-չիայի» գամբը օպերայով (1828), որի մասին հիացմունքով է արտահայտվում Նալբանդյանը։

[The text on this page is extremely faint and illegible, appearing to be a continuous block of handwriting.]

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրության կողմից

Ե Ր Կ Ե Ր

Բանաստեղծություններ

	1845—1850	Էջ
Ժամանակ		15
Մի այլ յաստեղս յուսանաճանչս Ուրանիս սիդասցի		17
✓ Հիմարաց՝ ուսման վրա ունեցած կարծիքը		18
✓ Հերքումն յիմարական կարծեաց		19
	1851—1855	
Հառաջարան		21
Չերքեզի երգ		24
Կյանք		25
Մուսայից մուսային		27
Վազոդ ջրին		30
Ուսանող ու մեծատուն		31
Մասնություն («Անցան օրերս անթությունս»)		33
Մարգարե		35
Մասնություն («Ախ, փոքրոգի ժաբզ հազածին...»)		36
Պայեստինու ուսա		37
Մասնություն («Պատուհանում նստած միայն...»)		39
Բանաստեղծ		40
Ֆիզիկայի քննություն		41
Օտարի դերեզմանի վերա		42
✓ Աստված		44
Վեճ		45
Մասնություն («Կարնան վարդը ինձ պեռք չէ»)		47
Հագեարք		48
Արքաա		50
Նվեր Ամիրյանի		51
✓ Վեցերորդը—մի շնար		53
Հույս		55
18 փետրվարի 1855		57
✓ Լսարան		59
Գարնան մուսա		61
Ճշմարտություն		64
	1856—1865	
✓ Ну хорошо!		68
Ո՛հ, սենյակ		72
Անցած օրերի		73

Վայր ընկնող աստղեր	74
Աղբառ կիև	77
Նայ մարդու հայրենիքը	80
Լուսին	82
Առօրյա աշխարհ	83
Առաջարկություն	85
Երազ	88
Ապրումին	92
Միտաբացի աղջկա երգը	93
Մանկության օրեր	96
Օշական	98
Ուղերձ	100
Մուրք Մեսրոպի տոնին	101
Կնդուկ պոչատի և նորա Սանչոյի մկրտությունը	103
Հենրիկոս Թովմաս Բարի հիշատակին	104
Ժ. Ժ. Ռուսսոյի հիշատակին	106
Մամիկոնյան Մեծ Վահանի պատասխանը	107
Հիշենք	109
Կայտակ	111
Աղցմիք	127
Սասանայի պաշտօնական մեծ կանգնող	183
Մեռելահարցուկ	219
Հիշատակարան	303

ԼՈՍՄԵՆՏԱՐՆԵՐ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բանասերդոսություններ

1845—1850	491
1851—1856	492
1856—1865	501
Կայտակ	510
Աղցմիք	511
Սասանայի պաշտօնական մեծ կանգնող	515
Մեռելահարցուկ	520
Հիշատակարան	524
ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ	541

Պատրաստված է տպագրության 11/IV 1945 թ.

ՎՃ № 01086, պատվեր № 592, հրատ. № 248, տիրած 3000:

35% տպագրական մամուլ, մեկ մամուլում 49.280 ապ. նիշ.

ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի տպարան, Երևան, Արշակունյաց, № 104:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220028766

II
28766